

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ISSN: 2687-184X

Ulusal Hakemli Dergi

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Cilt/Volume: 24 Sayı/Number: 3

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Sahibi: Anadolu Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL

Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Yayın Yönetmeni/Editor in Chief: Aytül Ayşe CENGİZ

Dizgi/Typest: Aykut YAKAR – Mustafa YİĞİT

Kapak Tasarım/Cover Design: Furkan ÇINAR

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES**

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Aytül Ayşe CENGİZ

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3303

e-posta/e-mail: aacengiz@anadolu.edu.tr

EDİTÖR YARDIMCILARI/ASSOCIATE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Hatice ALTINOK

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3289

e-posta/e-mail: haltinok@anadolu.edu.tr

Araş. Gör. Aykut YAKAR

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3336

e-posta/e-mail: aykut_yakar@anadolu.edu.tr

Araş. Gör. Mustafa YİĞİT

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3349

e-posta/e-mail: mustafayigit5@anadolu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Deniz KAĞNICIOĞLU-*Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri*

Doç. Dr. Yener ŞİŞMAN-*Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri*

Prof. Dr. Erol KUTLU-*İktisat*

Prof. Dr. Erkan ÖZATA-*İktisat*

Doç. Dr. İsmail Onur BAYCAN-*İktisat*

Prof. Dr. Ayşe Banu BAŞAR-*İşletme*

Doç. Dr. Zeynep ÖZATA-*İşletme*

Prof. Dr. Şebnem TOSUNOĞLU-*Maliye*

Prof. Dr. Hüseyin ÖZGÜR-*Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi*

Prof. Dr. Abdullah YALAMAN-*İşletme*

Doç. Dr. Ali Onur ÖZÇELİK-*Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi*

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elif DAĞDEMİR-*Anadolu Üniversitesi*

Prof. Dr. Cenk SÖZEN-*Başkent Üniversitesi*

Prof. Dr. Nurdan ASLAN-*Marmara Üniversitesi*

Prof. Dr. Sevgi Ayşe ÖZTÜRK-*Anadolu Üniversitesi*

Prof. Dr. Mehmet Oğuz ARSLAN-*Anadolu Üniversitesi*

Prof. Dr. Yeliz MERT KANTAR-*Eskişehir Teknik Üniversitesi*

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet ERKUŞ**-*Bahçeşehir Üniversitesi*
Prof. Dr. Ayşen SİVRİKAYA-*Hacettepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Birgül ÇİFTÇİ-*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*
Prof. Dr. Cem SAATÇIOĞLU-*İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Çiğdem KIREL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Erinc YELDAN-*Kadir Has Üniversitesi*
Prof. Dr. Erol TAYMAZ-*Ortadoğu Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Fatih TEMİZEL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Fernando Fita ORTEGA-*University of Valencia*
Prof. Dr. Fuat ERDAL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Gülfidan BARIŞ-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Güneş ZEYTİNOĞLU-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Hasan Hüseyin BAYRAKLI-*Afyon Kocatepe Üniversitesi*
Prof. Dr. İbrahim KIRCAOVA-*Yıldız Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. İlyas ŞIKLAR-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. İsa SAĞBAŞ-*Afyon Kocatepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Metin COŞGEL-*University of Connecticut*
Prof. Dr. Mine OYMAN-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Nuran CÖMERT-*Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Özcan DAĞDEMİR-*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*
Prof. Dr. Özgür TONUS-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Özlem ZEYBEK İŞİĞİÖOK-*Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Recep PEKDEMİR-*İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Reinhard RESCH-*Johannes Kepler University*
Prof. Dr. Saime ÖNCE-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Süleyman SÖZEL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Şehamet BÜLBÜL-*Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Tony ROYLE-*University of York*
Prof. Dr. Uğur YOZGAT-*İstanbul Kültür Üniversitesi*
Dr. Vaclav KUPEC-*University of Finance and Administration*
Prof. Dr. Verda CANBEY ÖZGÜLER-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Yılmaz KILIÇASLAN-*Anadolu Üniversitesi*

İCİNDEKİLER

SAYFA

- E-TİCARET YÖNETİMİNDE KULLANILAN DAĞITIM ARAÇLARININ BÜTÜNLEŞİK CRITIC VE EDAS YÖNTEMİ İLE SEÇİLMESİ** 1-18
SELECTION OF DISTRIBUTION VEHICLES USED IN E-COMMERCE MANAGEMENT BY INTEGRATED CRITIC AND EDAS METHOD
Alparslan OĞUZ
- ÇEVİRİMİÇİ ALIŞVERİŞ PLATFORMLARINDA TEKNOLOJİ ÖZELLİKLERİ VE MARKA ÖZGÜNLÜĞÜNÜN MARKA İMAJI, MARKA BAĞLILIĞI VE MARKA ÖZDEĞERİNE ETKİSİNDE MARKA İTİBARININ DÜZENLEYİCİ ROLÜ** 19-47
THE MODERATING ROLE OF BRAND REPUTATION ON THE IMPACT OF TECHNOLOGY ATTRIBUTES AND BRAND AUTHENTICITY ON BRAND IMAGE, BRAND COMMITMENT AND BRAND EQUITY ON ONLINE SHOPPING PLATFORMS
Parisa ALİZADE
- DUYGU ASENA ROMANLARINDA TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİ KEŞFETMEK: ELEŞTİREL BİR ANALİZ** 48-69
EXPLORING GENDER ROLES IN DUYGU ASENA NOVELS: A CRITICAL ANALYSIS
Serter ORAN
- GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİ YAKLAŞIMI KAPSAMINDA TÜRKİYE'DE GİRİŞİMCİLİK: GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERE İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME** 70-100
ENTREPRENEURSHIP IN TURKEY WITHIN THE CONTEXT OF ENTREPRENEURIAL ECOSYSTEM APPROACH: AN EVALUATION OF STRENGTHS AND WEAKNESSES
Banu METİN
- KESİŞİMSELLİK KAVRAMI ÜZERİNE HAZIRLANAN LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ANALİZİ (2011-2022)** 101-123
ANALYSIS OF POSTGRADUATE THESES ON THE CONCEPT OF INTERSECTIONALITY (2011-2022)
Melih COŞGUN-Şükrü TÜRKÖZ
- LEGATUM REFAH ENDEKSİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'NİN ANALİZİ: 2007-2022** 124-157
ANALYSIS OF TURKEY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE LEGATUM PROSPERITY INDEX: 2007-2022
Mustafa Çağlar ÖZDEMİR-Mahmut KAYA
- ÖRGÜT İKLİMİNİN İŞE YABANCILAŞMAYA ETKİSİ: BEYAZ YAKALI ÇALIŞANLAR AÇISINDAN BİR İNCELEME** 158-172
THE EFFECT OF ORGANIZATIONAL CLIMATE ON WORK ALIENATION: A STUDY FROM THE PERSPECTIVE OF WHITE COLLAR EMPLOYEES
Gülşah GENÇER ÇELİK

- SOSYAL MEDYADAKİ POLİTİK PAZARLAMA FAALİYETLERİNİN ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE YÖNELİK BİR ÇALIŞMA** 173-196
A STUDY ON THE EFFECTS OF POLITICAL MARKETING ACTIVITIES IN SOCIAL MEDIA ON ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT UNIVERSITY STUDENTS
Hüseyin ÇAVUŞOĞL-Büşra ASLAN
- İŞ YERİ ARKADAŞLIĞININ İŞ YERİ MUTLULUĞU ÜZERİNDE ETKİSİ: İŞ YAŞAM KALİTESİNİN ARACI ROLÜ** 197-212
THE EFFECT OF WORKPLACE FRIENDSHIP ON WORKPLACE HAPPINESS: THE INTERMEDIATE ROLE OF WORK LIFE QUALITY STUDENTS
Ali AYVAZ-Merve GÜNEŞ-Hüseyin ÇİÇEK
- İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ FARKINDALIĞINA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİ: SAĞLIK ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR UYGULAMA** 213-230
DETERMINING THE FACTORS AFFECTING OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY AWARENESS: A PRACTICE ON HEALTHCARE WORKERS
Mehmet Emin YAŞAR-İzzet AYDEMİR
- FACTORS AFFECTING E-COMMERCE TRANSACTION VOLUME BASED ON A MULTIPLE REGRESSION MODEL (CASE OF TURKEY)** 231-260
ÇOKLU REGRESYON MODELİNE GÖRE E-TİCARET İŞLEM HACMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER (TÜRKİYE ÖRNEĞİ)
Kurtuluş MERDAN
- TÜRKİYE KÜRESEL KONTEYNER LİMAN PROJELERİ: 2035 YILI KONTEYNER TRAFİK HACMİ VE DIŞ TİCARET** 261-298
TURKEY GLOBAL CONTAINER PORT PROJECTS: CONTAINER TRAFFIC VOLUME AND FOREIGN TRADE PROJECTION IN 2035
Hatice Handan ÖZTEMİZ-Kemal VATANSEVER
- ULUS İNŞASINDA ULUSAL SEMBOLLERİN AYRIŞTIRICI VE BİRLEŞTİRİCİ ROLLERİ: BİR VAKA ÖRNEĞİ OLARAK NİYAZOV DÖNEMİ TÜRKMENİSTAN** 299-317
THE DIVISIVE AND UNIFYING ROLES OF NATIONAL SYMBOLS IN NATION-BUILDING: THE NİYAZOV ERA TURKMENISTAN AS A CASE STUDY
İsmail Hakkı ELÇİ
- SİYASAL İSLAM VE FUNDAMENTALİST İSLAM ÇERÇEVESİNDE MÜSLÜMAN KARDEŞLER HAREKETİ ÜZERİNE BİR ANALİZ** 318-341
AN ANALYSIS ON THE MUSLIM BROTHERHOOD MOVEMENT IN THE CONTEXT OF POLITICAL ISLAM AND FUNDAMENTALIST ISLAM
Fatih TEKİN-Ali ATILGAN

- AN ANALYSIS OF STOCKPILING BEHAVIOR AT THE ONSET OF THE COVID-19 PANDEMIC** 342-358
COVID-19 PANDEMİSİNİN BAŞLANGICINDAKİ STOKLAMA DAVRANIŞININ ANALİZİ
Ali Umut GÜLER
- DIGITAL VIOLENCE AND WOMEN: SYSTEMATIZATION OF RESEARCHS AND SUGGESTIONS FOR FUTURE RESEARCH** 359-398
DİJİTAL ŞİDDET VE KADIN: ARAŞTIRMALARIN SİSTEMLEŞTİRİLMESİ VE GELECEK ARAŞTIRMALARA YÖNELİK ÖNERİLER
Meral ÇALIŞ DUMAN
- SAĞLIK ÇALIŞANLARININ COVID-19 SÜRECİNDE KARŞILAŞTIKLARI VUCA ORTAMININ İŞ STRESİ VE TÜKENMİŞLİKLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ** 399-419
THE EFFECT OF THE VUCA ENVIRONMENT FACED BY HEALTHCARE PROFESSIONALS DURING THE COVID-19 PROCESS ON WORK STRESS AND BURNOUT
Sinan TARSUSLU
- İŞYERİ MANEVİYATINA MANEVİ GEÇİŞTİRME KAPSAMINDA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM** 420-438
A CRITICAL APPROACH TO WORKPLACE SPIRITUALITY IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL BYPASS
Yaprak KALAFATOĞLU
- SUSTAINABLE PRODUCTION: A BIBLIOMETRIC REVIEW** 439-469
SÜRDÜRÜLEBİLİR ÜRETİM: BİBLİYOMETRİK BİR DEĞERLENDİRME
Damla ÇEVİK AKA
- TÜRKİYE'NİN YERELDE GÖÇ YÖNETİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME** 470-497
A STUDY ON TURKEY'S LOCAL MIGRATION MANAGEMENT
Mehmet DEĞİRMENÇİ
- EXAMINING THE FACTORS AFFECTING WOMEN ENTREPRENEURS' ACCESS TO INSTITUTIONAL FINANCE** 498-514
KURUMSAL FİNANSMANA ERİŞİM NOKTASINDA KADIN GİRİŞİMCİLERİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN İNCELENMESİ
Salim Sercan SARI-Turgut KARABULUT
- RİSKLİ YATIRIM ARAÇLARINDA VOLATİLİTE MODELLEMESİ** 515-549
VOLATILITY MODELLING IN RISKY INVESTMENT INSTRUMENTS
Serdar YAMAN-Nezahat BAYIK
- KARMAŞIK BİR SORUN OLARAK ÖTENAZİNİN KAMU DEĞERİ ANALİZİ** 550-571
A PUBLIC VALUE ANALYSIS OF EUTHANASIA AS A WICKED PROBLEM
Emrah FİRİDİN

**DAHA FAZLA EKONOMİK ÖZGÜRLÜK, DAHA YÜKSEK PERFORMANS?
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**
MORE ECONOMIC FREEDOM, HIGHER PERFORMANCE? THE CASE OF
TURKEY
Çağdaş GÜNDÜZ

572-597

**METaverse VE İŞLETMELER: MEVCUT UYGULAMALAR-GELECEK
SENARYOLARI**
METaverse AND BUSINESSES: CURRENT APPLICATIONS-FUTURE
SCENARIOS
Şayan BERBER

598-631

E-TİCARET YÖNETİMİNDE KULLANILAN DAĞITIM ARAÇLARININ BÜTÜNLEŞİK CRITIC VE EDAS YÖNTEMİ İLE SEÇİLMESİ

Alparslan OĞUZ¹

Öz

E-ticaret hacmi son yıllarda ciddi artış göstermiştir. Müşterilerin e-ticaret platformları üzerinden aldığı ürünlerin ulaştırılması işletmeler için kritik süreçlerden biridir. Bu sürecin önemli bileşenlerinden biri de kent içi dağıtımda kullanılan araçlardır. Çalışmanın amacı, çok kriterli karar verme yöntemleri ile işletmeler için kent içi dağıtım aracı seçiminin analiz edilmesidir. Bu bağlamda kent içi dağıtımda yaygın olarak kullanılan dokuz scooter model çalışmaya dahil edilmiştir. Alternatif modellerin değerlendirilmesinde sekiz objektif kriter kullanılmıştır. Kullanılan kriterlere ait ağırlıklar CRITIC yöntemi ile belirlenmiştir. Alternatifler arasında sıralama ise EDAS yöntemi ile yapılmıştır. Analizler sonucu en yüksek öneme sahip kriterin servis ücreti olduğu belirlenmiştir. Çalışmaya dokuz model katılmış ve alternatifler arasında A4 modeli ilk sırayı almıştır.

Anahtar Kelimeler: E-ticaret, CRITIC, EDAS, Çok Kriterli Karar Verme, Dağıtım Aracı Seçimi

JEL Kodları: M10, C44, L81

SELECTION OF DISTRIBUTION VEHICLES USED IN E-COMMERCE MANAGEMENT BY INTEGRATED CRITIC AND EDAS METHOD

Abstract

E-commerce volume has increased significantly in recent years. The delivery of products purchased by customers through e-commerce platforms is one of the critical processes for businesses. One of the important components of this process is the vehicles used in urban distribution. The aim of the study is to analyze the selection of urban distribution vehicles for businesses with multi-criteria decision-making methods. In this context, nine scooter models commonly used in urban distribution were included in the study. Eight objective criteria were used to evaluate alternative models. The weights of the criteria used were determined by the CRITIC method. The ranking among the alternatives was made using the EDAS method. As a result of the analysis, it was determined that the most important criterion is the service fee. Nine models participated in the study and the A4 model took the first place among the alternatives.

Keywords: E-commerce, CRITIC, EDAS, Multi-criteria Decision Making, Distribution Vehicle Selection

JEL Codes: M10, C44, L81

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Kemah Meslek Yüksekokulu, aoguz@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1920-5674>

GİRİŞ

Günümüzde insan nüfusunun çoğunluğu kentlerde yaşamaktadır. Kentlerde yaşayan insanlara ürün ve hizmetlerin ulaştırılması işletmeler için kritik süreçlerden biridir. Bu bağlamda işletmeler, müşterilerine daha kısa sürede ulaşabilmek, rekabet avantajı elde etmek ve hizmet kalitelerini artırabilmek için karmaşık lojistik ağlarına dahil olmaktadır. Kent içi lojistiğin son yıllarda artan yoğunluğu ve karmaşıklığının temel nedenlerinden birinin gelişen e-ticaret pazarı olduğu ifade edilebilir. E-ticaret, müşterilerin çevrimiçi alışveriş yapmasını sağlayan platformlardır. İnternetin yaygınlaşması ile internet siteleri ve mobil uygulamalar e-ticaretin yoğun olarak kullanıldığı platformlar olmuştur. E-ticaretin önemli özelliklerinden biri de ülkeler arası sınırları ortadan kaldırarak uzak mesafelerle alışveriş imkânı sağlamasıdır. Bu ve benzeri nedenler ile e-ticaret hacmi dünyada çok büyük rakamlara ulaşmıştır.

Dünya genelinde perakende e-ticaret pazarı 2014 yılında 1,33 milyar dolar iken 2021 yılı sonu itibariyle bu rakam 5,21 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamın önümüzdeki yıllarda yüzde 56 oranında artarak 2026 yılına kadar yaklaşık 8,1 trilyon ABD dolarına ulaşacağı tahmin edilmektedir. Çinli perakende grubu Alibaba, 2022'de 700 milyar ABD dolarını aşan çevrimiçi satışları ile dünyanın en büyük e-ticaret perakendecisi durumundadır. Ancak, Seattle merkezli e-ticaret devi Amazon, 2027 yılında çevrimiçi satışlarda 1,2 trilyon ABD dolarını aşarak satışlarda Alibaba'yı geride bırakacağı tahmin edilmektedir (Statista, 2022). Türkiye'de 2021 yılında e-ticaret hacmi 381,5 milyar Türk lirası olarak gerçekleşmiştir. Gerçekleşen bu hacim 484 bin e-ticaret işletmesi tarafından 3 milyar 347 milyon sipariş ile sağlanmıştır. İstanbul, 194 bin ile e-ticaret işletmelerinin yüzde 40'na sahiptir (Eticaret, 2022).

Türkiye'de e-ticaret şirketlerinin doksanlı yılların sonuna doğru faaliyete başladığı görülmektedir. Bu konuda Migros (1997), Hepsiburada (1998) ve Sahibinden (1998) ilk kurulan firmalardır. E-ticaret firmaları günümüzde çok yüksek sipariş sayılarına ulaşmıştır. 2021 yılı itibariyle Trendyol günlük 1,5 milyon paket satışı ile pazar lideri konumundadır. Hepsiburada firması ise aynı yıl 53,5 milyon adet sipariş ile pazarda güçlü konumdadır. Her iki firma ürün tesliminde kendi dağıtım firmalarını kullanmaktadır. Hepsijet firması 2150 kurye ile Hepsiburada siparişlerinin yaklaşık yüzde ellisinin dağıtımını yapmaktadır. Çevrimiçi yemek siparişi sitesi Yemeksepeti, günlük ortalama 600 bin sipariş almaktadır. Getir firması ise günlük 1,2 milyon sipariş adedini yakalamıştır. Türkiye genelinde ise 2021 e-ticaret sipariş adedi 3,47 milyar olarak gerçekleşmiştir (Eticaret, 2022).

Gerçekleşen sipariş adedi ve ticaret hacmi dikkate alındığında işletmeler için kent içi teslimat faaliyetlerinin çok önemli bir konu haline geldiği görülmektedir. Bu bağlamda e-ticaret yönetiminde kullanılan dağıtım araçlarının seçimi de konunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır. İşletmeler kent içi teslimatlarında kurye firmaları ile çalışmakla birlikte kendi araçlarını da kullanmaktadır. Bu araçlar arasında

yer alan motosikletlerin ekonomik ve pratik olması yönüyle son yıllarda kullanımı artmıştır. Motosikletler aynı zamanda diğer fosil yakıtlı araçlara göre daha az karbon salınımına sahiptir. Bu yönü ile tedarik zincirlerinin sürdürülebilirliğine de katkı sağlamaktadır. Türkiye’de yaklaşık 100 bin motosikletli kurye olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul’da ise, 722 motosikletli kurye şirketi bulunmakta ve yaklaşık 30 bin kurye elemanı çalışmaktadır (Motkurder, 2022). Bu durum işletmeler ve kurye firmaları için en uygun dağıtım aracının belirlenmesi gereğini ortaya koymaktadır. Belirtilen hususlar dikkate alınarak çalışmanın amacı işletmeler için en uygun e-ticaret dağıtım aracının çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri ile belirlenmesidir. Çalışmanın dağıtım aracı seçim problemlerinin çözümü ve kullanılan yöntem açısından literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Çalışmada, belirlenen alternatifler için ÇKKV yöntemleri ile sıralama yapılmıştır. ÇKKV, sınırlı ya da sonsuz sayıda seçeneğin olduğu problemlerin değerlendirilmesini sağlayan bir araştırma metodolojisidir. Dolayısıyla, alternatifler arasından optimum seçeneğin belirlenmesinde sıklıkla kullanılmaktadır. Çalışmada, alternatifler CRITIC ve EDAS yöntemleri ile sıralanmıştır. CRITIC ile objektif kriter ağırlıkları belirlenmiştir. EDAS yöntemi ile kriter ağırlıkları kullanılarak alternatiflere ilişkin sıralama sonuçları elde edilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde CRITIC ve EDAS yöntemlerine ait literatür özeti sunulmuştur. İkinci aşamada, analizlerde kullanılan yöntemler açıklanmıştır. Üçüncü bölümde karar matrisi oluşturulmuş ve bu matrise ait bulgular aktarılmıştır. Son bölümde ise bulgular tartışılmış, kısıt ve öneriler sunulmuştur.

LİTERATÜR

İlgili literatür incelendiğinde CRITIC ve EDAS yöntemlerinin birçok alanda kullanıldığı görülmektedir. Bu yöntemler ve farklı ÇKKV yöntemleri ile birlikte kullanıldığı çalışmalara ait literatür Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: CRITIC ve EDAS yöntemlerine ait çalışmalar

Yazar/lar (Yıl)	Yöntem	Konu
Akçakanat, Aksoy ve Teker (2018)	CRITIC MDL ve EDAS	Banka performansının değerlendirilmesi
Chatterjee, Banerjee, Mondal, Boral ve Chakraborty (2018)	DOE ve EDAS	Malzeme seçimi
Ghorabae, Amiri, Zavadskas ve Antucheviciene (2018)	FSWARA FCRITIC ve FEDAS	İnşaat ekipmanı seçimi

Yazar/lar (Yıl)	Yöntem	Konu
Ighravwe ve Babatunde (2018)	CRITIC ve TOPSIS	Gelişmekte olan ülkeler için bir mini şebeke iş modeli seçimi
Özbek ve Engür (2018)	EDAS	Lojistik firma web sitelerinin değerlendirilmesi
Ulutaş (2018)	ENTROPI ve EDAS	Lojistik firmalarının performans analizi
Akbulut (2019)	CRITIC ve EDAS	Banka performansının değerlendirilmesi
Akın (2019)	CRITIC ve ROV	Makine seçimi
Gök Kısa ve Ayçin (2019)	SWARA ve EDAS	OECD ülkelerinin lojistik performanslarının değerlendirilmesi
Kundakçı (2019)	MACBETH ve EDAS	Buhar kazanı alternatiflerinin değerlendirilmesi
Tuş ve Adalı (2019)	CRITIC ve WASPAS	Yazılım seçimi
Zavadskas, Stević, Turskis ve Tomašević (2019)	CRITIC EDAS-M, WASPAS, TOPSIS ve MABAC	Otonom araçların değerlendirilmesi
Kıracı ve Bakır (2020)	CRITIC ve CODAS	Havayolu firmalarının performansının karşılaştırılması
Koşaroğlu (2020)	SD ve EDAS	Banka performansı
Li ve Wang (2020)	FUZZY CRITIC ve EDAS	Kablosuz algılayıcı ağların hizmet kalitesinin değerlendirilmesi
Anilkumar, Maniyeri ve Anish (2021)	AHP, ENTROPI, CRITIC, TOPSIS, EDAS ve MOORA	Malzeme seçimi
Bayram (2021)	CRITIC ve EDAS	Katılım bankalarının performansının değerlendirilmesi
Bošković, Radonjić-Djogatović, Ralević, Dobrodolac ve Jovčić (2021)	CRITIC-ARAS	Mobil ağ operatörünün seçimi
Gök Kısa (2021)	CRITIC ve GIA	Yenilenebilir enerji kaynaklarının performansının değerlendirilmesi
Görçün (2021)	CRITIC ve EDAS	Kent içi ulaşım aracı seçimi
Karakış (2021)	CRITIC ve MAUT	Makine seçimi
Naik vd. (2021)	CRITIC ve EDAS	İnşaat müteahhitlerinin ön yeterliliklerinin değerlendirilmesi
Jovčić ve Průša (2021)	CRITIC ve ARAS	Üçüncü parti lojistik sağlayıcı seçimi

Yazar/lar (Yıl)	Yöntem	Konu
Zandi ve Pahlavani (2021)	ANP, CRITIC, EDAS ve VIKOR	Hastane yeri seçimi
Babatunde, Denwigwe, Oyebode, Ighravwe, Ohiaeri ve Babatunde vd. (2022)	CRITIC ve EDAS	Hibrit yenilenebilir enerji sisteminin değerlendirilmesi
Mishra, Rani ve Pandey (2022)	FUZZY CRITIC ve EDAS	Sürdürülebilir üçüncü parti tersine lojistik sağlayıcıların değerlendirilmesi
Wang, Wei, Lu, Wu, Wei ve Chen (2022)	CRITIC ve PULPIS	Hastane yer seçimi

Tablo 1’de belirtildiği üzere ÇKKV yöntemlerinden CRITIC ve EDAS birçok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte dağıtım araçlarının seçimine dair ÇKKV uygulamaları literatürde kısıtlıdır. Konuya ilişkin Bilgin (2018), benzinli ve elektrikli motosiklet modellerini VIKOR yöntemi karşılaştırarak motosiklet tasarımı üzerine bulgular elde etmiştir. Özdağoğlu, Keleş, Altınata ve Ulutaş (2021) kişisel kullanıma uygun motosiklet seçiminde farklı ÇKKV yöntemlerini birlikte kullanmıştır. Hayat, Hayat, Aslam ve Awan (2022) Pakistan’da motosiklet tedarikçilerini AHP yöntemini kullanarak buldukları bölgelere göre karşılaştırmıştır.

Dağıtım araçları içerisinde motosiklet, teslimatın hızlı olması, kent içi ulaşımda trafiği rahatlatma, müşteri memnuniyeti, ekonomik ve pratik olması gibi nedenler ile tercih edilmektedir. Bunun yanı sıra motosikletlerin dağıtım aracı olarak kullanılmasının daha düşük karbon salınımı ile sürdürülebilir tedarik zincirlerine katkı sağlayacağı ifade edilebilir. Kent içi dağıtım araçlarından 1400 cc altı hacimli benzinli araç için kilometre başına karbon salınımı ortalama 146,2 gramdır. 1700 cc altı dizel araçlar için ise 139,89 gram/km’dir. Karbon salınımı 125 cc altı motosikletler için ise bir kilometrede ortalama 83,06 gramdır (Carbonfootprint, 2022). Bu yönüyle kent içi dağıtımda kullanılan motosikletler iklim değişikliği, karbon salınımı, hava ve ses kirliliği gibi konularda da olumlu etkiler sağlayabilir. Belirtilen faydalar doğrultusunda kent içi dağıtım aracı seçiminin işletmeler için önemli bir karar verme problemi olduğu ifade edilebilir.

Çalışmada, kullanılan CRITIC-EDAS yöntemlerinin önceki dağıtım aracı seçimi çalışmalarda kullanılmaması yönüyle literatüre katkı sağlayacağı ifade edilebilir. CRITIC yöntemi, kriterler arasında korelasyon ve kriterlerin standart sapmasını dikkate alarak ağırlıkları belirlemektedir. Bu yöntem kriter ağırlıklarının belirlenmesinde sıklıkla kullanılan objektif bir yöntemdir. Çalışmada e-ticaret firmaları arasında tek bir sektöre odaklanılmamış olup genel bir araştırma yapılmıştır. Bu nedenle tek bir sektörü içeren öznel yargılar çalışmaya dahil edilmeyerek nesnel yargıları değerlendiren CRITIC yöntemi kullanılmıştır. Alternatiflerin sıralanmasında EDAS yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem ortalama çözüm

uzaklığına göre hesaplamalar ile alternatifler arasında değerlendirme yapmaktadır. EDAS yöntemi, VIKOR ve TOPSIS yöntemlerinde yapılan ideal ve negatif ideal çözümlere olan uzaklıklar yerine doğrudan ortalama çözüme olan uzaklığı dikkat aldığı için işlem süresi daha kısadır. ELECTRE ve PROMETHEE gibi yöntemlerde alternatif sayısının artmasına bağlı analizlerin çözüm sürelerinde uzamalar olabilmektedir. EDAS yöntemi ise analiz süresi alternatif sayısına bağlı artmamaktadır (Ulutaş, 2018, s. 63). Çalışmada EDAS yönteminin tercih edilmesinde kullanım kolaylığının vurgulanması hedeflenmiştir. Buna ek olarak yöntemin daha önce dağıtım aracı seçiminde kullanılmaması literatürdeki eksikliğe katkı sağlayacaktır.

YÖNTEM

CRITIC Yöntemi

Karar verme sürecinde, kriterlerin önem düzeyi sonuçların belirlenmesinde etkilidir. Kriter önemlerinin belirlenmesinde uzman görüşünü temel alan yaklaşımlar çoğunlukta olmakla birlikte objektif değerlendirme yöntemleri de bulunmaktadır. Diakoulaki, Mavrotas ve Papayannakis (1995) tarafından geliştirilen CRITIC yöntemi kriter ağırlıklarını objektif olarak hesaplarken karar matrisini kullanır. CRITIC yöntemine ait aşamalar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Bošković vd., 2021; Gök Kısa, 2021):

1. Aşama: İlk aşamada, kriter tipi dikkate alınarak eşitlik (1) aracılığıyla normalleştirme işlemi yapılır.

$$x_{ij}^T = \begin{cases} \frac{x_{ij} - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}, & \text{Fayda yönlü} \\ \frac{x_{\max} - x_{ij}}{x_{\max} - x_{\min}}, & \text{Maliyet yönlü} \end{cases} \quad (1)$$

2. Aşama: Her bir kriterin standart sapması δ_j , karşılık gelen vektör kullanılarak hesaplanır.

3. Aşama: Bu aşamada, r_{jk} elemanları ile bir $m \times n$ boyutlu R matrisi oluşturulur. Bu matrisin elemanları, x_j ve x_k vektörleri arasındaki doğrusal korelasyon katsayısıdır.

$$R = [r_{jk}]_{m \times n} \quad (2)$$

4. Aşama: Her bir kriterin bilgi ölçüsü, eşitlik (3) uygulanarak hesaplanır. Formülde yer alan δ_j değeri j . değerinin standart sapmasını ifade eder.

$$c_j = \delta_j \sum_{k=1}^m (1 - r_{jk}) \quad (3)$$

5. Aşama: Bu aşama son adımdır ve burada eşitlik (4) uygulanarak kriter ağırlıkları hesaplanır:

$$W_j = \frac{c_j}{\sum_{k=1}^m (c_k)} \quad (4)$$

EDAS Yöntemi

EDAS yöntemi, Ghorabae vd., (2018) tarafından geliştirilmiştir. Bu yöntemde, yedi temel aşamada çözüm gerçekleşir.

1. Aşama: Karar Matrislerinin oluşturulması: İlk aşamada alternatifler ve bunlara ait kriter değerlerini içeren karar matrisi oluşturulur.

$$X = [X_{ij}]_{n \times m} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2m} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \dots & x_{nm} \end{bmatrix} \quad (5)$$

2. Aşama: Ortalama çözümün belirlenmesi: her kriter için ortalama değeri eşitlik (6) kullanılarak hesaplanır.

$$AV_j = [AV_j]_{1 \times m} \quad (6)$$

$$AV_j = \frac{\sum_{i=1}^n X_{ij}}{n} \quad (7)$$

3. Aşama: Ortalamadan Uzaklık Matrislerinin Elde Edilmesi: Bu aşamada, her bir kriter için ortalamadan pozitif ve negatif uzaklık matrisleri elde edilir. Oluşturulan matrislerdeki kriterler fayda (PDA_{ij}) ya da maliyet (NDA_{ij}) yönüne göre farklı formüller ile hesaplanır.

$$PDA = [PDA_{ij}]_{n \times m} \quad (8)$$

$$NDA = [NDA_{ij}]_{n \times m} \quad (9)$$

Fayda yönlü kriterler için eşitlik 10 ve 11 uygulanır.

$$PDA_{ij} = \frac{\max(0, (X_{ij} - AV_j))}{AV_j} \quad (10)$$

$$NDA_{ij} = \frac{\max(0, (AV_j - X_{ij}))}{AV_j} \quad (11)$$

Kriterin maliyet yönlü olması durumunda ise eşitlik 12 ve 13 uygulanır.

$$PDA_{ij} = \frac{\max(0, (AV_j - X_{ij}))}{AV_j} \quad (12)$$

$$NDA_{ij} = \frac{\max(0, (X_{ij} - AV_j))}{AV_j} \quad (13)$$

4. Aşama: Ağırlıklı Toplam Değerlerin Elde Edilmesi: Alternatifler için ağırlıklandırılmış toplam pozitif değer ve negatif değer eşitlik 14 ve 15 ile belirlenir. CRITIC yöntemi ile belirlenen kriter ağırlıkları EDAS yöntemine bu aşamada dahil edilir.

$$SP_i = \sum_{j=1}^m w_j \times PDA_{ij} \quad (14)$$

$$SN_i = \sum_{j=1}^m w_j \times PDNA_{ij} \quad (15)$$

5. Aşama: Ağırlıklı Toplam Değerlerin Normalizasyonu: Tüm alternatifler için SP_i ve SN_i değerleri eşitlik 16 ve 17 ile normalleştirilir.

$$NSP_i = \frac{SP_i}{\max(SP_i)} \quad (16)$$

$$NSN_i = 1 - \frac{SN_i}{\max(SN_i)} \quad (17)$$

6. Aşama: Değerlendirme Skorlarının Hesaplanması: Tüm alternatifler için değerlendirme puanı (AS_i) eşitlik 18 ile hesaplanır.

$$AS_i = \frac{1}{2}(NSP_i + NSN_i) \quad (18)$$

7. Aşama: Alternatiflerin sıralanması: Değerleme puanının azalan değerlerine göre alternatifler sıralanır. Burada, AS_i değeri en yüksek olan alternatiftir en iyi seçimdir.

UYGULAMA

Türkiye’de 2021 yılında yaklaşık 256 bin motosiklet satılmıştır. Bu motosikletlerin yüzde 32’si 101-125 cc aralığındadır (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2022). Kent içi dağıtım yapan firmalar ve sektör çalışanları ile yapılan görüşmelerde hali hazırda kullanılan motosiklet modelleri arasında ağırlıklı olarak 101-125 cc scooter modellerinin olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle çalışmada scooter modelleri arasında en iyi alternatifin seçilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca bağlı olarak en iyi alternatifin belirlenmesinde kullanılacak kriterler için literatüre ek olarak kurye firmaları, motosiklet firmaları, e-ticaret firmaları ve servis hizmeti yapan işletmelerin ilgili yöneticilerinden uzman görüşü alınmıştır.

Çalışmada kullanılan değerlendirme kriterleri ve bu kriterlere ait açıklamalar Tablo 2’de gösterilmiştir. Bu kriterlerden beş tanesi fayda yönlü iken (K1-K5) üç tanesi (K6-K8) ise maliyet yönlüdür.

Tablo 2: Değerlendirme kriterleri ve açıklamaları

Kod	Kriter	Açıklama	Hedef*
K1	Motor Hacmi	Motor bloğunun hacmi cc (santimetre küp) değeri	Mak
K2	Motor gücü	Motor bloğunun kw (kilowatt) değeri	Mak
K3	Tork	Motor bloğunun tork gücünün nm (newtonmetre) değeri	Mak
K4	Servis ağı	Örnekleme içinde yer alan yetkili servis sayısı	Mak
K5	Yakıt tankı kapasitesi	Yakıt tankının litre değeri	Mak
K6	Satış fiyatı	Firmanın internet sitesinde yer alan Türk Lirası satış fiyatı	Min
K7	Yakıt tüketimi	Yüz kilometre için en düşük yakıt verisi	Min
K8	Servis bakım ücreti	Yetkili serviste yapılan periyodik bakımların Türk Lirası değeri	Min

*Mak=Maksimum (Fayda), Min=Minimum (Maliyet)

Türkiye’de yaygın kullanılan ve hali hazırda satışı devam dokuz motosiklet firmasının (A1...A9) scooter modeli çalışmaya dahil edilmiştir. Firmaların satış hacminin yüksek olması, yetkili satış ve servis ağının dengeli dağılım göstermesi nedeniyle çalışma yalnız İstanbul ili ile sınırlı tutulmuştur. Çalışmaya dahil edilen alternatifler ve bunlara ait kriter değerleri Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3: Alternatiflere ait kriter değerleri

Kriter	A1	A2	A3	A4	A5	A6	A7	A8	A9
K1	109	125	125	100	109,7	124	125	124	110
K2	6,4	6	6,2	4,5	5,8	6,3	7,5	6,8	6
K3	9	8,4	9,8	6,5	8	8,14	10,3	9,8	8,3
K4	10	20	6	20	17	22	18	12	5
K5	4,9	6,5	5,5	5	4	5,5	8	6,5	5,5
K6	40800	25250	47750	21343	36650	25005	41990	31125	36391
K7	1,7	2,1	1,8	2,2	2,2	2	2,1	2,3	2,12
K8	160	180	305	125	170	140	250	250	150

CRITIC Yöntemi ile Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

Uygulamanın ilk aşamasında, belirlenen kriterlerin ağırlıkları CRITIC yöntemi ile belirlenecektir. Çalışmaya konu olan alternatifler ve bunlara ait kriterlerin bilgilerini içeren karar matrisi Tablo 4'teki gibi oluşturulmuştur.

Tablo 4: Karar matrisi

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
A1	109	6,4	9	10	4,9	40800	1,7	160
A2	125	6	8,4	20	6,5	25250	2,1	180
A3	125	6,2	9,8	6	5,5	47750	1,8	305
A4	100	4,5	6,5	20	5	21343	2,2	125
A5	109,7	5,8	8	17	4	36650	2,2	170
A6	124	6,3	8,14	22	5,5	25005	2	140
A7	125	7,5	10,3	18	8	41990	2,1	250
A8	124	6,8	9,8	12	6,5	31125	2,3	250
A9	110	6	8,3	5	5,5	36391	2,12	150

Karar matrisinde yer alan kriterler eşitlik (1) le fayda ve maliyet yönü dikkate alınarak normalize edilmiştir. Normalize değerleri içeren matris Tablo 5'te gösterilmiştir

Tablo 5: Normalize karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
	mak	mak	mak	mak	mak	min	min	min
A1	0,360	0,633	0,658	0,294	0,225	0,263	1,000	0,806
A2	1,000	0,500	0,500	0,882	0,625	0,852	0,333	0,694
A3	1,000	0,567	0,868	0,059	0,375	0,000	0,833	0,000
A4	0,000	0,000	0,000	0,882	0,250	1,000	0,167	1,000
A5	0,388	0,433	0,395	0,706	0,000	0,420	0,167	0,750
A6	0,960	0,600	0,432	1,000	0,375	0,861	0,500	0,917
A7	1,000	1,000	1,000	0,765	1,000	0,218	0,333	0,306
A8	0,960	0,767	0,868	0,412	0,625	0,630	0,000	0,306
A9	0,400	0,500	0,474	0,000	0,375	0,430	0,300	0,861

Tablo 6’da eşitlik (2) ile hesaplanan kriterler arası korelasyon katsayı değerleri gösterilmiştir.

Tablo 6: Korelasyon matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
K1	1,000	0,726	0,729	0,060	0,666	-0,211	0,075	-0,668
K2	0,726	1,000	0,912	-0,162	0,675	-0,535	0,156	-0,586
K3	0,729	0,913	1,000	-0,568	0,624	-0,733	0,248	-0,844
K4	0,060	-0,162	-0,398	1,000	0,137	0,690	-0,371	0,397
K5	0,666	0,675	0,626	0,137	1,000	-0,079	-0,177	-0,487
K6	-0,211	-0,535	-0,711	0,690	-0,079	1,000	-0,535	0,661
K7	0,075	0,156	0,260	-0,371	-0,177	-0,535	1,000	-0,146
K8	-0,668	-0,586	-0,842	0,397	-0,487	0,661	-0,146	1,000

Korelasyon katsayıları ve standart sapma değerleri dikkate alınarak her bir kritere ait ağırlık eşitlik (3) ve (4) ile hesaplanmış ve elde edilen değerler Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Kriterlere ilişkin ağırlıklar

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
c_j	2,171	1,565	1,979	2,553	1,632	2,618	2,520	2,956
w_j	0,121	0,087	0,110	0,142	0,091	0,146	0,140	0,164

Tablo 6 incelendiğinde en büyük ağırlığa (w_j) sahip kriter K8 iken onu sırasıyla K6 ve K4 kriterleri izlemiştir. En az ağırlığa sahip kriter ise K2 olarak belirlenmiştir.

EDAS Yöntemi ile Sıralamanın Yapılması

CRITIC yöntemi ile kriter ağırlıkları hesaplandıktan sonra EDAS yöntemiyle alternatiflerin sıralaması yapılacaktır. Karar matrisinde bulunan kriterlerin ortalama çözüm değerleri eşitlik (6) ile hesaplanmış ve Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Kriter ve ortalama çözüm değerleri

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
AV_j	116,856	6,167	8,693	14,444	5,711	34033,778	2,058	192,222

Kriterlere ait ortalama çözüm değerlerinin belirlenmesinden sonra ortalamadan pozitif ve negatif uzaklık matrisleri eşitlik 8 ve 9 ile oluşturulmuştur. Tablo 9 ortalamadan pozitif Tablo 10 ise ortalamadan negatif uzaklık matrislerine aittir.

Tablo 9: Ortalamadan pozitif uzaklık matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
A1	0,000	0,038	0,035	0,000	0,000	0,000	0,174	0,168
A2	0,070	0,000	0,000	0,385	0,138	0,258	0,000	0,064
A3	0,070	0,005	0,127	0,000	0,000	0,000	0,125	0,000
A4	0,000	0,000	0,000	0,385	0,000	0,373	0,000	0,350
A5	0,000	0,000	0,000	0,177	0,000	0,000	0,000	0,116
A6	0,061	0,022	0,000	0,523	0,000	0,265	0,028	0,272
A7	0,070	0,216	0,185	0,246	0,401	0,000	0,000	0,000
A8	0,061	0,103	0,127	0,000	0,138	0,085	0,000	0,000
A9	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,220

Tablo 10: Ortalamadan negatif uzaklık matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
A1	0,067	0,000	0,000	0,308	0,142	0,199	0,000	0,000
A2	0,000	0,027	0,034	0,000	0,000	12269,518	0,021	0,000
A3	0,000	0,000	0,000	0,585	0,037	23203,644	0,000	0,587
A4	0,144	0,270	0,252	0,000	0,125	10370,868	0,069	0,000
A5	0,061	0,059	0,080	0,000	0,300	17809,475	0,069	0,000
A6	0,000	0,000	0,064	0,000	0,037	12150,458	0,000	0,000
A7	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	20404,508	0,021	0,301
A8	0,000	0,000	0,000	0,169	0,000	15124,540	0,118	0,301
A9	0,059	0,027	0,045	0,654	0,037	17683,611	0,030	0,000

Ortalamadan uzaklık matrisleri oluşturulduktan sonra ağırlıklandırılmış toplam pozitif (spi) eşitlik (14) ve negatif (npi) eşitlik (15) ile elde edilir. Sonraki aşamada ise ağırlıklı normalize pozitif (nspi) eşitlik (16) ve negatif (nsn) eşitlik (17) yardımıyla hesaplanır. Son olarak değerlendirme skorları (ASİ) eşitlik (18) bulunur. Yapılan CRITIC ve EDAS analizleri sonuçları ve alternatiflerin sıralama sonuçları Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 11: Alternatiflere ait değerler ve sıralama

Alternatifler	SPI	SNİ	NSPI	NSNİ	ASİ	RANK
A1	0,059	0,094	0,346	1,000	0,673	3
A2	0,124	1791,359	0,725	0,471	0,598	4
A3	0,040	3387,915	0,237	0,000	0,118	9
A4	0,166	1514,236	0,974	0,553	0,764	1
A5	0,044	2600,242	0,258	0,232	0,245	7
A6	0,171	1773,977	1,000	0,476	0,738	2
A7	0,119	2979,110	0,697	0,121	0,409	5
A8	0,055	2208,273	0,324	0,348	0,336	6
A9	0,036	2581,922	0,211	0,238	0,224	8

Tablo 11’e göre alternatifler A4>A6>A1>A2>A7>A8>A5>A9>A3 biçiminde sıralanmıştır. Buna göre en iyi alternatif A4 iken en kötü alternatif A3 olarak belirlenmiştir.

SONUÇ

İşletmelerin varlıklarını sürdürebilmeleri için uyum sağlaması gereken şartlar sürekli değişmektedir. Son yıllarda dijital teknolojilerin etkilerine ek olarak küresel çaplı pandemi (Covid 19), işletmeleri müşteriye ulaşabilme adına farklı hizmetler sunmaya zorlamaktadır. Mobil uygulamalar, sanal marketler ve firma internet siteleri yoluyla müşteriler artık ürünleri adreslerine isteyebilmektedir. Bu durum, işletmelerin kent içi dağıtımda kendi araç filosunu oluşturmasına ya da kurye firmaları ile çalışmasına neden olmuştur. Ulaşım araçları arasında ekonomik ve pratik olması yönüyle motosiklet kent içi teslimatlarda önemli bir rol üstlenmektedir. Motosikletler daha az trafik yoğunluğuna neden olması, büyük park alanına ihtiyaç duymaması, yakıt giderinin az olması ve diğer fosil yakıtlı araçlara göre çevreci olması nedeniyle kent içi dağıtımda kritik rodedir. Bu nedenle çalışmada, işletmeler için motosiklet seçiminde CRITIC ve EDAS yöntemleri ile bütünlük bir model önerilmiştir.

Çalışma kapsamında ilk olarak işletmelerin motosiklet seçimine ait kriterler belirlenmiştir. Belirlenen sekiz kritere ait ağırlıklar CRITIC yöntemi ile analiz edilmiştir. Analizler sonucu servis ücreti (0,164) en yüksek öneme sahip kriter olarak belirlenmiştir. Bu kriteri sırasıyla satış fiyatı (0,146), servis ağı (0,142), yakıt tüketimi (0,140), motor hacmi (0,121) ve motor torku (0,110) takip etmektedir. Yakıt tank kapasitesi (0,091) ve motor gücü (0,087) ise en düşük öneme sahip kriterler olarak belirlenmiştir. Servis ücretinin en önemli kriter olarak belirlenmesinde ücretler arasındaki ciddi farklılıkların etkisi olabilir. Satış fiyatı ise beklentilere uygun olarak önem derecesi yüksek olarak belirlenmiştir. Bir başka önemli olması beklenen kriter yakıt tüketimidir. Subjektif değerlendirmelerde bu kriterin daha yüksek çıkması muhtemeldir. Kriter önem dereceleri belirlendikten sonra ikinci aşamada EDAS yöntemi ile alternatifler sıralanmıştır. Bu sıralamaya göre en yüksek değeri (0,764) alan A4 markasına ait model ilk sırayı almıştır. Sıralamanın devamında A6 ikinci, A1 üçüncü, A2 ise dördüncü en iyi alternatif olarak sıralanmıştır. A3 ise en düşük puan (0,118) ile alternatifler arasında son sırayı almıştır.

Çalışmanın farklı yönleri ile literatüre katkı sağlayacağı ifade edilebilir. Çalışma, e-ticaret üzerinden yapılan siparişlerin kent içi dağıtımında kullanılan araçların seçimine odaklanması yönüyle özgündür. Alternatiflere ait kriterler objektif değerlendirme yöntemi olan CRITIC ile yapılmıştır. Alternatiflerin sıralama sonuçları ise EDAS yöntemi ile belirlenmiştir. Bu iki yöntemin araç seçim problemlerinde bütünlük kullanımı yönüyle mevcut ÇKKV literatürüne katkı sağlayabileceği ifade edilebilir. Çalışma bulguları, dağıtım aracını satın alan ve satan işletmeler için de kullanılan kriterler ve alternatiflerin birbiri ile rekabeti hususunda önemli bilgiler içermektedir. Son olarak çalışmada dağıtım araçlarına ait ortalama karbon salınımı bilgileri aktarılmış ve motosiklet kullanımının atmosfer ve çevre kirliliği konularında daha faydalı olabileceği önerilmiştir.

Çalışmada, objektif ağırlıklandırma yönteminin kullanılması kriter ağırlıklarının beklenenden farklı sonuçlanmasına neden olabilir. Benzer özelliklere sahip motosikletlerin değerlendirmeye katılması nedeniyle motor gücü ve yakıt tüketimi gibi kriterlerin ağırlığı düşüktür. Subjektif değerlendirmelerde bu kriterin ağırlıklarında farklılıklar olabileceği düşünülmektedir. Çalışmaya yalnızca firmaların paylaştığı objektif kriterler eklenmiştir. Marka imajı, marka deneyimi ve kullanıcı tercihi gibi subjektif kriterler eklenmemiştir. Servis ağıının dengeli olması nedeniyle çalışma İstanbul ili ile sınırlı tutulmuştur.

Çalışmanın kısıtları olmakla birlikte yeni araştırmalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Yapılacak yeni çalışmalarda AHP, SWARA gibi subjektif yöntemler ya da ENTROPI gibi objektif kriter ağırlıklandırma yöntemleri kullanılabilir. Ağırlıklandırma amacıyla subjektif yöntemlerin tercih edilmesi durumunda belirsizliği önerilen modele dahil edebilen bulanık ÇKKV yöntemleri kullanılabilir. Çalışmada yalnız scooter modellere odaklanılmıştır. Yeni çalışmalarda, diğer motosiklet modelleri de dahil edilebilir. Alternatiflerin sıralanmasında ARAS, TOPSIS ve WASPAS gibi diğer ÇKKV yöntemleri kullanılarak mevcut çalışma bulguları ile karşılaştırılabilir. Son olarak elektrikli ve karbon yakıtlı motosiklet modelleri karşılaştırılarak işletmeler için yeni alternatifler sunulabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, O. Y. (2019). CRITIC ve EDAS yöntemleri ile İş Bankası'nın 2009-2018 yılları arasındaki performansının analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 249-263.
- Akçakanat, Ö., Aksoy, E., & Teker, T. (2018). CRITIC ve MDL temelli EDAS yöntemi ile TR-61 bölgesi bankalarının performans değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(32), 1-24.
- Akın, N. G. (2019). Makine seçimi probleminde Entropi-ROV ve CRITIC-ROV yöntemlerinin karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 20-39.
- Anilkumar, B. C., Maniyeri, R., & Anish, S. (2021). Optimum selection of phase change material for solar box cooker integrated with thermal energy storage unit using multi-criteria decision-making technique. *Journal of Energy Storage*, 40, 1-13.
- Babatunde, O., Denwigwe, I., Oyebo, O., Ighravwe, D., Ohiaeri, A., & Babatunde, D. (2022). Assessing the use of hybrid renewable energy system with battery storage for power generation in a university in Nigeria. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(3), 4291-4310.

- Bayram, E. (2021). Türkiye'deki katılım bankalarının CRITIC temelli EDAS yöntemiyle performans değerlendirmesi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 55-72.
- Bilgin, H. Y. (2018). *Yakıt türüne göre motosiklet seçimi ve yeni bir tasarım* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Başkent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Bošković, S., Radonjić-Djogatović, V., Ralević, P., Dobrodolac, M., & Jovčić, S. (2021). Selection of mobile network operator using the CRITIC-ARAS method. *International Journal for Traffic & Transport Engineering*, 11(1), 17-29.
- Carbonfootprint. (2022). *Motorbike carbon footprint calculator*. <https://calculator.carbonfootprint.com/calculator.aspx?tab=5> adresinden erişildi.
- Chatterjee, P., Banerjee, A., Mondal, S., Boral, S., & Chakraborty, S. (2018). Development of a hybrid meta-model for material selection using design of experiments and EDAS method. *Engineering Transactions*, 66(2), 187-207.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The CRITIC method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Eticaret (2022). *Elektronik ticaret bilgi sistemi (ETBİS) 2021 yılı verileri*. E-ticaret Bilgi Platformu web site: <https://www.eticaret.gov.tr/dnnqthgzvawtdxraybsaacxtymawm/content/FileManager/Dosyalar/2021%20Y%C4%B1%C4%B1%20E-Ticaret%20B%C3%BClteni.pdf>
- Ghorabae, M. K., Amiri, M., Zavadskas, E. K., & Antucheviciene, J. (2018). A new hybrid fuzzy MCDM approach for evaluation of construction equipment with sustainability considerations. *Archives of Civil and Mechanical Engineering*, 18(1), 32-49.
- Gök Kısa, A. C. (2021). TR83 bölgesinde yenilenebilir enerji kaynaklarının CRITIC tabanlı gri ilişkisel analiz yaklaşımı ile değerlendirilmesi. *Pamukkale University Journal of Engineering Sciences*, 27(4), 542-548.
- Görçün, Ö. F., & Küçükönder, H. (2021). Şehirlerarası taşımacılıkta kullanılan otobüslere ilişkin seçimlerin AHP ve CRITIC tabanlı EDAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(4), 1280-1303.
- Hayat, Z., Hayat, S., Aslam, S., & Awan, H. M. (2022). Criteria for the selection of suppliers: A case of motorcycle industry of Pakistan. *Journal of Business and Social Review in Emerging Economies*, 8(1), 1-12.
- Ighravwe, D., & Babatunde, M. (2018). Selection of a mini-grid business model for developing countries using CRITIC-TOPSIS with interval type-2 fuzzy sets. *Decision Science Letters*, 7(4), 427-442.
- Jovčić, S., & Průša, P. (2021). A hybrid MCDM approach in third-party logistics (3pl) provider selection. *Mathematics*, 9(21), 1-19.
- Karakış, E. (2021). Machine selection for a textile company with CRITIC and MAUT methods. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 27, 842-848.

- Keshavarz Ghorabae, M., Zavadskas, E. K., Olfat, L., & Turskis, Z. (2015). Multi-criteria inventory classification using a new method of evaluation based on distance from average solution (EDAS). *Informatica*, 26(3), 435-451.
- Kiracı, K. ve Bakır, M. (2020). Evaluation of airlines performance using an integrated CRITIC and CODAS Methodology: The case of star alliance member airlines. *Studies in Business and Economics*, 15(1), 83-99.
- Kısa, A. C. G., & Ayçin, E. (2019). OECD ülkelerinin lojistik performanslarının SWARA tabanlı EDAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 301-325.
- Koşaroğlu, Ş. M. (2020). BİST’TE işlem gören bankaların performanslarının SD ve EDAS yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 406-417.
- Kundakçı, N. (2019). An integrated method using MACBETH and EDAS methods for evaluating steam boiler alternatives. *Journal of Multi-Criteria Decision Analysis*, 26(1-2), 27-34.
- Li, S., & Wang, B. (2020). Research on evaluating algorithms for the service quality of wireless sensor networks based on interval-valued intuitionistic fuzzy EDAS and CRITIC methods. *Mathematical Problems in Engineering*, 2020, 1-12.
- Mishra, A. R., Rani, P., & Pandey, K. (2022). Fermatean fuzzy CRITIC-EDAS approach for the selection of sustainable third-party reverse logistics providers using improved generalized score function. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 13(1), 295-311.
- Motkurder. (2022). *Kurye verileri*. <https://motkurder.org.tr/> adresinden erişildi.
- Naik, M. G., Kishore, R., & Dehbourdi, S. A. M. (2021). Modeling a multi-criteria decision support system for prequalification assessment of construction contractors using CRITIC and EDAS models. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 4(2), 79-101.
- Özbek, A., & Engür, M. (2018). EDAS yöntemi ile lojistik firma web sitelerinin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 21(2), 417-429.
- Özdağoğlu, A., Keleş, M. K., Altınata, A., & Ulutaş, A. (2021). Combining different MCDM methods with the Copeland method: An investigation on motorcycle selection. *Journal of Process Management and New Technologies*, 9(3-4), 13-27.
- Statista. (2022). *Dünya E-ticaret İstatistikleri*. <https://www.statista.com/statistics/379046/worldwide-retail-e-commerce-sales/> adresinden erişildi.
- TUİK. (2022). *Motorlu taşıt istatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Motorlu-Kara-Tasitlari-Ocak-2022-45704> adresinden erişildi.
- Tuş, A., & Aytaç Adalı, E. (2019). The new combination with CRITIC and WASPAS methods for the time and attendance software selection problem. *Opsearch*, 56(2), 528-538.
- Ulutaş, A. (2018). Entropi tabanlı EDAS yöntemi ile lojistik firmalarının performans analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 23, 53-66.

- Wang, S., Wei, G., Lu, J., Wu, J., Wei, C., & Chen, X. (2022). GRP and CRITIC method for probabilistic uncertain linguistic MAGDM and its application to site selection of hospital constructions. *Soft Computing*, 26(1), 237-251.
- Zandi, I., & Pahlavani, P. (2021). Spatial modeling and prioritization of potential areas for determining location of hospitals by a GIS-based multi-criteria decision making analyses: a case study of the 5th district of Tehran. *Town and Country Planning*, 13(1), 247-280.
- Zavadskas, E. K., Stević, Ž., Turskis, Z., & Tomašević, M. (2019). A novel extended EDAS in Minkowski Space (EDAS-M) method for evaluating autonomous vehicles. *Studies in Informatics and Control*, 28(3), 255-264.

ÇEVİRİMİÇİ ALIŞVERİŞ PLATFORMLARINDA TEKNOLOJİ ÖZELLİKLERİ VE MARKA ÖZGÜNLÜĞÜNÜN MARKA İMAJI, MARKA BAĞLILIĞI VE MARKA ÖZDEĞERİNE ETKİSİNDE MARKA İTİBARININ DÜZENLEYİCİ ROLÜ*

Parisa ALİZADE²

Öz

Bu çalışmanın amacı teknoloji özelliklerinin ve marka özgünlüğünün markanın işlevsel imajı üzerindeki etkisini ve markanın işlevsel imajının duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisini araştırmaktır. Ayrıca, çalışma marka özgünlüğü, marka imajı, marka bağlılığı ve markanın özdeğeri arasındaki ilişkilerde marka itibarının düzenleyici rolünü araştırmayı da amaçlamaktadır. Bu ampirik çalışmada önerilen model Türkiye’de yaşayan ve çevrimiçi alışveriş platformlarından alışveriş yapanlar arasından 480 kişiye uygulanan anketlerle test edilmiştir. Yapısal modelin testi için yapısal eşitlik modellemesi ile yol analizi yapılmıştır. Çalışma bulguları algılanan kullanım kolaylığının ve marka özgünlüğünün markanın işlevsel imajı üzerindeki etkisini, markanın işlevsel imajının duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisini ve duygusal marka bağlılığının markanın özdeğeri üzerindeki etkisini desteklemiştir. Ayrıca, çalışmada marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri arasındaki ilişkilerde marka itibarının düzenleyici rolünün ortaya çıkması bu konuda literatürdeki eksiklikleri gidermesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji Özellikleri, Marka Özgünlüğü, Markanın İşlevsel İmajı, Duygusal Marka Bağlılığı, Markanın Özdeğeri

JEL Kodları: M30, M31, M39

THE MODERATING ROLE OF BRAND REPUTATION ON THE IMPACT OF TECHNOLOGY ATTRIBUTES AND BRAND AUTHENTICITY ON BRAND IMAGE, BRAND COMMITMENT AND BRAND EQUITY ON ONLINE SHOPPING PLATFORMS

Abstract

The present study aims not only to determine the impact of technology attributes and brand authenticity on functional brand image and the impact of functional brand image on affective brand commitment and brand equity, but also to investigate the moderating role of brand reputation. This empirical study was conducted with a proposed model that was tested with surveys applied to a sample of 480 online shoppers in Turkey. Path analysis were conducted to test the research hypotheses. The study findings elicited the impact of online shoppers’ ease of use perception and brand authenticity on functional brand image, the impact of functional brand image on affective brand commitment and brand equity and the effect of affective brand commitment on brand equity. Furthermore, indicating the moderating role of brand reputation on correlations between brand authenticity, functional brand image, affective brand commitment and brand equity has brought originality to the study.

Keywords: Technology Attributes, Brand Authenticity, Functional Brand Image, Affective Brand Commitment, Brand Equity

JEL Codes: M30, M31, M39

*Bu çalışma için İstanbul Gelişim Üniversitesi Etik Kurulunun 19/11/2021 tarihli ve 2021-35 sayılı toplantısının 2021-35-21 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, palizadehfanaeloo@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9972-6079>

GİRİŞ

Kurumlar interneti müşterilerle iletişim noktaları olarak kullanmaktadır ve markalarını farklı şekillerde sunmaktadır. Firmalar, internet ve bütünlük pazarlama iletişimi kampanyaları ile müşterilerini bilgilendirmektedir. Firmalar marka bilgilerini ve deneyimlerini çevrimiçi kanallarda oluşturmakta ve paylaşmaktadır (Pralhad ve Ramaswamy, 2004; Simon, Brexendorf ve Fassnacht, 2013). Bir marka deneyimi yaratmak amacıyla pazarlama faaliyetlerini gerçekleştirmekte çevrimiçi markaların yaşadığı zorluklar çevrimdışı markalardan daha çoktur (Morgan-Thomas ve Veloutsou, 2013). Bu nedenle çevrimiçi markalar duygusal tepkileri uyandırmak için tasarım, düzen, grafik gibi görsel ipuçları kullanılmalıdır (Luo, Chen, Ching ve Liu, 2011). Morgan-Thomas ve Veloutsou'ya (2013) göre, çevrimiçi markalar çevrimdışı markalara kıyasla çift yönlü bağlantılar ve etkileşimler yoluyla müşterilerle daha tutarlı ilişkiler geliştirebilir. İşletmelerin müşterilerle kurdukları bağlantılar ve etkileşimler tüketicilerin zihninde markaya yönelik imajı oluşturmaktadır. Tüketici psikolojisinde tüketicilerin bir markaya nasıl tepki verdikleri (olumlu algı ve olumlu ağızdan ağıza iletişim kurmaya istekli) markaya yönelik onlarda oluşan tutumlardan anlaşılabilir (Franzen ve Bouwman, 2001). Başka bir ifade ile, imaj belirli bir markaya yönelik tutumla ilgilidir (Reynolds, 1965).

Diğer taraftan, tüketiciler kendi imaj ve algılarına uygun ürünleri tercih ederek kişiliklerini ortaya koymaktadır. Bu nedenle tüketicilerin kişisel özellikleri ve imajları ile uyumlu olan ürünler tercih edilmektedir (Foroudi, Dinnie, Kitchen, Melewar ve Foroudi, 2017). Bu algılar, bu çalışmada incelenen “markaya ait ürünlerin ve/veya web sitenin kullanım kolaylığı algısı, kullanılabilirlik algısı ve marka özgünlüğü” gibi çeşitli faktörlerle ilişkilendirilmektedir.

Bu çalışmada markanın işlevsel imajının oluşumunda teknoloji özellikleri ve marka özgünlüğü incelenmektedir ve bununla birlikte duygusal marka bağlılığı, marka özdeğeri ve marka itibarı kavramları ele alınmaktadır. Literatürdeki çalışmalar teknoloji özelliklerinin ve marka özgünlüğünün marka imajı üzerindeki etkisinden ve marka imajının marka bağlılığı ve marka özdeğeri üzerindeki etkisinden bahsederken marka itibarının bu ilişkilerde yarattığı etkilere odaklanmamıştır. Bu çalışmanın özgünlüğü ve literatüre katkısı, literatürdeki bu boşluğu doldurmak ve çevrimiçi alışveriş platformlarında marka özgünlüğünün marka imajı üzerindeki etkisinde ve marka imajının marka bağlılığı ve marka özdeğeri üzerindeki etkisinde marka itibarının düzenleyici rolünü ortaya çıkarmaktır. Bu doğrultuda, çalışmanın amacı çevrimiçi alışveriş platformlarında teknoloji özelliklerinin ve marka özgünlüğünün markanın işlevsel imajı üzerindeki etkisini ve marka imajının marka bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisini araştırmaktır. Ayrıca, çalışma marka itibarının bu ilişkilerde oluşturduğu düzenleyici etkiyi araştırmayı amaçlamaktadır.

Bu amaçla araştırma kapsamında öncelikle teknoloji özellikleri, marka özgünlüğü, marka imajı, marka bağlılığı, markanın özdeğeri ve marka itibarı kavramları açıklanmıştır. Ardından literatür destekli teknoloji özelliklerinin ve marka özgünlüğünün marka imajı üzerindeki etkisinden, marka imajının marka bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisinden ve nihayetinde marka itibarının düzenleyici etkisinden bahsedilmiştir. Son olarak çalışmanın hipotezleri öne sürüldükten sonra güvenilirlik, geçerlilik, korelasyon ve yol analizleri yapılmıştır. Bu analizlerden elde edilen veriler ve bulgular ışığında gerekli yorumlar yapılmış ve sonuç ortaya konulmuştur.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZLERİN GELİŞTİRİLMESİ

Teknoloji Özellikleri

Günümüzde bireyler teknolojiyi günlük hayatta yaygın olarak eğitim, alışveriş ve eğlence amaçlı kullanmaktadır. Bazı faktörler teknoloji kullanımını etkilemektedir. Teknoloji kabulünü ve kullanımını değiştirmek için çeşitli modeller geliştirilmiştir. Bu modellerin içinden teknoloji kabul çalışmalarında geniş çapta onaylanan ve doğrulanan model Teknoloji Kabul Modelidir (TAM) (Davis, Bagozzi ve Warshaw, 1989). TAM, çeşitli durumlarda çeşitli teknolojilerin kullanımının ve benimsenmesinin araştırıldığı alanlarda geliştirilmiştir (Sugar, Crawley ve Fine, 2004; Teo, Lee ve Chai, 2008). TAM psikolojik bileşenleri içeren ve teknoloji kabulünü etkileyen en ünlü modeldir. TAM bir teknolojinin kabulü ve benimsenmesinin, bireylerin teknolojiye yönelik tutumlarından etkilendiğini kabul etmektedir. Özellikle, TAM belirli bir teknolojiyi kullanma yeteneklerine ilişkin bireysel inançların ve bu teknolojinin kullanılabilirliğine ilişkin öznel değerlendirmelerin sonucudur ve teknolojiyi kullanmaya yönelik davranışsal niyetleri belirleyen önemli faktörleri ortaya çıkarmaktadır (Bruner ve Kumar, 2005; Ha ve Stoel, 2009; Hernandez, Jimenez ve Martin, 2009; Palvia, 2009). Davis (1989) kullanıcının teknolojiyi kabul etmesinin altında yatan bileşenleri ve TAM modelini oluşturan unsurları “algılanan kullanım kolaylığı” ve “algılanan kullanılabilirlik” olarak geliştirmiştir. TAM modelini oluşturan algılanan kullanım kolaylığı bileşeni bireyin herhangi bir çaba harcamadan sistemin kullanım kolaylığına olan inancını yansıtmaktadır. Algılanan kullanılabilirlik ise, bir sistemi kullanmanın bireylerin performanslarını iyileştireceğine dair inançlarını göstermektedir.

Marka Özgünlüğü

İşletme araştırmalarında özgünlük terimi farklı anlamlar ifade etmek için farklı şekillerde kullanılmaktadır (Beverland, 2005). Genellikle özgünlük bir şeyin gerçekliğine ve hakiki olduğuna atıfta bulunmak için kullanılır (Kennick, 1985). Özgünlük aynı zamanda samimiyet, masumiyet ve gerçeklik

terimleriyle de tanımlanmış (Fine, 2003) ve doğal, dürüst ve sade gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir (Boyle, 2003). Tüketiciler özgünlüğü farklı şekillerde deneyimlemektedir ve bir nesnenin özgünlüğünü değerlendirmek için duydukları ilgiye ve sahip oldukları bilgilere dayalı bir dizi ipucu kullanmaktadır (Grazian, 2003). Özgün ve özgün olmayan şeylerin arasındaki fark öznel ve sosyal ya da kişisel olarak inşa edilmeleridir (Grayson ve Martinec, 2004; Leigh, Peters ve Shelton, 2006). Bu çalışmada marka özgünlüğü tüketiciler tarafından bir markaya atfedilen özgünlüğün öznel değerlendirilmesi olarak tanımlanmaktadır.

2008 özgün marka dizinine göre özgün (otantik) markalar içtenlikle yürütülen açık ve net bir amaca sahiptir. Tüketiciler otantik markaların zanaatkarlar tarafından (Beverland, 2006; Fine, 2003) eski gelenekleri kullananlar tarafından, el yapımı yöntemleri ve/veya doğal malzemeleri kullananlar tarafından üretildiğini algılamaktadır (Carroll ve Swaminathan, 2000). Bu tür markalar orijinal tasarımlarına sadık kaldıkları için ve değişen tüketici modalardan ziyade giderek modern zamanları yansıttıkları için gelişmektedir (Beverland, 2006; Beverland, Lindgreen ve Vink, 2008).

Marka İmajı

Markalaşma “örgütler ve nihai tüketiciler arasında markanın üretimi, tüketimi ve dağıtım uygulamalarını kapsayan ve sonuç olarak markayı temsil etme sürecidir” (Vásquez, Sergi ve Cordelier, 2013). Keller (1993) tarafından anlatılan bir tanımda marka imajı, “bellekte tutulan ve marka çağrışımlarının yansıttığı bir marka hakkındaki algılar” olarak tanımlanmaktadır. Hower, Brownlie ve Kerrigan'a (2013) göre güçlü bir marka, tüketicilerin alışkanlıklarını ifade edebildiği için ve dolayısıyla bir kurumun tüketicileri hakkında iyi bir anlayışa sahip olduğu anlamına geldiği için önemli konuma sahip olmaktadır. Marka, kimliğin stratejik yönetimi yoluyla tanınma ve statü kazanma aracı haline gelmektedir. Güçlü bir marka kimliği aynı zamanda tüketicilerin markayı benzer hizmet sağlayıcılardan veya ürün üreticilerinden ayırması anlamına gelmektedir (Lin, Lin ve Ryan, 2014). Bu nedenle, birçok işletmenin kendi markasını geliştirmek ve sürdürmek için tutarlı hizmet kalitesi, yerleşik bir kurumsal kimlik sistemi, gelişmiş bir kurumsal imaj ve müşterilerle ilişkilerinin sürdürülmesi gibi faaliyetlerin ellerinden geldiği kadar en iyisini yaptıkları ve bunların hepsini marka değerlerini artırmak için yaptıkları görülmektedir (Wang, 2014).

Marka imajı işlevsel imaj ve duygusal imaj olarak iki boyuttan oluşmaktadır (Martínez, Pérez ve DelBosque, 2014). Markanın işlevsel imajı markanın somut özellikleri ile ilişkilidir ve duygusal marka imajı insanların psikolojik olarak markaya yönelik tutum ve duyguları ile ilişkilidir (Martínez vd., 2014). Markanın işlevsel imajı markanın gösterdiği performans, kalite ve fonksiyonel özellikleri ile ilgili tüketicilerin zihninde ve algılarında oluşan yeri yansıtmaktadır. Markanın tüketici zihninde oluşturduğu güvenilirlik, samimiyet vb. duygusal algılar ve hisler markanın duygusal imajını ifade etmektedir. Markanın

sunduğu değerler duygusal marka imajının oluşumunda etkilidir. Bu çalışmada marka imajının sadece işlevsel boyutu ele alınmıştır.

Markanın Duygusal Bağlılığı

Bağlı müşterilerin fiyata (Hess ve Story, 2005) ve düşük marka performansına daha az duyarlı olmalarından dolayı (Story ve Hess, 2010) müşteri bağlılığını geliştirmek markalar için büyük öneme sahiptir. Pazarlamacılar müşteri bağlılığını iki türde tanımlamaktadır: devam etme bağlılığı ve duygusal bağlılık (Evanschitzky ve Wunderlich, 2006; Fullerton, 2003). Devam etme bağlılığı alternatiflerin olmaması veya yüksek değiştirme maliyetleri nedeniyle müşterinin bir marka ile ilişkiyi sürdürme ihtiyacını kavramsallaştırmaktadır (Evanschitzky ve Wunderlich, 2006). Halbuki, duygusal bağlılık müşterilerin bir markaya psikolojik olarak bağlanmasından kaynaklanan duygusal bir tepki olarak tanımlanmaktadır (Fullerton, 2003). Yöneticiler müşterilerden güçlü duygusal tepkiler almak için marka iletişimini ve reklamcılığı temel araçlar olarak kullanmaktadır (Frow ve Payne, 2007). Bununla birlikte, mevcut hiperrekabet ortamında markaların güçlü, akılda kalıcı ve benzersiz deneyimler sunması, müşterilerin markaya yönelik olumlu duygular ve hisler geliştirmesine neden olmaktadır (Brakus, Schmitt ve Zarantonello, 2009; Mosley, 2007).

Markanın Özdeğeri

Ürünün marka değeri tüketicinin odak markaya sahip ürün ile aynı markaya sahip olmayan ürünü karşılaştırdığı zaman aralarında algıladığı farktır (Aaker, 1991). Başka bir deyişle, markanın özdeğeri tüketicinin belirli bir markayı potansiyel alternatif markaya/markalara tercih etmesidir (Çifci, Ekinci, Whyatt, Japutra, Molinillo ve Siala, 2016). Markanın özdeğeri tüketicilerden şirketlere bir geri bildirim olarak görülebilmektedir ve sinyal teorisine dayalı araştırmalarda sıklıkla bağımlı değişken olarak kullanılmaktadır (Yoo ve Donthu, 2001; Yoo, Donthu ve Lee, 2000). Doğal olarak tüketiciler bir ürünün/markanın kalitesi veya sosyal prestij değeri hakkında bilgi sahibi değiller ve bu nedenle ürün seçimlerinde kararsız olmaktadır. Sonuç olarak, tüketiciler bu belirsizliği azaltmak için ürün fiyatı veya garanti gibi sinyaller ararlar (Erevelles, Roy ve Yip, 2001). Ayrıca, kurum imajının yaratılması/sürdürülmesi de tüketiciler için potansiyel bir sinyaldir (Walsh, Mitchell, Jackson ve Beatty, 2009).

Marka değeri hem akademik hem de yönetsel açıdan marka yönetimi alanındaki en önemli yapılardan biridir (Yang, Liu ve Li, 2015). Önceki çalışmalar markanın özdeğerini marka ve müşteri arasındaki etkileşim ve ilişki yoluyla oluşturulan ilişkiyel pazarlama temelli bir varlık olarak kavramsallaştırmaktadır (Davicik, Da Silva ve Hair, 2015; Hooley, Greenley, Cadogan ve Fahy, 2005).

Marka İtibarı

Markaların veya firmaların dikkat çekici özellikleri ile ilgili bireysel algıların toplamına itibar denir (Fombrun ve Rindova, 2000). Markanın çeşitli müşteri grupları tarafından değerlendirilmesi marka itibarını yansıtmaktadır. Marka itibarı markayla ilgili müşteri beklentisini yansıtmaktadır. Tüketicilerin marka imajı ve marka kimliği hakkındaki algıları marka itibarını belirleyen faktörlerdir (Dahlén, Granlund ve Grenros, 2009). Bu nedenle, marka itibarı tüketicilerin marka hakkında değerlendirmelerini ve yargılarını ifade etmektedir (Veloutsou ve Moutinho, 2009). Marka itibarı önceki ve mevcut tüm pazarlama çabaları gibi işletmenin yaptığı her şeye bağlı olan bir rekabet avantajıdır (Ali, Lynch, Melewar ve Jin, 2015). Marka itibarı maddi olmayan ve zamanla biriken bir varlıktır (Veloutsou ve Moutinho, 2009). Marka itibarı müşteri marka ilişkilerini açıklayan önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir (Veloutsou ve Moutinho, 2009). İyi bir marka itibarı yaratmak ve sürdürmek markanın başarıya ulaşmasında önemli bir etkiye sahiptir (Dijkmans, Kerkhof ve Beukeboom, 2015) ve müşteri sadakati ve güvenini pekiştirmek gibi müşterilerle olumlu ilişkilerin kurulmasında büyük rol oynamaktadır (Akdeniz, Calantone ve Voorhees., 2013).

Teknoloji Özelliklerinin Marka İmajı Üzerindeki Etkisi

Önceden yapılan çalışmalar algılanan kullanılabilirlik ve algılanan kullanım kolaylığının kullanıcıların teknolojileri benimseme tutumunu/niyetini belirlemede her zaman önemli olduğunu kabul etmiştir (Kim ve Qu, 2014; Kim, Park ve Morrison, 2008; Liu, Chen, Sun, Wible ve Kuo, 2010). Morgan-Thomas ve Veloutsou (2013) algılanan kullanılabilirliğin çevrimiçi markalar bağlamında çevrimiçi deneyimi önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur. Hackbarth, Grover ve Mun (2003) algılanan kullanım kolaylığının kullanıcıların bilgi sistemlerini benimsemesinde önemli rol oynadığını belirtmiştir. Kullanıcılar bilgi sistemlerinin kullanımını kolay bulduğunda bu sistemleri kullanarak daha fazla bilgi ve güven kazanacaklarını düşünmektedir (Hackbarth vd., 2003). Lin, Zimmer ve Lee (2014) kullanım kolaylığı algısını yaratan bilgi sistemlerinin tüketicilerin deneyimini arttıracaklarını belirtmiştir. Ayrıca, Rose, Hair ve Clark (2011) belirli web sitelerine yönelik algılanan kullanım kolaylığının olumlu çevrimiçi deneyim ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu belirtmektedir. Tüketicilerin siber ortamdaki deneyimleri onların davranışlarının bilişsel boyutunu önemli ölçüde etkilemektedir (Shih, 1998).

Web sitenin içeriği müşteri imajının oluşumunda çok önemli rol oynamaktadır (Doolin, Burgess ve Cooper, 2002). Douglas ve Mills (2005) çevrimiçi müşterilerin memnuniyetini sağlamak ve onlarda olumlu imaj yaratmakta olumlu bir web deneyiminin önemli olduğunu belirtmiştir. Stepchenkova ve Morrison (2006), ABD ve Rusya web sitelerini karşılaştırarak web sitelerdeki açıklamaların çevrimiçi ortamda bireylerde destinasyon imajını etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, çevrimiçi bilgi kaynakları

çevrimiçi bilişsel imaj üzerinde önemli etkiye sahiptir (Choi, Lehto ve Morrison, 2007) ve tüketiciler aynı zamanda internet aracılığıyla kendi imajlarını oluşturup paylaşmaktadır (Dwivedi, 2009). Jeong, Holland, Jun ve Gibson (2012) seyahat web sitelerinin içeriklerinin bilişsel destinasyon imajını önemli ölçüde etkilediğini belirtmiştir. Szymanski ve Hise (2000)'ye göre çevrimiçi ortamda kullanıcıya ve alıcıya ürün teklifi/miktarı (sayısı, çeşitlilik) hakkında yeterli bilgi verilmelidir. Çevrimiçi ortamlarda teknolojinin kullanım kolaylığı ve kullanılabilirlik özellikleri marka imajını olumlu yönde etkilemektedir (Da Silva ve Alwi, 2008).

H_1 : Algılanan kullanım kolaylığının işlevsel marka imajı üzerinde olumlu etkisi vardır.

H_2 : Algılanan kullanılabilirliğin işlevsel marka imajı üzerinde olumlu etkisi vardır.

Marka Özgünlüğünün Marka İmajı Üzerindeki Etkisi

Pazarlama literatüründe marka özgünlüğünün olumlu psikolojik ve davranışsal tüketici tepkilerini ortaya çıkarabileceğine dair kanıtlar vardır. Ewing, Allen ve Ewing (2012) marka özgünlüğünün marka tutumu üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Moulard, Raggio ve Folse (2016) ise, marka özgünlüğünün tüketicinin kalite beklentilerini artırdığını göstermiştir. Ayrıca, marka özgünlüğü tüketici-marka ilişkileri üzerinde olumlu etkilere sahiptir (Morhart, Malär, Guèvremont, Girardin ve Grohmann, 2015). Tüketici davranışının davranışsal yönlerine gelince Napoli, Dickinson, Beverland ve Farrelly (2014) marka özgünlüğünün satın alma niyeti üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu öne sürerken, Morhart vd. (2015) tüketicinin satın alma davranışları ve olumlu ağızdan ağıza iletişim (WOM) üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu savunmuştur. Lu, Gursoy ve Lu (2015) tüketicilerin bir restoranın yemeğinin ve ortamının özgünlüğüne ilişkin algılarının onlarda restoranla ilgili olumlu imajın gelişiminde katkıda bulunduğunu savunmuştur. Bu nedenle, aşağıdaki hipotez önerilmiştir:

H_3 : Marka özgünlüğünün işlevsel marka imajı üzerinde olumlu etkisi vardır.

Marka İmajının Marka Bağlılığı Üzerindeki Etkisi

Marka imajı pazarlama literatüründe önemli bir yere sahiptir. Siyasi partilerde bile adaylar için birleşik bir marka imajı sağlamak önemlidir (Cwalina, Falkowski ve Newman, 2010; Parker, 2012; Hermanto, Supriyono ve Mardiyono, 2014). Dolayısıyla marka imajının oluşturulması, müşteri ile marka arasındaki ilişkide bilişsel ve duygusal süreçlerde ileri düzeyde bilgi ve araştırma metodolojisi gerektirmektedir. Keller'e (1993) göre marka imajı genellikle hafızada anlamlı bir şekilde düzenlenen ve nesnel gerçekliği yansıtabilecek veya yansıtmayabilecek algıları temsil eden bir dizi çağrışımdır. Marka

imajı marka bağlılığının öncülüdür (Tsang, Lee ve Li, 2011) ve markaya yönelik duygusal bağlılığa (Alkhawaldeh ve Halim, 2016) ve marka sadakatine yol açmaktadır (Hermanto vd., 2014). Bu nedenle, aşağıdaki hipotez önerilmiştir.

H_4 : Markanın işlevsel imajının duygusal marka bağlılığı üzerinde olumlu etkisi vardır.

Marka İmajının Markanın Özdeğeri Üzerindeki Etkisi

Literatürdeki çalışmalar olumlu bir marka imajının müşteri sadakati, satın alma niyeti, müşterinin yüksek fiyattan ödemeye istekli olması ve müşterinin olumlu ağızdan ağza iletişimi gibi çeşitli değişkenleri olumlu yönde etkilediğini (Anselmsson, Bondesson ve Johansson, 2014; Esch, Langner, Schmitt ve Geus, 2006; Ogba ve Tan, 2009) ve markanın özdeğerini arttırdığını desteklemektedir (Cho ve Fiore, 2015). Marka imajı doğrudan ve dolaylı marka-müşteri etkileşimlerinde etkili olduğu için markanın özdeğerini ortaya çıkarmaktadır (Farquhar 1989). Bazı yazarlar, marka imajının markanın özdeğerinin önemli bir boyutu olduğunu öne sürerken (Keller 1993; Na, Marshall ve Keller, 1999) bazıları da müşterilerin markayla ilişkili algılarının (yani marka imajı) markanın özdeğerini büyük ölçüde belirleyebileceğini savunmaktadır (Park ve Srinivasan 1994). Belirli bir markayla olan müşteri çağrışımları olumlu, benzersiz ve güçlü olduğunda, markanın genel gücü (yani markanın özdeğeri) artacaktır (Keller 1993). Gill ve Dawra (2010) yaptıkları çalışmada marka imajının markanın özdeğerinin bir öncülü olduğunu kanıtlamıştır. Benzer şekilde, Kim, Jeon, Jung, Lu ve Jones (2012) hastane imajının hastane markasının özdeğeri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu öne sürmüştür. Farklı bağlamlardan elde edilen bu bulgulara dayanarak aşağıdaki hipotez önerilmiştir:

H_5 : Markanın işlevsel imajının markanın özdeğeri üzerinde olumlu etkisi vardır.

Duygusal Marka Bağlılığının Markanın Özdeğeri Üzerindeki Etkisi

Bazı çalışmalar doğrudan veya dolaylı olarak müşterinin duygusal bağlılığını markanın özdeğeri ile ilişkilendirmektedir (Baumgarth ve Schmidt, 2010; Dwivedi ve Johnson, 2013; Sierra, Iglesias, Markovic ve Singh, 2017). Ayrıca, bazı çalışmalar markaya yönelik duygusal bağlılığın (Martin ve Brown, 1990; Matthews, Son ve Watchravesringkan, 2014) ve bağlanmanın/özdeşleşmenin (Lassar, Mittal ve Sharma, 1995) marka özdeğerinin boyutları olduğunu öne sürmektedir. Burmann, Jost-Benz ve Riley (2009) marka bağlılığını içsel marka gücünün bir bileşeni olarak kabul etmekte ve içsel ve dışsal marka gücü perspektiflerini bütünleştiren bir marka özdeğeri modeli ortaya koymaktadır. Müşteriler belirli bir markayla özdeşleştiklerini hissettiklerinde ve o markaya karşı güçlü bir duygusal bağlılık geliştirdiklerinde markanın özdeğeri artmaktadır (Šerić, Mikulić ve Gil-Saura, 2016). Bu nedenle, yapılan bazı ampirik çalışmalar

markaya yönelik duygusal bağlılığı marka özdeğerinin bir öncülü olarak savunmuştur (Šerić vd., 2016; Sierra vd., 2017). Sierra vd. (2017) çalışmalarında müşterinin markaya yönelik duygusal bağlılığının markanın özdeğeri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Önceki araştırmalara paralel olarak aşağıdaki hipotez önerilmiştir.

H_6 : Duygusal marka bağlılığının markanın özdeğeri üzerinde olumlu etkisi vardır.

Marka İtibarının Düzenleyici Rolü

Marka itibarı tüketici davranışlarını ve marka müşteri ilişkisini etkileyen önemli bir faktördür. Yüksek itibara sahip markalar yüksek düzeyde tüketici etkileşimini ve katılımını yaratmaktadır (Ou, Wong, Prentice ve Liu, 2020). Nyadzayo ve Khajehzadeh (2016) anlamı marka itibarına yakın olan marka imajının müşteri değeri ile müşteri ilişkileri yönetiminin kalitesi arasındaki ilişkide düzenleyici (moderatör) etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Birçok çalışma marka itibarının düzenleyici rolünü araştırmıştır. Marka itibarı müşteri davranışını etkilediği nedeniyle iyi bir müşteri-marka ilişkisi stratejisinin önemli bir unsuru olarak hizmet etmektedir (Sweeney ve Swait, 2008). Önceki çalışmalar, müşteri-marka ilişkisindeki gücün, pazarlama faaliyetlerinden kaynaklandığını göstermiştir (Payne ve Frow, 2005). Bu da müşteri-marka ilişkisinin etkinliğinin bir pazarlama unsuru olan marka itibarına bağlı olduğunu göstermektedir. Touni, Kim, Haldorai ve Rady'ye (2022) göre müşteri katılımı ve müşteri-marka ilişkisi gücü arasındaki bağlantı bir otel markasının itibarı yüksek olduğunda daha güçlü olmaktadır. Başka bir ifadeyle, müşteri katılımının müşteri-marka ilişkisi gücü üzerindeki etkisinde marka itibarının düzenleyici bir etkisi vardır (Touni vd., 2022).

Akdeniz vd. (2013) çalışmalarında marka itibarı gibi büyük kapsamlı bir ipucunun değerinin küçük kapsamlı ipuçların farkındalığını ve kullanımını nasıl etkilediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmaya göre, küçük kapsamlı ipuçların (fiyat ve garanti gibi) farkında olmak büyük kapsamlı ipuçların varlığına ve değerine bağlıdır. Marka itibarı gibi büyük kapsamlı ipuçların önerdiği pozitif (negatif) çıkarımlar küçük kapsamlı ip uçlara aktarılarak onları daha çok (daha az) tanıtmaktadır. Örneğin, firmanın itibarı yüksekse müşterilere gönderdiği küçük kapsamlı ip uçlar yoluyla yanlış bir sinyal gönderme olasılığı daha azdır ve böylece küçük kapsamlı ipuçlarını daha çok ve daha iyi tanıtır. Bununla birlikte, bir firmanın itibarı düşükse yanlış sinyaller gönderme olasılığı daha yüksektir çünkü tüketicileri yanlış bilgilendirerek müşterilerini kaybedecektir (Akdeniz vd., 2013). Bang, Odio ve Reio (2014) spor alanında yaptıkları çalışmada subjektif norm ile gönüllü katılım niyeti arasındaki ilişkide marka itibarının düzenleyici etkisini öne sürmüştür. Bu

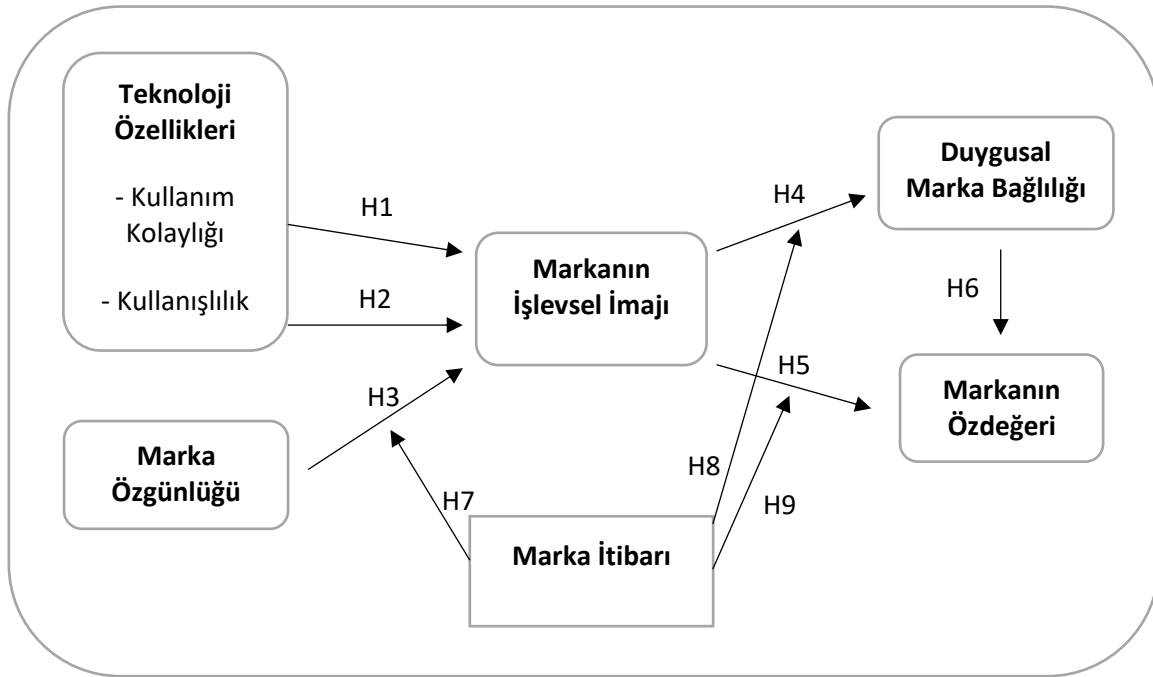
şekilde literatürdeki araştırmalar marka itibarının müşteri marka ilişkisini düzenlediğini göstermiştir. Bu nedenle, aşağıdaki hipotezler marka itibarının düzenleyici rolünü ifade etmektedir.

H_7 : Marka itibarı; marka özgünlüğü ile marka imajı ilişkisi üzerinde düzenleyici bir etkiye sahiptir.

H_8 : Marka itibarı; marka imajı ile marka bağlılığı ilişkisi üzerinde düzenleyici bir etkiye sahiptir.

H_9 : Marka itibarı; marka imajı ile markanın özdeğeri ilişkisi üzerinde düzenleyici bir etkiye sahiptir.

Literatürdeki çalışmalar ışığında ortaya çıkan çalışma modeli Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Kavramsal Model

YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı teknoloji özelliklerinin ve marka özgünlüğünün markanın işlevsel imajı üzerindeki etkileri ve markanın işlevsel imajının markanın duygusal bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisini belirlemektir. Ayrıca, çalışmanın bir diğer amacı marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, markanın duygusal bağlılığı ve markanın özdeğeri arasındaki ilişkilerde marka itibarının düzenleyici etkisini ortaya çıkarmaktır. Bu çerçevede Türkiye’de yaşayan ve çevrimiçi alışveriş platformlarından alışveriş yapan kişilerden 480 kişi araştırmaya katılmıştır. Verilerin analizi için SPSS 24 ve AMOS 24

programlarından yararlanmışlardır. Anket formunun ilk kısmında yaş, cinsiyet ve eğitim gibi demografik sorulara yer verilmiştir. Uygulanan anket formunda algılanan kullanım kolaylığı 4 ifade, algılanan kullanışlılık 4 ifade, marka itibarı 3 ifade, marka özgünlüğü 3 ifade, markanın işlevsel imajı 2 ifade, markanın duygusal bağlılığı 3 ifade ve markanın özdeğeri 4 ifade olarak toplamda 23 ifade yer almıştır. Bu ölçeklerin soruları 5’li Likert ölçeğine (kesinlikle katılmıyorum – kesinlikle katılıyorum) uygun sorulmuştur. Kavramsal modelde marka itibarı, algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanışlılık değişkenleri Morgan-Thomas ve Veloutsou (2013) kaynağından, marka özgünlüğü Moulard vd. (2016) kaynağından, marka imajı Lin, Lin ve Wang (2021) kaynağından, marka bağlılığı Tuškej, Golob ve Podnar (2013) kaynağından ve markanın özdeğeri Yoo ve Donthu (2001) kaynağından Türkçeye çevirilerek alınmıştır.

Örneklem ve Veri Toplama

Çalışmanın verilerini toplamadan önce anket için “İstanbul Gelişim Üniversitesi, 19.11.2021 tarih ve 2021-35-21 sayılı” etik kurulu kararıyla onay alınmıştır. Veriler etik kurulu onayından sonra Şubat-Mart 2022 tarihleri arasında çevrimiçi olarak toplanmıştır. Araştırma evreni Türkiye’de yaşayan ve çevrimiçi alışveriş yapan kişilerdir. Bu evrene ulaşmak mümkün olmadığı için anket formunun linki çevrimiçi olarak daha önce çevrimiçi alışveriş yapan kişilerle paylaşılmıştır. Bu nedenle, elde edilen sonuçlar araştırma örnekleme için geçerli olacaktır. Olasılıklı örnekleme yöntemlerinden basit tesadüfi örnekleme yöntemi seçilerek anket formları kişilere gönderilmiştir.

TÜİK’in verilerine göre, Türkiye’de internet üzerinden mal ve hizmet satın alma ya da sipariş verme oranı 2021 yılında %44,3 iken, 2022 yılında %46,2 olmuştur (Türkiye İstatistik Kurumu, 2022). Türkiye’de 2022 yılında çevrimiçi alışveriş yapan kişi sayısı 40.84 milyon olmuştur (Recro Digital Marketing, 2022). Çalışmanın evrenini Türkiye’de yaşayan ve çevrimiçi alışveriş yapan kişiler oluşturmuştur. Evrenin sayısı göz önünde bulundurulunca sayının büyüklüğünden ötürü basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle büyük şehirlerdeki çevrimiçi alışveriş yapan kişilere ulaşılmıştır (5 büyük şehir: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa). Örneklem büyüklüğü tablosuna göre örneklem büyüklüğünün ne kadar olmasına karar verilmiştir. Gürbüz ve Şahin (2016) çalışmalarında evrenin 10 milyon kişiden oluştuğu durumunda 384 örneklem büyüklüğünün yeterli olacağını öne sürmüştür. %95 anlamlılık düzeyinde örneklem sayısının 385 ve üstü sayıda kişiden oluşması analizler için yeterli olmaktadır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2018). Bu nedenle, çalışmada örneklem sayısının 480 kişiden oluşmasının analizler için yeterli olduğu sonucuna varılmıştır.

Veriler Türkiye’de yaşayan ve çevrimiçi alışveriş platformlarından alışveriş yapan tüketiciler arasından çevrimiçi olarak 480 kişiden toplanmıştır. Elde edilen verilerde kayıp veri bulunmamaktadır. Araştırmada yer alan değişkenlerin alt maddelerine normallik testi uygulanmıştır ve çarpıklık ve basıklık değerleri +2 ve -2 değerleri arasında olduğu için verilerin normal dağılıma sahip olduğu tespit edilmiştir (George ve Mallery, 2010). Veriler normal dağılıma sahip olduğundan dolayı parametrik testler yapılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Örneklem profili (N = 480)

	n	%
CİNSİYET		
Erkek	169	35.2
Kadın	311	64.8
YAŞ		
19-29	206	42.9
30-40	166	34.6
41-51	79	16.5
52-62	28	5.8
63+	1	0.2
EĞİTİM		
Lise	1	0.2
Lisans	232	48.3
Yüksek Lisans	160	33.3
Doktora	87	18.1

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Verilerin analizi için ilk olarak verilerin güvenilirlik ve geçerliliklerine bakılmıştır. Sonra yapısal modelin güvenilirliği ve geçerliliği test edilmiştir. Ardından yapısal modelin ve modeldeki ilişkilerin anlamlılığını test etmek için yapısal eşitlik modellemesi yöntemiyle yol analizi yapılmıştır. Son aşamada tüketiciler tarafından algılanan yüksek ve düşük seviyelerde marka itibarının yapısal ilişkilerde düzenleyici rolü analiz edilmiştir.

Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizleri

Araştırma anketi 50 kişiye uygulanmıştır ve verilerin içerik geçerliliği sağlanmıştır. Verilerin güvenilirliğini test etmek için güvenilirlik analizi yapılarak tüm değişkenlerin Cronbach's Alpha değerlerine bakılmıştır. Keşfedici faktör analizi yapılarak verilerin geçerliliği test edilmiştir. Güvenilirlik ve geçerlilik analizlerine ait sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Güvenilirlik ve geçerlilik analizleri sonuçları

Ölçekler ve İfadeleri	Ortalama	Standart Sapma	St. Faktör Yükleri
Marka İtibarı (Explained Variance = 64.791, KMO= 0.661, $\alpha=0.725$)			
İTİ1. Bu marka iyi bilinen bir markadır.	4.313	0.679	0.801
İTİ2. Bu marka önde gelen markalardan biridir.	4.244	0.737	0.850
İTİ3. Bu marka kolayca tanınır.	4.215	0.763	0.761
Algılanan Kullanım Kolaylığı (Explained Variance = 54.918, KMO= 0.724, $\alpha=0.725$)			
Kolay1. Bu markanın ürünlerini kullanmak benim için kolaydır.	4.190	0.775	0.743
Kolay2. Bu markanın ürünlerini online alışveriş platformunda kolay bulurum.	4.229	0.754	0.793
Kolay3. Bu markanın ürünlerini kullanma konusunda kendime güveniyorum.	4.152	0.772	0.701
Kolay4. Bu markanın online alışveriş platformundaki sayfasında istediğimi bulmak kolaydır.	4.173	0.772	0.724
Algılanan Kullanışlılık (Explained Variance = 54.364, KMO= 0.702, $\alpha= 0.712$)			
Kullan1. Bu marka hakkında yaptığım aramalar, istediğimi bulma becerimi geliştirir.	3.998	0.921	0.674
Kullan2. Bu markanın online alışveriş platformundaki sayfası bilgi aramak için uygundur.	4.121	0.798	0.781
Kullan3. Bu markanın online alışveriş platformundaki sayfası sorularıma hızlı yanıt verir.	4.131	0.776	0.761
Kullan 4. Genel olarak bu markanın online alışveriş platformundaki sayfasını kullanışlı buluyorum.	4.198	0.708	0.730
Marka Özgünlüğü (Explained Variance = 65.840, KMO= 0.677, $\alpha= 0.737$)			
OZG1. Bu markanın işine karşı gerçek bir tutkusu vardır.	4.106	0.854	0.811
OZG2. Bu marka ürününü sunmak için elinden gelenin en iyisini yapar.	4.073	0.746	0.842

OZG3. Bu marka yaptığı işe kendini adanmıştır.	4.048	0.772	0.780
Markanın İşlevsel İmajı (Explained Variance = 74.283, KMO= 0.500, $\alpha= 0.70$)			
İİMAJ1. Bu markanın ürünleri yüksek kaliteye sahiptir.	4.237	0.746	0.862
İİMAJ2. Bu markanın ürünleri rakiplerinden daha iyi özelliklere sahiptir.	4.233	0.739	0.862
Duyusal Marka Bağlılığı (Explained Variance = 68.200, KMO= 0.683, $\alpha= 0.767$)			
BAĞ1. Bu markayı satın aldığımda kendimi ödüllendirilmiş hissedirim.	3.856	0.931	0.847
BAĞ2. Bu markayı satın almayı düşündüğümde heyecanlanırım.	3.829	0.907	0.849
BAĞ3. Bu markayı satın aldığımda kendimi tatmin olmuş hissedirim.	4.021	0.827	0.780
Markanın Özdeğeri (Explained Variance = 65.542, KMO= 0.789, $\alpha= 0.825$)			
ÖZDeğer1. Bu markanın ürünleri başka bir markanın ürünleriyle aynı olsa bile, bu markayı satın almak mantıklıdır.	4.092	0.825	0.694
ÖZDeğer2. Başka bir markanın ürünleri ile bu markanın ürünleri aynı özelliklere sahip olsa bile, bu markanın ürünlerini satın almayı tercih ederim.	3.912	0.928	0.823
ÖZDeğer3. Bu marka kadar iyi olan başka bir marka varsa, yine de bu markanın ürünlerini satın almayı tercih ederim.	3.814	0.937	0.847
ÖZDeğer4. Başka bir markanın bu markadan herhangi bir farkı yoksa, yine de bu markanın ürünlerini satın almak benim için daha akıllıcadır.	3.787	0.970	0.864

Çalışma modelini oluşturan 7 yapının güvenilirlik ve geçerlilik analizleri sonuçları verilerin güvenilirliğini ve geçerliliğini göstermektedir. Verilerin güvenilirliğini tespit etmek amacıyla güvenilirlik analizi yapılmıştır. Güvenilirlik analizinde her değişken için hesaplanan Alpha Cronbach değerlerinin 0.70 ve üstü olduğu hallerde ölçeklerin güvenilir olduğu kabul edilmektedir (Alpar, 2013). Bu çalışmada ele alınan değişkenler için Alpha Cronbach değerleri 0.70'in üstünde olduğu nedeniyle verilerin güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır. Keşfedici faktör analizi sonucunda tüm yapılar tek faktörlü olarak çıkmıştır (Hair, Black, Babin, Anderson ve Tatham, 2006). Tüm yapıların KMO (Kaiser-Meyer Olkin) değerleri, açıklanan varyans değerleri ve ölçek maddelerin faktör yükleri 0.50'nin üstünde bulunmuştur. Bu da verilerin geçerliliğini göstermektedir (Hair vd., 2006).

Korelasyon analizi yapılarak yapısal modelde yer alan değişkenler arasında ilişkilerin anlamlılığına bakılmıştır (Tablo 3). Bu çalışmada her iki değişken arası korelasyon değerleri istatistiksel olarak anlamlıdır ve 0.85'in altında bulunmuştur. Bu da değişkenler arasında pozitif ve anlamlı ilişkilerin olduğunu göstermektedir (Köklü, Büyüköztürk ve Coklu, 2006). Doğrulayıcı faktör analizi (CFA) sonucunda Kolay3,

Kolay4, Kullan1, Kullan2, OZG3, ÖZDeğer1 maddelerinin çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu maddelerin analizden çıkarılmasından sonra kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri elde edilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3: Doğrulayıcı faktör analizi ve korelasyon analizi sonuçları

	CR (>0.7)	AVE (>0.5)	Kul. Kolaylığı	Kullanışlılık	Özgünlük	İşl. İmaj	Duy. Bağlılık	Özdeğer
Kul. Kolaylığı	0.705	0.523	1					
Kullanışlılık	0.704	0.513	0.486**	1				
Özgünlük	0.710	0.542	0.452**	0.463**	1			
İşl.İmaj	0.701	0.506	0.504**	0.458**	0.447**	1		
Duy.Bağlılık	0.771	0.530	0.507**	0.432**	0.543**	0.514**	1	
Özdeğer	0.836	0.631	0.525**	0.397**	0.453**	0.462**	0.650**	1

** 0.01 anlamlılık düzeyinde önemli derecede korelasyon var.

Uyum İyiliği Değerleri:

$\chi^2/df = 1.981$ ($p=0.000$); RMSEA =0.045; GFI =0.964; CFI =0.977; NFI =0.955; IFI =0.977; AGFI =0.939

Not: df serbestlik derecesidir, GFI uyum iyiliği indeksidir, CFI karşılaştırmalı uyum indeksidir, NFI Bentler-Bonett normlu uyum indeksidir, IFI Bollen'in artan uyum indeksidir, AGFI düzeltilmiş uyum iyiliği indeksidir ve RMSEA yaklaşım hatasının ortalama karesinin köküdür.

İyi uyum değerleri: $0 \leq \chi^2/df \leq 2$; $0 \leq RMSEA \leq 0.05$; $0.95 \leq GFI \leq 1$; $0.95 \leq CFI \leq 1$; $0.95 \leq NFI \leq 1$; $0.95 \leq IFI \leq 1$; $0.90 \leq AGFI \leq 1$ (Kline, 2011; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).

Kabuledilebilir uyum değerleri: $2 \leq \chi^2/df \leq 3$; $0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$; $0.90 \leq GFI \leq 0.95$; $0.90 \leq CFI \leq 0.95$; $0.90 \leq NFI \leq 0.95$; $0.90 \leq IFI \leq 0.95$; $0.85 \leq AGFI \leq 0.90$ (Kline, 2011; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).

Yapısal modelin güvenilirliğini ve geçerliliğini ölçmek için doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, bileşik güvenilirlik (CR) değerleri, yakınsak geçerlilik (AVE) değerleri kabul edilebilir seviyede olduğu için yapısal modelin güvenilir ve geçerli olduğu tespit edilmiştir (Bagozzi ve Yi, 1988). Ayrıca, çift yapılar arasındaki korelasyon değerlerinin karesi yakınsak geçerlilik değerlerinden düşük olduğu için ($AVE/(Corr)^2 > 1$) yapıların ayırıcı geçerliliği sağlanmıştır (Fornell ve Larcker, 1981).

Araştırmada ele alınan bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı sorununun olup olmamasına da bakılmıştır. Bu nedenle, her bağımsız değişken için Tolerans ve varyans büyütme oranı VIF (Variance Inflation Factor) değerleri ölçülmüştür.

$$VIF(X_i) = 1/(1 - R_i^2)$$

$$Tolerans = 1 - R_i^2$$

Tablo 4. Bağımsız değişkenlerin tolerans ve VIF değerleri

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	Çoklu Doğrusal Bağlantı İstatistikleri	
		Tolerans	VIF
Markanın İşlevsel İmajı	Kullanım kolaylığı	0.746	1.340
	Kullanışlılık	0.790	1.266
	Marka Özgünlüğü	0.800	1.250
Markanın Özdeğeri	Markanın İşlevsel İmajı	0.787	1.271
	Duygusal Marka Bağlılığı	0.577	1.733

Elde edilen Tolerans ve VIF değerleri (Tolerans>0.10, VIF<10) referans değerlerine göre uygun seviyede bulunduğundan dolayı çalışmanın bağımsız değişkenleri arasında çoklu bağlantı probleminin olmadığı tespit edilmiştir.

Yapısal Eşitlik Modellemesi ve Hipotezlerin Değerlendirilmesi

Yapısal Eşitlik Modellemesi yöntemi sosyal bilimler alanında bilim adamları ve akademisyenler tarafından kullanılmaktadır. YEM çok kuvvetli bir analiz yöntemidir ve çok değişkenli istatistiksel tekniklerin birleşiminden ortaya çıkmıştır. YEM analiz yöntemi hipotezlerin içindeki neden sonuç ilişkisini açıklayarak yapısal modeli bir bütün olarak test etmektedir ve modelin optimum şeklinin ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır. YEM analiz yöntemi birden çok sayıda regresyon analizini bir arada yaparak daha karmaşık modellerin test edilmesinde yararlı ve etkili bir metottur. YEM analiz metodu diğer çok değişkenli istatistik metodlarına göre hata ölçümlerini belirleyerek tüm ölçüm parametrelerini analize dahil etmektedir (Anderson, 2004). Bu nedenle, çalışmada modelin test edilmesinde analiz yöntemi olarak üstün özellikleri taşıyan Yapısal Eşitlik Modellemesi tercih edilmiştir.

Çalışmanın verileri basit tahminleme yöntemiyle ve olasılıklı olan basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle toplanmıştır. Çalışma modelindeki ilişkileri test etmek için AMOS 24 programı aracılığıyla yol analizi yapılmıştır. Yapılan yol analizinde hipotezlerin doğrulanıp doğrulanmadığı ortaya çıkmıştır. Araştırma modelinde yer alan yolların analizi ve hipotezlerin incelenmesi sonuçları Tablo 5'te gösterildiği gibi genel olarak iyi uyum değerleri ve sonuçları ortaya koymuştur.

Tablo 5: Yapısal modelin yol analizi sonuçları

Hipotezler	Değişkenler Arası İlişkinin Yönü	β	C.R.	S.E.	P
H_1	Kullanım Kolaylığı → Markanın İşlevsel İmajı	0.463	4.875	0.095	***
H_2	Kullanışlılık → Markanın İşlevsel İmajı	0.107	1.300	0.082	0.194
H_3	Marka Özgünlüğü → Markanın İşlevsel İmajı	0.255	3.997	0.064	***
H_4	Markanın İşlevsel İmajı → Duygusal Marka Bağlılığı	1.308	11.319	0.116	***
H_5	Markanın İşlevsel İmajı → Markanın Özdeğeri	0.311	2.048	0.152	0.041
H_6	Duygusal Marka Bağlılığı → Markanın Özdeğeri	0.591	5.831	0.101	***
Modelin Uyum İyiliği Değerleri					
$\chi^2/df = 2.254$ (p=0.000) CFI = 0.968 GFI = 0.956 AGFI = 0.931 RMSEA = 0.05 NFI = 0.944 IFI = 0.968					
İyi uyum değerleri: $0 \leq \chi^2/df \leq 2$; $0 \leq RMSEA \leq 0.05$; $0.95 \leq GFI \leq 1$; $0.97 \leq CFI \leq 1$; $0.95 \leq NFI \leq 1$; $0.95 \leq IFI \leq 1$; $0.90 \leq AGFI \leq 1$ (Kline, 2011; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).					
Kabuledilebilir uyum değerleri: $2 \leq \chi^2/df \leq 3$; $0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$; $0.90 \leq GFI \leq 0.95$; $0.95 \leq CFI \leq 0.97$; $0.90 \leq NFI \leq 0.95$; $0.90 \leq IFI \leq 0.95$; $0.85 \leq AGFI \leq 0.90$ (Kline, 2011; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).					

Çalışma kapsamında ele alınan teknoloji özellikleri, marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, markanın duygusal bağlılığı ve markanın özdeğeri değişkenleri arasındaki ilişkilerin anlamlılığına bakılmıştır. Markanın işlevsel imajını algılanan kullanım kolaylığı ve marka özgünlüğü olumlu yönde etkilemektedir ($P < 0.05$). Bu nedenle, H_1 ve H_3 hipotezleri kabul edilmiştir. Teknoloji özelliklerinden biri olan algılanan kullanışlılık markanın işlevsel imajını etkilememektedir ($P > 0.05$). Bu nedenle, H_2 hipotezi reddedilmiştir. Bu sonuçlardan yola çıkarak özgün olan ve kullanımı kolay olan markalar tüketicilerin zihninde daha iyi yere sahip olmaktadır. Başka bir ifadeyle, tüketiciler özgün ve kullanımını kolay buldukları markaların iyi ve kullanışlı olduğunu düşünmektedir.

Markanın işlevsel imajının markanın duygusal bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisi ve duygusal marka bağlılığının markanın özdeğeri üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı bulunmuştur ($P < 0.05$). Bu şekilde, H_4 , H_5 ve H_6 hipotezleri doğrulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, markanın tüketici zihninde iyi bir yere sahip olması tüketicide markaya yönelik duygusal bağlılığa ve markanın özdeğerini anlamasına yol açabilmektedir. Ayrıca, tüketicinin markaya yönelik duygusal bağlılığı markanın özdeğerini anlamasını sağlamaktadır.

Marka özgünlüğüne göre algılanan kullanım kolaylığının markanın işlevsel imajı üzerindeki etkisi daha güçlüdür ($\beta_{Kullanım\ Kolaylığı} > \beta_{Özgünlük}$). Markanın işlevsel imajı markanın özdeğerine göre markanın duygusal bağlılığı üzerinde daha büyük etkiye sahiptir ($\beta_{Bağlılık} > \beta_{Özdeğer}$).

Marka İtibarının Düzenleyici Etkisine Yönelik Yol Analizi

Tüketicilerin çevrimiçi alışveriş markalarına yönelik algıladıkları özgünlük, işlevsel imaj, duygusal bağlılık ve özdeğer arasındaki ilişkilerde markanın sahip olduğu itibarın etkileri ortaya konulmuştur. Tüketicilerin özgün buldukları markalara yönelik algıladıkları itibarın etkisinin incelenmesinde, önce marka itibarının seviyesine göre veriler gruplandırılmıştır. Marka itibarının yüksek ve düşük seviyelerine göre gruplandırılması amacıyla bu değişkenin medyan değeri hesaplanmıştır. Marka itibarı değişkeninin medyan değeri 2.0000 olarak çıkmıştır. Bulunan medyan değerinden düşük olan veriler düşük itibara sahip markalar ve bu değerden yüksek olan veriler ise yüksek itibara sahip markalar olarak gruplandırılmıştır. Buna göre, tercih edilen markaların itibarını 2.0000'den düşük ifade eden tüketicilere düşük itibar ve 2.0000'den yüksek ifade edenlere yüksek itibar denilmiştir.

Bu çalışmada marka itibarı yüksek ve düşük seviyelerinde ve iki boyutta ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, araştırmaya katılan 480 kişiden 309 kişi yüksek itibara sahip markaları ve 171 kişi düşük itibara sahip markaları tercih etmektedir. Yüksek ve düşük seviyelerde marka itibarına sahip markaları tercih eden tüketiciler arasında araştırma modeli tekrar test edilerek elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır. Bu sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Marka itibarının düzenleyici rolüne ilişkin yol analizi sonuçları

Değişkenler Arası İlişkinin Yönü	Düşük İtibar (n = 171)			Yüksek İtibar (n = 309)		
	β	C.R.	P	β	C.R.	P
Marka Özgünlüğü → Markanın İşlevsel İmajı	0.105	1.090	0.276	0.217	2.807	0.005
Markanın İşlevsel İmajı → Duygusal Marka Bağlılığı	1.205	8.534	***	1.947	4.259	***
Markanın İşlevsel İmajı → Markanın Özdeğeri	-0.002	-0.006	0.995	0.638	2.043	0.041
Modelin Uyum İyiliği Değerleri						
$X^2/df = 1.582$ (P = 0.000) CFI = 0.961 GFI = 0.940 AGFI = 0.907 RMSEA = 0.035 NFI = 0.903 IFI = 0.962						
İyi uyum değerleri: $0 \leq \chi^2/df \leq 2$; $0 \leq RMSEA \leq 0.05$; $0.95 \leq GFI \leq 1$; $0.97 \leq CFI \leq 1$; $0.95 \leq NFI \leq 1$; $0.95 \leq IFI \leq 1$; $0.90 \leq AGFI \leq 1$ (Kline, 2011; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).						
Kabuledilebilir uyum değerleri: $2 \leq \chi^2/df \leq 3$; $0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$; $0.90 \leq GFI \leq 0.95$; $0.95 \leq CFI \leq 0.97$; $0.90 \leq NFI \leq 0.95$; $0.90 \leq IFI \leq 0.95$; $0.85 \leq AGFI \leq 0.90$ (Kline, 2011; Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003).						

Çevrimiçi alışveriş markalarına yönelik algılanan özgünlüğün markanın işlevsel imajı üzerindeki etkisini ve işlevsel imajın duygusal bağlılık ve algılanan özdeğer üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla yüksek ve düşük itibara sahip markalara bakılmıştır. Marka özgünlüğünün markanın işlevsel imajı üzerindeki etkisi ve markanın işlevsel imajının markanın özdeğeri üzerindeki etkisi yüksek itibara sahip markalarda anlamlı ve güçlüdür. Bu nedenle, H_7 ve H_9 hipotezleri kabul edilmiştir.

Markanın işlevsel imajının markanın duygusal bağlılığı üzerindeki etkisi hem yüksek ve hem de düşük itibara sahip markalarda anlamlıdır. Buna göre yüksek itibara sahip markalarda markanın işlevsel imajının marka bağlılığı üzerindeki etkisi daha güçlüdür ($\beta_{Yüksek\ İtibar} > \beta_{Düşük\ İtibar}$). Bu nedenle, H_8 hipotezi kabul edilmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre, marka itibarı yüksek olduğunda marka özgünlüğünün marka imajı üzerindeki etkisi ve marka imajının marka bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisi anlamlı olmakla birlikte güçlenmektedir. Başka bir deyişle, yüksek itibara sahip markaların özgünlüğü tüketicilerin zihninde iyi bir imaj yaratarak markanın özdeğerini ve markalara yönelik duygusal bağlılığı arttırmaktadır. Bu şekilde marka itibarının marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri arasındaki ilişkilerde düzenleyici (moderatör) etkisinin olduğu ifade edilebilir.

Tablo 7: Araştırma modelinin hipotez testi sonuçları

Hipotezler	Değişkenler Arası İlişki Yönü	Durum
H_1	Algılanan Kullanım Kolaylığı → Markanın İşlevsel İmajı	Desteklendi
H_2	Algılanan Kullanışlılık → Markanın İşlevsel İmajı	Desteklenmedi
H_3	Marka Özgünlüğü → Markanın İşlevsel İmajı	Desteklendi
H_4	Markanın İşlevsel İmajı → Duygusal Marka Bağlılığı	Desteklendi
H_5	Markanın İşlevsel İmajı → Markanın Özdeğeri	Desteklendi
H_6	Duygusal Marka Bağlılığı → Markanın Özdeğeri	Desteklendi
H_7	Marka Özgünlüğü → Markanın İşlevsel İmajı (Marka itibarının düzenleyici etkisi)	Desteklendi
H_8	Markanın İşlevsel İmajı → Duygusal Marka Bağlılığı (Marka itibarının düzenleyici etkisi)	Desteklendi
H_9	Markanın İşlevsel İmajı → Markanın Özdeğeri (Marka itibarının düzenleyici etkisi)	Desteklendi

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmanın amacı teknoloji özelliklerinin ve marka özgünlüğünün markanın işlevsel imajı üzerindeki etkilerini ve markanın işlevsel imajının duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri üzerindeki etkisini ortaya çıkarmaktır. Ayrıca, marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri arasındaki ilişkilerde marka itibarının düzenleyici rolünü ortaya çıkarmak araştırmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, araştırma modelindeki ilişkiler literatür destekli incelendi ve öne sürülen hipotezlerin kabul ya da ret edilmesi değerlendirilmiştir.

Xia, Zhang ve Zhang (2018) çalışmalarında teknoloji özelliklerinin yani algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanılabilirliğin çevrimiçi deneyim yoluyla markanın hem duygusal imajı hem de bilişsel imajı üzerinde etkili olduğunu ve bu şekilde markanın genel imajını etkilediğini öne sürmüştür. Lu vd. (2015) marka özgünlüğünün marka imajı üzerinde etkili olduğunu belirtmiştir. Yıldız ve Ülker-Demirel (2017) çalışmalarında marka özgünlüğünün ağızdan ağıza iletişim üzerindeki etkisinde marka özgünlüğünün aracılık etkisini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada kullanım kolaylığının ve marka özgünlüğünün markanın işlevsel imajını etkilediği ortaya çıkmıştır. Teknoloji özelliklerinden algılanan kullanılabilirlik özelliğinin markanın işlevsel imajını etkilemediği ortaya çıkmıştır. Baker-Eveleth ve Stone (2020) eğlence sektöründe ve eğlence teknolojilerinde algılanan kullanılabilirliğin kullanıcı memnuniyetini olumsuz etkilediğini öne sürmüştür. Bu çalışmaya göre, müzik dinlemek veya oyun oynamak gibi eğlence uygulamaları tüketici memnuniyetini etkileyebilir. Eğlence teknolojilerinin kullanılabilirliği kullanıcının bu teknolojilerden sıkılması ile ve bu uygulamalarla tanış olmamasıyla ilişkilendirilebilir (Fullwood, Quinn, Kaye ve Redding, 2017). Bu şekilde bazı çalışmalar algılanan kullanılabilirliğin tüketici memnuniyeti gibi tüketici davranışlarını olumsuz etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı teknolojinin kullanılabilirlik boyutu markanın işlevsel imajı üzerinde anlamsız etkiye sahip olabilir.

Literatürdeki çalışmalar marka imajının marka bağlılığı üzerindeki olumlu etkisini savunmuştur (Alkhalaf ve Halim, 2016; Tsang vd., 2011). Bu çalışmada markanın işlevsel imajı duygusal marka bağlılığını olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca, literatürdeki çalışmalar marka imajının markanın özdeğeri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu göstermiştir (Gill ve Dawra, 2010; Kim vd., 2012). Mevcut çalışmanın bulguları markanın işlevsel imajının markanın özdeğeri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan, tüketicilerin markaya yönelik duygusal bağlılıkları markanın özdeğerini arttırmaktadır (Šerić vd., 2016; Sierra vd., 2017). Çalışmanın analizlerinden elde edilen sonuçlar duygusal marka bağlılığının markanın özdeğeri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Literatürdeki çalışmalar büyük ölçüde marka itibarının düzenleyici (moderatör) etkisinden bahsetmiştir (Bang vd., 2014; Nyadzayo ve Khajehzadeh, 2016; Sweeney ve Swait, 2008; Touni vd., 2022). Literatürdeki çalışmalar bu çalışmada ele alınan marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri arasında marka itibarının düzenleyici rolüne bakmamıştır. Bu çalışmada marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri arasındaki ilişkilerde marka itibarının düzenleyici etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, yüksek itibara sahip markaların özgünlüğü markanın işlevsel imajı üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Bu sonuçlara göre, tüketicilerin zihninde yüksek itibara sahip markalara yönelik oluşan işlevsel imaj markaya yönelik güçlü duygusal bağlılığa yol açmaktadır ve markanın özdeğerini arttırmaktadır. Bu şekilde, çalışma

marka itibarının markaya yönelik özgünlük, işlevsel imaj, duygusal bağlılık ve özdeğer üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın verilerinin Türkiye’de yaşayan ve çevrimiçi alışveriş platformlarından alışveriş yapanlar arasından ve sınırlı bir zaman süresi içinde toplanması çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Çalışmanın bir diğer kısıtı, çevrimiçi alışveriş platformlarında faaliyet gösteren markaların çok sayıda olması ve sadece alışveriş platformlarında faaliyet gösteren markalar üzerinde çalışmanın yapılmasıdır. Çalışmanın diğer sınırlılığı örneklemin olasılıklı tesadüfi örnekleme yöntemiyle elde edilen 480 kişiden oluşması olmuştur. Ayrıca, bu çalışmada sadece marka itibarının düzenleyici etkisini incelemek çalışmanın sınırlarından birisidir.

Bu çalışmada ele alınan yapısal model ve içerdiği değişkenler ve aralarındaki ilişkiler ayrı ve farklı tüketici gruplarına, bölgelerde, markalara ve platformlara uygulanarak gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterebilir. Gelecekteki çalışmalar bu kavramlar ve değişkenler dışında literatür destekli farklı değişkenlere ve faktörlere yer vererek gerçekleştirilebilir. Ayrıca, farklı faktörlerin aracılık veya düzenleyici etkisine de yer verilebilir. Bu çalışma teknoloji özellikleri, marka özgünlüğü, markanın işlevsel imajı, duygusal marka bağlılığı ve markanın özdeğeri faktörleri arasında ilişki kurarak ve literatür ve elde edilen verilerin analizi ile destekleyerek bazı soruları yanıtlamakta ve birtakım sorulara yol açmaktadır. Çalışmanın kavramsal ve yapısal çerçevesi uygulayıcılar ve akademisyenlere yol gösterebilir ve tüketici-marka ilişkilerinin gelişimine ve sürdürülebilirliğine ışık tutabilir. Çalışmanın sonuçları pazarlamacılara ve marka yöneticilerine de yol göstermektedir. Markaların özgün ürünler veya hizmetler üretimleri ve ürettikleri ürünlerin veya hizmetlerin kolay kullanılması tüketicilerin zihninde oluşan imajda büyük etkiye sahiptir. Markalar tüketicilerin zihninde olumlu imaj yaratarak onları markaya bağlayabilmekte başarılı olabilir ve kendi özdeğerlerini yükseltebilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için İstanbul Gelişim Üniversitesi Etik Kurulunun 19/11/2021 tarihli ve 2021-35 sayılı toplantısının 2021-35-21 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Aaker, D. A. (1991). *Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name*. New York: Free Press.
- Akdeniz, B., Calantone, R. J., & Voorhees, C. M. (2013). Effectiveness of marketing cues on consumer perceptions of quality: The moderating roles of brand reputation and third-party information. *Psychology & Marketing, 30*(1), 76-89.
- Ali, R., Lynch, R., Melewar, T. C., & Jin, Z. (2015). The moderating influences on the relationship of corporate reputation with its antecedents and consequences: A meta-analytic review. *Journal of Business Research, 68*(5), 1105-1117.
- Alkhalwaldeh, A., & Halim, F. (2016). Linkages between political brand image, affective commitment and electors loyalty: the moderating influence of reference group. *International Journal of Business and Commerce, 5*(4), 18-36.
- Alpar, R. (2013). *Uygulamalı çok değişkenli istatistik yöntemler* (4. baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Anderson, J. G. (2004). The basic of structural equation model [Ders notu]. https://web.ics.purdue.edu/~janders1/assets/pdf/SOC_681_Structural_Equation_Models_Syllabus_2011.pdf adresinden erişildi.
- Anselmsson, J., Bondesson, N. V., & Johansson, U. (2014). Brand image and customers' willingness to pay a price premium for food brands. *Journal of Product & Brand Management, 23*(2), 90-102.
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal of the Academy of Marketing Science, 16*(1), 74-94.
- Baker-Eveleth, L., & Stone, R. W. (2020). User's perceptions of perceived usefulness, satisfaction, and intentions of mobile application. *International Journal of Mobile Communications, 18*(1), 1-18.
- Bang, H., Odio, M. A., & Reio, T. (2014). The moderating role of brand reputation and moral obligation: An application of the theory of planned behavior. *Journal of Management Development, 33*(4), 282-298.
- Baumgarth, C., & Schmidt, M. (2010). How strong is the business-to-business brand in the workforce? An empirically-tested model of 'internal brand equity' in a business-to-business setting. *Industrial Marketing Management, 39*(8), 1250-1260.
- Beverland, M. B. (2005). Crafting brand authenticity: The case of luxury wine. *Journal of Management Studies, 42*(5), 1003-1029.
- Beverland, M. B. (2006). The 'real thing': Branding authenticity in the luxury wine trade. *Journal of Business Research, 59*(2), 251-258.
- Beverland, M. B., Lindgreen, A., & Vink, M. W. (2008). Projecting authenticity through advertising: Consumer judgments of advertisers' claims. *Journal of Advertising, 37*(1), 5-15.
- Boyle, D. (2003). *Authenticity: Brands, fakes, spin and the lust for real life*. London: Flamingo.

- Brakus, J. J., Schmitt, B. H., & Zarantonello, L. (2009). Brand experience: What is it? How is it measured? Does it affect loyalty? *Journal of Marketing*, 73(3), 52–68.
- Bruner II, G. C., & Kumar, A. (2005) Explaining consumer acceptance of handheld Internet devices. *Journal of business research*, 58(5), 553-558.
- Burmam, C., Jost-Benz, M., & Riley, N. (2009). Towards an identity-based brand equity model. *Journal of Business Research*, 62(3), 390–397.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2018). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Carroll, B. A., & Swaminathan, A. (2000). Why the microbrewery movement? Organizational dynamics of resource partitioning in the U.S. brewing industry. *The American Journal of Sociology*, 106(3), 715-762.
- Cho, E., & Fiore, A. M. (2015). Conceptualization of a holistic brand image measure for fashion-related brands. *Journal of Consumer Marketing*, 32(4), 255–265.
- Choi, S., Lehto, X. Y., & Morrison, A. M. (2007). Destination image representation on the web: Content analysis of Macau travel related websites. *Tourism Management*, 28(1), 118-129.
- Cwalina, W., Falkowski, A., & Newman, B. I. (2010). Towards the development of a cross-cultural model of voter behavior: Comparative analysis of Poland and the US. *European Journal of Marketing*, 44(3/4), 351-368.
- Çıfci, S., Ekinci, Y., Whyatt, G., Japutra, A., Molinillo, S., & Siala, H. (2016). A cross validation of Consumer-Based Brand Equity models: Driving customer equity in retail brands. *Journal of Business Research*, 69(9), 3740-3747.
- Da Silva, R. V., & Alwi, S. F. S. (2008). Online brand attributes and online corporate brand images. *European Journal of Marketing*, 42(9/10), 1039-1058.
- Dahlén, M., Granlund, A., & Grenros, M. (2009). The consumer-perceived value of non-traditional media: effects of brand reputation, appropriateness and expense. *Journal of Consumer Marketing*, 26(3), 155–163.
- Davcik, N. S., Da Silva, R. V., & Hair, J. F. (2015). Towards a unified theory of brand equity: Conceptualizations, taxonomy and avenues for future research. *Journal of Product & Brand Management*, 24(1), 3–17.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319-340.
- Davis, F.D., Bagozzi, R.P., & Warshaw, P.R. (1989). User acceptance of computer technology: A comparison of two theoretical models. *Management Science*, 35(8), 982–1003.
- Dijkmans, C., Kerkhof, P., & Beukeboom, C. J. (2015). A stage to engage: Social media use and corporate reputation. *Tourism Management*, 47, 58-67.

- Doolin, B., Burgess, L., & Cooper, J. (2002). Evaluating the use of the web for tourism marketing: A case study from New Zealand. *Tourism Management*, 23(5), 557–561.
- Douglas, A., & Mills, J. E. (2005). Staying afloat in the tropics: applying a structural equation model approach to evaluating national tourism organization websites in the Caribbean. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 17(2-3), 269-293.
- Dwivedi, A., & Johnson, L. W. (2013). Trust–commitment as a mediator of the celebrity endorser–brand equity relationship in a service context. *Australasian Marketing Journal (AMJ)*, 21(1), 36-42.
- Dwivedi, M. (2009). Online destination image of India: A consumer based perspective. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 21(2), 226–232.
- Erevelles, S., Roy, A., & Yip, L. S. (2001). The universality of the signal theory for products and services. *Journal of Business Research*, 52(2), 175-187.
- Esch, F. R., Langner, T., Schmitt, B. H., & Geus, P. (2006). Are brands forever? How brand knowledge and relationships affect current and future purchases. *Journal of product & brand management*, 15(2), 98–105.
- Evanschitzky, H., & Wunderlich, M. (2006). An examination of moderator effects in the four-stage loyalty model. *Journal of Service Research*, 8(4), 330–345.
- Ewing, D. R., Allen, C. T., & Ewing, R. L. (2012). Authenticity as meaning validation: An empirical investigation of iconic and indexical cues in a context of “green” products. *Journal of consumer behaviour*, 11(5), 381-390.
- Farquhar, P. H. (1989). Managing brand equity. *Marketing Research*, 1(3), 24–33.
- Fine, G. A. (2003). Crafting authenticity: The validation of identity in self-taught art. *Theory and Society*, 32(2), 153–180.
- Fombrun, C. J., & Rindova, V. P. (2000). The road to transparency: Reputation management at Royal Dutch/Shell. *The Expressive Organization*, 7, 7-96.
- Fornell, C. and Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Foroudi, P., Dinnie, K., Kitchen, P. J., Melewar, T. C., & Foroudi, M. M. (2017). IMC antecedents and the consequences of planned brand identity in higher education. *European Journal of Marketing*, 51(3), 528-550.
- Franzen, G., & Bouwman, M. (2001). *The mental world of brands*. Oxfordshire: World Advertising Research (WARC).
- Frow, P., & Payne, A. (2007). Towards the ‘perfect’ customer experience. *Journal of Brand Management*, 15(2), 89–101.
- Fullerton, G. (2003). When does commitment lead to loyalty? *Journal of Service Research*, 5(4), 333–344.

- Fullwood, C., Quinn, S., Kaye, L. K., & Redding, C. (2017). My virtual friend: A qualitative analysis of the attitudes and experiences of Smartphone users: Implications for Smartphone attachment. *Computers in Human Behavior*, 75, 347-355.
- George, D., & Mallery, P. (2010). SPSS for Windows step by step. A simple study guide and reference (10. Baskı). *GEN, Boston, MA: Pearson Education, Inc, 10*, 152-165.
- Gill, M. S., & Dawra, J. (2010). Evaluating Aaker's sources of brand equity and the mediating role of brand image. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, 18(3), 189-198.
- Grayson, K., & Martinec, R. (2004). Consumer perceptions of iconicity and indexicality and their influence on assessments of authentic market offerings. *Journal of Consumer Research*, 31(2), 296-312.
- Grazian, D. (2003). *Blue Chicago: The search for authenticity in urban blues clubs*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ha, J., & Stoel, L. (2009), Consumer e-shopping acceptance: Antecedents in a technology acceptance model. *Journal of Business Research*, 62(5), 565 -571.
- Hackbarth, G., Grover, V., & Mun, Y. Y. (2003). Computer playfulness and anxiety: positive and negative mediators of the system experience effect on perceived ease of use. *Information & management*, 40(3), 221-232.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. (2006), *Multivariate data analysis* (6. baskı). New Jersey: Uppersaddle River.
- Hermanto, A., Supriyono, B., & Mardiyono, K. R. (2014). The Effects of leadership. political communication, a party's image on loyalty of voters in Jakarta. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 3(1), 61-68.
- Hernandez, B., Jimenez, J., & Martín, M. J. (2009). Adoption vs acceptance of e-commerce: two different decisions. *European Journal of Marketing*, 43(9/10), 1232-1245.
- Hess, J., & Story, J. (2005). Trust-based commitment: multidimensional consumer-brand relationships. *Journal of Consumer Marketing*, 22(6), 313-322.
- Hewer, P., Brownlie, D., & Kerrigan, F. (2013). 'The exploding plastic inevitable': 'Branding being', brand Warhol & the factory years. *Scandinavian Journal of Management*, 29(2), 184-193.
- Hooley, G. J., Greenley, G. E., Cadogan, J. W., & Fahy, J. (2005). The performance impact of marketing resources. *Journal of Business Research*, 58(1), 18-27.
- Jeong, C., Holland, S., Jun, S. H., & Gibson, H. (2012). Enhancing destination image through travel website information. *International Journal of Tourism Research*, 14(1), 16-27.
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57, 1-22.

- Kennick, W. E. (1985). Art and inauthenticity. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 44(1), 3–12.
- Kim, D. Y., Park, J., & Morrison, A. M. (2008). A model of traveller acceptance of mobile technology. *International Journal of Tourism Research*, 10(5), 393-407.
- Kim, K. H., Jeon, B. J., Jung, H. S., Lu, W., & Jones, J. (2012). Effective employment brand equity through sustainable competitive advantage, marketing strategy, and corporate image. *Journal of Business Research*, 65(11), 1612–1617.
- Kim, M., & Qu, H. (2014). Travelers' behavioral intention toward hotel self-service kiosks usage. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 26(2), 225–245.
- Kline, R.B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: The Guilford Press.
- Köklü, N., Büyüköztürk, Ş., & Coklu, Ö. (2006), *Sosyal bilimler için istatistik*. Pegem A Yayınları, Ankara.
- Lassar, W., Mittal, B., & Sharma, A. (1995). Measuring customer-based brand equity. *Journal of Consumer Marketing*, 12(4), 11–19.
- Leigh, T. W., Peters, C., & Shelton, J. (2006). The consumer quest for authenticity: The multiplicity of meanings within the MG subculture of consumption. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34(4), 481–493.
- Lin, S., Zimmer, J. C., & Lee, V. (2014). Decoupling software from hardware in technology acceptance research. *Journal of Computer Information Systems*, 54(2), 77-86.
- Lin, Y. H., Lin, F. J., & Ryan, C. (2014). Tourists' purchase intentions: impact of franchise brand awareness. *The Service Industries Journal*, 34(9-10), 811-827.
- Lin, Y. H., Lin, F. J., & Wang, K. H. (2021). The effect of social mission on service quality and brand image. *Journal of Business Research*, 132, 744-752.
- Liu, I. F., Chen, M. C., Sun, Y. S., Wible, D., & Kuo, C. H. (2010). Extending the TAM model to explore the factors that affect intention to use an online learning community. *Computers & education*, 54(2), 600-610.
- Lu, A. C. C., Gursoy, D., & Lu, C. Y. (2015). Authenticity perceptions, brand equity and brand choice intention: The case of ethnic restaurants. *International journal of hospitality management*, 50, 36-45.
- Luo, M. M., Chen, J. S., Ching, R. K., & Liu, C. C. (2011). An examination of the effects of virtual experiential marketing on online customer intentions and loyalty. *The Service Industries Journal*, 31(13), 2163-2191.
- Martin, G. S., & Brown, T. J. (1990). In search of brand equity: The conceptualization and measurement of the brand impression construct. *Marketing Theory and Applications*, 2(1), 431–438.
- Martínez, P., Pérez, A., & DelBosque, I. R. (2014). CSR influence on hotel brand image and loyalty. *Academia Revista Latinoamericana de Administración*, 28(3), 267-283.

- Matthews, D. R., Son, J., & Watchravesringkan, K. (2014). An exploration of brand equity antecedents concerning brand loyalty: A cognitive, affective, and conative perspective. *Journal of Business and Retail Management Research*, 9(1), 26-39.
- Morgan-Thomas, A., & Veloutsou, C. (2013). Beyond technology acceptance: Brand relationships and online brand experience. *Journal of Business Research*, 66(1), 21-27.
- Morhart, F., Malär, L., Guèvremont, A., Girardin, F., & Grohmann, B. (2015). Brand authenticity: An integrative framework and measurement scale. *Journal of Consumer Psychology*, 25(2), 200-218.
- Mosley, R. W. (2007). Customer experience, organisational culture and the employer brand. *Journal of Brand Management*, 15(2), 123-134.
- Moulard, J. G., Raggio, R. D., & Folse, J. A. G. (2016). Brand authenticity: Testing the antecedents and outcomes of brand management's passion for its products. *Psychology & Marketing*, 33(6), 421-436.
- Na, W. B., Marshall, R., & Keller, K. L. (1999). Measuring brand power: Validating a model for optimizing brand equity. *Journal of Product & Brand Management*, 8(3), 170-184.
- Napoli, J., Dickinson, S. J., Beverland, M. B., & Farrelly, F. (2014). Measuring consumer-based brand authenticity. *Journal of Business Research*, 67(6), 1090-1098.
- Nyadzayo, M. W., & Khajehzadeh, S. (2016). The antecedents of customer loyalty: A moderated mediation model of customer relationship management quality and brand image. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 30, 262-270.
- Ogba, I. E., & Tan, Z. (2009). Exploring the impact of brand image on customer loyalty and commitment in China. *Journal of Technology Management in China*, 4(2), 132-144.
- Ou, J., Wong, I. A., Prentice, C., & Liu, M. T. (2020). Customer engagement and its outcomes: the cross-level effect of service environment and brand equity. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 44(2), 377-402.
- Palvia, P. (2009). The role of trust in e-commerce relational exchange: A unified model. *Information & Management*, 46(4), 213-220.
- Park, C. S., & Srinivasan, V. (1994). A survey-based method for measuring and understanding brand equity and its extendibility. *Journal of Marketing Research*, 31(2), 271-288.
- Parker, B. T. (2012). Candidate brand equity valuation: A comparison of US presidential candidates during the 2008 primary election campaign. *Journal of Political Marketing*, 11(3), 208-230.
- Payne, A., & Frow, P. (2005). A strategic framework for customer relationship management. *Journal of Marketing*, 69(4), 167-176.
- Prahalad, C. K., & Ramaswamy, V. (2004). Co-creation experiences: The next practice in value creation. *Journal of Interactive Marketing*, 18(3), 5-14.

- Recro Digital Marketing. (2022, Nisan 21). Digital 2022 Türkiye: E-ticaret ve dijital marketing verileri [Blog yazısı]. <https://recrodigital.com/we-are-social-2022-turkiye-raporuna-gore-e-ticaret-verileri/> adresinden erişildi.
- Reynolds, W. H. (1965). The role of the consumer in image building. *California Management Review*, 7(3), 69-76.
- Rose, S., Hair, N., & Clark, M. (2011). Online customer experience: A review of the business-to-consumer online purchase context. *International Journal of Management Reviews*, 13(1), 24-39.
- Schermelleh-Engel, K., & Moosbrugger, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Šerić, M., Mikulić, J., & Gil-Saura, I. (2016). Exploring relationships between customer-based brand equity and its drivers and consequences in the hotel context. An impact asymmetry assessment. *Current Issues in Tourism*, 21(8), 1–23.
- Shih, C. F. (1998). Conceptualizing consumer experiences in cyberspace. *European Journal of Marketing*, 32(7/8), 655–663.
- Sierra, V., Iglesias, O., Markovic, S., & Singh, J. J. (2017). Does ethical image build equity in corporate services brands? The influence of customer perceived ethicality on affect, perceived quality, and equity. *Journal of Business Ethics*, 144(3), 661-676.
- Simon, C., Brexendorf, T. O., & Fassnacht, M. (2013). Creating online brand experience on Facebook. *Marketing Review St. Gallen*, 30(6), 50-59.
- Stepchenkova, S., & Morrison, A. M. (2006). The destination image of Russia: From the online induced perspective. *Tourism Management*, 27(5), 943-956.
- Story, J., & Hess, J. (2010). Ethical brand management: Customer relationships and ethical duties. *Journal of Product and Brand Management*, 19(4), 240–249.
- Sugar, W., Crawley, F., & Fine, B. (2004). Examining teachers' decisions to adopt new technology. *Educational Technology and Society*, 7(4), 201–213.
- Sweeney, J., & Swait, J. (2008). The effects of brand credibility on customer loyalty. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 15(3), 179-193.
- Szymanski, D. M., & Hise, R. T. (2000). E-satisfaction: an initial examination. *Journal of Retailing*, 76(3), 309-322.
- Teo, T., Lee, C.B., & Chai, C.S. (2008). Understanding pre-service teachers' computer attitudes: Applying and extending the technology acceptance model (TAM). *Journal of Computer Assisted Learning*, 24(2), 128–143.
- Touni, R., Kim, W. G., Haldorai, K., & Rady, A. (2022). Customer engagement and hotel booking intention: The mediating and moderating roles of customer-perceived value and brand reputation. *International Journal of Hospitality Management*, 104, 2-11.

- Tsang, N. K., Lee, L. Y., & Li, F. X. (2011). An examination of the relationship between employee perception and hotel brand equity. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 28(5), 481-497.
- Tuškej, U., Golob, U., & Podnar, K. (2013). The role of consumer-brand identification in building brand relationships. *Journal of Business Research*, 66(1), 53-59.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022). *Hanehalkı ilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2022*. Türkiye İstatistik Kurumu web site: [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587) adresinden erişildi.
- Vásquez, C., Sergi, V., & Cordelier, B. (2013). From being branded to doing branding: Studying representation practices from a communication-centered approach. *Scandinavian Journal of Management*, 29(2), 135-146.
- Veloutsou, C., & Moutinho, L. (2009). Brand relationships through brand reputation and brand tribalism. *Journal of Business Research*, 62(3), 314-322.
- Walsh, G., Mitchell, V. W., Jackson, P. R., & Beatty, S. E. (2009). Examining the antecedents and consequences of corporate reputation: A customer perspective. *British journal of management*, 20(2), 187-203.
- Wang, S. W. (2014). Do global airline alliances influence the passenger's purchase decision? *Journal of Air Transport Management*, 37, 53-59.
- Xia, M., Zhang, Y., & Zhang, C. (2018). A TAM-based approach to explore the effect of online experience on destination image: A smartphone user's perspective. *Journal of destination marketing & management*, 8, 259-270.
- Yang, Y., Liu, X., & Li, J. (2015). How customer experience affects the customer-based brand equity for tourism destinations. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 32(sup1), 97-113.
- Yildiz, E., & Ülker-Demirel, E. (2017). Measuring the effects of brand authenticity dimensions on word-of-mouth marketing via brand image using structural equation modeling. *International Journal of Business and Social Science*, 8(3), 121-130.
- Yoo, B., & Donthu, N. (2001). Developing and validating a multidimensional consumer-based brand equity scale. *Journal of Business Research*, 52(1), 1-14.
- Yoo, B., Donthu, N., & Lee, S. (2000). An examination of selected marketing mix elements and brand equity. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(2), 195-211.

DUYGU ASENA ROMANLARINDA TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİ KEŞFETMEK: ELEŞTİREL BİR ANALİZ

Serter ORAN¹

Öz

Toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet rolleri dinamik bir süreci kapsar; kişinin doğuştan sahip olduğu değil toplum içindeki etkileşimleri, rolleri öğrenme ve meşrulaştırma gibi aşamaların ürünüdür. Kadın ve erkek, içine doğdukları toplumun, sosyo-kültürel geçmişi çerçevesinde birtakım roller üstlenir. Toplumsal cinsiyet kavramı da toplum tarafından çizilen bu rolleri anlatmak için kullanılmaktadır. Genellikle kadını vurgulamak için kullanılan toplumsal cinsiyet kavramı, kadının karşısına rolü belli bir erkek figürü koymaktadır. Kadın ve erkeklerin doğuştan gelen biyolojik farklılıkları tüm toplumlarda farklı şekillerde yorumlanır, bunun sonucunda toplumsal yapı içerisinde kadınların ve erkeklerin nasıl davranacağı, hangi durumlarda hangi tepkileri vereceği noktasında genel beklentiler oluşur. Söz konusu beklentiler gerek toplumlar arası gerekse toplum içinde farklılık gösterse de temelde ortak noktalar vardır. Ortak noktalar, cinsiyet temelli farklılıklar ve eşitsizlikler sonucu oluşmuştur.

Bu çalışma özü itibarıyla toplumsal cinsiyet kavramı ve toplumsal cinsiyet rollerinin edebi eserlerde işlenişini konu edinmektedir. Geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine meydan okuyan, Türkiye'nin önde gelen feminist yazarlarından olan Duygu Asena romanlarında toplumsal cinsiyet rollerinin temsilini ve ataerkil bir toplumda kadınların eşitlik ve özgürlük mücadelelerinin nasıl tasvir edildiği bu çalışmanın temel incelenme alanını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Kadın, Ayrımcılık, Edebiyat, Duygu Asena

JEL Kodları: J15, J71, Z11

EXPLORING GENDER ROLES IN DUYGU ASENA NOVELS: A CRITICAL ANALYSIS

Abstract

Gender and gender roles involve a dynamic process; It is not a person's birthright, but is the product of stages such as learning and legitimizing interactions and roles in society. Male and female individuals assume a number of roles within the framework of the socio-cultural history of the society they were born into. The concept of gender is also used to describe these roles drawn by society. The concept of gender, which is generally used to emphasize the woman, puts a male figure in front of the woman. The innate biological differences of men and women are interpreted differently in all societies, and as a result, general expectations are formed about how women and men will behave in the social structure and in which situations they will react. Even though these expectations differ partially from society to society and from one social segment to another within the same society, there are fundamentally common points. Common points have emerged as a result of gender-based differences and inequalities.

In essence, this study deals with the concept of gender and the handling of gender roles in literary works. The representation of gender roles in the novels of Duygu Asena who is one of Turkey's leading feminist writers challenging traditional gender roles, and how women's struggles for equality and freedom in a patriarchal society are depicted constitute the main area of study of this essay.

Keywords: Gender, Woman, Discrimination, Literature, Duygu Asena

JEL Codes: J15, J71, Z11

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, serter.oran@beun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5845-7562>

GİRİŞ

Sanat ve sanat eserleri gerçek bir yaşantıdan doğar ve özünde çatışma vardır. Ne var ki bu tek başına yeterli değildir; sanat eserlerinin doğduğu toplum içerisinde bir biçim alması gerekmektedir. Sanat, ontolojik olarak dinamik bir yapılanmaya sahiptir. Özellikle sınıf çatışmasının bariz gözlemlendiği toplumlarda çatışma sonrasında mevcut toplumsal yapı değişse de sanat gerçekleri yansıtmaya geleneğini devam ettirecektir. Fischer'e göre (1990, s. 5), sanat, insanla doğa arasında bir denge yaratmaktadır. Bu düşünce, Fischer açısından hem sanatın niteliği ve gerekliliği hem de insanla doğa arasındaki dengeden ötürü her dönemde sanatın varlığından söz etmeyi mümkün kıldığından önemlidir. Sanat eserleri, insan yaşamının içinde doğar ve toplumun sosyal boyutlarına dair izlerini bünyesinde barındırır. Bu izler, sanat eserleri içerisinde sanatçının zihinsel süzgecinden geçerek, sanat eserinin kurgusu içerisinde yeniden biçimlendirilerek aktarılır. Bu durum sanatın her türlü dalında farklı boyutlarıyla yer almaktadır (Makal, 2008, s. 17). Bu çalışmanın alanı itibarıyla sosyal bilimlerin sanata nasıl bir bakış açısı getirdiği, buna paralel olarak da sosyal bilimlerin neden sanatla ve yine bu çalışmanın konusu düşünüldüğünde edebiyatla ilgilendiği önemlidir. Köksal (2013, s. 221), bu durumu sosyal bilimlerin 1970'li yıllardan itibaren edebi metinlere duyduğu ilgisiyle açıklamaktadır. Buna göre, “özellikle Batıda kültürün bütün açılımlarını bir metin olarak gören ve edebiyatı da en önemli kaynaklardan biri olarak sayan kültürel çalışmalar alanının ortaya çıkarak akabinde üniversitelerde kürsü geleneği içinde yer alması, sonrasında da modernleşmenin edebiyat ve okuma ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların artması sosyal bilimlerle edebiyatı özellikle de romanı bir inceleme alanı haline getirmiştir”.

Gerçek hayatla organik bir ilişki kuran roman kelime anlamıyla “insanın veya çevrenin karakterlerini, göreneklerini inceleyen, serüvenlerini anlatan, duygu ve tutkularını çözümleyen, kurmaca veya gerçek olaylara dayanan uzun edebî tür” olarak tanımlanır². Romanların temelinde bireyler ve bireylerin toplum ve doğaya karşı mücadelesi vardır. Dolayısıyla romanlar, gerçek hayatla ilişki kurarak, insanın içinde yaşadığı ve etkisinde kaldığı ortama dair izleri yansıtmaktadır. Fox (2019, s. 35), bir edebî tür olarak romanın bu gerçekliği ancak ki insanın insanlarla ya da insanın doğayla olan savaşının sürdüğü kapitalist toplumda yansıtılabileceğini öne sürmektedir. Kapitalist üretim tarzının gelişimine paralel olarak sanat, edebî eserler ve romanlar da kapitalizmin yaratmış olduğu gerçekleri konu edinmeye başlamıştır. Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi sonrasında sanat ve edebiyatta “toplumsal gerçekçilik” olarak kabul edilen dönem, toplumsal dönüşümle birlikte dönem özelliklerini yansıtan bir akım yaratırken ilerleyen yıllarda özellikle roman tarzında verilen eserlerde söz konusu akımın dönem ve toplum özellikleri yansıtmaya devam etmiştir.

² <https://sozluk.gov.tr>

Özellikle 1970’li yıllardan sonra sosyal bilimlerin araştırma alanı haline gelen toplumsal cinsiyet rolleri toplumcu gerçeklikle birlikte romanlarda kendine yer bulmaya başlamıştır.

Ann Oakley ünlü eseri *Sex, Gender and Society*’de özellikle psikoloji ve sosyoloji çalışmalarında sıklıkla kullanılan “cinsiyet” ve “toplumsal cinsiyet” kavramlarına açıklık getirmiştir. Buna göre Oakley (1972), “cinsiyet” (sex) ile biyolojik kadın erkek ayrımını anlatırken, “toplumsal cinsiyet” (gender) ile erkeklik-kadınlık arasındaki toplumsal bakımdan eşitsiz bölünmeye gönderme yapmaktadır (Marshall, 1999, s. 98). Toplumsal cinsiyet kavramının kapsamı, yalnızca bireysel kimliği ve kişiliği değil, aynı zamanda sembolik düzeyde erkekliğin ve kadınlığın kültürel idealleri ile stereotiplerini, yapısal düzeyde ise kurumlar ve örgütlerdeki cinsel iş bölümünü içine alacak şekilde genişlemiştir (Marshall, 1999, s. 101). Evrensel olarak kabul edilen tek bir kadınlık ve erkeklik durumu olmamasına rağmen, toplumsal cinsiyet ilişkilerinde, kadınlar, erkeklerin güç, cesaret, kavga etme yetisi ve şiddet kullanma hakkı (!) gibi ‘erkeksi’ niteliklerinin karşısında, ‘kadınsı’ nitelikleriyle konumlandırılmaktadırlar. Ataerki toplumlarda erkeğe yakıştırılan, sert, soğukkanlı, hükmedici, güçlü olma özelliklerinin karşısına kadınlar için, sıcakkanlı, yumuşak huylu, güler yüzlü, hamarat, düzenli ve fedakâr olma gibi özellikler atfedilmektedir (Kuruoğlu ve Aydın, 2014, s. 36).

Toplumsal cinsiyet kavramı özellikle “post” ön ekli akımların ortaya çıktığı 20. yüzyılın son çeyreğinde feminizmin temel sorun alanı veya temel araştırma alanı haline gelmiştir. Özkazanç’a göre (2020, s. 39), bu kavram bazıları için kadın-erkek ayrımına işaret ederken, bazı kesimler söz konusu kavramı ikili cinsiyet ayrımının radikal olarak sorgulanması ve ötesine geçilmesi için bir imkân olarak anlamlı bulmuştur. Yine Özkazanç’a göre (2020, s. 39), “ataerkillik” ya da “cinsiyet farkı” kavramları yerine “toplumsal cinsiyet” kavramının feminizm tartışmalarında ön plana çıkması hem feminist hareket içinde hem de politik olarak gerçekleşen değişimlerin göstergesidir. Özkazanç’ın açıklamalarından hareketle toplumsal cinsiyet kavramının gerek feminizm gerekse sosyal bilimler araştırmalarında merkezi bir role sahip olduğu açıktır. Toplumsal cinsiyet rolleri ve edebiyat arasındaki ilişki feminist eleştirinin “cinsiyet” meselesini ön plana çıkarmaya başlamasıyla edebi eserlerin taşıdığı dünya görüşünün anlaşılması için önemli bir hamle olmuştur. Edebiyatta toplumsal cinsiyet rollerinin temsili toplumsal cinsiyet rollerinin sosyolojik açıdan çözümlenmesi noktasında da kritik role sahiptir (Sapiro, 2019, s. 79).

Toplumsal cinsiyet rollerinin edebi eserlerde işlenişini Duygu Asena’nın seçilmiş romanları üzerinden tartışmayı amaçlayan bu çalışmada yazar birkaç nedenden ötürü tercih edilmiştir. Her şeyden önce feminizm teorisyenleri tarafından yeterince politik ve eleştirel olmadığı düşünülen Duygu Asena, Türkiye’de popüler feminizm denildiğinde akla gelen ilk isimdir. Genel olarak Duygu Asena romanları, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine meydan okuyarak kadınların ve kadın haklarının güçlendirilip,

kadın-erkek eşitliğinin sağlanması gerektiğini savunarak bir farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır. Şirin Tekeli ve arkadaşları 1980’li yılların başında kadınlar üzerine yayın yapmaya karar verdiklerinde tam anlamıyla kendilerini yansıtan bir yazar olduğunu kabul edemeseler de Duygu Asena’yı temel almıştır. Tekeli ve arkadaşlarının Duygu Asena’yı temel almasının gerekçesi de Asena’nın 1979 yılında “Kadınca” dergisini çıkarması ve bu derginin dönemin ötesinde başarılı, modern ve yenilikçi bir kadın dergisi olmasında yatmaktadır.³”

Duygu Asena romanları, toplumsal cinsiyet rolleri, kadına yönelik şiddet gibi önemli toplumsal konuları ele alırken bunu genellikle toplumsal gerçekçilikle ilişkilendiren basit gerçekçi bir anlatım yerine daha şiirsel ve metaforik bir dille yapmaktadır. Buna paralel olarak da romanlarda ağırlıklı olarak bireysel deneyim ve duygular ön planda olduğundan Asena toplumcu gerçeklikten uzak kaldığı yönünde eleştirilmiştir. Duygu Asena’nın romanlarında, dergi ve gazete yazılarında öne çıkan kadın profili burjuva-liberal söylem içerisinde çizilmiş “modern kadın” tipidir. Ekonomik özgürlüğünü elde etmiş, belirli bir eğitim seviyesine ulaşmış, evli ya da tek başına yaşayan ve cinsel özgürlüğe sahip kadın tipi Asena’nın romanlarındaki modern kadın tipidir. Asena’nın çizmiş olduğu kadın tipi, yazarın kadın konusuna orta sınıf penceresinden yaklaştığını da göstermektedir. Farklı bir anlatımla kadının şiddet, yoksulluk, kendi kimliğini oluşturma çabasının karşısına Asena, özgür cinsel yaşam, aşk gibi kavramlarla çıkmıştır. Genelde eleştirildiği noktaların başında bu durum gelmektedir. Kadınların sorunlarının sosyal medya ve toplumsal muhalefet neticesinde daha fazla görünür hale geldiği günümüzde Duygu Asena, sahip olduğu medya gücüyle başlı başına “kadın” konusunu görünür hale getirmiştir. Ancak kadınların sahip olduğu her türlü soruna rağmen dönem koşullarında cinselliklerini özgür biçimde yaşayabilmelerini daha çok vurgulaması feminizm tartışmalarına farklı bir boyut kazandırmıştır.

Seçilmiş Duygu Asena romanlarındaki toplumsal cinsiyet rollerinin işleyişinin, karakterlerin ve temaların okunması ve analiziyle Türkiye’deki toplumsal cinsiyete dayalı güç dinamiklerinin bir eleştirisinin sunulduğu bu çalışmada kadınların eğitiminin, bağımsızlığının ve toplumsal cinsiyet normlarına meydan okumada kendini ifade etmesinin önemi vurgulanmak istenmektedir. Asena’nın seçilmiş eserlerini analiz eden çalışmada, Türkiye’de toplumsal kültürün toplumsal cinsiyeti nasıl inşa ettiğine ve kadınların yaşamlarını nasıl etkilediğine dair bir anlayış öne sürülmektedir. Ayrıca Asena’nın Türkiye’deki feminist harekete katkılarını ve yazıları aracılığıyla toplumsal cinsiyet eşitliğini desteklemedeki rolü de tartışılmaktadır. Duygu Asena’nın edebi kişiliğinin toplumsal cinsiyet rolleri ve kadın-erkek ilişkilerine saygı, empati ve eşitliğe odaklanan alternatif bir vizyon sağladığı düşünülmektedir.

³ <https://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/83240-sirin-tekelden-duygu-icin>

TOPLUMSAL CİNSİYET VE DUYGU ASENA

Toplumsal cinsiyet kavramı feminizm tartışmaları ile birlikte daha fazla merak edilip ve araştırma konusu olmasına rağmen, kavram tarihsel ve sosyolojik olarak irdelendiğinde neredeyse ilk insanın yeryüzünde görüldüğü an kadar eskidir. Özellikle “aile” kavramının sosyolojik ve toplumsal dönüşümlerinde toplumsal cinsiyet rollerinin de dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Tek eşli aile yapısının oluşmasıyla birlikte erkek egemen bir iktidar meydana gelirken özellikle feodal dönemde kadınların erkek egemenliği üzerinden aşağılandığı görülmektedir. Bu iddianın en temel ve doğrudan açıklaması Engels’den gelmektedir. Engels’e göre (2016, s. 50), halkın soylu sınıf tarafından boyunduruk altında olduğu dönemde kadın yalnızca çocuk doğurmakla görevlendirilmiş, yeri geldiğinde “metres” yapılabilen kişiden ibarettir. Engels (2016, s. 53), tek eşli evliliğin hiçbir zaman kadın-erkek arasında bir uzlaşma olmadığını öne sürerken, tersine bunun erkeğin kadın üzerinde tahakküm kurmasıyla tarihteki ilk sınıfsal çelişkiyi de meydana getirdiğini öne sürmektedir. Engels’in bu yaklaşımını Alman İdeolojisi’nde “aile içindeki, henüz çok ilkel ve gizli olan kölelik ilk mülkiyettir, mülkiyet iktisatçıların tanımlamasına tam olarak uyar ve başkasının emek gücünden özgürce yararlanma yetkisidir” önermesine dayandırılmaktadır (Marx ve Engels, 2004, s. 57).

Bourdieu ise erkek-kadın arasındaki tahakküm ilişkilerini toplumsal bölünmeler, toplumsal tahakküm ve sömürü bağları üzerinden açıklamaktadır. Buna göre gösterişli, tehlikeli hayatın olağan akışında kopuşlara işaret eden işler erkeğe aitken, kadınlara evsel işler tahsis edilmiştir yani görünmez ve utanç verici olanlar (Bourdieu, 2016, s. 45). Bourdieu’deki tahakküm mekanizması bir anlamda yansıtmanın bir ürünüdür. Özellikle erkeklik ve şiddet arasındaki ilişkiye dikkat çeken Bourdieu, “erkekliğin” başka erkekler tarafından kabul edilmesi, “gerçek erkekler” grubuna aidiyetin onaylanmasıyla mümkün olabileceğini düşünmektedir. Buna göre,

“...cesaret denilen şeyin kökü çoğu zaman bir tür korkaklıktır. Buna ikna olmak için erkekleri cinayete, işkenceye ya da tecavüze iten tüm o durumları hatırlamak yeterlidir, çünkü tahakküm, sömürü ya da baskıya yönelik istek, içinde zayıflığa yer olmayan ‘erkekler’ dünyasından dışlanmaya dair o erkeksi korkuya dayalıdır...erkeklik ziyadesiyle ilişkisel bir kavramdır. Diğer erkeklerin önünde ve onlar için, kadınlığa karşı olarak ve her şeyden önce kişinin kendi içindeki bir tür dişil korkusu içinde inşa edilmiştir” (Bourdieu, 2016, s. 71).

Erillik ve tahakküm sosyolojik bir gerçekliktir ve bu sosyolojik gerçeklik edebiyat alanında da kendini fazlasıyla göstermektedir. Farklı bir anlatımla kadınların ikincil konumu edebi eserlere de yansımıştır. Edebiyat tarihi incelendiğinde Antik Yunan’dan günümüze kadar edebi eserlerin büyük ölçüde erkek egemen ya da eril bir konu ve içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu durumun 1960’lı yıllardan sonra özellikle İkinci Dalga Feminizm akımıyla tartışmaya ve sorgulanmaya başladığı söylenebilir. Feminist edebiyat eleştirmenlerinin bu dönemde toplumsal cinsiyet rolleri, hegemonik

ilişkilerin edebi metinlerdeki işleniş biçimleri üzerine ağırlık verdiği görülmektedir (Uygun-Aytemiz, 2016, s. 54). Bu çalışmanın konusu itibarıyla seçilmiş olan Duygu Asena romanlarında eril tahakküm unsurlarına rastlanmaktadır. İlerleyen bölümlerde tartışılacağı üzere Asena, Türkiye’deki geleneksel yapılanma içinde toplumsal cinsiyet ve güç dinamikleriyle ilgili temaları işlediğinden romanlarında da tahakküm unsurlarına rastlanmaktadır.

Toplumsal cinsiyet ve kadın temalarının edebiyat içerisinde yer alması ya da bu temaların daha açık bir şekilde işlenmeye başlanmasında kuşkusuz 1970’li yıllardaki feminist akımın etkisi büyüktür. Özellikle dil ve edebiyat kuramcıları bu dönemde bir “kadın dilinin” yaratılması üzerine tartışmalar yürütmüştür.

“... geçmişte böyle bir dile ilişkin bir arayışa ve kadınların ayrı ritüeller veya hatta ayrı bir kültür geliştirdiği durumlar üzerine düşünmeye sevk etti; kadınların öğrenme kalıpları, ahlaki gelişimleri, vücut dilleri ve kelime seçimleri, erkeklerinden tamamen ayrı bir biçimde tamamlandı. Bu çalışmaya ayrıca feminist müzik, sanat, heykel, şiir ve yaratıcı ifadenin diğer biçimlerinin yaratılması eşlik etti” (Wiesner-Hanks, 2020, s. 313).

Her ne kadar bu tartışmalar uzun bir süre devam etse de kadın teması ve özellikle kadın yazarların edebiyat dünyasında yer edinmeleri sancılı olmuştur. Yazarlar arasında da kadın-erkek ayrımının varlığı erkek yazarların edebiyat dünyasında daha fazla temsil edilmesine neden olmuştur. Edebi eserler genel olarak incelendiğinde kadınların yeterince temsil edilmediği göze çarpmaktadır. Çakıroğlu’na göre (2022, s. 70), “kadınlar, sınırları erkekler tarafından örülmüş bir edebi söylemin içine doğmuştur”. Bu nedenle de edebi eserlerde kadınlar, erkekler kadar merkezi rol oynamadığı rahatlıkla söylenebilir. Sapiro da bu ayrımcılığın kadınların edebi üretimlerine de etki ettiğini öne sürmüştür. Sapiro’ya göre (2019, s. 61), “erkek yazarlara tanınan evrensellik kadın yazarlara tanınmamıştır. Kadınların eğitim kurumlarına ulaşmaları durumu büyük ölçüde değiştirmiş ve 1970’li yıllardan sonra edebi alanda kadınların sayısı artmıştır”. Buna bağlı olarak edebiyatta kadınları görünür kılan eserlerin sayısındaki artış da bir anlamda tarihe tanıklık etme adına önemlidir çünkü sosyolojik, edebi ve kültürel anlamda geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin sorgulanmasına zemin hazırlamaktadır.

Toplumsal kültürün, toplumsal cinsiyete ve edebi eserler üzerindeki etkisi incelendiğinde homojen olmayan ve sübjektif yoruma açık bir durumun varlığından söz etmek mümkündür. Her bir edebi eserin yazıldığı zaman dilimine dair aktarmak istediği mesajlar vardır. Bu mesajlar edebi eserin yazılmış olduğu topluma dair bilgi verirken aynı zamanda o toplumun kültürel değerlerini ve normlarını da yansıtmaktadır. Ne var ki edebi eserin vermek istediği mesaj kimi zaman belirsizlik taşıırken toplumsal değerlere de olumlu ya da olumsuz yansiyabilmektedir. Wiesner-Hanks (2020, s. 140-141), bu durumu Binbir Gece Masalları üzerinden açıklamaktadır:

“... kadınlar peçelidir ve kocalarına sadık kalmayan kadınlar her zaman cezalandırılır. Ancak ana karakter Şehrazat, çok eğitilmiş bir kadındır ve hükümdar kocasına birbiri ardına 1001 gece süren büyümlü masallar

anlatarak ölümden kurtulur ve bu yolla kocasının kadınlar hakkındaki olumsuz düşüncelerini de değiştirir. Bazı bilim insanları bunu, Arap kadınlarının tüm kısıtlamalara rağmen gerçekten güçlü ve bağımsız olabilecekleri şeklinde okurken, diğerleri Şehrazat'ın gerçek kadınların bir örneği değil, insanları eğlendirmek için uydurulmuş çüretkâr bir masal kahramanı olduğunu vurgular.”

Sonuç olarak toplumsal cinsiyet rollerinin ya da toplumsal cinsiyete dair fikirler bir şekilde insanların zihninde yer edinmiştir. Bu fikirler zaman içerisinde toplumsal norm haline gelebildiği gibi bütünüyle reddedilebilmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri ve edebiyat arasındaki ilişki düşünüldüğünde de benzer bir çıkarsama yapmak mümkündür. Edebi eserde verilmek istenen mesaj okuyucunun işlenen temaya dair atfettiği anlamla farklılaşabilecektir. Özellikle toplumsal cinsiyet rolleri Türkiye gibi Ortadoğu coğrafyasının etkisinde olan ülkelerde katılaşırken, ilerleyen bölümlerde tartışılacağı üzere Duygu Asena ve benzeri yazarların söz konusu normlara görece aykırı eserler vermesi bu katılıklara bir anlamda farkındalık yaratabilmektedir. Duygu Asena'nın romanları, toplumda yaygın olan toplumsal cinsiyet rollerini ve kalıp yargıları yansıtıyor olarak görülebilir. Romanlar genellikle kadınları ataerkil yapılara ve beklentilere karşı mücadele ederken tasvir ederken ve kadınların itaatkâr, besleyici ve duygusal gibi geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine uymalarının beklendiği yolları vurgular. Aynı zamanda, Asena'nın çalışmalarının bu toplumsal cinsiyet rollerine meydan okuyan ve alt üst eden çalışmalar olarak da görülebileceğini belirtmekte fayda vardır. Kadın kahramanları genellikle güçlü, bağımsız ve geleneksel toplumsal cinsiyet normlarının bir eleştirisi olarak görülebilecek statükoya meydan okumaktan korkmayan karakterlerdir. Genel olarak, Asena'nın çalışması belirli toplumsal cinsiyet rollerini ve klişeleri yansıtırsa da, bu rollerin bir eleştirisi ve daha fazla toplumsal cinsiyet eşitliği çağrısı olarak da görülebilir.

Duygu Asena'nın⁴ ilk yazısı 10 Eylül 1972 tarihinde, Şirin takma adıyla Kelebek'te yayımlanmıştır. Kendisini tanıttığı, “Ben Şirin” yazısında Asena, sonrasında yazacakları hakkında önemli fikirler vermektedir:

“Ben, bundan böyle bu köşecikte sizlerle birlikte yaşayacak, içinde dolaşacak, her gün nefes alışımızı bile Kelebek'te dile getirmeye çalışacağım. Ben, şipşirin gazete Kelebek'in şipşirin, yepyeni bir hizmetinin temsilcisiyim. Hem tanırınız hem tanımazsınız beni...Belki yanı başınızdayım, başınızı çevirseniz göreceksiniz ama görmezsiniz. Belki, şu iki sokak ötenizdeki küçük, iki katlı eve taşınan yeni kiracıyım, belki de evinizin alt katında oturuyorum da farkında değilsiniz. Ama bundan sonra dikkatle bakın. Aranızda saat saat dolaşıp, sizin yaşadığınız hayatı, o hayatın zorluklarını ve zevklerini sizlerle birlikte yaşayacak ve bütün bu yaşantınızı bu sayfalara aktarmaya çalışacağım. Göreceksiniz!...Şipşirin gazetemiz, şipşirin gazeteniz Kelebek beni, Şirin'i aranıza gönderdiği zaman sizlerle birlikte neler yapacağımızı göreceksiniz. Şimdilik hoşça kalın diyorum size.

⁴ Duygu Asena ile hemen hemen aynı dönemde ancak daha farklı bir yaklaşımla feminizm vurgusunu günün politik koşullarıyla birleştirmesinden ötürü Sevgi Soysal'dan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Türk edebiyatının önde gelen feminist figürlerinden biri olarak kabul edilen Soysal, özellikle 20. yüzyılda Türkiye'deki sosyal ve siyasi meseleleri gerçekçi ve eleştirel bir şekilde ele almasıyla tanınmaktadır. 1960'lı yıllarda Türkiye'nin değişen politik ve sosyal konumu Soysal'ın erken dönem kariyerindeki kısa öykü ve romanlarının ana temasını oluşturmuştur. Soysal'ın eserleri genellikle kimlik, sosyal eşitsizlik ve dezavantajlı grupların karşılaştığı mücadeleler gibi temaları merkeze almıştır. Buna paralel olarak kadınların, işçilerin ve kent yoksullarının deneyimleri Soysal'ın eserlerinde sıklıkla işlenmiştir. Soysal, aynı zamanda açık sözlü bir feministti ve Türkiye'deki feminist harekette aktif olarak rol almıştır. Sevgi Soysal'ın Türk edebiyatına katkıları ve toplumsal meseleleri irdelemesi, Türkiye'nin edebiyat dünyasında kalıcı bir etki bırakmıştır.

Yarın buluşmak üzere". (Yıldız, 2007, s. 23).

Duygu Asena yaşanan gerçekleri, herkesin anlayacağı bir dille anlatmaktadır. Kendi yaşadıklarından, kendi hayatından yola çıkan Asena, belki de edebi eser olarak tanımlanamayacak romanlar yazmış ancak kadınlarda bilinç uyandıracak, merak yaratacak, cinsellik ve kürtaj gibi konulara ilk kez değinmiş, bunları gerçeklik temeliyle anlatmıştır. Ancak yine de toplum açısından marjinal sayılabilecek temalar işleyen Asena övgüyle karşılaştığı gibi ağırlıklı olarak eleştirilere maruz kalmıştır.

Altınay (2015), Pultar (2016) ve Gök'ün (2017) çalışmalarından hareketle Asena'nın romanlarına yöneltilen eleştiriler şu şekilde özetlenebilir: Asena'nın romanlarının üst-orta sınıf kadınların deneyimlerine çok dar bir şekilde odaklandığı ve Türkiye'deki kadınların deneyimlerinin çeşitliliğini temsil etmekte başarısız olduğu öne sürülmektedir. Asena'nın kahramanları genellikle iyi eğitilmiş ve ekonomik özgürlüğünü ele almış kadınlardır. Bu nedenden ötürü de Türkiye'deki kadınların çoğunluğunu temsil etmeyebilir. Bazı gelenekçi ve muhafazakâr gruplar ise Asena'nın romanlarını kadınları bağımsız ve cinsel olarak özgürleşmiş olarak tasvir ettikleri için eleştirmektedir. Bu tasvirlerin geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine ve ahlaka aykırı olduğu iddia edilmektedir. Bazı feministler, Asena'nın çalışmalarını ataerkillik eleştirisinde yeterince ileri gitmemekle eleştirmiştir. Asena'nın kadınları bağımsız ve cinsel olarak özgürleştirilmiş olarak tasvirinin hala ataerkil normlarla sınırlı olduğunu savunanlara göre Asena, çalışmalarında bu normlara yeterince meydan okumamıştır. Sosyalist eleştirmenler, Asena'nın eserlerini fazla bireyselci olmakla ve daha geniş toplumsal ve ekonomik meseleleri dikkate almadığını iddia etmiştir. Onlara göre, Asena'nın kadınları bağımsız ve cinsel olarak özgürleştirilmiş olarak tasvir etmesi, gerçek cinsiyet eşitliğini sağlamak için yeterli değildir. Milliyetçiler ise Asena'nın eserlerini fazla Batılı ve yeterince Türk olmamakla eleştirmiştir. Asena'nın eserlerinin, Türk kültürü ve değerleriyle çelişen Batılı bir feminist gündemi desteklediğini öne sürmüşlerdir.

Genel olarak, Duygu Asena'nın romanlarına yönelik eleştiriler, toplumun farklı terminolojilerine sahip gruplardan gelmiştir. Bu eleştiriler daha çok, Asena'nın toplumsal cinsiyet rollerini tasvirine odaklanmış ve eserlerinin ataerkil normlara yönelik eleştirilerinde ya çok ilerici olduğunu ya da yeterince ilerici olmadığını savunmuştur.

YÖNTEM

Asena'nın ilk kitabı "Kadının Adı Yok" 1987 yılında yayınlanmış ve kısa sürede 40 baskı yapmış, yabancı dillere çevrilmiş, Atif Yılmaz tarafından filme alınmış, yurtiçi ve yurtdışında en çok satanlar listesine girmiştir. "Aslında Aşk da Yok" romanı, Kadının Adı Yok romanının devamı niteliğindedir. İlk romanda kadının daha çok kendiyle mücadelesine değinilirken, ikinci romanda bu mücadelenin daha çok

toplumsal alana yayıldığı görülmektedir. Mor Çatı avukatı Canan Arın kitabın adının veciz bir şekilde konulduğundan bahsetmektedir. Arın, Türkiye'de meslek sahibi birçok kadın olmasına rağmen ilginç işleri yapanlar, kahramanlar hep babalardır şeklinde yorumlamaktadır (Yıldız, 2007, s. 35). “Aynada Aşk Vardı” romanında üç kuşak kadının annelik, cinsellik, aşk deneyimleri irdelenmiştir. “Aslında Özgürsün” romanında evli bir kadının sıradan hayatının karşısında bekar, özgür, gerçek aşkı arayan başka bir kadın karakteri yerleştirmektedir. İki kadın da toplumun dayattığı ahlak yapısıyla mücadeleye girmiş ve kendi kimliklerini yeniden keşfetmişlerdir. “Aşk Gidiyorum Demez” romanında, evli bir erkeğin başka bir kadına aşık olması, karısının kocasını kaybetmemek için girdiği mücadele, bu mücadelede çocuğun babaya karşı kullanılması anlatılmaktadır. Evlilik ve aldatma konularının işlendiği bu romanda, evli bir erkekle ilişki yaşayan kadın mı suçludur yoksa evliliğine sadakat göstermeyen erkek mi suçludur sorusu tartışılmıştır.

Duygu Asena romanlarındaki toplumsal cinsiyet rollerinin işlenişini konu alan bu çalışma kapsamında betimleyici analiz kullanılmıştır. Betimleyici analiz, çalışılmak istenen olgu ve olaylar hakkında özet bilgiler elde etmeyi sağladığından ötürü nitel çalışmalarda sıklıkla başvurulan bir yöntemdir (Büyükoztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel 2008). Betimleyici analizde verilerden doğrudan alıntılar yaparak, verileri betimsel tarzda sunmak esastır. Wolcott’a göre (1994, s. 103), betimlemede, “ne” sorusuna cevap bulunabilirken, “nasıl” ve “neden” sorularına doğrudan cevap bulunması ancak analiz setinden doğrudan gözlenmeyen sınıfsal kodlama ile temaların ve bu temalar arası ilişkilerin ortaya çıkarılması ile mümkündür. Strauss ve Corbin’e göre ise (1990, s. 119) betimsel analiz, verilerin önceden belirlenmiş olan kavramsal çerçeveye ya da temalara göre yorumlanması demektir. Betimsel analizde amaç, elde edilen verilerin düzenlenerek ve yorumlanarak sunulmasıdır. Bu sayede elde edilen veriler sistematik şekilde betimlenebilmektedir.

Buna göre araştırma verilerini Duygu Asena’nın “Kadının Adı Yok”, “Aslında Aşk da Yok”, “Aslında Özgürsün” ve “Aynada Aşk Vardı” romanlarındaki kadın, babalık, annelik toplumsal cinsiyet rolleri, cinsellik değişkenleri oluşturmaktadır. Asena’nın diğer eserleri köşe yazılarının derlemesi, kısa öyküler ve farklı temaları işlediğinden bu çalışma kapsamında ele alınmamıştır. Örneklem kapsamındaki romanlar incelenmiş, değişkenlere bağlı olarak veriler toplanmış ve analizi yapılmıştır.

DUYGU ASENA ROMANLARININ TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİ ÜZERİNDEN ANALİZİ

Kadınlık ve Annelik Üzerine

Türkiye’de feminizmin en önemli temsilcilerinin başında gelen Duygu Asena’nın eserlerinde kuşkusuz başrol ya da ana karakter kadınlardır. Ancak burada işlenen tema ya da konu gereği Asena’nın kadın kahramanlarının büyük ölçüde orta-üst sınıfa mensup kadınlar olduğu göze çarpmaktadır. Buna

paralel olarak da kadını başrole koyan eserlerde kadın konusu tek başına işlenmeyip genellikle kadınların karşılaştıkları sorunlar ya da mücadele alanları harmanlanarak irdelenmektedir. Yazarın eserleri incelendiğinde öncelikle dikkati çeken nokta kadın olma ve anne olma arasındaki ince çizgidir. “Kadının Adı Yok” eserinde bu durum özellikle anne olma ve babadan farklı olma konusunda dikkati çekmektedir ve anneye yüklenen anlam bundan daha farklıdır.

“... babam işe geç gider, annem her sabah erkenden kalkıp önce onun sütünü ısıtıp yatağına götürür, sonra iki dakika pişmesi gereken yumurtalarını hazırlar, onu zamanında aşıya çağırır, daha sonra da bizim üstüne tereyağı ve vişne reçeli sürülmüş kızarmış ekmeğin dilimlerini hazırlar. Ve bütün bunlar için babam ona istediği parayı vermez” (Asena, 1987, s. 19).

Anne, aile içinde babayı mutlu etmek adına hane içi kadına düşen rolü yeniden üreten ve bu üretimi karşılığında hiçbir ücret talep etmeyen, görünmeyen, kabul edilmeyen bir emektir. Dolayısıyla hane içi yeniden üretilen bu emek Marx ve Engels’in Alman İdeolojisindeki başkasının emek gücünden özgürce yararlanma tespiti ile de örtüşmektedir. Kadınlar için iyi ve kötü olan davranışların herhangi bir listesi yoktur. Çünkü yazılı olmayan bu toplumsal yasaların kadınlar tarafından bilindiği varsayılmaktadır. Yine eserlerdeki kadın karakterin kadınlık konusunda iki cins arasındaki biyolojik farklılıkları zamanla keşfetmeye başlaması, aşağıda aktarıldığı üzere kadınlığı doğurabilme ya da doğurganlık faktörüne indirgediği söylenebilir:

“-Kızım, kadınların bir durumu vardır biliyor musun? Her ay olurlar. Belirli bir gün alt taraflarından kan akar. Üç- dört gün sürer.”

-Yavrum bunun adı kadınlıktır. Biliyorsun kadınların çocuğu olur, çocuğun olması için bu kanın akması gerekir” (Asena, 1987, s. 24).

En temel anlamıyla üreme sistemine bağlı farklılığı ifade eden kadın-erkek kavramları için doğurganlık kadını işaret etse de toplum içinde doğuramayan, doğurmayı reddeden kadınların da olduğu göz önüne alınmalı ve anlamın bu noktaya indirgenmemesi gerektiği düşünülmektedir. Kadınlık kavramının doğurganlık/doğurma özelliğinden (!) bağımsız olarak kadınlık kavramı sadece erkeklik kavramı karşısında şekillenmemektedir. Kadınlık aynı zamanda farklı kadınlar karşısında da şekillenmektedir. Kadınların birbirleri üzerindeki kontrolü, toplumun olmasını istediği kadına yaklaşan kadınların kendilerini ideal, namuslu kadın olarak görmeleri ve sistemin kabulünü sağlamaları söz konusudur. Bu durum yine “Kadının Adı Yok” eserinde kadın karakterin, kadın arkadaşının evlilik dışı ilişkiden hamile kalması ve doktora gittiğinde de onun nefretine şahit olmasından anlaşılabilir:

“...Doktor hiç şaşırıyor ama sanki yüzüme nefretle bakıyor...Gidin yanınızda bir büyükle gelin, kocan yok mu, onu da getir gibi bir şeyler geveliyor... (Kürtaj sırasında acı çeken hastaya) bağıracağına bunu yaparken düşünseydin, seni narkozsuz yapmak vardı ama...” (Asena, 1987, s. 34).

Bu ve buna benzer davranışlar duygusal çöküntüye sebep olabileceği gibi özellikle kadınların kendi

iç dünyalarındaki psikolojileri ile dış dünya arasındaki etkileşim farklılaşabilmektedir. “Aslında Aşk da Yok” eserinde bu farklılığı yakalayabilmek mümkündür. Çelişkili bir tavır ve düşünce içerisinde olan kadın karakter, dış dünyaya, iş arkadaşlarına karşı güçlü, özgür düşünen ve özgür yaşayan bir kadın olarak görünmekte ancak duygusal anlamda güvensiz, yalnız ve endişeli hissetmektedir. Erkekler tarafından sahiplenilmeye karşı çıkarken onları sahiplenmek konusunda isteklidir. Bu duyguyu babasına ithafen kendi içinde konuştuğu şu cümlelerden çıkarmak mümkün:

“...baba bizim içimize bu tohumları sen attın, hepimize kol kanat geldin, korudun, kimse bakmasın, kimse görmesin, kimse dokunmasın istedin. Bak şimdi bana, benim olanlara kimse bakmasın, kimse dokunmasın istiyorum... hem ben kimsenin olmayayım istiyorum hem onlar benim olsun” (Asena, 2014, s. 13).

Duygu Asena en temel haliyle eserlerinde kadınların kendi güçlerini keşfetmeleri ve başarısızlıktan korkmamaları mesajını vermektedir. Eserlerinin final bölümleri incelendiğinde kendi gücünü keşfeden kadınlar için “mutlu son” yazıldığını görebilmek mümkündür. Ancak yine de mutlu sona giden süreçte örneğin Aslında Özgürsün isimli eserde Asena, toplumda erkekler için kabul gören birtakım rolleri algı yaratmak adına kadın karakterler üzerinde de göstermektedir. Eserlerinde aldatan kadın, özgür kadın, cinselliği daha rahat yaşayan ve konuşan kadın, iş yaşamında başarılı kadın karakterleri çizmiştir. Örneğin Belgin karakteri eserde evliliğini, anneliğini sorgulamış ve kendisine biçilen rolleri reddetmiştir.

“...ben rolümü bırakıyorum, bırakıyorum başkası oynasın ya da bu karakter bitsin bu oyunda. Hem zaten yönetmen kim? Kim karar verecek buna? Bana verilen rolü daha ne kadar oynayacağıma, üslenmek istediğim rolleri başarıp başaramayacağıma... Kim karar verecek? Var mı bizim oyunumuzun bir yönetmeni? Bana bu rolü kim biçmiş, söyler misin kim? Bayan Nihal ile Bay Hayri mi? Onlar mı söylemişler, “İyi bir adam bul evlen, evlilik çok önemlidir okulu bırak, sonra bir bebek yap kendini ona ada... Eşinin başarılı olması için elinden geleni yap, o yükselsin, büyüsün, bir başka alemde çok mutlu olsun, senin heyecan, başarı, hareket araman gerekmez, işte mutluluk bu, seni artık evin vazgeçilmez bir eşyası gibi gören adamla, güzel bir ev ve yetişmiş bir oğlan çocuğuyla yaşayacaksın ömrünün sonuna kadar, ben ne yaptım, kimim ben diye kendini sorgulamana gerek yok, evinin kadınısın, kocanın eşisin, oğlunun annesisin, yeter bunlar sana... Buna Nihal Hanım ve Hayri Bey karara vermemişse kim vermiş? Yandaki, üstteki, alttaki komşular mı bana bu rolleri biçmişler? Yoksa ilkokuldaki öğretmenim mi? Amcam mı, teyzem mi, halam mı, dayım mı? Sen mi bana bu rolü biçtin Erkan? Kim? Niçin? Nasıl? Yoksa...Ben mi? Kendim mi?” (Asena,2006, s. 204).

Belgin burada toplumun kendisine biçtiği, eşlik, annelik, ev hanımlığı rollerinin kaynağını sorgulamış, bunların anne babasından eşinden akrabalarından mı aktarıldığını, eş dost çevreden mi taşındığını irdelemiş, kendince tartışmıştır.

Asena'nın eserlerinde özellikle kadınlık konusunu işlendiği noktalarda kadın karakterlerin fiziksel özelliklerinin fazlasıyla ön plana çıkarılması dikkat çekicidir. “Aynada Aşk Vardı” eserinde, kadın karakterlerin fiziksel özelliklerinden fazlaca bahsedilmektedir. Erkeklerin ilk görüşte âşık oldukları, ideal kadın tiplerinin fiziksel güzellikle sınırlandırıldığı anlatımlar vardır. Kadınlık kavramı, evlilik ve fiziksel güzellik olarak sınırlandırılmıştır. Fiziksel anlamda kendinin farkında olmayan ama her güzel kadını

evlenip, hizmetçisi yapma hayali kuran erkeklere toplum bu yolu açmıştır. Toplum tarafından kabul edilen erkeğin olgun, yaşlı ve çirkin olabilme hakkı karşısına, kadının taze, güzel ve körpe olma zorunluluğu koyulmuştur. Yetişkin kadın ve erkeklerin kimlere, nasıl, ne koşulda âşık olacakları belki kendilerinin bile hiç tanımadığı insanlar tarafından belirlenmekte, şekillenmektedir.

Sistem kadınlığı, muhbir öğretmenlerle eğitim sisteminde, doktorların bedenlerini sorgulayarak kontrol etmesi yoluyla da sağlık sisteminde yeniden üretmektedir. Okul dönemlerinde bakire ve hamile olan bir arkadaşına kürtaj konusunda destek veren kadın karakter, sağlık sektöründe, kadın bedenini kontrol altına almaya çalışan, kadının özel hayatını sorgulayan, kadını taciz eden sağlıkçıları görmüştür. Kadın sağlıkçıların aşağılayıcı tutumları ile karşılaşmıştır.

“... işteki kadın arkadaşlarıyla alay ederek, “bugün yine çok sinirliydi, aybaşı tuttu herhalde” diye söz ettiğini anlatıyor, “Babam diyor ki” diyor, “Kadınlar kanadığı için ve çocuk doğurdıkları için işlerinde başarılı olamazlar” (Asena, 1987, s. 27).

Görüldüğü üzere Asena, her ne kadar güçlü kadın imajı çizerek kadınlar için bir yol haritası önerse de eserlerinde yer yer üstü kapalı yer yer ise doğrudan erkek tahakkümünün baskın olduğu yapılanmaya da rastlamak mümkündür. Kadının, erkeğin tahakkümünden kurtulmasının temelinde Asena’ya göre cinsel anlamda özgürleşmesi yatmaktadır. Baskıların yoğunluğu ne olursa olsun kadınlar evlilik dışı cinsel deneyimler yaşamaktadır. Ancak kadınlar bunu hayatlarındaki otorite figürü olan erkekten saklamaktadır:

“...bana bak bunları kimseye anlatma sakın, sonra senin için orospu derler”

“...ben size bir şey söyleyeyim mi, ister yatın ister yatmayın, hepiniz için söylenebilir bu söz, yolda yürüdüğünüz için söylenebilir, mektuplaştığımız için söylenebilir, aşık olduğunuz için söylenebilir, arabalarına bindiğiniz için” (Asena, 1987, s. 28).

Kadınlar için cinsellik, ancak evlilikle yaşanması gereken bir kalıptır:

“...kızlar evlenirken kız olmalı...almazlarsa çok fena olur...kızlar el değmemişliklerini kullanılmamış olduklarını ancak böyle kanıtlayabilirler sahiplerine...Erkekler ilk olmak isterler, ilk ve tek yalnız onu tanısun, en iyi o sansın isterler...Onların zevk almaları gerek, biz almamalıyız, biz yalnızca onlara zevk vermeliyiz, verirken de damgalanmalı, itilip kakılmamalıyız...” (Asena, 1987, s. 50).

Görüldüğü üzere kadınlar için evlilik içinde sınırlandırılan cinsellik yine erkek odaklıdır. Tamamıyla erkeğin mutluluğu ve tatmini temel amaçtır. Kadınlar, ekonomik özgürlüklerini elde etme noktasında yoksun bırakılarak, cinsel anlamda özgürlükleri kısıtlanarak kontrol altına alındığı gibi, şiddet yoluyla da kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır. Fiziksel anlamda erkeklere göre güçsüz olan kadınların, bu gücün karşısına alternatif bir güç olma zorunluluğu da ortaya çıkmaktadır. Özellikle Kadının Adı Yok eserinde toplumsal eşitliği sağlamak adına toplumsal anlamda tabu olarak görülen, kadının cinsel deneyimi, ahlaken

yanlış kabul edilen kadın erkek ilişkileri, kadının çalışması ve ekonomik anlamda ayakları üzerinde durabilmesi gibi direniş yolları işlenmiştir.

Babalık ve Erkeklik Üzerine

Kadınlık ve annelik temalarından sonra Asena'nın eserlerinde erkeklik ve babalık temaları ön plana çıkmaktadır. Bu iki tema birbiri içine geçmiş şekilde işlendiği gibi tamamen bağımsız koşullarda da ele alınmıştır. Örneğin Kadının Adı Yok eserinde kadın karaktere çizilen baba figürü iki cins arasındaki düşmanlığı ilk fark ettiren ve kutuplaşmayı en uç noktalara çeken konumdur. Baba figürü, annenin, çocukların hayatlarına yön veren, onlara hesap sorabilen, ne giyeceklerinden, kimlerle arkadaşlık yapacaklarına kadar karar veren bir otoritedir. Bu otoritenin altında yatan sebep ise, hane geçimin erkek ya da baba tarafından sağlanması, farklı bir anlatımla babanın hane içi otoritesini aynı zamanda maddi tahakkümle perçinlemesidir. Aynı zamanda “kutsal aile kurumu içinde uçarılığa, tutkuya, sınır dışı hareketlere izin vermeyecek, yani aileyi ayakta tutacak olan babadır” (Selek, 2018, s. 20). Toplumun babaya yüklediği anlam Asena'ya göre, ailesinin maddi olarak geçimini sağlamak ve kendi namusuna zarar gelmeden onları başka bir erkeğin nüfusuna devretmektir. Asena, tahakkümün boyutunu şu şekilde aktarmaktadır:

“... o bir gün bile babama “kaçta geleceksin, nereye gidiyorsun, kaç para harcadın” diye sormuyor. Babamın çok parası var, annemin yok, bizim de yok, hepimize babam para veriyor. Sanırım parayı o verdiği için her şeye karışıyor. Para çok önemli” (Asena, 1987, s. 11).

Kadına ve erkeğe toplum içinde belli roller atfedilmektedir. Bu roller, aile içinde oluşmaya başlar, devletin sunmuş olduğu eğitim, sağlık, haberleşme gibi toplumsal hizmetleriyle bireylere işlenir ve kalıcı kodlar oluşturulur. Örneğin eğitim ve toplumsal cinsiyet rolleri arasındaki ilişkinin yeniden üretilişini şu şekilde gözlemlemek mümkündür:

“... müdiranım beni çağırıyor, ‘yaptığından utanmıyor musun?’ diye sordu. ‘Hangi yaptığımdan’ dedim.” “... yolda seni bir oğlanla görmüşler... Babanı çağırtdım, böyle bir şey bir kez daha olursa, seni okuldan atarım!” dedi...” (Asena, 1987, s. 23).

Buna göre, aile içinde baba baskısı yaşanırken, okul hayatında da yönetici baskısı tecrübe edilmektedir. Örneğin toplum tarafından önceden belirlenen ahlak kurallarına aykırı davranılması halinde – erkeklerle flört etmek gibi- okul yöneticileri kadın karakteri babasına şikâyet etmeyi meşrulaştırmaktadır. Eğitimciler bu noktada “ahlak bekçiliği” görevini üstlenmektedir. Okul müdürünün de bir kadın olarak aynı baskıları devam ettirmesi sürekliliğin taşıyıcılarının kodlanması konusunda önemlidir.

Babalık kavramı hiçbir zaman erkekler için öncelikli bir sıfat olmamış, kadının anneliği sonucu belirlenen bir “erkek statüsü” olarak görülmüştür. Aynada Aşk Vardı eserinde çizilen babalık rolleri daha

çok otoriter, ailenin anne şefkatiyle sarmalandığı, babanın ise maddi gücü ile var olduğu bir çerçevededir. Eserdeki Nil karakteri, annesi ve babası boşanmış bir çocuk olarak, babasıyla geçirdiği zamanları şu şekilde ifade etmektedir:

“Nil, babayla, yalnızca sinemaya, pastaneye, lunaparka gidilir sanıyor,... Nil'e göre babalarla konuşulmaz, dertleşilmez, bunun düşüncesi bile komik.” (Asena, 2012, s. 18).

Eserdeki diğer bir kadın karakter Nilüfer'in ise babalıkla ilgili fikri şu şekilde hikayeleştirilmektedir:

“Babanın hangi emeği var bu çocuğun üstünde, babalar tohumlarını atıp, gittiler, ben onları besledim, büyüttüm, doğurdum. Babaların her yerde bilmedikleri bir çocukları olabilir, ama annelerin bilmedikleri çocukları olamaz.” (Asena, 2012, s. 235).

Buna göre, babalık anneliğin sonucudur, doğal bir sıfat değildir, kendiliğinden kazanılmaz. Bu nedenle babalar doğurma, yaratma sürecinin duygusundan eksik kalan taraftır.

Erkeklik anlatımı Asena'nın eserlerinde çoğu zaman fiziksel alanla başlamıştır. Fiziksel ayrımın yanında, erkekliği kadınlıktan ayıran bir diğer özellik ise cinsel özgürlüktür. Sevgiliyle cinselliği yaşayamayan bir erkek, onlar için düşünülen farklı kadınlarla bu ilişkileri yaşayabilmekte ve bu da toplum tarafından meşru kabul edilmektedir. Cinselliğini yaşayabileceği kadınlar ve kendisini kocasına saklayan namuslu kadınlar gibi bir kadınsal ayrım yaratılmakta ve bu sadece erkeklerin ihtiyaçları doğrultusunda toplum tarafından hizmet sektörü haline gelmektedir. Sahiplenmek de erkekler için kadının kendisi için yaratılmış bir cins olduğu fikrinden türemiştir.

“Yılmaz'ın yanında ne yapacağını şaşırıyor insan, o adeta bir kadını mutlu etmek için yaratılmış. Mutlu etmek yanlış bir sözcük olabilir aslında, mutlu etmek değil de kadına sahip olmak için yaratılmış. Sahip olmak ne demekse... Ama başka bir sözcük bulamıyorum. Kalabalık bir yerde mutlaka bir iskemle bulup beni oturtuyor, yanıma bir erkek yaklaştığı zaman, horoz gibi kabarıp, sert sert bakıp, onu uzaklaştırıyor, kuyruklara girmemi istemiyor, duraklarda beklememe tahammül edemiyor, hava lodos olduğunda vapurlar çalışmayınca, küçük motorlara binip karşıya geçmeme dayanamıyor, göğüslerim konusunda çok hassas, deniz kenarında mayolu bile olsam, mutlaka üzerine bir gömlek almamı istiyor, erkeklerin iri göğüslere meraklı olduğunu, bana da yiyecek gibi bakmalarına dayanamayacağını söylüyor, hiçbir şey söylemiyor, hiçbir şey yapmıyor ama öyle tuhaf davranıyor ki, diskoda kalkıp da kimseyle dans edemiyorum, sanki her şeyi ona sormalıyım gibi geliyor. Annem bunları duyunca ‘Babanın onu neden sevdiğine şaşmamak gerek’ dedi (Asena, 2012, s. 93).

Aynada Aşk Vardı eserindeki bu paragraftan erkeklikle ilgili çıkarılabilecek çok farklı sonuçlar vardır. Erkekler arasında sözsüz bir dayanışma mevcuttur. Baba figürü, kızını sahiplenen, sert erkeği onaylamakta bu süreci yeniden üretmektedir. Sahipli bir kadın ile sahipsiz bir kadın davranışları arasında fark vardır. Toplum içerisinde nasıl oturduğuna, nasıl yürüdüğüne, ne giydiğine, ne konuştuğuna, temsil ettiği erkeğin izin verdiği ölçüde dikkat etmelidir.

“Babamız bir ay sonra ölüyor. Onun ölümüne üzülmeye fırsat bulamadan, annemize acımaya başlıyoruz. Annemiz alışveriş bile edemiyor. Kasaba, manava gidip bir şey alamıyor. Ne kaç paradır, ne kadar alınır haberi

yok. Telefon, su, elektrik faturalarını nereye yatıracağını bilmiyor, elektrikleri, telefonu kesiliyor. O zaman iyice panikliyor, ağlıyor. Elinde kalan parası ay sonu gelmeden tükeniyor, parayı idare edemiyor. Annemiz elli yedi yaşında eve kapandı, hasta, aciz bir kadın oldu. Babamızın koruyucu kanatları onun üstünü bu kadar kapatmasaydı, babamız izin verseydi onun dünyadan haberi olmasına, annemiz şimdi bu kadar perişan olmazdı. İyilik etmek isterken, onarılamaz kötülükler eden bu erkekler...” (Asena, 2012, s. 239).

Bu söylemi temel alarak erkeklerin kadınların yeteneklerini köreltmeye, tek başına kendine yeter hale gelmelerini önlemeye yönelik sınırlamalar getirmeleri bir sonuç olarak çıkmaktadır. Kadının tek başına, dışarı çıkmaması, toplu taşıma kullanmaması, kendi kararlarını kendi verme yetisinden uzaklaşması, bir erkeğe bağımlı olmaları, o erkek hayatlarından çıktığında ayakta kalmalarını zorlaştırmaktadır.

Son olarak erkeklik ve evlilik arasındaki ilişki ele alındığında erkeklerin evlenme ya da evliliklerini sürdürme nedenleri; düzenli bir hayat, düzenli cinsellik, temiz bir ev ortamı, iş yaşamında saygın bir imajdır. Erkek için evlilikte ya da sevgililik ilişkisinde aç kalmamak önemli bir olgudur. Yemek yapmayı kadının görevi olarak gören, yemek yeme işini bir ritüel haline getirip, özenli sofralar isteyen erkeklere toplum tarafından da bu hak tanınmıştır. Aslında Özgürsün eserinde hem bu hak hem de bu hakkın ortaya çıkışı şu şekilde ele alınmaktadır:

“Çünkü onlar annelerinin en değerli varlıkları. Anneleri iki elleri kanda olsa sevgili oğlucuklarının kahvaltılarını, yemeklerini hazırlamışlar. Saat kaçta olursa olsun, akşam kaçta gelirlerse gelsinler, mükemmel bir sofraya kurulmuş önlerine” (Asena, 2006, s. 88).

Erkek anneleri toplumsal rollerin taşıyıcısı olarak çok önemli bir konumdadır. Erkeklik ve kadınlık rollerinin sürekliliğinin bu zamana kadar gelmesi erkek anneleri eliyle olmuştur. Erkek çocuklarının her isteğine anında olumlu cevap verip, onları her an koruyup kollayıcı tavırlar içine girmeleri aslında güçlü bir birey yaratmak isterken kendi içlerinde zayıf bireyler yaratmalarına neden olmuştur. Erkekler sevgililerinden, karılarından, annelerinin kendilerine gösterdikleri ilgiyi beklemekte, onların kendilerine sunduğu kolaylıkları yaşamak istemektedir:

“Kızım erkeklerin bu türü, hep böyle işte, hepsi birbirinin aynı. Ofislerinde ayaklarını masaya dayayıp, acayip şık ayakkabılarını burnuna burnuna uzatınca kendilerini dünyanın en önemli adamı sanırlar... İşleri dünyanın en önemli işidir, patronlarının onları sevmesi, onları evine davet etmesi, birlikte yemek yemesi falan büyük olaydır. Sanki o patron çok değerli bir adam. Hep aynı şeyleri konuşurlar, önce iş alemi, sonra biraz politika, patron hangi partiyi tutuyorsa ona biraz yağ yaparlar, sonra elbette futbol, kulüplerine üye olur, özel localarda otururlar, futbol maçlarına giderken en şık spor giysilerini çekerler, marka blue jean'ler, marka sweat shirt'ler, spor ayakkabılar, aynı kıyafetler hafta sonu orman yürüyüşlerinde de giyilir, sonra mutlu aile numaraları yapıp, eşleriyle aile toplantılarına giderler, kadınlar evin bir köşesinde erkekler başka köşesinde. Kadınlar eve aldıkları mobilyalardan, yurtdışı yolculuklarından söz ederler, beyler vatani kurtarırlar, ama kendi aralarında mankenlerin memelerinin geyiğini yaparlar, yakalanmayacaklarına emin olurlarsa bir çitür sevgili edinirler. Aslında düzgün aile bile iş yaşamları için, bir imaj” (Asena, 2006, s. 127).

Evlilik Üzerine

Toplum tarafından ideal görülen evlilik olgusunda, kadın ev içine hapsolürken, erkek ise özürülüğünü yeniden üretmektedir. Ev içi hizmetlerle oyalanan, erkeğin kamusal alana hazırlanmasına yardımcı olan, erkeğin başarıları, erkeğin maddi anlamda güçlenmesi için destekçisi olan, erkeği mutlu etmeye, karnını doyurmaya, huzurunu sağlamaya odaklanmış bir kadın vardır. Evlilik içinde erkek tarafına verilen rol ise maddi bir güce ulaşmak, evin ihtiyaçlarını sağlamak, istediği ölçüde kadına ilgi göstermektir. Evlilik sorumluluk gerektiren, ancak özellikle kadın tarafı için hayatı sınırlandırarak değersiz kılan bir olgudur. Buna rağmen cinselliği yaşamak adına bir özgürlük aracı olarak sunulmakta ve kadınlar tarafından sürekli ulaşılmak istenen bir merteye olarak görülmektedir. Kadınlar için evlenmemek bir tercih edilmeyen olma algısı yaratmakta, toplum tarafından bu bilinç işlenmektedir. Hem cinselliği yaşayabilmek için hem de aslında tercih edilen olduklarını göstermek için kadınlar evlenmektedir:

“...Değişmeyen tek şey evlilik. Evlilik kurumu dünyanın hiçbir yerinde değişmiyor. Olduğu gibi, aynen kalıyor. Bu nasıl oluyor? Batı’da da kadınlar hala evlenmek, bir yuva kurmak istiyor. Burada ise her şey bin yıl öncesi gibi. O imzayı atmadan sevişememek, o imzayı atmadan doğuramamak, o imzayı attıktan sonra boşanmaktan korkmak... Bu kadar demode, çağdışı şeyler hala önemli. Çiftler o ilk heyecan bittikten sonra, böylesine sıkıcılaşan ilişkinin asla düzelemeyeceğini biliyorlar aslında. Bir kısıkaç, baş edilemeyecek bir kaos” (Asena, 2016, s. 143).

Annelerden babalardan öğrenilerek yeniden üretilen toplumsal roller, evlilik içinde kadına erkeğin yanında ikincil bir konum çizmektedir. Kadının kendi işinden ayrılıp, erkeğin başarısına odaklanması, kendi karakterini geri plana atarak, erkeğin arkasında durmayı kabullenmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Evlilik kurumu erkekler için özgürlüğü yeniden üretirken, kadınlar için cinsellik sınırlarını çizerek onun bedenini kontrol altına almaktadır.

Kadınlardan beklenen kendilerini kocalarına saklamaları, kocalarının ilki olmaları, kocalarının yaşattığı hayatı en doğrusu olarak yorumlayıp ona sadık kalmalarıdır. “Aslında Özgürsün” eserinde Berna karakteri bu tanımların sorgulanmasını sağlamış, eserde kadınlardan beklenen bu özellikleri reddetmiştir. Erkeklerin ilk ve tek olma arzusu, toplumun da bunları erkeğin hakkı olarak görüp yeniden üretmesi, evlilik sonrası kadının işini bırakmasına kamusal alandan çekilmesine, başka erkeklerle arkadaş olarak bile görüşmesinin sınırlandırılmasına neden olmaktadır. Kadınların ev kadını olarak hane içine hapsedilmesi, ekonomik olarak yetersiz bırakılması, bazı kadınlar için evlendikten sonra maddi ve manevi aile desteğinin ortadan kalkması bu düşüncenin ürünüdür. Erkeğin dışarda olma ihtiyacı hak olarak görülürken, kadın annelik, erkeğin karısı olma gibi rollerle aile içi huzuru sağlamakla görevlendirilmiştir:

“Hayır Belgin, ihtiyaç duymuşsundur, ama bu iş böyledir sanıyoruz. Başta öyle düşler içindeyiz ki, bunları bozmamak için büyük çaba harcıyoruz. Aman ben bir şey yapmayayım, aman onu kızdırmayayım, huzuru kaçırmayayım...Ama biz boyu eğdikçe hiçbir şey iyiye gitmiyor, biz sustukça, onlar iyice kudurup, özgürleşiyor.

Tamam özgürlük olsun da bize de olsun. Yani annelerimizden, babamızdan öyle gördük diye sanki bunu sürdürmemiz gerek” (Asena, 2016, s. 82).

Evlilik içerisindeki stereotipleşen hane içi iş bölümü bu evlilik içerisinde de kendini göstermektedir. Anneleri tarafından hizmet görmeye alışan erkek çocukları, eşlerinden de aynı hizmeti beklemekte ve evlendikten sonra görev dağılımı noktasında yeniden bir iş bölümü inşa etmeye yanaşmamaktadır. Erkekler doğdukları ailede anneleri tarafından evlendiklerinde ise eşleri tarafından buna alıştırılmıştır. Anneleri onlara hizmet etmekle görevlidirler. Bu süreç eşler tarafından da yeniden üretilmektedir. Aslında Aşk da Yok eserinde, bu argüman şu şekilde işlenmektedir:

“...erkekler için yemek çok önemli. Çoğu için yemeğin cinsi, kalitesi, ne olduğu, nasıl yapıldığı değil, her akşam önlerine iki üç kap yemek konulması önemli” (Asena, 2014, s. 61).

Evlilik, baba baskısından bunalan kadınlar için özgüluğe giden yol olarak görülmektedir. Aslında evlilik sadece bir gardiyan değişimidir. Derinlere işlenen kadın ve erkeklerin toplumsal hayattaki iş bölümü içine doğduğun aileden, evlenerek kurduğun yeni aileye çok da şekil değiştirmeden taşınmaktadır. Yemek yapmak, ev işleriyle uğraşmak, çocuk bakmak çalışan bir kadın için bile öncelikli görevdir.

Kadınların erkekler karşısındaki duruşu kadar kadınların kadınlar karşısındaki duruşu da mücadelenin sonuçlanmasında oldukça önemlidir. Erkeklerinin kimliği ve statüsü altına saklanmış, birey olamayan, kocasının karısı olmak dışında vasfi olmayan kadınlar Kadının Adı Yok eserinde eleştirilmektedir. Kadın karakter bu eserde evlenmiş, hamile kalmış ve kocası istemediği için çocuğunu aldırılmış daha sonra doğum kontrol amaçlı spiral taktırmıştır. Evliliğinin üzerinden bir süre geçtikten sonra kocasının “hadi beni baba yap” isteği ile evliliği yeniden sorgulamaya başlamıştır.

“Seni baba yapmak mı, bakalım ben anne olmak istiyor muyum? Benim düşüncelerim, benim isteklerim, benim sıkıntılarım neler. Bunları bir kez olsun düşündün mü? Sana bir çocuk vereyim, seni baba yapayım demek. Kadınlığının esas görevini yerine getireyim, karnum şişsin, ben hamileyken sen beni aldat, oramda yüzlerce yırtık, içim parçalanırcasına çocuk çıksın, şişmanlayayım, şişman kalayım, işten ayrılalım, hep çocuğa bakayım, onun hastalıkları, onun eğitimi, onun üzüntüleri, kendimi unutayım, sen akşamdan akşama gel, çocuğu sev okşa, arada bir sustur şunu, yorgunum diye bağır. Ve seni baba yapmamın mutluluğunu yaşa. Ben de anne olmanın acısını...” (Asena, 1987).

Kadın karakter kadın bedeninin, kadın hayatının bu kadar merkezinde olan bir konu hakkında erkeklerin bu kadar söz sahibi olma merakını sorgulamaktadır. Geçmişten bugüne vazgeçilmez bir üçgen olarak sunulan, kadın, evlilik ve çocuk tabusunu yıkmak istemiştir.

Son olarak ailelerin özellikle de annelerin evliliğe müdahil olması incelendiğinde Aynada Aşk Vardı eserinde kadın karakterlerin annelerinin rolü irdelenmektedir. Örneğin eserdeki Nilüfer karakterinin annesi, son derece kuralcı, geleneklerine bağlı, mutsuz, evlendiğinde kaç çocuk doğuracağına, nerde yaşayacağına kendisi karar verememiş, hayatının hiçbir alanında söz sahibi olmamış bir annedir. Dolayısıyla da yaşadığı

zor hayatın kendisine öğrettiği şekilde Nilüfer'e bir yol çizmeye çalışmıştır. Onun için hayattaki en önemli şey kızlarının fiziksel güzelliğini kaybetmeden önce evlenmeleridir. Burada açık bir şekilde tutucu anne rolü çizilmektedir. Eserde Nilüfer, üç evlilik yapmış, ikinci kocasından boşandıktan sonra anne evine dönmüştür. Bu dönemde yine annesi tarafından güzelliği geçmeden bir görücüye evet diyerek evlenmesi yönünde baskı görmüştür.

“Bir an önce evlensin ve kendi yuvasını bilsin istiyordu annesi. Çocuklu, dul bir kadın olmasına rağmen hala görücülerin geliyor olması büyük bir şanstı ona göre ve henüz güzelliğini koruyorken, yaşı da daha fazla geçmemişken, derhal bir tanesini seçmeliydi. O yirmi yaşındayken dört çocuk doğurmuş, Nilüfer'i de karnında taşıyordu... Evde çocuklu dul bir kadın vardı, eli yüzü düzgündü, dışarı çıkmak gezmek isteyebilirdi ve o, Nilüfer'in annesi bunu asla kaldıramazdı...” (Asena, 2012, s. 151).

Nilüfer'in annesi toplumun koyduğu sınırlar ve onların ne der kuşkusu üzerine kurulan geçmişte gördüğü dünyayı sürdüren bir annedir.

Eserdeki Nilgün karakteri ise, annelik anlamında daha modern, kızıyla iletişim halindedir. Tecrübelerini kızıyla paylaşan ancak nasıl yaşayacağını kızının kararlarına bırakan bir annedir. Kızıyla kendi sevgililerini tanıştıran, cinselliği konuşan, kızının sağlıklı ve güzel görünmesi için çabalayan bir kadındır. Nilgün evliliğinin ilk dönemlerinde, varlıklı bir erkekle evlenmiş olmasının arkasına saklanmamış, hem üniversiteye gitmeye devam etmiş, hem kocasının babasının fabrikasında çalışmaya başlamış, hem de hamile kalıp anne olmaya karar vermiştir. Kadından beklenen, kocası ve kayınvalidesi tarafından da baskılarla kabul ettirilmek istenen, anneliğin bir kadın için öncelikli görev olarak kabul edilmesi bu nedenle de Nilgün'ün işinden ayrılmasıdır. Ancak kadınlık yalnızca anne olmakla, doğurganlıkla sınırlandırılmayacak bir konudur.

Kadınların belli bir yaşa gelince evlenmeleri gerektiği bilinci toplum tarafından yoğun bir şekilde empoze edilmektedir.

“Bütün arkadaşlarım evleniyordu, evlenmeyenlere bir özür, bir seçilmemiş mal gibi bakıyorlardı. Ben de beğenilmişim işte, elde kalmıştım” (Asena, 2012, s. 163).

“İnsan evlenince dertleri bitmiştir dedi anne. Bir evi ve çocukları olur ve artık hayatta yapacak başka bir şey kalmamıştır, kendini onlara vakfeder” (Asena, 2012, s. 324).

Birbirini sevmeye, ortak bir hayali gerçekleştirmek adına eşitlik ve saygıya dayalı evlilik yerine zorunluluklara, baskılara dayalı, ömür boyu hizmetini gördürme, soyunu devam ettirme egosuyla yapılmış evlilikler yaşanmaktadır. Kadının bireyselliğinin karşısına, toplum evliliği, ev içini, anneliği koymakta ve bu kadının fedakarlığı bilinciyle yeniden üretilmektedir.

SONUÇ

İnsanlar içine doğdukları toplumun kuralları çerçevesinde kendilerine bir kimlik edinmektedir. Önce cinsiyetler keşfedilip, sonrasında buna uygun bir birey olmak için çalışılmaktadır. Kadın ve erkek olmaya dayalı ikilik, ekonomik yapıdan, sosyal, kültürel yapıdan bağımsız tarihin en eski ikiliğidir. Kadınlık-erkeklik birey tarafından keşfedilir, anne, baba başta olmak üzere toplum tarafından şekillendirilir, evrilir, geliştirilir ve sürekliliği sağlanır. Tam olarak toplumsal cinsiyetin ne olduğunu bu şekilde açıklamak mümkündür.

Toplumsal cinsiyet ve edebiyat arasındaki ilişki ele alındığında farklı kültürel yapılanmalarda kadın-erkek arasındaki ilişkiye dair var olan düşünceler sadece edebi eserlere yansımaz. Kültür ne üretiyorsa yaşamın her alanına yansır. Buna göre Duygu Asena romanlarında dönemin toplumsal yapılanmasının ve kültürün yansımalarını yakalamak mümkündür ancak, romanlardan çıkarılacak sonuç veri durumun yeniden meşrulaştırılması değil aksine kadının ve erkeğin eşitlikçi bir anlayışla kamu-özel ayırt etmeksizin her alanda bulunması hem kadınlar hem de erkekler için mutluluğun ilk şartıdır. Ailesinin koruyuculuğunu ve maddi geçimini sağlamakla görevli bir erkeği yalnızca bu iki kriterle tanımlamak aslında erkeğe de yapılan bir haksızlık olacağı gibi bir kadını sadece doğurganlığı, güzelliği, hayatındaki erkeği mutlu etmesi noktasında değerlendirmek de kadına yapılacak haksızlıktır.

Duygu Asena romanlarına, feminizm adına getirilen eleştiriler genellikle kadınların öncelikli sorunlarının göz ardı edilmesi yönünde olmuştur. Şiddet, çalışma yaşamında eşitsizlik gibi yaşamsal ve ekonomik sorunların karşısına Duygu Asena, cinsel özgürlük gibi aslında bugün dahi konuşulması zor konuları koymuştur. Romanlarında özgürce cinselliğini yaşayan kadın karakterler çizmiş, toplum tarafından kabul edilen erkeğin çok eşliliğini, aldatma hakkını kadın karakter üzerinde de göstermiştir.

Orta sınıf kadınların ve erkeklerin hikayelerini anlattığı için eleştirilen Duygu Asena, kuramsal açıdan zayıf gösterilse de aslında sınıf ayrımına bakmaksızın her kadının yaşadığı problemlerin görünürlüğü artırdığı için incelenmeye değer bir yazardır. Orta sınıf kadınlar da şiddet görmekte, orta sınıf erkekler de çalışma yaşamında sorunlar yaşamakta, maddi güçlerini kaybetme riski taşımaktadır. Yalnızca kadın ya da erkek olduğu için her iki cins de ait olduğu ekonomik sınıf fark etmeksizin ortak sorunlar yaşamaktadır. Namus/töre cinayetlerinin olduğu bir toplumda, öncelikli olarak yaşam hakkının savunulması gerekmektedir ancak bunu savunurken kadının cinsel özgürlüğünün savunulması da eş zamanlı gerçekleştirilebilir. Bu noktada Duygu Asena, elindeki medya gücüyle, dahil olduğu sınıfın ayrıcalığını da kullanarak kadınların yaşama hakkı yanında, sosyal haklarını da savunmuş ve kadın hareketinin ilgi çekmesini sağlamıştır.

Duygu Asena'nın romanlarındaki kahramanlar, kadınlık, erkeklik bağlamında değerlendirildiğinde; kadınlar için toplumun dayattığı kurallar, güler yüzlü olma, zarif olma, bakımlı ve güzel olma, belli bir yaşa geldiğinde evlenme, kocasına hizmet etme isteği taşıma, evlenmeden önce babasının adına yakışacak namuslu bir kız çocuğu olma ve türevleri en temel kişilik ve karakter özellikleri olarak ortaya çıkmaktadır. Kadınların para kazanma zorunluluğu yoktur, çünkü aileyi geçindirmek erkeğin görevidir, kadının asli görevi doğurmak ve anne olmaktır. Annenin asli görevi ise doğan çocuğuna, kadınlığı ve erkekliği öğretip sistemin yeniden üretilmesini sağlamaktır. Duygu Asena ise toplumun koyduğu bu kadınlık kurallarının karşısına, ekonomik özgürlüğü olan, eğitilmiş, kiminle evleneceğine kendisi karar veren, mutlu olduğu erkekle yaşamayı tercih eden, mutsuz olduğu ortamı değiştirmekten çekinmeyen güçlü bir kadın anlayışı ile çıkmıştır. Kadınlara erkeklerle eşit oldukları bilincini aşılama çabası, cinselliğin, aldatmanın, kamusal alanın erkeklerin tekelinde olmadığını vurgulamıştır. Erkeklerle ya da sistemle mücadele, aileyle mücadele başlayınca başlamaktadır. Sistemin yeniden üreticisi ailedir ve Duygu Asena toplumun dayattığı bu tutucu aile yapısının değişmesi için mücadele etmiştir. Sıradan evliliklerin, mutsuz ailelerin karşısına daha eşitlikçi, daha özgür, kişilerin bireyselliklerini kaybetmedikleri bir ilişki yapısıyla çıkmaktadır.

Duygu Asena'nın romanları, Türkiye toplumunda toplumsal cinsiyet rolleri ve kimlik üzerine güçlü bir yorum sunmaktadır. Çalışmaları, kadın haklarını ve bu hakların güçlendirilmesini savunurken, geleneksel toplumsal cinsiyet normlarına ve klişelerine meydan okumaktadır. Asena, romanları boyunca kadınları, saygı ve eşitlikle muamele görmeyi hak eden karmaşık ve dinamik bireyler olarak tasvir etmektedir. Aile içi şiddet, cinsel taciz ve cinsiyet ayrımcılığı gibi konuları ele alarak, cinsiyet eşitsizliğinin yaygın doğasına ve sosyal değişim ihtiyacına dikkat çekmiştir. Asena'nın romanları hem okuyuculara hem de aktivistlere ilham vermeye devam ederken toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesinin sürmekte olduğunu da ayrıca hatırlatmaktadır. Platformunu Türkiye'deki kadınların deneyimlerine ışık tutmak için kullanan Asena, Türkiye edebiyat tarihinde ve toplumda derin bir iz bırakmıştır. Sonuç olarak Duygu Asena romanlarında kadınlara özgür olmalarını, mücadele etmelerini, mutlu olayı kovalamalarını öğütlemiştir. Kadınların mutlu olduğu, güçlü olduğu bir sistemin herkesi mutlu edeceğini, cinsler arasında daha sağlıklı ilişkiler doğuracağını vurgulamıştır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Teşekkür

Bu çalışmanın hazırlanması sırasında paylaştığı kıymetli görüş, öneri ve tavsiyeleri için değerli eşim Bade Dişa Oran'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

- Altınay, A. G. (2015). *Duygu Asena and the Turkish women's movement: A frame of resistance*. New York: Syracuse University Press.
- Asena, D. (1987). *Kadının adı yok*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Asena, D. (2012). *Aynada aşk vardı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Asena, D. (2014). *Aslında aşk da yok* (44.baskı). İstanbul: Doğan Kitap.
- Asena, D. (2016). *Aslında Özgürsün*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2008). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (2. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Çakıroğlu, D. (2022). *Kadınca bekleyişlerin sonu 1960-1980 döneminde feminist edebiyat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Engels, F. (2016). *Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni* (Çev: M. Tüzel). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fisher, E. (1990). *Sanatın gerekliliği* (Çev: C. Çapan). Ankara: İmge Yayınları.
- Fox, R. (2019). *Roman ve halk* (Çev: F. B. Aydar). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gök, F. (2017). *Duygu Asena's literary world: Representation of women and gender relations*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Köksal, D. (2013). Sosyal bilimlerin kıyısında edebiyat. *Sosyal bilimleri yeniden düşünmek: Sempozyum Bildirileri* içinde (s. 221-226). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kuruoğlu, H., & Aydın, B. (2014). *Toplumsal cinsiyet ve medya*. İstanbul: Detay Yayıncılık.
- Makal, A. (2008). Türkiye emek tarihinin bir izdüşüm alanı olarak edebiyat. *Çalışma ve Toplum*, 18(3), 15-42.
- Marx, K., & Engels, F. (2004). *Alman ideolojisi (Feuerbach)* (Çev: S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü* (Çev: O. Akınhay & D. Kömürcü). İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. New York: Harper & Row.

- Özkazanç, A. (2020). *Bir musibet, yeni Türkiye’de erillik, şiddet ve feminist siyaset*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Pultar, G. (2016). *Politics of feminism: The writing of Duygu Asena*. New York: Syracuse University Press.
- Sapiro, G. (2019). *Edebiyat sosyolojisi*. (Çev: E. Cenk Gürcan). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Saygılıgil, F. (Ed). (2016). *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Selek, P. (2018). *Sürün sürüne erkek olmak* (8.baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Strauss, A., & Corbin, J. M. (1990). *Basics Of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. California: Sage Publications.
- Tekeli, Ş. (2017). *Feminizmi düşünmek*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Uygun-Aytemiz, B. (2016). Edebiyat ve toplumsal cinsiyet. F. Saygılıgil (Ed.) *Toplumsal cinsiyet tartışmaları* içinde (s. 51-66). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Wiesner-Hanks, M. E. (2020). *Tarihte toplumsal cinsiyet*. (Çev: M. Çıyan-Şenerdi). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wolcott, H. (1994). *Transforming qualitative data: Description, analysis and interpretation*. California: Sage Publications Inc.
- Yıldız, R. (2007). *Gücünüzü bilin!/Duygu Asena’ya saygı*. İstanbul: Erko Yayıncılık.

GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİ YAKLAŞIMI KAPSAMINDA TÜRKİYE'DE GİRİŞİMCİLİK: GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERE İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

Banu METİN¹

Öz

Girişimcilik alanındaki çalışmalarda 2000'li yıllardan itibaren hâkim hale gelen girişimcilik ekosistemi yaklaşımı girişimciliği bireysel ya da firma düzeyinde ele almak yerine ülkelerin içinde buldukları ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel koşulları dikkate alarak kapsayıcı ve bütüncül bir perspektifi benimsemektedir. Girişimciliğin desteklenmesi yoluyla üretimin, istihdamın ve toplam refahın artırılması günümüzde çok daha önemli hale gelmiştir. Bu çalışma, girişimcilik ekosistemi yaklaşımını açıklayarak, girişimcilik ekosisteminin ölçülmesinde kullanılan Küresel Girişimcilik Endeksi ve ülkelerin girişimcilik profillerini ortaya koyan Küresel Girişimcilik Monitörü verisine ve literatürdeki çalışmalara dayalı olarak Türkiye'de girişimciliğin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yapılan değerlendirme sonucunda, dinamik piyasa koşulları, teknolojiye yakınlık, iş beklentisi yüksek işletmelerin varlığı, başlangıç becerilerine sahip olduğunu düşünen insanların oranı Türkiye'nin görece güçlü yönleri olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, risk alma, fırsat algısı, kültürel destek, rekabet koşulları, beşerî sermaye, uluslararasılaşma ve süreç yeniliği Türkiye'nin görece zayıf kaldığı ve geliştirilmesi gereken alanlardır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Girişimcilik Ekosistemi, Küresel Girişimcilik Endeksi, Küresel Girişimcilik Monitörü, Türkiye

JEL Kodları: O10, O30

ENTREPRENEURSHIP IN TURKEY WITHIN THE CONTEXT OF ENTREPRENEURIAL ECOSYSTEM APPROACH: AN EVALUATION OF STRENGTHS AND WEAKNESSES

Abstract

The entrepreneurship ecosystem approach, which has become dominant in studies in the field of entrepreneurship since the 2000s, adopts an inclusive and holistic perspective, considering the economic, social, political and cultural conditions of the countries, instead of addressing entrepreneurship at the individual or firm level. Increasing production, employment and total welfare by supporting entrepreneurship has become much more important today. This study aims to explain the entrepreneurship ecosystem approach and to reveal the strengths and weaknesses of entrepreneurship in Turkey based on the Global Entrepreneurship Index, which is used to measure the entrepreneurship ecosystem, the Global Entrepreneurship Monitor data that reveals the entrepreneurship profiles of the countries and the studies in the literature. As a result of the evaluation, dynamic market conditions, technology absorption, existence of businesses with high job expectations, and the proportion of people who think they have start-up skills stand out as the relative strengths of Turkey. However, risk taking, opportunity perception, cultural support, competitive conditions, human capital, internationalization and process innovation are domains where Turkey is relatively weak and needs improvement.

Keywords: Entrepreneurship, Entrepreneurial Ecosystem, Global Entrepreneurship Index, Global Entrepreneurship Monitor, Türkiye

JEL Codes: O10, O30

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, banu.metin@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4022-6544>

GİRİŞ

Politika yapımcılar genellikle yeni kurulan işletme sayısını artırmanın durgunluk içerisindeki ekonomik bölgeleri dönüştüreceğini, yenilik üreteceğini ve yeni işler yaratacağını düşünmektedirler. Bu düşüncede sorunlu taraf, yeni kurulan tipik işletmelerin her zaman yenilikçi olmamaları, iş yaratma ve refaha katkı anlamında bekleneni sağlayamamalarıdır. Bu nedenle, ekonomik büyüme ve istihdam yaratma yeni kurulan işletmelerin sayısı ile ilgili değil, yüksek kaliteli ve hızlı büyüyen işletmelerin oluşumunu teşvik etmeyle ilgili bir konudur (Shane, 2009, s. 141). Girişimcilik ve kalkınma ilişkisinde önemli noktalardan biri, yaygın inanın aksine, dünyadaki en girişimci ülkelerin en fazla girişimciye sahip ülkeler olmadığıdır. Aslında, kendi hesabına çalışanların en yüksek oranda olduğu ülkeler Zambiya ve Nijerya gibi düşük gelirli ülkelerdir. Çünkü düşük gelirli ekonomiler yüksek kaliteli işler yaratmak için gerekli olan beşerî sermaye ve altyapıdan yoksundur. Bunun sonucu olarak da pek çok kişi söz konusu ülkelerde sokak köşelerinde meşrubat ve meyve satmaktadır. Bu ülkelerde yenilikçi ve hızlı büyüyen girişimlerin sayısı son derece azdır (Acs, Szerb, Lafuente ve Marcus, 2020, s. 9). Dolayısıyla, kendi hesabına çalışmak ile katma değer yaratan yenilik odaklı girişimci faaliyetlerde bulunmak iki farklı ekonomik eylemdir.

Girişimciliğin yenilik, istihdam ve refah yaratma bakımından önemli katkılar sağlayabilmesi girişimciliğin içinde yer aldığı ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel koşullarla yakından ilişkilidir. Küresel rekabetin artmasıyla birlikte ülkelerin yenilikçi ve üretken bir ekonomik kapasiteye ve potansiyele sahip olması çok daha önemli hale gelmiştir. Girişimcilik alanındaki çalışmalarda da küresel gelişmelerle birlikte 1980’li yıllardan itibaren bir yaklaşım değişimi ortaya çıkmış, girişimcilik bireysel özelliklerin ve koşulların ötesinde ekosistem yaklaşımı bağlamında daha kapsayıcı ve bütüncül bir perspektifle ele alınmaya başlamıştır.

Girişimcilik ekosistemlerinin arkasındaki temel fikirler, 1980’lerden itibaren girişimcilik alanındaki çalışmaların bireyci olmaktan uzaklaşarak girişimcilik sürecine sosyal, kültürel ve ekonomik güçlerin rolünün dâhil edilmesiyle ilişkilidir (Stam ve Van De Ven, 2021, s. 810). Örneğin, 1993 yılındaki çalışmada Van de Ven (1993) girişimciliği makro bakış açısıyla ele almakta, girişimciliği kolaylaştıran ve sınırlayan endüstriyel bir altyapının inşa edilmesiyle ilgili konulara ve olaylara odaklanmaktadır. Girişimciliği etkileyen sosyal, ekonomik ve politik birçok faktörün olduğunu belirten Van de Ven, girişimcilik sürecinin hem kamu hem de özel sektördeki çok sayıda girişimcinin kilit rollerini gerektiren kolektif bir başarı olduğuna dikkati çekmektedir.

Girişimcilik ekosistemlerinin ölçülmesi konusunda öne çıkan çalışma Küresel Girişimcilik Endeksidir. Küresel Girişimcilik ve Kalkınma Kuruluşu tarafından geliştirilen endeks, girişimcilik tutumları, girişimcilik yetenekleri ve girişimcilik hedeflerinden oluşan üç alt endekse ve bu endeksleri

oluşturan toplamda on dört sütuna dayanmaktadır. Endeks değerleri itibariyle ülkeler sıralamaya tabi tutulmakta, böylelikle ülkeler arasında karşılaştırma yapmak mümkün olmaktadır. Bununla birlikte, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde açıklanan nedenlerle söz konusu Endeks son olarak 2019 yılında yayınlanmıştır. Ülkelerin girişimcilik ekosistemlerinin genel karakteristiklerini ortaya koyan bir diğer önemli çalışma ise Küresel Girişimcilik Monitörüdür. İlki 1999 yılında yayınlanan Küresel Girişimcilik Monitörü Küresel Raporu, son olarak 2021/2022 dönemine ait olarak yayınlanmıştır

Girişimcilik ekosistemi yaklaşımı kapsamında Türkiye’de girişimciliğin güçlü ve zayıf yönlerinin tespit edilmesini amaçlayan bu çalışmada, öncelikle girişimcilik ekosistemi yaklaşımı kapsamlı bir biçimde ele alınmaktadır. Girişimcilik alanındaki çalışmalarda hâkim hale gelen girişimcilik ekosistemi yaklaşımının aynı zamanda sorunlu birtakım yönleri de literatüre dayalı olarak tespit edilmektedir. Üretken ve yenilikçi girişimciliği etkileyen birçok aktörün ve faktörün birbiriyle ilişkisi üzerinden şekillenen girişimcilik ekosisteminin dinamikleri, doğal olarak, ülkeler arasında önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu nedenle, girişimcilik ekosistemlerinin ölçülmesi ve ülkeler arası karşılaştırmalar yapılması ülkelerin güçlü ve zayıf yönlerinin tespit edilebilmesi bakımından oldukça önemlidir. Çalışmanın sonraki bölümünde bu amaçla, girişimcilik ekosisteminin ölçülmesinde kullanılan Küresel Girişimcilik Endeksine ve ülkelerin girişimcilik alanındaki genel görünümünü ortaya koyan Küresel Girişimcilik Monitörüne yer verilmektedir. Söz konusu çalışmaların verilerinden faydalanılarak Türkiye’de girişimciliğin güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin tespitler yapılması, ülke olarak görece zayıf kaldığımız ve politika geliştirilmesi gereken alanların belirlenmesi amaçlanmaktadır.

GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİ YAKLAŞIMI

1990’lı yıllardan itibaren tüm dünyaya egemen olan neoliberal ekonomi politikalarının etkisiyle artan küresel rekabet, gelişmiş ülkelerde politika yapımcıların hızlı büyüyen girişimcilik için sistem tabanlı bir destek biçiminin değerini fark etmeye başlamalarında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu durum ise şirkete özgü müdahalelerden uzaklaşarak ağlar geliştirmeye, öncelikleri sıralamaya, yeni kurumsal kapasiteler oluşturmaya ve farklı paydaşlar arasındaki sinerjiyi teşvik etmeye odaklanan daha bütüncül faaliyetlere yönelme anlamını taşımaktadır. Girişimcilik ekosistemi yaklaşımı da bu kapsamda ortaya çıkmıştır. Ekosistem terimi sosyal bilimler alanında ilk olarak James Moore tarafından 1990’lı yıllarda Harvard Business Review’de yayınlanan etkili bir makalede kullanılmıştır (Malecki, 2018, s. 1; Mason ve Brown, 2014, s. 6).

Moore 1993 yılında yayınlanan makalesinde, başarılı işletmelerin hızlı ve etkin bir şekilde gelişen işletmeler olduğunu belirterek, yenilikçi işletmelerin bir boşlukta gelişemeyeceğini, iş birliği ağları

yaratmak için sermaye, ortaklar, tedarikçiler ve müşteriler gibi her türlü kaynağı kendilerine çekmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Bu kapsamda oluşturulacak stratejiye sistematik bir yaklaşım geliştirmek için bir şirketin tek bir endüstrinin üyesi olarak değil, çeşitli endüstrilerle kesişim noktaları olan bir iş ekosisteminin parçası olarak görülmesini önermektedir. Örneğin, Apple Bilgisayar, en az dört ana endüstrinin kesiştiği bir ekosistemin lideridir. Bunlar, kişisel bilgisayarlar, elektronik, bilgi ve iletişimdir. Moore, her iş ekosisteminin doğum, gelişme, liderlik ve kendini yenileme ya da kendini yenilememe halinde ölümünden oluşan dört farklı aşamada geliştiğini belirtmektedir (Moore, 1993, s. 75, 76). Dolayısıyla, temelde canlılarla ilgili ekolojik sistemi ifade eden ekosistem kavramı, işletme alanında iş ekosistemlerinin doğması, gelişmesi, kendini yenilemesi veya ölmesi süreçlerini açıklamak için kullanılmaktadır.

Girişimcilik ekosistemi kavramının literatürde daha ziyade 2015 yılından sonra hâkim olmaya başladığı görülmektedir. “Girişimcilik ortamı”, “girişimcilik altyapısı”, girişimcilik sistemi” gibi alternatif kavramların kullanımı devam etmekle birlikte daha az yaygındır (Malecki, 2018, s. 2). Bir girişimcilik ekosisteminin temel yapısını sistem olma özelliğinin oluşturduğu söylenebilir. Girişimcilik ekosisteminin sistemsel özelliği ve bu bağlamda bileşenleri ve aktörlerinin etkileşimi kritik bir öneme sahiptir. Zira bir sistem zamanla değiştikçe bileşenleri ve bu bileşenler arasındaki ilişkiler de değişmektedir (Malecki, 2018, s. 5).

Girişimcilik ekosistemi, üretken girişimciliği mümkün kılacak şekilde yönetilen birbirine bağlı aktörlerden ve faktörlerden oluşmaktadır (Stam ve Van De Ven, 2021, s. 809). Daha kapsamlı bir diğer tanımlama Spigel tarafından yapılmıştır. Buna göre, girişimcilik ekosistemleri bir bölgedeki yenilikçi işletmelerin gelişimini ve büyümesini destekleyen ve yeni başlayan girişimcileri ve diğer aktörleri başlangıç risklerini almaları, fon bulmaları ve yüksek riskli girişimlere başka şekillerde yardımcı olmaları için teşvik eden sosyal, politik, ekonomik ve kültürel unsurların birleşimidir (Spigel, 2015, s. 2). Literatürdeki tanımların sentezine dayanan bir başka tanım ise şu şekildedir: Girişimcilik ekosistemi, yerel girişimcilik ortamındaki işler arasında bağlantı kurmak, bu işlere aracılık etmek ve söz konusu işleri yönetmek için resmi ve gayri resmi olarak bir araya gelen bir dizi girişimci aktörden (potansiyel ve mevcut), girişimci organizasyondan (firmalar, risk sermayedarları, melek yatırımcılar, bankalar vb.), kurumdan (üniversiteler, kamu kurumları, mali kuruluşlar) ve girişimcilik sürecinden (yeni kurulan işletmelerin oranı, hızlı büyüyen firmaların sayısı, seri girişimcilerin sayısı, girişimcilik isteğinin düzeyi vb.) oluşmaktadır (Mason ve Brown, 2014, s. 5).

Girişimcilik ekosistemi yaklaşımının yeniliği, ekosistemin bir çıktısı olarak üretken girişimciliğe odaklanmasında yatmaktadır (Acs, Stam, Audretsch ve O’Connor, 2017, s. 3). Üretken girişimcilik ekonominin net çıktısına veya ek çıktı üretme kapasitesine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunan

herhangi bir girişimci faaliyeti ifade etmektedir. Bu anlamda, üretken girişimciliği toplam refah artışı yaratan girişimci faaliyet olarak değerlendirmek mümkündür. Üretken girişimcilik aynı zamanda, sonraki girişimler için üretken bir gelişme alanı sağlamış ya da onlara ilham vermiş ancak başarısız olmuş girişimleri de kapsayabilmektedir. Teknik olarak bu durum girişimcilik faaliyeti tarafından yaratılan toplam (sosyal) değer, bireysel girişimciler için yaratılan (özel) değerden büyük olması gerektiği anlamına gelmektedir (Stam, 2015, s. 1765). Örneğin, başarılı bir girişimcilik örneği sergileyerek rol model oluşturmak toplumda girişimciliğe yönelik bakış açısının olumlu yönde değişmesini sağlayarak üretken faaliyetler için özendirici bir etki yaratabilmektedir.

Girişimcilik ekosistemi kavramının ilk bileşeni olan girişimciliği sadece, girişimcinin kim olduğu ve ne yaptığı sorularından hareketle tanımlamak yeterli bir çerçeve sunmamaktadır. Yeni bir kuruluş kuran kişinin girişimci olarak tanımlanması bu soruna örnek teşkil etmektedir. Bu tanım, farklı kişilerin fark ettiği fırsatların niteliğindeki çeşitliliği dikkate almadığı için araştırmacıların fırsatları ölçmeyi ihmal etmelerine neden olmaktadır. Zira girişimcilik iki olgunun bağlantı noktasını içermektedir. Söz konusu olgulardan ilki fırsatlar iken, diğeri de girişimci bireylerin varlığıdır. Bilimsel bir inceleme alanı olarak girişimcilik, gelecekteki mal ve hizmetleri yaratmak için fırsatların nasıl, kim tarafından ve hangi etkilerle keşfedildiği, değerlendirildiği ve kullanıldığı sorularıyla ilgili olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, girişimcilik alanı fırsatların keşfedilmesi, değerlendirilmesi ve kullanılmasına ilişkin süreçlerin incelenmesini ve bunları keşfeden, değerlendiren ve kullanan bireylerin belirlenmesini içermektedir. Girişimciliğin, insanların içinde buldukları durumlardan bağımsız olarak sadece belirli insanların özellikleri ile açıklanabilmesi olası değildir (Shane ve Venkataraman, 2000, s. 218). Zira girişimci olmak için öncelikle girişimcilik fırsatlarına sahip olmak gerekmektedir. Girişimci fırsatlar; yeni mallar, hizmetler, ham madde, örgütlenme yöntemlerinin sunulabildiği ve üretim maliyetlerinden daha yüksek fiyatlarla satılabildiği durumlardır. Her ne kadar girişimcilik fırsatlarının farkına varılması öznel bir süreç olsa da fırsatların kendisi nesnel olgulardır. Örneğin, telefonun icat edilmesi, insanlar keşfetsin ya da etmesin, iletişim için yeni fırsatlar yaratmıştır (Shane ve Venkataraman, 2000, s. 220).

Isenberg, girişimciyi çok dar ve klasik anlamda, büyüme yoluyla sürekli olarak ekonomik değer peşinde koşan ve sonuç olarak mevcut durumdan hiçbir zaman memnun olmayan kişi olarak tanımlamaktadır. Girişimciliği risk alma ve doğası gereği muhalif olmak ile ilişkilendiren Isenberg, serbest meslek sahibi olma ya da kendi hesabına çalışmayı girişimcilik olarak kabul etmemekte; ikisi arasındaki farkı kendi ailesinden örnekle açıklamaktadır: “Benim göçmen büyükbabam ilkokulu bıraktı ve sonunda 20. yüzyılın ilk yarısında Filadelfiya’da kendi duvar kâğıdı dükkânını açtı ama Walmart olmayı arzulamadı. Babamı ve halamı iyi bir iş bulabilmeleri için okula gönderecek kadar para kazanmak istiyordu. Dört nesil

sonra oğlum, İsrail’de bu ay açılan bir gece kulüpleri zincirinin ilkini başlattı ve yaklaşık 150 kişiyi istihdam etmektedir. Büyük babam serbest meslek sahibiydi, oğlum bir girişimcidir” (Isenberg, 2011, s. 2). Söz konusu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, risk alma ve değer üretme arzusu girişimcilerin belirgin özellikleri olarak öne çıkmaktadır.

Girişimciler, girdileri düşük fiyata satın almakta, risk aracılığıyla onları dönüştürmekte ve yüksek fiyata satmaktadırlar. Başkalarının bilmediği ya da sahip olmadığı bir şeyi bilme ya da ona sahip olma algısı, girişimciliğin doğası gereği muhalif yapısına işaret etmektedir. Çünkü fırsat algısı, diğer potansiyel girişimcilerin sizin gördüğünüzü görmedikleri, aynı durumu farklı gördükleri ve/veya sizin varlıklarınızı, fikirlerinizi veya değerlendirmelerinizi nispeten değersiz ya da imkânsız olarak algıladıkları inancına dayanmaktadır. Buna bağlı olarak Isenberg, girişimciliğin serbest meslek sahipliğinden farklı politikalara ve ortamlara ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır (Isenberg, 2011, s. 2,3).

Girişimcilik ekosistemi kavramının ikinci bileşeni olan “ekosistem”, Fransızca “ecosysteme” kavramından dilimize geçmiştir. Ekosistem kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğünde “belirli bir alanda bulunan canlılar ile bunları saran çevrenin karşılıklı ilişkileri ile meydana gelen ve süreklilik gösteren ekolojik sistem” şeklinde tanımlanmaktadır. Biyolojinin öğelerini barındıran ekosistem kavramının bir örgütsel topluluk ekolojisine uygulanmasında Hawley, ekosistemlerin çeşitli organizasyonların ve aktörlerin karmaşık, iç içe geçmiş bir sistemdeki ortak evrim ve karşılıklı bağımlılık özelliklerini vurgulamaktadır (Hawley 1950’den akt. Stam ve Van De Ven, 2021, s. 811).

Biyolojik ekolojide olduğu gibi bir topluluk ekolojisi perspektifi de topluluk evrimi sisteminin unsurları olarak ortaya çıkmayı, büyümeyi ve hayatta kalmayı sağlayan farklılaştırılmış ancak tamamlayıcı roller üstlenen ve birbiriyle ilişkili birçok farklı organizasyon ve kurumun ortak evrimsel yükselişine ve düşüşüne odaklanmaktadır. Bu karşılıklı bağımlılık, ekosistemde kendi çıkarlarının peşinde koşan aktörler arasında hem işbirlikçi hem de rekabetçi ilişkileri kapsamaktadır ki bunların hepsi sistemin karmaşıklığına katkıda bulunmaktadır. Örneğin, belirli bir bölgede yeni işler kurmak amacıyla girişimciler bilgi için bilimsel topluluklarla; finansal kaynaklar için risk sermayedarları ve yatırımcılarla; yetkin insan kaynakları için üniversiteler ve eğitim kurumlarıyla; onay ve lisans için çeşitli devlet kurumlarıyla, parça ve dağıtım için tedarik zincirleriyle ve ürünlerin satışı için bilinçli tüketicilerle karşılıklı bağımlılıklar geliştirmektedirler. Girişimcilerle söz konusu unsurlar arasında karşılıklı bir bağımlılık vardır. Belirtilen unsurlar içerisinde yer alan tüm aktörler bir girişimcilik ekosisteminin geliştirilmesinde ve sürdürülmesinde önemli roller üstlenmektedirler (Stam ve Van De Ven, 2021, s. 811).

Girişimcilik ekosistemi yaklaşımının odak noktasında işletmeden ziyade girişimci yer almaktadır. Girişimcilik ekosistemi yaklaşımı girişimciliği sadece sistemin bir sonucu olarak görmemekte aynı zamanda girişimcilerin sistemin oluşturulmasında ve sağlıklı kalmasında merkezi oyuncular olarak önemini de kabul etmektedir (Stam, 2015, s. 1761). Diğer yandan, girişimcilik ekosistemi yaklaşımı, analiz birimini firmadan firmanın yer aldığı ekosistemin tamamına kaydırmaktadır. Bu şekilde, dışsallaştırılmış ve ilişkisel yönler güçlü bir şekilde firma performansına da katkı sağlamaktadır. Bu durum, girişimcilik ekosistemlerinin statik bir olgu olmaktan ziyade dinamik doğasına vurgu yapmaktadır (Mason ve Brown, 2014, s. 26).

Sistem yaklaşımı aynı zamanda girişimcilik ekosisteminin performansını sınırlayan en zayıf halkayı belirlemek için ipuçları da vermektedir. Sistem içindeki nedensel ilişkiler ile girişimcilik ve değer yaratma üzerindeki etkileri henüz yeterince incelenmemiş olsa da girişimcilik ekosistemi yaklaşımı bölgesel ekonomilerin performansının daha iyi anlaşılması için önemli katkılar sunmaktadır. Yaklaşım, girişimcilik bağlamındaki karşılıklı bağımlılıkları vurgulamakta ve bölgesel ekonomilerin performansının aşağıdan yukarıya analizine imkân sağlamaktadır. Yaklaşım aynı zamanda, girişimcilik politikasında nicelikten niteliğe doğru yön değişimini beslemektedir. Dolayısıyla, girişimcilik politikasının odağında belirli bir girişimcilik göstergesini en üst düzeye çıkarmak değil, üretken girişimciliğin gelişebileceği bir bağlam, bir sistem yaratmak yer almaktadır (Stam, 2015, s. 1767).

Girişimcilik ekosistemi yaklaşımının yukarıda belirtilen katkılarına rağmen sorunlu birtakım tarafları da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, girişimcilik ekosistemi olgusunun bir totolojiyi bünyesinde barındırmasıdır. Şöyle ki girişimcilik ekosistemleri başarılı girişimciliği üreten sistemlerdir ve çok sayıda başarılı girişimciliğin olduğu yerde iyi bir girişimcilik ekosisteminin olması beklenir. Bu türden totolojik bir analizin de araştırmalar ya da kamu politikası için yeterli bir altyapı sunmadığı üzerinde durulmaktadır. Diğer yandan, yaklaşımın girişimcilik ekosistemi bileşenlerine ve bu bileşenlere ilişkin faktörlere ait bir liste sunmakla birlikte, söz konusu faktörlerin girişimcilik ve sonuçta toplam refah üzerindeki birbirlerine bağımlı etkilerine ve neden-sonuç ilişkilerine dair tutarlı bir açıklama getirmediği belirtilmektedir. Bu bağlamda da girişimcilik ekosisteminin başarısı için gerekli ve muhtemel faktörler arasında bir ayırım yapılması, hükümetlerin ve diğer kuruluşların rollerinin açıkça tanımlanması gerektiğine işaret edilmektedir (Stam ve Van De Ven, 2021, s. 811). Girişimcilik ekosistemlerinin ortaya çıktığı, değiştiği ve girişimci aktörlerin faaliyetlerini etkilediği süreçleri anlamak için teorik çerçevelere ihtiyaç olduğu girişimcilik ekosistemi yaklaşımının eksik kaldığı bir diğer husus olarak öne çıkmaktadır. Zira söz konusu çerçeve olmadan, ekosistemler üzerine yapılan araştırmalar, ekosistemin içsel dinamikleri ya da ekonomik kalkınmadaki rolü hakkında daha genelleştirilebilir bulgulara yönelik herhangi bir iddia olmaksızın, başarılı bölgelerin basit bir şekilde tanımlanmasına dönüşme riskini taşımaktadır (Spigel, 2015, s. 19).

Girişimcilik ekosistemi yaklaşımının sorunlu bir diğer tarafı da girişimcilik ekosistemi için uygun analiz seviyesinin coğrafi anlamda ne olduğunun net olmamasıdır. Girişimciliğin yerel doğasına rağmen girişimcilik ekosistemleri sıklıkla ulusal düzeyde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, yerelin ötesinde uzak kaynaklar da kritik olabilmektedir. Özellikle küçük ülkelerde küresel doğan yeni firmalar için neredeyse tüm girişimcilik ekosistemleri bazı açılardan yetersiz kaldığından dolayı yerel olmayan kaynakların öne çıkması muhtemeldir. Aynı şekilde, özellikle başlangıç düzeyindeki işletmeler için bir ekosistemin temel özelliği olarak küresel pazarlara erişim son derece önemlidir (Malecki, 2018, s. 8). Dolayısıyla, girişimcilik ekosistemi yerel, bölgesel ve küresel kaynaklar ve aktörlerle etkileşim içerisinde.

Girişimcilik ekosistemleri, Kopenhag’daki tıbbi ilaç kümelenmesi ya da Danimarka’nın Kuzey Jutland bölgesindeki cep telefonu alanındaki kümelenmede olduğu gibi endüstriye özgü olabilmektedir. Bunun yanında, tek bir endüstriden başlayarak birkaç endüstriyi içerecek şekilde de gelişebilmektedir. Girişimcilik ekosistemlerinin coğrafi sınırları olabilmekle birlikte; kampüs, şehir ya da bölge gibi belirli bir coğrafi ölçekle sınırlı değildirler. Örneğin, Austin, Texas, Boulder, Colorado ve Cambridge gibi yerlerin hepsi gelişen girişimcilik ekosistemlerine sahip küçük şehirlerin örnekleridir (Mason ve Brown, 2014, s. 5, 6). Girişimcilik ekosistemi bir şehir, bölge veya ülke düzeyinde analiz edilebilmekle birlikte, firmaların ortaya çıkması ve büyümesi için fırsatlar yaratan sektörler ve teknolojiler gibi mekânsal olarak yeterince tanımlanamayan unsurları da içermektedir. Diğer yandan, işgücü piyasaları gibi girişimcilik ekosisteminin bileşenlerinden bazılarını bölgesel düzeyde tanımlamak mümkünken, işgücü piyasalarını düzenleyen hukuki çerçeve bölgesel ya da ulusal düzeyde şekillendirilebilmektedir. Ayrıca, bir ülke ya da bölgede yüksek büyüme gösteren firmaların girişimcilerinin farklı bölgesel girişimcilik ekosistemlerini birbirine bağlayarak küresel ölçekte ekosistem bağlayıcıları olarak hareket etmesi de olasıdır (Stam ve Van De Ven, 2021, s. 811). Söz konusu tespitlerden de anlaşıldığı üzere, girişimcilik ekosistemi doğası gereği yereldeki aktörler ve faktörlerle sıkı bir organik ilişki içerisinde olmasına rağmen, söz konusu aktör ve faktörleri etkileyen ulusal, bölgesel, küresel unsurlar ve dinamikler ekosistemin kendi içerisindeki evriminde ve dönüşümünde önemli roller üstlenmektedir. Bu durum, girişimcilik ekosisteminin karmaşık doğası üzerinde etkili olan birçok faktörün ve bunlar arasındaki nedensellik ilişkisinin tespit edilebilmesini de güçleştirmektedir.

GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİNİN BİLEŞENLERİ

Girişimcilik ekosisteminin bileşenlerini ortaya koyan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Isenberg, 2011; WEF, 2013; Spigel 2015; Feld 2020; Stam ve Van De Ven, 2021). Bu çalışmalardan bazıları daha önce girişimcilik altyapısı şeklinde ortaya konulan çalışmalardaki bileşenlerin geliştirilmesine dayanmaktadır. Örneğin, bu alanda öne çıkan modellerden biri olan Isenberg’in çalışması, Van De Ven’in

“girişimcilik altyapısını” konu aldığı çalışmasındaki bileşenlerin daha detaylı incelenmesi sonucunda ortaya konulmuştur (Isenberg, 2011). Van De Ven, söz konusu altyapının uzun bir süre boyunca birbirini ortak olarak üreten çok sayıda kurumsal düzenleme, kaynak ve mülkiyet olayının birikmesiyle ortaya çıktığı üzerinde durmaktadır. Bu kapsamda, yeni teknolojilerin yasal ve standart hale getirilmesi için gerekli kurumsal düzenlemeler; temel bilimsel bilgi, finansman mekanizmaları ve yetkin bir işgücü havuzundan oluşan kamu kaynakları ve son olarak da yeniliği kâr amacıyla ticarileştirmek için girişimci firmalar tarafından gerçekleştirilen AR-GE, üretim, pazarlama ve dağıtım fonksiyonları birbirleriyle etkileşim halinde girişimciliği kolaylaştırmakta ya da sınırlamaktadır (Van De Ven, 1993, s. 211).

Bileşenlerinin oldukça karmaşık yollarla etkileşim içinde olması nedeniyle her biri kendine özgü olan girişimcilik ekosistemlerinin kendi kendilerini idame ettirebilmesi çeşitli unsurların varlığına bağlıdır (Isenberg, 2011, s. 6). Isenberg girişimcilik ekosisteminin politika, finans, piyasalar, beşerî sermaye, kültür ve desteklerden oluşan altı bileşeninden söz etmektedir. Söz konusu modelde her bileşenin alt bileşenleri bulunmaktadır. Politika bileşeni altında; kurumlar, araştırma enstitüleri, yatırım dostu yasal düzenlemeler, mülkiyet hakları gibi unsurlar yer almaktadır. Finans bileşeni altında melek yatırımcılar, risk sermayesi fonları, mikro krediler, özel sermaye gibi unsurlar yer alırken, kültür bileşeni altında başarı hikâyeleri ile risk alma, hata ya da başarısızlık toleransı, girişimcinin sosyal statüsü, refah yaratma, yenilik, yaratıcılık ve deneyim, girişimci olma hevesi gibi toplumsal normlar bulunmaktadır. Destekler bileşeni altında, telekomünikasyon, ulaşım ve lojistik, enerji, kuluçka merkezleri gibi fiziksel altyapı destekleri ile yatırım bankacıları, teknik uzmanlar ve danışmanlar gibi destekleyici meslekler ve hükümet dışı kuruluşların destekleri yer almaktadır. Beşerî sermaye bileşeni altında vasıflı ve vasıfsız işgücünün varlığı ile eğitim kurumları bulunurken, piyasalar bileşeni altında müşteriler ile girişimci ağlarından, diaspora ağlarından ve çok uluslu şirketlerden oluşan ağlar yer almaktadır. Isenberg, girişimcilik ekosisteminin bileşenlerini belirtmekle birlikte, modelinin söz konusu bileşenler arasındaki nedensel bağlantıları içeren yollardan yoksun olduğuna da işaret etmektedir. Bu anlamda, etkili bir politikanın, son derece karmaşık ve spesifik yollarla etkileşime giren çok sayıda değişkenle uğraşması gerektiğine dikkati çekmektedir. Örneğin, sonuç olarak algılanan unsurlar aynı zamanda güçlü nedenler olabilmektedir. Bu anlamda somut, görünür bir başarının varlığı hem sonuç hem de toplumda girişimci bir kuşağın hayal gücünü ateşleyen güçlü bir kök neden olabilmektedir (Isenberg, 2011, s. 7).

Dünya Ekonomik Forumu da başarılı bir ekosistemin varlığı için sekiz temel sütunu öne çıkarmaktadır. Bunlar, erişilebilir piyasalar; beşerî sermaye/işgücü; finansman; mentörler, inkübatörler ve diğer destek sistemleri; düzenleyici çerçeve ve altyapı; eğitim ve yetiştirme; katalizör üniversiteler ve

kültürel destek şeklinde belirtilmektedir. Her bir sütun çeşitli bileşenlerden oluşmaktadır (WEF, 2013, s. 6, 7).

Tablo 1: Dünya ekonomik forumu, girişimcilik ekosistemi sütunları ve bileşenleri

Erişilebilir Piyasalar • İç Piyasa: müşteri olarak büyük işletmeler, küçük ve orta ölçekli işletmeler, devlet • Dış Piyasa: müşteri olarak büyük işletmeler, küçük ve orta ölçekli işletmeler, devlet	Beşerî Sermaye/İşgücü • Yönetim yeteneği • Teknik yetenek • Girişimci şirket deneyimi • Dış kaynak kullanılabilirliği
Finansman • Arkadaşlar ve aile • Melek yatırımcılar • Özel sermaye • Risk sermayesi • Borçlanabilme	Destek Sistemi • Mentörler/Danışmanlar • Profesyonel hizmetler • İnkübatörler (Kuluçka/İş Geliştirme Merkezleri) • Girişimci akranlar ağı
Düzenleyici Çerçeve ve Altyapı • İş kurma kolaylığı • Vergi teşvikleri • İşletme dostu mevzuat/politikalar • Temel altyapıya erişim (elektrik, su vb.) • Telekomünikasyona/Geniş bant bağlantısına erişim • Ulaşım erişim	Eğitim ve Yetiştirme • Üniversite öncesi eğitime sahip mevcut işgücü • Üniversite eğitimine sahip mevcut işgücü • Girişimciye özel eğitim
Katalizör Olarak Başlıca Üniversiteler • Girişimciliği destekleyen başlıca üniversiteler • Yeni şirketlere mezun sağlamada rol oynayan başlıca üniversiteler	Kültürel Destek • Risk ve başarısızlık toleransı • Kendi hesabına çalışma tercihi • Başarı hikâyeleri/Rol modeller • Araştırma kültürü • Girişimciliği olumlu imajı • Yeniliğin kutlanması/takdir edilmesi

Kaynak: WEF, 2013, s. 7.

Dünya Ekonomik Forumu, Stanford Üniversitesi ile iş birliği içerisinde, girişimci şirketlerin yeni piyasalara erişimi hızlandırmada ve hızlı büyüyen işletmeler haline gelmede ne kadar başarılı olduklarını daha iyi anlamak amacıyla dünyanın dört bir yanından 1000’in üzerinde girişimciyle anket çalışması

yürütmüştür. Girişimcilerin ekonomik ve sosyal ilerlemenin başlıca itici güçleri olduğuna dikkat çekilen araştırmada, hızlı büyüyen girişimci firmaların genellikle yenilik, üretken büyüme ve istihdamın önemli kaynakları olduğuna işaret edilmektedir. Araştırmada, girişimcilerin girişimcilik ekosisteminin en önemli üç alanını erişilebilir piyasalar, beşerî sermaye/işgücü ve finansman olarak gördükleri sonucuna ulaşmıştır (WEF, 2013, s. 5).

Spigel, ekosistemin bir piramit şeklinde yapılandığını ve piramidin tabanında kültürel, ortasında sosyal ve en üstünde de maddi özelliklerin yer aldığını belirtmektedir. Kültürel özellikler arasında destekleyici kültür ve girişimcilik hikâyeleri yer alırken, sosyal özellikler işgücünün yeteneği, ağlar, yatırım sermayesi, mentörler ve rol modellerden oluşmaktadır. Maddi özellikler arasında ise politikalar, üniversiteler, altyapı, piyasalar ve destekleyici hizmetler bulunmaktadır. Bir ekosistem söz konusu özelliklerle ilişkileri aracılığıyla sürdürülmekte ve yeniden üretilmektedir. Spigel, ekosistem çalışmalarının girişimcilik oranları gibi sadece çıktılara değil, girişimcilik faaliyetlerini ve söz konusu özelliklerin etkileşim yollarını destekleyen ve tüm ekosistemi yeniden üreten yerel kültür, sosyal ve maddi özellikler gibi girdilere odaklanması gerektiğini vurgulamaktadır (Spigel, 2015, s. 8,9).

Feld, yeni kurulan şirketlerden oluşan bir topluluğun (start-up communities), bir diğer ifadeyle girişimcilik ekosisteminin bileşenleri olarak girişimciler, hükümet, üniversiteler, yatırımcılar, mentörler, hizmet sağlayıcılar, büyük şirketler, liderler ile besleyici ve teşvik edici unsurlardan söz etmektedir (Feld, 2020).

Stam ve Van De Ven de yakın zamanda yapmış oldukları çalışmalarında, daha önce yapılan akademik çalışmalara dayalı olarak on unsurdan ve girişimcilik çıktılarında oluşan bütünleştirici bir girişimcilik ekosistemi modeli ortaya koymaktadırlar. Girişimcilik altyapısı kavramına dayandırdıkları çalışmalarında girişimcilik ekosisteminin bileşenlerine ve çıktılara odaklanmaktadır. Buna göre, girişimcilik ekosisteminin kurumsal düzenlemeler bileşeni resmî kurumlar, kültür ve ağ unsurlarından oluşmaktadır. Kaynak donatımı bileşeni kapsamında ise fiziksel altyapı, talep, aracılık hizmetleri, yetenek, bilgi, liderlik ve finans unsurları yer almaktadır. Altyapının üçüncü bileşeni yenilikleri ticarileştiren girişimci firmalardan oluşmaktadır. Bu bileşen aynı zamanda, yeni değer yaratımı olarak kavramsallaştırılan ve üretken girişimciliği yansıtan girişimcilik ekosisteminin çıktısı olarak kabul edilmektedir. Bu unsurların varlığı ve aralarındaki karşılıklı bağımlılık ekosistemin başarısı için hayati önem taşımaktadır (Stam ve Van De Ven, 2021, s. 813).

GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİNİN ÖLÇÜLMESİ: KÜRESEL GİRİŞİMCİLİK ENDEKSİ

Küresel Girişimcilik ve Kalkınma Kuruluşu (The Global Entrepreneurship and Development Institute (GEDI)), merkezi Washington D.C.’de bulunan, girişimcilik, ekonomik gelişme ve refah arasındaki ilişkilere yönelik bilgiler geliştiren önde gelen bir araştırma kuruluşudur. Kuruluş tarafından geliştirilen Küresel Girişimcilik Endeksi (Global Entrepreneurship Index (GEI)), gelinen aşamada ulusal ve bölgesel düzeyde girişimcilik ekosisteminin niteliklerini ve dinamiklerini ölçmede kritik bir ilerlemeyi temsil etmektedir. Küresel Girişimcilik Endeksi, Küresel Girişimcilik ve Kalkınma Endeksi adıyla ilk olarak 2009 yılında yayınlanmıştır. Endekse katılan ülkelerin sayısı 2009 yılında 64 iken 2018 ve 2019 yıllarında 137’ye yükselmiştir.² Bununla birlikte, Endeks son olarak 2019 yılında yayınlanmıştır³ (Acs, Stam, Audretsch ve O’Connor, 2020). Küresel Girişimcilik Endeksi, Küresel Girişimcilik Monitörü (Global Entrepreneurship Monitor (GEM)) göstergelerinin yanı sıra UNESCO, Dünya Ekonomik Forumu, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve OECD’nin aralarında yer aldığı birçok uluslararası kuruluştan temin ettiği verileri bir çatı altında toplayarak girişimcilik ekosistemini ve ekosistemi oluşturan bileşenleri bütüncül bir yaklaşımla analiz etmektedir (Acs vd., 2020, s. 35).

Küresel Girişimcilik Endeksinin Bileşenleri

Küresel Girişimcilik Endeksinin oluşturduğu yapı taşı, bir diğer ifadeyle, üç alt endeks bulunmaktadır. Alt endeksleri, aynı zamanda Küresel Girişimcilik Endeksinin bileşenleri olarak da ifade etmek mümkündür. “Girişimcilik tutumları”, “girişimcilik yetenekleri” ve girişimcilik hedeflerinden” oluşan üç alt endeks, her biri girişimciliğin mikro ve makro yönlerine karşılık gelen bireysel ve kurumsal bir değişken içeren 14 sütuna dayanmaktadır. İlgili alt endeksler ve bunları oluşturan sütunlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır (Acs vd., 2020, s. 26).⁴

² Küresel Girişimcilik Endeksinin hesaplanmasında kullanılan modelin özellikle Küresel Girişimcilik Monitörünün yıllık araştırmalarında yer almayan ülkeler için geçerli olan eksiklikleri ile ilgili değerlendirmeler konusunda bkz. Bonyadi ve Sarreshtehdari, 2021.

³ Girişimciliğin ekonomik gelişme üzerindeki rolünü açıklayan teoriye dayalı bir girişimcilik ölçütü ortaya koymak amacıyla geliştirilen Küresel Girişimcilik Endeksinin devam etmemesi konusuyla ilgili olarak kuruluş üyelerinin çeşitli açıklamaları mevcuttur. Buna göre, 1999 yılında aynı amaçla yola çıkan Küresel Girişimcilik Monitörünün (Global Entrepreneurship Monitor (GEM)) başlıca girişimcilik ölçüsü olan Toplam Erken Aşama Girişimcilik Faaliyeti (Total Early-phased Entrepreneurship Activity) Endeksinin girişimciliğin ekonomik gelişme üzerindeki rolü konusunda tutarlı bir hikâye sunmada başarısız olduğuna dikkat çekilmekte ve bu nedenle Küresel Girişimcilik Monitörü Macaristan ekibinin bazı üyelerinin, basit bir gösterge yerine, karmaşık bir endeks geliştirerek alternatif sağladıkları belirtilmektedir. Birçok Küresel Girişimcilik Monitörü üyesinin bu yeni kavramsallaştırmayı beğenmemesi nedeniyle, ilgili üyeler GEM’den ayrılarak Küresel Girişimcilik ve Kalkınma Kuruluşunu (GEDI) kurmuşlardır. Bu süreçte birlikte GEM ve GEDI arasındaki bağlantılar zayıflamış ve aralarındaki sözleşme sona ermiştir. Büyük ölçüde GEM’in göstergelerine dayanan Küresel Girişimcilik Endeksi, söz konusu sürecin sonucu olarak ilgili verilere ulaşmadaki sorunlar ve kurumsal verilerle ilgili diğer erişim sorunları nedeniyle 2019 sonrası dönemler için üretilememiştir (Acs vd., 2020, s.vi, vii).

⁴ İlgili alt endekslerin ölçülmesinde kullanılan bireysel ve kurumsal değişkenlerin tanımı için bkz. Acs vd., 2020, s. 29, 36-39.

Tablo 2: Küresel Girişimcilik Endeksinin (KGE) yapısı

Alt Endeksler	Sütunlar	Bireysel Değişkenler	Kurumsal Değişkenler	
Tutumlar	Fırsat Algısı	Fırsatın Farkında Olma	Özgürlük (Ekonomik Özgürlük/Mülkiyet Hakları)	
	Başlangıç Becerileri	Beceri Algısı	Eğitim (Yükseköğretim/Eğitim Kalitesi)	
	Risk Alma	Risk Algısı	Ülke Riski	
	Ağ Oluşturma	Girişimcileri Tanımak	Toplanma (Kentleşme/Altyapı)	
	Kültürel Destek	Kariyer Statüsü	Yolsuzluk	
KGE	Fırsat Girişimi	Fırsat Motivasyonu	Yönetim (Vergilendirme/İyi Yönetim)	
	Yetenekler	Teknolojiye Yatkinlik	Teknoloji Düzeyi	Teknolojiye Yatkinlik
		Beşerî Sermaye	Eğitim Düzeyi	İşgücü Piyasası (Emek Özgürlüğü/Eğitimi)
		Rekabet	Rakipler	Rekabet Gücü (Piyasa Hâkimiyeti/Regülasyon)
	Hedefler	Ürün Yeniliği	Yeni Ürün	Teknoloji Transferi
Süreç Yeniliği		Yeni Teknoloji	Bilim (Bilimsel Kurumlar)	
Yüksek Büyüme		İş Beklentisi Yüksek İşletmeler	Finans ve Strateji	
Uluslararasılaşma		İhracat	Ekonomik İlişkiler	
Risk Sermayesi		Melek Yatırımcılar	Sermaye Piyasasının Derinliği	

Kaynak: Acs vd., 2020, s. 26

Küresel Girişimcilik Endeksinin alt endekslerinden “girişimcilik tutumları” bir ülkede toplumun girişimcilik hakkında ne düşündüğü ile ilgiliyken, “girişimcilik yetenekleri” yeni girişimlere ilişkin faaliyetleri yetenekler açısından ele almakta, bu kapsamda girişimcinin bazı önemli özelliklerini kapsamaktadır. Söz konusu özellikler, hangi yeni girişimlerin büyüme potansiyeline sahip olduğu konusunda karar vermek için belirleyici olabilmektedir. Örneğin, yeni girişimlerin oluşturulmasında gereklilik yerine fırsata dayalı motivasyon, girişimcinin eğitim düzeyi ve rekabet kapasitesi bu kapsamda

belirtilebilir. Son alt endeks olan “girişimcilik hedefleri” ise yeni girişimlere ilişkin faaliyetleri uzun vadeli amaçlar açısından ele almakta, girişimcilik faaliyetinin ayırt edici, niteliksel ve stratejiyle ilgili doğasını ifade etmektedir (Acs vd., 2020, s. 27).

Küresel Girişimcilik Endeksinde Ülkelerin Görünümü

Sonuncusu 2019 yılına ait olan Küresel Girişimcilik Endeksinde ilk 15 sırada yer alan ülkeler ve Türkiye’nin sıralamadaki yeri aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Küresel Girişimcilik Endeksinde ABD 86,8 puanla ilk sırada bulunmakta, ABD’yi İsviçre, Kanada, Danimarka ve Birleşik Krallık takip etmektedir. Alt endeks değerlerinde ülke sıralaması genel endekse göre farklılık göstermektedir. Örneğin, genel endekste dördüncü sırada olan Danimarka “girişimcilik yetenekleri” alt endeksinde ilk sırada iken, “girişimcilik hedefleri” alt endeksinde dokuzuncu sıraya gerilemektedir. 137 ülkenin sıralandığı Küresel Girişimcilik Endeksinde 2019 yılında Türkiye 39,8 puanla 44. sırada yer almıştır. Aynı sayıda ülkenin yer aldığı 2018 ve 2017 yıllarına ait Küresel Girişimcilik Endekslerinde ise Türkiye’nin daha iyi bir konumda olduğu görülmektedir. Türkiye, 2018 yılında 44,5 puan ile 37. sırada iken (Acs, Szerb, Lafuente, Lloyd, 2018, s. 21), 2017 yılında ise 43,7 puan ile 36. sıradadır (Acs, Szerb, Autio, Lloyd, 2017, s. 34).

Tablo 3: Küresel Girişimcilik Endeksinde (2019) ilk 15 ülke ve Türkiye

Ülke	KGE	KGE Sıralaması	Alt Endeksler					
			Tutumlar	Sıra	Yetenekler	Sıra	Hedefler	Sıra
ABD	86.8	1	83.5	1	89.7	2	87.2	2
İsviçre	82.2	2	72.2	9	85.6	3	88.6	1
Kanada	80.4	3	78.0	3	83.8	4	79.4	3
Danimarka	79.3	4	75.5	5	90.1	1	72.3	9
Birleşik K.	77.5	5	73.5	8	82.6	5	76.3	6
Avustralya	73.1	6	74.1	7	80.1	6	65.2	19
İzlanda	73.0	7	77.8	4	71.0	10	70.1	12
Hollanda	72.3	8	82.3	2	74.4	9	60.3	22
İrlanda	71.3	9	65.6	15	79.1	7	69.0	14
İsveç	70.2	10	67.1	14	77.1	8	66.5	17
Finlandiya	70.2	11	74.5	6	64.6	17	71.4	10
İsrail	67.9	12	64.0	16	62.6	18	77.2	5
Hong Kong	67.9	13	68.4	10	64.7	16	70.5	11
Fransa	67.1	14	56.8	20	66.8	13	77.7	4

Almanya	66.7	15	57.8	19	68.2	11	74.0	8
Türkiye	39.8	44	34.6	56	33.2	49	51.6	33

Tayvan'ın 18. sırada olduğu Endekste, Birleşik Arap Emirlikleri 25., Çin 26., Katar 28., Malezya 43., Yunanistan 50., Güney Afrika 58., İran 64. ve Rusya 80. sırada yer almaktadır. Endeksin son sıralarında az gelişmiş Afrika ülkelerinin yer aldığı görülmektedir. Bu anlamda son üç sırada Burundi, Madagaskar ve Çad bulunmaktadır (Acs vd., 2020, s. 19). Bölgesel olarak değerlendirildiğinde, Kuzey Amerika bölgesinde ABD'nin, Avrupa'da İsviçre'nin, Asya-Pasifik bölgesinde Avustralya'nın, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde İsrail'in, Güney ve Orta Amerika bölgesinde Şili'nin ve Sahra Altı Afrika'da ise Botsvana'nın öne çıktığı görülmektedir. 2018 yılı verileriyle karşılaştırıldığında endeks değerlerindeki en büyük artışların Macaristan, Malezya, Porto Rico, Danimarka ve Çin'de; en büyük gerilemenin ise Tunus, Ürdün, Litvanya, Makedonya, Uruguay ve Türkiye'de olduğuna dikkat çekilmektedir (Acs vd., 2020, s. 11, 12).

Türkiye 2019 yılında alt endeks değerlerinde genel endeks değerine göre farklılık göstermektedir. Buna göre, Türkiye "girişimcilik tutumları" alt endeksinde 56.sıraya, "girişimcilik yetenekleri" alt endeksinde ise 49. sıraya gerilemektedir. Bununla birlikte, Türkiye "girişimcilik hedefleri" alt endeksinde 51,6 puanla 33. sıraya yükselerek sıralamada daha üstte yer almaktadır. Türkiye'nin girişimcilik bakımından güçlü ve zayıf yönleri bir sonraki başlıkta daha kapsamlı incelenmektedir.

TÜRKİYE'DE GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLER

Çalışmanın bu bölümünde girişimcilik ekosistemi bağlamında Türkiye'de girişimciliğin güçlü ve zayıf yönleri değerlendirilmektedir. Bir önceki bölümde de ifade edildiği gibi, Küresel Girişimcilik Endeksi girişimcilik ekosistemini ölçmeyi amaçlamakta ve bu kapsamda ülkeleri sıralamaya tabi tutmaktadır. Bununla birlikte, ilgili kuruluşun son verileri 2019 yılına aittir. Dolayısıyla, bu kısımda öncelikle Küresel Girişimcilik Endeksi 2019 yılı verilerine göre Türkiye'nin girişimcilik bakımından güçlü ve zayıf yönleri tespit edilmektedir. Daha sonra, ilki 1999 yılında yayınlanan ve kapsamındaki ülkelerin girişimcilik bakımından genel görünümünü ortaya koyan Küresel Girişimcilik Monitörü'nün 2021/2022 verileri kapsamında Türkiye'de girişimciliğin güçlü ve zayıf yönleri ele alınmaktadır. Küresel Girişimcilik Monitörü, Küresel Girişimcilik Endeksinde olduğu gibi girişimcilik ekosistemini ölçmeyi amaçlayan bir endeks geliştirmiş olmamakla birlikte, girişimcilik alanında ülkelerin genel görünümünün tespit edilmesinde güncel veriler sunarak önemli bir işlev görmektedir.

Küresel Girişimcilik Endeksinde Türkiye

Bu bölümde, Küresel Girişimcilik Endeksinin alt endeksleri ve bu endeksleri oluşturan sütunların puanlarından hareketle Türkiye’de girişimcilik ekosisteminin güçlü ve zayıf yönleri değerlendirilmektedir.

Girişimcilik tutumları

Küresel Girişimcilik Endeksinin (2019) girişimcilik tutumları alt endeksini oluşturan sütunlar ve puan değerleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 4: Girişimcilik tutumları alt endeksini oluşturan sütunlar ve puan değerleri, 2019

Türkiye	Girişimcilik Tutumları Alt Endeksi	Fırsat Algısı	Başlangıç Becerileri	Risk Alma	Ağ Oluşturma	Kültürel Destek
	34,58	0.354	0.804	0.146	0.325	0.326

Kaynak: Acs vd., 2020, s. 55

Girişimcilik Tutumları alt endeksinde Türkiye, genel endeks değerinin altında kalmaktadır. Söz konusu endeksi oluşturan sütunlar içerisinde en yüksek puana sahip olan sütun, başlangıç becerileridir. Fırsat algısı, ağ oluşturma ve kültürel destek sütunlarının puan değerleri daha düşüktür ve birbirine yakındır. Risk alma sütunu ise en düşük puan değerine sahiptir.

Yukarıda belirtilen sütunlar bireysel ve kurumsal değişkenlerle ölçülmektedir. Bu anlamda, diğer sütun değerlerinden oldukça yüksek olan başlangıç becerilerinin ölçülmesinde kullanılan bireysel değişken beceri algısıdır ve iş kurmak için gerekli bilgi/becerilere sahip olduğunu düşünen 18-64 yaş arası nüfusun oranıyla ölçülmektedir. İlgili sütunun ölçümünde kullanılan kurumsal değişken ise yükseköğretimdeki nüfusun oranı ve eğitimin kalitesidir. Başarılı bir girişim başlatmak, potansiyel girişimcinin gerekli başlangıç becerilerine sahip olmasını gerektirmektedir. Başlangıç becerileri sütun değeri Türkiye’de yüksek olmakla birlikte ilgili Raporda, gelişmekte olan ülkelerdeki çoğu insanın bir iş kurmak için gerekli becerilere sahip olduğunu düşünmesi, becerilerin genellikle nispeten basit ticari faaliyetlerde deneme yanılma yoluyla kazanılmasıyla ilişkilendirilmektedir. Girişimcilik becerilerinin öğretilmesinde ve geliştirilmesinde özellikle orta öğretim sonrası eğitim önemli bir rol oynamaktadır (Acs vd., 2020, s. 15).

Girişimcilik davranışı bakımından girişimcilik niyetinin önemine dikkat çeken ve Türkiye ile ABD’deki üniversite öğrencilerinin girişimcilik niyetlerinin karşılaştırmalı olarak incelendiği bir çalışmada, her iki ülkede de öğrenciler girişimciliğe yönelik olumlu bir tutuma sahip olsalar da öğrencilerin girişimcilik

niyetlerinin düşük düzeyde olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Kişisel özellikler ile girişimcilik arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu çalışmada hem ABD hem de Türk öğrencilerin yeni bir iş kurmak için daha fazla eğitim ve öğretime ihtiyaç olduğunu ifade ettikleri belirtilmiştir. Türk öğrenciler eğitimle birlikte, ülkenin ekonomik ve siyasi koşullarının da kendi işlerini kurabilmeleri için önemli olduğuna işaret etmişlerdir (Ozaralli ve Rivenburgh, 2016, s. 1). Bu durum şüphesiz, siyasi istikrarın olduğu ve ekonomik konjonktürün olumlu seyrettiği dönemlerde risk algısının azalması ve buna bağlı olarak kişilerin kendi işlerini kurma noktasında daha istekli olmalarıyla ilişkilidir.

Girişimcilik tutumları alt endeksini oluşturan sütunlar içerisinde risk alma en düşük puan değerine sahiptir. Söz konusu sütunun ölçümünde kullanılan bireysel değişken risk algısı iken kurumsal değişken ülkenin risk durumudur. Risk algısı, başarısızlık korkusunun iş kurmayı engellemeyeceğini belirten 18-64 yaş arası nüfusun yüzdesi ile ölçülmektedir. Kurumsal değişken olan ülke riski ise transfer ve konvertibilite riskinden oluşmaktadır (Acs vd., 2020). Söz konusu göstergeler, Türkiye’de bir iş kurmak için gerekli başlangıç becerilerine sahip olduğunu düşünen bireylerin oranının yüksek olmasına rağmen, başarısızlık korkusunun iş kurmayı engellemeyeceğini belirten insanların oranının düşük olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, girişimcilik tutumları alt endeksinde başlangıç becerileri sütununun Türkiye’deki ekosistemin güçlü yönünü, risk alma sütununun ise zayıf yönünü oluşturduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Girişimcilik yetenekleri

Küresel Girişimcilik Endeksinin (2019) girişimcilik yetenekleri alt endeksini oluşturan sütunlar ve puan değerleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 5: Girişimcilik yetenekleri alt endeksini oluşturan sütunlar ve puan değerleri, 2019

Türkiye	Girişimcilik Yetenekleri Alt Endeksi	Fırsat Girişimi	Teknolojiyi Özümseme	Beşerî Sermaye	Rekabet
	33.19	0.315	0.471	0.325	0.304

Kaynak: Acs vd., 2020, s. 55

Küresel Girişimcilik Endeksini oluşturan girişimcilik yetenekleri alt endeksi bakımından Türkiye, genel endeks değerinin altında kalmaktadır. Girişimcilik yetenekleri alt endeksini oluşturan sütunlar arasında fırsat girişimi, beşerî sermaye ve rekabet sütunlarının puan değerlerinin birbirine oldukça yakın ve düşük düzeylerde olduğu görülmektedir. Söz konusu sütun değerleri, girişimcilik ekosistemi bakımından Türkiye’nin görece zayıf kaldığı alanları göstermektedir. Türkiye’nin ilgili alt endekste görece güçlü olduğu sütun ise teknolojiyi özümsemedir. Teknolojiyi özümseme sütunu, firma düzeyinde teknolojiyi özümseme

kapasitesiyle birlikte bir ülkenin yeni kurulan işletme faaliyetlerinin teknoloji yoğunluğunu yansıtmaktadır. Teknolojiyi özümseme sütununun ölçülmesinde kullanılan bireysel değişken teknoloji düzeyidir ve teknoloji sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin oranı ile ölçülmektedir. İlgili sütunun ölçülmesinde kullanılan kurumsal değişken ise firma düzeyinde teknolojiyi özümseme kapasitesidir ve yedili Likert ölçeği kullanılarak “ülkenizde işletmeler ne ölçüde en son teknolojileri benimsemektedir” sorusu ile ölçülmektedir (Acs vd., 2020, s. 29,37). Türkiye’nin girişimcilik yetenekleri alt endeksindeki görünümü, beşeri sermayenin geliştirilmesi ve rekabet alanlarında daha etkin politikalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Girişimcilik hedefleri

Küresel Girişimcilik Endeksinin (2019) girişimcilik hedefleri alt endeksinin oluşturduğu sütunlar ve puan değerleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 6: Girişimcilik hedefleri alt endeksinin oluşturduğu sütunlar ve puan değerleri, 2019

Türkiye	Girişimcilik Hedefleri Alt Endeksi	Ürün Yeniliği	Süreç Yeniliği	Yüksek Büyüme	Uluslararasılaşma	Risk Sermayesi
	51.62	0.866	0.398	0.868	0.266	0.814

Kaynak: Acs vd., 2020, s. 60

Türkiye, girişimcilik hedefleri alt endeksinde hem genel endekse hem de diğer iki alt endekse göre daha yüksek bir değere sahiptir. Girişimcilik hedefleri alt endeksinin oluşturduğu sütunlar bakımından değerlendirildiğinde, ürün yeniliği, yüksek büyüme ve risk sermayesi sütunlarının puan değerlerinin yüksek ve birbirine oldukça yakın olduğu gözlenmektedir. Söz konusu sütun değerleri Türkiye’nin girişimcilik ekosisteminin girişimcilik hedefleri alt endeksi bakımından görece güçlü olduğu sütunlar olarak değerlendirilebilir.

Ürün yeniliği sütunu, girişimci firmaların bir ülkenin teknoloji transfer kapasitesine göre ağırlıklandırılan yeni ürünler yaratma eğilimini ortaya koymaktadır. Yüksek büyüme sütunu, beş yıl içinde en az on kişiyi istihdam etmeyi ve %50’den fazla büyümeyi planlayan hızlı büyüyen işletmelerin oranını yansıtmaktadır. Risk sermayesi sütunu ise iki finans ölçüsünü birleştirmektedir. Bunlardan ilki, yeni kurulan işletmelere yapılan enformel yatırımlar iken ikincisi sermaye piyasasının derinliğinin ölçüsüdür. Türkiye’nin Girişimcilik Hedefleri bakımından görece zayıf kaldığı alanlar ise süreç yeniliği ve uluslararasılaşmadır. Süreç yeniliği, Araştırma-Geliştirmeye yönelik Gayri Safi Yurt İçi Harcama ve bir ülkenin uygulamalı araştırma yürütme potansiyeli ile yeni kurulan işletmelerin yeni teknoloji kullanımını

yansıtmaktadır. Uluslararasılaşma ise işletmelerin ihracat potansiyeli ile ölçülmektedir (Acs vd., 2020, s. 28).

Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye

Küresel Girişimcilik Monitörü (KGM), 1999 yılında Babson College (ABD) ile Londra İşletme Okulu (London Business School, İngiltere) arasında ortak bir araştırma projesi olarak başlamıştır. Konsorsiyum, yıllık KGM Küresel Raporu'nun dışında her yıl bir dizi ulusal ve özel konulu raporlar yayınlamaya dünya çapında girişimcilik ve girişimcilik ekosistemlerinin durumu hakkında güvenilir bir bilgi kaynağı haline gelmiştir. KGM'nin ilk yıllık çalışması on ülkeyi kapsamaktaydı. O zamandan beri dünyanın dört bir yanından yaklaşık 120 ülke KGM araştırmasına katılmış; sonuç olarak günümüzdeki haliyle KGM, proje olmanın ötesine geçerek dünyadaki girişimcilik dinamiklerine ilişkin çalışmalar yürüten yüksek ağ bağlantılı bir kuruluş haline gelmiştir (GEM, 2022, s. 11).

KGM'nin 1999 yılında yayınlanan ilk küresel raporunda, ülkeler arasındaki farklılıklara rağmen bir ülkeyi girişimci yapan en önemli altı faktörün girişimcilik fırsatı, girişimcilik kapasitesi, altyapı, demografi, eğitim ve kültür olduğu belirtilmiştir. Söz konusu faktörlerden girişimcilik fırsatı ve girişimcilik kapasitesinin yeni kurulan işletme oranları ile en yakın nedensellik ilişkisine sahip olduğuna dikkat çekilerek, söz konusu iki faktörün belirtilen diğer faktörlerden etkilendiği vurgulanmıştır (Reynolds, Hay ve Camp, 1999, s. 19).

KGM 2021/2022 araştırmasında farklı gelir düzeylerinden 50 ülke yer almıştır. KGM, girişimcilik faaliyetini kesin ve spesifik bir biçimde tanımlamaktadır. Buna göre girişimci faaliyet veya girişimcilik, yeni bir iş kurma ve o işi yürütme eylemidir. Yani sadece girişimcilik konusunda düşünmek ya da niyet etmek değil, yeni bir iş için kaynakları harcamaktır. Yeni işletmeler kurmak ve işletmek herhangi bir dinamik ekonomide hayati bir süreçtir. Yeni işletmeler, topluma yeni fikirler, ürünler ve teknolojiler sunarak yeni işler, artan gelirler ve katma değer getirmektedir. Başarılı yeni bir iş, insanların istedikleri ancak daha da önemlisi bedelini ödemeye hazır oldukları mal ve hizmetleri üretmek amacıyla kaynak kullanımını sağlayarak yapısal değişimi hızlandırmaktadır. Elbette, yeni işletmelerin hepsi büyümekte ve gelişmemektedir. Bununla birlikte başarısızlığın, girişimcilerin kendilerini toparlamaları ve yeniden başlamaları için öğrenmeyi ve kişisel gelişimi teşvik edici yönüne dikkat çekilerek iş geliştirme sürecinin önemli bir parçası olduğu vurgulanmaktadır (GEM, 2022, s. 22).

KGM, girişimciyi kendini işini kuran ya da yöneten kişiler olarak tanımlamaktadır. KGM'nin girişimci tanımı Küresel Girişimcilik Endeksinin geliştirilmesinde esas alınan girişimci kavramına göre daha geniş bir kapsama sahiptir. Zira Küresel Girişimcilik Endeksinde girişimcilik faaliyeti üretkenlik ve

yenilik yaratma faaliyetiyle ilişkili tanımlanmaktadır. KGM’de ise kendi işinin sahibi olanlar ev yapımı kekleri ya da vintage kıyafetleri satmak gibi ürün alıp satma işiyle ilgilenebildikleri gibi taksi sürücülüğü ya da çevrimiçi eğitim programlarının yürütülmesi gibi hizmet sunumu alanında da faaliyet gösterebilmektedirler. Bu kapsamda, girişimci faaliyetin yürütülmesinde amaç ek gelir sağlamak, topluma hizmet sunmak ya da daha büyük küresel bir hedef olabilmektedir (GEM, 2022, s. 31).

KGM, araştırmasında girişimcilik faaliyetinin üç aşamasından söz etmektedir. Bunlardan ilki, başlangıç aşamasındaki girişimcilerdir ve kaynaklarını aktif olarak bir iş kurmaya ayırmış ancak üç aydır ücret ödememiş olanları kapsamaktadır. İkincisi yeni işletme sahipleridir. Söz konusu kişiler, bir iş kuran ve işleten, üç ay veya daha fazla süredir ücret ödeyenlerdir. Üçüncü gruptakiler ise kurulmuş bir işletme sahibi olanlardan oluşmaktadır ve 42 ay veya daha fazla süredir ücret ödeyen bir işletmeyi yönetenleri kapsamaktadır. İlk iki grupta yer alanların toplamı, Toplam Erken Aşama Girişimcilik Faaliyetlerinde bulunan girişimcileri oluşturmaktadır (GEM, 2022, s. 26).

Küresel Girişimcilik Monitörü: Girişimcilik Çerçeve Koşulları

Küresel Girişimcilik Monitörü bir ekonominin girişimcilik ekosistemini aşağıdaki tabloda belirtilen ve 9 unsurdan oluşan Girişimcilik Çerçeve Koşullarına dayalı olarak değerlendirmektedir. Her koşul çok boyutludur ve bu nedenle objektif ve ölçülebilir özellikte değildir. Küresel Girişimcilik Monitörü bu kısıtın üstesinden gelebilmek için her ekonomide bir Ulusal Uzman Anketi gerçekleştirerek söz konusu koşullara ilişkin uzman görüşlerine başvurmaktadır (GEM, 2022, s. 86).

Tablo 7: Küresel Girişimcilik Monitörü: Girişimcilik Çerçeve Koşulları

A.1. Girişimcilik Finansmanı	Yeni girişimler için yeterli fon var mı?
A.2. Girişimcilik için Finansmana Erişim Kolaylığı	Ve bu fonlara erişim kolay mı?
B.1. Hükümet Politikası: Destek ve İlgi	Hükümet politikası yeni kurulan işletmeleri destekliyor mu?
B.2. Hükümet Politikası: Vergiler ve Bürokrasi	Ya da yeni işletmeler vergi yükü altında mı?
C. Hükümetin Girişimcilik Programları	Nitelikli destek programları mevcut mu?
D.1. Okulda Girişimcilik Eğitimi	Okullar girişimcilik fikirlerini ortaya çıkarıyor mu?
D.2. Okul Sonrası Girişimcilik Eğitimi	Üniversiteler iş kurmak için kurslar düzenliyor mu?
E. Araştırma ve Geliştirme Transferleri	Araştırmalar yeni işlere dönüştürülebilir mi?
F. Ticari ve Profesyonel Altyapı	Ticari ve profesyonel altyapı yeterli ve ekonomik mi?

G.1. Piyasaya Giriş Kolaylığı: Piyasa Dinamikleri	Piyasalar serbest, açık ve büyüyor mu?
G.2. Piyasaya Giriş Kolaylığı: Maliyet Yükü ve Düzenlemeler	Düzenlemeler piyasaya girişi teşvik edici mi sınırlayıcı mı?
H. Fiziksel Altyapı	Fiziksel altyapı yeterli ve ekonomik mi?
I.Sosyal ve Kültürel Normlar	Kültür girişimciliği teşvik ve takdir ediyor mu?

Kaynak: GEM, 2022, s. 86.

Küresel Girişimcilik Monitörü Ulusal Uzman Anketinin yanı sıra her ülkeden en az 20.000 yetişkine kapsamlı bir görüşme anketi uygulamaktadır. Bu anketle, katılımcıların girişimcilik faaliyetleri, tutumları ve hedeflerine yönelik detaylı bilgi toplanmaktadır.

Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye: Tutumlar ve algılar, motivasyon, girişimcilik etkisi, girişimcilik faaliyetleri, covid-19 etkisi

Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye'nin girişimcilik profili, "tutumlar ve algılar", "motivasyon", "girişimcilik etkisi", "girişimcilik faaliyetleri" ve "covid-19 etkisi" başlıkları altında aşağıda yer verilen tablolar kapsamında ele alınmaktadır.

Tablo 8: Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye: Tutumlar ve Algılar

Tutumlar ve Algılar		
	18-64 Yaş Arası Yetişkinlerin %'si	Sıralama/47
Son 2 yılda yeni bir iş kurmuş birini tanıyanlar	42,8	35
Bulunduğu bölgede iş kurmak için iyi fırsatlar olduğunu düşünenler	31,9	43
Bir iş kurmanın kolay olduğunu düşünenler	25,1	44
İş kurmak için gerekli bilgi ve beceriye sahip olduğunu düşünenler	59,3	21
Başarısızlık korkusu yaşayanlar	39,8	34
Girişimcilik niyeti olanlar	31,3	14

Kaynak: GEM, 2022, s. 182

Girişimciliğe ilişkin tutum ve algıların ölçüldüğü Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye, girişimcilik niyeti olanların oranı bakımından 47 ülke sıralamasında görece iyi bir konumda yer almaktadır. 18-64 yaş grubundakilerin neredeyse üçte biri girişimcilik niyeti olduğunu ortaya koymaktadır. Bir iş kurmak için gerekli bilgi ve beceriye sahip olduğunu düşünenlerin oranı ise %60'a yakındır. Bununla

birlikte, bulunduğu bölgede bir iş kurmak için iyi fırsatlar olduğunu düşünenler ile bir iş kurmanın kolay olduğunu düşünenlerin oranı açısından Türkiye 47 ülke sıralamasında son sıralara gerilemektedir.

Tablo 9: Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye: Motivasyon

Motivasyon				
“Kısmen katılıyorum” veya “kesinlikle katılıyorum” cevabını verenler	Toplam Erken Aşama Girişimcilik Faaliyetlerinin %’si	Sıralama/47	18-34 Yaş Grubundakilerin %’si	35-64 Yaş Grubundakilerin %’si
Fark yaratmak	34,3	36	32,9	35,7
Büyük bir servet oluşturmak	39,9	38	49,7	29,7
Aile geleneğini sürdürmek	41,7	10	38,4	45,1
Geçimini sağlamak	55,0	32	55,3	54,9

Kaynak: GEM, 2022, s. 182

Türkiye’de girişimciliğin ardındaki motivasyon bakımından aile geleneğini sürdürmek seçeneği ile geçimini sağlamak seçeneklerinin daha yüksek oranlarda karşılık bulduğu görülmektedir. Yaş grupları bakımından dikkati çeken önemli farklılıklardan ilki, 18-34 yaş grubundakilere göre 35-64 yaş grubundakilerde aile geleneğini sürdürme seçeneğinin girişimciliğin ardındaki motivasyonda daha yüksek bir orana sahip olmasıdır. Diğer farklılık ise büyük bir servet oluşturmak motivasyonu ile girişimcilik faaliyetinde bulunanların oranının 18-34 yaş grubunda 35-64 yaş grubuna göre çok daha yüksek olmasıdır.

Tablo 10: Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye: Girişimcilik Etkisi

Girişimcilik Etkisi		
	%	Sıralama/47
Gelecek 5 yılda 6 ya da daha fazla kişiyi istihdam etme beklentisinde olanlar	8,7	4
Yeni bir iş kuran veya işleten ve gelirinin %25’i veya daha fazlasını kendi ülkelerinin dışından bekleyenler	2,5	9

Kaynak: GEM, 2022, s. 182

Geleceğe ilişkin hedefler ve beklentiler bakımından değerlendirildiğinde, gelecek 5 yılda 6 ya da daha fazla kişiyi istihdam etme beklentisinde olanların oranı her ne kadar %8,7 gibi düşük bir düzeyde görülse de 47 ülke sıralamasında Türkiye'nin dördüncü sırada yer alması, diğer ülkelerle mukayese edildiğinde geleceğe ilişkin hedefler bakımından olumlu bir görünüm ortaya koymaktadır.

Tablo 11: Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye: Girişimcilik Etkisi

Girişimcilik Faaliyetleri				
	%	Sıralama/47	Kadın (%)	Erkek (%)
Erken Aşama Girişimcilik Faaliyeti	15,7	15	10,3	21,1
Kurulu İşletme Sahipliği	11,0	6	6,0	15,9

Kaynak: GEM, 2022, s. 182

Girişimcilik faaliyetleri bakımından Türkiye'de kurulu işletme sahipliğinin erken aşama girişimcilik faaliyetlerine göre oransal olarak daha düşük düzeyde kaldığı görülmektedir. İstihdam oranlarındaki genel eğilime uygun olarak hem toplam erken aşama girişimcilik faaliyetlerinde bulunanların oranı hem de kurulu işletme sahipliği oranı bakımından kadınların erkeklerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Özellikle kurulu işletme sahipliği oranlarında kadınlar ve erkekler arasındaki farkın daha da açıldığı gözlenmektedir.

Üretken girişimcilik dünya çapında ülkelerin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmaktadır. Girişimcilik faaliyetleri gelişmiş ülkelerde olduğu kadar gelişmekte olan ülkelere de kadınlar ve erkeklerin refah düzeylerini olumlu etkilemektedir. Bununla birlikte, sermayeye erişimdeki farklılıklardan dolayı kadınlar ve erkekler girişimcilik faaliyetlerine aynı düzeyde katılamamaktadırlar. Türkiye'de finansal ve beşerî sermayenin girişimci olma olasılığı üzerindeki etkisinin araştırıldığı bir çalışmada, finansal sermayenin girişimci olma olasılığı üzerindeki etkisinde cinsiyet farklılığı gözlenmemişken, beşerî sermayenin girişimcilik üzerindeki etkisinin kadınlarda erkeklere göre daha yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Araştırma bulguları, kadınların eğitime erişimi arttıkça girişimci olma olasılıklarının da artacağına işaret etmektedir (Çetindamar, Gupta, Karadeniz ve Eğrican, 2012, s. 29). Bir diğer çalışmada da yüksek eğitim düzeyine sahip kadınların girişimcilik için fırsatları fark etme olasılığının düşük eğitim düzeyine sahip kadınlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Sarfaraz, Sarfraz, Karadeniz, Zali ve Qureshi, 2018, s. 656). Türkiye'de kadın girişimciliğinin araştırıldığında bir başka çalışmada ise hâlihazırda sunulan çeşitli destek mekanizmalarına rağmen sermaye bulma ve yönetmenin kadın girişimciler için en önemli sorunlar olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Maden, 2015, s. 312).

Türkiye’deki girişimcilerin kişisel özelliklerine bakıldığında, özellikle gençler arasında girişimciliğin öne çıktığı, 55-64 yaş grubunda kıdemli girişimci oranının Avrupa ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Türkiye’de girişimcilerin %30’u 25-34 yaş grubunda, %25,75’i 18-24 yaş grubunda, %25,24’ü ise 35-44 yaş grubundadır. Dolayısıyla, girişimcilerin %80’i 18-44 yaş grubundakilerden oluşmaktadır. Diğer yandan, eğitim düzeyi ile girişimcilik arasında da pozitif yönlü bir ilişki görülmektedir. Nitekim ülkemizde girişimcilik oranları üniversite mezunlarında daha yüksektir. Türkiye’de girişimcilerin faaliyette buldukları sektörler değerlendirildiğinde, her iki girişimciden birinin perakende, araba, otel, restoranlar, kişisel hizmetler, sağlık, eğitim, rekreasyon gibi tüketici odaklı hizmet sektöründe faaliyet gösterdiği görülmektedir. Her üç girişimciden biri dönüşüm sektöründe inşaat, imalat, taşımacılık, toptan satış gibi faaliyetlerde yer alırken, her dokuz girişimciden biri de finans, sigorta, emlak ve diğer ticari hizmetleri içeren sektörlerde faaliyet göstermektedir (Karadeniz, 2019, s. 28).

Tablo 12: Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye: Covid-19 Etkisi

Covid-19 Etkisi		
	Yetişkinlerin %’si	Sıralama/47
Pandemi hane gelirinin azalmasına neden oldu.	54,0	18
	Toplam Erken Aşama Girişimcilik Faaliyetlerinin %’si	Sıralama/47
Bir iş kurmak bir yıl öncesine göre daha zordur.	62,4	8
Ürün ya da hizmet satmak için daha fazla dijital teknoloji kullananlar.	55,2	22
Pandemi nedeniyle yeni fırsatları takip edenler.	33,2	35

Kaynak: GEM, 2022, s. 182.

2019 yılından itibaren tüm dünyaya yayılan Covid-19 küresel salgını her alanda olduğu gibi girişimcilik alanında da etkilerini göstermiştir. Bu anlamda, toplam erken aşama girişimcilik faaliyetinde bulunanların %62,4’ü bir iş kurmanın bir yıl öncesine göre daha zor olduğunu belirtmişlerdir. Pandeminin dijitalleşme alanındaki etkileri bakımından değerlendirildiğinde ise Türkiye’de toplam erken aşama girişimcilik faaliyetinde bulunanların yarısından fazlası ürün ya da hizmet satmak için daha fazla dijital teknoloji kullandıklarını ifade etmişlerdir.

TÜRKİYE'DE GİRİŞİMCİLİĞİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Kaynakçada yer alan tüm kaynaklara çalışma içerisinde atıf verilmiş olmalıdır. Çalışmada metin içi atıflar dipnot olarak verilmemeli, aşağıdaki biçimsel kurallara uygun olarak atıflar yazılmalıdır:

Türkiye'nin girişimcilik alanında karşı karşıya kaldığı sorunları ve girişimciliğin önündeki engelleri yukarıda sunulan raporların verilerinden hareketle tespit etmek mümkündür. Küresel Girişimcilik Monitörü 2021/2022 Küresel Raporundan önce Türkiye'nin Küresel Girişimcilik Monitöründe yer aldığı yıl 2018'dir. 2018/2019 Küresel Girişimcilik Monitörü Küresel Raporu, Türkiye'de toplam erken aşama girişimcilik faaliyetlerinin yavaş olmakla birlikte istikrarlı bir düşüş gösterdiğine işaret etmektedir. Aslında, yeni girişimcilik politikalarının daha ziyade orta ve yüksek düzeyde teknoloji girişimciliğini desteklediği ve bu anlamda toplam erken aşama girişimcilik faaliyetlerinin sayısından çok niteliğinin önemsendiği belirtilmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'de girişimcilik faaliyeti gerilese bile yüksek ya da orta düzeydeki teknoloji sektörlerinde faaliyet gösteren toplam erken aşama girişimcilik faaliyetinde bulunanların oranının 2016'da %1,4 iken 2018'de %5'e yükseldiğine dikkat çekilmektedir. Bu durum, yeni kurulan yüksek teknolojili işletmeler için cesaret verici bir işaret olarak da değerlendirilebilir. Kurulu işletme sahipliği oranlarında 2016'dan 2018'e %2,73'ten %4,42'ye bir yükseliş gerçekleştiğine işaret edilen Rapor'da, yüksek büyüme ve iş yaratma beklentisinin Türkiye'deki girişimcileri diğer ülkelerdeki girişimcilerden ayıran özelliklerden biri olduğu vurgulanmaktadır (GEM, 2019, s. 110).

Küresel Girişimcilik Monitörü 2021/2022 Küresel Raporundaki Türkiye verilerini Pandemi öncesi dönemle de mukayese ederek aşağıdaki tespitleri yapmak mümkündür (GEM, 2022, s. 183):

Türkiye'de Toplam Erken Aşama Girişimcilik Faaliyetinin 2018 yılında %14,2 olduğu, 2021 yılında sınırlı bir artışla %15,7'ye yükseldiği görülmektedir. Kurulu İşletme Sahipliği oranı ise 2018'de %8,7 iken 2021'de %11'e yükselmiştir.

Her ne kadar Türkiye'de GSYİH 2020 ve 2021 yıllarında artmış olsa da hane halkları özellikle enflasyon nedeniyle ciddi anlamda ekonomik sıkıntı içerisindedir. Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı zorluklar genel nüfusun iş dünyasına güveninin azalmasında önemli rol oynamıştır. Örneğin, yaşadıkları bölgede bir iş kurmak için iyi fırsatlar gördüklerini belirtenlerin oranı 2018'de %44 iken 2021'de %31,9'a gerilemiştir. Bu durum, bir iş kurmak için gerekli bilgi, beceri ve tecrübeye sahip olduklarını belirtenlerin oranının %59,3 olmasına rağmen. Bu sonuç, genel nüfus içerisinde girişimcilik yeteneği olmasına rağmen bunu harekete geçirecek iyi fırsatların yeterli olmadığına işaret etmektedir.

Türkiye’de girişimciliğin önündeki engelleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Acs vd., 2020; GEM, 2019; GEM, 2022):

- Girişimcilik için finansmana erişim zorluğu: Türkiye’nin girişimcilik çerçeve koşullarını değerlendiren uzman görüşleri, son Küresel Girişimcilik Monitörü raporunda girişimcilik finansmanına erişim kolaylığı açısından Türkiye’nin gelir grubuna göre⁵ içinde bulunduğu 19 ülke arasında 13. sırada olduğunu ortaya koymaktadır. Yüksek enflasyonist ortamda finansmana erişim sıkıntısının olması şaşırtıcı değildir. Bu noktada devletin çeşitli programlar aracılığıyla ya da finans sektörü tarafından verilen bazı kredileri güvence altına alarak girişimcilere kredi verilmesini daha fazla teşvik etmesi gerekmektedir. Önümüzdeki yıllarda girişimcileri hedefleyen kamusal politikalara daha fazla gereksinim duyulmaktadır.

- Girişimcilik eğitiminde devletin rolünün yetersiz olması: Devletin örgün eğitimde okulda ve okul sonrası dönemdeki girişimcilik eğitimleri açısından 2020/2021 Küresel Girişimcilik Monitöründe Türkiye olumsuz bir görünüme sahiptir. Türkiye, özellikle örgün eğitim programlarında girişimcilik eğitiminin yeterliliği bakımından gelir grubuna göre içinde bulunduğu 19 ülke arasında sondan 4. sırada, okul sonrası dönemdeki girişimcilik eğitimin yeterliliği bakımından ise sondan 3. sırada yer almaktadır. Bu durum, ilköğretim ve lise eğitimindeki sistemin yaratıcılık, kendi kendine yetebilme ve kişisel inisiyatifin gelişmesinin desteklemesi konusunda yetersiz olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, girişimci bir ekonominin ihtiyaç duyduğu bireyleri yetiştiren bir örgün eğitim sisteminin geliştirilmesi ihtiyacı bulunmaktadır.

- Piyasaya girişte maliyetlerin ve mevzuatın olumsuz etkisi: Piyasa dinamiklerinin piyasaya girişi kolaylaştırıcı etkisi bakımından Türkiye kendi gelir grubundaki ülkeler arasında ilk sırada yer almaktadır. Bu durum, aşırı düzenleme olmadan erişilebilen istikrarlı bir tüketici piyasasının olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, yeni işletmelerin piyasaya girişte güçlü ve adil olmayan rekabet koşullarıyla karşılaşmaları girişimciliği olumsuz etkilemektedir. Piyasaya girişte maliyet yükleri ve düzenlemelerin kolaylaştırıcı etkisi bakımından Türkiye, gelir grubuna göre içinde bulunduğu 19 ülke arasında sondan 5. sırada yer almaktadır. Bu anlamda, vergi yükleri başta olmak üzere yeni iş kurmak isteyen girişimcilerin üzerindeki maliyet yüklerinin hafifletilmesine ve iş kurmayı kolaylaştırıcı düzenlemelere ihtiyaç bulunmaktadır.

- Fiziksel, ticari ve profesyonel altyapının yetersizliği: Girişimcilik çerçeve koşulları içerisinde yer alan fiziksel, ticari ve profesyonel altyapının girişimciliği teşvik etmesi bakımından Türkiye, içinde bulunduğu gelir grubunda sondan bir önceki sırada yer almaktadır. Bu anlamda, yeni bir iş kurmak isteyen girişimciler için fiziksel altyapı giderlerinin karşılanmasında kamusal desteklerin artırılması, ticari ve profesyonel altyapının geliştirilmesi ve desteklenmesi gerekmektedir.

⁵ Küresel Girişimcilik Monitörü 2021/2022 Küresel Raporu, kapsamına aldığı ülkeleri gelir düzeylerine göre farklılık gösteren ülkelerden seçmektedir. A kategorisinde kişi başına düşen GSYİH’si 40.000 \$’ın üzerinde, B kategorisinde 20.000 ile 40.000 \$ arasında, C kategorisinde ise 20.000’in \$’ın altında olan ülkeler yer almaktadır. Türkiye, gelir düzeyi bakımından B kategorisindedir (GEM, 2022, s. 7).

- Sosyal ve kültürel normların girişimciliğe olumsuz etkisi: Türkiye, içinde bulunduğu gelir grubunda sosyal ve kültürel normların girişimciliği teşvik etmesi bakımından 19 ülke arasında sondan 5. sırada yer almaktadır. Kişilerin girişimciliğe yönelmelerinde, içinde buldukları toplumun sosyal ve kültürel normlarının destekleyici bir işlev görmesi oldukça önemlidir. Bu anlamda, girişimciliğe bakış açısı, risk algısı, başarısızlık korkusu, girişimcilerin toplumsal statüsü gibi birçok faktör bireylerin girişimciliğe yönelmelerinde etkili olmaktadır. İyi uygulama örnekleri ile toplumsal farkındalık yaratılması, özgüvenli, yaratıcı, sorgulayıcı ve inisiyatif kullanabilen bireylerin yetiştirilmesine yönelik örgün ve yaygın eğitim faaliyetlerinin yeniden yapılandırılması, toplumda eğitim sisteminin araştırma ve geliştirme kültürünü geliştirmeye odaklanması gibi birçok faktörün söz konusu olumsuz etkiyi olumluya çevirmede etkili olacağı düşünülmektedir.

- Küresel Girişimcilik Endeksindeki alt endeksler itibariyle değerlendirildiğinde, girişimcilik tutumları bakımından başta risk alma olmak üzere ağ oluşturma, kültürel destek ve fırsat algısı sütun değerlerinin görece düşüklüğünden hareketle söz konusu alanlarda politikalar geliştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Girişimcilik yetenekleri alt endeksini oluşturan sütun değerleri değerlendirildiğinde ise rekabet ortamının iyileştirilmesi, girişimcilik için fırsatların ve beşerî sermayenin geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Alt endeksler arasında Türkiye'nin görece daha iyi puana sahip olduğu girişimcilik hedefleri alt endeksinde iyileştirilmesine ihtiyaç duyulan alanlar ise uluslararasılaşma ile yeni teknolojilerin kullanımı ve bilimsel araştırma kurumlarının geliştirilmesi anlamında süreç yeniliği olarak öne çıkmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Girişimciliğe bütüncül ve kapsamlı bir bakış açısı getiren ve girişimciliği bireysel özelliklerin dışında sosyal, kültürel ve siyasi birçok dinamiğin etkisi üzerinden sistem tabanlı bir yaklaşımla açıklamaya çalışan girişimcilik ekosistemi yaklaşımı özellikle 1990'lı yıllardan itibaren ilgili literatürde öne çıkmaya başlamıştır.

Küresel rekabette avantaj sağlamanın en önemli yolları arasında, şüphesiz, katma değer, istihdam ve yenilik yaratan üretim yöntemleri ve süreçlerinin geliştirilmesi yer almaktadır. Bu kapsamda, girişimciliğin küresel rekabette öne çıkmanın bir aracı haline gelebilmesi ve istihdam yaratarak toplam refahı artırması ancak girişimciliği etkileyen pek çok aktör ve faktörün belirlenmesi ve bunlar arasındaki nedensellik ilişkisinin tespit edilebilmesiyle mümkündür. Girişimcilik ekosisteminin bileşenlerini ortaya koyan çeşitli modeller incelendiğinde girişimciliği etkileyen aktörlerin ve faktörlerin belirlenmiş olduğu, ancak söz konusu aktörler ve faktörlerin kendi aralarındaki nedensellik ilişkilerine dair teorik temelli ve bulguya dayalı çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı gözlenmektedir. Girişimcilik ekosistemi yaklaşımının zayıf yönünü

oluşturan bu hususun girişimcilik alanındaki akademik çalışmalarda daha fazla gündeme getirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Üretken girişimciliğin desteklenmesi için belirleyici olan girişimcilik ekosisteminin bileşenleri her ülkede farklılık göstermektedir. Ayrıca, her ülkenin yerel dinamikleri ile girişimcilik ekosisteminin bileşenleri arasındaki ilişki ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, kurumsal yapılanmaları, sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları gibi birçok faktöre bağlı olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla, bir ülkedeki başarılı bir girişimcilik ekosisteminin rol model olarak alınması ve bir başka ülkede hayata geçirilmesi her zaman istenen sonucu yaratmayabilmektedir.

Türkiye, genç nüfus yapısı, dinamik piyasa koşulları, teknolojiye yatkınlık ve bu bağlamda teknoloji sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin oranı, yeni ürünlerin geliştirilmesi, iş beklentisi yüksek işletmelerin varlığı, girişimcilik için başlangıç becerilerine sahip olduğunu düşünenlerin oranı bakımından Küresel Girişimcilik Endeksinde yer alan veriler kapsamında görece güçlü bir konumda değerlendirilebilir. Bununla birlikte, Türkiye aynı endekste girişimcilik tutumlarının tespit edilmesinde esas alınan ve özellikle risk alma başta olmak üzere fırsat algısı ve kültürel destek alanlarında olumlu bir görünüme sahip değildir. Diğer yandan, fırsat motivasyonu, rekabet koşulları ve beşerî sermaye alanları da girişimcilik yetenekleri bakımından Türkiye’nin görece zayıf kaldığı alanlardır. Uluslararasılaşma ve süreç yeniliği ise girişimcilik hedefleri bakımından Türkiye’nin zayıf yönleri olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu alanlardaki sorunların tespit edilmesine ilişkin kapsamlı araştırmalar yapılarak araştırma bulgularının girişimciliğin geliştirilmesine yönelik politikalarda dikkate alınması gerekmektedir.

Küresel Girişimcilik Endeksindeki verilerden hareketle yukarıda yapılan tespitlere ilave olarak, Küresel Girişimcilik Monitörünün de Türkiye’de girişimciliğin önündeki engellere yönelik önemli bilgilere yer verdiği görülmektedir. Buna göre, Türkiye’de girişimcilik için finansmana erişim zorluğu, girişimcilik eğitiminde devletin rolünün yetersizliği, piyasaya girişte maliyetlerin yüksekliği ve mevzuatın olumsuz etkisi, fiziksel, ticari ve profesyonel altyapının yetersizliği ve sosyal ve kültürel normların destekleyici olmaması girişimciliğin önündeki engeller olarak dikkati çekmektedir. Belirtilen engellerle mücadele ederek girişimciliğin desteklenmesi, 2019-2023 dönemini içeren On Birinci Kalkınma Planında rekabetçi üretim ve verimliliğin sağlanmasına yönelik politikalar kapsamında girişimcilik alanında belirlenen amaca da yansımıştır. Nitekim ilgili politika belgesinde, girişimcilik kültürü ile teknoloji tabanlı ve yenilikçi girişimcilik kapasitesinin geliştirilmesine, finansmana, bilgiye ve pazara erişim imkânlarını destekleyen girişimcilik ekosisteminin güçlendirilmesi amacına vurgu yapılmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019, s. 102).

Türkiye’de girişimciliğin üretime, istihdama ve topyekûn refaha katkı sağlayabilmesi için görece zayıf kalınan alanlarda politikaların geliştirilmesi gerektiği şüphe götürmemektedir. Bununla birlikte, tasarlanan politikaların girişimcilik ekosisteminin bileşenlerinin birbiriyle ilişkisini de dikkate alması kritik önem taşımaktadır. Örneğin, beşerî sermayenin geliştirilmesine yönelik tedbirler, uygun fiziksel ve ticari altyapı olmadığında ya da süreç yeniliğini geliştirecek nitelikte bilimsel kuruluşların ve Ar-Ge harcamalarının yetersizliğinde beyin göçüyle sonuçlanabilecektir. Dolayısıyla, Türkiye’nin yerel ve bölgesel dinamikleri bağlamında girişimcilik ekosistemi bileşenlerinin, bileşenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin ve çarpan etkisi yaratarak bütünüyle ekosistemi ve toplam refahı olumlu yönde etkileyebilecek faktörlerin tespitine ilişkin kapsamlı araştırmaların yürütülmesi ve bu araştırma sonuçları dikkate alınarak girişimcilik alanındaki politikalara yön verilmesi gerekmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Acs, Z.J., Stam, E., Audretsch, D.B., & O’Connor, A. (2017). The lineages of the entrepreneurial ecosystem approach. *Small Bus Econ*, 49, 1–10.
- Acs, Z.J., Szerb, L., Autio, E., & Lloyd, A. (2017). *The Global Entrepreneurship Index 2017*. Washington D.C.: The Global Entrepreneurship and Development Institute.
- Acs, Z.J., Szerb, L., Lafuente, E., & Lloyd, A. (2018). *The Global Entrepreneurship Index 2018*. Washington D.C.: The Global Entrepreneurship and Development Institute.
- Acs, Z.J., Szerb, L., Lafuente, E., & Markus, G. (2020). *The Global Entrepreneurship Index 2019. Technical Report*. Washington D.C.: The Global Entrepreneurship and Development Institute.
- Bonyadi, E., & Sarreshtehdari, L. (2021). The Global Entrepreneurship Index (GEI): A critical review. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 11, 1-20.
- Çetindamar, D., Gupta, V.K., Karadeniz, E.E., & Eğrican, N. (2012). What the numbers tell: The impact of human, family and financial capital on women and men’s entry into entrepreneurship in Turkey. *Entrepreneurship and Regional Development*, 24(1-2), 29-51.
- Feld, B. (2020). *Startup communities: Building an entrepreneurial ecosystem in your city* (2. baskı). Hoboken: Wiley.
- GEM (2019). *Global Entrepreneurship Monitor 2018/2019 Global Report*. Babson, UDD, KOEF.
- GEM (2022). *Global Entrepreneurship Monitor 2021/2022 Global Report: Opportunity Amid Disruption*. London: GEM.

- Isenberg, D. (2011). *The entrepreneurship ecosystem strategy as a new paradigm for economic policy: Principles for cultivating entrepreneurship*. Dublin: Institute of International European Affairs
- Bobson Global, The Babson Entrepreneurship Ecosystem Project.
- Karadeniz, E. E. (2019). *Türkiye’de girişimcilik ve uluslararası karşılaştırma 2018/2019 GEM*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi.
- Maden, C. (2015). A gendered lens on entrepreneurship: Women entrepreneurship in Turkey. *Gender in Management, 30*(4), 312-331.
- Malecki, E.J. (2018). Entrepreneurship and entrepreneurial ecosystems. *Geography Compass, 12*(3), 1-21.
- Mason, C., & Brown, R. (2014). *Entrepreneurial ecosystems and growth oriented entrepreneurship*. Paris: Organisation for Economic Cooperation & Development.
- Moore, J. F. (1993). Predators and prey: A new ecology of competition. *Harvard Business Review*, May-June, 75-86.
- Ozaralli, N., & Rivenburgh, N. K. (2016). Entrepreneurship intention: Antecedents to entrepreneurial behavior in the USA and Turkey. *Journal of Global Entrepreneurship Research, 6*(3), 1-32.
- Reynolds, P.D., Hay, M., & Camp, M. (1999). *Global Entrepreneurship Monitor 1999 Executive Report*.
- Sarfaraz, L., Sarfraz, A. M., Karadeniz, E. E., Zali, M. R., & Qureshi, M. Z. (2018). Business environment in the three Countries. N. Faghih & M. R. Zali (Ed.). *Entrepreneurship ecosystem in the Middle East and North Africa (MENA): Dynamics in trends, policy and business environment* içinde (s. 639-648). Cham: Springer.
- Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *The Academy of Management Review, 25*(1), 217-226.
- Shane, S. (2009). Why encouraging more people to become entrepreneurs is bad public policy? *Small Bus Econ, 33*, 141-149.
- Spigel, B. (2015). The relational organization of entrepreneurial ecosystems. *Entrepreneurship Theory and Practice, 41*(1), 1-24.
- Stam, E., (2015). Entrepreneurial ecosystems and regional policy: A sympathetic critique. *European Planning Studies, 23*(9), 1759– 1769.
- Stam, E., & Van De Ven, A. (2021). Entrepreneurial ecosystem elements. *Small Bus Econ, 56*, 809–832.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf adresinden erişildi.
- Van De Ven, H. (1993). The development of an infrastructure for entrepreneurship. *Journal of Business Venturing, 8*(3), 211-230.

World Economic Forum (2013). *Entrepreneurial ecosystems around the globe and company growth Dynamics-Report summary for the annual meeting of the new champions 2013*. World Economic Forum web site: https://www3.weforum.org/docs/WEF_EntrepreneurialEcosystems_Report_2013.pdf adresinden erişildi.

KESİŞİMSELLİK KAVRAMI ÜZERİNE HAZIRLANAN LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ANALİZİ (2011-2022)

Melih COŞGUN¹, Şükrü TÜRKÖZ²

Öz

Bu çalışmanın amacı, kesişimsellik kavramı üzerine Türkiye’de hazırlanan lisansüstü tezleri bazı değişkenler bağlamında analiz etmektir. Çalışma ayrıca, konuya ilgi duyan araştırmacılar için bir rehber oluşturmayı amaçlamaktadır. Araştırma nitel bir araştırmadır ve veriler doküman incelemesi yöntemi kullanılarak toplanmıştır. Bu kapsamda kesişimsellik kavramıyla ilgili 2011-2022 yılları arasında hazırlanan ve Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanında kayıtlı 55 lisansüstü tez tespit edilmiştir. Verilerin analizinde betimsel içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Türkiye üniversitelerinde kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğunda nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Tez çalışmalarında veri toplama tekniği olarak ise ağırlıklı olarak derinlemesine görüşme/mülakat tekniği tercih edilmiştir. Araştırma bulgularına göre kesişimsellik kavramı üzerine en çok sayıda lisansüstü tez Ankara Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi ve Sabancı Üniversitesi bünyelerinde tamamlanmıştır. Kavramla ilgili en çok çalışılan konular göç/sığınmacılar teması başta olmak üzere çalışma hayatı ve bazı meslek gruplarına (akademisyenler, öğretmenler, din eğitimcileri, bilgi çalışanları, hemşireler ve avukatlar) mensup çalışanların karşılaştığı sorunlar olarak tespit edilmiştir. Kesişimsellik kavramı Batıda feminist literatürün eleştirisi temelinde ortaya çıktığından dolayı çalışmalar kadınların uğradığı katmanlı eşitsizliklere odaklanırken Türkiye özelinde ise daha çok göç olgusuna yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Sosyolojisi, Feminist Kuram Eleştirisi, Kesişimsellik, Lisansüstü Tezlerin Analizi

JEL Kodları: Z130, Z180

ANALYSIS OF POSTGRADUATE THESES ON THE CONCEPT OF INTERSECTIONALITY (2011-2022)

Abstract

The aim of this study is to analyze the postgraduate theses prepared in Turkey on the concept of intersectionality. The study also aims to create a guide for researchers interested in the subject. The research is qualitative research and the data were collected using the document analysis method. In this context, 55 postgraduate theses prepared between 2011-2022 on the concept of intersectionality and registered in the database of the National Thesis Center of the Council of Higher Education were identified. Descriptive content analysis technique was used in the analysis of the data. Qualitative research methods were used in the majority of postgraduate theses on the concept of intersectionality in Turkish universities. In the thesis studies, in-depth interview/interview technique was preferred as the data collection technique. According to the research findings, the most postgraduate theses on the concept of intersection were completed at Ankara University, Hacettepe University and Sabancı University. The most studied topics related to the concept have been identified as the problems faced by employees belonging to working life and some occupational groups (academics, teachers, religious educators, knowledge workers, nurses and lawyers), especially the theme of migration/refugees. Since the concept of intersectionality emerged on the basis of the criticism of feminist literature in the West, studies focused on the stratified inequalities suffered by women. In the case of Turkey, studies have focused more on the phenomenon of migration.

Keywords: Political Sociology, Criticism of Feminist Theory, Intersectionality, Analysis of Graduate Theses

JEL Codes: Z130, Z180

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, melihcosgun@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0017-0600>

² Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Zübeyde Hanım Sağlık Bilimleri Fakültesi, sukruturkoz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6185-3785>

GİRİŞ

Siyaset sosyolojisi çalışmalarında son yıllarda öne çıkan konulardan biri de feminist kuramın eleştirisi özelinde kesişimsellik olgusudur. Kesişimsellik kavramı temelde feminist teorinin merkeze aldığı tek tip kadınlık deneyiminin reddiyesi üzerine inşa edilmiştir. Kavram, kadınların ataerkil toplum düzenindeki dezavantajlı durumunu aşarak maruz kalınan katmanlı eşitsizliklere vurgu yapar. Bununla beraber kesişimsellik olgusu yalnızca toplumsal cinsiyet ve sosyal eşitsizlik çalışmalarıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda siyasal bilimi çalışmaları bağlamında siyasal iktidara muhalefet etmenin bir yansıması olarak da kabul edilebilir. Bu anlamda kavramın üç temel değişkeni olan “ırk (etnisite), toplumsal cinsiyet ve sınıf” (Durutürk, 2018a) analizleri üzerinden toplumda var olan eşitsizlikler siyasal bağlamda eleştirilmektedir. Batı’da kesişimsellik üzerine çalışmalar 1980’li yıllardan itibaren ivme kazanmıştır. Türkiye’de kavram üzerine ilk çalışmalar nispeten daha geç ortaya çıkmıştır. Bu açıdan kesişimsellik kavramının akademik çalışmalarda yer alması 2010 yılı sonrası dönemde karşımıza çıkar. Başka bir deyişle kesişimsellik kavramına yönelik akademik ilginin oldukça yeni olduğu söylenebilir. Kavram üzerinde çalışmayı planlayan araştırmacıların literatürü bütüncül olarak görmeleri önemlidir. Bu çalışma ilgili araştırmacılara yol göstermek için Türkiye’de kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü çalışmaları analiz etmektedir. Bu kapsamda çalışmada öncelikle kesişimsellik kavramı teorik düzeyde ele alınacak, sonrasında, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanı üzerinden ulaşılan lisansüstü tezler, doküman incelemesi yöntemi ve betimsel içerik analizi tekniği kullanılarak yıl, üniversite, enstitü ve anabilim dalı, yazım dili, yöntem (araştırma deseni), veri toplama/analiz teknikleri ve konu kategorilerinde incelenecektir.

KESİŞİMSELLİK ÜZERİNE

Kesişimsellik olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için eleştirisi üzerine kurulduğu feminist kuramın tarihsel gelişimine bakmakta yarar vardır. Feminist literatür Christine de Pizan’ın 1405 yılında kaleme aldığı *The Book of The City of Ladies* kitabında, Orta Çağ Avrupası’nda kadınların ezilmesine karşı çıkması ve kadınların ikinci sınıf yurttaş olarak kabulünün reddiyesiyle başlatılabilir. Bu reddiyenin bilinçli ve sistematik hale gelmesi için ise kapitalizmin gelişmesi, burjuva devrimlerinin yaşanması ve üretimin kamusal alana taşınıp farklılaşması gerekecekti (Çakır, 2010, s. 416). Feminizm aslen; kadınların iktisadi açıdan sömürülmesine, eve mahkûm edilmesine, cinsel açıdan nesneleştirilmesine, siyasal temsilden uzaklaştırılmasına, aşağılanmasına ve temel haklarının çiğnenmesine karşı çıkan bir teori olmuştur (MacKinnon, 2003, s. 183). Feminizmin kolektif bir kadın hareketi olarak başlangıcı 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarıdır. Bir dünya görüşü olarak feminizm eşitlik fikri üzerine edilmiş bir yaklaşımdır. Kesişimsellik ile birbirlerine temas noktası ise feminizmin üzerine inşa edildiği eşitlik fikri değil ikinci kuşak feminist düşüncede vurgulanan farklılıklar bahsidir (Savran, 2019, s. 185). İkinci dalga feminizm

akımının odaklandığı farklılıklar bahsi aslen ataerkil toplum düzeninde kadın bilincinin yükseltilmesi faaliyeti şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Durutürk, 2018b, s. 77-78). Diğer bir ifadeyle bu akımın gündemi kadın ile erkek arasındaki farklılıklardır. Değinen bilinçlenme süreci kadının erkek egemen toplumda bir yandan maruz kaldığı zulmü anlamasını sağlayacaktı diğer yandan da bu eşitsizliklerden kurtulmasına yardımcı olacaktı (Bell, 2016, s. 19). İş bu noktada ikinci kuşak feminizmin dile getirdiği farklılıklar, üçüncü kuşak feminist akımda kadınların kendi öz farklılıklarının bizatihi kadın hareketlerinin merkezinde yer alması gerektiği iddiasını beraberinde getirmiştir (Çaha, 2017, s. 357). Feminizmin taşıdığı bu boyut; toplumsal cinsiyet, ırk ve sınıf temelli kadının maruz kaldığı çok boyutlu ayrımcılık diğer bir ifadeyle kesişimsellik, post-yapısalcı ve post-modern zamanlarda post-feminizm olarak da nitelendirilmektedir (Showden, 2009, s. 169).

Kesişimsellik, kadınlar arasındaki farklılıkları göz ardı etmesi nedeniyle (Nash, 2008, s. 2-3) ikinci ve üçüncü dalga feministlerce eleştirilen feminizm literatürünün salt bir biçimde beyaz, orta sınıf ve eğitilmiş kadınlara odaklanmasını kabul etmeyen (Shields, 2008, s. 302-303) farklı kadınlık deneyimlerinin olduğunu; beyaz bir kadın ile siyahi bir kadının, işçi bir kadın ile beyaz yakalı bir kadının, yoksul bir kadın ile zengin kadının arasındaki benzerlikler kadar farklılıkların da vurgulanmasını talep eden bir yaklaşımdır (Afyonoğlu, 2020, s. 705). Diğer bir ifadeyle kavram, böyle bir durumda siyahi bir kadının cinsiyet, ırkçılık ve yoksullukla mücadele konusunda beyaz bir kadına nazaran dezavantajlı olduğunu savunmaktadır (Prins, 2006, s. 278). Kavram, çok boyutlu; cinsiyet, toplumsal cinsiyet, ırk, kurumsal ve kavramsal düzenlemeler ve tüm farklılıkların etkileşimleri ve bunların sonuçlarına odaklanır (Davis, 2008, s. 68). Kesişimsellik, toplumsal düzen içerisindeki hegemonya ve hiyerarşi ile mücadeleyi amaçlayan teorik bir araçtır (McCall, 2005, s. 1771).

Kesişimsellik kavramının gelişim seyrine dair ilk sınıflandırma Nash (2011, s. 445) tarafından üç dönem şeklinde yapılmıştır. İlki erken dönem olarak adlandırılan 1968-1987 yılları arasında beyazların hâkimiyetindeki sosyal, siyasi ve ekonomik düzenin eleştirisi ve bu duruma karşı teorik tartışmaların yapıldığı dönemdir. Bir kırılma anı olarak ikinci dönem ise kesişimselliğin kavramsallaştığı 1988-1990 yıllarıdır. Gerek Kimberle Crenshaw (1989, 1991) gerekse Patricia Hill Collins (1989) bu yıllarda yapmış olduğu çalışmalarla kesişimsellik kavramını siyahi feminizmin odak noktası konumuna getirmiş ve feminizm literatüründe siyahi feminizmin akademide yer edinmesini sağlamıştır. Son aşama 1999 yılından itibaren günümüze değin süregelen hip-hop feminizm olarak adlandırılan dönemdir (Nash, 2011, s. 445, 455).

Türkiye’de kesişimsellik kavramına dair akademik çalışmalar ancak 2010’lu yıllarla birlikte görüldüğü de (Tokdoğan, 2013; Burgan, 2015) özellikle sosyal çalışmalar bağlamında zengin bir ulusal literatürden

bahsetmek mümkün değildir (Afyonoğlu, 2020, s. 700). Kesişimsellik kavramı üzerine üniversiteler bünyesinde hazırlanan lisansüstü tezlerin ise benzer şekilde 2011 yılından itibaren literatüre girdiği görülmektedir. Başlangıçta bir elin parmak sayısını geçmeyen lisansüstü çalışmaların sayısı özellikle 2017 yılından itibaren dikkat çekici biçimde artış göstermeye başlamıştır. 2023 yılı itibariyle kavramla ilgili elliden fazla lisansüstü tez tamamlanmıştır. Bu anlamda son yıllarda Türkiye’de lisansüstü çalışmalar bağlamında kesişimsellik kavramına olan ilgi giderek artmaktadır. Bununla birlikte Türkiye’de kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezleri çok boyutlu olarak analiz eden bir çalışma yoktur. Bu çalışma, kesişimsellik kavramı üzerine Türkiye’de hazırlanan lisansüstü tezleri çeşitli değişkenler açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca incelemenin konuyla ilgili çalışmalara bütüncül bir bakış açısı sağlaması ve gelecek dönemlerde kavramla ilgili hazırlanması planlanan çalışmalar noktasında araştırmacılara yön göstermesi hedeflenmektedir. Belirtilen amaçlar doğrultusunda incelemenin genel çerçevesi tezlerin üniversiteler, enstitüler ve ana bilim dallarına göre dağılımı, tezlerin yıllara ve lisansüstü düzeylere (yüksek lisans ve doktora) göre dağılımı, tezlerde kullanılan araştırma desenleri/yöntemleri, tezlerde kullanılan veri toplama ve analiz yöntemleri, tezlerin yazım dili ve tezlerin konulara göre dağılımı gibi temel başlıklar bağlamında belirlenmiştir.

METODOLOJİ

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de kesişimsellik (intersectionality) kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezleri çeşitli değişkenler açısından incelemektir. Kesişimsellik konusunda tez veya makale hazırlamayı planlayan araştırmacıların öncelikle kavramla ilgili lisansüstü çalışmalara dair literatürü taramaları beklenmektedir. Bu açıdan çalışma, konuya ilgi duyan akademisyenlere kavramla ilgili lisansüstü çalışmalar literatürünü tanıtmayı ve onları kesişimsellik bağlamında çalışılmasına ihtiyaç duyulan özgün konulara yönlendirebilmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden “doküman incelemesi” yöntemi kullanılmış ve verilerin analizinde “betimsel içerik analizi” tekniği tercih edilmiştir. Nitel araştırmalarda doküman incelemesi “araştırması hedeflenen konular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır” (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 187). Betimsel içerik analizi ise “belirli bir konu üzerinde yapılan çalışmaların ele alınıp eğilimlerinin ve araştırma sonuçlarının tanımlayıcı bir boyutta değerlendirilmesini içeren sistematik çalışmalardır” (Çalık ve Sözbilir, 2014, s. 34). Betimsel içerik analizinde temel amaç eğilimleri ve literatürdeki boşlukları belirlemekle birlikte gelecekte yapılması planlan çalışmalara yol göstermektir. Belirli bir alanda, belirli bir dönemde yürütülen çalışmaları kategoriler dahilinde tasnif etmek, betimsel içerik analizinin kullanıldığı çalışmalarda en yaygın uygulamadır (Birgili vd., 2021, s. 373; Dinçer, 2018, s. 181; Ültay vd., 2021, s. 190). Bu çalışmada, Türkiye’de kesişimsellik kavramı bağlamında hazırlanan lisansüstü çalışmalardaki genel eğilimlerin ve literatürdeki boşlukların

betimsel içerik analizi tekniği kullanılarak tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın evrenini, Türkiye’de kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezler oluşturmaktadır. Kesişimsellik (Intersectionality) kavramının kullanıldığı ve YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanında kayıtlı bulunan tezlerin tamamı örneklem kapsamına alınmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmanın amacı doğrultusunda kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin tespit edilebilmesi için YÖK Ulusal Tez Merkezi sistemi üzerinden bir tarama gerçekleştirilmiştir. Sistemin arama motorunda “başlık, konu ve dizin” sınırlaması olmaksızın “Kesişimsellik” ve “Intersectionality” terimleri ile yapılan tarama sonucunda, kavramla ilgili 2011-2022 yılları arasındaki tamamlanmış toplam 55 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Bu tezlerden 37’si yüksek lisans, 18’i ise doktora tezidir. Tez sistemindeki kayıtlarda konuyla ilgili yurtdışındaki üniversitelerde hazırlanan 3 adet lisansüstü çalışmaya ulaşılmıştır. Söz konusu çalışmalar Türkiye dışındaki üniversiteler bünyesinde tamamlanmasına rağmen YÖK tez veri sisteminde kayıtlı olarak görünmektedir. Konuyla ilgilenen araştırmacıların bilgisine sunulması amacıyla yurtdışı enstitülerde tamamlanan bu çalışmalar da inceleme kapsamına dâhil edilmiştir. Çalışma kapsamında yalnızca tamamlanarak tez veri sistemine kaydedilen lisansüstü çalışmalar incelenmiştir. Henüz devam etmekte olan tezler inceleme kapsamına dâhil edilmemiştir. Tarama sonrasında tespit edilen lisansüstü çalışmalar “tezlerin yılı, tezin hangi üniversite, enstitü ve anabilim dalı bünyesinde hazırlandığı, yazım dili, tezin yöntemi (araştırma deseni), tezde kullanılan veri toplama/analiz teknikleri ve tezin konusu” olarak belirlenen kategoriler altında tasnif edilmiştir. Tasnif sonucunda elde edilen bulgular frekans ve yüzde dağılım tablolarında gösterilerek yorumlanmıştır. İncelenen tezler D (Doktora Tezi) ve Y (Yüksek Lisans Tezi) şeklinde kodlanarak çalışmanın ekinde kronolojik olarak listelenmiştir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Türkiye’de “kesişimsellik” kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımına bakıldığında (Tablo 1), çalışmaların %67’sinin yüksek lisans, %33’ünün de doktora tez çalışması olduğu görülmektedir. Yüksek lisans tezlerinin oranı doktora tezlerinin oranından oldukça yüksektir. Kavramla ilgili tezlerin tamamının 2011 yılı sonrasında tamamlandığı görülmektedir. Kavram üzerine hazırlanan çalışmaların büyük çoğunluğu (%86) 2017 yılı sonrasında gerçekleştirilmiştir. En yüksek oranda (%18) çalışmanın (10 adet) 2022 yılında tamamlandığı görülmektedir. 2017 ve 2020 yılları da tamamlanan 9’ar adet tez çalışması (%16) ile dikkat çekmektedir. Verilerden yola çıkarak kesişimsellik kavramının Türkiye’de lisansüstü çalışmalar bağlamında oldukça yeni tarihlerde keşfedildiği ve son birkaç yılda

lisansüstü tezlerin sayısının gittikçe artmaya başladığı söylenebilir. Bununla birlikte kavram üzerinde duran lisansüstü çalışmaların sayıca yeterli olduğu henüz söylenemez.

Tablo 1: Lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı

Yıl	Y. Lisans	Doktora	Toplam	Yüzde (%)
2011	1		1	2
2012	1		1	2
2013	1	2	3	5
2016	2	1	3	5
2017	4	5	9	16
2018	5	1	6	11
2019	4	3	7	13
2020	8	1	9	16
2021	3	3	6	11
2022	8	2	10	18
Toplam	37	18	55	100%

Türkiye’de “kesişimsellik” kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımına bakıldığında (Tablo 1), çalışmaların %67’sinin yüksek lisans, %33’ünün de doktora tez çalışması olduğu görülmektedir. Yüksek lisans tezlerinin oranı doktora tezlerinin oranından oldukça yüksektir. Kavramla ilgili tezlerin tamamının 2011 yılı sonrasında tamamlandığı görülmektedir. Kavram üzerine hazırlanan çalışmaların büyük çoğunluğu (%86) 2017 yılı sonrasında gerçekleştirilmiştir. En yüksek oranda (%18) çalışmanın (10 adet) 2022 yılında tamamlandığı görülmektedir. 2017 ve 2020 yılları da tamamlanan 9’ar adet tez çalışması (%16) ile dikkat çekmektedir. Verilerden yola çıkarak kesişimsellik kavramının Türkiye’de lisansüstü çalışmalar bağlamında oldukça yeni tarihlerde keşfedildiği ve son birkaç yılda lisansüstü tezlerin sayısının gittikçe artmaya başladığı söylenebilir. Bununla birlikte kavram üzerinde duran lisansüstü çalışmaların sayıca yeterli olduğu henüz söylenemez.

Tablo 2: Lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı

Üniversite	Y. Lisans	Doktora	Toplam	Yüzde (%)
Ankara Üniversitesi	4	2	6	11
Hacettepe Üniversitesi	4	2	6	11
Sabancı Üniversitesi	4	1	5	9
Boğaziçi Üniversitesi	4		4	7
İstanbul Üniversitesi	3	1	4	7
İstanbul Bilgi Üniversitesi	2	1	3	5
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	2	1	3	5
Gaziantep Üniversitesi	2		2	4
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	1	1	2	4
Marmara Üniversitesi		1	1	2
Kocaeli Üniversitesi		1	1	2
Atatürk Üniversitesi	1		1	2
Sakarya Üniversitesi	1	1	1	2
Bursa Uludağ Üniversitesi	1		1	2
Balıkesir Üniversitesi		1	1	2
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi		1	1	2
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi		1	1	2
İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi	1		1	2
İstanbul Aydın Üniversitesi	1		1	2
Yaşar Üniversitesi	1		1	2
Selçuk Üniversitesi		1	1	2
Üsküdar Üniversitesi	1		1	2
Çukurova Üniversitesi	1		1	2
Uşak Üniversitesi	1		1	2
Anadolu Üniversitesi	1		1	2
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	1		1	2
South Carolina State University		1	1	2
Brock University, Ontario	1		1	2
Brunel University, London		1	1	2
Toplam	37	18	55	100%

Kesişimsellik alanında hazırlanan lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımına bakıldığında (Tablo 2) en fazla tezin Ankara Üniversitesi (6), Hacettepe Üniversitesi (6) ve Sabancı Üniversitesi (5) bünyesinde tamamlandığı görülmektedir. Bunları 4'er sayıda tezle İstanbul ve Boğaziçi Üniversiteleri takip etmektedir. Türkiye'de kesişimsellik kavramıyla ilgili hazırlanan lisansüstü tezlerin %45'i ilk beş sıradaki bu üniversitelerin bünyelerinde tamamlanmıştır. İstanbul Bilgi Üniversitesi (3) ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi (3) konuyla ilgili lisansüstü tezlerin sayıca daha çok hazırlandığı diğer üniversiteler olarak dikkat çekmektedir. Kesişimsellik konusunun yüksek lisans düzeyinde Ankara, Hacettepe, Sabancı ve Boğaziçi Üniversitelerinde, doktora düzeyinde ise Ankara ve Hacettepe Üniversitelerinde görece daha fazla önemsendiği yorumu yapılabilir. Konuyla ilgili devlet üniversiteleri bünyesinde vakıf üniversitelerine nazaran daha çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Ancak kavram üzerine hazırlanan lisansüstü çalışmalar açısından belirli bir üniversitenin ön plana çıktığı söylenemez. Gelecek dönemde tıpkı diğer konu başlıklarında olduğu gibi üniversitelerin bölüm ve anabilim dallarında kesişimsellik kavramına ilgi duyan akademisyen sayısının olası artışı kavram üzerine hazırlanacak lisansüstü tezlerin de sayıca artmasında etkili olabilir.

Kavramla ilgili lisansüstü tezlerin enstitülere göre dağılımına bakıldığında (Tablo 3) tezlerin çok büyük oranda (%75) Sosyal Bilimler Enstitülerinin bünyesinde hazırlandığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet çalışmaları³ ve Feminist kuram eleştirisi çerçevesinde değerlendirebileceğimiz kesişimsellik kavramının sosyal alanlara ait disiplinlerde daha çok çalışılması beklenen bir durumdur. Diğer taraftan Türkiye'de üniversiteler arasındaki farklı idari yapılanmalar nedeniyle Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde hazırlanan tezler (%6) de sosyal alanlar kapsamına dâhil edilebilir. Kavramla ilgili tez çalışmalarının tamamlandığı diğer enstitüler olan Göç Enstitüsü (1), Güzel Sanatlar Enstitüsü (1) ve A.İ.İ.T. Enstitüsü (1) gibi kurumlar da esasen sosyal alanlara ait disiplinlere odaklanan enstitülerdir. Bu bakımdan kesişimsellik kavramı üzerinde Türkiye'de hazırlanan lisansüstü tezlerin neredeyse tamamının sosyal bilimlere ait akademik birimlerde tamamlandığı söylenebilir. Tablo 3'te en dikkat çekici husus konuyla ilgili yurtdışı enstitülerde hazırlanan 3 adet lisansüstü çalışmanın bulunmasıdır. Güneş (2017) ve Çayır (2017) tarafından hazırlanan doktora tezleri ile Boyacıoğlu (2017) tarafından hazırlanan yüksek lisans tez çalışması Türkiye dışındaki üniversiteler bünyesinde tamamlanmasına rağmen YÖK tez veri sisteminde kayıtlı olarak görünmektedir.

³ Toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyetin sadece biyolojik özellikleri ifade etmediğini ve bireyin ait olduğu cinsiyetine ilişkin bilgiye toplumsal düzlemde bireyden beklenen davranış kalıplarına göre sahip olduğunu ifade eder. Bu açıdan Toplumsal cinsiyet çalışmaları bir toplumda bireye biçilen konuma odaklanır (Vatandaş, 2003, s. 29).

Tablo 3: Lisansüstü tezlerin enstitülere göre dağılımı

Enstitü	Y. Lisans	Doktora	Toplam	Yüzde (%)
Sosyal Bilimler Enstitüsü	28	13	41	75
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	4	2	6	11
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	1	1	2	4
Göç Enstitüsü	1		1	2
Güzel Sanatlar Enstitüsü	1		1	2
A.İ.İ.T. Enstitüsü	1		1	2
Yurtdışı Enstitü	1	2	3	5
Toplam	37	18	55	100%

Kesişimsellik kavramı üzerine tamamlanan lisansüstü tezlerin Ana Bilim Dallarına göre dağılımı incelendiğinde (Tablo 4), en çok sayıda tezin sırasıyla Sosyoloji (12), Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (6) ve Kadın Çalışmaları (5) Ana Bilim Dallarında hazırlandığı görülmektedir. Sosyal Hizmet (4), Felsefe (4) ve Kültürel Çalışmalar (3) Ana Bilim Dalları da konuyla ilgili çalışmaların öne çıktığı akademik birimlerdir. Kesişimsellik kavramının yüksek lisans düzeyinde daha çok Sosyoloji (7) ve Kadın Çalışmaları (5) Ana Bilim Dalları, doktora düzeyinde ise daha çok Sosyoloji (5) ve Siyaset Bilimi (4) Ana Bilim Dalları bünyelerinde çalışıldığını ifade etmek mümkündür. Diğer taraftan kesişimsellik konusunun lisansüstü düzeyde sayıca az da olsa Psikoloji, Uluslararası İlişkiler, Coğrafya, Hukuk, İşletme, Eğitim Bilimleri, Batı Dilleri ve Edebiyatları, Çeviribilim, Grafik ve İletişim Çalışmaları Ana Bilim Dalları gibi birbirinden farklı ve çok geniş bir yelpazedeki akademik birimlerde çalışıldığını görülmektedir.

Tablo 4: Lisansüstü tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımı

Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Y. Lisans	Doktora	Toplam	Yüzde (%)
Sosyoloji	7	5	12	22
Siyaset Bilimi/ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	2	4	6	11
Kadın Çalışmaları	5		5	9
Sosyal Hizmet	2	2	4	7
Felsefe /Felsefe ve Din Bilimleri	3	1	4	7
Kültürel Çalışmalar/İncelemeler	3		3	5
Psikoloji	2		2	4
Uluslararası İlişkiler	2		2	4
Coğrafya	1	1	2	4
Hukuk/Kamu Hukuku	1	1	2	4
İşletme	2		2	4
Eğitim Bilimleri		2	2	4
Uyuşmazlık Analizi ve Çözümü	1		1	2
Amerikan Kültürü ve Edebiyatı	1		1	2
İngiliz Dili ve Edebiyatı	1		1	2
Batı Dilleri ve Edebiyatları	1		1	2
Grafik	1		1	2
İletişim Çalışmaları/ Radyo Tv ve Sinema	1	1	2	4
Kent Çalışmaları	1		1	2
Çeviribilim		1	1	2
Toplam	37	18	55	100%

İncelenen lisansüstü çalışmaların yazım diline göre dağılımını gösteren Tablo 5'e bakıldığında, kesişimsellik konusunda hazırlanan tezlerin ağırlıklı olarak (%56) Türkçe dilinde yazıldığı görülmektedir. Ancak alanda hazırlanan çalışmalarda İngilizce olarak yazılan tezlerin oranı (%44) da oldukça yüksek düzeydedir. Sabancı Üniversitesi (5), Boğaziçi Üniversitesi (4), Orta Doğu Teknik Üniversitesi (3), İstanbul Bilgi Üniversitesi (3), Hacettepe Üniversitesi (2) Anadolu Üniversitesi (1), Kocaeli Üniversitesi (1), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi (1) ve Yaşar Üniversitesi (1) İngilizce tezlerin hazırlandığı üniversitelerdir. Bu bakımdan Sabancı ve Boğaziçi Üniversitelerinin nispeten önde olduğu söylenebilir. İngilizce olarak hazırlanan tezlerin devlet ve vakıf üniversitelerindeki dağılımı oran bakımından birbirini dengelemektedir.

Ancak ülke genelindeki devlet üniversitelerinin oranına⁴ (%64) göre bir değerlendirme yapılacak olursa, kesişimsellik kavramının vakıf üniversitelerinde oransal olarak (%47) daha fazla çalışıldığı ifade edilebilir. İngilizce olarak hazırlanan tezlerden 3 tanesi de yurt dışındaki üniversitelerde tamamlanmıştır (Bkz. Tablo 2).

Tablo 5: Lisansüstü tezlerin yazım diline göre dağılımı

Dil	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam	Yüzde (%)
Türkçe	20	11	31	56
İngilizce	17	7	24	44
Toplam	37	18	55	100%

Kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerde tercih edilen araştırma yöntemlerinin dağılımına bakıldığında (Tablo 6) konuyla ilgili hazırlanan çalışmaların neredeyse tamamının (%96) nitel araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlandığı görülmektedir. Bununla birlikte yalnızca 1 adet yüksek lisans tezinde nicel yöntem (Üsten, 2018), 1 adet doktora tezinde (Şafak Uzun, 2019) ise hem nicel hem de nitel (karma) araştırma yöntemi birlikte kullanılmıştır. Bu iki istisna dışında konuyla ilgili hazırlanan tezlerin tamamında araştırmacılar tarafından nitel araştırma yöntemleri tercih edilmiştir. Tezlerde nitel araştırma yöntemlerinin kullanılmasının doğal bir sonucu olarak veriler çoğunlukla görüşme (derinlemesine/odak grup görüşmesi), literatür taraması ve doküman incelenmesi yöntemleri kullanılarak elde edilmiştir.

Tablo 6: Lisansüstü tezlerde tercih edilen araştırma yöntemi⁵

Yöntem	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam	Yüzde (%)
Nitel	36	17	53	96
Nicel	1		1	2
Karma (Nicel+Nitel)		1	1	2
Toplam	37	18	55	100%

Lisansüstü çalışmaların veri toplama ve analiz tekniklerine göre dağılımına bakıldığında (Tablo 7), incelenen lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğunda (%63) görüşme/mülakat tekniği kullanılarak veri toplandığı görülmektedir. Araştırmacılar konu bağlamında veri toplarken daha çok yorumsamacı

⁴ 2023 yılı itibarıyla Türkiye’de faaliyet yürüten 204 üniversite rektörlüğü bulunmaktadır. Bunların 75 tanesi vakıf üniversitesi iken, geri kalan 129 tanesi ise devlet üniversitesidir (YÖK, 2023).

⁵ Tezlerin yöntem bilgileri, çalışmaların yöntem kısımlarında belirtilen ifadelerle göre tasnif edilmiştir.

paradigma⁶ çerçevesinde nitel veri toplamaya özen göstermişlerdir. Araştırmalarda tercih edilen veri toplama teknikleri çerçevesinde, araştırmacılar açısından inceleme nesnesinin genel geçer kuramlarla açıklanmaya çalışılmasından ziyade, odağa alınan sorunun anlaşılması ve sorunu yaşayan bireylerin anlam dünyasına nüfuz etme çabası önem taşımıştır. Aynı kategoride sınıflandırdığımız veri toplama tekniklerinden “literatür taraması” ve “doküman/içerik analizi” tekniklerinin toplam içerisindeki payı ise %33’tür. Bunların dışında çalışmada yalnızca anket ve ölçek aracılığıyla nicel veri toplayan bir adet yüksek lisans çalışması (Üsten, 2018) ile anket ve derinlemesine görüşme tekniğini birlikte kullanan bir adet doktora çalışması (Şafak Uzun, 2019) bulunmaktadır.

Tablo 7: Lisansüstü çalışmaların veri toplama ve analiz tekniklerine göre dağılımı

Veri Toplama Teknikleri	Y. Lisans	Doktora	Toplam	Yüzde (%)
Literatür Tarama/Doküman Analizi	14	4	18	33
Görüşme/Mülakat	22	13	35	63
Nicel (Anket+Ölçek)	1		1	2
Karma (Anket + Görüşme)		1	1	2
Toplam	37	18	55	100%

Tablo 8, kesişimsellik konusunda hazırlanan lisansüstü tezlerin konu bazlı dağılımlarını göstermektedir. Tabloya bakıldığında “Göç/Göçmenler/Sığınmacılar” başlığının en fazla çalışılan (%22) tema olduğu görülmektedir. 2011 yılında Türkiye’nin güneydoğu komşusu Suriye’de başlayan toplumsal hareketlerin iç savaşa dönüşmesinin ardından başlayan uluslararası göç dalgası ile yaklaşık 3,5 milyon Suriyeli sığınmacı Türkiye’ye akın etmiştir. Bu tarihten sonra Türkiye’nin bütün şehirlerinde sığınmacı nüfusu giderek artmış ve sığınmacı nüfusu özellikle ülkenin büyükşehirlerinde yoğunlaşmıştır. Ülkenin bütününe yayılan sosyal dokudaki bu dramatik değişim elbette Türkiye’nin toplumsal yapısını da derinden etkilemiş, son yıllarda Suriyeli sığınmacılara yönelik siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar da kamuoyunda sıklıkla tartışılır hale gelmiştir. Toplumsal yaşamda sığınmacılardan kaynaklı çeşitli problemlerin tartışılması noktasında akademik camiadaki yansımalar da çeşitlenmiştir. Bu anlamda temelde sosyal bilimlerin alt disiplinlerinin bünyesinde olmak üzere Suriyeli sığınmacılara yönelik akademik çalışmaların sayısı da giderek artmıştır. Kesişimsellik kavramı ile ilgili lisansüstü çalışmalarda da Suriyeli sığınmacılar meselesinin konu bazında en çok çalışılan temalardan olması bu bakımdan şaşırtıcı değildir. Bu çalışmalarda

⁶ Yorumsamacı paradigma, pozitivist paradigmanın aksine toplumsal işleyişi açıklamaya çalışmak yerine anlama kavramına vurgu yapar ve toplumsal anlayışı kavrayabilmek için onun arka planındaki anlama bakılması gerektiğini savunur. Yorumsamacı yaklaşıma göre bireyin davranışını kavramak için bireyin anlayış yapısını yorumlayarak irdelemek gerekir. Başka bir deyişle yorumsamacı yaklaşım bireysel eylemin arkasında yatan anlamın önemine dikkat çeker (Kaya, 2019, s. 278). Tarihsel toplumsal gerçeklik alanında doğa bilimsel genel yasalar aranmamalıdır. Yorumsamacı paradigmatmaya göre toplumda var olan süreçler bireysel eylem, ilişki ve etkileşimler temelinde anlaşılmalıdır (İnal, 1994, s. 221; Dikeçliçil, 2002, s. 111).

genel olarak 2011 sonrasında Suriye'den Türkiye'ye göç eden kadınların toplumsal cinsiyet temelinde maruz kaldıkları ayrımcılıklara (çalışma hayatında ve sosyal yaşamda karşılaşılan kültürel engeller, kültürel/toplumsal ve cinsel şiddet, tercüman sorunu, barınma ve sağlık hizmetlerine erişim problemleri vb.) odaklanılmıştır. Suriyeli sığınmacıları merkeze alan çalışmalar haricinde göç temalı tezlerde yurtdışında yaşayan Türk ve Müslüman göçmenler (Sarığöl, 2013; Durutürk, 2018a) ile yurt dışından Türkiye'ye göç eden Türklerin karşılaştığı ayrımcılıkları irdeleyen çalışmalar (Apaydın, 2022) dikkat çekmektedir.

Tablo 8: Lisansüstü tezlerin konulara göre dağılımı

Konu	Y. Lisans (Y)	Doktora (D)	Top.	(%)
Göç/Göçmenler/Sığınmacılar	Y(3,10,13, 17, 22,23,24, 31)	D (9,10,14,17)	12	22
Çalışma Hayatı/Meslekler	Y(5,21,32)	D(1,5,11,18)	7	13
Edebiyat /Sanat Eseri İncelemeleri	Y(8,25,28,30)	D(3,13)	6	11
Feminist Teori/İslami Feminizm	Y(7,12,18,19,37)	-	5	9
Sakatlık/Engellilik	Y(11,20)	D(7,16)	4	7
Kimlik/Etnisite	Y(1,2, 16)	D15	4	7
Kadınların Mekân Deneyimleri	Y36	D12	2	4
LGBT/Ku(y)ir Bireyler	Y(14,35)	-	2	4
Namus Cinayetleri-Kadın Hakları	Y7	D8	2	4
Medya/Sosyal Medya	Y(26,27)	-	2	4
Sınır Bölgelerinde Ekonomik Eşitsizlikler	-	D2	1	2
Başörtülü Yoksul Kadınlar	-	D4	1	2
Sivil Toplum Kuruluşları	Y9	-	1	2
Yetim Anneler	Y15	-	1	2
Ordu-Askerlik-Vicdani Ret	-	D6	1	2
Psikiyatrik Hastalıklar	Y33	-	1	2
Eğitimli Kadınların Menopoz Deneyimleri	Y29	-	1	2
Kadın Girişimciler	Y34	-	1	2
Toplumsal Hareketler	Y6	-	1	2
Toplam	37	18	55	100%

Göç ve göçmen temasını merkeze alan söz konusu çalışmalardan başka kadınların mesleki ortamlarda maruz kaldığı ayrımcılıklara odaklanan çalışmalar (Şafak Uzun, 2019; Hassen, 2022) ile edebiyat/sanat eserlerinin (Göksu, 2021; Karakaya Cankurt, 2022) kesişimsellik kavramı bağlamında incelenmesi

lisansüstü çalışmalar içerisinde oransal olarak daha çok yer tutmaktadır. Feminist teoriye katkısı haricinde meslekler sosyolojisi açısından da kıymetli bulgulara ulaşan söz konusu çalışmaların gelecekte hazırlanması planlanan çalışmalara kaynak teşkil edeceği açıktır. Söz konusu çalışmalarda Türkiye’de çalışma hayatındaki kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yanında mesleklerini icra ederlerken “etnisite, ideoloji, din, yaş ve statü gibi farklı sosyo-demografik özellikleri ve kimlikleri” nedeniyle de katmanlı eşitsizliklere muhatap oldukları iddia edilmektedir. Kesişimsellik bağlamında hazırlanan İslami Feminizm (Fırat, 2022), Sakatlık/Engellilik (Kenter, 2018), Kürt Kadınlar bağlamında etnisite (Çağlayan, 2011), Yetim Anneler (Gerçek, 2019) ve LGBT/Ku(y)ir bireyler (Alkan, 2022) temalı çalışmalar ise konuyla ilgili dikkat çeken diğer çalışmalardır.

SONUÇ

İnceleme sonucunda Türkiye üniversitelerinde kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin neredeyse tamamının (%96) nitel araştırma yöntemleri kullanılarak tamamlandığı görülmektedir. Tez çalışmalarında veri toplama tekniği olarak ise büyük oranda (%63) derinlemesine görüşme/mülakat tekniği kullanılmıştır. Araştırmacıların yöntem ve veri toplama tekniği tercihlerinde daha önce ifade edildiği üzere yorumsamacı/yorumcu paradigmanın benimsenmesi etkili olmuştur. Bu anlamda lisansüstü tezleri hazırlayan araştırmacılar inceledikleri sorun alanlarıyla ilgili elde ettikleri araştırma bulgularını nicel/sayısal verilerle genelleştirmek ve bu genellemeler üzerinden genel geçer kuramsal açıklamalara varmak yerine söz konusu sorun alanlarını gözlemlemeye ve sorunlu bireyleri anlamaya ağırlık vermişlerdir. Dolayısıyla kesişimsellik olgusu bağlamında ortaya konulan lisansüstü tezlerde olguların açıklanmasından ziyade o olguyu anlama çabasının hâkim olduğu görülmektedir.

Türkiye’de kesişimsellik kavramıyla ilgili hazırlanan tez konuları içerisinde en yüksek oran %22 ile “Göç/Göçmenler/Sığınmacılar” başlığına aittir. Çalışmaların hepsi için geçerli olmamakla birlikte, Türkiye’nin son on yılda yaşadığı Suriyeli sığınmacı olgusunun araştırmacıların konu tercihlerini belirli oranda etkilediği söylenebilir. Batı literatüründe kesişimsellik olgusunun ortaya çıkışını genel olarak Batılı toplumsal yapılarda belirli bir ırka/etnik/dini gruba (örneğin siyahiler ve Yahudiler) yönelik tepkiyle ilişkilendirmek mümkündür. Türkiye özelinde ise geleneksel olarak ırkçılık tartışmaları Batılı ülkelerden farklı bir mahiyete sahiptir. Bu açıdan örneğin “siyahi feminizm” ve “Anti-Semitizm” kavramlarına Türkiye’deki toplumun büyük çoğunluğunun aşina olduğu söylenemez. Aynı şekilde, “beyaz ırkın üstünlüğü” ve “saf ırk yaratma projesi” gibi tartışmaların Türkiye’nin sosyal dokusunda veya ulusal akademik literatürde karşılığı yoktur. Ancak son dönemlerde kesişimsellik bağlamında hazırlanan lisansüstü çalışmalarda olgunun daha ziyade göç/göçmen/sığınmacı temalarıyla ağırlık kazanması yeni bir duruma işaret etmektedir. Bu bakımdan son yıllarda Suriyeli ve Afgan sığınmacılar özelinde ortaya konulan kimi

söylemler Türkiye’de sosyolojik olarak daha önce karşılaşılmayan türden ırkçı bir bakış açısının yaygınlaşmasına bağlanabilir. Bu türden bir bakış açısı ise gelecekte ırk temelli yaşanması muhtemel bir takım katmanlı eşitsizliklerin (Suriyeli ve Afgan işçilerin gayri resmi olarak ve uygunsuz koşullarda çalıştırılması, Suriyeli kadınların tecavüze uğraması ve öldürülmesi, sığınmacı çocukların dilendirilmesi, bireysel maddi yardımlar sırasında sığınmacıların dışlanarak öncelikle Türk vatandaşlarının tercih edilmesi vb.) gittikçe artacağına sinyallerini vermektedir. Bu anlamda son on yılda yoğun bir göçle karşı karşıya kalan toplumsal yapıda Suriyeli ve Afgan sığınmacılara yönelik negatif bakış açısının giderek artması halinde, mevcut sosyal psikolojinin gelecekte de bazı siyasal sorunlara (etnik çatışma potansiyeli) ve yeni sosyal eşitsizliklere yol açması kaçınılmaz hale gelebilir.

İncelenen lisansüstü tezler içerisinde göç ve sığınmacı olguları haricinde kadınların çalışma hayatı ve mesleki sorunlarına eğilen çalışmalar (%13) ile kesişimsellik olgusunu edebiyat/sanat eserlerinin analizi (%11) üzerinden okuyan çalışmalar oransal olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu konulardaki çalışmalar siyaset sosyolojisi dışında meslekler sosyolojisi ve edebiyat sosyolojisi açısından da özgün ve oldukça kıymetlidir. Kesişimsellik kavramını teorik düzeyde inceleyen ve olguyu Türkiye özelinde güncel gelişmeler (Başörtüsü meselesi ve İslami feminizm kavramı) üzerinden tartışan çalışmalar da dikkat çekicidir. Ancak inceleme kapsamında en dikkat çekici bulgulardan birisi, Türkiye’de son yıllardaki sosyo-politik tartışmaların değişmeyen öznelere birisi olan “LGBT/Ku(y)ir” bireylere dair hazırlanan lisansüstü tez çalışmalarının üniversiteler bünyesinde tamamlanabilmiş olmasıdır. Kesişimsellik olgusunu yetim annelerin maruz kaldığı ayrımcılıklar, zorunlu ve genel askerlik olgusunun vicdani ret düşüncesi bağlamında eleştirisi ile psikiyatrik hastaların yaşadığı katmanlı eşitsizlikler üzerinden analiz eden lisansüstü tez çalışmaları kavramla ilgili özgün konular olarak zikredilmelidir. Her ne kadar kesişimsellik kavramı üzerine hazırlanan lisansüstü tez literatüründeki toplam çalışma sayısı oldukça yetersiz olsa da, gelecekte kavramla ilgili tez hazırlamayı planlayan araştırmacıların Türkiye özelinde daha çok çalışılan “göç/göçmenler/sığınmacılar” gibi konu başlıkları yerine nispeten daha az çalışılan (etnik kimlik veya din/mezhepsel kimlik temelli kesişimsellikler) özgün konulara yönelmeleri kesişimsellik kavramıyla ilgili lisansüstü literatürün zenginleşmesi açısından faydalı olacaktır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Afyonoğlu, M. F. (2020). Sosyal çalışmada kesişimsellik. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(2), 699-725. doi: 10.33417/tsh.689618.
- Alkan, S. (2022). *Ankara kentinde ku(y)ir görünürlüğü ve ku(y)ir mekân* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bell, H. (2016). *Feminizm herkes içindir* (Çev: A. Yıldırım). İstanbul: Bgst Yayınları.
- Birgili, B., & Seggie, F. N., & Oğuz, E. (2021). The trends and outcomes of flipped learning research between 2012 and 2018: A descriptive content analysis. *Journal of Computers in Education*, 8, 365-394.
- Boyacıoğlu, M. E. (2017). *Intersectionality, radicalism, identity, and community: An ethnographic case study of animal activist organizing in Canada* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Brock University St. Catharines, Ontario.
- Burgan, E. (2015). İlk kültürel geçiş çuval ise: Erkeklik ve et yemenin kesişimselliğinde bilimsel anlatıların kuruluşu. *Fe Dergi*, 7(2), 34-47.
- Collins, P. H. (1989). The social construction of black feminist thought. *Common Grounds and Crossroads: Race, Ethnicity, and Class in Women's Lives*, 14(4), 745-773.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241-1299.
- Çağlayan, H. (2011). *Exploring the intersections: Subordination and resistance among Kurdish women in Aydınli, Tuzla* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Çaha, Ö. (2017). *Sivil kadın*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Çakır, S. (2010). Feminizm: Ataerkil iktidarın eleştirisi. B. Örs (Ed.), *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler* (s. 413-476) içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çalık, M., & Sözbilir, M. (2014). İçerik analizinin parametreleri. *Eğitim ve Bilim*, 39(174), 33-38.
- Çayır, E. (2017). *An uphill battle: Psychosocial health and selfcare among advocates who work against genderbased violence in south carolina* (Yayımlanmamış doktora tezi). South Carolina State University, South Carolina.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1), 67-85.
- Dikeçligil, B. (2002). Sosyolojide metodolojik farklılaşma ve metodlar arası işbirliği. III. *Ulusal Sosyoloji Kongresi Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma Çatışma ve Bütünleşme-II*. (ss.97-127). Ankara: Sosyoloji Derneği.

- Dinçer, S. (2018). Content analysis in scientific research: Meta-analysis, meta-synthesis, and descriptive content analysis. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 7(1), 176-190.
- Durutürk, B. (2018a). *Intersectionality, politics of identity, gender: Civil society organizations in France* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durutürk, B. (2018b). Feminizm ve çokkültürlülük arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *Bilgi*, 20(2), 76-90.
- Fırat, S. (2022). *Fenomenolojik bakışla Türkiye’de İslami feminizm* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Gerçek, Ş. (2019). *Yetim annelerin kesişimsellik bağlamında mitlere bakış* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Göksu, T. (2021). *Adrienne Kennedy'nin funnyhouse of a negro ve the owl answers adlı oyunlarında kesişimsellik* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Güneş, A. (2017). *Honour killings in Turkey: Women’s rights, feminist approaches and domestic legislation at crossroads* (Yayımlanmamış doktora tezi). Brunel University, London.
- Hassen, F. (2022). *Intersectionality and horizontal inequality: A study on Ethiopian public school setting / Kesişimsellik ve yatay eşitsizlik: Etiyopya devlet okulu ortamı üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- İnal, K. (1994). Sosyolojik açıdan yorumcu paradigma ve eğitime uygulanması. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 27(1), 219-242.
- Karakaya Cankurt, H. (2022). *Kesişimsellik kuramı bağlamında Adua ve Oltre Babilonia romanlarında baskının temsilleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, F. (2019). Yorumsamacı yaklaşımda anlama kavramının önemi ve pozitivism eleştirisi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 271-280.
- Kenter, B. L. (2018). *Understanding oppression and exploitation through disability: Intersectionality, surplus populations, and radical needs* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- MacKinnon, A. C. (2003). *Feminist bir devlet kuramına doğru*. (Çev: T. Yöney ve S. Yücesoy). İstanbul: Metis Yayınları.
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs*, 30(3), 1771-1800.
- Nash, J.C. (2008). Re-thinking intersectionality. *Feminist Review*, 89(1), 1-15.
- Nash, J.C. (2011). Home truths on intersectionality. *Yale JL & Feminism*, 23(2), 445-470.
- Prins, B. (2006). Narrative accounts of origins: a blind spot in the intersectional approach. *European Journal of Women’s Studies*, 13(3), 277-90.

- Sarıgöl, P. (2013). *Kesişimsellik teorisi bağlamında kadın deneyimleri: Almanya'daki Türkiyeli göçmen kadınlar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Savran, G. A. (2019). *Kadın emek tarih: Diyalektik bir feminizm için*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Shields, S.A. (2008). Gender: An intersectionality perspective. *Sex Roles*. 59(5-6), 301-311.
- Showden, C. R. (2009). What's political about the new feminisms? *Frontiers: A Journal of Women Studies*. 30(2), 166-198.
- Şafak Uzun, A. M. (2019). *Kesişimsellik bağlamında akademik alanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin analizi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tokdoğan, N. (2013). Hak haberciliğinde temel bir uğrak: Kadın odaklı habercilik ve JİNHA örneği. *Mülkiye Dergisi*, 37(3), 9-36.
- Ültay, E., & Akyurt, H., & Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*. (10), 188-201.
- Üsten, E. (2018). *Gendered perceptions of threat from immigrant minorities: A social psychological analysis of prejudice against Syrians in Turkey* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yaşar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Vatandaş, C. (2011). Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet rollerinin algılanışı. *Istanbul Journal of Sociological Studies*. (35), 29-56.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (5. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YÖK. (2023). *Yükseköğretim kurulu yükseköğretim bilgi sistemi*. <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişildi.

EK: LİSANSÜSTÜ TEZLERİN KRONOLOJİSİ

A-) DOKTORA TEZLERİ

- D1- DEMİRULUS, P (2013). Dinsel rol gerilimi: Kadın din eğitimcilerinin kadınla ilgili din algıları üzerine sosyolojik bir araştırma (İzmir- Van örneği), Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı.
- D2- LATİFE AKYÜZ (2013). Ethnicity and gender dynamics of living in borderlands: The case of Hopa-Turkey / Sınır bölgelerinde yaşamın etnik ve toplumsal cinsiyet dinamikleri: Hopa-Türkiye örneği, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- D3- NEVİN ARVAS (2016). Hollywood sinemasında öteki sorunsalı bağlamında Müslüman kimliği temsili, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo Televizyon ve Sinema Ana Bilim Dalı.
- D4- TUĞBA METİN AÇER (2017). Başörtülü yoksul kadınların ötekisi: Esenler örneği, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.

- D5- EBRU ÇAYIR (2017). An Uphill Battle: Psychosocial Health and SelfCare among Advocates who work Against GenderBased Violence in South Carolina / Yokuş Yukarı Bir Savaş: Güney Carolina'da Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddete Karşı Çalışan Avukatlar Arasında Psikososyal Sağlık ve Kişisel Bakım, South Carolina State University / Yurtdışı Enstitü.
- D6- DOĞU DURGUN (2017). Breaking the rifles: Conscientious objection to military service in Turkey and in İsrail / Silahları kırmak: Türkiye ve İsrail'de askerlik hizmetine vicdani ret, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı.
- D7- FATMA KAHRAMAN GÜLOĞLU (2017). Kesişimsel yaklaşımla engellilik ve toplumsal cinsiyet (Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye karşılaştırması), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- D8- AYŞE GÜNEŞ (2017). Honour killings in Turkey: Women's rights, feminist approaches and domestic legislation at crossroads / Türkiye'de namus cinayetleri: Kadın hakları, feminist yaklaşımlar ve iç mevzuat dönüm noktasında, Brunel University London, Yurtdışı Enstitü, Hukuk Ana Bilim Dalı.
- D9- BİLGE DURUTÜRK (2018). Intersectionality, politics of identity, gender: Civil society organizations in France / Kesişimsellik, kimlik politikaları, toplumsal cinsiyet: Fransa'da sivil toplum örgütleri, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- D10- MELİHA FUNDA AFYONOĞLU (2019). Konya'da yaşayan Suriyeli kadınların sorun ve ihtiyaçlarıyla şekillenen şiddet deneyimi: Kesişimsellik perspektifinden bir sosyal çalışma değerlendirmesi, Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı.
- D11- AYŞENUR MERVE ŞAFAK UZUN (2019). Kesişimsellik bağlamında akademik alanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin analizi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- D12- GÜLDANE MİRİOĞLU (2019). Balıkesir kentinde kadınların kamusal mekân kullanımı: Feminist bir perspektif, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı.
- D13- BÜŞRA YAMAN TOPAÇ (2020). Türkçe çocuk edebiyatı alanında çeviri (1970-1980), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviribilim Ana Bilim Dalı.
- D14- MELANIE WEIßENBERG (2021). German-Turkish women's transnational practices and belonging at intersecting social divisions / Alman-Türk kadınların toplumsal bölmelerindeki çok uluslu işleri ve aidiyet, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Lisansüstü Programlar Enstitüsü, Siyaset Bilimi Bilim Dalı.
- D15- FATMA İLKNUR AKGÜL (2021). Roman kadınlarında toplumsal cinsiyet ve katılım: İzmir örneği, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.
- D16- KİBAR SEYHUN SARI (2021). Görme engellilerle baskı karşıtı uygulama: Kesişimsel perspektif temelinde niteliksel bir araştırma, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı.
- D17- MUHAMMED SİNAN KARABIYIK (2022). Toplumsal eşitsizlikler kesişimindeki Afgan kadınların uluslararası zorunlu göç deneyimleri, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.

D18- FERHAN HASSEN (2022). Intersectionality and horizontal inequality: A study on Ethiopian public school setting / Kesişimsellik ve yatay eşitsizlik: Etiyopya devlet okulu ortamı üzerine bir araştırma, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı.

B-) YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

Y1- HÜLYA ÇAĞLAYAN (2011). Exploring the intersections: Subordination and resistance among Kurdish women in Aydın, Tuzla / Kesişimsellikler üzerine: Aydın, Tuzla'da Kürt kadınların maduniyet ve direnişi, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.

Y2- DİLŞAH PINAR ENSARİ (2012). At the crossroads of education and politics: Kurdish women students in Istanbul / Eğitim ve siyasetin kavşağında: İstanbul'da okuyan Kürt kadın öğrenciler, Sabancı Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Kültürel Çalışmalar Ana Bilim Dalı.

Y3- PINAR SARIGÖL (2013). Kesişimsellik teorisi bağlamında kadın deneyimleri: Almanya'daki Türkiyeli göçmen kadınlar, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı.

Y4- SELİN KARAR TEMİZKAN (2016). Changing paradigms of gender roles and sexuality in education in Turkey: New directions, gaps and suggestions / Türkiye eğitiminde toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsellik değişen paradigmlar: Yeni yönler, boşluklar ve öneriler, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uyuşmazlık Analizi ve Çözümü Ana Bilim Dalı.

Y5- CANSU DAYAN (2016). Gender and women's studies: Situated academic marginalization / Toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları: Konumlandırılmış akademik marjinallik, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Ana Bilim Dalı.

Y6- NURTEN ÇEVİK (2017). “Everything or nothing, all of us or none”: Emotional articulation of different subjectivities in Gezi Park protests / “Kurtuluş yok tek başına, ya hep beraber ya hiçbirimiz”: Gezi Park protestolarında farklı öznel kimliklerin duygusal ifadelendirilmesi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.

Y7- DAMLA ALVER (2017). Türkiye'de yapılan kadın haklarıyla ilgili iki araştırmanın feminist metodoloji açısından incelenmesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı.

Y8- EZGİ İLİMEN (2017). Feminist activist politics and sisterhood in the life narratives of Audre Lorde and June Jordan / Audre Lorde ve June Jordan'ın yaşam anlatılarında feminist aktivist politikalar ve kardeşlik, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

Y9- MEHMET EMİN BOYACIOĞLU (2017). Intersectionality, radicalism, identity, and community: An ethnographic case study of animal activist organizing in Canada / Kesişimsellik, radikalizm, kimlik ve topluluk: Kanada'da örgütlenen hayvan aktivistlerine ilişkin etnografik bir vaka çalışması, Brock University St. Catharines Ontario, Yurtdışı Enstitü.

Y10- EZEL ÜSTEN (2018). Gendered perceptions of threat from immigrant minorities: A social psychological analysis of prejudice against Syrians in Turkey / Göçmen azınlıklara karşı cinsiyete bağlı tehdit algısı: Türkiye'deki Suriyelilere karşı önyargı üzerine sosyal psikolojik bir analiz, Yaşar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Ana Bilim Dalı.

- Y11- BALAM NEDİM KENTER (2018). Understanding oppression and exploitation through disability: Intersectionality, surplus populations, and radical needs / Baskı ve sömürüyü sakatlık üzerinden anlamak: Kesişimsellik, artı nüfuslar ve radikal ihtiyaçlar, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı.
- Y12- BEYHAN TAYAT ORMAN (2018). Feminist teoride özne sorunu, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı.
- Y13- ÖZGE DUMAN (2018). Almanya'da yaşayan Alevi göçmenler, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- Y14- ALİ YILDIRIM (2018). Reconsidering the negotiation among intersecting identities: LGBT+ Alevis in Istanbul / Kesişen kimlikler arasındaki müzakereyi yeniden düşünmek: İstanbul'daki LGBT+ Aleviler, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel İncelemeler Ana Bilim Dalı.
- Y15- ŞEHADET GERÇEK (2019). Yetim annelerin kesişimsellik bağlamında mitlere bakış, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı.
- Y16- HAZAL OĞUZ (2019). Siyahi mücadele bağlamında Angela Davis'in hayatı ve kuramı arasındaki bağ, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- Y17- CANAN UÇAR (2019). Syrian women in Antep: Labor, forced migration and violence / Antep'te Suriyeli kadınlar: Emek, zorunlu göç ve şiddet, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Y18- TUĞBA BAYKAL (2019). A debate on the constitution of subject in feminist theory and politics / Feminist teori ve politikada özne inşasına dair bir tartışma, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Y19- AZİZ ARDIÇ (2020). Kimlik politikalarını kesişimsellik kavramı üzerinden yeniden düşünmek, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı.
- Y20- HAKAN DEMİRCİOĞLU (2020). Yoksulluk ve engelliliğin kesişimselliği: Büyükçekmece örneği, Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı.
- Y21- MÜNEVVER BÜŞRA POLAT (2020). Intersectionality of gender pay gap: The case of female knowledge workers employed in Turkey and Germany / Cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğinin kesişimselliği: Türkiye ve Almanya'da çalışan kadın bilgi çalışanlarının durumu, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme (İngilizce) Ana Bilim Dalı.
- Y22- KÜBRA TUNA (2020). Yeni medyada Suriyeli sığınmacılara yönelik söylemin milliyetçilik, toplumsal cinsiyet ve vatandaşlık bağlamında analizi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- Y23- HÜLYA ŞAHİN ERBEKTAŞ (2020). Türkiye'ye zorunlu göçle gelen Suriyeli kadınların haklar ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamındaki deneyimleri, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- Y24- ROQAYA ALZAYANI (2020). Intersectionality of violence against women: Discrimination and gender-based violence against Syrians in Turkey / Kadına yönelik şiddetin kesişimselliği: Türkiye'de

yaşayan Suriyelilere karşı ayrımcılık ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Lisansüstü Programlar Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.

- Y25- CANSU KARAMAN CENGİZ (2020). Dezavantajlı alanlarda farkındalık yaratıcı bir unsur olarak animasyonun kullanımı ve bir kısa film uygulaması, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Grafik Ana Sanat Dalı.
- Y26- OGÜN AKAR (2020). Contextualizing Covid-19 related misinformation and disinformation: An intersectional approach to the infodemic / Covid-19'u dezenformasyon ve misinformasyon bağlamında inceleme: Yanlış bilgi salgınına kesşimsel bir yaklaşım, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel Çalışmalar Bilim Dalı.
- Y27- TÜLAY ÇELİK (2021). Küresel feminizmin Türkiye'ye yansımalarını medya üzerinden okumak, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Çalışmaları Ana Bilim Dalı.
- Y28- TANSEL GÖKSU (2021). Adrienne Kennedy'nin Funnyhouse of a Negro ve The Owl Answers adlı oyunlarında kesşimsellik, Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Y29- NECLA GÜÇLÜ (2021). The intersectionality of age, gender, and body: A case study on educated women's menopause experiences / Yaş, toplumsal cinsiyet ve bedenin kesşimselliği: Eğitimli kadınların menopoz deneyimleri üzerine bir vaka çalışması, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Ana Bilim Dalı.
- Y30- HAZEL KARAKAYA CANKURT (2022). Kesşimsellik kuramı bağlamında Adua ve Oltre Babilonia romanlarında baskının temsilleri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı.
- Y31- MERVE APAYDIN (2022). Göç deneyimleri ve kesşimsellik: Bursa'da yaşayan 1989 Bulgaristan göçmenleri üzerine nitel bir araştırma, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- Y32- İPEK ÇOPUROĞLU (2022). Women nurses working on the front lines against COVID-19: A qualitative inquiry / COVID-19'a karşı ön saflarda çalışan kadın hemşireler: Nitel bir inceleme, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Ana Bilim Dalı.
- Y33- AYKUT OĞUZCAN KILIÇ (2022). Kesşimsellik bağlamında psikiyatrik hastalık ve toplumsal cinsiyet deneyimleri: Sosyal hizmet perspektifinden bir araştırma, İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı.
- Y34- YUSUF ALPARSLAN DİBEK (2022). Toplumsal cinsiyet, girişimcilik ve yaş kesşiminde Türkiye'de kıdemli kadın girişimciliği üzerine nitel bir araştırma, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı.
- Y35- SERENAY ALKAN (2022). Ankara kentinde ku(y)ir görünürlüğü ve ku(y)ir mekân, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı.
- Y36- GÖKÇE SEVLÜ (2022). Gaziantep evlerinden apartman dairesine: Kadınların mekânı deneyimleme pratikleri, Gaziantep Üniversitesi, Göç Enstitüsü, Kent Çalışmaları Ana Bilim Dalı.

Y37- SELİMA FIRAT (2022). Fenomenolojik bakışla Türkiye'de İslami feminizm, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.

LEGATUM REFAH ENDEKSİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE’NİN ANALİZİ: 2007-2022

Mustafa Çağlar ÖZDEMİR¹, Mahmut KAYA²

Öz

Legatum Refah Endeksi, 167 ülkenin 2007’den beri istikrarlı verisini tutmaktadır. Endeks 3 tematik alan altında sınıflandırılmış 12 refah bileşeni ve 67 uygulanabilir politika alanı (öge) altında 300 gösterge ile desteklenmektedir. 8 bölgede küresel nüfusun %99,4’ünü kapsayan örneklem oranı ile çalışmaktadır. Bu çalışma, betimsel bir analiz ile Türkiye’nin 2007-2022 dönemi refah durumunu, Legatum Endeksi çerçevesinde ayrıntılı olarak ele almayı amaçlamaktadır. Son rapor dahil yayınlanan tüm raporlar incelenmiş, ilgili veri tabloları, çalışmanın yapısına göre düzenlenerek analize ilişkin alt yapı oluşturulmuştur. Zaman serileri revizyonları yapılarak grafikler üretilmiş ve okuyucuya detaylı bir analiz sunulmuştur. Çalışmada, Legatum refah endeksi bileşenlerine ilişkin olabildiğince sade ve kapsamlı açıklamalara yer verilmiştir. Türkiye’nin hangi bileşenlerde iyiye gittiği, hangilerinde kötüleştiği veya değişim olmadığına ilişkin çıkarımlar oluşturulmuştur. Sonuçta Legatum Endeksindeki 300 (Türkiye için 299) göstergenin 174’ünde gerileme, 95’inde artış olduğu, 30’unda değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. “Yönetişim” refah bileşeni en çok gerileme yaşanan alt göstergelere sahipken, “sağlık” refah bileşeni en fazla iyileşme kaydedilen göstergelere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Refah, Yoksulluk, Legatum, Refah Bileşenleri, Yoksulluk Ölçümü

JEL Kodları: I38, J18

ANALYSIS OF TURKEY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE LEGATUM PROSPERITY INDEX: 2007-2022

Abstract

The Legatum Prosperity Index has been maintaining stable data for 167 countries since 2007. The index is classified into three thematic areas, consisting of 12 welfare components and supported by 300 indicators within 67 applicable policy areas. It operates with a sample rate covering 99.4% of the global population across eight regions. This study aims to analyze Turkey's welfare status in detail during the 2007-2022 period within the framework of the Legatum Index. All published reports, including the latest one, were examined, and relevant Excel worksheets were organized according to the structure of the study to establish the infrastructure for analysis. Time series revisions were conducted, and graphs were generated to provide the reader with a detailed analysis. The study includes concise and comprehensive explanations related to the components of the Legatum Prosperity Index. Inferences were made regarding which components Turkey has improved in, worsened in, or remained unchanged. As a result, out of the 300 indicators in the Legatum Index (299 for Turkey), it was determined that there was regression in 174 indicators, improvement in 95 indicators, and no change in 30 indicators. The "governance" welfare component had the highest number of indicators showing regression, while the "health" welfare component had the most indicators showing improvement.

Keywords: Welfare, Poverty, Legatum, Components of Prosperity, Poverty Measurement

JEL Codes: I38, J18

¹ Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, cozdemir@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3593-5864>

² Doktora öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, mkaya.net@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4691-9739>

GİRİŞ

Küresel bir düşünce kuruluşu olarak İngiltere merkezli faaliyet yürüten Legatum Vakfı, dünyadaki ekonomik ve siyasi gelişmeleri anlamak ve araştırmak için çalışarak dünya genelinde refahın artırılmasına katkıda bulunmayı amaçlayan bir kuruluştur. Legatum vakfına bağlı olarak çalışan Legatum Enstitüsü, 2007'den beri küresel çapta ve ülkeler özelinde "kendine has bileşenlere sahip" Legatum refah endeksini yayınlamaktadır. Enstitü, yıllar içinde yayınladığı istikrarlı veriler nedeniyle akademik alanda dikkate alınan bir endeks üretmeyi başarmıştır. Bu başarıda, Massachutes Technology Institute (MIT) kurumsal yapısı altında oluşturulmuş Legatum Geliştirme ve Girişimcilik Merkezi'nin katkısı büyüktür. Yıllar içinde etkinliğini artıran Merkez, günümüzde yenilik odaklı girişimcilik yoluyla sosyo-ekonomik ilerlemeyi hızlandırmak isteyen öğrenciler, mezunlar ve öğretim üyeleri için verimli bir topluluğa dönüşmüştür.

Sosyal politika alanında yapılan çalışmalarda önemli bir veri kaynağı olarak kabul edilen Legatum refah endeksi, hem ülkelerin yıllar içindeki gelişimini ve diğer ülkeler arasındaki sıralamasını izlemek hem de küresel bağlamda toplam refahın değişimini analiz etmek için etkili bir kaynaktır. Örneğin, endeks verileri incelendiğinde son on yıllık periyotta küresel refahın durgunlaştığı hatta gerilediği anlaşılabilir. Bunun öncelikli nedenleri, yönetici kısıtlamaları, siyasi hesap verilebilirlik, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü ile bilgiye erişimde yaşanan bozulmalara bağlanmıştır. Üstelik endeks verilerinden anlaşıldığı kadarıyla durgunlaşan hatta gerileyen refahın müsebbibi olarak Covid19 sürecini göstermek de hatalıdır. Çünkü sorun daha köklü uygulanagelen süreçlere dayanmaktadır. Son on yılda, otuz bir ülkede devlet başkanlarının süresi uzatılmıştır. Bu durum hem keyfi uygulamaları artırmakta hem de hesap verilebilirliği zedeleyerek refahı azaltmaktadır. Yine son on yılda ifade ve toplanma özgürlüğü yaklaşık yüz ülkede kötüleşmiştir. Üstelik bu kötüleşme sadece gelişmekte olan ülkelere değil gelişmiş batı ülkelerinde de gerçekleşmiştir. Ayrıca birçok ülkede sosyal medya dahil farklı iletişim kanallarına erişim çeşitli müdahaleler yoluyla engellenmeye çalışılmaktadır. Acemoğlu ve Robinson (2012), kapsayıcı ve örten kurumların ekonomik başarı üzerindeki etkilerini açıklayarak, kapsayıcı kurumların gelişimini engelleyen siyasi ve kurumsal yapıların, toplumda adaletsizlik, yolsuzluk ve ekonomik gerileme oluşturduğunu ifade etmektedir.

Legatum enstitüsü, refaha erişimin kestirme bir yolu olmadığı vurgular. Refahın, ülkelerin kendine has özellikleri dikkate alınarak oluşturulması gerektiği ve refahı artırmanın sihirli bir reçetesinin olmadığına dikkat çekilir. Ancak refahın tesisi için insanın temel ilkelerine yatırım yapılması ve özellikle iyi yönetim, hukukun üstünlüğü, güçlü sosyal sermaye ve kişisel özgürlüklerin korunması ve garanti altına alınması önemlidir. Bunun yanında eğitim, sağlık, yaşam standardı ve çevre gibi konulara stratejik bir özenle yatırım yapılmalıdır. Stratejik özenle yatırımdan anlaşılması gereken, beklenen faydaların sağlanması için

yatırımları etkin kılacak altyapının çok boyutlu dinamikler dikkate alınarak oluşturulmasıdır. Daha açık bir ifadeyle; doğrudan zayıf refah parametresine odaklanmak yerine, o parametreyi zayıflatan asıl unsurlara dikkat edilerek bütüncül bir refah politikası üretilmelidir. Bütüncül refah politikası, ortak amaç ve hedefler çerçevesinde refahın artırılması için topyekûn hareket etmeyi gerektirir. Tüm bunları yaparken toplumun yapısını çok iyi bilen, kapsayıcı ve bilge liderlere büyük görev düşmektedir. Legatum enstitüsüne göre refahın tesisi için öncelikle bilgi ve ardından bilgelik gerekir.

Bu çalışmada Legatum endeksi çerçevesinde Türkiye'nin durumu 2007-2022 arası betimsel olarak analiz edilmiştir. Amacımız, gerileyen veya ilerleyen refah bileşenlerini politika yapıcılara ve okuyuculara duyurmak ve uluslararası bir sıralama olan endeksteki konumumuzu değiştiren nedenleri ortaya koyabilmektir. Böylece refahın tesisi ve dağılımındaki optimizasyon için gereken tedbir ve müdahalelerde, uluslararası geçerliği olan bir endeks bağlamında politikaların yönlendirilmesine katkıda bulunmak ve farkındalığı artırmak hedeflenmektedir. Türkiye'de refahın seviyesi, farklı gelir seviyesi ve görüşe sahip grupların algısına bağlı olarak belirlenemez. Uluslararası çapta ve tüm ülkelerin içinde olduğu bir sıralamadaki yerimiz bu seviyenin belirlenmesi için en doğru yoldur. Elbette refahın tüm bileşenleri Legatum endeksinde kullanılan değişkenlerle sınırlandırılmaz. Ancak endeks, günümüz Türkiye'sinde iyileşmesi beklenen ve etkileri toplumu rahatlatacak bileşenlerden oluştuğu için bu çerçevede bir analiz faydalıdır.

Çalışma üç başlıkta yapılandırılmıştır. İlk başlıkta Legatum endeksi genişletilmiş özet olarak tanıtılmıştır. Endeksin anlaşılabilirliği için temel bileşenlere vurgu yapılmış, ölçüm parametrelerinin ayrıntılarına girilmemiştir. Tüm bileşenlerin ayrıntılı olarak tanıtılması, bu çalışmanın yazarlarınca yapılan tercümelelerde yaklaşık otuz sayfayı bulmaktadır. Bu çapta bir paylaşım çalışmanın sayfa sınırlığı yüzünden mümkün değildir. Ancak ilgili ve meraklıların ihtiyaç duyabileceği gerekli internet adresleri paylaşılmıştır.

İkinci başlıkta Türkiye'nin 2007'den bu yana endeks içindeki konumu analiz edilmektedir. Kolay anlaşılabilirliği için grafikleştirilen veriler bu başlık altında yorumlanarak okuyucuya sunulmuştur.

Son başlık gerileme ve ilerleme kaydedilen refah bileşenlerinin tartışılmasına ayrılmıştır. Söz konusu bileşenler, ilgili dönemin gelişmeleri ile karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Bu sayede refahın artırılması için hangi konulara dikkat edilmesi gerektiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

LEGATUM REFAH ENDEKSİ HAKKINDA AÇIKLAMALAR

Legatum Refah Endeksini kapsayıcı ve en doğru açıklamanın yolu, en son yayınlanan 2023 raporunun "Endeks nasıl kullanılır?" başlığı altındaki açıklamalardan doğrudan faydalanmaktır. Bu sayede, endekse

ilişkin diğer çalışmalardaki farklı algılayışlar ayıklanmış, kavram ve kapsam konusunda şüpheler azaltılmış olur.

167 ülkenin 2007'den beri 16 yıllık verisini aynı göstergelerle barındıran endeks 8 bölgede küresel nüfusun %99,4'ünü kapsayan örneklem oranı ile çalışmaktadır. 81 farklı veri kaynağından beslenen endeks için 105 farklı uzmandan tavsiye alınmaktadır.

Endeks 3 tematik alan altında sınıflandırılmış 12 refah bileşeni ve 67 uygulanabilir politika alanı (öge) üzerine yapılandırılmıştır. Refah bileşenleri 300 gösterge tarafından desteklenmektedir. Yaklaşık 50 bin (49,993) ayrık veri noktası bulunmaktadır (Ayrık veri noktaları genellikle kesin değerleri temsil eden sayılar olarak tanımlanabilir).

Endeksin 3 tematik alanı şunlardır: Kapsayıcı Toplular (Inclusive Societies), Açık Ekonomiler (Open Economies), ve Yetkilendirilmiş/Güçlendirilmiş İnsanlar (Empowered People). Üç ana tematik alan Legatum enstitüsünün refah anlayışı çerçevesinde oluşturulmuştur. Buna göre refah, her bireyin temel özgürlüklerini ve güvenliğini koruyan güçlü bir sosyal sözleşmeye sahip kapsayıcı bir toplum tarafından desteklenmelidir. Aynı zamanda refah, yoksulluktan çıkışta sürdürülebilir yollar üretmek için fikirlerden ve yeteneklerden yararlanan açık bir ekonomi tarafından da yönlendirilmelidir. Son olarak refah toplumunun oluşumu ancak insanların kendi başına bir şeyler yapma veya karar verme bilgisine, güvenine, araçlarına veya yeteneğine sahip olması ile mümkündür.

Kapsayıcı Toplular tematik alanında Emniyet ve Güvenlik, Kişisel Özgürlük, Yönetişim, Sosyal Sermaye yer almaktadır. Bu alandaki refah bileşenleri vatandaş ve devlet ilişkisinden, şiddetin toplumsal normlara nüfuz etme derecesine, farklı grup ve bireylerin özgürlüklerinin etkileşimine, bireylerin birbirleriyle, topluluklarıyla, milletlerle, kurumlarıyla ve çevreleriyle etkileşim biçimlerine kadar uzanır. Bu konular, özellikle ikinci dünya savaşından sonraki dönemde 1947'de Locke, 1969 Galtung ve 2003 De Tocqueville çalışmalarında hem modern insan deneyiminin çoğunluğu için pratik bir değerlendirme hem de akademik bir çalışma konusu olmuştur.

12 refah bileşeni; Emniyet ve Güvenlik, Kişisel Özgürlük, Yönetişim, Sosyal Sermaye, Yatırım Ortamı, Girişimcilik Koşulları, Pazar Erişimi ve Altyapısı, Ekonomik Kalite, Yaşam Koşulları, Sağlık, Eğitim ve Doğal Çevre olarak sıralanmaktadır. Emniyet ve Güvenlik, bireylerin ve toplulukların savaş ve iç çatışma, terörizm, siyasi terör, şiddet suçları ve mülkiyet suçlarından ne derece arınmış olduğunu ölçer. Kişisel Özgürlük, temel yasal haklara, bireysel özgürlüklere ve sosyal hoşgörüyeye yönelik ilerlemeyi ölçer. Yönetişim, güç üzerinde ne kadar kontrol ve kısıtlama olduğunu ve hükümetlerin yolsuzluk olmadan etkili bir şekilde çalışıp çalışmadığını ölçer. Sosyal Sermaye, bir ülkedeki kişisel ve sosyal ilişkilerin, kurumsal

güvenin, sosyal normların ve sivil katılımın gücünü ölçer. Yatırım Ortamı, Yatırımların ne ölçüde korunduğunu ve kolayca erişilebilir olup olmadığını ölçer. Girişimcilik Koşulları, düzenlemelerin işletmelerin başlamasına, rekabet etmesine ve genişlemesine ne derece olanak sağladığını ölçer. Pazar Erişimi ve Altyapısı, ticareti mümkün kılan altyapının kalitesini ile mal ve hizmet pazarındaki bozulmaları ölçer. Ekonomik Kalite, bir ekonominin ne kadar sağlam olduğunu, sürdürülebilir bir şekilde ve işgücünün tam katılımıyla zenginlik oluşturmak için ne kadar iyi donanımlı olduğunu ölçer. Yaşam Koşulları, tüm bireylerin temel bir refah düzeyine ulaşması için gerekli olan maddi kaynaklar, barınma, temel hizmetler gibi koşullar kümesini ölçer. Sağlık, insanların ne ölçüde sağlıklı olduklarını, sağlık sistemleri, hastalık ve risk faktörleri ile ölüm oranları dahil olmak üzere iyi sağlığı sürdürmek için gerekli hizmetlere ne ölçüde erişebildiğini ölçer. Eğitim, yetişkin nüfustaki becerilerin yanı sıra eğitimin dört aşaması (okul öncesi, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim) genelinde kayıtları, sonuçları ve kaliteyi ölçer. Doğal Çevre, fiziksel çevrenin insanların günlük yaşamına doğrudan etkisi olan yönlerini ve gelecek nesillerin refahını etkileyebilecek değişiklikleri ölçer (Legatum Prosperity Index, 2023). 67 uygulanabilir politika alanı (öge) Tablo 1’de gösterilmiş olup diğer alt 300 göstergenin bu çalışma kapsamında teker teker tanıtılması mümkün olmadığından, ilgili politika ve göstergeler web sayfası üzerinden yayınlanan rapor üzerinden incelenebilir.

Tablo 1: Legatum refah bileşenleri ve alt ögeleri

Refah Bileşenleri	Uygulanabilir Politika Alanı (Öğeler)
Yönetişim	Hükümet Etkinliği
	Devlet bütünlüğü ve hükümetin dürüstlüğü
	Kaliteli düzenlemeler
	Yönetici Kısıtlamaları
	Hukuk kuralı ve hukukun üstünlüğü
	Siyasi Sorumluluk
Kişisel Özgürlük	İfade ve Bilgi Edinme Özgürlüğü
	Yasal Ayrımcılığın Yokluğu
	Serbestçe hareket edebilme/faillik
	Toplanma ve Örgütlenme Özgürlüğü
	Sosyal Hoşgörü
Yatırım Ortamı	Mülkiyet hakları
	Finansman Ekosistemi
	Uluslararası Yatırıma İlişkin Kısıtlamalar
	Sözleşme Yürütme
	Yatırımcı Koruması
Sosyal Sermaye	Kurumsal Güven
	Sosyal ağlar
	Yurttaşlık ve Sosyal Katılım
	Kişisel ve Aile İlişkileri
	Kişilerarası Güven
İşgücü Piyasası Esnekliği	

Girişimcilik Koşulları	İş Oluşturma Ortamı
	Yurtiçi Piyasa Rekabet Edebilirliği
	Mevzuat Yükü
	Fiyat Bozulmaları
Emniyet ve Güvenlik	Siyasi Bağlantılı Terör ve Şiddet
	Terörizm
	Savaş ve İç Çatışma
	Şiddet Suçu
Yaşam Koşulları	Mülkiyet Suçu
	Bağlantılılık
	Temel hizmetler
	Maddi Kaynaklar
Pazar Erişimi ve Altyapısı	Barınma
	Zarardan Koruma
	Beslenme
	Ulaşım
	Enerji
	İthalat Tarifesi Engelleri
	İletişim
	Sınır İdaresi
Doğal Çevre	Su
	Piyasa Bozulmaları
	Serbest Piyasa Ölçeği
	Emisyonlar
	Koruma Çabaları
Eğitim	Tatlı su
	Hava Kirliliğine Maruz Kalma
	Okyanuslar
	Orman, Arazi ve Toprak
Sağlık	Orta öğretim
	Yüksek Öğretim
	Yetişkin Becerileri
	İlköğretim
Ekonomik Kalite	Okul Öncesi Eğitim
	Davranışsal Risk Faktörleri
	Bakım Sistemleri
	Fiziksel Sağlık
	Önleyici Müdahaleler
	Akıl sağlığı
	Uzun Ömür
	Mali Sürdürülebilirlik
	Makroekonomik İstikrar
	İşgücü Katılımı
	Hareketlilik
	Üretkenlik ve Rekabet Edebilirlik

Kaynak: Legatum Prosperity Index, 2023

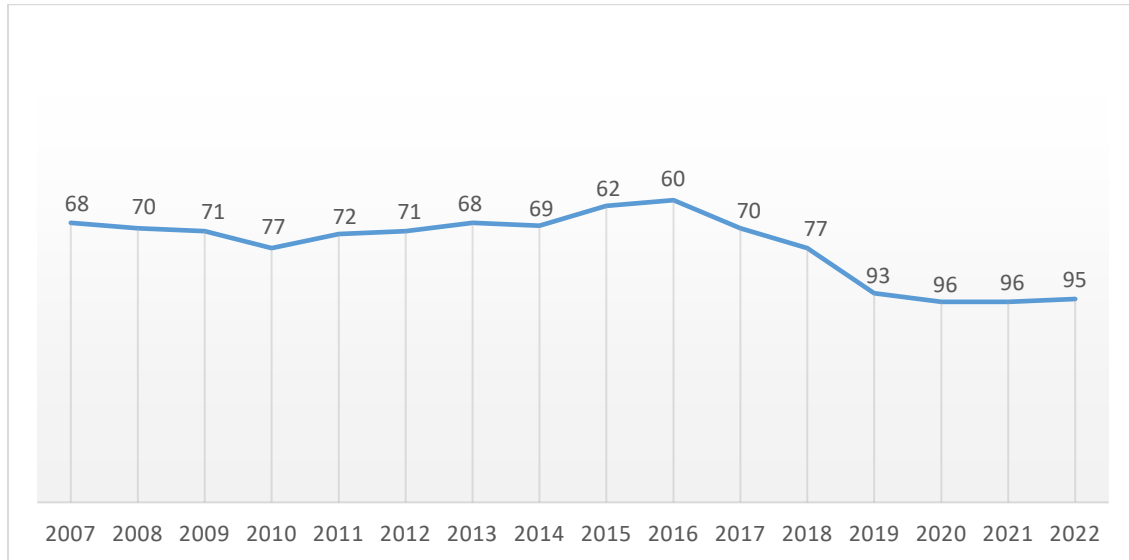
Endeks; siyasi liderler, politika yapımcılar, yatırımcılar, iş dünyası liderleri, hayırseverler, gazeteciler ve araştırmacılar dahil olmak üzere çok çeşitli kullanıcılara fayda sağlamak üzere tasarlanmıştır. 167 ülke için aynı göstergeleri kullanır ve ögeler ve sütunlar oluşturmak için bunları aynı şekilde karşılaştırmalı

olarak birleştirir. Karşılaştırma yapabilmek, bir ülke refahının hangi yönlerinin az ya da çok gelişmiş olduğunu ve ülkelerin diğerleriyle nasıl karşılaştırıldığını keşfetmemizi sağlar. Sıralama ne kadar yüksek olursa, o ülkenin ilgili refah bileşen performansı, sıralamada daha düşük bir ülke ile karşılaştırıldığında o kadar güçlü olur. Buna ek olarak, Endeks ayrıca 16 yıllık bir süre boyunca veri sağlayarak refahın zaman içinde güçlenip güçlenmediğini ve bu değişimi özellikle neyin yönlendirdiğini görmeyi mümkün kılar. Bu nedenle endeks, akranlara karşı performansı kıyaslama, ülke düzeyinde refahın derinlemesine analizi, refahın zaman içindeki değişimi ve nedenini anlamak, artan refahın önündeki bağlayıcı kısıtlamaların veya ülke gündemlerinin belirlenmesi için önceliklerin bildirilmesi gibi amaçlarla kullanılabilir. Endekse ilişkin açıklamalar, yorum katılmadan doğrudan Prosperity Index 2023 raporundan alınmıştır (Legatum Prosperity Index, 2023).

TÜRKİYE’NİN LEGATUM REFAH ENDEKSİ KAPSAMINDA KONUMU 2007-2022

Türkiye Legatum Refah Endeksi 2022 sıralamasında 167 ülke içinde 95. sırada yer almaktadır. 2007’de 68. sırada olan Türkiye, 2010’a kadar üç yıl boyunca gerileme kaydetmiştir. 2011’den itibaren dalgalanmalı bir seyirle iyileşmeler görülmüş, 2016’da 60. sıraya yerleşerek en yüksek refah seviyesine ulaşmıştır. Ancak bu yıldan itibaren refah sıralaması istikrarlı biçimde gerilemeye başlamıştır. Özellikle, 2018-2020 döneminde 19 sıra birden gerileyerek 96. sıraya yerleşmiştir. 2022’de yaklaşık konumunu koruyarak 95. sırada yer almaktadır. Endeksin tutulmaya başladığı 2007’ye göre, 2022’de Türkiye refah seviyesi sıralamasında 27 ülke geriye düştüğü anlaşılmaktadır.

Şekil 1: Türkiye’nin Legatum refah endeksi sıralaması (167 ülke içinde) 2007-2022

Kaynak: Legatum Prosperity Index, 2023

Legatum ülke sıralamasında sıra numarası yükseldikçe refahın azaldığı anlaşılır. Örneğin 1.sırada yer alan ülke en yüksek toplam refah seviyesine sahipken 167.sırada yer alan ülke en düşük toplam refah seviyesindedir. Sıralamanın artması sonucu refah seviyesinin düştüğünü göstermek için Şekil 1'de görüldüğü üzere veriler 167 ülke üzerinden tersine çevrilerek sunulmuştur. Bu nedenle Şekil 1'de sıralama sayısı arttıkça grafik eğrisi azalmaktadır.

Legatum Küresel refah ülke sıralamasında Türkiye'nin etrafındaki alt/üst sıradaki 3 ülkeler; Azerbaycan (92), Belize (93), Kırgızistan (94) ile Morocco (96), El Salvador (97) ve Ghana (96)'dır.

Endeksin tüm ülkeler için tutulmaya başlandığı 2007'de alt refah bileşenleri açısından Türkiye için en kötü skorlar sosyal sermaye, emniyet güvenlik ile kişisel özgürlük alanlarında gerçekleşmişti. 2022'ye gelindiğinde yine bu bileşenlerin sorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kez sıralama; kişisel özgürlük, emniyet güvenlik ve sosyal sermaye olarak değişmiştir. Ayrıca 2007'de 60. sırada olan yönetim refah bileşeninin 2022'de 127.sıraya gerilediği de görülmektedir. Tablo 2'de tüm bileşen skorları incelenebilir.

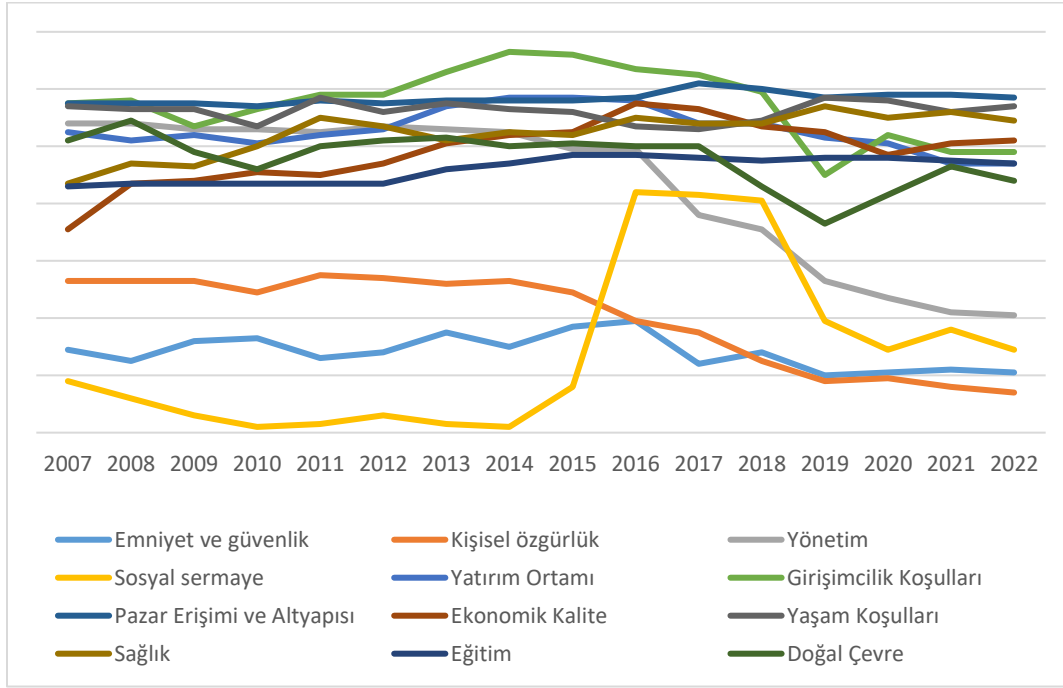
Tablo 2: Türkiye'nin Legatum refah endeksi sıralaması (167 ülke içinde) 2007-2022

S.	YIL	SIRA	Emniyet ve güvenlik	Kişisel özgürlük	Yönetim	Sosyal sermaye	Yatırım Ortamı	Girişimcilik Koşulları	Pazar Erişimi ve Altyapısı	Ekonomik Kalite	Yaşam Koşulları	Sağlık	Eğitim	Doğal Çevre
1	2022	▲ 95	147	154	127	139	74	70	51	66	54	59	74	80
2	2021	▲ 96	146	152	126	132	74	70	50	67	56	56	73	75
3	2020	▼ 96	147	149	121	139	67	64	50	71	52	58	72	85
4	2019	▼ 93	148	150	115	129	65	78	51	63	51	54	72	95
5	2018	▼ 77	140	143	97	87	60	49	48	61	59	60	73	82
6	2017	▼ 70	144	133	92	85	60	43	46	55	62	60	72	68
7	2016	▲ 60	129	129	69	84	52	41	51	53	61	58	71	68
8	2015	▲ 62	131	119	69	152	51	36	52	63	56	64	71	67
9	2014	▼ 69	138	115	63	166	51	35	52	64	55	63	74	68
10	2013	▲ 68	133	116	62	165	54	42	52	67	53	66	76	65
11	2012	▲ 71	140	114	61	162	62	50	53	74	56	61	81	66
12	2011	▲ 72	142	113	63	165	64	50	52	78	51	58	81	68
13	2010	▼ 77	135	119	62	166	67	55	54	77	61	68	81	76
14	2009	▼ 71	136	115	62	162	64	61	53	80	55	75	81	70
15	2008	▼ 70	143	115	60	156	66	52	53	81	55	74	81	59
16	2007	▲ 68	139	115	60	150	63	53	53	97	54	81	82	66

Kaynak: Legatum Prosperity Index, 2023

Tablo 2'de, Kırmızı kötü, sarı orta, yeşil iyi sıralamayı temsil eder. Baştan beri kötü skoru olan sosyal sermaye 2014'te 166.sıradan kayda değer bir iyileşme ile 2016'da 84.sıraya ilerlemiştir. Ancak 2018'den itibaren hızlı bir düşüşle 2022'de 139.sıraya gerilediği görülmektedir. Kişisel özgürlükler 2011'den beri istikrarlı olarak gerilemektedir. Kötü skoru olan emniyet güvenlik refah bileşeni yıllar içinde dalgalanma gösterse de 2016 sonrası dönemde daha da kötüleşmiştir.

Şekil 2: Türkiye'nin legatum refah endeksi bileşenlerine göre sıralama değişimi 2007-2022

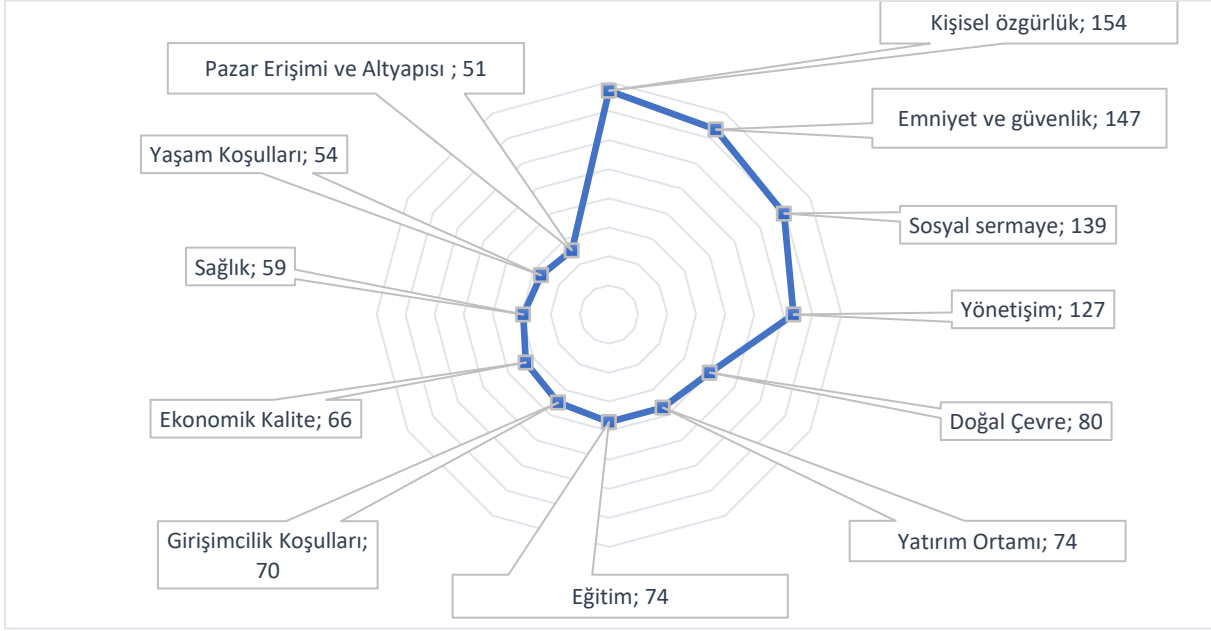

Kaynak: Legatum Prosperity Index, 2023

2022 endeks sıralamasına göre Türkiye, pazar erişimi ve altyapısı (51) ile yaşam koşulları (54) değişkenlerinde en güçlü performansı gösterirken kişisel özgürlük (154) ve emniyet güvenlikte (147) en zayıf performansı göstermiştir. 2007'den 2020'ye en fazla iyileşen refah bileşeni 31 sıra yukarı tırmanan "ekonomik kalite" refah bileşenidir (97.sıradan 66.sıraya). Aynı dönemde en fazla kötüleşen refah bileşeni 67 sıra geriye düşen "yönetim" refah bileşenidir (60.sıradan 127.sıraya).

Şekil 3 nasıl okunmalı?: Radar grafiğinde mavi çizgi, sıralamalara göre şekil almaktadır. Mavi çizgi merkezden uzaklaştıkça, ilgili bileşen sıralaması kötüleşmektedir. Merkeze yakınlık iyi durumu temsil eder. Görselin istenilen yapıda oluşturulması için Türkiye'ye ait her bir bileşen sırası endekste yer alan toplam 167 ülkeden çıkarılarak indirgenmiştir. Görselin daha net anlaşılması için yapılan bu müdahale bileşen sıralamasını değiştirmemektedir. İlgili bileşen sıralaması çevreye yerleştirilmiş parametrelerin yanına açıklama olarak bırakılmıştır. Böylece tek grafikte hem sıralama hem de refah seviyesi izlenebilmektedir.

Şekil 3: Türkiye'nin legatum refah bileşenlerine göre son durumu, 2022

Kaynak: Legatum Prosperity Index, 2023

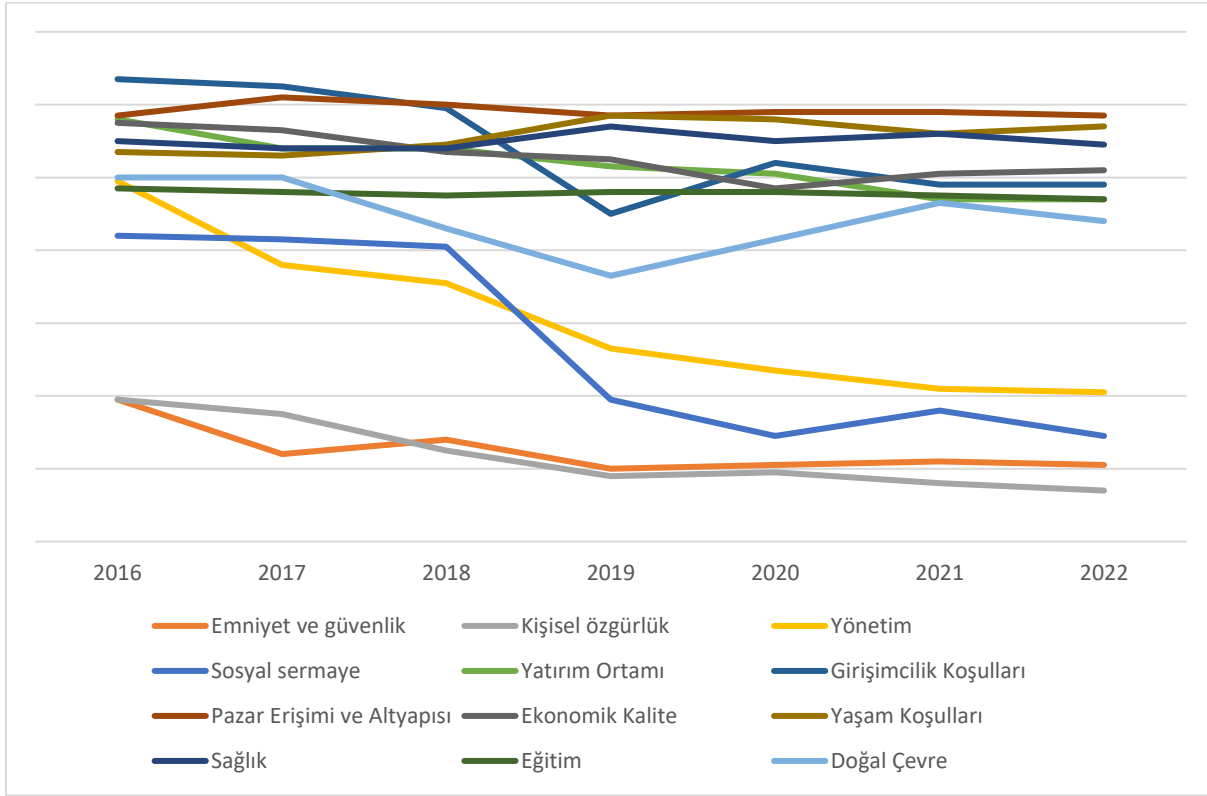
Radar grafiğinden görüleceği üzere Türkiye'nin refah sıralamasını artırabilmek için grafiğin sağ tarafında kalan ve merkezden uzaklaşan bileşenler konusunda daha etkili çalışmalar yürütmek gereklidir. Bu kapsamda; kişisel özgürlük, emniyet güvenlik, sosyal sermaye ve yönetim bileşenlerinin hızla iyileştirilmesi gerektiği açıkça görünmektedir.

TÜRKİYE'NİN REFAH SIRALAMASI DEĞİŞİMİNİN LEGATUM ALT BİLEŞENLERİNE GÖRE ANALİZİ

2007-2016 arası Legatum sıralamasında hafif dalgalı istikrar korunmasına rağmen 2016 ve sonrasında toplamda ve tüm alt bileşenlerde hızlı bir düşüş kırılımı görülmektedir (toplamda 2016'da 60.sıradan 2022'de 95.sıraya 35 sıra gerileme).

2016 sonrası yönetim, sosyal sermaye, girişimcilik koşulları ve kişisel özgürlükler bileşenlerinde belirgin gerileme kaydedilmiştir.

Şekil 4: Türkiye'nin legatum refah endeksi bileşenlerine göre sıralama değişimi 2016-2022

Kaynak: Legatum Prosperity Index, 2023

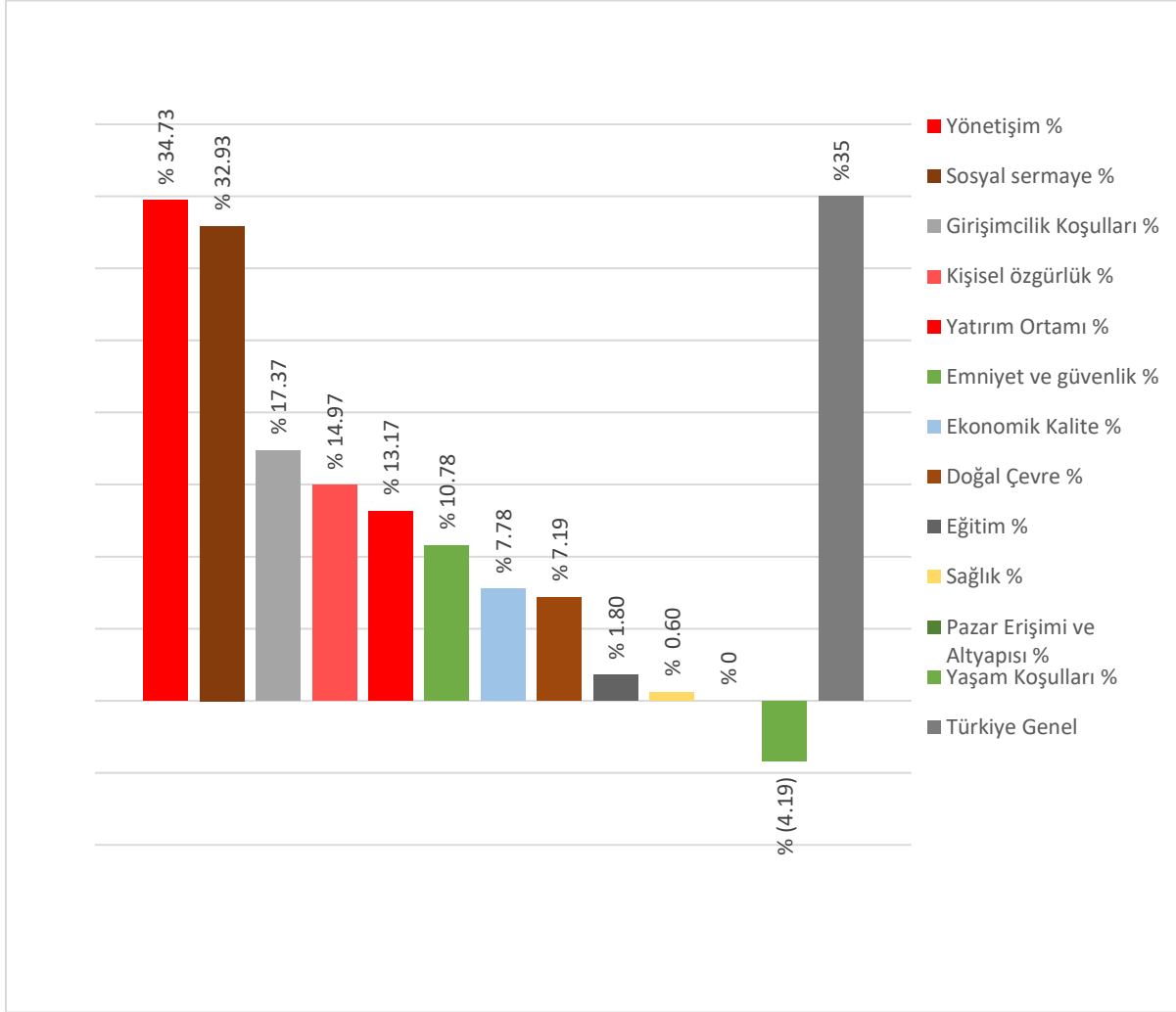
2016-2022 arası alt bileşenlerin sıralamaları dikkate alınarak Türkiye'nin endeks sıralamasına göre refah değişimi oran olarak hesaplanabilir. Toplam 167 en kötü refah düzeyi olarak kabul edildiğinde herhangi bir bileşen sıralamasının ilk dönem (2016) toplam içindeki oranı belirlenip son dönem (2022) oranı ile karşılaştırılarak daralmanın hesaplanması mümkündür.

Buna göre Türkiye'nin 2016-2022 arası Legatum alt bileşen sıralamasına göre refah değişim oranları aşağıdaki formülle hesaplanabilir:

$$\left(\text{İkinci dönem sıralamadaki oran değeri} (2022) = \frac{\text{İkinci dönem sıralama yeri}}{\text{Toplam Sıra sayısı}} \times 100 \right) -$$

$$\left(\text{İlk dönem sıralamadaki oran değeri} (2016) = \frac{\text{İlk dönem sıralama yeri}}{\text{Toplam Sıra sayısı}} \times 100 \right)$$

Şekil 5: Legatum refah bileşen sıralamasına göre refah kayıp oranları 2016-2022 (%)

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanıp oluşturulmuştur.

Türkiye, genel refah sıralamasında 2016-2022 arası %35’lik bir kayba uğramıştır (60. sıradan 95. sıraya). Şekil 5’te ayrıntıları görüleceği üzere en fazla gerileyen refah bileşeni %34,73’lük sıralama kaybıyla “yönetişimdir” (2016’da 69’dan 2022’de 127. sıraya gerilemiştir). İkinci sırada %32,93 sıralama kaybıyla “sosyal sermaye” gelir (2016’da 84’ten 2022’de 139’a). “Girişimcilik koşulları” %17,37 kayıpla üçüncü sırada (2016’da 41’den 2022’de 70’e), “kişisel özgürlük” %14,97 kayıpla dördüncü sırada (2016’da 129’dan 2022’de 154’e) ve “yatırım ortamı” %13,17 kayıpla beşinci sırada yer alır (2016’da 52. sıradan 2022’de 74. sıraya gerilemiştir). Emniyet ve güvenlik, girişimcilik koşulları, eğitim, ekonomik kalite, pazar erişimi ve altyapısında da 2016-2022 arası gerileme görülmektedir.

Sağlık refah bileşeni 2016-2022 döneminde sadece bir sıra gerilerken (58'den 59'a %0,60) "yaşam koşullarında" 61'den 54'e yedi sıra %4,19 ilerleme kaydedilmiştir.

Legatum Sıralamasında Gerileyen Refah Bileşenlerinin Analizi

2016 sonrası kırılma döneminde 2022'ye kadar on iki alt bileşenin dokuzunda gerileme görülmektedir. Türkiye'nin Legatum sıralamasında geriye düşmesine neden olan refah bileşenleri, ilgili bileşen ölçüm parametreleri ile birlikte aşağıda analiz edilmiştir.

Yönetişim

Yönetişim, güç üzerinde ne kadar kontrol ve kısıtlama olduğunu ve hükümetlerin yolsuzluk olmadan ve etkili bir şekilde çalışıp çalışmadığını ölçer. Bir ülkenin yönetiminin doğası, refahı üzerinde maddi bir etkiye sahiptir. Yönetici kısıtlamaları (%15), Siyasi sorumluluk (%15), Hukukun kuralı (%15), Devlet bütünlüğü (%20), Hükümet etkinliği (%20), Nitelikli düzenlemeler (%15) ile ölçülür (Legatum Prosperity Index, 2023). Bu kapsamda yönetim, güçlü kurumlar ve hukukun üstünlüğü sayesinde politikayı verimli ve kaliteli şekilde yürürlüğe koyan, nitelikli düzenlemeler tasarlayıp ekonomik büyümeye katkıda bulunan yetkin hükümetler olarak algılanmaktadır. Siyasi sorumluluk altında Hükümetlerin hesap verebilirliğinin önemli bir testi, gücün istekli, tutarlı ve barışçıl bir şekilde aktarılıp aktarılamayacağı konusunda olmaktadır (Gilley, 2006). Bununla birlikte özellikle Sahra altı Afrika'nın birçok yerinde 1990'dan beri yönetimin değişmemesi, istikrarlı demokratikleşmenin meşruiyetini de tehlikeye atmaktadır (Siegle ve Cook, 2020).

Yönetici Kısıtlamaları, özellikle yürütmeye ilgili olarak denge ve güçler ayrılığını değerlendirir. Beş değişkeni bulunur. (1) Yürütme yetkileri, yasama ve yargı organı tarafından etkin bir şekilde sınırlandırılmıştır, (2) Hükümet yetkileri bağımsız ve hükümet dışı kontrollere tabidir, (3) Yetki devri kanuna tabidir, (4) Hukukun üstünlüğü ve siyasete askeri müdahale, (5) Hükümet yetkilileri görevi kötüye kullanma nedeniyle cezalandırılır. Türkiye bu bileşende özellikle güçler ayrılığı etkisinin azalması nedeniyle refah kaybına uğramıştır. Ayrıca hukukun üstünlüğü ile hükümet yetkililerinin görevi kötüye kullanma nedeniyle cezalandırılmaları başlıkları da refahın azalmasının nedenleri olarak öne çıkmaktadır.

Siyasi sorumluluk veya siyasi hesap verebilirlik, siyasi çoğulculuk derecesini ve diğer hesap verebilirlik mekanizmalarını yakalayarak, bireylerin kamu kurumlarını sorumlu tutabilme derecesini ölçer. Dört alt değişkene odaklanır. (1) Hedef olarak demokrasi ve piyasa ekonomisi konusunda fikir birliği, (2) Siyasi katılım ve haklar, (3) Demokrasi düzeyi ve (4) Şikayet mekanizmaları. Bu bileşende, tüm alt başlıklar refah seviyesinde azalmaya neden olurken, en yüksek kayıp demokrasi ve piyasa ekonomisi konusunda fikir birliği konusunda gerçekleşmiştir.

Hukuk kuralı ve hukukun üstünlüğü, yargının adilliği, bağımsızlığı ve etkinliği (hem medeni hukukun hem de ceza hukukunun uygulanmasında) ile birlikte bireylerin hukuka karşı hesap verebilirliğidir. (1) Yargı bağımsızlığı, (2) Sivil adalet, (3) Hukuk sisteminin bütünlüğü ve (4) Uyuşmazlık çözümünün etkinliği bileşenlerinde değerlendirilir. Bu bileşende, refah kaybı en fazla Hukuk sisteminin bütünlüğü konusunda yaşanmıştır. Ayrıca, uyuşmazlık çözümünün etkinliği de refah kaybında öne çıkmaktadır.

Devlet bütünlüğü ve hükümetin dürüstlüğü hem yolsuzluğun bulunmadığını hem de hükümetin açık bilgi ve şeffaf uygulamalar yoluyla vatandaş katılımını ne derece teşvik ettiğini kapsayan bir bütünlüğünü değerlendirir. 8 alt değişkenle en yoğun refah bileşenlerinden biridir. Bu kapsamda, (1) Kamu görevinin özel kazanç için kullanılması, (2) Kamu fonlarının yönlendirilmesi, (3) Yolsuzlukla mücadele politikası, (4) Müştericilik/vatandaş oy satın alınan müşteri gibi görmek, (5) Yasama yolsuzluğu, (6) Adli yolsuzluk, (7) Yönetici yolsuzluğu, (8) Kamu sektörü yolsuzluğu ölçümlerini içerir. Bu bileşende, kamu fonlarının yönlendirilmesi refahın artmasını sağlarken diğer tüm konularda refah kaybı yaşanmıştır. En çok refah kaybına neden olan alt bileşen, yolsuzlukla mücadele politikaları olmuştur.

Hükümet Etkinliği, kamu hizmeti sunumunun kalitesi, bürokrasinin kalitesi ve yetkililerin yetkinliğinin birleşimidir. (1) Devlet kalitesi ve güvenilirliği, (2) Kamu yararına önceliklendirme, (3) Devlet harcamalarının verimliliği, (4) Varlıkların verimli kullanımı, (5) Uygulama, (6) Politika öğrenme ve (7) Politika koordinasyonu alt bileşenlerinde ölçülür. Hükümetin etkinliği bileşeninde Kamu yararında önceliklendirme konusunda ciddi düzeyde refah kaybı yaşanırken, bunu uygulama, politika öğrenme ve politika koordinasyonu konuları izlemektedir.

Kaliteli düzenlemeler, düzenleyici devlet işleyişinin külfetli olup olmadığı, sorunsuz ve verimli bir şekilde yürütülüp yürütülmediği ve özel sektör gelişimini engelleyip engellemediği gibi yönleri kapsar. Bu çerçevede, (1) Bilgi edinme hakkı, (2) Kamuya açık yasalar ve hükümet verileri, (3) Hükümet politikasının şeffaflığı, (4) Bütçe şeffaflığı, (5) Düzenleyici kalite, (6) Yönetmeliklerin uygulanması, (7) Zorlu düzenlemelerde yasal çerçevenin etkinliği ve (8) İdari işlemlerde gecikme olup olmadığı kriterlerine dikkat edilir. Kaliteli düzenlemeler bileşeninde, bilgi edinme hakkı ile kamuya açık yasalar ve hükümet verileri konuları refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlarken, diğer konularda refah kaybı yaşanmaktadır. Refah kaybı en fazla yönetmeliklerin uygulanması, zorlu düzenlemelerde yasal çerçevenin etkinliği ve idari işlemlerde gecikme konularında yaşanmıştır.

Sosyal sermaye

Sosyal Sermaye, “Kişi ve Aile İlişkileri”, “Sosyal Ağlar”, “Kişilerarası Güven”, “Kurumsal Güven” ve “Yurttaşlık ve Sosyal Katılım” beş alt bileşeninde ölçülmektedir. Her bir bileşen %20’lik ağırlığa

sahiptir. Sosyal sermaye bileşeninde zayıflayan aile bağları, son yıllarda gelişmiş ülkelerde görülen boşanma oranlarındaki keskin artışın belirtileridir. 2019’da OECD ülkeleri arasında, dört ülke dışında tüm ülkelerde boşanma oranlarının 1970’tekinden daha yüksek olduğu tespit edilirken, Belçika, Yunanistan, İsrail, Kore, Lüksemburg, Norveç, Hollanda ve Portekiz dahil olmak üzere bazı ülkelerde oranlar bu dönemde önceki dönemlere göre iki kattan fazla artış göstermiştir (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2019). Türkiye’de, özellikle 2017’den itibaren sosyal sermaye refah bileşeninde belirgin bir geri kırılma görülmektedir.

Kişisel ve Aile İlişkilerinde, sıkı sıkıya bağlı kişisel ilişkiler ve aile bağlarının gücü yer alır. İlişkiler, bireylerin günlük olarak duygusal, zihinsel ve finansal olarak başvurabilecekleri desteğin temelini oluşturur. İki alt değişkeni bulunur. (1) Başlı belada olduğunda aileden ve arkadaşlardan yardım talep edebilme, (2) Ailenin pozitif enerjisini hissetme. Bu bağlamda Türkiye için önemli sorun görünmemektedir.

Sosyal Ağlar, bir bireyin daha geniş ağlarındaki insanlarla olan bağlarının gücünü ve sağladığı fırsatları ölçer. Bu bağlar, sosyal desteğin hayati bir parçasıdır ve toplumdaki farklı grupları kapsadığında köprü sermayesini destekleyebilir. Yerel sosyal ağlar, komşular da dahil olmak üzere diğer bireyler ve ailelerle ilişkiler kurmaya ve sürdürmeye bağlıdır. Bunun için (1) Saygı, (2) Arkadaş edinme fırsatı ve (3) Başka bir haneye yardım davranışı ölçülmektedir. Türkiye’nin skoru saygı ve arkadaş edinme fırsatında gerileme göstermiştir. Başka bir haneye yardım davranış niyeti devam etse de son beş yılda fiilen gerçekleşmede azalma görülmektedir.

Kişilerarası Güven, insanların yabancılara ve bilinen sosyal alanlarının dışındakilere ne kadar güvendiğini kapsayan toplumdaki güven miktarını değerlendirir. (1) Genelleştirilmiş kişilerarası güven ve (2) Bir yabancıya yardım etme alt bileşenleri ile ölçülür. Türkiye’de son beş yılda kişiler arası güvende önemli ölçüde tahribat meydana gelmiştir.

Kurumsal Güven, bireylerin kurumlarına ne kadar güvendiğini gösterir. Kurumlara güven, siyasi sistemlerin meşruiyetinin ve istikrarının üzerine inşa edildiği önemli bir temeldir. Bu bileşende, (1) Yerel polise güven, (2) Halkın politikacılara güveni, (3) Finans kurumlarına ve bankalara duyulan güven, (4) Yargı sistemlerine ve mahkemelere güven, (5) Ulusal hükümete güven ve (6) Orduya güven değişkenleri ölçülür. Türkiye’de sosyal sermaye refah düzeyindeki gerilemenin en önemli nedeni kurumsal güven aşınmasıdır. Özellikle yargı sistemine ve mahkemelere güvende önemli ölçüde gerileme görülmektedir. Diğer bileşenlerde de kayda değer güven kaybı yaşanmaktadır.

Yurttaşlık ve Sosyal Katılım, geniş anlamda yurttaşlık ve toplumsal alanlara bölünmüş bir toplumda insanların katılım miktarını ölçer. Bu kapsam, (1) Hayır kurumuna bağışlanan para, (2) Seçmen katılımı³, (3) Gönüllülük ve (4) Bir kamu görevlisine görüş bildirme değişkenleri ile ölçülür. Türkiye genelinde hayır kuruluşlarına bağışlanan para (özellikle merkezi yardım toplama sistemleri ile) halen kuvvetlidir. Türkiye'de seçmen katılımı genel olarak yüksektir (genel seçimlerde ortalama %81; yerel seçimlerde ortalama %76 seviyesindedir). En yüksek genel seçim katılımı 1980 ihtilali ardından olmuştur (1983'te %92,36; 1987'de %93,38). En yüksek yerel seçim katılımı %90,5 ile 1994'te gerçekleşmiştir. Kamu görevlisine görüş bildirme imkanları 2015 ardından hızla gerilemeye başlamıştır.

Girişimcilik koşulları

Girişimcilik Koşulları, işletmelerin başlama (%25), rekabet etme (%30) ve genişlemesinin kolaylık derecesini (%25) ölçer. Giriş engellerinin düşük olduğu rekabet edilebilir pazarlar (%10), işletmelerin yenilik yapması ve yeni fikirler geliştirmesi için önemlidir. Bu, düzenlemelerin ticarete olanak sağladığı ve toplumun değişen ihtiyaçlarına yanıt verdiği dinamik (%10) ve girişimci bir ekonomi için esastır. Bu refah bileşeninde hükümetlerin planlı destekleri önemlidir. Örneğin, Latin Amerika ve Karayipler'deki tüm devlete ait işletmelerin (KİT'ler) yaklaşık olarak üçte biri, yıllık zarar bildirmektedir. Bu tür işletmeleri çalışır durumda tutmak, hükümetlerin GSYİH'nın %0,3 ila %1'ine denk gelen mali transferleri onaylamasını gerektirir. Bu arada, bölgedeki KİT'lerin biriktirdiği yükümlülükler, GSYİH'nın %20'sine kadar ulaşabilir ve bu da onları iflas edemeyecek kadar büyük hale getirir (Musacchio, Pineda ve Huber, 2019).

Yurtiçi Piyasa Rekabet Edebilirliği, yerleşiklerin korunmasına karşı piyasanın yeni katılımcılara ne kadar açık olduğunu inceler. (1) Piyasaya dayalı rekabet, (2) Tekel karşıtı politika ve (3) Pazar hakimiyetinin kapsamı alt bileşenleriyle ölçülür. Yurtiçi Piyasa Rekabet Edebilirliği bileşeninde, pazar hakimiyetinin kapsamı konusunda refah seviyesinde büyük oranda azalma görülmüştür.

Fiyat Bozulmaları, rekabetçi piyasaların sübvansiyonlar ve vergiler tarafından bozulup bozulmadığını tespit eder. (1) Vergi ve sübvansiyonların bozucu etkisi ve (2) Enerji sübvansiyonları alt bileşenleriyle ölçülür. Ülkemizde enerji sübvansiyonlarında iyileşme görülürken, vergi ve sübvansiyonlarının bozucu etkisi konusunda refah seviyesinin azaldığı görülmüştür.

³ Bu gösterge Türkiye'nin refah bileşenleri altında yer alan göstergeler tablosunda yer almamaktadır. Ülkelere göre gösterge sayıları değişkenlik göstermektedir. Örneğin toplam gösterge 300 iken bazı ülkelerde 297'dir. Türkiye'de 299 tanedir. Ancak bu bileşen neden Türkiye gösterge panelinde bulunmamaktadır anlaşılamamıştır. 2007'den bu yana Türkiye'de istikrarlı seçmen katılımı istatistikleri bulunmamaktadır ve belirgin artış oranları gözlenmektedir. Bu bileşenin Türkiye'nin refah düzeyine olumlu katkıda bulunma potansiyeli bulunmaktadır.

İş Oluşturma Ortamı, girişimciliği teşvik eden yasal ve politika odaklı faktörleri ölçer. (1) Özel şirketler korunur ve izin verilir, (2) İş kurma kolaylığı, (3) Küme geliştirme durumu, (4) İşgücü becerisi bir iş kısıtlaması ve (5) Vasıflı işçilerin mevcudiyeti alt bileşenleriyle ölçülür. Bu bileşende, iş kurma kolaylığı dışındaki konularda refah seviyesinin azaldığı görülmektedir.

Mevzuat Yüğü, vergi düzenlemeleri de dahil olmak üzere düzenlemelere uymak için ne kadar çaba ve zaman gerektiğini gösterir. (1) Devlet düzenlemelerinin yükü, (2) Düzenlemelere uyum için harcanan zaman, (3) Vergi ödemelerinin sayısı, (4) Vergi beyanında harcanan zaman, (5) İnşaat ruhsatı alma yükü ve (6) Bina kalite kontrol endeksi alt bileşenleriyle ölçülür. Mevzuat yüküyle ilgili çalışmalarda, vergi ödemeleri ve inşaat ruhsatı alma yükü konularında refah seviyesinde azalma görülürken Diğer başlıklarda iyileştirmeler kaydedilmiştir.

İşgücü Piyasası Esnekliği, işyerinin hem işveren hem de çalışan için ne kadar dinamik ve esnek olduğunu ölçer. (1) Emek-işveren ilişkilerinde iş birliği, (2) İşe alma uygulamalarının esnekliği, (3) Artıklık maliyetleri, (4) İş sözleşmelerinin esnekliği ve (5) Ücret belirleme esnekliği alt bileşenleriyle ölçülür. İşgücü Piyasası Esnekliği bileşeninde, işçi-işveren ilişkilerinde iş birliği ve işe alma uygulamalarının esnekliği konularında refah seviyesi azalırken diğer konularda statik kalınmıştır.

Kişisel özgürlük

Kişisel Özgürlük; temel yasal haklara, bireysel özgürlüklere ve sosyal hoşgörüyeye yönelik ilerlemeyi ölçer. Medeni hak ve özgürlükleri teşvik eden toplumların, vatandaşları arasında memnuniyet düzeyinin arttığı görülmüştür (Veenhoven, 2015). Ayrıca, bir ülke, vatandaşlarının kişisel özgürlükleri ve yeniliği teşvik sosyal çeşitliliği korunduğunda daha yüksek milli gelir seviyelerine ulaşmaktadır (Marslev ve Sano, 2016). Kişisel özgürlük; serbestçe hareket edebilme (%25), Toplanma ve örgütlenme özgürlüğü (%20), İfade özgürlüğü ve bilgiye erişim (%20), Yasal ayrımcılığın yokluğu (%20) ve Toplumsal hoşgörü (%15) alt bileşende ölçülmektedir.

Serbestçe hareket edebilme/faillik, bireyin hareket etmekte, zorlama veya kısıtlanmadan ne derece özgür olduğunu gösterir. Zorla esaret ve kölelik, yasadışı hapis, hareket kısıtlamaları ve diğer birçok faktör, faillik üzerinde engel teşkil edebilir. (1) Kişisel özerklik ve bireysel haklar, (2) Yasal süreç ve haklar, (3) Hareket özgürlüğü, (4) Kadınların hareket özgürlüğü, (5) Gizliliğe keyfi müdahaleden muafiyet, (6) Zorla çalıştırmama, (7) Köleliğe hükümetin tepkisi, (8) Özgürlükten memnuniyet alt başlıkları ile ölçülür. Türkiye, kişisel özerklik ve bireysel haklar, yasal süreç ve haklar, kadınların hareket özgürlüğü ve gizliliğe keyfi müdahale başlıklarında gerileme göstermiştir.

Toplanma ve Örgütlenme Özgürlüğü, insanların kamusal alanlarda başkalarıyla bir araya gelerek fikirlerini özgürce, devletten bağımsız olarak ifade etme ve kolektif çıkar örgütleri oluşturma özgürlüğüne sahip olma derecesini ölçer. Üç alt başlıkta ölçülür. (1) Dernek kurma ve örgütlenme hakkı, (2) Toplanma ve birleşme garantisi ve (3) Devletten özerklik. Türkiye bu kapsamda toplanma ve birleşme garantisi konusunda gerilime göstermiş diğerlerinde görece statik kalmıştır.

İfade ve Bilgi Edinme Özgürlüğü, insanların siyasi görüşlerini sitem etmeksizin ifade etme yeteneğini ve medyanın ne ölçüde sansürlendiğini ve iktidardaki hükümetten bağımsız ve etkilenmediğini ifade eder. Altı alt başlıkta ölçülür. (1) Hükümet sansüründen basın özgürlüğü, (2) Fiziksel baskıdan uzak basın özgürlüğü, (3) Düşünce ve ifade özgürlüğü, (4) Devlet medya sansürü, (5) Alternatif bilgi kaynakları ve (6) Medya perspektiflerinin siyasi çeşitliliği. Türkiye'de ilk dört maddenin baştan beri sıkıntılı olduğu tespit edilmiş olmakla birlikte son yedi yıl içinde önemli ölçüde gerileme kaydedilmiştir.

Yasal Ayrımcılığın Yokluğu, yasada veya hükümet tarafından yapılan ayrımcılığın düzeyini ve yasanın birey ve grupları ayrımcılığa maruz kalmaktan koruyup korumadığını değerlendirir. Bu boyut, cinsiyet, cinsellik, din, etnik köken ve ekonomik arka plan dahil olmak üzere birçok faktörü kapsar. Ölçüm parametreleri olarak (1) Eşit muamele ve ayrımcılık yapılmaması, (2) Ayrımcı olmayan hukuk adaleti, (3) İşe alma ve işyeri ayrımcılığında muafiyet, (4) LGBT Hakları, (5) Kadınların işyeri, eğitim ve aile haklarının korunması, (6) İnanç ve din özgürlüğü, (7) Devletin dini sindirmesi ve düşmanlığı olarak belirlenmiştir. Türkiye'de ilk dört maddede düşük refah düzeyi tespit edilmiştir.

Sosyal Hoşgörü, toplumların nüfus içindeki farklılıklara ne derece hoşgörülü olduğunu ve bu farklılıklardan kaynaklanan gerilim düzeyini ölçer. Toplumsal ayrımcılık ve hoşgörüsüzlük, bir toplumda ciddi sorunlara yol açabilir ve bireyin fiili özgürlüklerinin önemli bir engelleyicisidir. (1) Etnik azınlıkların algılanan hoşgörüsü, (2) LGBT bireylerin algılanan hoşgörüsü ve (3) Göçmenlerin algılanan hoşgörüsü değişkenlerinde ölçülür. Son dönemde Türkiye'nin aldığı yoğun göç, bu parametrede refahın gerilemesine neden olmuştur.

Yatırım ortamı

Yatırım Ortamı, mülkiyet haklarının varlığı (%30), yatırımcı koruması (%20) ve sözleşme yaptırımı (%20) yoluyla yatırımların ne ölçüde korunduğunu ölçer. Finansal ekosistemin (%20) yatırım için ne kadar uygun olduğu ayrıca yerli ve uluslararası sermayenin (hem borç hem de öz sermaye) mevcudiyeti ve kısıtlamaları da (%10) ölçülür. Yatırımlar ve mülkiyet hakları bir hukuk sistemi yoluyla ne kadar çok korunursa ekonomik büyümeyi o denli sağlıklı olur. Mülkiyet hakları, refahın ayrılmaz bir bileşenidir ve bireylere hem ekonomide hem de toplumda bir pay verir. Bu nedenle mülkiyet haklarının korunması, bir

bireyin sıkı çalışması sonucunda yaratılanların tehlikeye atılmayacağına dair temel bir garanti sağlar (De Soto, 2000). Bu nedenle, etkili mülkiyet hakları ekonomik kalkınmanın temel bir ön koşuludur. Son beş yılda, en güçlü mülkiyet haklarına sahip 10 ekonomi, en zayıf mülkiyet haklarına sahip 10 ekonomiden iki buçuk kat daha hızlı büyümüştür (Property Rights Alliance, 2020). Ayrıca, mülkiyet haklarını koruma taahhüdü hükümetlerin ve liderlerinin meşruiyetini artırmaktadır (Frankel, 2012).

Mülkiyet Hakları, arazi, varlıklar ve fikri mülkiyet üzerindeki mülkiyet haklarının ne kadar iyi korunduğunu ölçer. (1) Mülkiyet haklarının korunması, (2) Kamulaştırma için yasal süreç, (3) Fikri mülkiyet koruması, (4) Arazi idaresinin kalitesi, (5) Mülkü kaydetme prosedürleri ve (6) Mülk sahipliği ve takasının düzenlenmesi alt bileşenlerinde ölçülür. Türkiye’de bu alanda önemli sorunlar görülmemektedir. Son yıllarda fikri mülkiyet haklarının korunması konusunda da kayda değer ilerleme kaydedilmiştir.

Yatırımcı Koruması, kamulaştırma riskinden azınlık hissedar haklarına kadar yatırımcı koruma derecesini değerlendirir. (1) İflasın gücü çerçevesi, (2) İflas kurtarma oranı, (3) Denetim ve raporlama standartları, (4) Hissedar yönetiminin kapsamı, (5) Çıkar çatışması yönetmeliği alt bileşenlerinde ölçülür. Bu bileşende, en fazla refah kaybına konu olan bileşen iflas koruma oranı olurken, iflas çerçevesinin gücü, denetim ve raporlama standardı konuları onu takip etmektedir.

Sözleşme Yürütme, bir sözleşme sahibinin haklarını uygulamak için bir ülkenin sisteminin etkinliğini ve verimliliğini değerlendirir. (1) Yargı idaresinin kalitesi, (2) Ticari vakaları çözme zamanı, (3) Yasal maliyetler, (4) Alternatif anlaşmazlık çözüm mekanizmaları alt bileşenlerinde ölçülür. Hukuksal süreçte, ticari davaları çözme zamanı en çok refah kaybına neden olurken alternatif anlaşmazlık çözüm mekanizmalarındaki yetersizlik onu takip etmektedir.

Finansman Ekosistemi, bankacılık ve banka borcu gibi kaynaklardan kurumsal borçlara ve daha karmaşık finansal piyasalara kadar yatırım için paranın mevcudiyetini ölçer. (1) Finansmana erişim, (2) KOBİ'lerin Finansmanı, (3) Risk sermayesi kullanılabilirliği, (4) Bankacılık sistemi ve sermaye piyasalarının kalitesi, (5) Ticari banka şubeleri, (6) Bankaların sağlamlığı ve (7) Kredi bilgilerinin derinliği alt bileşenlerinde ölçülür. Özellikle finansmana erişim konusunda refah seviyesinde ciddi düşüş yaşanmıştır. Bankaların sağlamlığı konusu da refahın azalmasında etkin bir rol oynamıştır.

Uluslararası Yatırıma İlişkin Kısıtlamalar, bir ülkeye yapılan uluslararası yatırımın hacmini, kalitesini veya türünü artıran politikaları değerlendirir. (1) Kuralların DYY (WEF) üzerindeki ticari etkisi, (2) Sermaye kontrolleri, (3) Yabancı para banka hesaplarına sahip olma özgürlüğü, (3) Finansal işlemlerle ilgili kısıtlamalar, (4) Şirketlerin yabancı mülkiyetinin yaygınlığı ve (5) Yabancıların ziyaret özgürlüğü alt

bileşenlerinde ölçülür. Burada refah seviyesindeki azalma yabancıların ziyaret özgürlüğü konusunda görülmüştür. Bunu finansal işlemlerle ilgili kısıtlamalar takip etmektedir.

Emniyet ve güvenlik

Emniyet ve Güvenlik, bireylerin ve toplulukların savaş ve iç çatışma (%20), terörizm (%15), Siyasi Bağlantılı Terör ve Şiddet (%30), şiddet suçları (%25) ve mülkiyet suçlarından (%10) ne derece arınmış olduğunu ölçer. Bu faaliyetlerin mevcut olduğu bir toplumda, bireylerin yaşamları, özgürlükleri ve mülklerinin güvenliği hem mevcut yaygınlıkları hem de uzun süreli etkileri nedeniyle risk altındadır. Kısacası, bir ulus, topluluk veya toplum ancak vatandaşları için güvenlik ve emniyet ortamında gelişebilir.

Savaş ve İç Çatışma, bir ülkeyi hem içeride hem de dışarıda etkileyen organize çatışmaların ölümler, yaralanmalar ve insanların yerinden edilmesi açısından insanlar üzerindeki etkisiyle ilgilidir. (1) İki taraflı çatışma ölümleri, (2) Sivil ve etnik savaş, (3) Çatışma kaynaklı iç yer değiştirme ve (4) Mülteciler (menşe ülke) alt bileşenleriyle ölçülür. Ülkemizde özellikle son yıllarda artan mülteciler ve iki taraflı çatışma ölümleri konularında yapılan ölçümlerde refah seviyesinde azalma görülmüştür.

Terörizm, devlet dışı aktörlerin bir ulusun nüfusuna kasıtlı ve hedefli olarak verdiği zararı, meydana gelen olayların, yaralanmaların ve ayrıca ölümlerin sayısını dikkate alarak ölçer. İşletmelere yönelik saldırıların maliyetleri de dikkate alınmaktadır. (1) Terör ölümleri, (2) Terör yaralanmaları, (3) Terör olayları ve (4) Terörizmin mülk maliyeti alt bileşenleriyle ölçülür. Türkiye'nin maruz kaldığı terör saldırıları nedeniyle özellikle terör yaralanmaları konusunda refah seviyesinde azalma yaşanmıştır.

Siyasi Bağlantılı Terör ve Şiddet, insanların devlet veya diğer siyasi organlar tarafından uygulanan terör ve şiddetten ne ölçüde korktuğunu veya bunlardan mustarip olduğunu ölçer. (1) Siyasi terör, (2) Yargısız infazlar, (3) İşkence kullanımı, (4) Kaybolma vakaları, (5) Siyasi hapis ve (6) Tek taraflı çatışma ölümleri alt bileşenleriyle ölçülür. Siyasi Bağlantılı Terör ve Şiddete bağlı kaybolma vakaları refah seviyesinin azalmasında ciddi rol oynamaktadır.

Şiddet Suçu, şiddet içeren ev içi suçların bir ülkenin vatandaşlarını ne ölçüde etkilediğini değerlendirir. (1) Kasıtlı cinayetler, (2) Şiddet yoluyla anlaşmazlık çözümü, (3) Geceleri tek başına güvenli yürüyüş ve (4) Kadınların fiziksel güvenliği alt bileşenleriyle ölçülür. Ülkemizde geceleri tek başına güvenli yürüyüş ve kadınların fiziksel güvenliği konularında refah seviyesinde azalma yaşanmıştır. Diğer taraftan, şiddet yoluyla anlaşmazlık çözümü konusunda, refah artışına katkı sunacak iyileştirmeler yaşanmıştır.

Mülkiyet Suçu, hırsızlık gibi mülkiyet suçlarının bireylerin güvenliğini istikrarsızlaştırdığı ve hem bireylerin servetini hem de refahını etkilediği düzeyi yakalar. (1) Mülkün çalınması, (2) Suç ve şiddetin işletme maliyetleri ve (3) Organize suçun işletme maliyetleri alt bileşenleriyle ölçülür. Refah düzeyinin azalmasında sadece suç ve şiddetin işletme maliyetleri konusunun etkili olduğu görülmüştür.

Ekonomik kalite

Ekonomik Kalite, bir ekonominin ne kadar sağlam olduğunu (mali sürdürülebilirlik %25, makroekonomik istikrar %10) ve bir ekonominin zenginlik üretmek için nasıl donatıldığını (üretkenlik ve rekabet gücü %30, hareketlilik %15) ölçer. Güçlü bir ekonomi, yüksek işgücü katılımına (%20) ve çok çeşitli değerli mal ve hizmetlerin üretimine ve dağıtımına bağlıdır. Ekonomik kalite açısından, başka yerlerde olduğu gibi, örneğin COVID salgınına yanıt olarak alınan kararlar Birleşik Krallık'taki istihdamı etkilemiş ve İşgücü piyasasına etkileri hissedilmiştir. Birleşik Krallık'ın her bir ülkesinde ve bölgesinde daha önce istihdam edilen kişilerin %35 ila %41'i, ücretlerde ve çalışma saatlerinde düşüştürülen izne çıkarılmaya veya işlerini tamamen kaybetmeye kadar istihdam durumlarında olumsuz bir değişiklik yaşamıştır (Social Metrics Commission, 2020).

İşgücü Katılımı, işsizlik oranları ve cinsiyet oranları dahil olmak üzere demografi ve işgücünün kesişimini kapsar. (1) İşgücüne katılım, (2) Kadınların işgücüne katılımı, (3) Ücretli ve maaşlı işçiler, (4) İşsizlik ve (5) Genç işsizliği alt bileşenleriyle ölçülür. Türkiye'de işgücüne katılım, kadınların işgücüne katılımı, ücretli ve maaşlı işçiler konularında az da olsa refah seviyesinde iyileşme izlenirken, işsizlik ve genç işsizliği konusunda refah seviyesinde azalma olduğu görülmüştür.

Hareketlilik, iş hacmini, yani bir ekonomiye giren ve ekonomiden çıkan başarısız firmaların sayısını ölçer. (1) Yeni iş yoğunluğu, (2) Patent başvuruları ve (3) Yetenekli insanları çekme kapasitesi alt bileşenleriyle ölçülür. Ekonomik hareketlilikte yeni iş yoğunluğu ve patent başvurularında iyileştirmeler görülürken, yetenekli insanları çekme kapasitesindeki azalmalar refah seviyesini geriletmiştir.

Üretkenlik ve Rekabet Edebilirlik, girdilerin çıktılara dönüştürülebildiği verimliliği yakalar. Rekabet, firmaları maliyet ve zaman kısıtlamalarını azaltmak için yeni yollar geliştirmeye zorlayarak üretkenliği artırır. (1) Emek verimliliği, (2) Ekonomik karmaşıklık, (3) İhracat kalitesi ve (4) Yüksek teknoloji mamul ihracatı alt bileşenleriyle ölçülür. Bu bileşende, refah seviyesini azaltan bir durum görülmemiştir. İhracat kalitesi statik kalmakla beraber, diğer konularda iyileştirmeler görülmüştür.

Makroekonomik İstikrar, kişi başına düşen GSYİH büyüme oranı ve enflasyon oranının oynaklığı olmak üzere ekonominin iki temel unsurunu ölçer. Her ikisi de beş yıllık son ortalama olarak alınır. (1) Kişi

başına GSYİH büyümesi ve (2) Enflasyon oynaklığı alt bileşenleriyle ölçülür. Her iki bileşende de gerilemeler kaydedildiğinden refah seviyesinin azaldığı görülmüştür.

Mali Sürdürülebilirlik, bir hükümetin orta ve uzun vadede cari harcamalarını, vergilerini ve diğer politikalarını sürdürme yeteneğini değerlendirir. (1) Devlet bütçe dengesi, (2) Devlet borcu, (3) Ülke kredi notu, (4) Ülke risk primi ve (5) Brüt tasarruf alt bileşenleriyle ölçülür. Mali sürdürülebilirlik açısından hükümet politikalarında devlet bütçe dengesi, ülke kredi notu ve ülke risk primi konularında refah seviyesinde azalma görülmüştür. Devlet borcu ve brüt tasarruf konularında iyileştirmeler görülmüştür.

Doğal çevre

Doğal Çevre, insanların günlük yaşamlarındaki gelişme yetenekleri üzerinde doğrudan etkisi olan fiziksel çevre unsurlarını ölçer. Bu kapsamda ekosistemi koruma çabaları (%15), Okyanuslar (%15), Temiz su (%20), Orman, arazi ve toprak (%20), Hava kirliliğine maruz kalma (%15) ve Emisyonlar (%15) çerçevesinde ölçüm yapılır. Özellikle Hava kirliliğine maruz kalma konusunda yapılan araştırmalar hava kirliliğinin çocuklar üzerinde orantısız bir şekilde zarar verici bir etkiye sahip olduğunu ve çocukluk çağı astımı vakalarının artık tüm zamanların en yüksek seviyesinde olduğunu gösteriyor (Holst, Pedersen ve Thygesen, 2020).

Koruma Çabaları, gelecek nesiller için çevreyi koruma ve sürdürmeye yönelik çabaların kapsamını ve bu çabalardan halkın memnuniyetini içerir. Altı alt bileşende yapılan ölçümler; (1) Karasal korunan alanlar, (2) Deniz koruma alanları, (3) Orman alanlarının uzun vadeli yönetimi, (4) Biyoçeşitlilik alanlarının korunması, (5) Pestisit/ilaçlama yönetmeliği ve (6) Koruma çabalarından memnuniyet olarak sıralanmaktadır. Koruma çabalarından memnuniyet konusunda refah kaybı yaşanmıştır. Ayrıca orman alanlarının uzun vadeli yönetimi konusunda iyileştirme görülürken diğer konular görece statik kalmıştır.

Okyanuslar, bir ülkenin deniz kaynaklarının kalitesini ve bunun vatandaşların yaşam kalitesi üzerindeki etkisini ölçer. Son yıllarda yeşil ekonomi ile birlikte anılan mavi ekonomi bu kapsamda önemini giderek artırmaktadır. Üç temel ölçüm parametresi bulunur. (1) Balık stoklarının aşırı kullanımı, (2) Deniz biyoçeşitliliğinin istikrarı ve (3) Temiz okyanus suyu. Türkiye okyanus kıyısında olmadığı için deniz ve akarsuları ile bu bileşene dahil olur. Ancak üç tarafı denizlerle çevrili olmasından dolayı özellikle balık stoklarının aşırı kullanımı ve deniz biyoçeşitliliği konusunda ölçüme tabidir. Türkiye'de, son 16 yılda her iki bileşende de statik kalmış bir gelişme kaydedilmemiş görünmektedir.

Tatlı su, bir ülkenin tatlı su kaynaklarının kalitesini ve bunun vatandaşların yaşam kalitesi üzerindeki etkisini değerlendirir. (1) Yenilenebilir su kaynakları, (2) Atık su arıtma, (3) Tatlı su çekimi, (4) Su

kalitesinden memnuniyet alt değişkenleri ile ölçülür. Türkiye’de bu alanda büyük sorunlar olmamakla birlikte sürdürülebilirlik temalı tartışmaların başında su kaynakları gelmektedir. Özellikle yenilenebilir su kaynakları ve atık su arıtma konusunda beklenen gelişmelerin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Orman, Arazi ve Toprak, bir ülkenin arazi, orman ve toprak kaynaklarının kalitesini ve bunun vatandaşların yaşam kalitesi üzerindeki etkisini değerlendirir. (1) Orman alanı, (2) Sel oluşumu ve (3) Sürdürülebilir nitrojen yönetimi değişkenleri ile ölçülür. Türkiye’de son on yıl içinde orman alanlarındaki tahribat ve sel zararları refahın gerilemesinde büyük paya sahiptir.

Hava Kirliliğine Maruz Kalma, bir ülke nüfusunun fiziksel olarak maruz kaldığı emisyon seviyesini ve bunun onların yaşam kalitesi üzerindeki etkilerini ifade eder. (1) İnce partikül maddeye maruz kalma, (2) Hava kirliliğinin sağlık üzerindeki etkisi ve (3) Hava kalitesinden memnuniyet değişkenleri ile ölçülür. Yerel yönetimlerce de sürekli denetlenen partikül madde ve hava kirliliği seviyesi sayesinde Türkiye’de son otuz yılda belirgin bir iyileşme kaydedilmiştir.

Emisyonlar, bir ülkedeki sera gazı ve diğer kirleticilerin emisyon seviyesini ölçer. Bu bileşen, belirli bir ülkenin gelecek nesillerin yaşanmış deneyimleri üzerinde sahip olacağı atmosfer üzerindeki baskıların uzun vadeli etkisini kapsar. Beş alt konuda ölçüm yapılır. (1) CO₂ emisyonları, (2) SO₂ emisyonları, (3) NO_x emisyonları, (4) Siyah karbon emisyonları ve (5) Metan emisyonları. Ülkemizde siyah karbon emisyonlarında iyileşme görülürken, özellikle CO₂ emisyonlar konusunda refah kaybı yaşanmıştır.

Eğitim

Eğitim, eğitimin dört aşamasının (okul öncesi %5, ilk %20, orta %30 ve yükseköğretim %20) kaydı, sonuçları ve kalitesinin yanı sıra nüfustaki yetişkin becerilerini (%25) ölçer. Eğitim, insanların daha tatmin edici yaşamlar sürmelerine olanak tanır ve daha iyi eğitilmiş bir nüfus, topluma daha fazla katkıda bulunabilir. Uzun vadede eğitim, sosyal ve sağlıkla ilgili sonuçları iyileştirirken aynı zamanda daha fazla sivil katılıma yol açarken ekonomik kalkınmayı ve büyümeyi yönlendirmeye yardımcı olabilir. UNESCO İstatistik Enstitüsü’ne göre, pandemiden önce, 59 milyon ilkököl çağındaki çocuk da dahil olmak üzere, dünya çapında 250 milyondan fazla çocuk okula gitmemektedir (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO], 2019). Belki de tahmin edilebileceği gibi, sınırlı yatırım ve daha az eğitilmiş öğretmen tarafından engellenen daha yoksul ülkelerde eğitim sonuçları daha kötü olma eğilimindedir. Düşük gelirli ülkelerde, hanelerin en yoksul beşte birindeki çocukların yalnızca %34’ü okulu bitirirken, on çocuktan dokuzu on yaşına kadar yeterli düzeyde okuyamamaktadır (Hanushek ve Woessmann, 2007).

Yetişkin Becerileri, eğitim eşliğinin üzerinde olan yetişkinlerin toplumda dezavantajlı olma olasılığı çok daha düşüktür ve bu daha iyi istihdam fırsatlarına yol açacaktır. İşyerinde artan beceriler, üretkenlikle yakından bağlantılıdır. (1) Yetişkin okuryazarlığı, (2) Yetişkin nüfusun eğitim düzeyi, (3) Kadınların okuldaki ortalama yılları, (4) Eğitim eşitsizliği ve (5) Nüfus arasında dijital beceriler alt bileşenleriyle ölçülür. Yetişkin Becerileriyle ilgili yetişkin nüfusun eğitim düzeyi ve yetişkin okuryazarlığı konularında refah düzeyinin azaldığı görülürken, nüfus arasında dijital beceriler konusunda refah düzeyine çok az düzeyde bir artış görülmüştür. Genel olarak statik bir durum izlendiği anlaşılmaktadır.

Yükseköğretim, İleri eğitim (teknik, mesleki ve üniversite düzeyi dahil), insan sermayesinin yaratılması ve bilgi temellerinin oluşturulması yoluyla sosyal ve ekonomik kalkınmanın anahtarıdır. (1) Yüksek öğretime kayıt, (2) Yüksek eğitimi tamamlama, (3) Yükseköğretim kurumlarının ortalama kalitesi, (4) Üniversite mezunlarının becerileri ve (5) Mesleki eğitimin kalitesi alt bileşenleriyle ölçülür. Yükseköğretim kurumlarının ortalama kalitesinde izlenen düşüş refah seviyesinin azalmasına etki etmiştir.

Orta Öğretim, daha uzun yıllar daha kaliteli eğitimin hem ekonomik hem de sosyal açıdan yaşam sonuçlarını arttırdığı gösterilmiştir. Okula gitmenin ve bitirmenin ötesinde, iyi test puanları almak, bilişsel yeteneğin güçlü bir göstergesidir ve bir ülkenin daha iyi ekonomik performansının güçlü bir belirleyicisidir. (1) Ortaokul kaydı, (2) Alt ortaöğretim tamamlama, (3) Kaliteli eğitime erişim ve (4) Ortaöğretim kalitesi alt bileşenleriyle ölçülür. Orta öğretim seviyesinde kaliteli eğitime erişim konusunda refah seviyesinde azalma görülmüştür.

İlköğretim, öğrencilere bilişsel, sosyal, duygusal, kültürel ve fiziksel becerilerini geliştirme fırsatı vererek onları ileri okul kariyerlerine hazırlar. En önemlisi, bu temel okuryazarlık ve aritmetik becerilerini içerir. (1) İlköğretim kaydı, (2) Birincil tamamlama ve (3) İlköğretim kalitesi alt bileşenleriyle ölçülür. Bu bileşende, ilköğretim kaydı konusunda refah seviyesinde azalma görülmüştür. Ayrıca, kayıt olanlar arasında okulun tamamlanması ve ilköğretimin kalitesi konularında iyileşmeler görülmüştür.

Okul Öncesi Eğitim (%5) dilsel, bilişsel, sosyal ve duygusal becerilerin gelişimini destekler. Okul öncesi eğitime katılan öğrencilerin orta öğretimi geçme olasılıkları daha yüksektir ve sınıf tekrarı yapma olasılıkları daha düşüktür. (1) Okul öncesi kayıt alt bileşeniyle ölçülür. Okul öncesi eğitime kayıt konusunda statik izleyen bir durum söz konusudur.

Legatum Sıralamasında Değişmeyen, Çok Az Değişen veya İlerleme Kaydedilen Refah Bileşenleri

2016-2022 arası Pazar erişimi ve altyapı refah sıralamasında bir değişiklik yaşanmazken (51.sıra korunmuştur), sağlık bileşeninde çok az bir değişiklik yaşanmıştır (58'den 59'a). Yaşam koşulları bileşeninde yedi sıra ilerleme kaydedilmiştir (61'den 54'e).

Pazar erişimi ve altyapısı

Pazar Erişimi ve Altyapısı, ticareti (iletişim %25, ulaşım %25 ve kaynaklar %25) sağlayan altyapının kalitesini ve işletmeler arasında mal ve hizmet akışını engelleyen unsurları (%10) ölçer. Piyasalar yeterli altyapıya (%5) ve ticaret için birkaç engelle (%5) sahip olduğunda gelişebilir. Bu tür ticaret, daha rekabetçi ve verimli pazarlara (%5) yol açar, yeni ürünlerin ve fikirlerin test edilmesine, finanse edilmesine ve ticarileştirilmesine izin verir ve nihayetinde tüketicilere daha rekabetçi fiyatlarla daha çeşitli mallar yoluyla fayda sağlar. Örnek olarak bir Dünya Bankası araştırması, 2000 ile 2010 arasında Afrika altyapısındaki büyümenin, kıtanın o on yıldaki gelişmiş büyüme oranının yarısından fazlasıyla ilgili olduğunu ortaya çıkardığını ve altyapı yatırımının büyüme yönlendirmede diğer herhangi bir sermaye yatırımından daha etkili olduğu sonucuna vardığını açıklamaktadır (Foster ve Briceño-Garmendia, 2010).

Piyasa Bozulmaları, rekabetçi piyasaların sübvansiyonlar, vergiler ve ticarete yönelik tarife dışı engeller tarafından nasıl bozulduğunu gösterir. Dış ticaretin piyasa liberalizasyonunun kapsamını, tarife dışı engelleri ve vergi ve sübvansiyonların bozucu etkilerini değerlendirir. (1) Dış ticaretin serbestleştirilmesinin kapsamı, (2) Tarife dışı engellerin yaygınlığı ve (3) Tarife dışı önlemler alt bileşenleriyle ölçülür. Türkiye'de tarife dışı engellerin yaygınlığı konusunda refah seviyesinde küçük düzeyde azalma görülmüştür.

İthalat Tarifesi Engelleri, sınır ötesi ürün ve hizmet ticareti ile ilgili ücretleri değerlendirerek, hükümet için bir geliri artırır ve yabancı malları daha pahalı hale getirir. (1) Tarife vergilerinden muaf ithalat payı, (2) Ortalama uygulanan tarife oranı ve (3) Tarifelerin karmaşıklığı alt bileşenleriyle ölçülür. Türkiye'de İthalat Tarifesi Engelleri ile ilgili, tarife vergilerinden muaf ithalat payı ve ortalama uygulanan tarife oranı konularında refah seviyesinde azalma görülmüştür.

Serbest Piyasa Ölçeği, mal ve hizmet sağlayıcıların ayrıcalıklı erişime sahip olduğu pazarın büyüklüğünü ölçer. (1) Mallar için yerel ve uluslararası pazara erişim, (2) Hizmetler için yerel ve uluslararası pazara erişim, (3) Hedef pazarlarda karşılaşılan ticaret ağırlıklı ortalama tarife ve (4) Hedef pazarlarda tercih marjı alt bileşenleriyle ölçülür. Serbest Piyasa Ölçeği ile ilgili Türkiye'de mallar için yerel ve uluslararası pazara erişim konusunda refah seviyesinde azalma görülmüştür.

Sınır İdaresi, bir ülkenin gümrük prosedürlerinin zamanını ve idari maliyetini ölçer. (1) Gümrükleme sürecinin etkinliği, (2) Sınır düzenlemeleri ve prosedürlerine uyma zamanı ve (3) Sınır düzenlemeleri ve prosedürlerine uyma maliyeti alt bileşenleriyle ölçülür. Gümrükleme sürecinin etkinliği konusunda refah seviyesinde azalma görülmüştür.

Ulaşım, insanların ve malların ülkeler arasında ve içinde nasıl seyahat ettiğinin kolaylığını ve verimliliğini değerlendirir. Bu, tüm ulaşım türlerinin kalitesinin, çeşitliliğinin ve nüfuzunun bir ölçüsüdür. (1) Lojistik performansı, (2) Havaalanı bağlantısı, (3) Liman hizmetlerinin etkinliği, (4) Liner gönderi bağlantısı, (5) Yolların kalitesi, (6) Yol yoğunluğu ve (7) Ray yoğunluğu alt bileşenleriyle ölçülür. Ulaşım ile ilgili sadece, lojistik performansı konusunda refah seviyesinde azalma görülmüştür.

Su, su kaynaklarına erişimi ve su kaynaklarının kullanımını değerlendirir. (1) Brüt sabit su varlıkları, (2) Su üretimi ve (3) Su kaynaklarının güvenilirliği alt bileşenleriyle ölçülür. Su bileşeni genel anlamda statik kalmakla birlikte, su kaynaklarının güvenilirliği konusunda refah seviyesinde az düzeyde azalma görülmüştür.

Enerji, bir ülkedeki enerji ağının kalitesini, güvenilirliğini ve karşılanabilirliğini değerlendirir. (1) Kurulu elektrik kapasitesi, (2) Elektrik bağlantısı kurma kolaylığı ve (3) Elektrik arzının güvenilirliği alt bileşenleriyle ölçülür. Enerjiyle ilgili Türkiye'de elektrik bağlantısı kurma kolaylığı ve elektrik arzının güvenilirliği konularında refah seviyesinde azalma görülmüştür.

İletişim, iletişim araçlarını ve iletişime erişimin ne kadar yaygın olduğunu değerlendirir. (1) Uluslararası internet bant genişliği, (2) 2G, 3G ve 4G ağ kapsamı, (3) Sabit geniş bant abonelikleri ve (4) İnternet kullanımı alt bileşenleriyle ölçülür. İletişim konusunda genel olarak refah seviyesinde artış görülürken Sabit geniş bant abonelikleri konusunda azalma görülmüştür.

Sağlık

Sağlık, bir ülkedeki temel hizmetleri ve her biri uzun ömürlülüğü (%30) etkileyen hem zihinsel (%10) hem de fiziksel sağlığın (%20) kalitesi de dahil olmak üzere bir nüfusun sağlık sonuçlarını ölçer. Ayrıca, bakım sistemleri (%15) ve önleyici müdahaleler (%15) aracılığıyla nüfusun sağlık kalitesini ve sağlık hizmeti sunumunun kalitesini etkileyen davranışsal risk faktörlerini (%10) değerlendirir. Bir ulusun gerçekten başarılı olması için sakinlerinin sağlıklı olması gerekir. Fiziksel ve zihinsel sağlığı iyi olanlar, yüksek düzeyde refah bildirirken, kötü sağlık, insanları potansiyellerini gerçekleştirmekten alıkoyar. COVID-19 salgını, küresel ölüm oranlarında büyük bir artışa neden olmuştur. Dünyanın dört bir yanındaki ülkeler, pandeminin başlangıcından Ekim 2021 sonuna kadar COVID-19 kaynaklı yaklaşık beş milyon ölüm

bildirmiştir (World Health Organization [WHO], 2021). Gerçek ölü sayısı bilinmemekle birlikte, 2020'deki aşırı ölüm oranının, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Batı Avrupa'da yaşanmayan bir ölçeğe ulaştığı görülmüştür (Aburto, Schöley ve Kashnitsky, 2021).

Uzun ömür, bir ülkenin nüfusunun farklı yaşam evreleri boyunca ölüm oranını ölçer. (1) Anne ölüm oranı, (2) 5 yaş altı ölüm oranı, (3) 5-14 ölüm oranı, (4) 15-60 ölüm oranı ve (5) 60 yaşında yaşam beklentisi alt bileşenleriyle ölçülür. Uzun ömür bileşeninde yapılan ölçümlerde tüm konularda refah seviyesinde yükselme görülmüştür.

Fiziksel Sağlık, yaşayan nüfus üzerindeki fiziksel hastalığın düzeyini ve yükünü yakalar. Fiziksel sağlığın, bireyin refahı ve işgücü piyasasına etkin bir şekilde katılma yeteneği üzerinde önemli bir etkisi olabilir. (1) Fiziksel acı, (2) Sağlık sorunları, (3) Bulaşıcı hastalıklar, (4) Bulaşıcı olmayan hastalıklar ve (5) Artan kan basıncı alt bileşenleriyle ölçülür. Fiziksel Sağlıkla ilgili sadece bulaşıcı hastalıklar konusunda refah seviyesinde azalma görülürken, diğer tüm konularda refah seviyesinde artış görülmüştür.

Akıl Sağlığı, akıl hastalığının yaşayan nüfus üzerindeki seviyesini ve yükünü yakalar. Ruh sağlığı, bireyin refahı ve işgücü piyasasına etkin bir şekilde katılma yeteneği üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir. (1) Duygusal refah, (2) Depresif bozukluklar ve (3) İntihar alt bileşenleriyle ölçülür. Akıl sağlığı bileşeninde, depresif bozukluklar konusunda refah seviyesinde artış görülmüştür.

Bakım Sistemleri, bir sağlık sisteminin, toplumda mevcut olduklarında, hastalıkları ve hastalıkları tedavi etme ve iyileştirme yeteneğini değerlendirir. (1) Sağlık sigortası, (2) Sağlık tesisleri, (3) Sağlık pratisyenleri ve personeli, (4) Nitelikli sağlık personelinin katıldığı doğumlar, (5) Tüberküloz tedavi kapsamı, (6) Antiretroviral HIV tedavisi ve (7) Sağlık hizmetlerinden memnuniyet alt bileşenleriyle ölçülür. Türkiye'de sağlık tesisleri, sağlık pratisyenleri ve personeli ve nitelikli sağlık personelinin katıldığı doğumlar konularında refah seviyelerinde artış görülmüştür.

Önleyici Müdahaleler, birçok çocuğu ve yetişkini erken ölümden kurtarmak için bir sağlık sisteminin hastalıkları, hastalıkları ve diğer tıbbi komplikasyonları ne ölçüde önlediğini ölçer. (1) Difteri aşısı, (2) Kızamık aşısı, (3) Hepatit bağışıklaması, (4) Doğum kontrol yaygınlığı, (5) Doğum öncesi bakım kapsamı ve (6) Ulusal tarama programlarının varlığı alt bileşenleriyle ölçülür. Türkiye'de önleyici müdahaleler bileşeninde kızamık aşısı konusu dışındaki konularda refah seviyelerinde artış görülmüştür.

Davranışsal Risk Faktörleri, hastalık, yaralanma veya hastalık geliştirme veya erken ölüme maruz kalma olasılığını artıran karmaşık bir dizi etki tarafından kalıplanan yaşam tarzı kalıplarını değerlendirir.

(1) Obezite, (2) Sigara ve (3) Madde kullanım bozuklukları alt bileşenleriyle ölçülür. Türkiye'de Davranışsal Risk Faktörleri bileşenine ait tüm başlıklarda refah seviyesinde azalma görülmüştür.

Yaşam koşulları

Yaşam Koşulları, tüm bireylerin temel bir refah düzeyine ulaşması için gerekli olan koşullar veya koşullar kümesini ölçer. Bu koşullar dizisi, bir düzeyde maddi kaynakları (%20), yeterli beslenmeyi (%20) ve temel hizmetlere (%10) ve barınmaya (%20) erişimi içerir. Aynı zamanda, nüfusun bağlantılılık düzeyini (%15) ve güvenli bir yaşam ve çalışma ortamında ne ölçüde bulduklarını (zarardan korunma) (%15) ölçer. Bunlar, bireyin toplumun üretken bir üyesi olmasını, refah peşinde koşmasını ve gelişen bir yaşam kurmasını sağlar.

Zarardan Koruma, bireylerin yaşadığı ve çalıştığı çevrenin güvenliğini ele alır; iş yerindeki faaliyetlerden ve doğal afetlerden kaynaklanan yaralanmaları ve kaza sonucu ölümleri ölçer. (1) Karayolu trafik kazalarından kaynaklanan ölüm ve yaralanma, (2) Doğa güçlerinden kaynaklanan ölüm ve yaralanma, (3) Kasıtsız ölüm ve yaralanma ve (4) Mesleki ölüm alt bileşenleri ile ölçülür. Bu bileşende, refah seviyesinin azalmasına etki eden bir konu bulunmamaktadır. Diğer taraftan, özellikle kasıtsız ölüm ve yaralanma ve karayolu trafik kazalarından kaynaklanan ölüm ve yaralanma konularında refah seviyesinde iyileştirmeler görülmüştür.

Bağlantılılık, bireylerin bir toplumun vatandaşlarının dijital ve fiziksel olarak dahil olduğu normal faaliyetlere ne ölçüde katılabildiğini gösterir. (1) Bir banka hesabına erişim, (2) Dijital ödemelerin kullanımı, (3) Cep telefonuna erişim, (4) Yollara kırsal erişim, (5) Toplu taşımadan memnuniyet ve (6) Yollar ve otoyollardan memnuniyet alt bileşenleri ile ölçülür. Yollara kırsal erişim konusu statik kalmakla beraber, tüm konularda refah seviyesinde azalmalar görülmüştür.

Barınma, konaklama kalitesini ve konaklama ortamının konut sakinlerinin sağlığı üzerindeki etkisini yansıtır. (1) Yeterli barınağın mevcudiyeti, (2) Konut yoksunluğu, (3) Yemek pişirmek için temiz yakıtlara ve teknolojilere erişim ve (4) İç hava kalitesi alt bileşenleri ile ölçülür. Türkiye'de barınmayla ilgili Yeterli barınağın mevcudiyeti ve İç hava kalitesi konularında refah artışı görülürken, konut yoksunluğu ve yemek pişirmek için temiz yakıtlara ve teknolojilere erişim konularında refah seviyesinde azalma görülmüştür.

Temel Hizmetler, insan refahı için gerekli olan temel hizmet hizmetlerine erişimin yanı sıra bunların kullanılabilirliğini ve kalitesini yakalar. (1) Elektriğe erişim, (2) Temel su hizmetlerine erişim, (3) Borulu suya erişim, (4) Temel temizlik hizmetlerine erişim ve (5) Güvenli olmayan su, sanitasyon veya hijyen alt

bileşenlerinde ölçülür. Temel Hizmetlerle ilgili bileşende, Temel temizlik hizmetlerine erişim konusunda refah seviyesinde artış görülürken, diğer konularda az da olsa azalmalar görülmüştür.

Beslenme, bireylerin topluma katılması, bilişsel gelişimi sağlaması ve potansiyel olarak uzun vadeli sağlık etkilerinden kaçınması için gerekli gıda alımının mevcudiyetini, yeterliliğini ve çeşitliliğini ölçer. (1) Yeterli gıdanın mevcudiyeti, (2) Yetersiz beslenmenin yaygınlığı, (3) 5 yaş altı çocuklarda zayıflamanın yaygınlığı ve (4) 5 yaş altı çocuklarda bodurluğun yaygınlığı alt bileşenlerinde ölçülür. Türkiye’de beslenmeyle ilgili Yeterli gıdanın mevcudiyeti ve 5 yaş altı çocuklarda bodurluğun yaygınlığı konularında refah seviyesinde artış görülmüştür. Diğer konularda statik kaldığı görülmüştür.

Maddi Kaynaklar, hayatta kalmak ve refaha ulaşmak için gerekli olan minimum miktarda kaynağa sahip bireylerin oranını ölçer. Burada gelirin güvenilirliği ve ekonomik şoklara karşı dayanıklılığa odaklanır. (1) Ulusal yoksulluk sınırındaki yoksulluk oranı, (2) Yoksulluk oranı günde 1,90\$, (3) Yoksulluk oranı günde 3,20 ABD doları, (4) Yoksulluk oranı günde 5,50\$, (5) Buzdolabı bulunan haneler, (6) Acil durum fonları sağlama yeteneği ve (7) Hane geliri ile geçinebilme (Gallup) alt bileşenlerinde ölçülür. Türkiye’de maddi kaynaklar bileşeninde özellikle acil durum fonları sağlama yeteneği konusunda refah seviyesinde ciddi bir artış görülmüştür.

TARTIŞMA

“Coğrafya kaderdir” ifadesini kullanırken içinde bulunduğumuz koşulların yaşam kalitesine ne denli önemli etkisi olduğunu vurgularız. Yaşam kalitesi hissiyatı, sahip olduklarımız dışında içinde yaşadığımız toplumun bize yansımaları ile yakından ilişkilidir. Yaşam kalitesi artan toplumlarda temel ihtiyaçlar dışında farklı ihtiyaçlar ve beklentiler oluşur. İçme suyuna evlerdeki mutfağın musluğundan ulaşılabilen bir ülkenin refah algısıyla temiz suya hatta suya ulaşmada bir hayli güçlük çeken ülkelerin refah algısı arasında büyük farklılıklar olacağı açıktır. Yeterli gıdaya ulaşmada uzun süredir zorluk çeken insanlar, kişi başına düşen spor saatinin bir refah göstergesi olarak kabul edilmesini saçma bulabilir. Bununla birlikte refah veya gonenç (prosperity) kavramının çok geniş bir kapsamının olduğunu da kabul etmek gerekir. Fizyolojik ihtiyaçların yeterli düzeyde karşılanmaması güvenlik, adalet, eğitim, ulaşım gibi refah bileşenlerinin gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Üstelik fizyolojik ihtiyaçlar karşılanmaya başlandığında diğer refah bileşenleri ihtiyaç şiddetlerine göre yeniden ve hızla gündeme gelmeye başlar.

Refah ölçüm değişkenlerin tespiti elbette odaklanılan refah algısına göre şekil alır. İnsani Gelişme Endeksi (İGE), Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (I-İGE), Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (GII), Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (MPI) en bilinen standart refah ölçüm araçlarındandır. Bununla birlikte standarttan farklılaşan Mutlu Gezegen Endeksi (HPY), Daha İyi Yaşam Endeksi, Nerede Doğmalı Endeksi,

İnsan sermayesi indeksi (HCI) ve ekolojik ayak izi (EF) yöntemleri gibi özel ölçüm araçları da bulunmaktadır (Kar, 2022).

Legatum Prosperity Endeksi, ülkeleri geniş refah (gönenc) değişkenleri kapsamında 2007'den beri karşılaştıran özellikli ve geniş bileşenli standart dışı ölçüm araçlarından biridir.

Endeks, küresel çapta ülkeleri karşılaştırma kapasitesine sahip olduğu gibi ülkelerin kendi iç dinamiklerinin gözlemlenmesinde de etkili bir kullanım alanına sahiptir. Örneğin, Batı ve Doğu Avrupa ülkeleri kapsamında 32 ülkenin kesitsel boyutta incelenmesi ile birbirine üstünlükleri gruplandırılmış bu sayede karşılaştırmalı üstünlükler teorisine yeni bir boyut getirilmiştir (Gligorić Matić, Gavrilović ve Stanišić, 2020). Endeks verileri kullanılarak ülkelerin birbiri ile refah göstergeleri kapsamında sıralanmasının GSYİH veya diğer makro ekonomik bileşenlerden daha etkili olduğu görüşü de giderek yaygınlaşmaktadır (Silveira, 2022).

Birçok ülke özelinde de Legatum Prosperity endeksi verileri kullanılarak refah düzeyleri tartışılmıştır. Örneğin İran'da sağlık ve sosyal sermayenin refah düzeyi üzerindeki etkisinin diğer bileşenlere göre daha yüksek seviyede olduğu tespit edilirken (Faghfour Azar, Bakouie, Mahdavi Adeli, Radfar ve Afshar Kazemi, 2022). Makedonya'da ekonomik kalite ve iş ortamının öne çıktığı görünmektedir (Dimoska & Dimoska, 2019). Orta refah düzeyinde yer alan Türkiye'de "sağlık, yaşam koşulları, eğitim" göstergelerinin en yüksek, "doğal çevre, kişisel özgürlük, yönetim" göstergelerinin en düşük olduğu tespit edilmiştir (Koltan Yılmaz ve Şener, 2022).

Norveç'te refah düzeyi ile sosyal sermaye arasında pozitif bir ilişki görülürken, Danimarka, İzlanda, Yeni Zelanda, Kanada, Avustralya, ABD, Slovenya, Portekiz, İsrail, Slovakya; İsviçre, Birleşik Krallık, Lüksemburg, Fransa, Belçika, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Yunanistan, Meksika, Letonya, Japonya, Litvanya, Güney Kore ve Türkiye için negatif bir ilişki gözlemlenmiştir (Kabakçı Günay ve Sülün, 2021).

Ülkelerin refah seviyelerinin tespitinde çok boyutlu yaklaşımların etkisi yadsınamaz. Özellikle kurumsal kapasitenin kuvvetlendirilmesi (Acemoğlu ve Robinson 2012) ve sürdürülebilir politikaların istikrarlı olarak izlenmesi çok önemlidir. Türkiye'de refahın (gönencin), Danimarka, İsveç, Norveç seviyelerine çıkarılması ve bu ülkelerde olduğu gibi sürekli yüksek kalmasını sağlamak için kurumların çok boyutlu gönenc değişkenlerinin tamamına göre istikrarlı hedefleri sürdürmesi gereklidir.

SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye, Legatum Refah Endeksi kapsamında 2007-2022 arası detaylı analiz edilmiştir. İlgili dönemde, Legatum Endeksindeki temel 12 refah bileşeni ve 67 uygulanabilir politika alanı (öge) içinde yer alan 300 göstergenin (Türkiye için 299 göstergenin) 174'ünde gerileme, 95'inde artış olduğu, 30'unda değişiklik olmadığı tespit edilmiştir.

“Yönetişim” refah bileşeni en çok gerileme yaşanan alt göstergelere sahipken, “sağlık” refah bileşeni en fazla iyileşme kaydedilen göstergelere sahiptir. Tüm refah bileşenlerinde tespit edilen değişim şöyledir:

Yönetişim refah bileşeninde yer alan 36 göstergenin %91,67'sinde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %8,33'ünde iyileşme gerçekleşmiştir. Refah seviyesindeki iyileşme, devlet bütünlüğü ve hükümetin dürüstlüğü ve kaliteli düzenlemeler göstergelerinde görülmüştür.

Kişisel Özgürlük refah bileşeninde yer alan 27 göstergenin %74,07'sinde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %18,52'sinde iyileşme gerçekleşmiş ve %7,41'inde herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, yasal ayrımcılığın yokluğu ve serbestçe hareket edebilme/faillik göstergelerinde görülmüştür.

Yatırım Ortamı refah bileşeninde yer alan 28 göstergenin %60,71'inde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %25'inde iyileşme gerçekleşmiş ve %14,29'unda herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, mülkiyet hakları ve finansman ekosistemi başta olmak üzere tüm göstergelerde az da olsa görülmüştür.

Sosyal Sermaye refah bileşeninde yer alan 16 göstergenin %93,75'inde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %6,25'inde iyileşme gerçekleşmiştir. Refah seviyesindeki iyileşme, kişilerarası güven ile yurttaşlık ve sosyal katılım göstergelerinde görülmüştür.

Girişimcilik Koşulları refah bileşeninde yer alan 21 göstergenin %66,67'sinde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %28,57'sinde iyileşme gerçekleşmiş ve %4,76'sında herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme en çok mevzuat yükü göstergesinde görülmüştür.

Emniyet ve Güvenlik refah bileşeninde yer alan 21 göstergenin %61,9'unda refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %33,33'ünde iyileşme gerçekleşmiş ve %4,76'sında herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, savaş ve çatışma, şiddet suçu ve mülkiyet suçu göstergelerinde görülmüştür.

Yaşam Koşulları refah bileşeninde yer alan 30 göstergenin %43,33'ünde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %36,67'sinde iyileşme gerçekleşmiş ve %20'sinde herhangi bir değişme yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, Bağlantılılık göstergesinde görülmüştür.

Pazar Erişimi ve Altyapısı refah bileşeninde yer alan 30 göstergenin %40'ında refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %43,33'ünde iyileşme gerçekleşmiş ve %16,67'sinde herhangi bir değişme yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, ulaşım, enerji ve ithalat tarifesi engelleri göstergelerinde görülmüştür.

Doğal Çevre refah bileşeninde yer alan 24 göstergenin %45,83'ünde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %33,33'ünde iyileşme gerçekleşmiş ve %20,83'ünde herhangi bir değişme yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, misyonlar, koruma çabaları ve tatlı su göstergelerinde görülmüştür.

Eğitim refah bileşeninde yer alan 18 göstergenin %50'sinde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %33,33'ünde iyileşme gerçekleşmiş ve %16,67'sinde herhangi bir değişme yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, orta öğretim göstergesinde görülmüştür.

Sağlık refah bileşeninde yer alan 29 göstergenin %31,03'ünde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %58,62'sinde iyileşme gerçekleşmiş ve %10,34'ünde herhangi bir değişme yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, davranışsal risk faktörleri göstergesinde görülmüştür.

Ekonomik Kalite refah bileşeninde yer alan 19 göstergenin %42,11'inde refah seviyesinde gerileme yaşanırken, %52,63'ünde iyileşme gerçekleşmiş ve %5,26'sında herhangi bir değişme yaşanmamıştır. Refah seviyesindeki iyileşme, mali sürdürülebilirlik, makroekonomik istikrar göstergelerinde görülmüştür.

Türkiye'de 2007-2022 döneminde Refah seviyesinde en çok azalma; Yönetişim, Sosyal Sermaye ve Kişisel Özgürlük refah bileşenlerinde yaşanırken; en çok iyileşme Sağlık, Ekonomik Kalite, Pazar Erişimi ve Altyapısı ile Yaşam Koşulları bileşenlerinde yaşanmıştır. Diğer taraftan Doğal Çevre bileşeninde değişmeyen oranlar da müdahale edilmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Aburto, J., Schöley, J., & Kashnitsky, I. (2021). Quantifying impacts of the COVID-19 pandemic through life-expectancy losses: a population-level study of 29 countries. *International Journal of Epidemiology*, 51(1), 1-12.
- Acemoğlu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. London: Profile.
- De Soto, H. (2000). *The mystery of capital*. New York: Basic Books.
- De Tocqueville, A. (2003). *Democracy in America*. Washington: Regnery Publishing.
- Dimoska, T., & Dimoska, S. (2019). Prosperity Index as a measure of quality of life in Macedonia. *XX th International Scientific Conference "Knowledge without borders"* (s. 1557-1562). Skopje: Institute of Knowledge Management.
- Faghfour Azar, A., Bakouie, F., Mahdavi Adeli, M., Radfar, R., & Afshar Kazemi, M. (2022). Investigation the relationship between social capital and public health in Iran's Legatum Prosperity Index with canonical correlation analysis. *Iranian Journal of Health Insurance*, 5(2), 143-154.
- Foster, V., & Briceño-Garmendia, C. (2010). *Africa's infrastructure: A time for transformation*. Washington: World Bank Group.
- Frankel, J. (2012). *Mauritius: African success story*. (NBER Working Paper No. w16569). Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
- Gilley, B. (2006). The determinants of state legitimacy: Results for 72 countries. *International Political Science Review*, 27(1), 47-71.
- Gligorić Matić, M., Gavrilović, B., & Stanišić, N. (2020). GDP and beyond: Prosperity convergence in the countries of Western and Eastern Europe. *Acta Oeconomica*, 70(4), 493-511.
- Hanushek, E., & Woessmann, L. (2007). *The role of education quality for economic growth*. (Policy Research Working Paper No.4122). Washington: World Bank.
- Holst, G., Pedersen, C., & Thygesen, M. (2020). Air pollution and family related determinants of asthma onset and persistent wheezing in children: Nationwide case-control study. *British Medical Journal*, 370, 1-9.
- Kabakçı Günay, E., & Sülün, D. (2021). The evaluation of the impact of social capital on economic development within the framework of the Legatum prosperity Index: The case of OECD countries. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80), 1982-1996.
- Kar, M. (2022). New indicators and measurement methods for welfare in the global economy era. M. M. Rahman, R. Goel, A. P. Gomes ve M. A. Uzzaman (Editörler), *Redefining global economic thinking for the welfare of society* (s. 8-32) içinde. Pensilvanya: IGI Global.

- Koltan Yılmaz, Ş., & Şener, S. (2022). Analysis of the countries according to the prosperity level with data mining. *Alphanumeric Journal*, 10(2), 85-104.
- Legatum Prosperity Index. (2023). *The 2023 Legatum Prosperity Index*. London: The Legatum Institute Foundation.
- Locke, J. (1947). *Two treatises of government: With a supplement, patriarcha*. New York: Simon and Schuster.
- Marslev, K., & Sano, H. (2016). *The economy of human rights: Exploring potential linkages between human rights and economic development*. Copenhagen: The Danish Institute for Human.
- Musacchio, A., Pineda, E., & Huber, J. (2019). *Fixing state-owned enterprises: New policy solutions to old problems*. Washington: Intern-American Development Bank.
- Organisation for Economic Co-operation and Development . (2019). *Marriage and divorce rates*. Paris: Factsheet.
- Property Rights Alliance. (2020). *The International Property Rights Index 2020*. Washington: PRA.
- Siegle, J., & Cook, C. (2020). *Circumvention of term limits weakens governance in Africa*. Washington: Africa Center for Strategic Studies (ACSS).
- Silveira, T. (2022). *Aplicação do método PROMETHEE II para ordenação de países considerando indicadores de prosperidade: um estudo de caso sobre o Legatum Prosperity Index*. TEP - *Trabalhos de Conclusão de Curso*. Niterói: Universidade Federal Fluminense.
- Social Metrics Commission. (2020). *Poverty and COVID-19*. London: Legatum Institute Foundation.
- The Legatum Institute. (2023, Mart 01). *Prosperity Index: Legatum*. The Legatum Prosperity Index: https://www.prosperity.com/download_file/view_inline/4789 adresinden erişildi.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2019). *Out-of-school children and youth*. Paris: UNESCO Institute for Statistics.
- Veenhoven, R. (2015). Social conditions for human happiness: A review of research. *International Journal of Psychology*, 50(5), 379-391.
- World Health Organization. (2021). *WHO Coronavirus (COVID-19) dashboard*. World Health Organization. <https://covid19.who.int/> adresinden erişildi.

ÖRGÜT İKLİMİNİN İŞE YABANCILAŞMAYA ETKİSİ: BEYAZ YAKALI ÇALIŞANLAR AÇISINDAN BİR İNCELEME*

Gülşah GENÇER ÇELİK²

Öz

Araştırmanın amacı, örgüt ikliminin beyaz yakalı çalışanların işe yabancılaşma düzeylerini nasıl etkilediğini tespit etmektir. Bu amaçla bilişim sektörü çalışanlarının işe yabancılaşma düzeyleri ve örgüt iklimi algıları incelenmiştir. Araştırma kapsamında İstanbul'da faaliyet gösteren bilişim firmalarında çalışan 414 beyaz yakalı bilişim profesyoneline online anket formları ile veri toplanmıştır. Verilerin analizi için sırasıyla öncelikle faktör analizi ve güvenilirlik analizi, sonrasında korelasyon analizi ve regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre bilişim çalışanlarının düşük düzeyde işe yabancılaşma yaşadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca çalışanların örgüt iklimi hakkındaki görüşleri olumlu düzeydedir. Son olarak, örgüt ikliminin işe yabancılaşma düzeyini negatif yönde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Araştırma sonucuna göre bilişim sektöründeki beyaz yakalı çalışanların örgüt iklimini olumlu olarak algılamaları, onların işe yabancılaşma düzeylerini azaltmaktadır. Araştırma bulguları özellikle uzaktan çalışma dönemlerinde çalışanların işleri ile bütünleşmeleri açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Örgüt İklimi, İşe Yabancılaşma, Beyaz Yakalılar, Bilişim Sektörü

JEL Kodları: M10, M15

THE EFFECT OF ORGANIZATIONAL CLIMATE ON WORK ALIENATION: A STUDY FROM THE PERSPECTIVE OF WHITE COLLAR EMPLOYEES

Abstract

The research aims to determine how the organizational climate affects the work alienation levels of white-collar employees. For this purpose, the level of work alienation and organizational climate perceptions of IT sector employees were examined. Within the scope of the research, data were collected with online questionnaires from 414 white-collar informatics professionals working in IT companies operating in Istanbul. In the analysis of the data, firstly factor analysis and reliability analysis, then correlation analysis and regression analysis were applied. According to the finding, IT workers experienced a low level of work alienation. Also, employees' opinions about the organizational climate are positive. Finally, it was found that the organizational climate negatively affects work alienation. According to the research results, the positive perception of the organizational climate of white-collar employees in the IT sector reduces their work alienation levels. Research findings are important in terms of the integration of employees with their jobs, especially during remote working periods.

Keywords: Organizational Climate, Work Alienation, White Collars, Informatics Sector

JEL Codes: M10, M15

* Bu çalışma için Beykent Üniversitesi Etik Kurulunun 20/12/2021 tarihli ve 104 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, gulsahg@beykent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8610-3673>

GİRİŞ

Covid-19 pandemisi ile birlikte örgütler olağandışı çalışma şartlarında faaliyet göstermişlerdir. Neredeyse bütün ülkelerde uzaktan çalışma modelleri ve/veya esnek çalışma modelleri örgütlerin, diğer yandan da çalışanların alışmış olduğu rutinlerinin bozulmasına neden olmuştur. Araştırmalar (örn; Kozhina ve Vinokurov, 2020) Covid-19 döneminde işe yabancılaşmanın artış gösterdiği sonucuna işaret etmektedir. Covid-19'un etkisi ile iş ortamlarında olumsuz havanın artması çalışanların yabancılaşmasına, buna bağlı olarak çalışan etkinliğinin ve refahının da azalması gibi sonuçlar ile karşılaşılabilir. Çalışanların işlerindeki etkinliğinin devamlılığını sağlayacak ya da çalışanların işleri ile olan psikolojik bağlarının devam etmesini sağlayacak önemli unsurlardan birisi bu noktada örgüt iklimidir (örn; Demirez ve Tosunoğlu, 2017; Akşit Aşık, 2018).

Yukarıda sunulan çıkarımlarla birlikte bu araştırmanın amacı örgüt ikliminin beyaz yakalı çalışanların işe yabancılaşma düzeylerini nasıl etkilediğini tespit etmektir. Örgüt iklimi ve yabancılaşma ilişkisine dayanan çalışmalar esasında hayli eski tarihlere dayanmaktadır (örn; Bajaj, 1982; Knox 1986). Covid-19 gibi küresel faktörler örgüt yapılanmalarında ve iş yapış şekillerinde önemli değişimlere neden olabilmektedir. Bu nedenle temel konular yeniden gündeme gelmekte ve araştırılmaktadır. Bu araştırma sonucunda örgüt iklimi gibi temel bir araştırma konusunun güncellenerek çalışan yabancılaşması ile ilişkisinin yeniden keşfedilmesi yoluna gidilmektedir. Elde edilecek sonuçlar bu nedenle önemlidir.

Araştırmada elde edilen sonuçlar önemli bazı kısıtlara sahiptir. Örneğin araştırma nicel tekniklerle gerçekleştirildiğinde bir noktada ayrıntılı bilgi toplamadan yoksundur. Diğer yandan araştırma sadece örgüt iklimi ve işe yabancılaşma konularına odaklanmaktadır. Çalışma, örneğin örgüte yabancılaşma konusunda bilgi ya da çıkarım sağlamamaktadır. Diğer yandan araştırma beyaz yakalı çalışanları kapsayan bir yapıdadır. Bu nedenle elde edilen sonuçlar mavi yakalı çalışanlara genelleştirilme açısından kısıtlıdır. Son olarak araştırma bilişim alanında faaliyet gösteren beyaz yakalı çalışanları kapsadığından önemli bir ayrıma sahiptir. Bilişim sektöründeki çalışanların uzaktan çalışma ya da kısmi çalışma gibi tekniklere adaptasyonlarının kolay olacağı varsayılırsa, araştırma sonuçları büroda zorunlu olarak çalışmak durumundaki diğer çalışma gruplarına genellenemeyebilir.

Araştırma çerçevesinde öncelikle işe yabancılaşma kavramı incelenmektedir. İşe yabancılaşma kavram ve kapsamı hakkında bilgiler sunulduktan sonra örgüt iklimi kavramı ve kapsamı hakkında bilgiler sunulmaktadır. Daha sonra örgüt iklimi ve işe yabancılaşma arasındaki ilişkileri öngörmek için literatür taraması sunulmaktadır. Elde edilen ilişkilere istinaden araştırmanın hipotezleri sunulmaktadır. Sonrasında araştırmanın metodu ve bulguları sunulmaktadır. Son olarak araştırma sonuçların sunulması, bulguların tartışılması ve öneriler ile sonuçlandırılmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İşe Yabancılaşma; yabancılaşma kavranımının kökeni “ruh hastası” manasında kullanılan Latince “alinea” sıfatından türetilmiştir (Akyıldız ve Dulupçu, 2003). Kavramın isim olarak kullanımı ise “alienation” yani yabancılaşmadır (Kiraz, 2011; Salihoğlu, 2014). Birçok araştırmacı ve düşünür (örn; Ollman, Chomsky, Hegel, Weber, Durkheim, Tocqueville, Sartre vb.) yabancılaşma üzerine fikirler sunmuştur (Shantz, Alfes, Bailey ve Soane, 2015). Kişinin değer yargılarından, kendi benliğinden, yaşadığı toplumdan, içerisinde bulunduğu örgütten veya toplumsal ilişkilerden uzaklaşması yabancılaşma olarak tanımlanabilmektedir (Karabal, Sağbaş ve Kaygın, 2016). İşe yabancılaşma olarak kavramsallaştırıldığında ise profesyonel gelişim ve kariyer ile ilgili ortaya çıkan hayal kırıklığı olarak ifade edilebilmektedir (Karabal vd., 2016). İşe yabancılaşma içerisinde yer alan bir diğer boyut ise kişinin örgüt içerisindeki çalışma arkadaşlarına ve çevresinde yer alan diğer bireylere yabancılaşmasıdır (Mühürçüoğlu, 2018). Seeman (1959) işe yabancılaşma tanımı üzerine yaptığı çalışmasında güçsüzlük, anlamsızlık, kuralsızlık, topluma yabancılaşma ve kendine yabancılaşma şeklinde beş unsurun yabancılaşmayı anlamakta kullanılabileceğini belirtmektedir. Seeman (1983)’a göre yabancılaşma bir kişilik özelliğini belirtmekten daha çok duruma bağlı olarak ortaya çıkan bir sonuçtur. Nair ve Vohra, (2009) yabancılaşmayı işten, benlikten ve bağlamdan kopukluk olarak tanımlamaktadır. Kanungo (1979) ve Lawler (1992) işe yabancılaşmayı işi öne çıkan beklentilerini karşılama potansiyelinden yoksun olarak algılama ve işten psikolojik olarak kopma olarak tanımlamaktadır. Açıklamalar ve tanımlamalar incelendiğinde işe yabancılaşma dışsal faktörlerin de etkisi ile çalışanların yaptıkları işten psikolojik olarak uzaklaşmaları olarak ifade edilebilir.

Örgüt İklimi; Bireylerde olduğu gibi örgütlerde de katı, sıcak, yenilikçi, tutucu gibi terimlerle ifade edilebilen özellikler bulunur ve bu özellikler örgütlerin psikolojik yapısını yansıtır (Karcıoğlu, 2001). Diğer bir ifade ile örgüt iklimi, iş yerinin yapıldığı ortamı ve örgüte dair koşulları yansıtır (Eren ve Çekmecelioğlu, 2002). Forehand ve Gilmer (1964) ve Hoy (1990) örgüt iklimini bir örgütü tanımlayan, örgütü diğerlerinden ayıran, nispeten sürekliliği olan ve örgüt içerisindeki kişilerin davranışları üzerinde etkili olan özellikler olarak tanımlamaktadır. Tagiuri (1968) örgüt iklimini örgütün belirli değerlere sahip olması ve örgüt üyeleri tarafından bu değerlere göre davranışlar gösterilmesi olarak ifade edilmektedir. Örgüt iklimi, diğer bir ifade ile; iş ortamındaki örgütlenme süreçleri, politikalar, prosedürler, liderlik yapısı, karar verme süreçleri ve davranışları etkileyen yapıyı tanımlamaktadır (Akgemci, Abdul-Kareem, ve Kızıloğlu, 2020). Örgüt iklimi ile örgüt kültürü oldukça ilişkilidir. Ancak örgüt kültürü bir dizi değer, inanç, norm, gelenek ve örgütün felsefesine odaklanmaktadır. Örgüt iklimi ise örgüt kültürünün örgüt içindeki yansımasıdır (Sowpow, 2006). Alanyazında örgüt iklimi birçok boyut üzerinden sınıflandırılmaktadır. Bu araştırma kapsamında örgüt iklimi bireysel sorumluluk, organizasyonun yapısı, risk alma ve destek boyutları ile tanıtılmaktadır (James

ve McIntyre, 1996; Patterson, West, Shackleton, ve Dawson, 2005). *Organizasyon yapısı*; örgütün davranışlarında katı ya da esnek olmasıdır (Keleş, 2008). Organiazsyon yapısı diğer bir manada çalışanların örgütlerindeki yasalar, yönetmelikler ve kurallar hakkındaki hislerini ifade eder (Doğan, 2009; Büte, 2011). *Bireysel sorumluluk*; bireyin işin sahibi olması, sadece kendi işinin değil çevredeki diğer gelişmelerin de farkında olması (Şener, 2017), bireyin kendini sorumlu hissetme düzeyi, işi dikkatli şekilde planlanması, tedbirler alması ile tanımlanmaktadır (Şener ve Ballı, 2019). *Risk alma*; çalışanın karar vermesi gereken durumlarda risk alma düzeyi olarak tanımlanmaktadır (Gün ve Söyük, 2017). *Destek*; çalışanların astlarından ve üstlerinden aldıkları yardımı ifade etmektedir (Gün ve Söyük, 2017; Mok ve Au-Yeung, 2002). “Örgüt yapısının otoriter yapıda olması ya da merkezileşmiş yapısı risk almayı engelleyen bir faktörlerdir” denebilir (Keleş, 2008).

Kavramlar Arası İlişkiler ve Hipotez Geliştirme

Ayık, Diş ve Şayir (2020) tarafından Erzurum ilinde, 240 öğretmen ile yapılan araştırmada, öğretmenlerin yaşadıkları mobbing ve örgüt ikliminin öğretmenlerin işe yabancılaşmalarına etkisi incelenmiştir. Araştırmada mobbing ve örgüt ikliminin olumsuz özelliklerinin öğretmenlerin yabancılaşma düzeyini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Demirez ve Tosunoğlu (2017) tarafından yapılan araştırma Ankara ilindeki bir kamu yükseköğretim kurumunda gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın amacı idari personellerin algıladıkları örgüt ikliminin onların yabancılaşmasına etkisinin tespit edilmesidir. Araştırma bulgularına göre örgüt iklimi yabancılaşma ile negatif ilişkilere sahiptir. Araştırmaya göre çalışanların örgüt iklimini olumlu yönde algılamaları işte yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır. Akşit Aşık (2018) tarafından yapılan araştırmada otel çalışanlarının algıladıkları örgüt ikliminin işe yabancılaşma üzerine etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırma Ayvalık'taki otellerde çalışan 345 çalışan ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre örgüt ikliminin işe yabancılaşmayı düşük düzeyde ve negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Sonuçlara göre örgüt ikliminin olumlu yönde olması çalışanların yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır. Yabancı alanyazında da örgüt iklimi ve işe yabancılaşma arasındaki ilişkilerin incelendiği görülmektedir. Bajaj (1982) tarafından kamu kurumlarındaki 60 yönetici ile yapılan araştırmada örgüt ikliminin işe yabancılaşma ile olan ilişkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırma bulgularına göre işe yabancılaşmanın baskıcı ve katı bir örgüt iklimi ile pozitif yönde ilişkili olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak otokratik, katı örgüt yapısı çalışanların yabancılaşma düzeyini artırma yönünde etkide bulunacaktır. Knox (1986) tarafından yapılan araştırmada 6 sağlık kuruluşundaki 83 hemşire ile araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucuna göre olumsuz örgüt ikliminin yabancılaşma ile pozitif ilişkili olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Yukarıda sunulan yerli ve yabancı alan yazından hareketle örgüt ikliminin

olumlu yapıda olmasının, çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltması beklenir. Bu nedenle oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

H₁: Örgüt iklimi çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır.

H_{1a}: Olumlu organizasyon yapısı çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır.

H_{1b}: Bireysel sorumluluk iklimi çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır.

H_{1c}: Risk alma iklimi çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır.

H_{1d}: Destek iklimi çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır.

ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmanın Amacı ve Önemi

İş yerlerinde artan personel değişimleri ya da personellerin motivasyonlarındaki düşüşler firmalar için olumsuz çıktılara neden olmaktadır. Linna, Pekkola, Ukko ve Melkas (2010)'e göre iş yerlerinde refahın düşmesi çalışanların etkinliği önünde önemli bir etkidir. Çalışanların iş yerinde algıladıkları olumlu yapı, onların performansları ve iyi oluşları ile önemli derecede ilişkilidir (Kossek, Pichler, Bodner ve Hammer, 2011; Murray, Pirola-Merlo, Sarros ve Islam, 2010). Çalışanların refahları ile ilişkili diğer bir konu ise örgüt iklimidir (Viitala, Tanskanen ve Sääntti, 2015).

Örgüt iklimi çalışanların örgüt ile ilgili algılarını ifade etmektedir. Örgüt ikliminin olumlu olması çalışanların refahlarını attırmaktadır. Çalışanların refahları ile ilgili önemli bir gösterge ise işe yabancılaşmanın düşük düzeyde olmasıdır (Bajaj 1982). Bu araştırma kapsamında bilişim sektöründe yer alan beyaz yakalı çalışanların örgüt iklimi algılarının işe yabancılaşmalarına nasıl etkide bulunduğu tespit edilmesidir. Araştırma Covid-19 döneminde gerçekleştirilmiştir. Araştırma döneminde vaka sayıları düzenli olarak açıklanmakta ve firmalar kısmi olarak uzaktan çalışma prosedürlerini uygulamaktaydılar. Bu nedenle beyaz yakalı bilişim sektörü çalışanların çalışma şekillerinde ve örgütsel yapılanmada önemli değişiklikler olduğu varsayılmıştır. Elde edilecek sonuçlar, iş yeri dışında gerçekleşen işlerde örgütlerin iklimlerinin algılanması ve bu algıların işe yabancılaşma düzeyine etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Araştırmanın Örnekleme

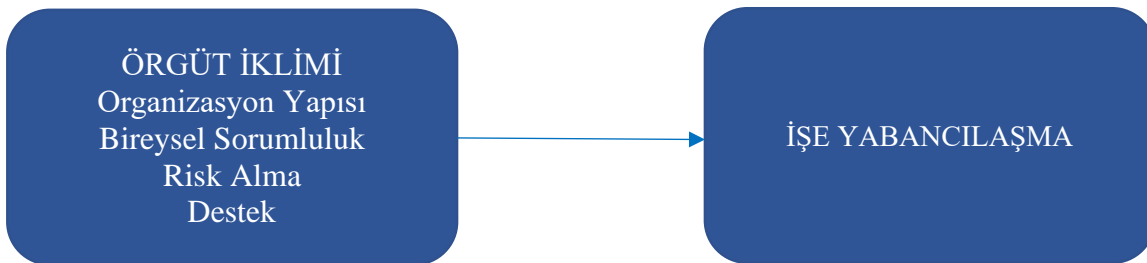
Araştırmanın evreni uzaktan çalışma sürecine dahil olan beyaz yakalı bilişim sektörü çalışanlarından oluşmaktadır. Araştırmanın evreni ise İstanbul ilinde faaliyet gösteren beyaz yakalı bilişim sektörü profesyonelleridir. İstanbul ilinin seçilmesinde İŞKUR (2021) raporu kullanılmıştır. Rapora göre İstanbul ili bilişim sektöründe beyaz yakalı çalışan ihtiyacının (2142 açığın 1476'si) en çok olduğu, buna bağlı olarak

da sektörün en çok kümelendiği ildir. Bu çalışma için Beykent Üniversitesi Etik Kurulunun 20/12/2021 tarihli ve 104 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. Araştırmanın ulaşılabilir evreni olarak seçilen ve İstanbul ilinde faaliyet gösteren 8 bilişim teknolojileri firması çalışanlarına anket formları çevrimiçi kanallardan gönderilmiştir. Katılımcılardan 422 tanesi anket formlarını yanıtlamıştır. Katılımcılardan 8'i tek yanıt ya da eksik yanıtlar vermelerinden dolayı araştırma kapsamından çıkarılmış ve 414 katılımcı araştırmanın örneklemini temsil etmiştir. Araştırmanın örneklem sayısının belirlenmesinde Yazıcıoğlu ve Erdoğan'ın (2004) uyguladığı formülasyon kullanılmıştır. Bu hesaplama göre çok büyük evrenlerde %5 hata payı ve %95 güven aralığında 384 katılımcıya ulaşmak yeterlidir. Araştırmada ulaşılan ve uygun yanıtlar veren 414 katılımcı araştırmanın örneklemini oluşturmada yeterli görülmüştür. Araştırmanın örnekleminin belirlenmesinde ise basit tesadüfi örnekleme tekniği kullanılmıştır. Çalışanlara mailler üzerinden rastgele gönderim sağlanarak her bir adayın eşit katılım şansı olmasına özen gösterilmiştir. "Araştırma için Beykent Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler İçin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 20.12.2021 tarih ve 104 sayı ile izin alınmıştır".

Araştırmanın Veri Toplama Araçları

Beyaz yakalıların algıladıkları örgüt ikliminin işe yabancılaşmaya etkisini tespit etmek için yapılan bu araştırmada 3 farklı veri toplama aracı kullanılmıştır. Anket formunun ilk kısmında işe yabancılaşma ölçeği yer almıştır. Kaya ve Serçeoğlu (2013) tarafından oluşturulan işe yabancılaşma ölçeği 6 madde ve tek boyuttan oluşmaktadır. Araştırmanın ikinci bölümünde Litwin ve Stringer (1968) tarafından oluşturulan ve alanyazında sıkça kullanılan (örn; Doğan ve Üngüren, 2009; Aydoğan ve Dinçer, 2017) örgüt iklimi ölçeği kullanılmıştır. Ölçekte yer alan maddelerden 18 tanesi (organizasyon yapısı boyutu 5 madde, bireysel sorumluluk boyutu 4 madde, risk alma boyutu 4 madde, destek boyutu 5 madde) araştırma kapsamında kullanılmıştır. Ölçüm araçlarına yanıt alabilmek için 5'li likert ölçümü kullanılmıştır. Son olarak katılımcıların demografik özelliklerinin belirlenebilmesi için 6 soru (yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, kıdem, medeni durum, meslekle ilgili eğitim alma durumu) kullanılmıştır.

Araştırmanın Kavramsal Modeli

Şekil 1. Araştırmanın kavramsal modeli

Araştırmanın kavramsal modeli Şekil 1’de sunulmaktadır. Araştırmanın kavramsal modeline göre örgüt iklimi araştırmanın bağımsız değişkenini, işe yabancılaşma ise araştırmanın bağımlı değişkenini ifade etmektedir.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırmanın bu aşamasında öncelik işe yabancılaşma ve örgüt iklimi ölçüm araçlarının faktör ve güvenilirlik analizleri sunulmaktadır. Daha sonra araştırma kapsamında çalışanların demografisi tanımlayıcı istatistiklerle betimlenmektedir. Araştırmada kullanılan işe yabancılaşma ve örgüt iklimi değişkenleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi için Korelasyon analizi yapılmaktadır. Son olarak örgüt ikliminin çalışanların işe yabancılaşma düzeyine etkisini tespit etmek için yapılan regresyon analizi sonuçları sunulmaktadır.

İşe Yabancılaşma Ölçeğinin Güvenilirlik ve Faktör Analizi Sonuçları

Güvenilirlik ve faktör analizi sonucunda elde edilen bulgulara göre işe yabancılaşma ölçeğinin KMO değerinin 0,741, Bartlett’s küresellik testinin ($p < 0,05$ düzeyinde) anlamlı ve açıklanan toplam varyansının %44,929 olduğu görülmektedir. Diğer yandan ölçeğin 5 maddeden oluştuğu, ölçekte yer alan maddelerin faktör yüklerinin 0,611 ile 0,708 arasında olduğu tespit edilmiştir. Ölçekte yer alan bir madde uygun faktör analizi değerleri almadığından analizlerin dışında kalmıştır. İşe yabancılaşma ölçeğinin güvenilirlik katsayıları incelendiğinde, Cronbach’s Alpha katsayısının 0,686 olduğu madde-toplam korelasyon değerlerinin 0,392 ve üzerinde değerler aldığı tespit edilmiştir. Cronbach’s Alpha değeri ve madde toplam korelasyon değeri yaygın kabul sınırlarında (Hair vd., 2014; Kurtuluş, 2010) olarak değerlendirilmiştir.

Örgüt İklimi Ölçeğinin Güvenilirlik ve Faktör Analizi Sonuçları

Örgüt iklimi ölçeğinin güvenilirlik ve faktör analizi sonucunda elde edilen bulgulara göre ölçeğinin KMO değerinin 0,765, Bartlett’s küresellik testinin ($p < 0,05$ düzeyinde) anlamlı ve açıklanan toplam varyansının %61,108 olduğu görülmektedir. Örgüt iklimi ölçeğinin 15 maddeden oluştuğu, ölçekte yer alan maddelerin faktör yüklerinin 0,518 ile 0,951 arasında olduğu tespit edilmiştir. Rotasyon sonucunda ölçeğin 4 faktörde toplandığı görülmektedir. Destek boyutu üç madde, örgüt yapısı boyutu beş madde, risk alma boyutu dört madde ve bireysel sorumluluk boyutu ise üç maddeden oluşmaktadır. Örgüt iklimi ölçeğinin güvenilirlik katsayıları incelendiğinde Cronbach’s Alpha katsayısının 0,834 olduğu madde-toplam korelasyon değerlerinin 0,318 ve üzerinde değerler aldığı tespit edilmiştir. Cronbach’s Alpha değeri ve madde toplam korelasyon değeri yaygın kabul sınırlarında (Hair vd., 2014; Kurtuluş, 2010) olarak değerlendirilmiştir.

Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırma kapsamında kullanılan ölçüm araçlarına verilen yanıtlara ait tanımlayıcı istatistikler şu şekildedir; katılımcıların işe yabancılaşma düzeyi düşük ($\bar{x}=2,76$), örgüt iklimi algıları yüksek düzeydedir ($\bar{x}=3,62$). Diğer yandan katılımcıların örgüt ikliminin alt boyutları hakkındaki algıları ise şu şekildedir; organizasyon yapısı algısı yüksek ($\bar{x}=3,75$), risk alma algısı yüksek ($\bar{x}=3,61$), destek algısı yüksek ($\bar{x}=3,70$) ve bireysel sorumluluk algısı orta ($\bar{x}=3,25$) düzeydedir.

Korelasyon Analizi Sonuçları

Örgüt iklimi ile işe yabancılaşma arasındaki ilişkilerin tespit edilebilmesi için yapılan Pearson korelasyon analizi sonuçları Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Korelasyon analizi sonuçları

	Örgüt iklimi	Yabancılaşma	Organizasyon yapısı	Risk alma	Destek	Bireysel sorumluluk
Örgüt iklimi	1					
Yabancılaşma	-,566**	1				
Organizasyon yapısı	,822**	-,482**	1			
Risk alma	,772**	-,381**	,469**	1		
Destek	,652**	-,314**	,441**	,407**	1	
Bireysel sorumluluk	,569**	-,436**	,295**	,305**	,096	1

** Korelasyon anlamlılık seviyesi 0,01 (2-kuyruk)
Kişi: 414

Korelasyon analizi sonuçlarına göre örgüt iklimi ile yabancılaşma arasında orta düzeyde ($r=-0,566$), negatif yönde ve $p<0,05$ düzeyinde anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Yabancılaşma ile organizasyon yapısı arasında orta düzeyde ($r=-0,482$), yabancılaşma ile risk alma arasında düşük düzeyde ($r=-0,381$), yabancılaşma ile destek algısı arasında düşük düzeyde ($r=-0,314$), yabancılaşma ile bireysel sorumluluk arasında orta düzeyde ($r=-0,436$) ve negatif yönde ilişkiler olduğu tespit edilmiştir.

Regresyon Analizi Sonuçları

Regresyon analizi sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre örgüt ikliminin işe yabancılaşmayla olan ilişkisi ($r=,591$) orta düzeydedir. Diğer yandan örgüt ikliminin işe yabancılaşmayı açıklama düzeyi %35 ($R^2=,350$) olarak gerçekleşmiştir. Değişkenler arasındaki otokorelasyonu açıklamada

kullanılan Durbin Watson değeri ise $2,102 < 3,00$ olarak elde edilmiştir. Durbin Watson değeri değişkenler arasında otokorelasyonun uygun aralıkta olduğunu göstermektedir. Test edilen modelin (örgüt ikliminin işe yabancılaşmaya etkisi) anlamlılığı için Anova değeri incelenmektedir. Elde edilen değer $p < 0,05$ düzeyinde ($p=0,000$) olmasından dolayı test edilen modelin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan örgüt ikliminin alt boyutlarının yabancılaşmaya etkisini gösteren katsayılar incelendiğinde; organizasyon yapısı, risk alma, destek ve bireysel sorumluluk iklimlerinin işe yabancılaşmayı olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen tüm katsayılar $p < 0,05$ düzeyine anlamlıdır. Bireysel sorumluluk alınması dair örgüt iklimi çalışanların işe yabancılaşma düzeylerini en çok azaltan değişken olarak ortaya çıkmaktadır. Risk almaya ilişkin örgüt iklimi ise işe yabancılaşmayı azaltmakla birlikte en düşük etki düzeyine sahip değişkendir. Elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, örgüt ikliminin uygun bir organizasyon yapısında olması, çalışanların risk almasını destekleyen bir yapıda olması, çalışanlara iş hakkında destekler sunulması ve çalışanlara bireysel sorumluluk alma şansı vermesi, çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır. Araştırma bulgularına göre H_{1a} , H_{1b} , H_{1c} ve H_{1d} hipotezleri desteklenmiştir.

Tablo 2. Regresyon analizi sonuçları

Model	R	R ²	Düzenlenmiş R ²	Durbin-Watson	Anlamlılık	Değişken	Katsayı	Anlamlılık
1	,591 ^a	,350	,343	2,102	,000 ^b	Sabit	5,548	,000
						Organizasyon yapısı	-,293	,000
						Risk alma	-,104	,000
						Destek	-,113	,030
						Bireysel sorumluluk	-,307	,014

Regresyon analizi sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre örgüt ikliminin işe yabancılaşmayla olan ilişkisi ($r=,591$) orta düzeydedir. Diğer yandan örgüt ikliminin işe yabancılaşmayı açıklama düzeyi %35 ($R^2=,350$) olarak gerçekleşmiştir. Değişkenler arasındaki otokorelasyonu açıklamada kullanılan Durbin Watson değeri ise $2,102 < 3,00$ olarak elde edilmiştir. Durbin Watson değeri değişkenler arasında otokorelasyonun uygun aralıkta olduğunu göstermektedir. Test edilen modelin (örgüt ikliminin işe yabancılaşmaya etkisi) anlamlılığı için Anova değeri incelenmektedir. Elde edilen değer $p < 0,05$ düzeyinde ($p=0,000$) olmasından dolayı test edilen modelin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan örgüt ikliminin alt boyutlarının yabancılaşmaya etkisini gösteren katsayılar incelendiğinde; organizasyon yapısı, risk alma, destek ve bireysel sorumluluk iklimlerinin işe yabancılaşmayı olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen tüm katsayılar $p < 0,05$ düzeyine anlamlıdır. Bireysel sorumluluk alınması dair örgüt iklimi çalışanların işe yabancılaşma düzeylerini en çok azaltan değişken olarak ortaya çıkmaktadır. Risk almaya ilişkin örgüt iklimi ise işe yabancılaşmayı azaltmakla birlikte en düşük etki düzeyine sahip

değişkendir. Elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, örgüt ikliminin uygun bir organizasyon yapısında olması, çalışanların risk almasını destekleyen bir yapıda olması, çalışanlara iş hakkında destekler sunulması ve çalışanlara bireysel sorumluluk alma şansı vermesi, çalışanların işe yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır. Araştırma bulgularına göre H_{1a} , H_{1b} , H_{1c} ve H_{1d} hipotezleri desteklenmiştir.

SONUÇ, TARTIŞMA, ÖNERİ

Son yıllarda, çalışanların iş yerindeki refahları üzerine birçok araştırma yapılmakta ve çalışanların olumsuzluktan korunmasını yönelik farkındalık gelişmektedir. Çalışanların olumsuz iş ortamlarına bağlı olarak motivasyonlarının azaldığı, verimliliklerinin düştüğü, tükenmişlik düzeylerinin arttığı ya da işlerine yabancılaştıkları hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bu araştırma kapsamında çalışılan kurumun ikliminin çalışanların işe yabancılaşma düzeylerini nasıl etkilediğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırma İstanbul ilindeki bilişim alanında faaliyet gösteren firma çalışanları ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada çalışanların işe yabancılaşma düzeylerinin düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan çalışılan kurumun ikliminin ise olumlu olarak algılandığı tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda çalışanların işe yabancılaşma düzeyleri ile örgüt iklimi arasında orta düzeyde ve negatif yönde ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yapılan regresyon analizi sonucunda ise çalışılan kurumun organizasyon yapısının olumlu bir iklime sahip olması, risk almayı teşvik etmesi, destekleyici bir örgüt iklimine sahip olması, bireysel açıdan sorumluluk almayı teşvik etmesi çalışanların yabancılaşma düzeyini azaltmaktadır. Çalışanların işe yabancılaşmasını azaltan en önemli iklim faktörü ise bireysel sorumluluk almayı destekleyen bir örgüt iklimine sahip olunmasıdır. Bu araştırmada elde edilen sonuçlar araştırma kapsamında beklenen sonuçlardır.

Alanyazında yapılmış olan araştırma sonuçları incelendiğinde benzer şekilde bulgulara ulaşılmıştır. Önceki araştırma sonuçları, örgüt iklimi ile yabancılaşma arasında önemli ilişkiler tespit etmiştir. Genel olarak ulaşılan sonuçlar örgüt ikliminin işe yabancılaşmayı azaltacağı, çalışanların olumlu yaklaşımlarının artacağı şeklindedir (Ayık vd., 2020; Akşit Aşık, 2018; Bajaj, 1982). Diğer yandan, örgüt ikliminin olumsuz yapısının çalışanların yabancılaşma düzeyini arttırması beklenen bir sonuç olacaktır. Elde edilen bulgular alanyazındaki önceki çalışma sonuçları ile birlikte değerlendirildiğinde, organizasyon yapısının, risk almayı teşvik etmenin, çalışanlara destek sunan bir örgüt yapısı oluşturmanın ve bireysel sorumluluk almayı teşvik etmenin çalışanların yabancılaşma düzeylerini azaltacağı, tam tersi bir örgüt yapısının ise çalışanların işlerine yabancılaşmasına neden olacağını ifade etmek mümkündür. Çalışanların yabancılaşma düzeylerinin artması, çalışanlarda odaktan sapmalara (Shantz vd., 2015), iş yeri adına gönüllü davranışlarında azalmaya (Suárez-Mendoza ve Zoghbi-Manrique-de-Lara, 2007), çalışan performansında düşüslere (Kartal, 2018; Amarat, Akbolat, Ünal ve Güneş Karakaya, 2019; Kaynak, Toklu, Elci, ve Toklu, 2016), ve örgüt sağlığında

bozulmalara (Özer, Uğurluoğlu, Saygılı ve Songur, 2019) neden olduğu düşünüldüğünde, çalışanların yabancılık düzeylerinin düşük düzeyde tutulması gerekmektedir. Öyle ki çalışanların iş yerindeki refahların sağlanması organizasyonlar için bir sorumluluktur. Bu sorumluluğun sağlanması hem çalışan odaklı örgüt yapısının sağlanmasına, hem de örgütlerin çalışanlarından yeteri kadar performans elde etmesine katkı sağlayabilir.

Araştırma sonuçları çalışanların işlerine yabancılaşıma düzeyinin örgüt ikliminden nasıl etkilendiğini göstermesi açısından önemlidir. Son yıllarda, özellikle Covid-19 pandemisi döneminde çalışanların yabancılaşıma düzeyleri ile ilgili araştırmaların az olduğu görülmektedir. İş yapış şekillerinde önemli değişikliklerin olduğu bu dönemde, yabancılaşıma gibi olumsuz faktörlerin yeniden araştırılması, örgütlerin çalışanlar tarafından algılanan özelliklerinin yeniden incelenmesi önemlidir. Araştırma Covid-19 döneminde beyaz yakalı çalışanlarla gerçekleştirilmesi açısından benzerlerinden ayrılmaktadır. Çalışanların Covid-19 döneminde işyerinden uzak kalması, yöneticilerden ve çalışma arkadaşlarından fiziksel olarak uzak kalmaları, onların iş ve örgütle uyumlarını azaltabilir. Çalışanların uyumlarının azalması işten elde ettikleri tatmini azaltabilir, çalışma yaşamı tatminini azaltabilir ve bireylerin yabancılaşımasına neden olabilir. Bu nedenle bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular önemlidir. Çünkü organizasyon yapısının, çalışanların risk alma niyetlerinin güdülenmesinin, çalışanların iş yaşantılarında ve görevlerinde desteklendiklerinin hissettirilmesinin yabancılaşıma düzeyini azaltması yönündeki sonuç, Covid-19 dönemi gibi küresel sorunlarda çalışanlarla ilgili politikaları belirlemede önemlidir. Diğer yandan araştırma sonunda bazı öneriler de sunulmaktadır. Örgüt iklimi ve yabancılaşıma konularında yapılacak olan araştırmalarda çalışanların kişilik özellikleri ve iş yüklerinin de incelenmesi önerilmektedir. Öyle ki kişilik özellikleri örgüt ikliminin algılanmasında önemli olabilir. Ayrıca aşırı iş yükleri örgüt iklimi olumlu olsa bile çalışanların yabancılaşımasına neden olabilir. Sektörel açıdan sunulabilecek olan öneri ise özellikle bilgi yoğun sektörlerde örgüt yapılarının daha organik olması, çalışanların risk ve sorumluluk alacak şekilde tasarlanması, çalışanların kararlarının desteklenmesi şeklinde tasarlanmasıdır. Son olarak, gelecekteki araştırmalara Covid-19 etkisinin ayrıca ölçülmesi önerilir. Öyle ki incelenen örneklemin Covid-19 öncesi dönemdeki algıları bilinmediğinden Covid-19 dönemindeki algılarının ne şekilde değiştiği incelenememektedir. Araştırma kapsamında Covid-19 döneminin etkilerinin ayrıca bir değişken olarak incelenmesi önerilir. Böylece Covid-19 etkisi daha nesnel olarak ölçümlenebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Beykent Üniversitesi Etik Kurulunun 20/12/2021 tarihli ve 104 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Akgemci, T., Abdul-Kareem, A., & Kızıloğlu, E. (2020). Örgüt ikliminin örgüt temelli özsaygı ve öznel iyi oluş üzerindeki etkisi: Kobi'ler üzerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 65-78.
- Akşit Aşık, N. (2018). Örgüt iklimi ve işe yabancılaşma ilişkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 29-41.
- Akyıldız, H., & Dulupçu, H. A. (2003). Kavramsal ve diyalektik süreç olarak yabancılaşma. *Süleyman Demirel Üniversitesi*, 8(3), 27-48.
- Amarat, M, Akbolat, M, Ünal, Ö., & Güneş Karakaya, B. (2019). The mediating role of work alienation in the effect of workplace loneliness on nurses' performance. *Journal of Nursing Management*, 27, 553–559. doi: 10.1111/jonm.12710
- Aydoğan, E., & Dinçer, E. (2017). Örgüt iklimi ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki: Kalkınma Bakanlığı örneği. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(9), 48-66.
- Ayık, A., Diş, O., & Şayir, G. (2020). Öğretmenlerin karşılaştıkları yıldırma (mobbing) davranışları ile örgütsel iklim ve işe yabancılaşma algıları arasındaki ilişki. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(55), 1603-1617.
- Bajaj, P. (1982). Alienation as related to perception of organizational climate. *Indian Journal of Industrial Relations*, 17(4), 563–572.
- Büte, M. (2011). Algılanan örgüt ikliminin etik olmayan davranışlar üzerindeki etkilerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 103-122.
- Demirez, F., & Tosunoğlu, N. (2021). Örgüt ikliminin işe yabancılaşma üzerine etkisi: Gazi Üniversitesi rektörlüğünde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 69–88.
- Doğan, Ç. (2009). *Örgüt ikliminin iş tatmini üzerine etkisi: Bir uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Doğan, H., & Üngüren, E. (2009). Farklı meslek gruplarındaki çalışanların örgüt iklimi algılamaları ve Alanya Başkent Hastanesi'nde bir araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 41-58.
- Eren, E., & Çekmecelioglu, H. G. (2002). Örgüt yaratıcılığı ve verimliliğinin sağlanmasında örgüt ikliminin rolü. *10. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Forehand, G. A., & B. Gilmer, V. H. (1964). Environmental variation in studies of organizational behaviour. *Psychological Bulletin*, 62(6), 361-382.
- Gün, İ., & Söyük, S. (2017). Sağlık kuruluşlarında örgüt iklimi ve örgütsel güven arasındaki ilişki. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (1), 40-48.

- Hoy, W. K. (1990). Organizational climate and culture: A conceptual analysis of the school workplace. *Journal of Educational and Psychological Consultation, 1*(2), 149-168.
- İŞKUR (2021). *2021 Yılı bilgi ve iletişim sektörü işgücü piyasası raporu*. Türkiye İş Kurumu. <https://media.iskur.gov.tr/51147/bilgi-ve-iletisim-sektoru.pdf> adresinden erişildi.
- James, L. R., & McIntyre, M. D. (1996). Perceptions of organizational climate. K. R. Murphy (Ed.), *Individual differences and behavior in organizations* (s. 416–450) içinde. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kanungo, R. N. (1979). The concepts of alienation and involvement revisited. *Psychological Bulletin, 86*(1), 119-138.
- Karabal, C., Sağbaş, M. & Kaygın, E. (2016). Mobbing ile örgütsel yabancılaşma arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1*(1), 140-162.
- Karcıoğlu, F. (2001). Örgüt kültürü ve örgüt iklimi ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 15*(1-2), 265-283.
- Kartal, N. (2018). Evaluating the relationship between work engagement, work alienation and work performance of healthcare professionals. *International Journal of Healthcare Management, 11*(3), 251-259. doi: 10.1080/20479700.2018.1453969
- Kaya, U., & Serçeoğlu, N (2013). Duygu işçilerinde işe yabancılaşma: Hizmet sektöründe bir araştırma. *Çalışma ve Toplum, 1*(36), 311-346.
- Kaynak, R., Toklu, A. T., Elci, M., & Toklu, I. T. (2016). Effects of occupational health and safety practices on organizational commitment, work alienation, and job performance: Using the PLS-SEM approach. *International Journal of Business and Management, 11*(5), 146-166.
- Keleş, Ö. (2008). *Örgüt iklimi boyutlarının çalışanların güçlendirme algılarıyla ilişkilerinin değerlendirilmesi: Bir araştırma* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kiraz, S. (2011). Yabancılaşmanın kökeni üstüne. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 12*(12), 147-169.
- Knox, D. M. E. (1986). *The relationship of risk-propensity, organizational climate and alienation of nurses in urban hospitals (stern, Oci)* (Yayınlanmamış doktora tezi). The University of Tulsa, The Graduate School, Tulsa.
- Kossek, E. E., Pichler, S., Bodner, T., & Hammer, L. B. (2011). Workplace social support and work-family conflict: A meta-analysis clarifying the influence of general and work-family-specific supervisor and organizational support. *Personnel Psychology, 64*(2), 289-313.
- Kozhina, A. A., & Vinokurov, L. V. (2020). Work alienation during Covid-19: Main factors and conditions (An example of university professors). *Psychology in Russia: State of the Art, 13*(4), 106-118.
- Kurtuluş, K. (2010). *Araştırma yöntemleri*. Türkmen Kitabevi: İstanbul.
- Lawler III, E. E. (1992). *The ultimate advantage: Creating the high-involvement organization*. San Francisco: Jossey-Bass Pubs.

- Linna, P., Pekkola, S., Ukko, J., & Melkas, H. (2010). Defining and measuring productivity in the public sector: Managerial perceptions. *The International Journal of Public Sector Management*, 23(3), 300-320.
- Mok, E., & Au-Yeung, B. (2002). Relationship between organizational climate and empowerment of nurses in Hong Kong. *Journal of Nurses Management*, 20, 129- 137.
- Murray, A. J., Pirola-Merlo, A., Sarros, J. C., & Islam, M. M. (2010). Leadership, climate, psychological capital, commitment, and well-being in a non-profit organization. *Leadership and Organization*, 31(5), 436-457.
- Mühürçüoğlu, E. (2018). İstifa eden jandarma subaylarında işe yabancılaşma. *Sosyoloji Notları*, 2(1), 63-99.
- Nair N., & Vohra N. (2009). Developing a new measure of work alienation. *Journal of Workplace Rights*, 14, 293-309.
- Özer, Ö., Uğurluoğlu, Ö., Saygılı, M., & Songur, C. (2019). The impact of work alienation on organizational health: A field study in health sector. *International Journal of Healthcare Management*, 12(1), 18-24. doi: 10.1080/20479700.2017.1312804
- Patterson, M., West, M., Shackleton, J. & Dawson, J. (2005). Validating the organizational climate measure: Links to managerial practices, productivity and innovation. *Journal of Organizational Behavior*, 26, 379-408.
- Salihoğlu, G. H. (2014). Örgütsel yabancılaşma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 1-11.
- Seeman M. (1959). On the personal consequence of alienation in work. *American Sociological Review*, 24, 783-791.
- Seeman, M. (1959). On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24(6), 783-791.
- Seeman, M. (1983). Alienation motifs in contemporary theorizing: The hidden continuity of the classic themes. *Social Psychology Quarterly*, 46(3), 171-184.
- Shantz, A., Alfes, K., Bailey, C., & Soane, E. (2015). Drivers and outcomes of work alienation: Reviving a concept. *Journal of Management Inquiry*, 24(4), 382–393. doi: 10.1177/1056492615573325
- Sowpow, E. (2006). The impact of culture and climate on change programs. *Strategic Communication Management*, 10(6), 14-17.
- Suárez-Mendoza, M., & Zoghbi-Manrique-de-Lara, P. (2007). The impact of work alienation on organizational citizenship behavior in the Canary Islands. *International Journal of Organizational Analysis*, 15(1), 56-76. doi: 10.1108/19348830710860156
- Şener, S., & Ballı, E. (2019). Örgüt iklimi: Otel işletmelerinde bir inceleme. *The Third International Congresson Future Of Tourism: Innovation, Entrepreneurship and Sustainability*’de sunulan bildiri: Mersin: Mersin Üniversitesi.

- Şener, Y. (2017). *Örgüt ikliminin iş performansı üzerindeki etkisinde psikolojik sermayenin ara değişken rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tagiuri, R. (1968). The Concept of organizational climate. R. Tagiuri, ve H. Litwin (Editörler), *Organizational climate: Explorations of a concept* (s. 11-32) içinde. Boston: Division of Research Graduate School of Business Administration
- Viitala, R., Tanskanen, J., & Sääntti, R. (2015). The connection between organizational climate and well-being at work. *International Journal of Organizational Analysis*, 23(4), 606-620.
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

SOSYAL MEDYADAKİ POLİTİK PAZARLAMA FAALİYETLERİNİN ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE YÖNELİK BİR ÇALIŞMA*

Hüseyin ÇAVUŞOĞLU², Büşra ASLAN³

Öz

Sosyal medya, artık günümüzde demokratik hayatın önemli güçlerinden biridir. Politik pazarlama ise seçimlerde, seçmen tercihinde etkili unsurlardandır ve siyasal partilerin seçim başarısı, politik pazarlama ile doğrudan bağlantılıdır. Türkiye’de seçmenlerin önemli bir bölümünü gençler oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi (ZBEÜ) öğrencilerinin, oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisini ortaya koymaktır. Bu bağlamda ZBEÜ’de okuyan 392 öğrenci ile bir anket çalışması yapılmıştır. Öğrenciler, oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden az ve orta derecede etkilenmektedir. Ayrıca, öğrenciler, sosyal medyada tartışma ve paylaşımda, çekimser davranırken, %57,4’ü sosyal medyada siyasi reklamları izlemekte ve %45,6’sı seçim kampanyalarını sosyal medyadan takip etmektedir. Elde edilen bir diğer önemli sonuç da öğrencilerin oy verme tercihinde "parti liderlerinin sosyal medyadaki destekçi sayılarına" en fazla önem verdiğidir.

Anahtar Kelimeler: Politik Pazarlama, Sosyal Medya, Üniversite Öğrencileri, Seçmen Tercihi

JEL Kodları: M31, Z00

A STUDY ON THE EFFECTS OF POLITICAL MARKETING ACTIVITIES IN SOCIAL MEDIA ON ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT UNIVERSITY STUDENTS

Abstract

Social media is one of the important forces of democratic life today. Political marketing, on the other hand, is one of the effective factors in electoral promotion and the election success of political parties is directly related to political marketing. Young people constitute a significant part of the voters in Turkey. The aim of the study is to reveal the effect of political marketing activities in social media on the voting preference of Zonguldak Bülent Ecevit University students. In this context, a survey was conducted with 392 students studying at ZBEÜ. Among the results obtained, students' voting preferences were affected slightly or moderately by political marketing activities in social media, and "party leaders' number of supporters in social media" was the most important in students' voting preference, while students abstain from discussing and sharing on social media, 57.4% of them watch political advertisements on social media and 45.6% follow election campaigns on social media. Students are slightly or moderately affected by political marketing activities in social media in their voting preferences. In addition, while students abstain from discussing and sharing on social media, 57.4% watch political advertisements on social media and 45.6% follow election campaigns on social media. Another important result is that the students give the most importance to "the number of supporters of the party leaders on social media" in their voting preferences.

Keywords: Political Marketing, Social Media, University Students, Voting Preference

JEL Codes: M31, Z00

* Bu çalışma 20-23 Nisan 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilen 2nd International Scientific Researches Congress on Humanities and Social Sciences’de sunulmuştur.

Bu çalışma için Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Etik Kurulunun 28/07/2022 tarihli ve 192967 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, huseyindp@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7132-3833>

³ Doktora Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, busraslan61@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2888-2423>

GİRİŞ

Pazarlama kavramı, sosyal bilimlerin önemli kavramları arasındadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra pazarlama kavramında değişme yaşanmış ve bunun sonucunda da siyaset gibi birçok alana pazarlama kavramı girmiştir. Özellikle 1950'lerden sonra teknolojinin gelişmesiyle birlikte toplumsal hayatta da önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişim, siyasal sistemin temel unsurlarından biri olan siyasal partilerin seçim kampanyalarını da etkilemiştir. Siyasal partiler, adaylarının seçmen tarafından daha iyi tanınması için politik pazarlama faaliyetlerine başvurumaktadırlar. Bundan ötürü, siyasal partiler seçmenler ile sürekli iletişim halindedirler. Politik pazarlama, seçmen tercihinde etkili olduğundan dolayı, parti ve adayların seçim başarısı politik pazarlama ile doğrudan ilişkilidir. En fazla kitle iletişim araçları sayesinde politik pazarlama kampanyaları halka iletilmektedir. Bundan dolayı, kitle iletişim araçlarının politik pazarlamadaki öneminin büyük olduğu belirtilebilir. Siyasal partiler, iktidara sahip olmak istiyorlarsa, politik pazarlamayı yalnızca seçim dönemlerinde değil aynı zamanda seçim sonrası dönemde de kullanmalıdırlar. Siyasal partilerin bu pazarlamalardan daha çok partilerini ve politikalarını halka anlatabilmek, halkın isteklerini ortaya çıkarabilmek için faydalandıkları görülmektedir. Günümüzde artık politik pazarlama, seçimlerin en önemli unsurlarındandır.

Teknolojide yaşanan gelişmeler ve internet kullanımının yaygınlaşması ile sosyal medya ortaya çıkmıştır. Sosyal medya, demokratik hayatın önemli güçlerinden biri haline gelmiştir. Bundan dolayı, siyasetçiler politik pazarlamayı sosyal medyaya taşımışlardır. Günümüzde sosyal medya, toplumsal yaşamı derinden etkilediği gibi politik pazarlamayı da etkilemiştir. Artık siyasal partilerin neredeyse tamamı, seçim kampanyalarını, propagandalarını sosyal medyada da yapmaktadırlar. Siyasal partiler, sosyal medyanın iletişim gücü ile seçmenlerin önemli bir bölümüne ulaşabilmektedirler.

Bu çalışma, ZBEÜ Farabi Kampüsündeki Mühendislik, Fen-Edebiyat, İlahiyat, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) öğrencileriyle yapılan anket çalışması ile oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin öğrencilerdeki etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ülkemizde gençler, nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. 2018 cumhurbaşkanlığı ve milletvekili seçimlerinde, 18-29 yaş aralığındaki seçmen sayısı 13.970.568'dir. Bu yaş aralığı, seçmenlerin %24,8'ini oluşturmaktadır. Bu da gençlerin, seçimlerdeki önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, gençlerin oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca bu çalışmanın, siyasal partiler için, yapılacak seçimlerde uygulayacakları pazarlama faaliyetlerinin belirlenmesi açısından önemli bir veri kaynağı olduğu söylenebilir.

Ulusal literatür incelendiğinde, Arzuman'ın (2015) çalışması dışında, sosyal medyadaki politik pazarlamanın seçmenler üzerinde etkisini ölçen bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Sosyal medya

dışındaki çalışmalar arasında, Kaplan (2013), Demirtaş ve Orçun (2015), Orel ve Nakıboğlu (2010) ve Çelik (2022) yer almaktadır. Kaplan'ın (2013) çalışmasında, 2011 seçimlerinde AK PARTİ ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından uygulanan politik pazarlama faaliyetlerinin Ankara seçmeni üzerindeki etkisi ölçülmüştür. Demirtaş ve Orçun (2015), İzmir'de 10 lisede okuyan, ilk defa oy verecek son sınıf öğrencilerine; Orel ve Nakıboğlu (2010) Adana'da 355 üniversite öğrencisine; Çelik (2022) Ankara'da 500 kişiye uyguladıkları anket çalışması ile siyasal pazarlama faaliyetlerinin seçmenler üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Görüldüğü gibi, Arzuman'ın (2015) çalışması dışında, sosyal medyadaki politik pazarlamanın seçmenler üzerinde etkisini ölçen bir çalışma bulunmamaktadır. Uluslararası literatürde ise Dabula (2017), Chandrasekara ve Dharmadasa (2021), Fujiwara, Müller ve Schwarz'ın (2020) çalışmaları yer almaktadır. Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin seçmen güveni, seçmen bağlılığı üzerinde etkisini ele alan Dabula'nın (2017) çalışmasında, Güney Afrika'nın Gauteng eyaletinde yaşları 18 ile 35 arasında değişen 250 kişi ile bir anket yapılmıştır. Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetiyle seçmen güveni ve seçmen bağlılığı arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Chandrasekara ve Dharmadasa (2021), Colombo Üniversitesi'nde ilk defa oy kullanan 21 öğrenciyle yaklaşık 1,5 saat süren derinlemesine bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Çalışmanın amacı, sosyal medyadaki pazarlama faaliyetlerin, ilk defa oy kullananların siyasi tutumları üzerindeki etkisini koymaktır. Sosyal etki kuramı uyum, tanımlama ve içselleştirme süreci olarak ele alınmış ve içselleştirme sürecinin etkisinin öğrencilerde daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer önemli bir sonuç da öğrenciler, siyasi tutumlarını çoğunlukla bireysel hedeflere göre şekillendirdiğidir. Fujiwara, Müller ve Schwarz (2022) 2016 ve 2020 ABD Başkanlık seçiminde Twitter'ın seçim sonuçları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. 2016 ve 2020 Başkanlık seçiminde Twitter'ın Cumhuriyetçi Parti'nin oylarını düşürdüğü ve Twitter'ın ılımlı seçmeleri, Trump'a oy vermemeye ikna etmiş olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Politik pazarlama faaliyetlerinin seçmenler üzerinde etkisini ölçen çalışmalarında oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Çalışmada, kavramsal açıdan sosyal medya ve politik pazarlama kavramı ve politik pazarlamanın temel unsurları ele alındıktan sonra ZBEÜ öğrencileriyle yapılan anket çalışmasına yer verilmiştir.

SOSYAL MEDYA KAVRAMI

Bireylerin her türlü paylaşımını kitlelere ulaştıran sosyal medyanın temelinde, paylaşım ve iletişim gibi önemli unsurlar bulunmaktadır. İletişim ve paylaşımın iki temel unsur olduğu sosyal medyada hem zaman hem de yer açısından bir sınırlama bulunmamaktadır (Vural ve Bat, 2010, s.3372). “World wide web (www)” 1991 yılında kullanılmaya başlandı ve böylece köklü bir değişim yaşanmıştır. Bu değişimle yeni medya kavramı, bilimsel çalışmalarda kullanılmaya başlandı. Yeni medya kavramının, hızlı bir biçimde gelişmesi sonucunda “sosyal medya” kavramı ortaya çıkmıştır (Cardoso, 2006, s. 124).

Günümüzde, geleneksel medyaya oranla sosyal medya daha güçlüdür. Sosyal medyanın daha güçlü olmasında, sunduğu imkânların ve kişilerin neredeyse her türlü ihtiyacını gidermesi etkenlerdendir. Artık sadece iletişim hizmeti değil, birçok hizmet sosyal medya tarafından sağlanmaktadır. Bireyler, sosyal medya sayesinde düşüncelerini aktarabilmektedirler. Böylece bireyler, video, ses paylaşımı gibi birçok etkinlikte bulunarak, sosyal yaşamda etkinliğini arttırmaktadır. Özellikle günümüzde interneti kullanan kişi sayısının artmasıyla sosyal medyaya yöneliminde arttığı görülmektedir. Sosyal medyanın herkesçe kabul edilmiş ortak bir tanımı bulunmamaktadır. Bu noktada, Gülsoy, Bruns ve Bahnisch, Blossom, Eley ve Tilley'in sosyal medya tanımlarına değinilecektir. Gülsoy, sosyal medyayı “Birbirinden bağımsız olarak gelişmiş ve kullanıcıların kendi içeriklerini yansıtabilmelerini ve başkalarıyla paylaşmalarını sağlayan çevrimiçi uygulamalar” şeklinde tanımlamıştır (Gülsoy, 2009, s. 245). Bruns ve Bahnisch'in etkileşim ve işbirliğine vurgu yaptıkları sosyal medya tanımı “Geniş anlamda Web 2.0 teknolojileri üzerine kurulan, daha derin sosyal etkileşime, topluluk oluşumuna ve işbirliği projelerini başarmaya imkan sağlayan Web siteleri” biçimindedir (Açıkel ve Çelikel, 2012, s.43). Blossom ise “Bireyin diğer birey gruplarını kolaylıkla etkilemesini sağlayan bir teknik ya da kolaylıkla ulaşılabilen iletişim teknolojisi” olarak ifade etmiştir (Kara ve Özgen, 2012, s. 214). Son olarak Eley ve Tilley, kavramın genişliğine dikkat çekerek “Bloglar ve forumlar, fotoğraflar, ses kayıtları, videolar, linkler, sosyal ağlardaki profil sayfaları ve daha farklı içerikleri ifade eden geniş bir terim” olarak açıklamışlardır. Tanımlarda, sosyal medyanın iletişim yönüne vurgu yapıldığı söylenebilir. “Bloglar, vikiler, podcast'ler mikrobloglar, RSS, lokasyon bazlı servisler, sosyal ağ siteleri ve medya paylaşım siteleri gibi araçlar, en çok kullanılan sosyal medya araçlarıdır. 2005'te yayın hayatına başlayan YouTube, sosyal medyanın önemli araçlarından biridir. 2006'da kurulan facebook da youtube gibi en çok kullanılan araçlardan biridir. Facebook ile aynı yıl twitter, sosyal medyada yerini almıştır (Boyd ve Ellison, 2008, s. 212).

POLİTİK PAZARLAMA KAVRAMI

Politik pazarlama, siyasal partilerin hedefleriyle bağlantılı olarak özellikle seçim kampanyası sürecinde pazarlama tekniklerinin kullanılmasını içeren bir dizi eylemdir (Parılı ve Baş, 2002, s.10). Politik pazarlamada esas olan etkili bir tanıtımın yürütülmesidir. Politik pazarlama hem seçim dönemlerinde hem de seçim sonrasında yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Politik pazarlama, seçime giren adayların ve siyasal partilerin, tüm politikalarının pazarlanması olarak tanımlanabilir. Politik pazarlamanın tanımı hususunda görüş birliği olmamasının nedeni, siyasetteki hızlı gelişme ve bu alanın çeşitliliğidir (Scammell, 1999, s. 718). Politik pazarlamanın temel özelliklerinden biri, sosyal medya gibi iletişim faaliyetleri aracılığıyla seçmenleri belli bir parti ya da adaya oy verebilmek için, ikna edebilmeleridir. Politik pazarlama bir süreçtir. Bu süreçte seçmenlerin desteğini almak için kampanya faaliyetleri yürütülmektedir (Cwalina, Falkowski ve Newman, 2009, s.67).

Literatür incelendiğinde Kotler, Bongrad, Tan ve Özkan'ın tanımları ön plana çıkmaktadır. Politik pazarlamayı Kotler “Halkın ihtiyaç duyduğu program ve hizmetleri gerçekleştirmek ve kurumsal tanınma, destek kazanma amacıyla siyasal örgütlerce yürütülen faaliyetler” (Kotler, 1972,s.46; Bongrad “Bir adayın potansiyel seçmenlerine uygunluğunu sağlamak, adayı en yüksek sayıdaki seçmen kitlesinin ve bu kitledeki her bir seçmenin tanınmasını sağlamak, rakiplerle ve muhalefetle farkını yaratmak ve minimum araçla bir kampanyayı kazanmak için gerekli olan oy sayısını elde etmek amacıyla kullanılan tekniklerin tümü” (Bongrad, 1991, s.17); Tan “Halk tarafından gerek duyulan programları ve hizmetleri gerçekleştirmek ve kurumsal tanınma, destek kazanma amacıyla siyasal örgütlerce yürütülen faaliyetler” (Tan, 2002,s.18); Özkan “Seçmenin ihtiyaç ve beklentilerini gerçekleştirmeye aday kişi ya da partilerin ve onların programlarının seçmene tanıtılması ve tutundurulması ile ilgili her türlü faaliyet” olarak tanımlamaktadır (Özkan, 2002, s.21). Politik pazarlama tanımları incelendiğinde, seçim kampanyaları ile ilişkili olması, seçmenleri ikna için yapılması gibi ortak özelliklerin olduğu söylenebilir.

Politik pazarlamanın iki boyutu olduğu belirtilebilir. İlk boyut, profesyonel kişilerce yapılan faaliyetleri, ikinci boyut ise politik pazarlamadaki değişimi ortaya çıkarmak için yapılan araştırmaları içermektedir (Henneberg, Scammell ve O'Shaughnessy, 2009, s.167). Kavramın ortaya çıkışında, pazarlama yöntemlerinin siyasete uygulanması etkili olmuştur. Politik pazarlama, teknolojinin ve medyanın gelişmesi ile siyaset sahnesine girmiştir. Kavramsal açıdan politik pazarlama ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) kullanılmaya başlanmıştır. Siyasal alanda rekabet ortamının çoğalması ile pazarlama yöntemlerinde değişiklikler görülmüştür. Özellikle 1970'lerin sonlarına doğru politik pazarlamanın reklam ajansları aracılığıyla siyasal partiler tarafından kullanıldığı görülmektedir (Gegez, 1990, s. 14).

Politik Pazarlama Karmasının Unsurları

Pazarlama karması unsurları ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurmadır. Politik pazarlama karması unsurları, elemanları, seçmenlerin oy verme tercihini etkilemeye yöneliktir. Politik pazarlamada 4P İngilizce “Product, Price, Place, Promotion” kelimelerinin baş harfinin “P” olmasındandır. 4P şeklindeki pazarlama karmasındaki bu sınıflandırmayı Joseph McCarthy yapmıştır. Pazarlama karması elemanları, pazarlama faaliyetlerinin temelini teşkil etmektedir ve çalışmamızda bu elemanlar, politik pazarlama esas alınarak anlatılmıştır. Politik ürünün herkesçe kabul edilen bir tanımı yoktur. Politik ürünün nerde başlayıp nerde bittiğini söylemek olanaklı değildir. Başka bir deyişle politik ürünün sınırları belirgin değildir (Polat, Esen ve İnal, 2004, s.26). Politik pazarlamada pazarlamaya konu olacak unsur, ürün olarak nitelendirilir. Kavram, çok boyutlu bir kavram olup lider, parti, aday, ideoloji, parti programları, düşünce, sorunlara üretilen çözümler politik ürünün unsurlarıdır (Bayraktaroğlu, 2002, s. 68-69). Ürün, diğer bileşenleri

şekillendirdiği için siyasal parti ya da adayların pazarlama kampanyalarının temelinde yer almaktadır (Attouf, 2015, s.17).

Seçmenler, bir siyasal parti ya da adayın sunduklarını baz alarak oylarını kullandıkları için bir bakıma ürün, siyasal parti ya da aday ile seçmenler arasında bir köprü görevindedir. Siyasal partilerce sunulur ve seçmenin ihtiyaçlarına cevap vermediği takdirde kabul görmez. Siyasal partileri seçim kampanyası dönemindeki faaliyetleri, kendileri, programları bu kapsamda değerlendirilir. Ürününü seçmen tarafından seçilmesi, diğer bir deyişle seçmenin kendilerine oy vermesi için siyasetçiler iletişim kampanyalarına yer verirler. Bu noktada politik pazarlama ortaya çıkmaktadır. Ürün bileşeni, politik pazarlamadaki parti ya da adayların seçim başarısını etkileyen en önemli faktör olarak kabul edilir (Tan, 2002, s.36).

Fiyat, bir mal veya hizmet için ödenen bedeldir ve fiyatlandırmanın değişik bir görünümü vardır. Maddi anlamda bir değiş-tokuş yoktur. Siyasal partiler ya da adaylar, vaatleri karşılığında seçmenin oyunu talep etmektedirler. Böylece, siyasal partiler, adaylar ve politikalar pazarlanmaktadır. Seçmenler, kendilerine daha yakın hissettikleri siyasal parti ya da adaya oy vererek, onların hizmetlerini satın almaktadır (Limanlılar, 1991, s.32). Fiyat, siyasal parti ya da adaya verilen oy, üye aidatları, bağışlar, siyasal parti ya da adaya seçim kampanyası döneminde verilen hizmetlerdir (Attouf, 2015, s.22).

Dağıtım, siyasal örgütlerin düşüncelerinin, hizmetlerinin, mesajlarının seçmenlere en kısa ve en doğru zamanda ulaştırılması ile ilgilidir (Divanoğlu, 2008, s.112). Doğru zamanın altını çizmek gerekir. Çünkü bu düşünceler, hizmetler, mesajlar kitle iletişim araçlarıyla doğru bir zamanda sunulduğu zaman anlam kazanmakta olup, siyasal partilerin bütün düşüncelerinin seçmenlere iletilmesi ile ilgili tüm gayretleri içeren bir kavramdır. Lider ve parti yönetiminin, düşüncelerin, hizmetlerin, mesajların seçmenlere iletilmesinde en etkili kişiler olduğu söylenebilir (İslamoğlu, 2002, s. 136). Faaliyetler arasında mitingler, ev ve dükkan ziyaretleri, salon toplantıları, yemekler yer almakta olup, doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayrılır. Doğrudan dağıtımda mesajlar, hizmetler, düşünceler hiçbir aracı olmadan bizzat siyasal partilerin örgütlerince seçmenlere iletilmektedir. Dolaylı dağıtım ise mesajların, hizmetlerin, düşüncelerin bağımsız kuruluşlarca sağlanmasıdır. Mesajların bağımsız kuruluşlarca sağlanmasıyla siyasal partilerin iş yükü hafiflemektedir. Böylece siyasal partiler, zaman kazanmaktadırlar (Divanoğlu, 2008, s.113).

Tutundurma, seçmenlerin oy desteğini alabilmek için siyasal parti mensuplarının sistemli olarak yürüttükleri iletişim faaliyetleri olarak açıklanabilir. Siyasi örgütlerce gerçekleştirilen haberleşme çalışmalarının tamamına tutundurma karması veya iletişim karması denilmektedir. Dördüncü unsur propaganda, halkla ilişkiler, reklam, oy arttırıcı diğer çabalar olmak üzere dört faaliyet grubundan oluşmaktadır (Divanoğlu, 2008, s. 14). Siyasal pazarlama faaliyetlerinden biri olan propaganda, en önemli

tutundurma aracı olup, tutundurma çalışmalarının temelini oluşturur. En eski tutundurma tekniği olması dışında seçmenlerle konuşma, görüşme, bire bir temas olanağı sağlamasından dolayı, en etkili iletişim yöntemidir. Seçmen sayısının artması, vaatlerin artmasıyla rekabet ortamının kızışması, seçmenin taleplerindeki değişim, iletişim ve dağıtım kanallarındaki yenilikler, günümüzde propagandanın önem kazanmasındaki faktörlerdendir (Tan, 2002, s.74). Bu faaliyet sayesinde geniş seçmen kitlelerinin talepleri belli olur ve seçim kampanyaları hayata geçer. Propaganda ile temelde siyasal partilerin kitlelerini etkileyebilecek bilgiler verilir. Bilgi, taraflı olabilir ve aynı zamanda olayı net bir biçimde açıklamayabilir. Yanlış bilgilerle bireyler, kandırılmaya çalışılır ve belli bir tutuma zorlanırlar. Kısaca propaganda kavramında bir inanç aşılama vardır ve diğer faaliyet tekniklerine göre uygulamada daha esnektir. Amaç partiyi ya da adayı tanıtmaktan ziyade özellikle kararsız seçmeni ikna etmek ve yönlendirmektir. Böylece, bu teknik ile kararsız seçmenler, kararlı seçmen haline gelmektedir. Propagandanın fonksiyonunu yerine getirmesi için, diğer tutundurma faaliyetleri ve partinin programıyla desteklenmesi, doğru bir reklam stratejisinin uygulanması gerekir. Değişen seçmen talepleri, gelişen teknoloji tutundurma faaliyetlerinde değişimi de gündeme getirmektedir. Siyasal partiler, farklı sosyal medya araçlarıyla seçmenlerle iletişim kurmaktadır. Günümüzde siyasi parti ve adayların, teknolojide yaşanan değişimi dikkate alarak, ikna edici strateji, kapsayıcı bir propaganda faaliyeti ile seçmenin karşısına çıkmaları beklenmektedir. Bu doğrultuda siyasal parti ve adayların, propaganda faaliyetlerinde değişikliği gitmeleri gerekmektedir (Tan, 2002, s.50-52).

SOSYAL MEDYADAKİ POLİTİK PAZARLAMA FAALİYETLERİNİN ZBEÜ ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi öğrencilerinin, oy verme tercihindeki etkisini ortaya koymaktır.

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, nicel araştırmanın bir modeli olan tarama tekniği kullanılmıştır. Bu teknik, geçmişteki veya günümüzdeki bir olguyu betimlemeyi amaçlamaktadır (Karasar, 2007, s. 77). Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Etik Kurulunun 28/07/2022 tarihli ve 192967 nolu kararı ile çalışmanın, etik açıdan uygun olduğu yönünde karar alınmıştır.

Cevap Aranılan Sorular

1. Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi öğrencilerinin, oy verme tercihinde etkisi var mıdır?
2. Demografik değişkenlerle sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri arasındaki ilişki nasıldır?

Evren ve Örneklem

Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin ZBEÜ öğrencilerinin oy verme tercihi üzerindeki etkisini ortaya koyabilmek için merkez kampüste yer alan İİBF, Mühendislik, Fen-Edebiyat ve İlahiyat Fakültesi (toplam öğrenci sayısı 32969) öğrencileriyle anket çalışması yapılmıştır. Örneklem büyüklüğü %95 güven aralığında, 0,05 hata payı ve 0.50 popülasyon oranına göre hesaplanmış ve örneklem sayısı (n) 384 olarak belirlenmiştir. Krejcie ve Morgan'ın evren büyüklüğüne karşı örneklem büyüklüğüne ilişkin tablosu incelendiğinde, evren büyüklüğünün 1000000 olduğu çalışmada örneklem büyüklüğü 384'tür (Ural ve Kılıç, 2021, s. 43). Bu bilgi doğrultusunda örneklem büyüklüğümüzün (392) yeterli sayıda olduğu kabul edilmektedir.

Ankete 392 öğrenci katılmış olup, bu öğrencilerin %40,8'i İİBF, %36,2'si Mühendislik Fakültesi, %15,6'sı Fen-edebiyat Fakültesi, %7,4'ü İlahiyat Fakültesi'ndendir. Ankete katılan öğrencilerin, %32,2'si ikinci sınıf, %30,6'sı üçüncü sınıf, %29'u dördüncü sınıf, %8,2'si birinci sınıf öğrencisidir. Cinsiyet dağılımına bakıldığında, ankete katılanların %51,8'i erkek, %48,2'si kadındır. Seçmenler, kararlı ve kararsız seçmenler olmak üzere ikiye ayrılır. Ankete katılanların %52,7'si kararlı, %47,3'ü ise kararsız seçmeni oluşturmaktadır. Ankette öğrencilere 37 soru sorulmuş olup, bu sorular Arzuman'ın (2015) çalışması temel alınarak hazırlanmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırma, teorik ve uygulama şeklinde iki bölümden oluşmakta olup, teorik bölümde, sosyal medya ve politik pazarlama kavramı, politik pazarlama karmasının unsurları ele alınmıştır. Çalışmanın uygulama bölümünde anket yöntemi kullanılmıştır. Anket, 37 sorudan (EK-1) oluşmakta olup, demografik sorular (1-9 ve 35-37), sosyal medya kullanımı (10-16), siyasal partilerce yürütülen politik pazarlama faaliyetleri (17-24), sosyal medyada politik pazarlama faaliyetleri (25-34) ile ilgilidir.

Veri analiz teknikleri

ZBEÜ öğrencilerine uygulanan siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri ile demografik değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesinde Pearson Ki-kare testi kullanılmıştır. Bununla birlikte sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin demografik değişkenler açısından iki grup arasındaki farkın tespitinde

Bağımsız örneklem t testi ve ikiden fazla grup ortalamaları arasındaki farkın tespiti içinde Tek Yönlü Varyans analizinden yararlanılmıştır.

Sınırlılıklar

1. Çalışma, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi merkez kampüste yer alan İİBF, Mühendislik, Fen-Edebiyat ve İlahiyat Fakültesi öğrencileriyle uygulandığından, elde edilen sonuçlar ankete katılan öğrencilerle sınırlıdır.
2. Araştırma verileri, 2021-2022 eğitim-öğretim yılı bahar dönemini Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi merkez kampüsünde okuyan öğrencilerinden elde edildiğinden dolayı, bu zaman kesitiyle sınırlıdır.
3. Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin oy verme tercihindeki etkisini ele alan çalışmaların az olması, konunun Zonguldak ilinde çalışılmış olması, sınırlılıklar arasındadır.

Araştırma Bulguları

Ankete katılan öğrencilere, sosyal medya ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Tablo 1’de görüldüğü gibi ankete katılan öğrencilerin oldukça yüksek bir bölümü (%95.4’ü) sosyal medyayı kullanmaktadır. Öğrencilerin, sosyal medyadaki siyasi reklamları izleme ve seçim kampanyalarını sosyal medyadan takip etme sorularına verdikleri yanıtların oranının, diğer yanıtlara oranla birbirine yakın olduğu görülmektedir. Öğrencilerin %77.8’i sosyal medya kanalıyla siyasi eğilimlerini paylaşmadığını, %84.9’u sosyal medyada siyasi tartışmalara katılmadığını, %77.4’ü de sosyal medyada siyasi kişiliklere eleştiri ya da tavsiye vermediğini belirtmişlerdir. Bu da ankete katılan öğrencilerin önemli bir bölümünün, sosyal medya aracılığıyla siyasi tartışma ve paylaşım yapmadığını göstermektedir.

Tablo 1: Sosyal medya

Sosyal medya kullanımı	Evet	374	95,4
	Hayır	18	4,6
Sosyal medyada siyasi reklamları izleme	Evet	222	57,4
	Hayır	165	42,6
Sosyal medya kanalıyla siyasi eğilimlerinizi paylaşma	Evet	86	22,2
	Hayır	302	77,8
Sosyal medyada siyasi tartışmalara katılma	Evet	59	15,1
	Hayır	331	84,9
Seçim kampanyalarını sosyal medyadan takip etme	Evet	178	45,6
	Hayır	212	54,4
Sosyal medyada siyasi kişiliklere eleştirileriniz/tavsiyeleriniz olması	Evet	88	22,6
	Hayır	302	77,4

Tablo 2’de görüldüğü gibi seçimler esnasında öğrenciler TV’deki siyasi reklamların çok azını (%42,3) izlemekte; radyodaki siyasi reklamların çok azını (%39,6) dinlemekte; TV’lerde hazırlanan tartışma programlarının çok azını (%39,6) izlemekte; gazetelerdeki siyasi reklamların çok azını (%41) okumakta; siyasi bildirgeleri ve beyanatların çok azını (%40,1) okumakta ve dağıtılan siyasi broşürlerin çok azını (%42,6) incelemektedir. Bu bilgiler doğrultusunda seçimler esnasında öğrenciler, siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinin çok azını takip etmektedirler. Ayrıca siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinin tamamını takip edenlerinin oranının, her faaliyette en düşük oranda olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri

Seçimler esnasında	Hiçbirisini	Çok azını	Azını	Bir kısmını	Tamamını	Toplam
TV’deki siyasi reklamları izlerim	72 %18,4	166 %42,3	59 %15,1	62 %15,8	33 %8,4	392 %100
Radyoda siyasi reklamları dinlerim	55 %14,1	154 %39,6	57 %14,7	88 %22,6	35 %9	389 %100
TV’lerde hazırlanan tartışma programlarını izlerim	50 %12,9	154 %39,6	87 %22,4	64 %16,5	34 %8,7	389 %100
Gazetelerdeki siyasi reklamları okurum	49 %12,6	160 %41	75 %19,2	75 %19,2	31 %7,9	390 %100
Siyasi bildirgeleri ve beyanatları okurum	50 %12,9	156 %40,1	82 %21,1	69 %17,7	32 %8,2	389 %100
Dağıtılan siyasi broşürleri incelerim	46 %11,7	167 %42,6	72 %18,4	73 %18,6	34 %8,7	392 %100

Tablo 3 incelendiğinde, ankete katılan öğrencilerin oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden az ve orta derecede etkili olduğu görülmektedir. Tablo 3’teki 10 önermede, oy verme tercihinde “az ve orta derecede etkili olur” diyenlerin toplam oranı %63.1 ile %46.7 arasında değişmektedir. “Siyasi parti miting, toplantı ve aday belirleme faaliyetlerini sosyal medyadan takip edebilme” %63.1 ile ilk sırada iken “Oy vermeyi düşündüğünüz siyasi parti liderinin sosyal medyada gündem oluşturabilmesi” %63 ile ikinci sırada yer almıştır. Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri oy verme tercihinde “çok ve tam etkili olur” diyenlerin toplam oranı ise %40.5 ile %20.4 arasındadır. Oy verme tercihinde “Siyasi parti liderlerinin sosyal medyadaki destekçi sayıları” %40.5 ile ilk sırada yer alırken bunu, %28.1 ile “Siyasi parti programlarını sosyal medyadan öğrenme”, %27.9 ile “MV genel seçimlerinde, siyasal parti vaatlerini sosyal medyadan öğrenme”, %27.4 ile “MV genel seçimlerinde, oy vereceğiniz partinin seçime yönelik konferanslarını sosyal medyadan öğrenme” gelmektedir.

Tablo 3: Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden etkilenme durumu

Oy verme tercihinde	Etkili olmaz	Az etkili	Orta derecede etkili	Çok etkili	Tam etkili	Toplam
Milletvekili genel seçimlerinde, siyasi partilerin sosyal medyayı aktif olarak kullanması	85 %21,7	131 %33,4	88 %22,4	51 %13	37 %9,4	392 %100
Milletvekili genel seçimlerinde, siyasi parti liderlerinin sosyal medya kullanımları	78 %19,9	138 %35,3	93 %23,8	48 %12,3	34 %8,7	391 %100
Milletvekili genel seçimlerinde, siyasal parti vaatlerini sosyal medyadan öğrenmeniz	65 %16,8	124 %32	90 %23,3	73 %18,9	35 %9	387 %100
Milletvekili genel seçimlerinde, oy vereceğiniz partinin seçime yönelik konferanslarını sosyal medyadan öğrenmeniz	58 %14,8	125 %32	101 %25,8	72 %18,4	35 %9	391 %100
Siyasi parti programlarını sosyal medyadan öğrenmeniz	44 %11,2	121 %30,9	117 %29,8	72 %18,4	38 %9,7	392 %100
Oy vermeyi düşündüğünüz siyasi parti liderinin sosyal medyada olumlu bir propaganda yürütmesi	71 %18,1	122 %31,1	119 %30,4	45 %11,5	35 %8,9	392 %100
Oy vermeyi düşündüğünüz siyasi parti liderinin sosyal medyada gündem oluşturabilmesi	65 %16,6	132 %33,7	115 %29,3	46 %11,7	34 %8,7	392 %100
Siyasi parti miting, toplantı ve aday belirleme faaliyetlerini sosyal medyadan takip edebilmemiz	51 %13	128 %32,7	119 %30,4	55 %14,1	38 %9,7	391 %100
Siyasi partilerin seçim kampanyalarını sosyal medyada yoğunlaştırması	58 %14,8	135 %34,4	101 %25,8	60 %15,3	38 %9,7	392 %100
Siyasi parti liderlerinin sosyal medyadaki destekçi sayıları	50 %12,8	92 %23,5	91 %23,2	77 %19,6	82 %20,9	392 %100

Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri ile sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri ölçeklerinin yapı geçerliğini test etmek amacıyla faktör analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerleri siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinde 0,763 ve sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinde 0,926 olarak bulunmuştur. Barlett testi sonuçlarına göre ise hem siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri (p=0,00) hem de sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri (p=0,00) anlamlıdır. KMO ve Barlett testi sonuçlarına göre veri seti faktör analizine uygundur. Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinde

ortak varyans değerleri 0,5'in altında bulunan "Düzenlenen siyasi konferansları izlerim, Dağıtılan siyasi broşürleri incelerim" maddeleri analizden çıkarılmıştır. Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri toplam varyansın %56,7'sini ve sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri de toplam varyansın %66,8'ini açıklamaktadır. Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri ve sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri tek faktörden oluşmaktadır.

Tablo 4: Faktör yükleri

İfadeler	Faktör Yükleri
Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri	
TV'deki siyasi reklamları izlerim	0,780
Radyoda siyasi reklamları dinlerim	0,806
TV'lerde hazırlanan tartışma programlarını izlerim	0,730
Gazetelerdeki siyasi reklamları okurum	0,768
Siyasi bildirgeleri ve beyanatları okurum	0,674
Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri	
Milletvekili genel seçimlerinde, siyasi partilerin sosyal medyayı aktif olarak kullanması	0,816
Milletvekili genel seçimlerinde, siyasi parti liderlerinin sosyal medya kullanımları	0,858
Milletvekili genel seçimlerinde, siyasal parti vaatlerini sosyal medyadan öğrenmeniz	0,812
Milletvekili genel seçimlerinde, oy vereceğiniz partinin seçime yönelik konferanslarını sosyal medyadan öğrenmeniz	0,827
Siyasi parti programlarını sosyal medyadan öğrenmeniz	0,841
Oy vermeyi düşündüğünüz siyasi parti liderinin sosyal medyada olumlu bir propaganda yürütmesi	0,823
Oy vermeyi düşündüğünüz siyasi parti liderinin sosyal medyada gündem oluşturabilmesi	0,850
Siyasi parti miting, toplantı ve aday belirleme faaliyetlerini sosyal medyadan takip edebilmeniz	0,853
Siyasi partilerin seçim kampanyalarını sosyal medyada yoğunlaştırması	0,777
Siyasi parti liderlerinin sosyal medyadaki destekçi sayıları	0,706

Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinden etkilenme durumuna yönelik 6 soru 5'li likert ölçeğiyle ölçülmüştür. Anket içerisinde yer alan "İnternet üzerinden yayınlanan reklamları izlerim" sorusu Cronbach Alpha Katsayısını düşürdüğü için analizden çıkarılmıştır. Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden etkilenme durumuna yönelik 10 soru da 5'li likert ölçeğiyle ölçülmüştür. Güvenilirlik

analizinde tüm sorulara ait Cronbach Alpha katsayısı 0,913 olarak hesaplanmıştır. Buna göre anket sonuçlarının oldukça güvenilir olduğu gözlenmiştir. Ayrıca Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinden etkilenme (0,812) ile Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden etkilenme (0,944) boyutlarına ait Cronbach Alpha katsayılarının 0,70'in üzerinde olması oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 5: Güvenilirlik analizi

	Soru Sayısı	Cronbach Alpha Katsayısı
Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinden etkilenme	10,25	100
Sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden etkilenme	20,50	200
Tüm sorular	41,00	300

Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri ile demografik değişkenler arasındaki ilişki Ki-kare bağımsızlık analiziyle incelenmiştir. Bu analize ilişkin sıfır hipotezleri, Pearson ki-kare ve p değerleri ilgili tablolarda verilmiştir.

Tablo 6: Cinsiyet ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişki

Sıfır Hipotezleri	Pearson Ki-kare	p
H _{0a} : Cinsiyet ile TV'deki siyasi reklamları izleme arasında ilişki yoktur	9,622	0,047
H _{0b} : Cinsiyet ile radyoda siyasi reklamları dinleme arasında ilişki yoktur	1,192	0,879
H _{0c} : Cinsiyet ile TV'lerdeki tartışma programlarını izleme arasında ilişki yoktur	2,297	0,681
H _{0d} : Cinsiyet ile gazetelerdeki siyasi reklamları okuma arasında ilişki yoktur	3,463	0,484
H _{0e} : Cinsiyet ile siyasi bildirgeleri ve beyanatları okuma arasında ilişki yoktur	0,815	0,936
H _{0f} : Cinsiyet ile dağıtılan siyasi broşürleri inceleme arasında ilişki yoktur	3,926	0,416

Tablo 6'da görüldüğü gibi sadece cinsiyet ile "TV'deki siyasi reklamları izleme" arasında ($p=0,047$; $p<0,05$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Erkekler kadınlara oranla TV'deki siyasi reklamları daha fazla izlemektedir.

Tablo 7 incelendiğinde, fakülte ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Tablo 7: Fakülte ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişki

Sıfır Hipotezleri	Pearson Ki-kare	p
H _{1a} : Fakülte ile TV'deki siyasi reklamları izleme arasında ilişki yoktur	13,701	0,320
H _{1b} : Fakülte ile radyoda siyasi reklamları dinleme arasında ilişki yoktur	8,652	0,732
H _{1c} : Fakülte ile TV'lerdeki tartışma programlarını izleme arasında ilişki yoktur	8,320	0,760
H _{1d} : Fakülte ile gazetelerdeki siyasi reklamları okuma arasında ilişki yoktur	6,043	0,914
H _{1e} : Fakülte ile siyasi bildireleri ve beyanlatları okuma arasında ilişki yoktur	6,638	0,881
H _{1f} : Fakülte ile dağıtılan siyasi broşürleri inceleme arasında ilişki yoktur	7,183	0,845

Tablo 8'de, gelir düzeyi ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişkiye yer verilmiştir. Gelir düzeyi ile TV'deki siyasi reklamları izleme arasında ($p=0,008$; $p<0,01$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Gelir düzeyi arttıkça TV'deki siyasi reklamları izleme oranı azalmaktadır. Ayrıca, gelir düzeyi ile radyoda siyasi reklamları dinleme arasında ($p=0,001$; $p<0,01$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Gelir düzeyi arttıkça radyodaki siyasi reklamları dinleme oranı azalmaktadır.

Tablo 8: Gelir düzeyi ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişki

Sıfır Hipotezleri	Pearson Ki-kare	p
H _{2a} : Gelir düzeyi ile TV'deki siyasi reklamları izleme arasında ilişki yoktur	32,635	0,008
H _{2b} : Gelir düzeyi ile radyoda siyasi reklamları dinleme arasında ilişki yoktur	38,859	0,001
H _{2c} : Gelir düzeyi ile TV'lerdeki tartışma programlarını izleme arasında ilişki yoktur	19,541	0,242
H _{2d} : Gelir düzeyi ile gazetelerdeki siyasi reklamları okuma arasında ilişki yoktur	14,959	0,528
H _{2e} : Gelir düzeyi ile siyasi bildireleri ve beyanlatları okuma arasında ilişki yoktur	15,860	0,463
H _{2f} : Gelir düzeyi ile dağıtılan siyasi broşürleri inceleme arasında ilişki yoktur	18,049	0,321

Siyasi tanımlama ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişkinin ele alındığı tablo 9'da, siyasi tanımlama ile TV'deki siyasi reklamları izleme arasında ($p=0,044$; $p<0,05$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Sosyalist, Liberal-Muhafazakâr ve Laik görüşe sahip olanların TV'deki siyasi reklamları izleme oranı daha yüksektir. Siyasi tanımlama ile Radyoda siyasi reklamları dinleme arasında da ($p=0,023$; $p<0,05$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Sosyalist, Liberal ve Laik görüşe sahip olanların radyodaki siyasi reklamları dinleme oranı daha yüksektir. Ayrıca siyasi tanımlama ile siyasi bildireleri ve beyanlatları okuma arasında ($p=0,081$; $p<0,10$) anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Sosyal demokrat, Sosyalist ve İslamcı görüşe sahip olanların siyasi bildireleri ve beyanlatları okuma oranı daha yüksektir.

Tablo 9: Siyasi tanımlama ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişki

Sıfır Hipotezleri	Pearson Ki-kare	p
H _{3a} : Siyasi tanımlama ile TV'deki siyasi reklamları izleme arasında ilişki yoktur	46,825	0,044
H _{3b} : Siyasi tanımlama ile radyoda siyasi reklamları dinleme arasında ilişki yoktur	49,772	0,023
H _{3c} : Siyasi tanımlama ile TV'lerdeki tartışma programlarını izleme arasında ilişki yoktur	33,528	0,393
H _{3d} : Siyasi tanımlama ile gazetelerdeki siyasi reklamları okuma arasında ilişki yoktur	33,917	0,375
H _{3e} : Siyasi tanımlama ile siyasi bildirgeleri ve beyanatları okuma arasında ilişki yoktur	43,704	0,081
H _{3f} : Siyasi tanımlama ile dağıtılan siyasi broşürleri inceleme arasında ilişki yoktur	40,393	0,147

Tablo 10'da seçmen yapısı ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişki ölçülmüştür. Seçmen yapısı ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 10: Seçmen yapısı ile siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasındaki ilişki

Sıfır Hipotezleri	Pearson Ki-kare	p
H _{4a} : Seçmen yapısı ile TV'deki siyasi reklamları izleme arasında ilişki yoktur	5,112	0,276
H _{4b} : Seçmen yapısı ile radyoda siyasi reklamları dinleme arasında ilişki yoktur	6,107	0,191
H _{4c} : Seçmen yapısı ile TV'lerdeki tartışma programlarını izleme arasında ilişki yoktur	3,876	0,423
H _{4d} : Seçmen yapısı ile gazetelerdeki siyasi reklamları okuma arasında ilişki yoktur	1,595	0,810
H _{4e} : Seçmen yapısı ile siyasi bildirgeleri ve beyanatları okuma arasında ilişki yoktur	1,645	0,801
H _{4f} : Seçmen yapısı ile dağıtılan siyasi broşürleri inceleme arasında ilişki yoktur	6,128	0,190

Oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisi ile cinsiyet ve seçmen yapısı değişkenlerinin grup ortalamaları arasında farkın olup olmadığının tespiti için bağımsız örneklem testi uygulanmıştır. Oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisi ile öğrencilerin okuduğu fakülte, aylık gelir düzeyi ve siyasi tanımlamalarının grup ortalamaları arasında farkın olup olmadığının tespiti için de tek yönlü varyans analizinden yararlanılmıştır. Bu analizlere ilişkin sıfır hipotezleri aşağıda verilmiştir.

H5: Cinsiyete göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları arasında fark yoktur

H6: Fakültele göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları arasında fark yoktur

- H7: Gelir düzeyine göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları arasında fark yoktur
H8: Siyasi tanımlamaya göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları arasında fark yoktur
H9: Seçmen yapısına göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları arasında fark yoktur

Tablo 11’de politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları kadınlarda 2,61 ve erkeklerde ise 2,74 olarak görülmektedir. Test sonucuna göre “Cinsiyete göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları ($p=0,276$) arasında fark yoktur” ($p>0,05$) hipotezi reddedilemez. Buna göre, oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisi kadın ve erkekler arasında bir farklılık görülmemektedir.

Tablo 11: Cinsiyete göre politik pazarlama faaliyetlerinin test sonuçları

	N	Ortalama	t	P
Kadın	189	2,61	-1,091	0,276
Erkek	203	2,74		

Tablo 12’de politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları İ.İ.B.F.’de 2,74; Fen-edebiyatta 2,57; Mühendislikte 2,70 ve İlahiyat fakültesinde 2,48 olarak hesaplanmıştır. Test sonucuna göre “Fakültelere göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları ($p=0,605$) arasında fark yoktur” ($p>0,05$) hipotezi reddedilemez. Buna göre, oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisi, fakültelere göre farklılık göstermemektedir.

Tablo 12: Fakültelere göre politik pazarlama faaliyetlerinin test sonuçları

	N	Ortalama	F	P
İİBF	160	2,74	0,616	0,605
Fen-Edebiyat	61	2,57		
Mühendislik	142	2,70		
İlahiyat	29	2,48		

Tablo 13’te politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları 0-500 aralığında 2,80; 501-1000 aralığında 2,55; 1001-2000 aralığında 2,62; 2001-6000 aralığında 2,88 ve 6000’den fazlada ise 2,58 olarak hesaplanmıştır. Test sonucuna göre “Gelir düzeyine göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları ($0,308$) arasında fark yoktur” ($p>0,05$) hipotezi reddedilemez. Buna göre, oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisi, aylık gelir düzeyine göre farklılık göstermemektedir.

Tablo 13: Gelir düzeyine göre politik pazarlama faaliyetlerinin test sonuçları

	N	Ortalama	F	P
0-500	10	2,80		
501-1000	20	2,55		
1001-2000	141	2,62	1,205	0,308
2001-6000	104	2,88		
6000'den fazla	113	2,58		

Tablo 14'e göre "Siyasi tanımlamaya göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları (0,045) arasında fark yoktur" ($p < 0,05$) hipotezi reddedilir. Buna göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları siyasi tanımlamaya göre farklılık göstermektedir. Gruplar arasındaki farklılığın tespiti için LSD testi uygulanmıştır. Testin sonucuna göre İslamcı (2,35), laik (2,47) ve milliyetçi (2,44) görüşe sahip olanlar ile liberal-muhafazakâr (3,0), sosyal demokrat (2,95) ve sosyalist (3,06) görüşe sahip olanların, oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisi arasında fark olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre kendini liberal-muhafazakar, sosyal demokrat, sosyalist olarak tanımlayanlarda, oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisinin en yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 14: Siyasi tanımlamaya göre politik pazarlama faaliyetlerinin test sonuçları

	N	Ortalama	F	P
İslamcı	37	2,35		
Laik	73	2,47		
Liberal	25	2,72		
Liberal-Muhafazakâr	24	3,00		
Milliyetçi	75	2,44	1,205	0,308
Milliyetçi-Muhafazakâr	71	2,68		
Sosyal demokrat	38	2,95		
Sosyalist	18	3,06		
Diğer	11	3,00		

Tablo 15'te, politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları kararlı seçmenlerde 2,60 ve kararsız seçmenlerde ise 2,77 olarak hesaplanmıştır. Test sonucuna göre "Seçmen yapısına göre politik pazarlama faaliyetlerinin ortalamaları (0,137) arasında fark yoktur" ($p > 0,05$) hipotezi reddedilemez. Buna göre, oy

verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisi, kararlı ve kararsız seçmenler arasında farklılık göstermemektedir.

Tablo 15: Seçmen yapısına göre politik pazarlama faaliyetlerinin test sonuçları

	N	Ortalama	T	P
Kararlı	206	2,60	-1,491	0,137
Kararsız	185	2,77		

SONUÇ⁴

Öğrencilerin, oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisini ortaya koymaya çalışan bu çalışmada, anket sonuçlarının 0.913 gibi yüksek bir değerle oldukça güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Teknolojinin gelişimi, hem dünyada hem de Türkiye’de internet kullanımının yaygınlaşması dikkate alındığında, günümüzde siyasal parti seçim propagandalarının merkezinde olan sosyal medyanın, günden güne siyasal partilerin seçim kampanyalarındaki önemini artacağı belirtilebilir. Ankete katılan öğrencilerin %95.4’nün sosyal medyayı kullandığını belirtmesi, günümüzde siyasal partiler için sosyal medyanın önemini ortaya koyduğu söylenebilir. Araştırmaya katılan öğrencilerin %57,4’ü sosyal medyada siyasi reklamları izlemektedir. Buna göre siyasilerin, politik pazarlama faaliyetlerini seçmenlere sosyal medya aracılığıyla iletmeleri büyük önem taşımaktadır. Öğrencilerin %45,6’sı seçim kampanyalarını sosyal medyadan takip etmektedir. Buna göre siyasilerin seçim kampanyalarını sosyal medya kanalıyla seçmenlere aktarmasının önemli bir gereklilik olduğu belirtilebilir. Arzuman da ise bu oranlar siyasi reklamları izleme%39.3; seçim kampanyalarını sosyal medyadan takip etme%60.7’dir. Çalışmada elde edilen diğer önemli bir sonuç da öğrencilerin, %22.6’sının sosyal medyada siyasi kişiliklere eleştiri ya da tavsiyelerini iletmediği, %22,2’sinin sosyal medya kanalıyla siyasi eğilimlerini paylaştığı, %15.1’nin de sosyal medyada siyasi tartışmalara katıldığıdır. Bu durum öğrencilerin, sosyal medyada tartışma ve paylaşımında, çekimser davrandığını göstermektedir. Arzuman’ın (2015) çalışmasında ise bu oranların daha yüksek olduğu ve %31 ile %46.4 arasında olduğu görülmektedir.

Öğrenciler, seçimler esnasında TV’de, radyoda, gazetede siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinin çok azını takip etmektedir. Bu oran, %39.6 ile %42.6 arasında değişmektedir. Siyasi reklam ve tanıtım faaliyetlerinin tamamını takip edenlerinin oranı ise her faaliyette en düşük oranda olup, bu değer %7.9 ile %9 arasındadır. Bu değerler, seçimler esnasında TV’de, radyoda, gazetede siyasi reklam ve tanıtım

⁴ Çalışmada elde edilen tüm sonuçlar, ankete katılan grubu kapsamaktadır. Bundan dolayı genelleme yapılmamıştır.

faaliyetlerinin tamamını takip eden öğrenci sayısının, oldukça az olduğunu ortaya koymaktadır. Arzuman'ın (2015) çalışmasında bu oranlar %24.5-%44.5 arasındadır.

Ayrıca, öğrencilerin oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden az ve orta derecede etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. İlk sırada %63.1 ile “Siyasi parti miting, toplantı ve aday belirleme faaliyetlerini sosyal medyadan takip edebilme” gelirken “Oy vermeyi düşündüğünüz siyasi parti liderinin sosyal medyada gündem oluşturabilmesi” %63 ile ikinci sırada yer almıştır. Bu da ankete katılan öğrencilerin, oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden en çok bu iki unsurun etkili olduğunu göstermektedir. Çalışmada elde edilen diğer önemli bir sonuç da oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinden “Siyasi parti liderlerinin sosyal medyadaki destekçi sayılarının” “çok ve tam etkili olur” diyenlerin oranının %40.5 ile ilk sırada olmasıdır. Bu sonuç, ankete katılan öğrencilerin oy verme tercihinde en fazla parti liderlerinin sosyal medyadaki destekçi sayılarına önem verdiğini ortaya koymaktadır. Arzuman'ın (2015) çalışmasında ise bu oran %26.3'tür.

Demografik değişkenler (cinsiyet, fakülte, gelir düzeyi, siyasi tanımlama, seçmen yapısı) ile hem seçimler esnasında, siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri hem de oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Demografik değişkenler ile seçimler esnasında, siyasi reklam ve tanıtım faaliyetleri arasında cinsiyet, gelir düzeyi ve siyasi tanımlama arasındaki bir ilişki olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Analizlere göre, erkeklerin kadınlara oranla seçimler esnasında, TV'deki siyasi reklamları daha fazla izlediği; gelir düzeyi yükseldikçe TV'deki siyasi reklamları izleme oranı azalmakta iken gelir düzeyi yükseldikçe radyodaki siyasi reklamları dinleme oranının azaldığı; kendini sosyalist, liberal-muhafazakâr, laik olarak tanımlayanların, seçimler esnasında radyodaki siyasi reklamları dinleme oranının daha yüksek olduğu; kendini sosyal demokrat, sosyalist, İslamcı olarak tanımlayanların, seçimler esnasında siyasi bildirgeleri ve beyanatları okuma oranının da daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Demografik değişkenler ile oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri arasındaki ilişki incelendiğinde, sadece siyasi tanımlama ile sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri arasında bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlara göre, kendini liberal-muhafazakâr, sosyal demokrat, sosyalist olarak tanımlayanlarda, oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisinin en yüksek olduğu; kendini İslamcı, laik, milliyetçi olarak tanımlayanlarda ise oy verme tercihinde, sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetlerinin etkisinin en az olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Demografik değişkenler (fakülte, siyasi tanımlama, seçmen yapısı) ile hem seçimler esnasında, siyasi reklam ve tanıtım

faaliyetleri hem de oy verme tercihinde sosyal medyadaki politik pazarlama faaliyetleri arasındaki ilişkinin ele alındığı bir çalışma olmadığı için, karşılaştırmaya yer verilememiştir.

Sonuç olarak, sosyal medya, siyasetçilere seçmen ile bire bir temas kurma, konuşma imkânı vermektedir. Bu doğrultuda, çalışmadan elde edilen sonuçların, siyasal partilerin sosyal medyada yapacakları politik pazarlamanın nasıl yapılacağı konusunda, yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, siyasal sistemde yer alan aktörlerin, çalışmada elde edilen sonuçlara paralel olarak politikalar üretmeleri ve seçim kampanyalarını bu sonuçlara göre şekillendirmeleri beklenmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Etik Kurulunun 28/07/2022 tarihli ve 192967 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Açikel, E. & Çelikel, M. (2012). *Dijitoloji, pazarlama ve satış*. İstanbul: Mediacat Kitapları.
- Arzuman, M.Ç. (2015). *Sosyal medyanın politik pazarlamaya etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Attouf, Z. (2015). *Politik pazarlama iletişimi: 2015 genel seçimleri öncesinde Türkiye'deki siyasi partilerin web sitelerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Bayraktaroğlu, G. (2002). Geleneksel pazarlamada politik pazarlamanın Yeri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 58-84.
- Bongrad, M. (1991) *Politikada pazarlama*. (Çev: F. Ersoy), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boyd, D. M., & N. B. Ellison. (2008). Social network sites: definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1), 210-230. doi:10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x
- Cardoso G. (2007.) *The media in the network society: Browsing, news, filters and citizenship*. Lisbon: Centre for Research and Studies in Sociology.
- Chandrasekara R. & Dharmadasa P. (2021). Social media as a marketing tool: A study with reference to first time voters in the University of Colombo. *Journal of Management*, 3(1), 42-62.

- Çelik, R. (2022). Siyasal pazarlama uygulamalarının seçmen tercihleri üzerine etkileri (Ankara ili Örneği). *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 47-66. doi: 10.52791/aksarayiibd.1032766
- Cwalina, W., Falkowski A., Newman, B. I. (2009). Political managemet and marketing. D.W. Johnson (Ed.). *Routledge handbook of political management* içinde. London: Routledge.
- Dabula, N. (2017). The influence of political marketing using social media on trust, loyalty and voting intention of the youth of South Africa. *Business & Social Science Journal (BSSJ)*, 2(1), 62-112.
- Demirtaş, M.C., & Orçun, Ç. (2015). Siyasal pazarlama uygulamalarının ilk kez oy kullanacak seçmenler üzerindeki etkilerine yönelik bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(28), 41-48. doi.org/10.18493/kmusekad.78975
- Divanoğlu, S.U. (2008). Seçim kampanyalarında siyasal pazarlama karması elemanlarının yeri ve önemi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 105-118.
- Fujiwara, T., Müller, K. ve Schwarz, C. (2020). *The effect of social media on elections: evidence from the United States*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3719998 adresinden erişildi.
- Gegez, A.E. (1990). Pazarlamanın gelişim süreci ve politik pazarlama. *Pazarlama Dünyası*, 4(19), 1-40.
- Gülsoy, T. (2009). Etkileşimli medya ve pazarlama terimler sözlüğü. L. Baruh & M. Yüksel (Ed.), *Değişen iletişim ortamında etkileşimli pazarlama* (s. 223-251) içinde. İstanbul: Doğan Kitap.
- Henneberg S. C., Scammell M. & O'Shaughnessy N. J. (2009). Political marketing management and theories of democracy. *Marketing Theory Articles*, 9(2), 149-164.
- İslamoğlu, A. H. (2002). *Siyaset pazarlaması toplam kalite yaklaşımı*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Kaplan, E. (2011). *2011 genel seçimlerinde, AKP ve CHP tarafından uygulanan politik tutundurma yöntemlerinin Ankara ili seçmenleri üzerindeki oy etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kara, T. & Özgen, E. (2012). *Sosyal medya akademisi*. İstanbul: Beta Yayıncılık
- Kotler, P. (1972). A generic concept of marketing. *Journal of Marketing*, 36(2), 46-54.
- Limanlılar, M. (1991). Siyasal pazarlama. *Pazarlama Dünyası*, 29, 26-32.
- Orel, F.D., & Nakıboğlu, B. (2010). Genç seçmenlerin oy tercihlerinde politik pazarlama faaliyetlerinden etkilenme düzeyleri. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 47(543), 51-64.
- Özkan, N. (2002). *Seçim kazandıran kampanyalar Türkiye'den ve dünyadan örneklerle*. İstanbul: Mediacat Yayınları.
- Parıltı, N. & Baş, M. (2002). Politik Pazarlama. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(10).
- Polat, C., Esen G. & İnal, M. E. (2004). *Hedef: seçmen siyasal pazarlama yaklaşımı*. Ankara: Nobel.

Scammell, M. (1999). Political marketing. *Political Studies*, 47, 718-739.

Tan, A. (2002). *İlke ve uygulamalarıyla politik pazarlama*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Ural, A. & Kılıç, İ. (2021). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Ankara: Detay yayıncılık.

Vural, B. A. & Bat, M. (2010). Yeni bir iletişim ortamı olarak sosyal medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine yönelik bir araştırma. *Journal of Yaşar University*, 20(5), 3348-3382.

EKLER

Ek 1: Öğrencilerin demografik özellikleri

		Frekans	Yüzde (%)
Fakülte	İİBF	160	40,8
	Fen-Edebiyat	61	15,6
	Mühendislik	142	36,2
	İlahiyat	29	7,4
Sınıf	1	31	8,2
	2	122	32,2
	3	116	30,6
	4	110	29
Cinsiyet	Kadın	189	48,2
	Erkek	203	51,8
Yaş	17	1	0,3
	18	15	3,8
	19	49	12,5
	20	86	21,9
	21	95	24,2
	22	73	18,6
	23	40	10,2
	24	21	5,4
	25	7	1,8
	26	3	0,8
	27	1	0,3
Baba mesleği	30	1	0,3
	Akademisyen	7	1,8
	Bankacı	13	3,3
	Esnaf	51	13
	İşçi	68	17,4
	Memur	47	12
	Özel sektör	37	9,5
	Emekli	99	25,3
	Sanayici-tüccar	15	3,8
	İşsiz	12	3,1
Anne mesleği	Serbest meslek	24	6,1
	Diğer	18	4,6
	Akademisyen	1	0,3

	Bankacı	8	2
	Esnaf	9	2,3
	İşçi	16	4,1
	Memur	26	6,6
	Özel sektör	9	2,3
	Emekli	15	3,8
	Sanayici-tüccar	3	0,8
	İşsiz	4	1
	Ev hanımı	294	75,2
	Serbest meslek	5	1,3
	Diğer	1	0,3
Babanın eğitimi	Okur-yazar değil	3	0,8
	Okur-yazar	11	2,8
	İlkokul	111	28,3
	Ortaokul	82	20,9
	Lise	104	26,5
	Yüksekokul-Üniversite	69	17,6
	Yüksek lisans	7	1,8
	Doktora	5	1,3
Annenin eğitimi	Okur-yazar değil	13	3,3
	Okur-yazar	21	5,4
	İlkokul	147	37,5
	Ortaokul	97	24,7
	Lise	71	18,1
	Yüksekokul-Üniversite	36	9,2
	Yüksek lisans	3	0,8
	Doktora	4	1
Aylık gelir düzeyi	0-500	10	2,6
	501-1000	20	5,2
	1001-2000	141	36,3
	2001-6000	104	26,8
	6001'den fazla	113	29,1
Sosyal medya kullanımı	Evet	374	95,4
	Hayır	18	4,6
Sosyal medyada siyasi reklamları izleme	Evet	222	57,4
	Hayır	165	42,6
Sosyal medya kanalıyla siyasi eğilimlerinizi paylaşma	Evet	86	22,2
	Hayır	302	77,8
Sosyal medyada siyasi tartışmalara katılma	Evet	59	15,1
	Hayır	331	84,9
Seçim kampanyalarını sosyal medyadan takip etme	Evet	178	45,6
	Hayır	212	54,4
Sosyal medyada siyasi kişiliklere eleştirileriniz/tavsiyeleriniz olması	Evet	88	22,6
	Hayır	302	77,4
Siyasete olan ilginiz	Siyasetle ilgilenmiyorum	66	17,1
	Sadece oy veririm	108	27,9
	Alt düzeyde siyasete katılıyorum	169	43,7
	Orta düzeyde siyasete katılıyorum	32	8,3
	Üst düzeyde siyasete katılıyorum	12	3,1
Siyasi yelpazede kendinizi nasıl tanımlarsınız	İslamcı	37	9,9
	Laik	73	19,6
	Liberal	25	6,7
	Liberal-Muhafazakâr	24	6,5
	Milliyetçi	75	20,2

	Milliyetçi-Muhafazakâr	71	19,1
	Sosyal demokrat	38	10,2
	Sosyalist	18	4,8
	Diğer	11	3
Bir siyasi partiye oy verme kararınız	Kararlı	206	52,7
	Kararsız	185	47,3

İŞ YERİ ARKADAŞLIĞININ İŞ YERİ MUTLULUĞU ÜZERİNDE ETKİSİ: İŞ YAŞAM KALİTESİNİN ARACI ROLÜ*

Ali AYVAZ², Merve GÜNEŞ³, Hüseyin ÇİÇEK⁴

Öz

Bu çalışmanın amacı, iş yeri arkadaşlığının iş yeri mutluluğuna etkisinin olup olmadığını ve etkinin var olması durumunda iş yaşam kalitesinin aracı rolünün ortaya konması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, Isparta ilinde kozmetik alanında faaliyet gösteren firmalarındaki iş görenler örnekleminde veriler toplanmıştır. Anket yöntemiyle 215 örneklemden elde edilen veriler AMOS, SPSS ve PROCESS makrosu aracılığıyla frekans analizi, doğrulayıcı faktör analizi, korelasyon ve regresyon analizleri uygulanmıştır. Araştırma bulgularına göre iş yeri arkadaşlığı boyutlarının, iş yeri mutluluğu üzerinde etki sahibi olduğu ve iş yaşam kalitesinin aracı değişken rolüne sahip olduğu saptanmıştır. Ayrıca iş yeri arkadaşlığı boyutlarıyla ayrı ayrı incelenen etki analizleri sonucunda Arkadaşlık Kurma Fırsatı boyutunun, Arkadaşlık Değeri boyutuna göre daha fazla oranda iş yeri mutluluğuna etki ettiği sonucu tespit edilmiştir. Bu bağlamda araştırmanın özgün sonucu ortaya konmuş, bulgular teorik ve alan yazınıyla tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş Yeri Arkadaşlığı, İş Yeri Mutluluğu, İş Yaşam Kalitesi, Çalışma Yaşam Kalitesi

JEL Kodları: D23, J20, M10, M12, M19

THE EFFECT OF WORKPLACE FRIENDSHIP ON WORKPLACE HAPPINESS: THE INTERMEDIATE ROLE OF WORK LIFE QUALITY

Abstract

The purpose of this study is investigated whether workplace friendship has an impact on workplace happiness and, if so, to identify the mediating role of job life quality. To achieve this aim, data was collected from employees working in cosmetic companies in Isparta province. Data obtained from a sample of 215 participants through a questionnaire was analyzed using frequency analysis, confirmatory factor analysis, correlation, and regression analysis via AMOS, SPSS, and PROCESS macros. The research findings indicate that workplace friendship dimensions have an impact on workplace happiness and serve as a mediating variable in job quality. Furthermore, through the impact analysis of individual workplace friendship dimensions, it was found that the Friendship Opportunity dimension has a greater impact on workplace happiness more than Friendship Value dimension. Thus, the study provides original results, and the findings was discussed in relation to theoretical and the literature.

Keywords: Crafting, Workplace Happiness, Perceived Organizational Support

JEL Codes: D23, J20, M10, M12, M19

* Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulunun 07/07/2022 tarihli ve E-87432956-050.99 sayılı toplantısının 123/5 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, aliyvaz09@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4767-1931>

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, İşletme Bölümü, mervegunes.06@yandex.com, <https://orcid.org/0000-0001-8013-4823>

⁴ Doç. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hcecek@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8284-7955>

GİRİŞ

Süratle değişmekte olan zamanın talepleri hiç şüphesiz işletmelerin de üzerinde düşünüp plan ve stratejiler oluşturmaya yol açmaktadır. Yeni gelişen veya dönüşen iş sektörleri bu değişimin en somut örnekleridir. Bu yeni olgu beraberinde iş dünyasında anlam farklılıklarına da yol açmaktadır (Wrzesniewski ve Dutton, 2001, s. 20). Aynı zamanda günlük yaşamlarının önemli bir bölümünü iş yerinde geçiren bireyler, sahip oldukları yeterliliklere göre davranış farklılıkları oluşturduğu ve iş yerlerinin çalışan davranışlarına bir kaynak olduğu gözlenmektedir. İş yerlerine adanan bu derece yoğun zaman ve enerji, kişilerin sosyal, politik ve kişilerarası iletişim becerilerinin de kaynağı haline geldiği söylenebilir (Alparslan, Yastioğlu ve Taş, 2022, s. 17). Diğer bir taraftan daha genç nesillerin iş piyasalarına girmesiyle de birlikte iş kavramları, değişim ve dönüşüm göstermektedir (Wrzesniewski ve Dutton, 2001, s. 21). Ayrıca değişen işin anlamıyla beraber iş deneyimlerin şekillenmesi ve kişisel olarak anlamlandırılması, psikoloji alanındaki çalışmalarda da (Cameron, Dutton ve Quinn, 2003; Duchon ve Plowman, 2005) ele alınmıştır. Yukarıda ifade edilenler üzerine gelişen/dönüşen çalışan yapılarındaki anlam ve durumlar, iş yerleri üzerinde sıklıkla incelemelerin yapılmasına zemin hazırlanmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan iş yeri arkadaşlığı kavramı, çalışanın rehberlik ve aidiyet duygularını yardımcı olan, işletmeler için hem pozitif hem de negatif yönde katkı sağlayan bir kavramdır (Caesens, Marique, Hanin ve Stinglhamber, 2016; Morgeson ve Humphrey, 2006; Tierney ve Tepper, 2007). Araştırmada ele alınan diğer bir kavram olan iş yeri mutluluğu, bireyin öznel iyi oluşundaki hedonik ve ökonomik mutluluk durumundan psikolojik sermayesine, pozitif psikolojiden bireyin sahip olduğu erdemlere uzanan, her durumun kendi içerisinde değerlendirildiği, örgüt için hayati öneme sahip olan şemsiye bir kavram olarak ifade edilmektedir (Alparslan vd., 2019). Araştırmada ele alınan son kavram olan iş yaşam tatmini, iş tatmini ve insan memnuniyetine katkıda bulunmanın yanı sıra işletmelerin uzun vadeli verimliliği, uyarlanabilirliği, etkinliği ve performansı için gerekli bir temel olarak ifade edilmektedir (Elizur ve Shye, 1990, s. 276).

Araştırma modeli, birçok teori ve literatürün incelenmesi sonucu iş yerinde arkadaşlık ilişkilerinin, iş yeri mutluluğuna etkisinin olup olmadığının keşfini amaçlanmıştır. Bu etkinin var olması halinde iş yaşam kalitesinin aracı rolü incelenmek istenmiştir. Geçmiş çalışmalar incelendiğinde araştırmanın uygulandığı örneklem grubuna mevcut değişkenler kullanılarak yapılan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Öte yandan iş yeri arkadaşlığı boyutlarıyla iş yeri mutluluğu üzerindeki etkinin incelenmesi araştırmanın bir diğer özgün tarafını ortaya koymaktadır. Araştırma sonuçlarının, mevcut örneklem grubuna ve alan yazınına genellenebilir yorumlar ve örgütlerin insan kaynakları planlamalarında fayda sağlaması beklenmektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İş Yeri Mutluluğu

Bireylerin öznel ve soyut şekilde kendi hayatlarının bir değerlendirmesi olan mutluluk, hiç şüphesiz çıktıkları bakımından ele alındığında her insan için gerekli ve faydalı bir durumdur. İş yeri mutluluğu ise, bireylerin performanslarını en üst düzeye çıkarmalarını ve potansiyellerine ulaşılmasını sağlamayı amaçlayan, bireyin psikolojik iyi oluşunun (Well-Being) hedonik ve ökonomik mutluluk bakımından ne şekilde desteklendiğiyle ilgilenir (Gavin ve Mason, 2004, s. 388). En genel ifadeyle iş yeri mutluluğu, çalışanların iş yerinde iyi olma, dinç ve mutlu hissetme halidir (Keyes, 2005). Ayrıca örgütler için son derece önemli olan iş yeri mutluluğu, geleceğin kaliteli çalışanlarını muhafaza ve motive eden bir olgudur (Fisher, 2010, s. 404). Çalışanların iş yeri mutluluğunu etkilen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden bazıları; iş tatmini, örgüt iklimi/kültürü, örgütsel bağlılık, bireyin motivasyonu, iş yaşam dengesi, işin anlamı, paylaşılan ortak değerler gibi faktörler örnek verilebilir (Fisher, 2010, s. 388). İş yeri mutluluğunu etkileyen faktörlerin oluşturulmasında veya arttırılmasında maaş, çalışma saatleri, yetki, iş arkadaşları, çalışma ortamı ve yönetim davranışlarının yanında, çalışanların kişilik ve tutumları da ana mutluluk kaynağını oluşturmaktadır (Suojanen, 2012, s. 46). İş yeri mutluluğunun sonuçları incelendiğinde, çalışanların daha yüksek iş verimliliğine imkân sağlayacağı (Tortumlu ve Taş, 2020, s.710), işten ayrılma niyetlerinde negatif bir etkisinin olacağı (Türk ve Akın Gürdal, 2019, s.14), daha düşük iş yeri stresine katkı (Kır, Kösem, Akçakanat ve Uzunbacak, 2020, s.6) ve örgütsel itibarın oluşturulmasında/geliştirilmesinde fayda sağlayacağı belirtilmektedir (Erhan, 2021).

İş Yaşam Kalitesi

Bireylerin mevcut yaşam kalitesi, işlerinde etkin ve verimli çalışmalarına katkı sağlayan bir faktördür. Örgütlerin mevcut organizasyon içerisindeki çalışanların iş yaşam kalitesini ve motivasyonlarını pozitif doğrultuda iyileştirmeleri de etkililik ve verimlilik açısından stratejik bir adım olarak görülmektedir (Polat ve Erdem, 2017, s. 295). İş yaşam kalitesinin temel amacı, örgüt içerisindeki bireylerin fiziksel ihtiyaçlarıyla birlikte psikolojik, zihinsel ve sosyal ihtiyaçlarının da gözetilmesi, ayrıca kurumsal etkinlik ve verimliliğin amaçlanmasıdır (Polat ve Erdem, 2017, s. 296). İş yaşam kalitesi üzerindeki yapılan araştırmalar doğrultusunda, odaklanılan noktanın araştırmacılara göre değişiklik gösterdiği, bir uzlaşım olmadığı gözlenmiştir. Genel tabirle iş yaşam kalitesi, bireylerin istihdam sonrası örgüt içerisindeki motivasyon, kişisel tecrübe ve memnuniyet seviyesini ilgilendiren, örgüt tarafından çalışanların iş yaşamındaki kalitesini arttırıcı güvenlik, özerklik ve sorumluluk gibi kavramları aşılması olarak tanımlanabilir (Coch ve French Jr, 1948; Davis ve Newstrom, 1997). Diğer bir ifadeyle, iş yerinin fiziksel ve psikolojik iyi oluş hali olarak, çalışanların iş hayatlarıyla bütünleşmesidir (Bilgin, 1995, s. 155). Buna rağmen bireyin iş yaşam kalitesi

seviyesinin artması için örgüt içerisinde olduğu kadar örgüt dışındaki yaşantısı da etkilidir (Davis ve Newstrom, 1997). İş yaşam kalitesini arttırmak için örgütler, iş görenlere yalın ve destekleyici davranış gösterme, güçlü iletişim kanalı, kararlara katılma konularında fırsat tanıma ve yetki devri gibi bir dizi çalışmalar yürütmektedir (Özgen, Öztürk ve Yalçın, 2002, s. 307). Tüm bu tanımlardan yola çıkılarak iş yaşam kalitesi, iş genelinde unutulmuş insan boyutunu kapsayıcı bir şekilde ele alan kavram olarak ifade edilebilir.

İş Yeri Arkadaşlığı

İş yeri arkadaşlığı, örgüt içerisindeki çalışanların beraber çalıştığı iş arkadaşlarına göstermiş olduğu sosyal ve duygusal destek olarak tanımlanır (Gillen, Baltz, Gassel, Kirsch ve Vaccaro, 2002, s. 35). Çalışanların performans, bağlılık ve tatmin gibi sosyal ve duygusal ihtiyaçlarına doğrudan etkisi olan iş yeri arkadaşlığı, örgütler için önemli bir olgu olarak ifade edilmektedir (Ayvaz ve Çiçek, 2022, s. 78; Sias, Gallagher, Kopaneva ve Pedersen, 2012). Ancak kimi zaman destekleyici olan iş yeri arkadaşlığı iş yerini pozitif bir alana döndürebilirken, kimi zamanda negatif bir alana dönüştürebilmektedir (Tierney ve Tepper, 2007, s. 172). Arkadaşlık ilişkilerini ele alan kuramlar incelendiğinde; Festinger (1954)'in Sosyal Karşılaştırma Kuramı, bireylerin kendi duygu ve düşüncelerine yakın olan bireylerle bir arada olmaktan rahatlık hissedeceği, düşüncelerinin tayin edilmesi açısından benzer kişilerle beraber olma isteğinin muhtemel olacağını belirtilmiştir (Gemlik, Sığı ve Sur, 2007, s. 55). Byrne ve Clore'nın (1970) Koşullanma Kuramına göre, bireylerin iletişim kurma istekleri, aynı fikri savunan bireyler arasında oluşacağını, değer ve inançların paylaşıldığı kişilerden etkileneceği ve bu sayede iletişimin sürdürülebilir kılınacağı düşünülmektedir (Milam, 2012, s. 32). Diğer teorilerin aksine Sosyal İlişkiler Teorisi, örgüt içerisindeki hiyerarşik yapının arkadaşlık desteği ve ilişkisi bakımından belirleyici olacağını savunmaktadır (Fiske, 1992, s. 691). Buna rağmen iş yeri arkadaşlığı, örgüt içerisindeki nüfusun büyük çoğunluğunda rastlanmaktadır. Bu sayede güç meselelerinin daha az, etkileşimin daha sık olduğu ortamda duygusal ve davranışsal etkiler artış eğilimi göstererek çalışanlar üzerinde rol algısı, etkililik, pozitif tutum gibi davranışların oluşmasında kaynak oluşturmaktadır (Chiaburu ve Harrison, 2008, s. 1086). Aynı zamanda iş yeri arkadaşlığının rehberlik (Ensher, Thomas ve Murphy, 2001, s. 426) ve göreve yönelik yardım gibi etkileri de bulunmaktadır (Morgeson ve Humphrey, 2006, s. 1329).

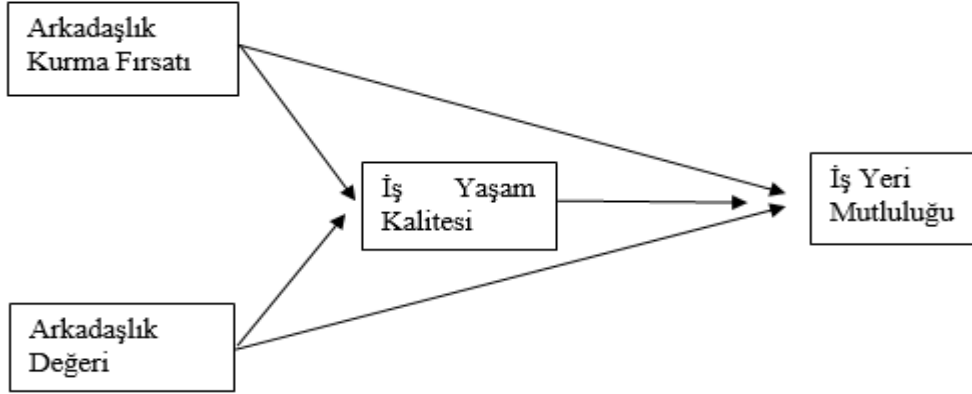
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmanın bu bölümünde; çalışmanın amacı, araştırma modeli, örnekleme, veri toplama araçları ve bulgular yer almaktadır.

Araştırmanın Modeli

Araştırma modeli, teorik ve literatür üzerinden yola çıkılarak oluşturulmuş olup, Şekil 1’de belirtilmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın modeli

Amaç ve Hipotezler

Bu çalışmada, teori ve literatürden yola çıkılarak iş yeri arkadaşlığının, iş yeri mutluluğuna etkisinin olup olmadığının keşfi amaçlanmıştır. Çalışma hayatının öznel bir değerlendirmesi olan iş yaşam kalitesi, temelde iki bağlamda ele alınır. İlk olarak iş tatmini ve işe bağlılık üzerinde, ikinci olarak iş ve iş dışı zamanların değerlendirilmesi olarak görülmektedir (Van Laar, Edwards ve Easton, 2007, s. 326). Maslow’un ihtiyaçlar teorisine göre, temel ihtiyaçların iş yoluyla da karşılanmaya çalışıldığını, iş yoluyla da güdülenmenin oluşacağını ileri sürmektedir. Aynı zamanda Warr ve diğerleri (1979) iş yaşam kalitesini, işe bağlılık, içsel motivasyon, psikolojik dayanıklılık, algılanan içsel iş özellikleri, iş doyumunu, yaşam doyumunu, mutluluk ve kendi kendine değerlendirme üzerinde pay sahibi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca iş yeri arkadaşlığının dayandırıldığı Sosyal Kimlik Teorisi bağlamında, bireylerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacak bir ortamın tam anlamıyla bireysel elde edilemeyeceği, örgüt tarafından bir ortamın oluşturulması gerektiği (Sias ve Cahill, 1998, s. 275) ve uyum süreçlerinin hızlandırıldığı, stres ve belirsizliğin giderilmesinde etkisi olduğu ifade edilmektedir (Boyd ve Taylor, 1998, s. 3). Teori ve çalışmalar göz önüne alınarak, iş yeri arkadaşlığının iş yeri mutluluğuna etkisinde iş yaşam kalitesinin aracı rolünün olup olmadığının test edilmesi, çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Kişiler arası ilişkilerden doğan iş yeri arkadaşlığı, örgütsel iş yaşamının sosyal yönünü oluşturmada hem olumlu hem de olumsuz davranışsal ve örgütsel sonuçlara yol açmaktadır (Ömüriş, 2014). İş yeri arkadaşlık ilişkisi

bireylerde sosyal destek algısı oluşturmakta, çalışanların örgütlerine karşı güven duygularını geliştirebilmektedir. Literatürde, iş yeri arkadaşlığının iş görenler üzerinde mutluluk, motivasyon ve yaşam kalitesi kaynağı oluşturduğu çalışmalar da mevcuttur (Ayvaz ve Çiçek, 2021; Plessis, 2021, s. 99). Bu bağlamda incelenen literatür ve teorik çerçeveler ışığında hipotezler ve araştırma modeli oluşturulmuştur.

H1- İş yeri arkadaşlığı boyutları iş yeri mutluluğunu pozitif yönde etkilemektedir.

H2-İş yeri arkadaşlığı boyutlarının iş yeri mutluluğuna etkisinde iş yaşam kalitesinin aracı değişken rolü vardır.

Örneklem

Araştırma evreninin küçük olması ve araştırma öncesi incelenen firmalardaki çalışanların yorumları üzerine belirlenen örneklem çevresi, Isparta ilinde yer alan kozmetik alanında faaliyet gösteren işletmeler olarak belirlenmiştir. Çalışmada anket yöntemi ile veri toplanmıştır. Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulundan E-87432956-050.99-300714 sayılı 123/5 sayılı ve kararı gereğince 07.07.2022 tarihli etik kurul onayı alınmıştır. İşletmelerin sözlü beyanı üzerine toplam 350 çalışan bulunmaktadır. 10 Temmuz 2022- 25 Temmuz 2022 tarihleri arası yüz yüze uygulanan ankete toplam 215 katılım sağlanmıştır. Ölçekte yer alan ifade sayısının (37 ifade) 5 katı kadar veriye sahip olunması yeterli olacağı varsayımı göz önüne alınmıştır (Child, 2006). Aynı zamanda tarama türü araştırma yöntemlerinin örneklem sayısı 200 ila 300 arasında olması analiz açısından uygun olacağı görüşü baz alınmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2014, s. 126)

Örnekleme ilişkin uygulanan anket formunda yer alan demografik özellikler ve tanımlayıcı istatistikler ışığında ortaya çıkan sonuçlar şu şekildedir. Katılımcıların 106'sı (%49,4) kadın, 109'u (%50,7) erkek; 34'ü (%15,8) 18-23, 45'i (%20,8) 24-29, 36'sı (%16,7) 30-35, 49'u (%22,8) 36-41 yaş aralığında ve son olarak 51'i ise (%23,7) 42 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların 67'si (%31,2) orta öğretim, 25'i (%11,6) lise, 60'ı (%27,9) ön lisans, 52'si(%24,2) lisans ve 11'i (%5,1) lisansüstü eğitime sahip olup; 90'i(%41,9) mavi yakalı,125'i (%58,1) beyaz yakalı ve ortalama kıdemin 8 yıl olduğu tanımlayıcı istatistikler sonucunda belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada likert tipi ölçekler kullanılmıştır. Ölçeklerin orijinal yapılarının doğrudan kullanıldığı çalışmada İş Yeri Arkadaşlığı ve İş Yeri Mutluluğu için “1. Hayır, 2. Biraz, 3. Orta Düzeyde, 4. Evet, 5. Kesinlikle Evet”, İş Yaşam Kalitesi için ise “1. Hiç Memnun Değilim, 2. Memnun Değilim, 3. Kararsızım,

4. Memnunum, 5.Çok Memnunum’’ şeklinde ölçek ifadeleri bulunmaktadır. İş yeri mutluluğu kavramı için Salas-Vallina ve Alegre Vidal (2018) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması Elif Bilginoğlu ve Uğur Yozgat (2020) tarafından yapılmıştır. Ölçek formu toplam 3 boyut (işe angaje olma, iş tatmini ve örgütsel bağlılık) ve 9 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte “İş yerinde kendimi güçlü ve enerjik hissediyorum” ve “Kariyerimin geri kalanını bu kurumda geçirmekten çok memnun olurum” gibi ifadeler yer almaktadır. İş yeri arkadaşlığı ölçeği Nielsen ve arkadaşları (2000) tarafından geliştirmiştir. Ölçeğin Türkçe formu için Şahinbaş’ın (2019) çalışmasından yararlanılmıştır. Ölçek formu 12 madde ve 2 alt boyuttan (arkadaşlık kurma fırsatı ve arkadaşlık değeri) meydana gelmektedir. Ölçekte “İşyerinde güçlü arkadaşlıklar kurdum” ve “İş yerindeki insanlara güvenebilirim.” gibi örnek ifadeler yer almaktadır. İş yaşam kalitesi için Çiçek (2005) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Ölçek formu toplam 15 madde ve 3 alt boyuttan (iş ortamı, çalışma koşulları, sağlanan hizmet) oluşmaktadır. Ölçekte “Örgütsel gelişim ve değişim konusunda yapılan çalışmalardan” ve “Örgüt hedefleri ile kişisel hedefleriniz arasındaki uyumdan” gibi örnek ifadeler yer almaktadır.

Veri Analizleri

Elde edilen verilerin gerekli istatistiki analizleri için AMOS, SPSS, SPSS PROCESS makrosu kullanılarak yapılmıştır. Araştırma modeline ilişkin tespit aşamasından önce kavramların korelasyon katsayıları ve anlamlılıkları belirlenerek ortaya konmuştur. Araştırma kapsamındaki ölçeklerin geçmiş çalışmalarda yer alması ve Türkçe formda kullanılması nedeniyle yapı geçerlilik uygunluklarının belirlenmesi amacıyla yalnızca doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmıştır. Yapılan DFA’lar iş yeri arkadaşlığı hariç diğer iki kavram olan iş yaşam kalitesi ve iş yeri mutluluğu, tek boyut olarak ele alınması amacıyla ikinci düzey olarak uygulanmıştır. Ölçeklerin güvenilirlikleri Cronbach Alpha (α) değerleri bulunarak yapılmıştır. Belirlenen aracı değişkenin için regresyon temelli aracılık analizi olan PROCESS Model 4 kullanılarak ölçülmüştür (Hayes, 2013).

Ölçeklere İlişkin Faktör Analizi

Araştırmada kullanılan ölçek yapılarının korunup korunmadığını tespit edebilmek için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmıştır. Her ölçeğin kendi içerisinde boyutlarıyla ayrı ayrı yapıldığı doğrulayıcı faktör analizi, AMOS 23.0 programı kullanılarak uygulanmıştır. DFA uygulanmadan önce yapının güçlü sonuçlar vermesi amacıyla (Çapık, 2014, s. 97) güvenilirlik testi ve normallik dağılımı incelenmiştir. Analiz 215 katılımcının verileriyle uygulanmıştır. Ölçeklerin ortaya çıkan DFA sonuçları Tablo 1’de belirtilmiştir.

Tablo 1: Ölçeklere ilişkin DFA uyum iyiliği değerleri

Değişkenler		RMSEA	GFI	AGFI	NFI	CFI	X ² /df
İş Yeri Arkadaşlığı	1. Düzey	,081	,933	,868	,956	,970	2,909
	2. Düzey	,087	,883	,851	,972	,921	3,602
İş Yeri Mutluluğu	1. Düzey	,079	,943	,872	,963	,975	3,108
	2. Düzey	,085	,866	,797	,955	,934	3,437
İş Yaşam Kalitesi	1. Düzey	,073	,905	,835	,935	,971	3,084
	2. Düzey						

İyi Uyum: $0 \leq RMSEA \leq .05$ $.90 \leq GFI \leq 1$ $.90 \leq AGFI \leq 1$ $.97 \leq NFI \leq 1$ $.97 \leq CFI \leq 1$ $0 \leq \chi^2/df \leq 3$

Kabul Edilebilir Uyum: $.05 \leq RMSEA \leq .08$ $.85 \leq GFI \leq .90$ $.85 \leq AGFI < .90$ $.95 \leq NFI < .97$ $.95 \leq CFI < .97$ $3 \leq \chi^2/df \leq 5$

Ölçeklerin yapı geçerliklerine için iş yeri mutluluğu ve iş yaşam kalitesi ölçeklerine ikinci düzey, iş yeri arkadaşlığı ölçeğine birinci düzey DFA uygulanmıştır. Uyum iyiliği değerleri incelendiğinde kabul edilebilir sınırlar dahilinde olduğu görülmüştür (Kline, 2019, s. 219; Gürbüz ve Şahin, 2014, s. 345). İş yeri arkadaşlığı ölçeği 2 boyut ve 12 maddeden oluşmaktadır. En optimal sonucun elde edildiği ölçek yapısı için 3 modifikasyon işlemi ve uyum değerlerini bozduğu için 2 madde çıkarımı yapılmıştır. İş yeri mutluluğu ölçeği ise 3 boyut ve 9 maddeden oluşmaktadır. En optimal sonucun elde edildiği ölçek yapısı için 3 modifikasyon işlemi uygulanmıştır. İş yaşam kalitesi ölçeğine 3 boyut 16 maddeden oluşmaktadır. En optimal sonucun elde edildiği ölçek yapısı için 3 modifikasyon ve uyum değerlerini bozduğu için 4 ifade çıkarılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi uygulaması sonrasında analiz uygunluğunun test edilmesi amacıyla tekrar Normal Dağılım Testi uygulanmıştır. Sosyal bilimler alanındaki çalışmalarda normallik dağılımı (Çarpıklık ve Basıklık) -2 ve +2 değerler arasında olabileceği görüşü (George, 2011) göz önüne alınmış olup, veri setinin bu değerler arasında normal dağıldığı saptanmıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Analizlere ilişkin kullanılan ölçeklere korelasyon, ölçeklerin maddeleri arasında tutarlılığın tespiti için güvenilirlik analizi, ortalama ve standart hata değerleri tespit edilmiş.

Tablo 2: Ölçeklere ilişkin güvenilirlik, ortalama ve değişkenler arası ilişkiler

Boyutlar	1	2	3	4	5	6	7	8	(α)	Ortalama	Std.Hata
1.AKF	1								,877	3,783	,0568
2.AD	,795**	1							,850	3,587	,0639
3.İYMTLLK	,662**	,650**	1						,925	3,779	,0607
4.İYKLT	,670**	,674**	,843**	1					,948	3,613	,0487

**Tüm boyutlar $p < ,01$ düzeyinde anlamlı ilişkiye sahiptir.

AKF-> Arkadaşlık Kurma Fırsatı İş Yeri Arkadaşlığı

AD->Arkadaşlık Değeri İş Yaşam Kalitesi

İYKLT İş Yaşam Kalitesi

İYMTLLK İş Yeri Mutluluğu

Tablo 2’de araştırmada kullanılan ölçeklerin alt boyutlarının korelasyon, güvenilirlik(α), boyut ortalamaları ve standart sapmaları belirtilmiştir. Korelasyon değerleri incelendiğinde tüm değişken boyutlarının $p < ,01$ düzeyinde anlamlı olduğu, en yüksek korelasyonun iş tatmini ve örgütsel bağlılık boyutları arasında ($,849$) gerçekleştiği görülmüştür. Güvenilirlik değerleri incelendiğinde tüm ölçekler yüksek güvenilirlik ($0,80 \leq \alpha < 1,00$) düzeyindedir (Kalaycı, 2010, s. 405).

Araştırma modeline uygun şekilde; iş yeri arkadaşlığı boyutlarının, bağımlı değişken olan iş yerinde mutluluk üzerindeki etkisinde iş yaşam kalitesinin aracı keşfinin yapılması amacıyla, etkinin tespit edebilmesi için kullanılan (PROCESS Model 4) aracı değişken analizi, %95 güven aralığında 5000 bootstrap yöntemiyle uygulanmıştır (Preacher ve Hayes, 2004, s. 745). Aracı değişkenin yer aldığı, dolaylı etki ile doğrudan etkinin gösterildiği ve bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki toplam etkisi Tablo 3 ve Tablo 4’te belirtilmiştir. Aracı değişken etkisinin ortaya konabilmesi için öncelikli olarak bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki regresyon tespit edilmiş olup, elde edilen bulgular Tablo 3’te belirtilmiştir.

Tablo 3: H1 varsayımı regresyon bulgusu

	Beta (β)	Std. Hata	t	Sig
Sabit	,816	,198	4,290	,000
Arkadaşlık Kurma Fırsatı	,423	,087	4,854	,000
Arkadaşlık Değeri	,318	,078	4,107	,000
Model Özeti	R: ,693	R ² Square: ,480	Std. Hata: ,645	F: 97,805

olumsuz çıktılarının bulunması (Tierney ve Tepper, 2007, s. 127), bulguların daha belirgin incelenmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Bulgulardan yola çıkarak, iş yeri arkadaşlığı boyutlarının iş yeri mutluluğu üzerindeki etki düzeylerinin oransal olarak bu derece farklı olması, araştırma sonucunun tartışılması gereken önemli bir bulgudur. Bunun sebebi çalışanların kişilik, iş tecrübesi ve yaşam deneyimlerinden oluşan tutum ve davranış farklılıkları örnek gösterilebilir. Diğer bir ifadeyle çalışanın iş ve hayat arasındaki anlam arayışından kaynaklanabilir (Narcıkara, 2018).

Kavramların dayandırıldığı teorilerden yola çıkarak bulgular açıklanmaya çalışıldığında; Olumlu Duyguları Genişletme ve İnşa Etme Teorisi'ne göre (Fredrickson, 2001), mutluluğu ifade eden pozitif duygular bireylerin yaratıcılık alanlarını (örn. düşünce ve bakış açısı) geliştirmekte, olumlu ilişki ve duygu hali açısından sürdürülebilirliği kolaylaştırmaktadır. Öz-Belirleme Teorisi'ne göre (Ryan ve Deci, 2009), iş yerinde baskı hissetmeme, karar verme gibi benzeri psikolojik gereksinimlerin karşılanması, bireyin kendini yeterli hissetmesine neden olmakta, çevre ile pozitif bağ kurma bağlamında olumlu etkisi olmaktadır (Erhan, 2021, s. 5692). İhtiyaçların Giderilmesi Teorisi'ne göre, bireylerin örgüt içerisinde yerine getirilmesinin istendiği temel ihtiyaçların bulunduğu ve ancak ihtiyaçların karşılanması ölçüsünde doyum sağlanacağı ifade edilmektedir. Yayılma Etkisi Teorisi'ne göre, birey işinden ne kadar memnun olursa yaşamının diğer bölümlerindeki paydaşlarıyla (aile, sosyal yaşam, ekonomik durum vb.) olan memnuniyet düzeyini etkileyeceği, iş yaşamının iş harici yaşamını, dolayısıyla iş harici yaşamın da iş yaşamına etki edeceğini ifade etmektedir (Bromet, Dew ve Parkinson, 1990, s. 135; Leiter ve Durup, 1996, s. 33; Steiner ve Truxillo, 1989, s. 35). Son olarak Bandura'nın Sosyal Öğrenme Teorisi'ne göre, iş yeri arkadaşlığının yüksek olduğu iş ortamlarının genellikle destekleme ve bilgi paylaşımını doğurduğu, iş yerini olumlu bir alana dönüştürdüğü ifade edilmektedir (Chang, Chou, Liou ve Tu, 2016, s. 260). Araştırmada ele alınan kavramların bu araştırma özelinde negatif etkileri bulunmamakta, aksine pozitif etkiler oluşturmaktadır. Bu sebeple ifade edilen her bir teori araştırma bulgularıyla uyum sağlamakta ve sonuçların desteklenmesine katkı sağlamaktadır.

Alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde, bireyin kişisel ve çevresel faktörlerinden etkilendiği, çalışma yaşamı mutluluğunu en çok işe yönelik tutumların etkilediği sonucuna varılmıştır (Turan, 2019). Bir diğer çalışmaya göre işin anlamı, özerk çalışma ve iş-yaşam dengesi gibi kavramlar, çalışanları iş yerinde mutlu ettiği sonucuna varılmıştır (Yap ve Badri, 2020). Alfisyahri, Etikariena ve Gatari'nin (2017) çalışmasına göre, çalışanlara örgütsel destek sağlanması ve desteğin artırılması için bir dizi müdahalenin iş yeri arkadaşlığı yoluyla oluşabileceği ve var olan desteğin arttırılabileceği sonucuna varılmıştır. Bir diğer çalışmaya göre, örgütlerin iş yeri mutluluğunu arttırıcı çalışmalar yürütmesi hem iş görenler üzerinde olumlu tutumlara sebep olmakta, hem de örgüt kültürünün pozitif anlamda gelişmesinde önemli çıktılar

oluşturduğu ileri sürülmektedir (Williams, Kern ve Waters, 2017). Öte yandan çalışma arkadaşları arasındaki ilişkiyi arttıracak politikaların oluşturulmasının örgütler için pozitif çıktılara kaynak olacağı, aynı zamanda çalışma arkadaşı desteğinin örgüt içerisindeki olumsuz durumların hafifletilmesinde etkisinin bulunabileceği belirtilmektedir (Xu vd., 2018). Bu araştırma bulgularında ulaşılan sonuçlar, teori ve geçmiş çalışmalarla benzer şekillerde sonuçlanmıştır. Ancak alanda yapılan çalışmalarda, iş yeri arkadaşlığını pozitif ve bir bütün olarak ele alan çalışmalar yoğunlukta olup, boyut bazında etkilerinin incelendiği ve negatif çıktılarının bulunduğu çalışmalara rastlanılmamaktadır. Ayrıca insan kaynakları planlamalarını destekleyici somut örneklerle de ulaşılmamıştır. Araştırmanın sonuçları, insan kaynakları tarafından iş arkadaşlığı, iş yaşam dengesi ve iş yeri mutluluğunu oluşturacak veya geliştirecek politikaların üretilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Örnek olarak; özel gün ve haftaların çalışanların bir araya gelecek şekilde kutlanması, çalışanlara verilen seminer, konferanslar ve eğitimlerin artırılması, iş harici vakitlerde örgütlerin düzenleyeceği sosyal, sportif veya sanatsal etkinliklerin planlanması, belirli aralıklarla gerçekleşen grup toplantıları, iş yerinde kreş imkanlarının oluşturulması, hibrid çalışma sistemlerinin oluşturulması, ücret adaletsizliğinin önüne geçilmesi, yetki devri, kıdem ve terfi imkanlarının şeffaflaştırılması gibi kararların alınması önerilebilir (Wesarat, Sharif ve Abdul Majid, 2014; Bayramoğlu, 2018; Ayvaz ve Çiçek, 2021). Son olarak gelecek çalışmalar için mevcut araştırma modelinin farklı evren ve örneklem grubunda çeşitli veri toplama/analiz yöntemleriyle uygulanmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazarlar, çalışmanın tümünü eşit şekilde gerçekleştirmiştir. Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulunun 07/07/2022 tarihli ve E-87432956-050.99 sayılı toplantısının 123/5 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

Alfisyahri, K., Etikariena, A., & Gatari, E. (2017). The relationship between perceived organizational support and employee's turnover intention through supportive co-worker workshop in division B at Company X. *Proceedings of the 1st International Conference on Intervention and Applied Psychology (ICIAP 2017). Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR), 13*, 289-299.

Alparslan, A. M., Yastioğlu, S., Taş, G., Ali, M., & Özmen, M. (2022). Yaşamın-işin anlam kaynakları ve iyi oluş ilişkisi üzerine bir araştırma. *Visionary E-Journal/Vizyoner Dergisi, 13(33)*, 14-33.

Alparslan, A., Yastioğlu, S., & Taş, M. (2019). *Mutlu eden yöneticiler: Pozitif psikoloji bağlamında araştırmalar ve öneriler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Ayvaz, A., & Çiçek, H. (2021). *İş becerikliliğinin iş yerinde mutluluğa etkisi: Algılanan örgüt ve çalışma arkadaşı desteğinin rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur.
- Ayvaz, A., & Çiçek, H. (2022). *İş becerikliliği ve iş yeri mutluluğu*. İksad Yayınevi.
- Bayramoğlu, G. (2018). İş/aile sınırı teorisi bağlamında kadın akademisyenlerin iş/yaşam dengesinin sağlanmasına yönelik bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(68), 1722-1744.
- Bilgin, N. (1995). *Sosyal psikolojide yöntem ve pratik çalışmalar*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Boyd, N. G., & Taylor, R. R. (1998). A developmental approach to the examination of friendship in leader-follower relationships. *The Leadership Quarterly*, 9(1), 1-25.
- Bromet, E. J., Dew, M. A., & Parkinson, D. K. (1990). Spillover between work and family: A study of blue-collar working wives. J. Eckenrode & S. Gore (Eds), *Stress between work and family* (ss. 133-151) içinde. Springer.
- Byrne, D., & Clore, G. L. (1970). A reinforcement model of evaluative responses. *Personality: An International Journal*, 1(2), 103-128.
- Caesens, G., Marique, G., Hanin, D., & Stinglhamber, F. (2016). The relationship between perceived organizational support and proactive behaviour directed towards the organization. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 25(3), 398-411.
- Cameron, K. S., Dutton, J. E., & Quinn, R. (2003). An introduction to positive organizational scholarship. *Positive Organizational Scholarship*, 3(13), 2-21.
- Chang, H.-T., Chou, Y.-J., Liou, J.-W., & Tu, Y.-T. (2016). The effects of perfectionism on innovative behavior and job burnout: Team workplace friendship as a moderator. *Personality and Individual Differences*, 96(1), 260-265.
- Chiaburu, D. S., & Harrison, D. A. (2008). Do peers make the place? Conceptual synthesis and meta-analysis of coworker effects on perceptions, attitudes, OCBs, and performance. *Journal of Applied Psychology*, 93(5), 1082.
- Child, D. (2006). *The essentials of factor analysis* (3. Edisyon). London: Continuum.
- Coch, L., & French Jr, J. R. (1948). Overcoming resistance to change. *Human relations*, 1(4), 512-532.
- Çapık, C. (2014). Geçerlilik ve güvenilirlik çalışmalarında doğrulayıcı faktör analizinin kullanımı. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(3), 196-205.
- Çiçek, D. (2005). *Örgütlerde motivasyon ve iş yaşam kalitesi: Bir kamu kuruluşundaki yönetici personelin motivasyon seviyelerinin tespit edilerek iş yaşam kalitesinin geliştirilmesi üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Duchon, D., & Plowman, D. A. (2005). Nurturing the spirit at work: Impact on work unit performance. *The leadership quarterly*, 16(5), 807-833.

- Elizur, D., & Shye, S. (1990). Quality of work life and its relation to quality of life. *Applied Psychology*, 39(3), 275-291.
- Ensher, E. A., Thomas, C., & Murphy, S. E. (2001). Comparison of traditional, step-ahead, and peer mentoring on protégés' support, satisfaction, and perceptions of career success: A social exchange perspective. *Journal of Business and Psychology*, 15(3), 419-438.
- Erhan, T. (2021). İşyeri mutluluğu: Bir kavram incelemesi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(38), 5686-5712.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human relations*, 7(2), 117-140.
- Fisher, C. D. (2010). Happiness at work. *International journal of management reviews*, 12(4), 384-412.
- Fiske, A. P. (1992). The four elementary forms of sociality: Framework for a unified theory of social relations. *Psychological review*, 99(4).
- Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American psychologist*, 56(3).
- Gavin, J. H., & Mason, R. O. (2004). The Virtuous Organization: The Value of Happiness in the Workplace. *Organizational dynamics*, 33(4), 379-392.
- Gemlik, H. N., Sığırı, Ü., & Sur, H. (2007). Sosyal karşılaştırma ve öğrenilmiş güçlülük ilişkisinin yönetsel etkileri hastane yöneticileri ve çalışanları üzerine bir çalışma. *Yönetim Dergisi: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü*, 18(57), 55-66.
- George, D. (2011). *SPSS for windows step by step: A simple study guide and reference, 17.0 update* (10. Baskı). Boston: Pearson.
- Gillen, M., Baltz, D., Gassel, M., Kirsch, L., & Vaccaro, D. (2002). Perceived safety climate, job demands, and coworker support among union and nonunion injured construction workers. *Journal of safety research*, 33(1), 33-51.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2014). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. *Ankara: Seçkin Yayıncılık*.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. The Guilford Press.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (5. Baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Keyes, C. L. (2005). Mental illness and/or mental health? Investigating axioms of the complete state model of health. *Journal of consulting and clinical psychology*, 73(3), 539-548.
- Kır, A., Kösem, Ü., Akçakanat, T., & Uzunbacak, H. H. (2020). Öğretmenlerde şükürün işyeri mutluluğuna etkisinde cinsiyetin düzenleyici rolü. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 5-18.
- Kline, R. B. (2019). *Yapısal Eşitlik Modellemesinin İlkeleri ve Uygulaması* (4. Baskı) (Çev. Ed: S. Şen). Nobel Yayın Dağıtım.

- Leiter, M. P., & Durup, M. J. (1996). Work, home, and in-between: A longitudinal study of spillover. *The Journal of applied behavioral science*, 32(1), 29-47.
- Milam, J. G. (2012). *Why workplace friendships matter: An assessment of workplace friendships, employee engagement, job embeddedness, and job burnout* (Yayımlanmamış doktora tezi). Alliant International University, LA, California.
- Morgeson, F. P., & Humphrey, S. E. (2006). The Work Design Questionnaire (WDQ): Developing and validating a comprehensive measure for assessing job design and the nature of work. *Journal of applied psychology*, 91(6).
- Narcıkara, E. B. (2018). Spiritüelitate (Ruhsallık) ve iş ortamında anlam arayışı. *Alanya Akademik Bakış*, 2(1), 11-25.
- Newstrom, J. W. & Davis, K. (1997). *Organizational behavior–human behavior at work* (10. Baskı). McGraw-Hill. *International Edition, New York*.
- Nielsen, I. K., Jex, S. M., & Adams, G. A. (2000). Development and validation of scores on a two-dimensional workplace friendship scale. *Educational and Psychological Measurement*, 60(4), 628-643.
- Ömüriş, E. (2014). *İşyerinde arkadaşlık ilişkilerinin temel belirleyicileri ve örgütsel sonuçlar üzerine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Özgen, H., Öztürk, A., & Yalçın, A. (2002). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Nobel Kitabevi.
- Plessis, M. du. (2021). Chapter 6 Enhancing Psychological Wellbeing in Industry 4.0: The Relationship Between Emotional Intelligence, Social Connectedness, Work-Life Balance and Positive Coping Behaviour. N. Ferreira, I.L. Potgieter ve M. Coetzee (Eds), *Agile Coping in the Digital Workplace* (99-118). Springer International Publishing, Cham.
- Polat, F. N., & Erdem, R. (2017). Merhamet yorgunluğu düzeyinin çalışma yaşam kalitesi ile ilişkisi: Sağlık profesyonelleri örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 291-312.
- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2004). SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 36(4), 717-731.
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2009). *Promoting self-determined school engagement: Motivation, learning, and well-being*. New York: Taylor & Francis.
- Salas-Vallina, A., Alegre, J., & Guerrero, R. F. (2018). Happiness at work in knowledge-intensive contexts: Opening the research agenda. *European Research on Management And Business Economics*, 24(3), 149-159.
- Sias, P. M., & Cahill, D. J. (1998). From coworkers to friends: The development of peer friendships in the workplace. *Western Journal of Communication (includes Communication Reports)*, 62(3), 273-299.
- Sias, P. M., Gallagher, E. B., Kopaneva, I., & Pedersen, H. (2012). Maintaining workplace friendships: Perceived politeness and predictors of maintenance tactic choice. *Communication Research*, 39(2), 239-268.

- Steiner, D. D., & Truxillo, D. M. (1989). An improved test of the disaggregation hypothesis of job and life satisfaction. *Journal of Occupational Psychology*, 62(1), 33-39.
- Suojanen, I. (2012). *Work for your happiness-Theoretical and empirical study defining and measuring happiness at work* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). University of Turku, Finlandiya.
- Şahinbaş, F., & Erigüç, G. (2019). Pozitif örgütsel davranış yaklaşımıyla işyeri arkadaşlığı ve işe adanma ilişkisi: Sağlık Çalışanları üzerine bir araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(4), 1201-1225.
- Tierney, P., & Tepper, B. J. (2007). Introduction to The Leadership Quarterly special issue: Destructive leadership. *The Leadership Quarterly*, 18(3), 171-173.
- Tortumlu, M., & Taş, M. A. (2020). İşyeri kabalığı ve mutluluk ilişkisinde iş yaşamında yalnızlığın düzenleyici etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(2), 706-719.
- Turan, N. (2019). Bir kamu üniversitesi personelinin çalışma mutluluğunu etkileyen faktörler: Nitel araştırma örneği. *Journal of Economy Culture and Society*, 60(1), 187-205.
- Türk, S., & Akın Gürdal, S. (2019). Mutluluk işten ayrılma niyetini azaltır mı? Mutluluk ve yaşam doyumunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 4-28.
- Van Laar, D., Edwards, J. A., & Easton, S. (2007). The work-related quality of life scale for healthcare workers. *Journal of advanced nursing*, 60(3), 325-333.
- Warr, P., Cook, J., & Wall, T. (1979). Scales for the measurement of some work attitudes and aspects of psychological well-being. *Journal of occupational Psychology*, 52(2), 129-148.
- Wesarat, P., Sharif, M. Y., & Abdul Majid, A. H. (2014). A conceptual framework of happiness at the workplace. *Asian Social Science*, 11(2), 78-88.
- Williams, P., Kern, M. L., & Waters, L. (2017). The role and reprocessing of attitudes in fostering employee work happiness: An intervention study. *Frontiers in Psychology*, 8(1), 28-37.
- Wrzesniewski, A., & Dutton, J. E. (2001). Crafting a job: Revisioning employees as active crafters of their work. *Academy of management review*, 26(2), 179-201.
- Xu, S., Martinez, L. R., Van Hoof, H., Tews, M., Torres, L., & Farfan, K. (2018). The impact of abusive supervision and co-worker support on hospitality and tourism student employees' turnover intentions in Ecuador. *Current issues in Tourism*, 21(7), 775-790.
- Yap, W. M., & Badri, S. K. Z. (2020). What makes millennials happy in their workplace? *Asian Academy of Management Journal*, 25(1).
- Yozgat, U., & Bilginoğlu, E. (2020). İşyerinde mutluluk ölçeği türkçe formunun geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15(1), 201-206.

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ FARKINDALIĞINA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİ: SAĞLIK ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR UYGULAMA*

Mehmet Emin YAŞAR², İzzet AYDEMİR³

Öz

Araştırmada sağlık personelinin iş sağlığı ve güvenliği farkındalık düzeyine etki eden faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Tanımlayıcı ve kesitsel nitelikte olan bu araştırma, Türkiye’de bir devlet hastanesinde doktor, hemşire ve diğer hastane personeli (hekim ve hemşire dışındaki diğer sağlık personeli) üzerinde yürütülmüştür. Somut verilerin istatistiksel analizine dayanan nicel araştırma türü olan tanımlayıcı ve kesitsel çalışmalar, belirli bir zaman aralığında hedef kitlenin çeşitli sosyo demografik özelliklerini araştırmayı hedeflemektedir. Toplam 383 örneklem üzerinde yürütülen bu araştırmada verilerin elde edilmesinde ölçek (Sağlık Çalışanları İçin İş Sağlığı ve Güvenliği Farkındalığı Ölçeği) yöntemi kullanılmıştır. Veriler, SPSS (Statistical Package for the Social Science) V24.0 yazılım programı yardımıyla %95 güven aralığı ve %5 hata düzeyinde ($p<0,05$) analiz edilmiştir. Araştırmada; cinsiyet, mesleki durum, kurum hizmet süresi ile toplam meslekte çalışılan süre iş sağlığı ve güvenliği farkındalığını etkileyen temel etki faktörleri olarak saptanmıştır. Genel olarak doktorların iş sağlığı ve güvenliği farkındalık düzeyi diğer hastane personeline göre daha yüksek tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarının desteklenmesi ve dışsal geçerliliği için daha fazla çalışmaların yapılması, iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin sağlık personelinin farkındalık düzeyini artıracak eğitimlerin düzenlenmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etki Faktörleri, İş Sağlığı ve Güvenliği Farkındalığı, Sağlık Çalışanları

JEL Kodları: I10, J28, K32

DETERMINING THE FACTORS AFFECTING OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY AWARENESS: A PRACTICE ON HEALTHCARE WORKERS

Abstract

Examining the factors affecting the occupational health and safety awareness level of health personnel was aimed in this research. Designing as descriptive and cross-section, this research, was carried out on doctors, nurses and other health personnel sampling in a public hospital in Turkey. Descriptive and cross-sectional studies, which are a type of quantitative research based on the statistical analysis of tangible data, aim to investigate various socio-demographic characteristics of the target population in a certain time period. This study conducted on a total of 383 samples, and data needed obtained by the scale method. Data were analyzed with the help of SPSS V24.0 software program at 95% confidence interval and 5% error level ($p<0.05$). Socio-demographic factors such as in this research, gender, professional status, institution length of service, and total time worked in the profession were determined as the main impact factors affecting occupational health and safety awareness. The occupational health and safety awareness level of doctors was found to be higher than that of other personnel, in general. Further studies should be carried out to support research results and external validity as well as it is recommended to organize trainings that would increase the awareness level of health personnel regarding occupational health and safety.

Keywords: Impact Factors, Occupational Health and Safety Awareness, Healthcare Workers

JEL Codes: I10, J28, K32

*Bu çalışma için Bingöl Üniversitesi Etik Kurulunun 13/04/2022 tarihli ve 33117789/044/56919 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Öğretim Görevlisi, Bingöl Üniversitesi, Solhan Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, mevasar@bingol.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8137-2946>

³ Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, iaydemir@bingol.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4222-2659>

GİRİŞ

İş sağlığı ve güvenliğinin (İSG) temel amacı, tüm çalışanların en yüksek sağlık düzeyine ulaşması için uygun çalışma koşullarının sağlanması yoluyla işle ilgili yaralanma ve hastalıkların önlenmesine odaklanmaktır (Mukhtad, Alomamy, Almukassbi, Abbas ve Alfseyi, 2021). İSG, her türlü çalışma ortamında dikkate alınması gereken önemli bir konudur. İş ortamında kazaların önlenmesi için yasal mevzuatın uygulanması önemli olsa da diğer başka parametrelerin de dikkate alınması önem arz etmektedir. Yasal mevzuatların yanı sıra risk faktörleri ve tehlikelere yol açan koşulları en aza indirmede sürekli ve planlı eğitimlerin düzenlenmesi, güvenlik kültürünün oluşturulması ve personelin tehlike ve risklere karşı farkındalıklarının artırılması hayati önem taşıyan diğer parametrelerdir. Hastaneler, çalışan sağlığı ve güvenliğini önemli ölçüde etkileyen ve birtakım risk faktörlerinin meydana geldiği yerlerdir. Sağlık çalışanları, görevleri sırasında hasta ve hastalık etkenleri ile sürekli temas halindedirler. Özellikle çeşitli mesleki hastalıklara ve yaralanmalara maruz kalmalarına neden olan teknik, prosedür ve kimyasalların kullanımının yaygın olması, hastanelerde İSG önemini artıran faktörlerdir (Dhahir ve Mayahi, 2021).

Sağlık çalışanları, hastane ortamında sağlık hizmeti sürecini gerçekleştiren ve birincil amacı sağlığı korumak ve geliştirmek olan tüm personeldir. Hizmet üretimi ve sunumu sürecinde sağlık personelinin; iğne batması, sırt ağrıları, çeşitli alerjik reaksiyonlar, kimyasal ve radyoaktif riskler, iskelet kas sistemi sorunları, şiddet ve stres gibi farklı biyolojik, fiziksel, kimyasal ve ergonomik tehlikelere maruz kalma olasılıkları yüksektir. Güvensiz çalışma ortamının varlığı, işle ilgili hastalık ve yaralanmalara neden olmaktadır. Bu durum, sağlık personelinin yıpranmasına ve bunun sonucunda da çalışanların birtakım meslek hastalıklarına yakalanmalarına yol açmaktadır (Ghosh, 2013; Huei, Wen, Ming, Chen, Yi ve Hung, 2020). İş ortamında risk faktörlerini azaltmak ve güvenli bir çalışma ortamının sağlanması risk etmeni olasılıklarını önemli ölçüde azaltmaktadır. Ancak sağlık personelinin tıbbi ve tıbbi olmayan tehlikelere karşı farkındalık düzeylerinin geliştirilmesi ve bu farkındalık düzeyinin geliştirilerek sürdürülmesi, risk ve tehlikelere maruziyeti en aza indirmeye katkı sağlayacağı öngörülmektedir (Soyal, Sarıhan ve Yarar, 2020).

Hastane ortamında yaygın olan risk faktörleri, çalışanların risk algısı davranışlarını doğrudan etkilediği için risk faktörlerine yönelik çalışan algılarının değerlendirilmesine (Deniz, 2021) olan ihtiyacı doğurmuştur. Sağlık personelinin İSG'ye ilişkin algılarının, tutumlarının ve farkındalık düzeylerinin belirlenmesi sonucu çalışma ortamının sağlıklı ve güvenli hale getirilmesi, hem çalışanların meslek hastalıkları ve iş kazalarına maruziyetlerini düşürecektir hem de daha verimli ve performansa dayalı sonuçlara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Yapılan çalışmalara bakıldığında hastanelerde, genellikle İSG konseptinin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin temel problemi olmaya devam etmektedir (Huei vd., 2020; Mukhtad vd., 2021; Marasini, Shrestha, Chaudhary, Luitel ve Mahato, 2023; Nasution ve

Mahyuni, 2020; Soyal vd., 2020). Bu araştırma, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede İSG farkındalığı konusunda nasıl bir gelişim sağlandığı, seçilmiş sağlık kurumu örnekleminde ortaya konmuştur. Araştırmada sağlık çalışanlarının iş sağlığı ve güvenliği farkındalığına etki eden faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu bakımdan bu araştırmada, sağlık personelinin hastane hizmet sürecinde güvenlik kültürü, koruma ve önleme ile fiziksel risk faktörlerine ilişkin farkındalık düzeyleri araştırılmıştır. Elde edilen bulgular, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkede sağlık kurumlarında çalışan personelin İSG farkındalıklarının ne boyutta olduğuna dair bir kesit sunması önem arz etmektedir.

LİTERATÜR

Dünya Sağlık Örgütü (WHO); iş ortamında çalışanın korunması, iş ortamında iş güvenliğinin sağlanması ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda iş görenlerin, iş ortamının zararlı ve tehlikeli faktörlerinden korunarak rahat ve güvenli bir ortamda çalışmasını sağlamak, personelin iş kazaları ve meslek hastalıklarına karşı korumak ile moral ve motivasyonlarını yüksek tutmak ve nihayetinde çalışma performansını artırmak iş güvenliğinin temel hedefleri (World Health Organization [WHO], 2002) olarak vurgulanmıştır. WHO verilerine göre, küresel işgücünün yaklaşık olarak %12'sini oluşturan sağlık personeli, kurumsal ortamda İSG kaynaklı tehlikelere maruz kalmaktadır (Huei vd., 2020). Benzer şekilde Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) milyonlarca sağlık çalışanının işle ilgili hastalık ve kazalardan muzdarip olduğunu ve birçoğunun mesleki tehlikelere yenik düştüğünü bildirmektedir (International Labour Standards on Occupational Safety and Health, t.y.).

Sağlık kurumları, kaza veya meslek hastalığı insidansını artıran potansiyel tehlikelere sahiptir. Emek, uzmanlaşma, sermaye ve teknoloji yoğun hizmet işletmeleri olan hastaneler, iş yeri kazaları veya meslek hastalıkları vakalarını artıran potansiyel tehlike ve risklere de sahiptir. İlaç kullanımına yönelik hatalar, tıbbi cihazların yanlış kullanımı, hasta kimliklendirmesinin yanlış yapılması sonucu meydana gelen zararlı davranışlar ve vücut sıvılarına maruz kalma gibi birçok faktör, İSG ile ilgili sorun alanlarına neden olmaktadır. Tüm bu riskler, etkin bir sistemin kurulamayışından kaynaklanabileceği gibi sağlık çalışanlarının kendi davranışlarının sonucu da olabilir. Bu nedenle, sağlık kurumlarında hastane yönetim sistemiyle entegre bir İSG yönetimini kaçınılmaz kılmaktadır (Nasution ve Mahyuni, 2020). Sağlık işletmelerinde sadece İSG'ye yönelik hukuksal mevzuatın icra edilmesi güvenliği sağlama noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu bakımdan personel eğitimi, kalite kontrol araçlarının geliştirilmesi ve personelin bu konudaki farkındalıklarının artırılması da önem taşımaktadır (Soyal vd., 2020).

Sağlık kurum ve kuruluşlarında hasta güvenliğinin yanında çalışan güvenliği de önemli bir parametredir. İş koşulları bakımından riskli alanlar olarak nitelendirilebilen hastanelerde çalışan sağlık

personeli, ciddi iş kazaları ve meslek hastalıkları ile karşı karşıya kalabilmektedir (Hakeri, 2010; Kocaay ve Biçer, 2022). Çalışan güvenliği kapsamında sağlık personelinin olası risk ve tehlikelerle karşılaşma olasılığının minimize edilmesinde ulusal ya da uluslararası düzeyde kurumsal veya bireysel uygulamalar ve prosedürler hayata geçirilmektedir. Örneğin Joint Commision International (JCI) uluslararası düzeyde (JCI, 2022), Sağlıkta Kalite Standartları (SKS) ise Türkiye için ulusal düzeyde hasta ve çalışan güvenliği ile uyumlu kalite standartlarını oluşturarak güvenlikle ilgili sorunlara yönelik farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır (Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, t.y.). Ayrıca, hastane düzeyinde yapılan güvenlik ortamına ilişkin uygulamalar ve araştırmacılar tarafından çeşitli ölçüm araçları yoluyla yapılan İSG'ye ilişkin tutum ve algı içerikli farkındalıkların oluşturulmasına yönelik yapılmış çalışmalar, yapılan kurumsal ve bireysel düzeyde uygulamalara verilebilecek örneklerdendir (Deniz, 2021).

İSG ile ilgili uygulamalar, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'na göre⁴ bazı iş yerlerinde hala yürürlüğe girmemekle birlikte artık her kurumda zorunlu olarak uygulanmaya başlanmıştır. Hastaneler de bu kurumların başında yer almaktadır. İş sağlığı ve güvenliği kapsamında hastane ortamında farklı risk ve tehlikeler bulunmaktadır. Bu risk ve tehlikeler çeşitli sağlık problemlerine, hukuki gelişmelere ve örgütsel sorunlara yol açmaktadır. İş ortamında gerekli önlemleri alınmasının yanı sıra, hastane çalışanlarının oluşabilecek tehlikeleri fark ederek önleyici girişimlerde bulunması da büyük oranda risklere maruziyeti bertaraf edecektir (Faller, Miskam ve Pereira, 2018). Ancak birçok kurumda hala yeterli tedbirlerin alınmadığı, çalışan personelin İSG'ye yönelik farkındalıklarının istenen düzeyde olmadığı çeşitli bilimsel çalışmalarla ortaya konmuştur. Örneğin, Nasution ve Mahyuni (2020) Endonezya'da yaptıkları çalışmalarında sağlık personelinin, belirlenen standartlara uygun olmayan çöpleri atmak gibi atık yönetiminde olumsuz davranışlar sergilediklerini belirtmişler. Türkiye'de yapılan bir çalışmada hastanelerde İSG mevzuatının tek başına iş ortamında iş güvenliği ve emniyetini sağlamadığını göstermiştir (Soyal vd., 2020). Libya'da yürütülen bir çalışmada sağlık personelinin %45'inin İSG farkındalık düzeyinin olmadığı, yaklaşık %5,5'inin de İSG konseptini bilmedikleri vurgulanmıştır (Mukhtad vd., 2021). Marasini vd. (2023) tarafından Nepal'da iki hastanede yapılan bir çalışmada İSG ile ilgili politikaların güncellenmesi, eğitim, risklere maruziyet ile ilgili bilgilerin artırılması ve personelin farkındalık düzeylerinin gözden geçirilmesine yönelik öneriler geliştirilmiştir. Türkiye'de yapılan başka bir çalışmada, İSG ile ilgili eğitim sonrası hekim dışındaki sağlık personelinin ölçüm aracına verdikleri yanıtlar istenen düzeyde olmamıştır (Durduran vd., 2023). Türkiye'de Aydın (2023) tarafından yapılan başka bir çalışmada ise sağlık çalışanların güvenlik kültürüne ilişkin farkındalığın artırılmasına yönelik uygulamaların hayata geçirilmesi önerilmektedir.

⁴ 2012 tarihli ve 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, mevzuat.gov.tr, Erişim tarihi: 23.06.2023).

Hastane ortamında sağlık çalışanlarının maruz kaldığı çeşitli risk ve tehlikeler, sağlık çalışanlarını farklı şekilde etkilemektedir. Sağlık personelinin etkileyen risk ve tehlikeler özellikle iş kazaları ve meslek hastalıkları ile sonuçlanmaktadır. Sağlık çalışanlarının tehlike ve risklere maruziyetleri; çalışanların psikolojik durumları, performans ve verimlilikleri üzerinde de önemli etkiye sahiptir (Demiral, 2006). Hastane ortamında karşılaşılabilecek farklı risk faktörleri mevcuttur. Örneğin radyasyondan korunmak için uygun malzemelerin kullanılması ya da çalışanların radyasyona maruziyetinin takibi fiziksel tehlike ve risklere verilebilecek örnekler iken (Tarım, 2017); stres yönetimi, çalışanların desteklenmesi ve uygulamaların kayıt altına alınarak takibinin yapılması psiko-sosyal risk ve tehlikelere verilebilecek örneklerdir (Gürer, 2018; Bingöballı, 2020). Sağlık alanında sıklıkla meydana gelen risk ve tehlikeler genel olarak fiziksel, kimyasal, biyolojik, psiko-sosyal ve ergonomik risk faktörleri olarak sınıflandırılmıştır (Canbaş, Kasap ve Can, 2018; Bingöballı, 2020; Huei vd., 2020):

YÖNTEM

Araştırma yaklaşımı bakımından nicel bir çalışma olan bu çalışma, tanımlayıcı ve kesitsel bir stratejiye sahiptir. Nicel araştırmalar, sayılabilir ve ölçülebilir somut veriler ışığında değişkenlere ilişkin hipotezlerin gerçekleştirildiği ve değişkenler arasında neden sonuç ilişkisinin ortaya konduğu çalışmalardır (Alpar, 2014). Tanımlayıcı çalışmalar ise belli bir döneme ilişkin (kesit) değişkenlere yönelik bilgi elde etmeye dayanan ve bu veriler doğrultusunda problemi ortaya koyan ve değerlendirme imkanı sağlayan araştırma türleridir (Fowler, 2013).

Araştırmanın Amacı

Çalışmada Türkiye’de bir devlet hastanesinde görev yapan hekim, hemşire ve diğer hastane personelinin görevleri sırasında iş sağlığı ve güvenliği farkındalık düzeylerine etki eden faktörlerin araştırılması hedeflenmiştir.

Araştırma Sorusu

Araştırmanın temel sorusu, “sağlık personelinin görevleri sırasında maruz kaldıkları tehlike ve risklere ilişkin farkındalık düzeylerine etki eden faktörler nelerdir?” şeklinde tasarlanmıştır. Bu kapsamda araştırmaya yönelik aşağıdaki hipotezlere yanıt aranmıştır.

H1: İş sağlığı ve güvenliği farkındalığı, cinsiyet değişkenine göre değişmektedir.

H2: İş sağlığı ve güvenliği farkındalığı, yaş değişkenine göre değişmektedir.

H3: İş sağlığı ve güvenliği farkındalığı, medeni durum değişkenine göre değişmektedir.

H4: İş sağlığı ve güvenliği farkındalığı, eğitim durumu değişkenine göre değişmektedir.

H5: İş sağlığı ve güvenliği farkındalığı, görev durumu değişkenine göre değişmektedir.

H6: İş sağlığı ve güvenliği farkındalığı, çalışılan kurumdaki hizmet süresi değişkenine göre değişmektedir.

H7: İş sağlığı ve güvenliği farkındalığı, meslekteki toplam hizmet süresi değişkenine göre değişmektedir.

Araştırmanın Yapıldığı Yer ve Özellikleri

Bu araştırma, Sağlık Bakanlığına bağlı bir devlet hastanesinde (Mardin Eğitim ve Araştırma Hastanesi) görev yapan hekim, hemşire ile hastanede görev yapan diğer hastane personeli örnekleminde yürütülmüştür. Diğer hastane personeli; ebe, veri hazırlama ve kontrol işletmeni (VHKİ), tekniker, güvenlik ve temizlik personeli ile bilgi işlem, yemekhane ve hastane yönlendirme personelinden oluşmaktadır. Araştırmayı kabul eden personel sınırlı sayıda olduğundan, risklere maruziyet düzeyi yüksek olan hekim, hemşire ve araştırmaya katılmayı kabul eden diğer hastane personeli şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Araştırmanın sadece bir hastanede yapılması temel sınırlılık olarak görülmektedir. Bu çalışma için Bingöl Üniversitesi Etik Kurulunun 13/04/2022 tarihli ve 33117789/044/56919 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın örnekleme eleman sayısının biliniyor olması varsayımı altında literatürde kabul görmüş “nicel araştırmalarda örnekleme büyüklüğü” yöntemiyle saptanmıştır (Naing, Winn ve Rusli, 2006). Araştırmanın yürütüldüğü tarihte, 1470 kişiden oluşan araştırma evreni göz önüne alındığında, %95 güven aralığında ve $p < 0.05$ hata düzeyinde örneklem sayısı 305 kişi olarak saptanmıştır. Ancak araştırma kapsamında toplam 383 katılımcıya ulaşılmıştır. Örneklemin evreni temsil kabiliyeti için farklı meslek gruplarında belli oranda seçilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan meslek gruplarının seçiminde olasılıklı örnekleme yöntemlerinden olan tabakalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Tabakalı örnekleme yönteminde; evreni oluşturan birimler meslek, cinsiyet vb. farklı özellikler bakımından kendi içerisinde homojen gruplara ayrıldığında tercih edilmektedir (Naing vd., 2006). Olasılıklı örnekleme içinde yer alan tabakalı örnekleme, alt gruplara ilişkin daha kesin sonuçlara ulaşılmaktadır (Atay, Eren ve Gürdoğan, 2012).

Tabakalı örnekleme yönteminde her bir meslek grubunun popülasyon içindeki oranı (ağırlıkları) (weight-w) tespit edilerek hesaplanmıştır. Araştırmada meslek gruplarının örneklem içindeki ağırlıkları (w), tespit edilen minimum örneklemin (n) toplam evrene (N) bölünmesiyle bulunmuştur. Araştırmada minimum

örneklem büyüklüğünün tercih edilen meslek gruplarına dağılımı aşağıdaki gibidir (Naing vd., 2006; Atay vd., 2012):

- $w = n/N$
- $w = 322/1470 = 0,22$
- Doktorlar için; $170 \times 0,22 = 37$
- Hemşireler için; $450 \times 0,22 = 99$
- Diğer hastane personeli için; $850 \times 0,22 = 187$

Ancak araştırmaya 57 doktor, 109 hemşire ve 217 diğer hastane personeli katılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırma verilerinin elde edilmesinde, Deniz (2021) tarafından yüksek lisans çalışmasında geliştirilen, geçerliliği ve güvenilirliği yapılan Likert tipinde beşli derecelendirme ölçüm aracı (Sağlık Çalışanları İçin İş Sağlığı ve Güvenliği Farkındalık Ölçeği) kullanılmıştır. Ölçme aracı kurallarına göre kullanılmış olup, geliştiricisine uygun yerlerde bilimsel atıflar yapılmıştır. Ölçüm aracı, orijinal araştırmada açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri yapılarak standartlaştırılmıştır. Ölçek, Güvenlik Kültürüne Yönelik Farkındalık Düzeyi (F1), Koruma ve Önleme Yöntemlerine Yönelik Farkındalık Düzeyi (F2) ve Fiziksel Risk Etmenlerine Yönelik Farkındalık Düzeyi (F3) alt boyutlarından oluşmaktadır. Ölçek; F1 boyutunda sekiz, F2 boyutunda dört ve F3 boyutunda dokuz olmak üzere toplam 21 madde kökünden oluşmaktadır. Ölçek maddelerine ilişkin yanıtlar “1-Kesinlikle katılmıyorum”, “5-Kesinlikle katılıyorum” şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçeğin genel Cronbach’s Alpha (güvenirlilik) değeri orijinal çalışmada 0,954, alt boyutlarına ilişkin değerler ise 0,915-0,948 arasında değişmektedir. Bu araştırmada ölçeğin genel Cronbach Alpha değeri 0,976 bulunmuş olup alt boyutlarına ilişkin değerler 0,890-0,980 olarak hesaplanmıştır (Tablo 1). Cronbach Alpha değerinin 0,70’in üzerinde olması güvenilirlik için yeterli, 0-81-1,00 arasında olması ise yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir (Alpar, 2014). Dolayısıyla bu araştırmada ölçeğe ilişkin elde edilen güvenilirlik değerleri yüksek düzeyde olmuştur.

Tablo 1: Güvenilirlik ve homojenlik bulguları

Ölçek Alt Boyutları	n	Çarpıklık	Basıklık	Cronbach Alpha	Kolmogorov-Smirnow
Güvenlik Kültürüne Yönelik Farkındalık Düzeyi	383	-2,176	3,950	0,890	,001
Koruma ve Önleme Yöntemlerine Yönelik Farkındalık Düzeyi	383	-1,940	3,198	0,949	,001
Fiziksel Risk Etmenlerine Yönelik Farkındalık Düzeyi	383	-2,137	3,982	0,980	,001
Ölçek Toplam Cronbach Alpha Değeri				0,976	

Veri Toplama Süreci

Araştırma, 15.03.2022-15.04.2022 tarihleri arasında online ve yüz yüze olarak gönüllülük esasına dayalı katılımcılara uygulanmıştır. Araştırmanın yapıldığı hastanede hem anketörler hem de çalışmanın yazarlarından biri tarafından (M.E.Y) bizaat hastane ortamında katılımcılarla yüz yüze görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Ayrıca hastane ortamında sağlık personeline WhatsApp grubundan ölçüm aracı gönderilerek gerekli veriler elde edilmiştir.

Verilerin Değerlendirilmesi

Araştırmada parametrik ve parametrik olmayan (non-parametrik) testlerden hangisinin kullanılması gerekliliği, normallik testi yardımıyla tespit edilmiştir. Normallik varsayımı, Kolmogorov-Smirnov testi ile yapılmıştır. Örneklem büyüklüğünün ≥ 50 olması durumunda Kolmogorov-Smirnov testinin uygulanması önerilmektedir (Mayers, 2013). Bu araştırmada normallik varsayımları sağlanmamıştır (Kolmogorov-Smirnov= $p < 0,001$). Ancak, George ve Mallery (2010), çarpıklık ve basıklığa ilişkin değerlerin -2,00 ile 2,00 arasında olması sosyal bilimlerde parametrik testlerin kullanılabilceğini vurgulamışlar. Araştırmada bu varsayımlar da sağlanmadığından (Tablo 1), analizde non-parametrik testler tercih edilmiştir. Orijinal çalışmada elde edilen uyum indeksleri kabul edilebilir sınırlar içinde yer almıştır (Tablo 2). Dolayısıyla yeniden doğrulayıcı faktör analizi ile ölçeğin uyum indekslerine bakılmamıştır.

Tablo 2: Model uyum değerleri

Genel Model Uyumu	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Orijinal Çalışma Bulguları
χ^2/sd (CMIN/DF)	≤ 3	≤ 5	2,733
GFI	$\geq 0,90$	0,89-0,85	0,949
CFI	$\geq 0,97$	$\geq 0,95$	0,956
RMSEA	$\leq 0,05$	$\leq 0,08$	0,062
CMIN/DF: Ki-Kare/Serbestlik Derecesi		CFI: Karşılaştırmalı Uyum	
GFI: Uyum İyiliği Endeksi		RMSEA: Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü	

Kaynak: Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003

Araştırmada tanımlayıcı veriler için frekans (n), yüzde (%) ve merkezi dağılım ölçülerinden yararlanılmıştır. Verilerinin analizinde ise normallik varsayımının sağlanmaması ve çarpıklık ve basıklık değerinin kabul edilen sınırların dışında olması nedeniyle non-parametrik testler kullanılmıştır. Varyans analizinde, gruplar arasında farkın olması durumunda post-hoc (mann whitney u) testinden yararlanılmıştır. Analizler, SPSS 24.0 yazılımı yardımıyla yapılmıştır. Elde edilen bulgular %95 güven aralığı ve $p < 0.05$ hata düzeyinde analiz edilmiştir.

BULGULAR

Araştırmanın Tanımlayıcı Bilgileri

Araştırmanın tanımlayıcı bilgileri sosyo-demografik özellikler bakımından incelendiğinde, erkeklerin araştırmaya katılımı daha yüksek olmuştur (%62,1). Katılımcıların yaklaşık %55,4'ü evli olduklarını ifade etmiştir. Katılımcıların en yüksek yaş aralığı %54,8 ile 26-34 yaş aralığı olmuştur. Araştırmada diğer hastane personelinin katılım düzeyinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir (%56,7). Eğitim açısından bakıldığında, lisans düzeyinde bir öğrenime sahip olanların katılım oranı en yüksek olmuştur (%53,0). Hem çalışılan kurumdaki hizmet süresi hem de meslekteki toplam hizmet süresi bakımından en yüksek katılımın 1-5 yıl aralığında olduğu tespit edilmiştir (sırayla %51,7; %36,8).

Tablo 3: Araştırmaya katılanların sosyo-demografik özellikleri

Bağımsız Değişkenler		Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	145	37,9
	Erkek	238	62,1
Medeni Hal	Evli	212	55,4
	Bekâr	171	44,6
Görev Durumu	Doktor	57	14,9
	Hemşire	109	28,5
	Diğer hastane personeli	217	56,7
Yaş	18-25	93	24,3
	26-34	210	54,8
	35-43	57	14,9
	44 ve üstü	23	6,0
Eğitim Durumu	Lise	105	27,4
	Lisans	203	53,0
	Lisansüstü	23	6,0
	Tıpta uzmanlık	52	13,6
Çalışılan Kurumdaki Hizmet Süresi	1-5 yıl	198	51,7
	6-15 yıl	145	37,9
	16-25 yıl	35	9,1
Meslekteki Toplam Hizmet Süresi	26 yıl ve üstü	5	1,3
	1-5 yıl	141	36,8
	6-15 yıl	129	33,7
	16-25 yıl	69	18,0
	26 yıl ve üstü	44	11,5
Toplam		383	100,00

Araştırmanın Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmanın analizine ilişkin bulgular Tablo 4’te değerlendirilmiştir. Tablo incelendiğine ölçüm aracının her üç boyutuna ilişkin kadınların puan ortancası erkeklerin puan ortancasından daha yüksek görülmüştür. Kadınların; ölçüm aracında yer alan güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyi ($p=0,016$), koruma ve önleme yöntemlerine yönelik farkındalık düzeyi ($p=0,026$) ve fiziksel risk etmenlerine yönelik farkındalık düzeyi ($p=0,028$) boyutlarına yönelik farkındalık düzeyleri erkeklere göre yüksek ve istatistiksel

olarak anlamlı tespit edilmiştir. Her üç boyutta da kadınların İSG farkındalık düzeyine ilişkin puan ortancalarının erkeklere göre yüksek ve istatistiksel anlamlılığa sahip olması, kadınların hastane ortamında erkeklere göre güvenlik ve koruyucu önlemleri aldığı, güvenlik kültürüne ilişkin bilişsel farkındalık düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 4: Katılımcıların sosyo-demografik özelliklerinin ölçek alt boyutlarına ilişkin istatistik bulguları

Değişkenler	Ölçek Alt Boyutları								
	Güvenlik Kültürüne Yönelik Farkındalık Düzeyi			Koruma ve Önleme Yöntemlerine Yönelik Farkındalık Düzeyi			Fiziksel Risk Etmenlerine Yönelik Farkındalık Düzeyi		
Cinsiyet	n	Mean Rank*	p	n	Mean Rank*	p	n	Mean Rank*	p
Kadın	145	209,23	0,016**	145	207,63	0,026**	145	207,53	0,028**
Erkek	138	181,50		138	182,48		138	182,54	
Medeni Durum									
Evli	212	183,36	0,084	212	185,60	0,194	212	185,90	0,219
Bekâr	171	202,71		171	199,93		171	199,56	
Yaş									
18-25	93	201,99	0,244	93	193,32	0,461	93	200,59	0,185
26-34	210	194,63		210	196,70		210	196,02	
35-43	57	180,96		57	185,07		57	179,40	
44 ve üstü	23	154,89		23	160,89		23	151,80	
Görev Durumu									
Doktor	57	216,39	0,046**	57	207,78	0,184	57	219,94	0,069
Hemşire	109	201,92		109	200,93		109	195,05	
Diğer hastane Personeli	217	160,61		217	183,37		217	183,13	
Eğitim Durumu									
Lise	105	190,97	0,887	105	201,40	0,722	105	189,87	0,818
Lisans	203	194,17		203	187,72		203	195,53	
Lisansüstü	23	175,22		23	182,33		23	173,61	
Tıpta Uzmanlık	52	193,05		52	193,98		52	190,65	
Kurumdaki Hizmet Süresi									
1-5 yıl	198	204,47	0,056**	198	198,03	0,042	198	200,08	0,262
6-15 yıl	145	184,68		145	193,35		145	188,07	
16-25 yıl	35	159,01		35	164,66		35	170,50	
26 yıl ve üstü	5	141,50		5	155,20		5	136,50	
Toplam Hizmet Süresi									
1-5 yıl	141	210,63	0,001**	141	201,30	0,230	141	207,05	0,011**
6-15 yıl	129	200,51		129	197,45		129	199,60	
16-25 yıl	69	165,43		69	173,87		69	169,83	
26 yıl ve üstü	44	149,00		44	175,69		44	156,26	

İSG farkındalık düzeyi; katılımcıların medeni durum, yaş ve eğitim durumu özelliklerinde anlamlılık göstermemiştir. Tablo 4 incelendiğinde, güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyi ile koruma ve önleme yöntemlerine yönelik farkındalık düzeyinde, bekar katılımcıların puan ortancaları daha yüksek iken; evli katılımcıların fiziksel risk etmenlerine yönelik farkındalık düzeyi boyutuna ilişkin puan ortancaları daha yüksek bulunmuştur. Katılımcıların eğitim durumlarının İSG farkındalığına herhangi bir etkisi gözlenmemiştir. Yaş değişkeninde istatistiksel anlamlılık gözlenmese de mesleğe yeni başlayanların puan ortancaları daha yüksek görülmüştür. Daha dikkatli olma, yanlış yapmaktan kaçınma ve mesleğe dört elle sarılma gibi parametreler düşük yaş grubu katılımcıların puan ortancalarının daha yüksek çıkmasına etki edebileceği öngörülmektedir. Özellikle ileri yaş çalışanların İSG farkındalığına ilişkin puan ortancasının oldukça düşük olması, hastane ortamında olası risk, tehlikeler ve güvenlik kültürüne ilişkin umursamaz tavırlar içerisinde olabileceğini göstermektedir.

Görev durumu bakımından katılımcıların puan ortancaları sadece ölçeğin güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyi boyutu yönünden anlamlı olmuştur. Söz konusu anlamlı farklılık, yapılan post-hoc testleri sonucu doktorlar ve diğer hastane personeli arasında olduğu belirlenmiştir ($p=0,026$). Ancak diğer alt boyutlarda da her ne kadar anlamlı bir fark gözlenmese de doktorların hemşire ve diğer personele göre puan ortancaları daha yüksek çıkmıştır. Dolayısıyla doktorların, hastanede görev yapan diğer personele göre daha yüksek İSG farkındalık düzeyine sahip oldukları söylenebilir.

Araştırmada çalışılan kurumdaki hizmet süresi sadece güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyi alt boyutunda anlamlı sonuç üretmiştir. Söz konusu fark, yapılan post-hoc testleri sonucu katılımcıların 1-5 yıl hizmet süresi ile 16-25 yıl hizmet süresi arasında olduğu tespit edilmiştir ($p=0,016$). Tablo 4 incelendiğinde, 1-5 yıllık hizmet yılı olan katılımcıların güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyleri daha yüksek olmuştur. Katılımcıların meslekteki toplam hizmet süresi değişkeninin İSG farkındalık düzeyleri, güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyi ve fiziksel risk etmenlerine yönelik farkındalık düzeyi alt boyutlarına göre istatistiksel anlamlılık ile sonuçlanmıştır. Yapılan post-hoc testinde her iki boyuta ilişkin farkın 1-5 yıl ile 26 yıl ve üstü hizmet süresi; 1,5 yıl ile 16-25 yıl hizmet süresi; 6-15 ile 16-25 hizmet süresi ve 6-15 yıl ile 26 yıl ve üstü hizmet süresi arasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre meslekte yeni olan katılımcıların puan ortancası daha yüksek gözlenmiştir. Dolayısıyla mesleğe yeni başlayanların ya da meslekteki hizmet süresi daha az olan katılımcıların İSG'ye ilişkin farkındalık düzeylerinin daha yüksek olduğu ortaya konmuştur. Araştırmada İSG farkındalık düzeyinin düşük yaş grubunda, mesleğe yeni başlayanlarda ve toplam hizmet süresinin daha az oldu katılımcılarda daha yüksek çıkması deneyimsel bir paradoks oluşturmaktadır. Normalde daha tecrübeli olanların hastane ortamındaki risk ve güvenlik problemlerine neden olan faktörlere ilişkin farkındalıklarının daha yüksek

olması beklenen bir davranıştır. Ancak araştırmada tam tersi bir durum gözlenmiştir. Bu bakımdan, İSG farkındalığına ilişkin periyodik eğitimleri düzenlenmesi sürecin iyileşmesine katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Araştırma bulgularına göre; H1 hipotezi, ölçüm aracının tüm alt boyutlarında anlamlı olduğundan kabul edilirken; H5, H6 ve H7 hipotezleri tüm alt boyutlar bağlamında anlamlı olmadığından kısmen kabul edilmiştir. Ancak H2, H3 ve H4 hipotezleri ölçüm aracının tüm alt boyutlarında istatistiksel anlamlılığa sahip olmadığından reddedilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

İş sağlığı ve güvenliği, iş ortamında personel sağlığı ve güvenlik kültürü ile ilgili olup hastane ortamında oldukça önemlidir. İşyerinde sağlık ve güvenliğin iyileştirilmesi, yalnızca çalışanların acısını ve ıstırabını azaltmak için değil, aynı zamanda kurumların başarılı ve sürdürülebilir olmasını ve ekonomilerin uzun vadede gelişmesini sağlamanın bir yolu olarak da önemlidir. Bu araştırmada sağlık personelinin iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin farkındalık düzeyleri değerlendirilmiştir. Araştırmada kullanılan ölçüm aracı yeni geliştirilen bir araç olduğundan, ölçüm aracının başka çalışmalarda kullanıldığına rastlanılmamıştır. Bu bakımdan sağlık personelinin İSG farkındalık düzeyine ilişkin farklı ölçüm araçları ile yapılmış bazı çalışmalar değerlendirilerek konunun önemi görece olarak ortaya konulmuştur.

Araştırmada yer alan katılımcıların iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin farkındalıkları cinsiyet faktörüne göre anlamlı bir şekilde değişmiştir. Bu değişim, kadın katılımcıların lehine sonuçlanmıştır. Sağlık çalışanlarının İSG yeterlilik algılarının ölçüldüğü bir çalışmada (Kocaay ve Biçer, 2022), kadın sağlık çalışanlarının puan ortalaması daha yüksek ve anlamlı tespit edilmiştir. Çelik'in (2016) çalışmasında, çalışanların İSG algılarının cinsiyete göre anlamlı fark bulunmazken, elde edilen sonuçların puan ortalaması erkeklere göre daha yüksek saptanmıştır. İfade edilen bu çalışmalarda cinsiyete ilişkin elde edilen bulgular, bu araştırma bulguları ile paralellik göstermiştir. Ancak Elçin (2020), Uzuntarla, Küçükali ve Uzuntarla (2020) ile Yavuz ve Gür (2011) tarafından yapılan çalışmalarda iş ortamında İSG algısının cinsiyete göre değişmediği tespit edilmiştir.

Araştırmada, katılımcıların İSG farkındalıklarının yaş faktörü, eğitim seviyesi ve medeni durumlarına göre değişmediği saptanmıştır. Aynı faktörlerin test edildiği bazı çalışmalarda bu araştırma bulguları ile benzer sonuçlar üretmiştir. Örneğin, Uzuntarla vd. (2020) tarafından Türkiye'de sağlık çalışanları üzerinde gerçekleştirilen çalışmada, sosyo-demografik değişkenler ile İSG algısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Benzer şekilde Yavuz ve Gür (2011) tarafından yapılan çalışmada İSG algı düzeylerinin medeni durum, aylık gelir ve eğitim düzeyi gibi etkenlere bağlı olmadığı tespit edilmiştir. Çelik'in (2016)

yaptığı çalışmada sağlık çalışanlarının İSG farkındalık düzeyleri puan ortalamaları, eğitim durumu ve yaş faktörüne göre değişmediği tespit edilmiştir. Elçin (2020) tarafından yürütülen çalışmada İSG algısının yaş ve medeni durum değişkenine göre değişmediği saptanmıştır. Kocaay ve Biçer (2022) tarafından yapılan çalışmada da medeni durum değişkeni bakımından benzer sonuç tespit edilmiştir. Ancak, Elçin (2020) tarafından yürütülen çalışmada, personelin eğitim durumu düştükçe İSG algılarında anlamlı olarak yükselme görünmüştür. Benzer şekilde Kocaay ve Biçer (2022) tarafından yapılan çalışmada, ileri yaş grubunda olanlar ile üst eğitim düzeyine sahip sağlık çalışanlarının İSG farkındalığına ilişkin puan ortalaması daha yüksek bulunmuştur. Bu çalışmalara ilişkin ifade edilen bulgular, bu araştırmanın sonuçları ile paralel olmayan sonuçlar üretmiştir.

Araştırmaya katılan doktorların, hemşire ve diğer hastane personeline göre sadece güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyinde doktorların lehine anlamlı bir sonuç saptanmıştır. Diğer alt boyutlarda da hekimlerin farkındalıkları daha yüksek seyretmiştir. Araştırmada, genel olarak İSG'ye ilişkin farkındalık düzeyi sırayla en yüksek doktor, hemşire ve diğer hastane personeline görülmüştür. Filipin'de sağlık çalışanları arasında mesleki risk faktörleri üzerinde yapılan nitel bir çalışmada (Faller, Miskam ve Pereira, 2018), hemşirelerin risklere maruziyet düzeylerinin ve bu risklere ilişkin farkındalıkları diğer personele göre daha yüksek olduğu vurgulanmıştır. Kocaay ve Biçer (2022) tarafından yapılan çalışmada, hekim ve hemşirelik mesleğini icra edenlerin güvenlik kültürüne yönelik algıları daha yüksek tespit edilmiştir. Ancak Elçin (2020) tarafından yapılan çalışmada tam tersi bir durum gözlenmiştir. Çalışmada, diğer hastane personelinin puan ortalaması, hekim ve hemşirelerden istatistiksel olarak anlamlı derecede daha yüksek bulunmuştur. Çelik'in (2016) yaptığı çalışmada ise sağlık çalışanlarının İSG farkındalık düzeyleri puan ortalamaları, meslek türüne göre değişmediği tespit edilmiştir. Eldessouki, AbdelMegid ve Gamal (2019) çalışmalarında, özellikle doktorların hastane ortamında İSG'ye yönelik risk faktörleri farkındalık düzeylerinin yüksek olmasının olası tehlikeleri azalttığı vurgulanmıştır.

Araştırmaya katılanların görev yapılan kurumdaki hizmet süresinin 1-5 yıl arası olanların, 16-25 yıl arası olanlara göre güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyleri istatistiksel olarak daha yüksek bulunmuştur. Araştırmada hem güvenlik kültürüne yönelik farkındalık düzeyinde hem de fiziksel risk etmenlerine yönelik farkındalık düzeyinde toplam hizmet süresi içinde düşük hizmet süresine sahip olanların puan ortancası anlamlı olarak daha yüksek saptanmıştır. Sağlık çalışanlarının İSG yönünden algı düzeylerinin incelendiği çalışmada (Yavuz ve Gür, 2011), artan hizmet yılı ile İSG farkındalıklarının sağlık çalışanları tarafından daha fazla önem verildiği ortaya konulmuştur. Çelik (2016) tarafından yapılan çalışmada hastane ortamında mesleki deneyim düştükçe İSG farkındalığı algısında da düşüş yaşanmıştır. Kocaay ve Biçer (2022) tarafından sağlık çalışanlarının İSG algısının belirlendiği çalışmada toplam hizmet

süresine göre ve kurumdaki hizmet süresine göre anlamlı herhangi bir değişimin olmadığı saptanmıştır. Bu sonuçlar, yürütülen bu araştırmanın bulgularını desteklememektedir.

Sonuç olarak, araştırma sonucunda genel olarak kadın katılımcıların, bekâr olanların, düşük yaşa sahip olanların, hekimlerin, düşük eğitim düzeyine sahip olanlar ile hizmet süresi az olanların İSG yönelik farkındalık düzeyleri puan ortancası daha yüksek tespit edilmiştir.

Sağlık personelinin İSG farkındalık düzeyinin belirlendiği bu çalışmada, kadın çalışanların daha yüksek güvenlik kültürüne sahip oldukları, koruma ve önleme yöntemleri ile fiziksel risk etmenlerine yönelik farkındalıklarının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla cinsiyet, İSG farkındalığına etki eden en önemli faktör olmuştur. Erkek katılımcıların İSG farkındalığı bilgi düzeylerinin artırılması noktasında kadın katılımcıların olumlu algıları örnek gösterilerek bu konuda bir düzenlemeye gidilebilir. Araştırmada İSG farkındalık ölçeği alt boyutu olan güvenlik kültüründe doktorların, hemşire ve diğer hastane personeline göre farkındalık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla doktorların bu olumlu algılamaları, diğer hastane çalışanlarını motive edecek şekilde girişimlerde bulunulması önem arz etmektedir. Katılımcıların çalışılan kurum ve toplam meslekte çalışma sürelerinin, ölçek alt boyutları olan güvenlik kültürü ve fiziksel risk etmelerine yönelik farkındalıklarına etki eden faktörler olduğu belirlenmiştir. Özellikle meslekte yeni olan katılımcıların İSG farkındalık düzeylerinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Bu bakımdan daha yüksek hizmet süresine sahip olan personelin İSG farkındalıklarını artıracak modellerin hayata geçirilmesi önerilmektedir. Bu konuda ilgili hastanede eğitimler düzenlenerek iş ortamında iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin çalışanların farkındalık düzeylerinin artırılmasına katkı sağlanabilir. Ayrıca araştırmanın yapıldığı hastane, ileri yaş ve erkek katılımcıların İSG farkındalık düzeylerinin düşüklüğüne neden olan faktörlerin araştırılması önerilmektedir. İş sağlığı ve güvenlik kültürü, hem çalışanların sağlığı ve iyilik hali hem de çalışanların performansına ve örgütsel bağlılığına etki eden geniş bir uygulama olduğundan, yönetsel ve operasyonel düzeyde bilimsel araştırmaların sıklıkla yapılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Hastane ortamında çalışanların İSG farkındalık düzeyleri ya da algılarına ilişkin yapılmış olan çalışmalarda farklı bulgulara rastlanmıştır. Bu bakımdan daha geniş bir perspektiften konuya yaklaşmak adına ulusal ve uluslararası literatürde hastane ortamında İSG farkındalığına ilişkin yapılmış çalışmalarda sistematik derlemenin yapılması önerilmektedir. Araştırma bulgularının dış geçerliliği (genellenebilirliği) için bu alanda gelecekte daha fazla çalışmaların yapılması önerilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Bingöl Üniversitesi Etik Kurulunun 13/04/2022 tarihli ve 33117789/044/56919 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Alpar, R. (2014). *Spor, sağlık ve eğitim bilimlerinden örneklerle uygulamalı istatistik ve geçerlik-güvenilirlik* (3. baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Atay, I. M., Eren, I. & Gündoğar, D. (2012). The prevalence of death ideation and attempted suicide and the associated risk factors in Isparta. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 23(2), 89-98.
- Aydın, A. (2023). Sağlık çalışanlarında iş güvenliği düzeyi ve ilişkili faktörler. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 293-303. doi:10.26677/TR1010.2023.1184
- Bingölbali, A. (2020). *Hemşirelerin meslek hastalığı ve iş kazası geçirme durumlarının iş sağlığı ve güvenliği açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Canbaş, H., Kasap, S. & Cam, E. (2018). Sağlık yüksekokulu öğrencilerinin iş sağlığı ve güvenliği farkındalıkları üzerine bir alan araştırması. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 8(1), 235-266.
- Çelik, D. (2016). *Sağlık çalışanlarının iş sağlığı ve güvenliğine dair farkındalıklarının incelenmesine yönelik bir alan araştırması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demiral, Y. (2006). Sağlık çalışanlarında iş gerilimi, iş doyumu ve mesleki riskler. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 7(28), 1-6.
- Deniz, G. (2021). *Sağlık çalışanları için iş sağlığı ve güvenliği farkındalık ölçeğinin geliştirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.
- Dhahir, D. M. & Al Mayahi, N. Y. (2021). Assessment of health workers knowledge toward occupational health and safety program in Alkut city's primary health care centers. *Medico-legal Update*, 21(1), 1536-1541. doi: 10.37506/mlu.v21i1.2540
- Durduran, Y., Ay, M., Demir, L.S., Uyar, M., Kayapınar, Ö., Ödemir, M., Boyraz, Y. K. & Şahin, T. K. (2018). The factors affecting the occupational health-safety practice of the hospital workers with the knowledge-attention status. *Saudi Journal of Biomedical Research*, 3(4), 151-155. doi: 10.21276/sjbr.2018.3.4.4
- Elçin, G. (2020). *Sağlık çalışanlarında iş sağlığı ve güvenliği algısının belirlenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Eldessouki, K. H. M., AbdelMegid, A. S., & Gamal, L. M. (2019). Attentiveness, and attitude, among junior cadre doctors about occupational health hazards and their practice of the appropriate preventive measures in Minia governorate. *MJMR*, 30(3), 1-8. doi:10.21608/MJMR.2022.221845
- Faller, E. M., Miskam, N. B. & Pereira, A. (2018). Exploratory study on occupational health hazards among health care workers in the Philippines. *Annals of Global Health*, 84(3), 338-341. doi: 10.29024/aogh.2316
- Fowler, F. J. (2013). *Survey research methods*. New York, NY: SAGE Publications.
- Ghosh, T. (2013). Occupational health and hazards among health care workers. *International Journal of Occupational Safety and Health*, 3(1), 1-4.
- George, D. & Mallery, P. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference 17.0 update* (10. Baskı). Boston: Pearson.
- Gürer, A. (2018). Sağlık hizmetlerinde çalışan güvenliği. *Sağlık Hizmetleri ve Eğitimi Dergisi*, 2(1), 9-14. doi: 10.26567/JOHSE.2018142107
- Hakeri, H. (2010). Sağlık çalışanı güvenliği ve hukuksal sorumluluk, *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 1(1), 53-59.
- Huei, L. C., Wen, Y. L., Ming, Y. C., Chen, H. L., Yi, W. J. & Hung, L. M. (2020). Occupational health and safety hazards faced by healthcare professionals in Taiwan: A systematic review of risk factors and control strategies. *SAGE Open Medicine*, 8, 1-12.
- International Labour Standards on Occupational Safety and Health (t.y.) International Labour Organisation. <https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/occupational-safety-and-health/lang--en/index.htm> adresinden erişildi.
- Joint Commision International. (2022). *Benefits of JCI safe health design*. <https://www.jointcommissioninternational.org/> adresinden erişildi.
- Kocaay, F. & Biçer, B. K. (2022). Sağlık çalışanlarında iş sağlığı ve güvenliği yeterlilik algısının değerlendirilmesi. *Value in Health Sciences*, 12(2), 274-279. <https://doi.org/10.33631/sabd.1054756>
- Marasini, R., Shrestha, P. Chaudhary, Y. Luitel, N. & Mahato, N. (2023). Occupational health and safety hazards faced by health care professionals in Kathmandu based hospital: a cross-sectional analytical study. *International Journal of Community Medicine and Public Health*, 10(2), 593-603. doi: 10.18203/2394-6040.ijcmph20230210
- Mayers, A. (2013). *Introduction to statistics and SPSS in psychology*. England: Pearson Education Limited, Harlow.
- Mukhtad, A. A., Alomamy, F. M., Almukassbi, A. A., Abbas, A. R. J. & Alfseyi, A. A. B. (2021). Assessment of occupational health and safety awareness among healthcare workers at the pediatric hospital in Benghazi city. *PanAfrican Journal of Governance and Development*, 2(2), 31-49.

- Naing, L., Winn, T. & Rusli, B. N. (2006). Practical issues in calculating the sample size for prevalence studies. *Archives of Orofacial Sciences*, 1, 9-14.
- Nasution, A. D. & Mahyuni, E. L. (2020). Hospital health provider behavior in waste application based on occupational safety and health analysis. *Macedonian Journal of Medical Sciences*, 8(E), 419-424. doi: 10.3889/oamjms.2020.4359
- Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (t.y.). *Güncel Standartlar*. <https://shgmkalitedb.saglik.gov.tr/TR-52460/guncel-standartlar.html> adresinden erişildi.
- Schermelleh-Engel, K. & Moosbrugger, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Soyal, H., Sarihan, M. & Yazar, O. (2020). Occupational health safety effect on hospital safety. *Acta Physica Polonica Series a*, 137(4), 579-583. doi:10.12693/APhysPolA.137.579
- Tarım, M. (2017). Kimya sektöründe iş kazaları ve meslek hastalıkları, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 16(32), 49-64.
- Uzuntarla, F., Küçükali, S. & Uzuntarla, Y. (2020). An analysis on the relationship between safety awareness and safety behaviors of healthcare professionals. *Journal of Occupational Health*, 62(1), e12129. doi: 10.1002/1348-9585.12129
- World Health Organization. (2002). *Occupational health: A manual for primary health care workers*. Cairo: World Health Organization Regional Office for the Eastern Mediterranean Cairo.
- Yavuz, Ş. & Gür, B. (2021). Sağlık kurumlarında çalışanların iş sağlığı ve güvenliği yönünden algı düzeylerinin incelenmesi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(68), 961-974. <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2401>

FACTORS AFFECTING E-COMMERCE TRANSACTION VOLUME BASED ON A MULTIPLE REGRESSION MODEL (CASE OF TURKEY)

Kurtuluş MERDAN¹

Abstract

The widespread use of the internet in the 21st century, thanks to the developments in information technologies, has affected not only daily life but also economic activities. With the spread of the internet, business owners have turned to internet marketing system instead of traditional marketing. Additionally, purchase and sale transactions have been moved from the real world to the virtual world, and the increase in the number of users in the electronic environment has made the sales process popular for businesses and the purchasing process for consumers. This study discusses the development process of e-commerce and the factors affecting e-commerce with a time series analysis. In this context, first, the historical development of e-commerce and then the situation of e-commerce in Turkey and in the world are presented using numerical data. Lastly, the factors affecting e-commerce are discussed. The scientific dimension of the study was created by bringing together the findings obtained from domestic and foreign literature. In this study, factors such as Per Capita Gross Domestic Product (PCGDP), the number of internet users, social media prevalence, inflation, and the Covid-19 pandemic, which may affect the e-commerce transaction volume in Turkey, were put forward for the years 2010-2021. By creating a multiple linear regression model in which these factors are independent variables, the degree of effectiveness of the factors affecting the e-commerce volume has been presented and interpreted. This study aims to fill the gap in the literature and guide future research on similar issues.

Keywords: E-commerce, Turkey, Traditional Commerce, Consumer, Entrepreneurship

JEL Codes: B21, C01

ÇOKLU REGRESYON MODELİNE GÖRE E-TİCARET İŞLEM HACMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER (TÜRKİYE ÖRNEĞİ)

Öz

21. yüzyılda bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak internetin yaygınlaşması sadece günlük hayatı değil aynı zamanda ekonomik faaliyetleri de etkilemiştir. İnternet kullanımının yaygınlaşması, işletme sahiplerini geleneksel pazarlama yerine internet yoluyla pazarlama sistemine yöneltmiştir. Bununla birlikte alım ve satım işlemleri gerçek dünyadan sanal dünyaya taşınmış, elektronik ortamda kullanıcı sayısının artmasıyla birlikte işletmeler açısından satış işlemi, tüketiciler açısından ise alış işlemi popüler hale gelmiştir. Bu çalışmada e-ticaretin gelişim süreci ve e-ticarete etki eden faktörler bir zaman serisi analizi ile ele alınmıştır. Bu kapsamda ilk olarak e-ticaretin tarihsel gelişimi, ardından e-ticaretin Türkiye’de ve dünyadaki durumu sayısal verilerle ortaya konulmuştur. Son olarak da e-ticareti etkileyen faktörlere yer verilmiştir. Çalışmanın bilimsel boyutu yerli ve yabancı alan yazınından elde edilen bulgular bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Bu çalışmayla; 2010-2021 yılları arası Türkiye’de e-ticaret işlem hacmini etkileyeceği düşünülen, Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (KBGSYH), internet kullanıcı sayısı, sosyal medya yaygınlığı, enflasyon ve Covid-19 pandemi süreci gibi faktörler ortaya konulmuştur. Bu faktörlerin bağımsız değişken olarak tanımlandığı çoklu doğrusal regresyon modeli oluşturulmuş ve sonuçlar e-ticaret hacmini etkileyen faktörlerin etkinlik dereceleri ortaya konularak yorumlanmıştır. Bu çalışmayla alan yazınında eksik olan boşluğu doldurmak ve gelecekte benzer konularda çalışma yapmayı düşünen araştırmacılara yol gösterici olmak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: E-ticaret, Türkiye, Geleneksel Ticaret, Tüketici, Girişimcilik

JEL Kodları: B21, C01

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, kurtulus_m@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4513-0920>

INTRODUCTION

The rapid technological transformation has brought innovation and change into many fields. The biggest innovation in the commercial field has been the e-commerce industry. As the internet, which is a wide communication network, became a business environment, shopping has become an activity that can be done from anywhere. The increase in the mobile phone usage along with the increase in the internet usage rate, has enabled the consumers to reach the manufacturers 24 hours a day, 7 days a week. The way of doing business based on a face-to-face registration system between economic units in traditional commerce has been moved to digital platforms thanks to social networks, internet portals and other online-based programs. Since the mid-1990s, companies have been able to do business with a limited budget, due to the development of the internet and mobile technologies and the radical transformations in the world of digital technology on a global scale (Elibol and Kesici, 2004, p. 304). With the 2000s, e-commerce became a key factor where technological developments that facilitate the flow of information are gradually accelerating. With globalization and liberalization in trade, e-commerce has assumed a structure that can connect with all countries in the world. The intensive use of the internet in telephone, computer, electronic data exchange and transfer systems has further accelerated the development of e-commerce. Technological developments and the worldwide spread of the internet have led businesses to set up websites for processes such as the sale of goods and products, advertising, and product promotion. This enabled consumers to easily purchase any product they like over the internet at any time of the day (Merdan, 2021, p. 27).

The increasing interest in e-commerce on the global platform enables the development of new business lines. While e-commerce causes a decrease in jobs with low qualification and skill level, it further increases the need for a highly skilled and qualified workforce in the globalizing economy. The global nature of e-commerce accelerates the integration process of world economies, allows individual manufacturers to enter world markets and enables consumers to have information about the products offered to the market, regardless of location and time. This creates an opportunity for growth in product range and to have the best quality products in the market at the most affordable price. Therefore, e-commerce increases the product quality as well as the options. The competition among businesses operating in various branches of industry in the global conjuncture requires utilizing the power of the internet (Merdan, 2021, p. 27-28).

E-commerce has many advantages for both producers and consumers. The advantages of e-commerce include increasing business income, reducing costs, improving brand image and customer loyalty, providing accurate and easy access to information, improving customer relations, saving time, reducing transaction costs, offering 24/7 shopping opportunities, encouraging competition, and increasing employment. Besides

its advantages, e-commerce also has disadvantages. Among these are security concerns, issues that stem from low connection speed and infrastructure deficiencies on a corporate basis (Arıcı, 2000, p. 12; Kalaycı, 2008, p. 142).

The spread of e-commerce to large masses also brings dynamism to global trade. E-commerce is a huge time saver for companies that supply products and make purchases. For instance, transactions such as collecting information, price research, stock control, ordering, request approval, waybill issuance, delivery confirmation, and payment options are all carried out quickly (Yılmaz and Bayram, 2020, p. 39). Moreover, the branding process in e-commerce is also very short, having been reduced to nearly 2 years. This has enabled businesses engaged in e-commerce activities to grow in a short time. Internet usage rate, alternative payment options, population size, and advanced logistics support systems have had significant effects on the rapid development of e-commerce. Additionally, the easy adaptation of the young population to new technologies, logistics services, and the banking sector have all accelerated this process (Demirdöğmez, Gültekin and Taş, 2015, p. 2218).

Interest in e-commerce has increased considerably in recent years, making e-commerce an integral part of commercial life. This study will first discuss the conceptual framework of e-commerce, then compare e-commerce with traditional commerce, present the current state of e-commerce in Turkey and the world, and finally, try to present and interpret the effectiveness of the factors affecting e-commerce.

E-COMMERCE: CONCEPTUAL FRAMEWORK AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Dating back to the 1980s, e-commerce started its activities with catalog sales made through telephone and television. The use of the internet in e-commerce started in the mid-1990s. During this period, e-commerce further accelerated the development of the internet. At that point, e-mail and web applications had the greatest impact. The use of the internet to sell commercial products was initially limited to a number of trials. But over time, examples such as Amazon, Yahoo, Suning, Dixons quickly became giant companies selling products over the internet. Trials and risks taken have further fueled the competition between those companies and their global counterparts. Commercial activities on the internet have shown constant development and the world has become a global e-commerce center (Erbaşlar and Dokur, 2016, p. 3).

The rapid development of the internet and the unlimited markets it offers have made e-commerce even more prevalent (Küçükgörkey, 2002, p. 3). The development of e-commerce has moved along parallel to the development of the internet, and the internet has been regarded as an integral part of e-commerce. The concept of e-commerce is used synonymously with concepts such as e-market and e-business, and covers transactions such as buying, selling, and bartering of goods and services through computers and

computer networks (Turban, Lee, King and Chung, 2000, p. 4). E-commerce is the subject of research in many disciplines such as law, marketing, computers, finance, economics, and management.

The concept of e-commerce, which has been rapidly growing as a new area of debate today, is defined in various ways due to its versatility. While OECD defines e-commerce as the conduct of commercial activities concerning individuals and organizations over computer networks, Japan Electronic Commerce working group (ECOM) defines e-commerce in a broader context as the conduct of all commercial activities related to the design, promotion, and development of products over computer networks. The United Nations, on the other hand, defines e-commerce as all information used in the fulfillment of management and production activities between producers, consumers and service providers through electronic means (Öztürk and Başar, 2002, p. 16-17). Yet another definition interprets e-commerce as a product of technological developments that facilitate information processing and communication (İnce, 1999, p. 4; Elibol and Kesici, 2004, p. 308). In addition to commercial transactions made over the internet, e-commerce also includes transactions made with private electronic shopping systems (Bozkurt, 1999). In a more general framework e-commerce can be described as the process of processing, storing and transmitting data, digitized via certain systems, on electronic platforms. The e-commerce operation process includes customers collecting information, doing research, ordering goods and services, the delivery of goods to the customer, the processing of payment, and after-sales support services. E-commerce includes all activities such as training, advertising, promotion, etc., that not only change business processes but also affect and support all commercial transactions. This definition shows that a very large group of people is a party in e-commerce (Coşkun, 2004, p. 245). E-commerce is founded on customer satisfaction-based, solution-oriented, comprehensive, competitive, technical, and legal infrastructures (Özsağır and Civelek 2019, p. 2). In addition to these definitions, there are two basic types of e-commerce; the first is from business-to-consumer (B2C), where consumers buy goods and services from producers, and the second is from business-to-business (B2B), where producers buy and sell among themselves. This allows businesses to increase productivity, fast communication, and job security through process automation (Shim, Pendyala, Sundaram and Gao, 2000, p. 40).

COMPARATIVE OVERVIEW OF E-COMMERCE

In the past, all commercial activities were carried out through traditional trading, also known as classical trade methods. This process has caused loss of time, issues around and security and communication. Along with the development of the internet, these problems have brought up the concept of electronic commerce. With the rapid spread of electronic commerce, traditional commerce has begun to lose momentum. E-commerce has produced numerous innovations in traditional commerce. In that respect,

e-commerce has many characteristics that sets it apart from traditional commerce. Table 1 presents a comparison between e-commerce and traditional commerce according to certain variables. Magazines, catalogs, and advertisements are required for the collection of information in traditional commerce, whereas in e-commerce it is possible to access that information via websites. While transactions are carried out through banks in traditional commerce, they are carried out over the internet in e-commerce. Payments are made through banks in traditional commerce and via internet banking in e-commerce. Fewer sales personnel are needed in e-commerce, and price research is done online. In traditional commerce, on the other hand, there is a bigger need for sales personnel, and price research is carried out in writing (Table 1).

Table 1: Comparison of e-commerce and traditional commerce

Variables	E-Commerce	Traditional Commerce
Shopping	Quicker	Time-consuming
Collecting information	Through websites	Through magazines or ads, and in person
Price research	Online	In writing
Payment	Via online banking	Via banks/with cash
Sales Personnel	Fewer	More

Source: Siliafis, 2007; Rigby, 2011; Ionita, 2017

Ionita (2017) and Rigby (2011) compared the advantages of e-commerce and traditional commerce. They listed the advantages of e-commerce as rich product information, customer reviews and tips, editorial content and recommendations, social contact and two-way dialogue, wide range of alternatives, easy and fast payment, price comparison and special discounts, and access from anywhere and at any time. They listed the advantages of traditional commerce, namely physical stores and shops, as having the opportunity to try and test products, personal assistance from salespeople, easy returns, easy access to products, ease of assembly and repair, instant satisfaction of all senses, and regulated varieties. In another study, Siliafis (2007) emphasized the difference between e-commerce and traditional commerce, primarily due to the fact that e-commerce takes place entirely on online platforms. Another difference noted by the same study was the lack of face-to-face communication between the buyer and the seller in e-commerce and the absence of geographical borders (Siliafis, 2007, p. 143; Gedik, 2021, p. 185).

The increase in internet usage in parallel with technological developments accelerates the spread of e-commerce. This provides companies with many benefits. While processes such as collecting information, demand research, invoicing, stock control, ordering, and payment take up a significant amount of time in

traditional commerce, companies can now carry out these transactions quickly, thanks to e-commerce. With e-commerce, companies have the opportunity to respond to the changing demands of customers in a short time. E-commerce offers business employees the opportunity to form working groups on electronic platforms regardless of their location (Elektronik Ticaretin Etkileri ve Faydaları, n.d.). E-commerce activity increases the competition between companies and reduces the overall cost level. The decrease in costs reflects positively on product and service prices.

For the consumer, online shopping saves time and provides a shopping environment away from the pressure of sales personnel. Consumers can access all kinds of information about products at any time of the day, regardless of location, and can compare different products, and in this way, e-commerce offers the opportunity to place orders via online shopping (Güven, 2020, p. 265).

OVERVIEW OF E-COMMERCE STATISTICS IN THE WORLD AND IN TURKEY

The world population has increased by 1.1% annually since 2000, while the number of internet users has increased by approximately 13.2% each year. By 2022, the world population has reached 7 billion 924 million. Statistical data show that 3.4 billion of the world's population uses the internet, which corresponds to about half of the world's population (46%). Users aged 16-64 around the world spend an average of 6 hours and 54 minutes on the internet. The increase in internet usage time is also reflected in e-commerce sales. The e-commerce volume, which grew by 18% annually worldwide, exceeded expectations with Covid-19 and reached record levels (Mukaddes, 2022).

Table 2: Top 10 countries by 2018-2019 retail e-commerce sales worldwide (\$ billion) of e-commerce and traditional commerce

Countries	2018	2019	% Change
China	1,520.10	1,934.78	27.3
USA	514.84	586.92	14
England	127.98	141.93	10.9
Japan	110.96	115.40	4
South Korea	87.60	103.48	18.1
Germany	75.93	81.85	7.8
France	62.27	69.43	11.5
Canada	41.12	49.80	21.1
India	34.91	46.05	31.9
Russia	22.68	26.92	18.7

Source: Lipsman, 2019

China ranked first among the world countries in retail e-commerce sales. China increased its e-commerce sales from 1.520.10 billion dollars in 2018 to 1.1934.78 billion dollars in 2019. The USA ranked second with an increase of 14% compared to 2018. The USA increased its e-commerce sales from 514.84 billion dollars in 2018 to 586.92 billion dollars in 2019. The third ranking country is England, which showed an increase of 10.9%. E-commerce sales, which were 127.98 billion dollars in 2018, increased to 141.93 billion dollars. After England, the countries with the highest e-commerce sales were Japan, South Korea, Germany, France, Canada, India, and Russia, respectively (Table 1).

E-commerce statistics indicate that there are 3.5 billion media users worldwide and 2.8 billion people shop online. 68.5% of the world's population aged 15 and over has a bank account, and approximately 52% of this population uses digital payment methods. About 73% of the UK population, 70% of the German population, 65% of the US population, 59% of the Japanese population, 49% of the Turkish population, and 46% of the Chinese population shop online (2022 Yılı E-ticaret Verileri ve İstatistikleri, 2022). In 2020, 44.5% of e-commerce payments worldwide were made with a digital wallet. In 2024, payments to be made with digital wallets are expected to be around 51.7% (Deloitte, 2022).

In Turkey, the e-commerce sector started in the 1990s with the establishment of e-commerce sites, and saw rapid transformation with the launch of marketplaces in the early 2000s and the spread of private shopping sites after 2006. Due to the increase in consumer demands, the transaction volume reached through private shopping sites has grown in areas such as people, technology, and customer experience.

Table 3 shows the prominent companies in e-commerce in Turkey and their e-commerce starting dates. Amway was the first company established on the basis of e-commerce activities. It was later followed by many other companies and this process continued as their numbers increased (Table 3). Popular websites such as sahibinden.com, gitgidiyor.com, Trendyol, N11, and Hepsiburada.com have had a significant impact on the remarkable development of e-commerce in Turkey. The development of telephone technologies, financial and logistical advances, the perception of affordable prices, time constraints, and change in consumers' lifestyles have further fueled the interest in e-commerce.

Table 3: Prominent companies in e-commerce in Turkey and their e-commerce start dates

Company Name	E-Commerce Start Date
Amway	1994
Migros Sanal Market	1997
Hepsiburada.com	1998
Sahibinden.com	1998
Gittigidiyor.com	2001
Yemek Sepeti	2001
Ets Tur	2003
Limango	2007
Markafoni	2008
Trendyol	2010
Grupanya	2010
N11	2013
Getir.com	2015
Letgo	2016

Source: Ertemel and Çelik, 2016

The volume of the online retail market alone in Turkey reached 10.4 billion TL in 2018. In 2018, the retail market volume increased by approximately 3 billion TL compared to the previous year. This category was followed by multi-channel online retail (4.8 billion TL) and specialized internet shopping sites (4.4 billion TL) (Sabanoğlu, 2020). The e-commerce report published by TÜSİAD and Deloitte in 2019 supports these developments. The report showed the potential power of internet/mobile services and indirect and direct investments in the e-commerce ecosystem in Turkey. By 2020, the e-commerce ecosystem in Turkey experienced a rapid change, and in the same year, Turkey managed to rank 23rd among 94 countries in e-commerce expenditure per capita (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023).

The e-commerce volume in Turkey has been on a constantly increasing trend over the years, except for 2013. Findings summarized in Table 4 show that the e-commerce volume has increased continuously, especially from 2016 to 2021. The greatest increase occurred between 2020 and 2021 (Table 4).

Table 4: 2010-2021 E-commerce volume in Turkey and annual increase rates

Years	E-Commerce Volume	Annual Increase Rates (%)
2010	15.2 Billion TL	39
2011	22.8 Billion TL	36
2012	30.6 Billion TL	35.3
2013	14 Billion TL	-
2014	18.9 Billion TL	35
2015	24.7 Billion TL	31
2016	30.8 Billion TL	24
2017	42.2 Billion TL	37
2018	59.9 Billion TL	42
2019	136 Billion TL	39
2020	226 Billion TL	66
2021	381.5 Billion TL	69

Source: Demirdöğmez et al., 2018; Mukaddes, 2022

E-commerce expenditures have increased with the Covid-19 pandemic, which has affected Turkey since March 11, 2020. The increase in Covid-19 cases has led to the implementation of curfews. Due to the risk of transmission of the virus, people avoided physical contact, and their motivation to spend time indoors decreased. Those difficulties have caused consumers to change their habits of going to the grocery stores, and there was a significant increase in consumers' demand for e-commerce. At the end of 2021, the e-commerce volume in Turkey increased by 69% compared to the same period of the previous year. In the same period, e-commerce volume reached 381.5 billion TL. The order amount, which was 2 billion 297 million units in 2020, increased to 3 billion 347 million units in 2021, corresponding to an increase of 46% compared to the previous year. In 2021, the retail e-commerce volume reached 234 billion TL. The ratio of e-commerce to general commerce was 17.7% in 2021. The number of businesses operating under the name of e-commerce reached 484,347 in 2021. The number of mobile contactless payment transactions, which was 10 million 281 thousand in 2020, reached 18 million 700 thousand at the end of 2021 with the effect of the Covid-19 pandemic (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023).

DOMESTIC AND FOREIGN LITERATURE ON E-COMMERCE

Related developments in e-commerce have mobilized many local, national, and international organizations. The development of e-commerce has necessitated many studies on this subject. Accordingly, the study will first touch on domestic literature. The first domestic study on this subject was carried out by Çeştepe in 2003. This study has brought a different perspective to e-commerce from an economic aspect. The study drew attention to the need to establish legal regulations against the possibility of e-commerce harming the Turkish economy in the future. The second study was carried out by Coşkun in 2004. Based on the findings of previous similar studies and the data of some countries in the world, Coşkun suggested that investments in information technologies would positively affect e-commerce. The third study was carried out by Kalaycı (2004). This study suggested that e-commerce would reduce research and development costs, accelerate corporate processes, and increase productivity in businesses. Another study found that the barriers to e-commerce for SMEs stem from investment uncertainty and technological adaptation levels of businesses. Another study on the tourism sector was carried out by Tutar, Kocabay, and Kılınç in 2007. The study determined that the e-commerce usage rates of the hotels are in parallel with their star ratings. In 2010, Türkmen and Songür studied the reasons for the low use of e-commerce in the axis of SMEs. Turkmen and Songür attributed the low internet usage to the lack of technical infrastructure, lack of education, and barriers to the use of e-commerce. The factors regulating e-commerce in Turkey were presented by Özdemir, Törenli, and Kıyan (2010). In their study, they revealed that the legislation related to e-commerce is insufficient. Despite the high rate of internet usage determined in the study, the interest in e-commerce was found to be quite low. They concluded that the legal regulations regulating e-commerce should be brought up to the standards of the European Union. In another study carried out by Yelkikalan, Kavaklıoğlu and Altın in 2011, the features that should be strong in the websites of businesses engaged in e-commerce activities were determined as payment, security, order, delivery, business concept and website interface. Again in 2011, Türen, Gökmen and Tokmak (2011) proposed a model on the factors affecting e-commerce volume. They determined that the increase in the number of internet users, the formulation of legal regulations and the increase in the purchasing power of the people positively affect e-commerce volume. In addition to their studies on SMEs in 2010, Coşgun and Döğerlioğlu (2012) conducted a similar study and discussed the success factors affecting the e-commerce activities of SMEs. In the study, they collected data using questionnaires and developed a model based on previous studies. They performed regression analysis on the data collected with questionnaires. Results revealed that financial resources, perceived benefits and content were among the factors affecting the e-commerce success of SMEs. Kayahan (2016) investigated the factors that increase the development of e-commerce. The first part of the study explained the current situation of e-commerce with the data obtained from Turkey and the world. The application part of the study

was analyzed with the help of an econometric model. The study revealed that GDP, consumer confidence index, fixed broadband penetration rate, number of credit and debit cards, and inflation rate were effective on e-commerce volume in Turkey. Turkey-based VAR analysis of the factors affecting the e-commerce volume was written by Kayahan and Hepektan (2016). In this work, how electronic trade came out, examining of the improving process and the factors that accelerate the improving of electronic trade are examined. In the study, it is understood that broad fixed band internet penetration rate, GDP, consumer confidence index, number of credit and debit cards and inflation rate are effective on electronic commerce volume in Turkey. In Turkish literature, Özekenci (2017) revealed the factors affecting e-commerce in Turkey and European countries using the "Panel" data model. Macro data from 2004 to 2015 were used to analyze the model. Inflation, education level in employment, number of internet users and PCGDP were found to have positive effects on e-commerce. Karabaş (2018) wrote in a domestic study to determine the attitudes and impression levels of university students towards e-commerce. For this purpose, the data obtained from 422 students from Çankırı Karatekin University were tested using an easy sampling method. According to the results of the correlation analysis, the presence of a relationship between the attitude and the level of interest, the level of faith in the benefit and the level of interest, and the presence of a relationship between the attitude and the level of faith in the benefit were determined. Another study on the factors affecting the development of e-commerce in Turkey was carried out by Özsağır (2019). The study stated that the widespread and comfortable use of the internet affects e-commerce positively and that e-commerce sites should meet human needs as soon as possible, have a strong infrastructure and be legally reliable. Another study on the factors affecting e-commerce was carried out by İlter (2020). That study discussed the factors affecting e-commerce on the axis of Turkey, and used the Turkey Regional Development Survey as a data set. The logit analysis of the factors affecting e-commerce in Turkey determined the variables of firm size, having a website, being an exporter, and being innovative as the factors affecting e-commerce the most. To the best of our knowledge, there is no study in the domestic literature that considers legal factors in determining the e-commerce volume. Another study to determine the factors affecting the use of e-commerce was carried out by Alkan and Ünver (2021) in the Eastern Region of Turkey. In the study, binary logistic regression analysis was used to determine the factors associated with individuals' e-commerce use. At the end of the study, the variables of demographic factors, income level, use of social media, searching for information about goods and services on the Internet, selling goods or services on the Internet, the number of information equipment in the household, the size of the household, internet banking and e-government use were determined by the use of e-commerce. found to be related. The last domestic study was carried out by Ünver and Alkan (2022). In the study, socio-demographic and economic factors that are effective in individuals having problems in their online purchases are discussed. As a result of the research, it has been discovered that education level, income level, age, gender, profession, family size, financial

transactions conducted over the Internet, and regional characteristics are all linked to experiencing problems with online shopping.

The first study in the foreign literature was carried out by Tan and Ouyang (2002), on the axis of China. That study examined the global and national factors affecting e-commerce, and discussed the effects of internet, national income, telecommunication infrastructure and communication infrastructure on e-commerce. The study concluded that e-commerce in China is still in its infancy and developing rapidly. The second study in the literature, by Wong in 2003, evaluated the factors affecting e-commerce on the axis of Singapore. The study mentioned that the manpower trained in the field of information technologies, the adequacy of the law and legislation, the existence of official institutions and the e-commerce incentives of the state affect e-commerce. In the third study, Quaddus and Achjari (2005) conducted a literature review to determine the factors affecting e-commerce. The findings obtained through surveys from large companies in Australia constituted the scientific dimension of the study. The study concluded that increasing internal and external benefits have an impact on the success of e-commerce, but reducing internal and external barriers have no significant effect on the success of e-commerce. Another study was conducted by Hsu, Kraemer and Dunkle (2006) in the USA. Using a model created with the data from 294 companies, they determined the factors that cause changes in the use of e-commerce among US companies. Their analysis of the e-business volume revealed government pressure as the strongest link and government incentives as the weakest. In 2006, Weixin discussed the factors affecting e-commerce, and emphasized the importance of investment in information technologies and the level of e-commerce readiness among consumers. Gibbs and Kreamer (2010) examined factors such as technology resources, firm size, business compatibility, perceived benefits, external pressure, and financial resources that affect e-commerce. The factors affecting e-commerce were tested with the least squares method and technology was determined as the most significant source. In addition to technology, perceived benefits, regulatory barriers, external pressure, financial resources and government promotions were also found significant. In the foreign literature, Ghobakhloo, Aranda and Amado (2011) discussed the factors affecting the decision to switch to e-commerce in the context of technology, organization, and environment. The data obtained through a questionnaire from 235 company owners in Iran were subjected to logistic regression analysis. Their findings revealed that variables such as perceived relative advantage, knowledge density, CEO innovativeness, perceived compliance, and buyer/supplier pressure affect the e-commerce adaptation of SMEs. Sila (2013) analyzed the factors that may affect e-commerce with multiple regression and ANOVA tests. They determined that, of the 9 factors found to affect e-commerce, almost all variables, except the firm's country of origin, affect e-commerce adoption. The last study in the foreign literature was carried out by Rahayu and Day (2015). It is similar to the study conducted by Ghobakhloo, Aranda and Amado (2011).

This study chose the technology-organization-environment triangle as the variable, and determined the factors affecting the adoption of e-commerce in developing countries. The study revealed that technology adaptation, innovative characteristics of company owners, perceived benefits, information technology experience and capabilities have significant effects on e-commerce adoption.

FACTORS THAT MAY AFFECT E-COMMERCE VOLUME

The factors affecting e-commerce volume differ from country to country, and many different factors can affect e-commerce. E-commerce volume may be directly affected by the Per Capita Gross Domestic Product (PCGDP), the number of internet users, and the prevalence of social media. Moreover, inflation and the Covid-19 pandemic period could also affect e-commerce transaction volume.

Per Capita Gross Domestic Product (PCGDP)

The sum of the monetary value of the completed goods and services produced by the resident production units in a country within a certain period of time is called Gross Domestic Product (Yaylı, Oktay and Akan, 2010, p. 312). PCGDP is the primary indicator of economic performance and is generally used to determine the average living standards of societies and to measure the level of economic welfare (OECD, 2009, p. 20). In the framework of a production function, changes in both the input levels consisting of labor and capital, and the productivity of these inputs shape the development of an economy (Karahan, 2017, p. 66).

Table 5: Amount of per capita gross domestic product in Turkey by years (at current prices)

Years	Per Capita Gross Domestic Product (TL)
2010	15,138
2011	17,510
2012	18,927
2013	20,531
2014	22,753
2015	29,885
2016	32,676
2017	38,680
2018	45,750
2019	52,316
2020	60,525
2021	85,672

Source: TÜİK, 2022

Between the research dates of the study, 2010-2021, the amount of PCGDP increased continuously. The biggest increase in this period was in 2021 with 42.8% (Table 5).

As PCGDP increases, disposable income levels may also increase. According to the Absolute Income Hypothesis put forward by Keynes in 1936, the total amount of consumption depends on the total income. Income and consumption are positively correlated, i.e., consumption increases as income increases, and consumption decreases as income decreases. An increase in consumption means an increase in all kinds of trade (Romer, 1996, p. 312).

Caselli and Coleman (2001) revealed that PCGDP has a significant effect on e-commerce transaction volume. A study by Gibbs, Kraemer and Dedrick (2003) showed similar results.

Based on these findings, PCGDP was included in the model as an independent variable to explain the e-commerce transaction volume.

Number of Internet Users

Efforts on using internet in Turkey date back to the 1980s. Those efforts were supported by Ege University in 1987 and METU and TUBITAK in 1991. As a result of all the infrastructure work, the internet was used in Turkey for the first time on April 12, 1993 (Saka, 2019).

A consortium within Türk Telekom created an internet network under the name of TURNET in 1995, and this network started work in 1996. In addition to those efforts, a new center was established under the leadership of TÜBİTAK in June 1996, called the National Academic Network and Information Center (ULAKBİM). By 1999, important changes had taken place in the commercial network structure of the internet, and TURNET was replaced by a new formation called TTNNet. The public took notice of the emerging developments and the opportunities offered by the internet, and private and legal entities took action to take their place in the new promising market environment. As a result of all these developments, people started to get internet connection installed in their homes (Türen et al., 2011, p. 56).

The number of internet users, which was around 2 million in 2000, reached 29.30 million in 2010 and 65.53 million in 2020. Between 2010-2021, the time interval of this study, the number of internet users in Turkey increased continuously, except for between 2012-2013. Likewise, the number of internet users has increased in parallel with the population of Turkey. The number of internet users, which was 29.30 million in 2010, increased to 65.8 million in 2021. While the ratio of the number of internet users to the population was 39.8% in 2010, this ratio increased to 77.7% in 2021 (Table 6).

Table 6: Number of internet users in Turkey by years

Years	Population	Number of Internet Users	Ratio of Internet Users to Population
2010	73.72 Million	29.30 Million	39.8%
2011	73.44 Million	30.00 Million	43.1%
2012	74.65 Million	37,00 Million	45.1%
2013	75.93 Million	32.50 Million	46.2%
2014	77.23 Million	35.00 Million	51.0%
2015	78.53 Million	37.70 Million	53.7%
2016	79.83 Million	46.30 Million	58.3%
2017	81.12 Million	53.13 Million	64.7%
2018	82.34 Million	58.46 Million	71.0%
2019	83.43 Million	61.73 Million	74.0%
2020	84.34 Million	65.53 Million	77.6%
2021	84.68 Million	65.80 Million	77.7%

Source: Sönmez, 2021

Today, there are many factors promoting growth in the number of internet users. The number of internet users increases each day, especially with the developments in technology, investments in internet infrastructure, and the decrease in internet access fees. The studies of Gibbs et al., (2003), who stated that the increase in the number of internet users positively affects the e-commerce transaction volume, support this fact. Sumita and Yoshii (2010) came to similar conclusions in their studies showing the positive impact of the increase in mobile internet usage on e-commerce transaction volume.

In light of all the findings, the number of internet users was included in the model as an independent variable in determining the e-commerce transaction volume in this study.

Social Media Prevalence

The continuous increase in the number of internet users emphasizes social media platforms as a powerful marketing channel, which in turn makes a great economic contribution to businesses that make direct sales transactions through these platforms.

The number of social media users in Turkey is constantly increasing, and the number of active social media users, which was 19 million in 2010, reached 60 million as of January 2021. Especially after 2020,

there has been a 13% increase in the number of social media users. This increase can be partially attributed to the widespread use of the internet and social media due to the impact of Covid-19 (Kemp, 2021).

Table 7: Social media prevalence in Turkey by years

Years	Social Media Prevalence (Individual)
2010	19 Million
2011	25 Million
2012	29 Million
2013	36 Million
2014	47 Million
2015	48 Million
2016	49 Million
2017	50 Million
2018	51 Million
2019	52 Million
2020	54 Million
2021	60 Million

Source: Türkiye’de Sosyal Medya Kullanımı Arttı, 2023

In Turkey, internet users between the ages of 16-64 spend an average of 2 hours and 57 minutes a day on social media, corresponding to 37% of the time users spend on the internet. 47% of internet users also utilize social media for business purposes, creating a significant potential for the e-commerce sector that directly targets the consumer. The prevalence of social media in Turkey enables brands to reach a large customer base in marketing and e-commerce activities via social media, which greatly increases their online sales figures (Kemp, 2021).

January 2020 data show that the social media platforms most commonly preferred by internet users between the ages of 16-64 in Turkey are YouTube (94.5%), Instagram (89.5%), and WhatsApp (87.5%). Businesses that carry out marketing operations on YouTube in Turkey reach approximately 50.6 million people (Kemp, 2021).

In addition to all these activities, the sale of products is carried out flawlessly through social commerce activity without being directed to a third site via social media. A study found that 2/3 of consumers think that a shopping experience offered through a single social platform will positively affect

their purchasing habits. Meanwhile, consumers support the purchasing process by reviewing brands and products on this platform (Owens, 2021). Social media platforms contribute to social commerce by providing consumers with more personalized recommendations and advertisements. Social trade, which reached 27 billion US dollars in 2020, is expected to reach approximately 80 billion US dollars in 2025 (Statista, 2021).

The Covid-19 Pandemic Crisis

The Covid-19 pandemic, which started on November 17, 2019 in Wuhan, the capital of China's Hubei region, reached Turkey by March 11, 2020. As people went into lockdown in their homes during the Covid-19 pandemic, there appeared a global trend towards e-commerce. The comparison of data before and after Covid-19 both in the world and in Turkey reveals an increase in the e-commerce volume. The pandemic caused an increase in the demand for health, cleaning, and personal care products and a decrease in the demand for clothing, accessories, and luxury consumption products (Güven, 2020, p. 265).

Between 2020 and 2021, the Covid-19 pandemic affected the e-commerce volume. Therefore, the Covid-19 pandemic was included in the model as an independent variable in explaining the e-commerce volume in this period.

STUDY METHODOLOGY

Subject and Objective of the Study

This study examined the development process of e-commerce and analyzed the factors that affected the e-commerce volume in Turkey between the years 2010-2021. For data analysis, all the series to be included in the model must be stationary. Unit root test was used to test the stationarity of the series. The study model was created after the unit root tests. This study aimed to investigate the qualitative variables affecting ECTV in Turkey, to create models to predict the future values of ECTV, to fill the gap in the scientific literature, and to guide researchers who are considering working on similar issues in the future.

Scope of the Study and Data Set

This study analyzed the change in e-commerce transaction volume from an economic point of view. E-commerce transaction volume is constantly increasing in line with the increase in the number of internet users. The model of the study to explain the change in e-commerce transaction volume was created using annual data between the years 2010-2021. Variables included in the model created using annual data:

- ECTV: Annual Rate of Change in Electronic Commerce Transaction Volume
- PCGDP : Annual Rate of Change in Per Capita Gross Domestic Product
- IUN : Annual Rate of Change in the Number of Internet Users
- INF: Annual Rate of Change in Inflation (CPI values)
- SMP: Annual Rate of Change in Social Media Prevalence

The annual data for determining the variables were obtained from the official websites of the institutions. The data for the ECTV variable was obtained from the E-Commerce Information Platform website (www.eticaret.gov.tr/), and the data for the PCGDP, IUN, and INF variables, from the official website of the Turkish Statistical Institute (www.tuik.gov.tr).

The following dummy variable, which affects e-commerce volume, was also included in the model.

- C19: The dummy variable of the Covid-19 pandemic period that started in 2020 in Turkey, was included in the model for the years 2020 and 2021 due to the annual data input in the model.

Method of the Study

The present study considered Turkey's e-commerce data between the years 2010-2021 as a dependent variable. In the modeling of this variable, PCGDP, the number of internet users and the prevalence of social media, the annual rate of change in inflation, and the Covid-19 pandemic were determined to be explanatory variables and included in the model.

All series to be included in the model should be stationary for data analysis as most of the economic variables that contain non-stationary stochastic trends such as production and consumption amount, Gross National Product, and returns on investment instruments have a strong trend. Since these variables are not stationary, estimations using the least squares method may result in misleading (false) regression.

Unit root tests are the most commonly used method to determine whether the existing series is stationary or not. The simplest explanation of this is supported by the following model (Gujarati, 1999, pp. 718-719; Gökteş, 2005; Tarı, 2015).

$$Y_t = \alpha + \beta Y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

If we subtract Y_{t-1} from both sides of the equation in (1), the model becomes

$$Y_t - Y_{t-1} = \alpha + \beta Y_{t-1} - Y_{t-1} + ut \quad (2)$$

$$(Y_t - Y_{t-1}) = \alpha + (\beta - 1)Y_{t-1} - Y_{t-1} + ut \quad (3)$$

and the hypothesis for the test is determined as follows:

$$H_0: \quad \text{There is a unit root } (\beta = 1) \text{ the series is not stationary.} \quad (4)$$

$$H_1: \quad \text{There is no unit root } (\beta < 1) \text{ the series is stationary.} \quad (5)$$

If we substitute $\beta = 1$ in the equation above, we get;

$$\Delta Y_t = \alpha + (1 - 1)Y_{t-1} + ut \quad (6)$$

$$\Delta Y_t = \alpha + ut \quad (7)$$

$$Y_t - Y_{t-1} = \alpha + ut \quad (8)$$

$$Y_t = \alpha + \beta Y_{t-1} + ut \quad (9)$$

In this case, Y_t will become dependent on Y_{t-1} . Our objective is to make Y_t independent of Y_{t-1} .

If $(\beta < 1)$, it indicates that the effect of shocks will gradually decrease, that is, Y_t will affect Y_{t-1} less. The fact that the series is not stationary here indicates that it is faced with permanent shocks.

The first-order integration of a time series depends on taking the first difference and leaving it stationary, and is represented with $I(1)$. Its second-order integration depends on the second order difference and its stationary output, and it is shown as $I(2)$. According to these findings, if a time series is integrated in the first or higher order, then the time series is not stationary. At this point, while applying the unit root test, the hypothesis test shown in (4) and (5) is created:

The H hypothesis is tested by comparing the threshold values obtained with the Monte Carlo method by Dickey and Fuller with the t statistic $\tau(\text{tau})$ value (Greene, 1997, p. 850).

Whether all the series in the model are stationary or not was tested with the unit root test. For this purpose, the k lag lengths of the series in the model should be determined. In this study, the use of annual data (since no daily, weekly, monthly, or quarterly periods were available) required the lag length to be 0, therefore, the Augmented Dickey-Fuller unit root test was applied. Below is the hypothesis of the test.

$$H_0: \text{There is a unit root } (\beta = 1) \text{ the series is not stationary.}$$

$$H_1: \text{There is no unit root } (\beta < 1) \text{ the series is stationary.}$$

Table 8 shows the results of the analysis obtained from the unit root test. Examination of the table shows that the only the level of the POPULATION variable was stationary in the model with and without a trend, the variables of ECTV and POPULATION were stationary in the model with a coefficient of intersection, and the variables of ECTV, IUN, POPULATION, and CPI were stationary in the model with an intersection coefficient and a trend. When the first-order differences of the series were taken, the H0 hypothesis was rejected at the $\alpha=0.05$ significance level in all models with no intersection coefficient and no trend, with trend, with trend plus with intersection coefficient for the variables except SMP. Accordingly, since the variables other than SMP are stationary when first-order differences are taken, the trend-free model with the intersection coefficient will be considered.

Table 8: Unit root test

Variable	K	ADF (None)		ADF (with Intersection Coefficient)		ADF (with Intersection Coefficient and Trend)	
		D	1.F	D	1.F	D	1.F
		1% = -2.792 5% = -1.977 10% = -1.602		1% = -4.200 5% = -3.175 10% = -2.728		1% = -5.124 5% = -3.933 10% = -3.420	
ECTV	0	0.264	-6.624***	-4.143***	-6.234***	-4.381**	-5.977***
PCGDP	0	-0.898	-4.508***	-1.977	-4.308***	-2.330	-5.059**
IUN	0	-0.923	-4.534***	-1.183	-4.895***	-3.650*	-4.599**
POP	0	-1.781*	-4.338***	-4.771***	-3.954**	-4.426**	-3.696*
SMP	0	-1.082	-2.849***	-1.523	-2.707	-0.919	-3.045
CPI	0	-1.469	-5.265***	-1.333	-5.463***	-3.591*	-5.682***
PCGDP	0	-0.898	-4.508***	-1.977	-4.308***	-2.330	-5.059**

Note: The values written in bold in the table are the critical values at 0.01, 0.05, and 0.10 significance levels (α), respectively. (*) indicates critical values where τ values are exceeded.

Findings and Comments

Examination of the model tests shows that they comply with the multiple correlation and autocorrelation assumptions. Table 9 and Table 10 show the multiple linear regression analysis results of the presented models.

Table 9: Model summary

Model	R ²	ΔR ²	SH	F	SD1	SD2	p	Durbin - Watson	BG (PF/PX)
1	0.866	0.760	0.305	-	-	-	-	1.426	0.640 / 1.000
2	0.856	0.741	0.317	7.439	4	7	0.024	2.175	0.714 / 0.541
3	0.882	0.734	0.321	5.976	5	6	0.053	2.585	0.440 / 0.149
4	0.861	0.686	0.349	4.940	4	7	0.043	2.148	0.755 / 0.540
5	0.889	0.751	0.311	6.431	4	7	0.047	1.586	0.859 / 0.726
6	0.856	0.676	0.355	4.768	4	7	0.077	2.154	0.765 / 0.558
7	0.923	0.771	0.298	6.056	6	5	0.083	1.417	0.695 / 0.335

BG: Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test, PF: Prob.F, PX2: Prob.ChiSquare

Model 1 independent variables: PCGDP, IUN, POP, SMP, CPI

Model 2 independent variables: PCGDP, IUN, POP, CPI, C

Model 3 independent variables: PCGDP, IUN, POP, CPI, C, @TREND

Model 4 independent variables: PCGDP, IUN, POP, CPI, C, K

Model 5 independent variables: PCGDP, IUN, POP, CPI, C, C2020

Model 6 independent variables: PCGDP, IUN, POP, CPI, C, C2021

Model 7 independent variables: PCGDP, IUN, POP, CPI, C, C2020, C2021

The findings summarized in Table 9 show that Model 2, Model 4, and Model 5, which do not include the dummy variable, are statistically significant at the $\alpha=0.05$ level and have no autocorrelation (sequential dependency). Table 10 shows the values and significance levels of the coefficients in the model.

Table 9: Model coefficients

Model	Independent Variables	β	SH	t	p	VIF
1	PCGDP	30.060	12.958	2.320	0.068	8.978
	IUN	-0.322	0.224	-1.436	0.211	2.376
	POP	0.845	0.189	4.476	0.007	2.379
	SMP	-0.128	0.130	-0.986	0.369	1.679
	CPI	-21.637	7.372	-2.935	0.032	7.498
2	PCGDP	23.433	11.437	2.049	0.096	6.473
	IUN	-0.237	0.235	-1.008	0.360	2.149
	POP	0.782	0.190	4.104	0.009	2.240
	CPI	-17.932	6.261	-2.864	0.035	4.711

	C	0.081	0.111	0.730	0.498	6.473
3	PCGDP	22.025	11.682	1.885	0.133	6.582
	IUN	-0.254	0.239	-1.062	0.348	2.161
	POP	0.777	0.193	4.027	0.016	2.242
	CPI	-17.120	6.401	-2.675	0.056	4.800
	C	-0.152	0.273	-0.557	0.607	NA
	@TREND	0.034	0.037	0.935	0.403	1.073
4	PCGDP	24.483	12.922	1.895	0.131	6.823
	IUN	-0.294	0.304	-0.968	0.388	2.976
	POP	0.799	0.215	3.717	0.021	2.353
	CPI	-18.097	6.905	-2.621	0.059	4.732
	C	0.043	0.160	0.271	0.800	NA
	DUMMY	0.125	0.348	0.359	0.738	1.586
5	PCGDP	20.316	11.569	1.756	0.154	6.889
	IUN	-0.360	0.256	-1.405	0.233	2.663
	POP	0.579	0.263	2.200	0.093	4.444
	CPI	-14.178	7.031	-2.017	0.114	6.179
	C	-0.053	0.163	-0.325	0.762	NA
	C2020	0.812	0.741	1.096	0.335	5.093
6	PCGDP	22.957	14.325	1.603	0.184	8.134
	IUN	-0.225	0.309	-0.728	0.507	2.979
	POP	0.767	0.294	2.604	0.060	4.290
	CPI	-17,702	7.667	-2.309	0.082	5.660
	C	0.086	0.142	0.603	0.579	NA
	C2021	-0.039	0.529	-0.073	0.945	1.994
7	PCGDP	8.835	14.849	0.595	0.594	12.348
	IUN	-0.259	0.261	-0.993	0.394	2.999
	POP	0.120	0.468	0.257	0.814	15.308
	CPI	-6.525	9.420	-0.693	0.538	12.069
	C	-0.083	0.159	-0.525	0.636	NA
	C2020	1.568	0.963	1.628	0.202	9.348
	C2021	-0.701	0.602	0.602	0.602	0.602

Tables 9 and 10 show that there is no non-stationary SMP variable, the first-order differences of the variables are taken, the model with intersection coefficient-without trend (Model-2) is significant ($F=7.44$;

$p < 0.05$), and the independent variables explain 74% of the change in the ECTV variable. According to Model-2, ECTV has a positive and significant relationship at the level of $\alpha = 0.10$ with PCGDP, a positive and significant relationship at the level of $\alpha = 0.01$ with POP, and a negative but significant relationship with CPI at the level of $\alpha = 0.05$. The following regression model was created as a result of the analyses made according to Model-2.

$$ECTV = \beta_0 + \beta_1 * X_1 + \beta_2 * X_2 + \beta_3 * X_3 + \beta_4 * X_4 \quad (10)$$

$$ECTV = 0.081 + 23.433 * PCGDP - 0.237 * IUN + 0.782 * POP - 17.932 * CPI \quad (11)$$

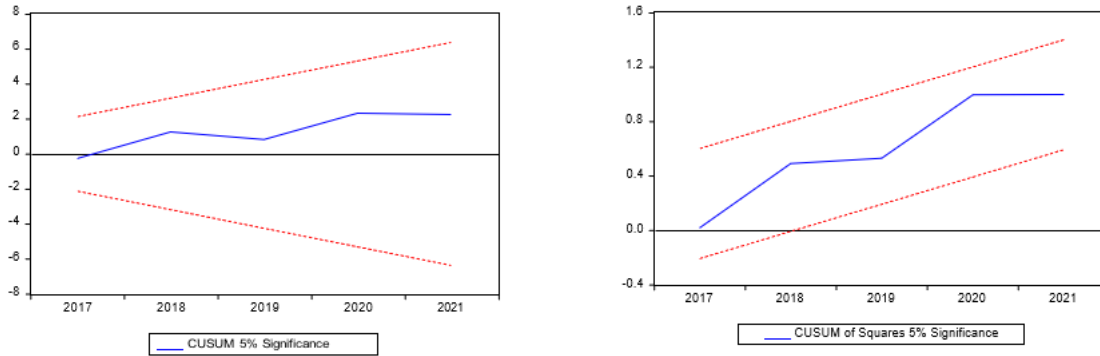
Equation (11) shows that among the variables included in the model (Model 2), the coefficients of PCGDP, POP and CPI are significant to explain the change in ECTV. The signs of the coefficients of the independent variables included in the model also coincide with the economic expectations. The change in the PCGDP affects the ECTV positively (+), in line with the economic expectations. While other variables in the model are constant, a one-unit change in PCGDP causes a positive 23.433-unit change in ECTV. On the other hand, while other variables are constant, one unit of change in the population (POP) causes a positive change of 0.782 units. Both variables coincide with expectations at this point.

It is an economic fact that inflation (CCPI) will negatively affect the ECTV. Because an increase in inflation will increase the general level of prices, which will have a negative impact on the amount of demand and reduce ECTV. Therefore, the CPI coefficient being negative (-) was an expected result. While other variables in the model are constant, one unit change in CPI causes a negative 17.932 unit change in ECTV.

With the C dummy variable, the lockdowns during pandemic in 2020 and 2021 was added to the model, and the coefficient of the C variable was in line with the expectations. It is seen that the dummy variable does not have a significant effect in Model 4, where the years 2020-2021 are included as the only variable, and in three other models (Model 5, Model 6 and Model 7), where it is included separately. In other words, the pandemic does not seem to have had a significant effect on the electronic commerce volume in 2020 and 2021. In these years, the impact of the pandemic also refers to a structural breakage. Therefore, CUSUM (Cumulative Sum of Recursive Residuals Test) and CUSUM-Q (Cumulative Sum of Recursive Squared Residuals Test) tests were performed. The CUSUM test (Brown, Durbin, and Evans, 1975) is based on the cumulative sum of recursive residuals. This option forms the cumulative sum with 5% critical lines. If the cumulative sum falls outside the area between the two critical lines, the test finds parameter instability. The estimation of the squares of consecutive errors in the CUSUM tests and the consecutive errors in the CUSUM-Q test remaining the same for a long time and having the same sign in the long run may indicate

uncertainty. In both tests, confidence limits are determined by plotting the errors of the model within a certain confidence interval. If the confidence limits are exceeded, it shows that there is a structural change and if not, there is no structural change (Çetin and Saygın, 2019). The graphs in Figure 1 show that there is no deviation from the 5% range, and the values with time-varying values show that there is no structural break (Figure 1).

Figure 1: Structural break test

CONCLUSION AND EVALUATION

The widespread use of internet infrastructure and the introduction of digital technology into daily life have given businesses a competitive advantage and provided people with great benefits. In particular, the technological developments, investments in internet infrastructure, the increase in the number of personal computers, and the decrease in internet access fees accelerated the transition of shopping from a traditional environment to a digital one. That, in turn, facilitated the emergence of the concept of e-commerce and promoted interest in e-commerce over time.

This study examined the factors that affect the e-commerce transaction volume in Turkey between the years 2010-2021, created a multiple linear regression model, and subjected the data to econometric analysis. The analyzes showed that the change in the dependent variable (ECTV) caused by the independent variables (PCGDP, IUN, POP, CPI, C, C2020, C2021) included in the model was in line with the expectations. The coefficients of PCGDP, POP and CPI, defined as independent variables in the model, were significant. The expected signs of the coefficients of these variables were also consistent with the economic expectations.

While the other variables in the model are constant, a one-unit change in PCGDP causes a positive (23.433) change in the ECTV in the same direction. On the other hand, again while other variables are constant, one unit change in Population (POP) causes a milder positive (0.782) change in ECTV in the same

direction. The effects of both variables are in line with expectations. Inflation (CPI), included in the model, is another economic phenomenon that has a negative impact on ECTV. Because an increase in inflation will increase the general level of prices, which will have a negative impact on the amount of demand and reduce ECTV. Therefore, the CPI coefficient being negative (-) was an expected result. While other variables are constant, one unit change in CPI causes a negative 17.932 unit change in ECTV. With the C dummy variable, the lockdowns during pandemic in 2020 and 2021 was added to the model, and the coefficient of the C variable was in line with the expectations. Partial and full lockdowns that took place in 2020 and 2021 made some setback in e-commerce inevitable, as in all trade. Additionally, the dummy variable had no significant effect in Model 4, where the years 2020-2021 were included as the only variable, and in three other models (Model 5, Model 6 and Model 7), where it was included separately.

The analyzes determined that the independent variables included in the model explained 74% of the change in the dependent variable (ECTV). The remaining part may be attributed to other variables that we cannot predict within the scope of the model and are likely to be qualitative in nature, such as logistics, information, and communication infrastructures.

The model presented aims to determine the factors that affected the e-commerce transaction volume in Turkey between the years 2010-2021. The first of these factors, PCGDP, is one of the most significant indicators of the welfare level and size of the economies of all countries in the world. Since the living standards and purchasing power of people living in a country depend on PCGDP, it is natural for ECTV to increase in line with this variable, consistent with the findings of Caselli and Coleman (2001), Wong (2003), and Türen et al. (2011). However, the increase in PCGDP alone was not a sufficient factor for the increase in ECTV.

The benefits of e-commerce in recording money circulation, as put forward in this study, will better demonstrate the importance of economic support given to e-commerce by the state. The second factor, i.e., the number of internet users in the country, can be raised by increasing investments in internet infrastructure and making internet access cheaper. This finding is line with the findings of Wong (2003), Özekenci (2017), and Özsağır (2019).

In light of all these findings, this study aimed to fill the gap in the literature by investigating the qualitative variables affecting ECTV in Turkey and by constructing models to estimate the future values of ECTV.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

KAYNAKÇA

2022 Yılı E-ticaret Verileri ve İstatistikleri (2022). *Ticimax*. Retrieved from: <https://www.ticimax.com/blog/2022-yili-e-ticaret-verileri-ve-istatistikleri#:~:text=2022%20y%C4%B1%C4%B1nda%20548.688%20i%C5%9Fletme%20e,%C3%BCzerinden%20sat%C4%B1%C5%9F%20yapmaya%20devam%20etti>.

Alkan, O. & Ünver, S. (2021). Determination of factors that affect use of e-commerce in eastern Turkey through categorical data analysis. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(Special Issue), 22-36.

Altıntaş, M.H., Altıntaş, F.Ç., & Tokol, T., (2006). E-Ticaret engellerinin e-ticaret kullanma eğilimine etkisi: Türkiye'deki ihracatçı KOBİ'ler üzerinde ampirik bir araştırma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(4), 37-58.

Arıcı, E. (2000). *Elektronik ticaret*, (Report no.18/2000). Central Anatolian Exporters' Associations General Secretariat.

Bozkurt, V. (1999). KOBİ'ler ve elektronik ticaret. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1-2), 93-103.

Caselli, F., & Coleman, W. J. II. (2001). Cross-country technology diffusion: The case of computers. *American Economic Review*, 91(2), 328-335.

Çeştepe, H. (2003). Elektronik ticaretin ticari ve mali etkileri: Dünya ve Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 47-62.

Çetin, M., & Saygı, A. (2019). Yapısal Kirilma Altında Ticari Dışa Açıklığın Enerji Tüketimi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 316-332.

Coşkun, N. (2004). Elektronik ticaretin gelişiminde temel dinamikler ve gelişimi önündeki engeller. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 243-258.

Coşgun, V. & Döğerlioğlu, Ö. (2012). Küçük ve orta ölçekli girişimlerin e-ticaret aktivitelerini etkileyen önemli başarı faktörleri. *Bilgi Teknolojileri Dergisi*, 11, 1664-1676.

Deloitte (2022). E-ticaret. Retrieved from <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consulting/E-ticaretin-one-cikan-basarisi-2022.pdf>

- Demirdöğmez, M., Gültekin, N., & Taş, H. Y. (2018). Türkiye’de e-ticaret sektörünün yıllara göre gelişimi. *OPUS Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 2216-2236. doi: 10.26466/opus.453147.
- Elektronik Ticaretin Etkileri ve Faydaları. (n.d.). *Elektronikticaretrehberi.com*. Retrieved from https://www.elektronikticaretrehberi.com/e-ticaretin_etkileri_faydalari.php.
- Elibol, H., & Kesici, B. (2004). Çağdaş işletmecilik açısından elektronik ticaret. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), 303-329.
- Erbaşlar, G., & Dokur, Ş. (2016). *E-ticaret* (3th edition). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ertemel, A. V., & Celik, B. (2016). An exploratory analysis of online shopping behavior in Turkey. *International Journal of Commerce and Finance*, 2(1), 67-80.
- Gedik, Y. (2021). E-ticaret: teorik bir çerçeve. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12(1), 184- 198. doi:10.18094/ JOISC.776605.
- Gibbs, J., Kraemer, K.L. & Dedrick, J. (2003). Environment and policy factors shaping global e-commerce diffusion: A cross-country comparison. *The Information Society*, 19(1), 5-18.
- Gibbs, J.L., & Kraemer, K.L. (2010). A cross country investigation of the determinants of scope of e-commerce use: An institutional approach. *Electronic Markets*, 14(2), 124-137.
- Göktaş, Ö. (2005). *Teorik ve uygulamalı zaman serileri analizi*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Gujarati, D. N. (1999). *Temel Ekonometri* (Trans: Ü. Şenesen ve G. G. Şenesen). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Greene, W.H. (1997). *Econometric Analysis* (3rd Edition). New Jersey: Prentice-Hall, Upper Saddle River.
- Güven, H. (2020). Covid-19 pandemik kriz sürecinde e-ticarette meydana gelen değişimler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(5), 251-268.
- Ghobakhloo, M, Arias-Aranda, D., & Benitez-Amado, J. (2011). Adoption of e-commerce applications in SMEs. *Industrial Management and Data Systems*, 111(8), 1238-1269. doi: 111.10.1108/02635571111170785.
- Hsu, Pei-F., Kraemer, K., & Dunkle, D. (2006). Determinants of e-business use in U.S. firms. *International Journal of Electronic Commerce*, 10(4), 9-45.
- İlter, B. (2020). *Türkiye’de e-ticareti belirleyen faktörler* (Unpublished Master Thesis). Yaşar Üniversitesi, İzmir.
- İnce, M, (1999). *Elektronik ticaret: Gelişme yolundaki ülkeler için imkanlar ve politikalar*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Raporları.
- Ionita, I. M. (2017). Digitalization influence on shopping centers strategic management. *Proceedings of the International Conference on Business Excellence*. 11(1), 750-758. doi: 10.1515/picbe-2017-0079.
- Karabaş, S. (2018). E-Ticaret ve üniversite öğrencilerinin elektronik ticarete ilişkin tutum ve ilgilenim düzeylerinin belirlenmesi: Bir alan araştırması. *Akademik Bakış Dergisi*, (68), 83-104.

- Kalaycı, C. (2004). Elektronik ticaret ve muhtemel ekonomik etkileri. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1), 1-18.
- Kalaycı, C. (2008). Elektronik ticaret ve KOBİ'lere etkileri. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (1), 139-150.
- Karahan, H. (2017). Bir büyüme muhasebesi: Türkiye'de kişi başına gelir gelişiminin emek dinamikleri. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (625), 65-73.
- Kayahan, L. (2016). *Türkiye'deki e-ticaretin ekonomideki yeri ve geleceği* (Unpublished Master Thesis). Manisa Celal Bayar University, Manisa.
- Kayahan, L. & Hepaktan, C. E. (2016). Türkiye'de elektronik ticaret hacmini etkileyen faktörlere ilişkin var analizi (2005-2015). *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(4), 159-190.
- Kemp, S. (2021, January 27). DIGITAL 2021: Global overview report. *Datareportal.com*. Retrieved from <https://datareportal.com/reports/digital-2021-global-overview-report>
- Küçükgörkey, A. (2002). Yeni ekonomi ve elektronik ticaret, *I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Lipsman, A. (2019). Global ecommerce 2019. *Insider Intelligence (EMarketer)*. Retrieved from <https://www.emarketer.com/content/global-ecommerce>.
- Merdan, K. (2021). Türkiye'de E-Ticaret. In G. Sümer (Ed.), *İktisat Alanında Seçilmiş Konular-2*. İzmir: Efe Akademi.
- Mukaddes, O. (2022). Ticaret Bakanlığı Türkiye E-Ticaret Raporu yayımlandı. *Worldref*. Retrieved from: <https://worldref.net/haberler/ticaret-bakanligi-turkiye-e-ticaret-raporu-yayinlandi/>
- OECD (2009), *National accounts of OECD countries 2009* (Volume I). Main Aggregates, OECD Publishing.
- Owens, B. (2021). Social commerce and the future of online shopping. *Whiplash*. Retrieved from <https://whiplash.com/blog/social-commerce-future-online-shopping/>
- Özdemir, F.B., Törenli, N., & Kıyan, Z. (2010). Türkiye-Avrupa Birliği dış ticaret ilişkileri açısından e-ticaret modeli ve düzenleyici rejim-yapı. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 117-143. doi: 10.1501/Avraras_0000000151.
- Özekenci, E. K. (2017). *Türkiye ve Avrupa ülkelerinde e-ticareti belirleyici faktörler: Panel Veri Analizi* (Unpublished Master Thesis) Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarsus/Mersin.
- Özsağır, M. Z., & Civelek, M. E. (2019). *Türkiye'de e-ticaretin gelişimini etkileyen faktörler* (Discussion Texts). İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü.
- Öztürk, L., & Başar, S. (2002). Yeni ekonomi ve elektronik ticaret: dünyadaki gelişmeler ve Türkiye açısından bir değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 16(3-4).
- Rahayu, R., & Day, J. (2015). Determinant factors of e-commerce adoption by SMEs in developing country:

- evidence from Indonesia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (195), 142-150.
- Rigby, D. (2011). The future of shopping. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2011/12/the-future-of-shopping>.
- Romer, D. (1996). *Advanced macroeconomics*. McGraw Hill Companies.
- Sabanoglu, T. (2020). Market volume of online-only retail in Turkey from 2013 to 2018, by Category. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/990622/market-volume-online-only-retail-turkey-by-category/>
- Saka, E. (2019). Türkiye internet. In E. Saka (Ed.), *Yeni medya çalışmaları V: Türkiye’de internet tarihi* (s. 4-71). İstanbul: Alternatif Bilişim
- Siliafis, K. (2007). Taxation of e-commerce a task for jugglers. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 1, 141-154.
- Sila, I. (2013). Factors affecting the adoption of B2B e-commerce technologies. *Electronic Commerce Research*. 13, 199-236. doi:13. 10.1007/s10660-013-9110-7.
- Shim, S., Pendyala, V., Sundaram, M., & Gao, J. (2000). Business-to-business e-commerce frameworks, *Computer*, 33(10), 40-47.
- Sönmez, B. İ. (2021). Türkiye’de kaç kişinin, ne kadar ve hangi amaçla internet kullandığı açıklandı. *Webtekno*. Retrieved from: <https://www.webtekno.com/turkiye-de-kac-kisinin-ne-kadar-ve-hangi-amacla-internet-kullandigi-aciklandi-h107112.html>.
- Sumita, U., & Yoshii, J., (2010). Enhancement of e-commerce via mobile accesses to the Internet. *Electronic Commerce Research and Applications*, 9(3), 217-227.
- Statista (2021). Social commerce sales in the United States from 2020 to 2025 [Data files]. Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/277045/us-social-commerce-revenue-forecast>
- Tan, Z.A., & Ouyang, W. (2002). Global and national factors affecting e-commerce diffusion in China. *Center for Research on Information Technology and Organizations*. Retrieved from https://escholarship.org/content/qt79k4p8w0/qt79k4p8w0_noSplash_3b3a7979b64dad44f28c62b41567d5e5.pdf
- Tarı, R. (2015). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2023). Elektronik ticaret bilgi sistemi (ETBİS) 2022 yılı verileri. Retrieved from: <https://www.eticaret.gov.tr/dnnqthgzvawtdxraybsaacxtymawm/content/FileManager/Dosyalar/2022%20y%C4%B1%C4%B1%20E-Ticaret%20B%C3%BClteni%20v2.pdf>
- TÜİK (2022). GDP by expenditure method Turkish Statistical Institute. Retrieved from: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/dwn?p_id=193. Date of access: 04.08.2022.
- Turban, E., Lee, J., King, D., & Chung, H.M. (2000). *Electronic Commerce: A Managerial Perspective*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Tutar, F., Kocabay, M., & Kılınç, N. (2007). Turizm sektöründe e-ticaret uygulamaları: Nevşehir örneği.

Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(12), 196-206.

- Türen, U., Gökmen, Y., & Tokmak, İ. (2011). Türkiye’de e-ticaret işlem hacmini etkileyen faktörler üzerine bir araştırma: Bir model önerisi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 10(1), 49-71.
- Türkiye’de Sosyal Medya Kullanımı Arttı (2023). Medyagazete.com. Retrieved from: <https://www.medyagazete.com/public/haber/turkiyede-sosyal-medya-kullanimi-artti-760317>
- Türkmen, B. & Songür, N., (2010). Kobi’lerde e-ticaret kullanımına yönelik bir araştırma: OSTİM Örneği, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 231-242.
- Ünver, Ş. & Alkan, Ö. (2022). Experienced problems with online shopping: The case of Turkey. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(Special Issue), 87-96. doi:10.54709/iisbf.1152952.
- Weixin, Y. (2006). Factors affecting e-commerce diffusion in China in the 21st century. *International Journal of Electronic Business*, 4(2), 162-176.
- Wong, P. (2003). Global and national factors affecting e-commerce diffusion in Singapore. *The Information Society*, 19, 19-32.
- Yaylalı, M, Oktay, E. & Akan, Y. (2010). Kişi başına düşen GSYİH değerlerine göre Türkiye’deki coğrafi bölgelerin ve GSYİH’yı oluşturan sektörlerin kümelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 311-334.
- Yılmaz, Ö., & Bayram, O. (2020). COVID-19 pandemi döneminde Türkiye’de e-ticaret ve e- ihracat. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 37-54.
- Yelkikalan, N., Kavaklıoğlu, S., & Altın, E. (2011). Yeni ekonomi’de ticaret anlayışı: E-Ticaret ve Kitapix.com. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4, 439-452.
- Quaddus, M., & Achjari, D. (2005). A model for electronic commerce success. *Telecommunications Policy*, 29(2-3), 127-152.

TÜRKİYE KÜRESEL KONTEYNER LİMAN PROJELERİ: 2035 YILI KONTEYNER TRAFİK HACMİ VE DIŞ TİCARET PROJEKSİYONU*

Hatice Handan ÖZTEMİZ², Kemal VATANSEVER³

Öz

İhracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde Türkiye kalkınma planlarında mega konteyner liman projelerine yer verilmiştir. Bu planlarda küresel ticaretin en büyük ortakları olan limanların kapasitesinin artırılması ile ülke dış ticaretini kolaylaşacağı ve uluslararası ticaret rotalarında ülke limanlarının daha çok talep edileceği öngörülmektedir. Bu çalışmada söz konusu konteyner liman projeleri kapsamında öncelikle konteyner liman hacmi ile dış ticaret değişkenleri arasında ekonometrik olarak anlamlı bir ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca paralel Türkiye konteyner liman trafiği verisinden yararlanarak, limanların kademeli olarak tamamlanacağı yıl olan 2035 yılı için tahmini konteyner liman trafik hacmi stokastik süreçlerle ile hesaplanmış, ardından ekonometrik ilişki parametresi ile birleştirilerek tahmin edilen konteyner liman trafik hacminin Türkiye ihracatı, ithalatı ve toplam dış ticaret hacmine nasıl yansıtacağı modellenmiştir. Araştırmanın bulgularında mega konteyner liman projelerin sağladığı toplam kapasiteye ihtiyaç duyulacağı bu bağlamda bu yatırımların geciktirilmemesinin önemi ortaya konarken, bu konteyner liman projelerinin de kademeli olarak aktif kullanıldığı 2035 yıl sonunda Türkiye ihracatının 350 milyar dolara, ithalatının 340 milyar dolara, toplam dış ticaret hacminin de 694 milyar dolar seviyelerine yükseleceği tahmin edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Konteyner Liman Yük Trafik, Dış Ticaret Hacmi, İhracat, Panel Eşbütünleşme, GM (1,1), Markov Zincirleri Analizi

JEL Kodları: C33, F14, F170

TURKEY GLOBAL CONTAINER PORT PROJECTS: CONTAINER TRAFFIC VOLUME AND FOREIGN TRADE PROJECTION IN 2035

Abstract

Within the framework of the export-led growth model, mega container port projects have been included in the development plans of Turkey. In these plans, it is foreseen that by increasing the capacity of the ports, which are the backbone of global trade, the country's foreign trade will be facilitated and the country's ports will be more demanded in international trade routes. In this study, it was aimed to determine an econometrically significant relationship between the container port volume and foreign trade variables within the scope of the container port projects. In parallel with this purpose, the estimated container port traffic volume for the year 2035, the year when the ports will be completed gradually, was calculated using stochastic processes, using the data of container port traffic in Turkey. Then, it is modeled how the estimated container port traffic volume will be reflected in Turkey's exports, imports and total foreign trade volume by combining it with the econometric relationship parameter. In the findings of the research, while the importance of not delaying these investments in this context that the total capacity provided by mega container port projects will be needed, it is estimated that Turkey's exports will rise to 350 billion dollars, its imports to 340 billion dollars, and the total foreign trade volume to 694 billion dollars by the end of 2035, with the gradual active use of the capacity provided by these container port projects.

Keywords: Port Traffic, Foreign Trade Volume, Export, Panel Cointegration, GM (1.1), Markov Chain Analysis

JEL Codes: C33, F14, F17.

*Bu çalışma Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Kemal Vatansever danışmanlığında Hatice Handan Öztemiz tarafından "Uluslararası Denizyolu Taşımacılığı Bağlamında Liman Etkinliği ve Sektör Performansının Dış Ticaret ile İlişkisi: 2035 Yılı Türkiye Dış Ticaret Projeksiyonu" başlığı ile tamamlanarak 27/12/2021 tarihinde savunulan doktora tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, handan.oztemiz@beun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4446-6887>

³ Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, kemal.vatansever@alanya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8895-9782>

GİRİŞ

Türkiye, jeopolitik konumu sebebiyle dünya ticareti ve enerji rotasında ilgi merkezi konumundadır. Doğusunda Orta Asya ülkeleri, batısında Avrupa ülkeleri olması sebebiyle Asya'dan Avrupa'ya doğru akan enerji ve ticaret hattında bir köprü niteliğine sahiptir. Küresel ve bölgesel farklı ticaret rotalarında sıklıkla konumlanan Türkiye'nin bu avantajını dış ticaretine yansıtabilmesi ülkenin sahip olduğu altyapı ve üstyapı olanakları, ticari prosedürlerin azlığı veya kolay uygulanabilirliği ile sağlanabilmektedir.

Türkiye ihracatı son 10 yılda %67; ithalatı ise %43 büyümüştür . 2019 yılı ülke ihracatı ve ithalatının taşıma modları açısından değerlendirildiğinde, tüm dünyada olduğu gibi ihracatının %67'sinin, ithalatının ise %54'nün denizyolu taşımacılığı aracılığı ile gerçekleştiği görülmüştür . UNCTADstat veri tabanından alınan verilere göre ise 2019 yılında Türkiye limanlarına uğrayan gemi sayısı bir önceki yıla göre %8,86 artmış ve 200.494'e ulaşmıştır. Bu gemi sayısı ile Türkiye diğer deniz ülkeleri içerisinde en çok gemi yanan ülkeler sıralamasında 7. sırada yer almıştır. Diğer yandan Türkiye limanlarına uğrayan toplam yük gemi sayısı 47.588 olurken, bunun %22'sinin konteyner gemisi olduğu bilgisine ulaşılmış, limanlardaki toplam konteyner trafik hacmi ise 11,7 milyon TEU (Yirmi Ayak Eşdeğer Birimi) olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu pay dünya konteyner trafik hacminin sadece %1.44'ne denk gelmekte, Dünya geneli toplam konteyner yük trafiğinde Türkiye'yi diğer deniz ülkeleri arasında 15. sıraya yerleştirmektedir. Konteyner yük trafik hacmi verilerine göre Türkiye'ye komşu veya aynı hinterlanda hizmet eden ülkeler incelendiğinde ise Türkiye'nin Avrupa ülkeleri arasında 5. sırada olduğu, denizyolu açısından en büyük rakibi olan Yunanistan'a göre yaklaşık 2 kat daha fazla konteyner yük hacmine hizmet verdiği görülmüştür . Ancak 2013 yılında tüm Dünya kamuoyuna duyurulan “One Belt One Road (OBOR)” projesinde herhangi bir Türkiye limanı yer almazken, Yunanistan'ın Pire limanına önemli bir rol verilmiştir. Bu durum Pire limanın büyük payının 2016 yılında Çin'in denizcilik devi COSCO tarafından satın alınması, Yunanistan'ın Avrupa birliğine üye olması ve dolayısıyla Yunanistan'ın Avrupa'ya açılan kapı olması ile ilişkilendirilmektedir. Ancak Pire limanının Akdeniz hinterlandında en yüksek hacimli limanlar arasında 5,43 milyon TEU ile 3. sırada yer aldığı bilinmektedir. Pire limanını aynı listede 4. sırada Türkiye'den Ambarlı limanı 3,1 milyon TEU ile takip etmiştir. Bu durum Türkiye'nin küresel konteyner yük liman altyapısındaki eksikliğin göstergesidir. Diğer yandan bu durum merkezi otoriteler tarafından ele alınmış, Türkiye'nin OBOR projesinin sadece karayolu ağında değil, aynı zamanda denizyolu ağında da merkezi rolde olması için Pire limanına rakip liman projeleri hazırlamıştır. Türkiye'nin jeopolitik konumunun küresel ticaret yolları bağlamında sağladığı avantajları daha etkin kullanabilmek, uluslararası rekabetçilik düzeyini artırmak ve nihai olarak daha yüksek ihracat kapasitesine ulaşmak adına 2010 Ulusal Kıyı Master Planı, 2023 Türkiye İhracat Stratejisi ve Eylem Planı, 11. Kalkınma Planı (2019-2023) ve 2021 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'nda söz konusu konteyner ana liman projelerine ve liman altyapı yatırımlarına yer verilmiştir. Söz

konusu yatırım projeleri çerçevesinde Türkiye’deki konteyner liman kapasitesinin 2019 için yıllık hacminin yaklaşık 3 katına, toplamda 31.400.000 TEU’ ya artırılması hedeflenmiştir.

Diğer yandan limanlar geçmişten günümüze ülkelerin ekonomik açıdan gelişmişlik düzeyi hakkında bilgi sağlayan ölçütlerden birisidir ve bu bağlamda liman sayısı ve kapasitesi, artan küreselleşme şiddeti karşısında ülkelerin sektördeki rekabet gücünü göstermektedir (Bayraktutan ve Özbilgin, 2013, s. 11). Uluslararası ticaretteki hızlı artışlar, dünya limanlarının birçoğunda tıkanıklığa yol açmış ve ulaşım ağlarının artan hacimleri kaldırabilme kabiliyetine ilişkin endişeleri artırmıştır (Blonigen ve Wilson, 2006, s.1). Bu durum liman kapasite artırımı ve yeni liman yatırımlarının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Uluslararası ticari mal akışında lojistiğin en büyük paydaşının da denizyolu taşımacılığı ve limanlar olduğu düşünüldüğünde de denizyolu taşımacılığı ve limanların mevcut kapasitesi ile etkin çalışabilmesi, iş hacmine uygun sürdürülebilir kapasite artışının sağlanması, yeterli ekipman ve maddi kaynağın sağlanmasının önemi ortadadır.

Limanlar denizyolu taşımacılığının uluslararası mal akışındaki büyük paya sahip olması nedeniyle üstlendiği rol dışında, diğer taşıma modları için bağlantı noktası görevi görmesi sebebiyle de stratejik öneme sahiptir (Ferrari, Percoco ve Tedesch, 2010, s.9). Bu bağlamda söz konusu küresel liman projeleri ile Türkiye’nin küresel ticari konteyner liman işlem hacminden pay almasının yanı sıra uluslararası ticarete rekabet gücünü artırması, ulusal anlamda da daha hızlı ve etkin lojistik süreçlere sahip olması ile ilişkilendirilebilir. Bu çalışmada öncelikle konteyner liman kapasitesinin kullanılan hacmini gösteren konteyner liman yük trafiği değişkeni ile dış ticaret değişkenleri arasındaki ekonometrik ilişki denizyolu taşımacılığında öncü 63 ülke örnekleminde panel eşbütünlük analizi ile ortaya konmuştur. Diğer yandan ise 63 ülke arasında yer alan Türkiye konteyner yük trafik verileri kullanılarak küresel liman projelerin tamamlanacağı yıl olan 2035 yılı için ülke limanlarındaki tahmini konteyner liman yük hacmi stokastik analizlerle tahminlenmiştir. Bu analizin bulguları küresel projelerin âtıl mı yoksa gerekli yatırımlar olup olmadığı konusunda yorumlanırken, diğer yandan da Türkiye için pozitif ve anlamlı bulunan panel eşbütünlük tahmin sonuçları ile birleştirilerek ülke dış ticaretine nasıl yansıtacağı detaylandırılmıştır.

DENİZYOLU TAŞIMACILIĞI VE LİMANLARIN DIŞ TİCARET İLE İLİŞKİSİ

Denizcilikten söz edildiğinde akla gelen iki kavramdan birisi ticaret (konşimento/gümrük/avarya) ike diğeri de askerlik (torpito/amiral/ taret)’tir (Pultar, 2019, s.3). Yeryüzünün yüzde 70’inin denizlerle kaplı olması, pek çok ülkenin arasındaki ticareti denizyolu ile gerçekleştirmesine imkan sağlamıştır. Dünya denizcilik sektörü 15. yy. da coğrafi keşifler, 18.yy.’in sonunda sanayi devrimi, Baltık borsasının oluşumu ve 20.yy.da Bretton Woods’ta atılan serbest ticaret ekonomisi ile iktisadi ve teknolojik değişim dalgasında etkin rol oynamıştır (Tunalı ve Akarçay, 2018, s.115). Kökenleri 5000 yıl öncesine dayanan bu sektör,

günümüzde ulusal veya uluslararası taşımacılıkta yük kapasitesinin büyüklüğü, gemisi, limanı, kullanım teknolojisi, nitelikli iş gücü, destekleyici iş alanları ile başlı başına bir ekonomik sektör haline gelmiştir (Esmer, 2020,s.1). Bugün denizcilik sektörünün küresel boyutta deniz ticareti sınırına ulaştığı, sektörde 70 binin üzerinde ticaret gemisinin, 5 binin üzerinde yük limanının hizmet verdiği, her yıl yaklaşık 12 milyar ton yükün taşındığı görülmektedir (Esmer, 2020, s.4). Sadece bu verilere bakıldığında bile denizciliğin ticaret kaynaklı ekonomik bir sektör ve küresel ticarete önemli bir aktör olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Günümüzde dünya uluslararası mal ticaretinin yüzde 80'inden fazlasının denizyolu ile taşındığı bilinmektedir (UNCTAD, 2021). Uluslararası mal akışında yüksek bir oranda role sahip olan bu taşımacılık modu, özellikle kıtalararası ticaretin en önemli alternatifi olarak değerlendirilmektedir (Erdönmez ve İncaz, 2016,s.114). Sektörün bir diğer ana elemanı limanlar ise, denizyolunun karayolu ve demiryolu gibi diğer taşıma yollarına bağlandığı, bölgesel ve uluslararası ticaretin aracısı olmasının yanı sıra endüstriyel aktivitelerin de yer aldığı yerlerdir. Ayrıca denizyolu taşımacılığı işlem hacmine ek olarak, küreselleşme olgusu ile artan talebe uygun altyapı ve üstyapı yeterliliği de birlikte ele alınmalıdır. Bu bağlamda limanların gelişimi, dünya ekonomisinde geniş yer alan önemli araştırma alanlarından biridir (Yüksel ve Özkan Çevik, 2010,s. 1). Denizyolu taşımacılığının iki ana unsurundan birisi limanlardır (Esmer, 2020,s. 12). Çoğu ticaret ülkesi için ulusal bir ulaşım altyapısının da en hayati aktörlerinden biri olarak değerlendirilirken, bu hayati aktörlerin rollerini aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Alderton, 2008, s. 19).

- Limanlar, ticaret ortakları ile ana taşımacılık faaliyeti kurar, otoyol ve demiryolları bağlantı noktasıdır.
- Limanlar, ülkenin refahının artmasında ana ekonomik çarpanlardan birisidir. Limanlar sadece ticari faaliyetlerde değil, yaratmış olduğu sanayi faaliyetleri ile bankalar, acenteler gibi endüstriyel aktörlerin de hizmet verdiği odak noktalarıdır.

Limanlar, deniz- kara arası taşımacılıkta aktarma yeri görevi, depolama tesisi sağlama, her türlü sektöre hizmet sağlayıcıların bulunduğu sanayi ve ticaret şirketlerinin uğrak yeri olarak her zaman ekonomik faaliyetlerin merkezi olmuşlardır (Janssens, Meersman ve Van de Voorde, 2003, s. 91). Limanlar, ülkelerin ekonomik açıdan gelişmişlik düzeyi hakkında bilgi sağlayan ölçütlerden birisidir. Liman sayısı ve kapasitesi, artan küresel rekabet ortamında, ülkelerin ulusal gücünü ve rekabet kapasitesini göstermektedir (Bayraktutan ve Özbilgin, 2013,s. 11). Özellikle 2000'li yıllar sonrasında yeni nesil limanlar, uluslararası rekabetin arttığı dönemdeki tedarik zinciri ve lojistik hizmetler vermekte, ithalat/ihracat limanı, aktarma merkezi ve lojistik merkez limanı özelliği göstermektedir (Esmer, 2010, s.9).

Diğer yandan uluslararası ticari mal akışında önemli rolü olan denizyolu taşımacılığında konteyner ticaretinin hızlı büyüme trendinde olduğu görülmektedir. Konteynerlerin taşıma modları arası geçiş kolaylığı, diğer taşıma modlarına göre daha güvenli olması, daha kolay elleçleme imkânı sunması, bazı mallar için ambalaj olabilmesi ve birden çok kez kullanılabilmesi sayesinde yaygınlaşmıştır. Akgül, Solak Fışkın, Düzalan, Erdoğan ve Karataş Çetin, 2015, s. 2), geleneksel liman operasyonları ile karşılaştırıldığında, liman performansının konteyner taşımacılığının gelişmesi ile önemli miktarda arttığını vurgulamışlardır. Bayraktutan ve Özbilgin (2013,s. 14)'e göre de uluslararası açık deniz taşımacılığında konteyner kullanımı, ölçek ekonomileri yaratarak yüklerin daha ucuz ve daha uzak noktalara taşınmasını sağlamaktadır. Elleçleme, ambalaj ve güvenlik maliyetlerini asgari düzeye çekerek etkinlik artışı yaratmaktadır. Yaygın kullanımına paralel olarak günümüzde konteyner taşımacılığının, dünya denizyolu ticaretinin parasal değerinin yaklaşık %60'ından fazlasını oluşturduğundan bahsedilmektedir (Clarksons Research, 2021). Konteynerler, kuru yük gemilerinde kullanıldığı kadar sıvı yük gemilerinde de sıklıkla tercih edilmektedirler. Clarkscons Research (2021), geçmişten günümüze sıvı yük taşımacılığında kullanılan tankerlerin konteyner trafiğinin, kuru yük gemilerine göre yaklaşık olarak 3 kat hızlı şekilde büyüme kaydettiğini vurgulamıştır.

LİTERATÜR

Limn altyapısı ve uluslararası ticaret arasındaki ilişki ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır, çünkü limanlar uluslararası ticaret için ana giriş kapısı olmaya devam etmektedir (Chang, Jo, Choi ve Lee, 2020, s. 801). Artan uluslararası ticaret hacmine paralel hem nicelik olarak denizyolu taşımacılık hizmeti hem de limanlardaki gelen-giden yük trafiği artmaktadır. İki yönlü bu ilişki her ikisinin de gelişimin paralel olmasını gerektirmektedir. Dagenais ve Martin (1987,s. 1)'de bir limandaki konteyner yükünün oluşturduğu trafik hacmindeki gelişimin genel olarak uluslararası ticaretteki faaliyet düzeyine bağlı olduğundan bahsetmişlerdir. Denizyolu taşımacılığının ve liman performansının yüksek olması ise ülkenin dış ticaret açısından tercih edilebilir olmasını sağlamaktadır. Diğer yandan dünya genelinde uluslararası ticaret hacmindeki artış, limanlara gelen gemi sayısı başta olmak üzere limanlarda işlenen yük hacmini artırırken, yanı sıra istihdam olanakları da yaratmaktadır (Bayraktutan ve Özbilgin, 2013,s. 11). Bu bağlamda ekonomik etkileri de söz konusu olan, limanlardaki artan yük hacmi ve gemi trafiği sebebiyle ülkelerin liman kapasitesinin artırılması, limanların altyapısal uygunluğunun sağlanması oldukça önemlidir ve ülke gündemlerinde kalkınma planlarında sıklıkla yer almaktadır.

Bottasso vd. (2018), uluslararası ticaretin kolaylaşmasına ek değer yaratan hem bölgesel hem de ulusal ekonomik kalkınmayı destekleyen hayati düğüm noktaları olarak hizmet veren limanlar uluslararası ticaretin belkemiği olduğunu vurgulamış ve liman altyapısı ile uluslararası ticaret arasındaki bağı ayrılmaz

bir bütün olduğunu belirtmişlerdir. Liman kapasitesi, liman etkinliği (Blonigen ve Wilson,2006), liman hinterlandın yerinin belirlenmesi (Lee, 2005; Wan, Luan, Ma ve Haralambides, 2020), liman hizmet edeceği yük türü, limanın karayolu, demiryolu bağlantısı genellikle uluslararası ticarete konu mal akışına yönelik incelenmekte ve geliştirilmek istenmektedir. Limanların uluslararası ticaretteki önemi bağlamında farklı açılardan ele alan çalışmaların yoğunluğunun yanı sıra liman hacmi ile uluslararası ticaret ilişkisini ekonometrik açıdan ele alan çalışmaların sayısı oldukça azdır.

Literatürde limanlar ve denizyolu taşımacılığının dış ticaretteki rolünü konu edinen çalışmalardan, Wilson, Mann ve Otsuki (2003), Asya Pasifik Ekonomik Birliği (APEC)'ne üye ülkeler örneğinde, liman performansının dış ticareti kolaylaştıran 4 ana kavramdan biri olduğunu belirlemiş, gelişmiş liman performansının ticaret akışına pozitif etki ettiğini tespit etmiştir. Janssens vd. (2003), liman yükü ile dış ticaret ilişkisini küresel ticaret limanlarından biri olan Antwerp limanı üzerinden ele almış, liman verilerini kullandığı ekonometrik analiz sonucunda uluslararası ticaretin liman iş hacmine etkisinin pozitif olduğunu belirlenmiştir. Sánchez vd. (2003) ise liman etkinliği ile taşıma maliyetlerinin ilişkisi bağlamında, limanın etkin olmasının daha düşük taşıma maliyetleri yoluyla dış ticareti artıracaklarını analiz etmişlerdir. Blonigen ve Wilson (2008) ise ABD limanlarını örneklem alan çalışmalarında ABD ithalat ve ithalat giderleri ile bağlantı noktaları, ürünler ve süre değişkenlerini kullanarak Gravity Model ile gelişmiş liman performansının dış ticaret hacmini önemli derecede artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Wiradanti, Pettit, Potter, Abouarghoub ve Beresford (2016) ise küresel tedarik zincirinin etkinliğinde denizyolu taşımacılığı ve limanların ağırlıklı tercih edilmesi nedeniyle Meksika ve Endonezya gibi gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme ve büyüyen pazarlarına hizmet edecek limanların geliştirilmesini küresel ticaret bağlamında ikincil veriler yardımıyla yorumlamıştır. Botasso vd. (2018) Brezilya eyaletlerinin tüm ana Brezilya ticaret ortakları ile yaptığı ihracat ve ithalat için Gravity model ile tahminlediği, liman altyapısı ile dış ticaret ilişkisini incelediği çalışmada liman altyapısının ihracat ve ithalat üzerinde etkisini pozitif ancak ihracatta daha yüksek olduğu belirlemiştir. Wu (2020) ise uluslararası ticaret, liman kargo hacmi ve konteyner hacmi arasında istikrarlı bir denge ilişkisini gri korelasyon analizi ve VAR analizi ile modellemişlerdir. Sonuç olarak denizyolu taşımacılığı ve limanlar ile uluslararası ticaret arasında yönü ülkeden ülkeye veya örnekleme göre değişen, pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı söz konusudur.

Denizyolu taşımacılığı ve limanlar uluslararası ticarete konu olan mal akışının hacim olarak %90'ını, değer olarak da yaklaşık olarak %70'ini kapsamaktadır (UTİKAD, 2020,s. 40-42). Bu kapsamda denizyolu taşımacılığı ve limanların performansının uluslararası ticaretteki önemi açıktır. Yapılan literatür incelenmesine göre limanlardaki iş hacmi başta olmak üzere, özellikle makro anlamda Türkiye

örnekleminde denizyolu taşımacılığı ve liman performansındaki değişimin ülke dış ticaret hacmi ile doğrudan ilişkilendiren çalışmaya rastlanılmamıştır.

Liman yük tahmini konusunda ise yapılan çalışma sayısı yukarıda bahsedilen ekonometrik ilişki analizleri göre oldukça geniş bir literatüre sahip olduğu belirlenmiştir. Söz konusu çalışmalarda genellikle altyapısal gelişiminin önemini vurgulanmakta, artan ticaret hacminin limanlarda trafik sıklığı ve teslimat zamanında gecikme gibi problemlere çözüm aranmaktadır (Ke, Li ve Hipel, 2012, s. 9182). Tahminleme modelleri ile yük akışındaki zaman probleminin aşılması, limanın gelen ve giden yük kapasitesine uygunluğunun ve gelecekte artması muhtemel yük akışına uygun altyapı sağlaması açısından önemli görülmektedir. Öyle ki bir limanın atıl kapasite ve eksik kapasite çalışması sektördeki taşımacılık firmaları ve liman işletmeleri aleyhine maliyet yaratmakta, dolaylı olarak da kaçan iş fırsatları sorununa yol açmaktadır. Limanlarda yük tahmini literatürü 1970'lerden günümüze ilgi gören araştırma alanlarından (Klein, 1996, s. 395-396). Genellikle de düzenli hat taşımacılığının yüksek payı ve veri saklama standardı sebebiyle bu çalışmalarda yük tahmini konteyner liman işlem hacmi ile sağlanmaktadır. Literatürde liman yük tahminine yönelik yapılan çalışmalardan Dagenais ve Martin (1987), Montreal limanından Kanada ve ABD limanlarına denizyolu konteyner trafiği akışına ilişkin 1981 baz yıl- 1995 yılı aralığı için iki ayrı uzun dönemli projeksiyon analizinde Kanada- ABD uluslararası ticaret hacmi, konteynerleşme oranları ve Kanada'daki bölgesel büyümeyi değişkenler olarak ele almış, analiz yöntemi olarak çok değişkenli regresyon analizinden yararlanmıştır. Klein (1996) ise Belçika ve Hollanda ekonomisinde deniz trafiğinde öne çıkan Antwerp limanındaki 1971-1982 yıl aralığında 22 emtia türündeki konteyner yük akışını bütünlük otoregresif hareketli ortalama (ARIMA) modeli ile tahmin etmiş, emtia bazında projeksiyon sunmuştur. Konteyner ticaretinin Avustralya'nın dış ticaretinde önemli yerinin olduğunu ve gelecekte dış ticaretindeki payının yükseleceğini öngören ve düzenli hat taşımacılığı ve deniz ardı faaliyetlerde de konteyner ticaretinin hayati rol oynadığını vurgulayan Amoako (2002) da Avustralya'nın tüm limanlarındaki gelecekteki konteyner sayısını dinamik ekonometrik modelleme ve ARIMA ile tahminlemiştir. Seabrooke, Hui, Lam ve Wong (2003), Hong Kong limanının artan küresel ticaret hacmine paralel hem şehir hem de bölge ekonomisindeki yeri ve önemi bağlamında, liman yük akışını etkileyen faktörlerin niteliksel değerlendirilmesi, kargo verimliliği ve yük projeksiyonu için çok değişkenli regresyon analizinden yararlanmışlardır. Lam, Ng, Seabroke ve Hui (2004) de Hong Kong limanındaki liman kargo tahminini 37 tür yük hareketi verilerini kullanarak Yapay Sinir Ağları ile modellemiştir, regresyon analizi ile karşılaştırmıştır.

An ve Xu (2009), Çin'nin Tianjin limanının yük hacminin tahmini için Gri sistem analizi GM (1,1) modeli ile Markov Zinciri Analizinin kombinasyonu kullanılmıştır.

Schulze ve Prinz (2009) Mevsimsel Otomatik Gerilemeli Entegre Hareketli Ortalama (SARIMA) modelini ve Holt-Winters üstel yumuşatma yaklaşımını kullanarak Alman limanlarındaki konteyner yük hacmini tahminlemişlerdir.

Ke vd. (2012), artan ticaret hacminin limanlarda trafik sıkışıklığı ve zaman gecikmeleri problemine çözüm sağlamak adına liman yük akışının tahmin için İspanya Algeciras Körfezi Limanı günlük liman operasyon planlama modeli önermişlerdir.

Liu ve Tian (2012), Gri sistem analizi GM (1,1) tahminleme doğruluk payı düşük olduğundan Qin Huangdao limanının kargo hacmini Gri- Markov zinciri analizi ile tahminlemişlerdir.

Sun, Lu ve Huang (2012), zaman serisi analizi ve Markov zinciri birleşik modeli ile yaklaşık yirmi yıllık zaman verisini kullanarak Çin'in Wenzhou limanının yük trafiği tahminlenmiştir.

Uluslararası ticarete liman statüsünün göstergesi olan konteyner yük hacminin tahminin limanların gelişimini etkileyen rıhtım projeleri için önemli olduğunu vurgulayan Chen, Liu ve Zheng (2013) ise Çin-Fujian bölgesinde konteyner yük trafiğini Gri-Markov zinciri analizi ile tahmin etmişlerdir. Wang ve Wang (2018), Fujian kıyı bölgesindeki kombine yük tahmini de Wang Gri-Markov modeli ile tahminlemişlerdir.

Du (2013), Çin'in Jiujiang limanının konteyner yük hacmi, 2006-2011 yıl aralığındaki veriler kullanılarak gelecek 5 yıllık projeksiyonu Gri sistem analizi GM (1,1) modeli ile analiz edilmiştir.

Hou, Chen ve Li (2014), Çin'in Dalian Limanının kargo yük hacmi tahmininde, İnci Eğrisi Modeli, GM (1,1) ve Üstel Düzeltme Modeli'nin kombinasyonu kullanılmıştır.

Twrdy ve Barista (2016), Koper, Trieste, Venedik, Ravenna ve Rijeka'nın Kuzey Adriyatik limanlarında konteyner yük trafiğini tahmin etmek için Markov zinciri yıllık büyüme oranı modeli, zaman serisi trend analizi ve gri sistem analizi olmak üzere dinamik modeller oluşturmuştur.

Son on yılda konteyner taşımacılığındaki artan talep, gemi boyutlarının büyümesi konteyner limanının boyutunu planlarken analiz edilmesi gereken temel faktörler olarak dikkate alan Gosasang, Yip ve Chandraprakaikul (2018) ise Tayland'ın Bangkok limanının 2041 yılındaki gelen ve giden konteyner yük hacmini Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) ile tahmin etmişlerdir.

Grifoll (2019), İspanya'nın tamamına ve Fransa'nın güney bölgesinde hizmet veren Barcelona-Tarragona ve Valensiya arasında çok limanlı aktarma sisteminde konteyner yük trafiğindeki yıllık büyüme tahminlerini, bir Monte Carlo deneyiyle birlikte iki aşamalı Markov Zinciri Analizi modeli kurmuşlardır.

Zhang, Fu ve Li (2020), liman konteyner yük trafiği tahmininde en çok kullanılan yöntemlerin BP sinir ağları, ARIMA model ve Gri- Markov Modeli olduğundan bahsetmiş ve Qiangdao limanında 2014-2019 yılları arası çeyrek dönemlik veriler kullanılarak konteyner yük hacmini ARIMA-BP Sinir Ağları ile modellemişlerdir.

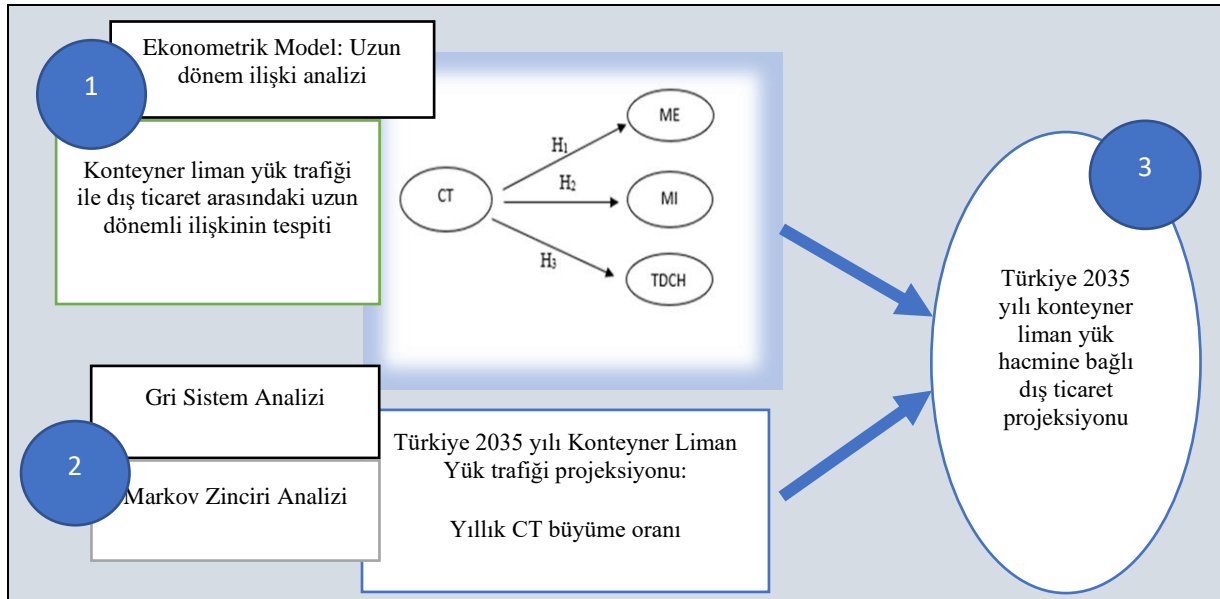
Awah, Nam ve Kim (2021), Kamerun'nun %90 deniz ticaretini sağlayan Douala Limanının rastgele orman algoritması (Random Forest) ve çok katmanlı algılayıcı (multi-layer perception) modeli ile verimliliği bağlamında optimal konteyner yük trafiği tahmin edilmiştir.

Liman yük tahmini çalışmalarında Gri sistem analizi ve Markov zincirleri analizin sıklıkla tercih edildiği görülmüştür.

Veri Seti, Araştırma Modeli ve Metodoloji

Çalışmada kullanılan araştırma modeli Şekil 1'de görüldüğü üzere üç aşamadan oluşmaktadır, s. İlk olarak denizyolu taşımacılığını temsilen konteyner liman yük hacmi ile dış ticaret değişkenleri (İhracat (ME), İthalat (MI) ve Toplam dış ticaret hacmi (TDCH)) arasındaki ilişki ekonometrik model (panel veri analizi) tespit edilmek istenmiştir. Söz konusu analizinde, veri kısıdı nedeniyle denizyolu taşımacılığundan öncü olan 63 liman ülkesi⁴ örneklem olarak belirlenmiş, 2000-2019 yıl arası yıllık veriler kullanılmıştır.

Şekil 1: Araştırma modeli

⁴ 2019 yılı itibarıyla dünyada toplam konteyner trafiği 793,26 milyon TEU'dur. 2019 yılı itibarıyla bu ülkeler arasında yer alan Çin, ABD başta olmak üzere özellikle konteyner taşımacılığı açısından denizyolu ticaretinde öncü 63 ülkenin limanlarında toplamda yük trafiği ise 747,42 milyon TEU olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu ülkelere ait konteyner liman trafiği verileri EK-1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Değişkenler ve veri kaynakları

Değişken	Tanım	Veri Kaynağı	Cins
Konteyner Liman Yük Trafiği (CT)	Yıllık Konteyner Çıktısı (TEU)	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)	(Twenty-Foot Equivalent Unit) TEU
Mal İhracatı (ME)	Yıllık Toplam Mal İhracatı (ABD Doları/Cari)	Dünya Bankası (World Bank, WB)	
Mal İthalatı (MI)	Yıllık Toplam Mal İthalatı (ABD Doları/Cari)	WB	Milyon Dolar
Toplam Dış Ticaret (TDCH)	Dış Ticaret (Toplam İhracat + Toplam İthalat) (ABD Doları/Cari)	WB	

Analizin ikinci aşamasında 2004-2020 yıl aralığındaki Türkiye konteyner liman yük trafiği verileri ile eş zamanlı olarak 2035 yılı projeksiyonu hazırlanmıştır. Bu aşamada iki farklı stokastik araştırma modeli olan Gri sistem analizi ve Markov zinciri Analizi kullanılmıştır. 2035 yılı için konteyner yük hacmi tahminlenmiştir. Analizin üçüncü aşamasında ise panel eşbütünleşme analizi ile sırasıyla Gri sistem analizi ve Markov zincirleri analizinin entegrasyonu ile iki ayrı hibrit model oluşturulmuş, konteyner liman yük hacmindeki değişimin Türkiye dış ticaretine yansımaları incelenmiştir.

Ekonometrik Model ve Bulgular

Tablo 1’de gösterilen 20 zaman boyutu (2000-2019 yıl aralığı) altında 63 birim için model başına (TDCH-CT, ME-CT, MI-CT) 126 gözlem içeren değişkenlerin doğal logaritmaları alınmıştır. Panel veri analizinde sahte regresyon problemiyle karşılaşmamak adına serilerin durağanlığı incelenmelidir. Ancak durağanlık sınaması için doğru modelin belirlenmesi amacıyla paneldeki serilerin yatay kesit bağımlılık gösterip göstermediği ve paneldeki birimlerin homojenliğinin test edilmesi gereklidir. İlk olarak analizde kullanılan panelde zaman boyutunun (T), birim boyutundan (N) küçük olması nedeniyle literatürde önerildiği gibi, yatay kesit bağımlılığı Pesaran (2004) Cross- Dependence (CD) test ile analiz edilmiştir. CD test sonuçları Tablo 2’te gösterilmiştir.

Tablo 2: Serilerde yatay kesit bağımlılığı test istatistikleri

Değişkenler*	CD-test	p- olasılık değeri
lnTDCH	185.493	0.000
lnME	176.737	0.000
lnMI	178.348	0.000
lnCT (TEU)	137.270	0.000

H₀: Yatay kesit bağımlılığı yoktur. H₁: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Tüm seriler için ayrı ayrı hesaplanan p-olasılık değerleri %5 önem düzeyinin altında olması sebebiyle temel hipotez olan H₀ hipotezi reddedilmiştir. Tüm panel birimleri arasında yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Ardından paneldeki birimleri homojenliği için parametre heterojenliğini belirleyen Pesaran ve Yamagata Δ ve Swamy S testi ile kullanılmıştır. Test sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Homojenlik testleri

	Pesaran Yamagata Δ Testi			Swamy S Testi	
	Δ	Δ_{adj}	p-olasılık değeri	Ki-Kare İstatistiği	p-olasılık değeri
lnTDCH-lnCT	46.403	50.331	0.000	45936.85	0.000
lnME-lnCT	47.245	51.265	0.000	51635.52	0.000
lnMI-lnCT	42.375	45.963	0.000	39506.35	0.000

Tablo 3'te yer alan modellerdeki parametrelerin homojenlik test sonuçları incelendiğinde Swamy S testinde $\chi^2(12456) = 150.989457$ 'dür. Tüm modellerde tablo değeri, test istatistik değerinin üzerinde olduğundan parametrelerin heterojen olduğu sonucu elde edilmektedir. Benzer şekilde Pesaran ve Yamagata Δ test sonucunda dikkate alınan Δ_{adj} tablo değerleri ve $p < 0,05$ olasılık değerlerine göre temel hipotezi olan “H₀: Eğim katsayıları homojendir.” reddedilir. Bu da modellerdeki parametreler heterojen olduğunu göstermektedir.

Yatay kesit bağımlılığı ve heterojenliğin bulunması nedeniyle durağanlık sınaması bu durumu dikkate alan ikinci kuşak birim kök testlerden yatay kesit genişletilmiş Im, Pesaran ve Shin (CIPS) testi kullanılmıştır. Birim kök test istatistikleri Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Serilerin durağanlıkları: Pesaran (2007) CIPS test sonuçları

	Sabit			Sabit+Trend		
	t-bar	%90 güven düzeyi	%95 güven düzeyi	t-bar	%90 güven düzeyi	%95 güven düzeyi
InTDCH	-1.514			-2.120		
InME	-1.724			-2.360		
InMI	-1.855	-2.010	-2.080	-2.214	-2.530	-2.590
InCT	-1.953			-1.826		

Tablo 4’te düzeyde sabit ve sabit + trend durumundaki durağanlığı incelenmiş, tüm serilerin düzeyde durağan olmadığı belirlenmiştir. Düzeyde durağan olmayan veriler için uzun dönemde denge ilişkisinin varlığı Eşbütünleşme analizi ile test edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu 2018,s.189). Diğer yandan tespit edilen yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik varsayımının nedeniyle modeller için uzun dönem ilişki varsayımı ikinci nesil panel eşbütünleşme analizlerden Westerlund (2007) ECM Bootstrap testi ile incelenmiştir. Test bulguları Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5: TDCH-CT değişkenleri arasındaki uzun dönem ilişki- Westerlund ECM test sonuçları

İstatistik	Değer	z-değeri	p-değeri	Dirençli p-değeri
İstatistik	Değer	z-değeri	p-değeri	Dirençli p-değeri
İstatistik	Değer	z-değeri	p-değeri	Dirençli p-değeri
İstatistik	Değer	z-değeri	p-değeri	Dirençli p-değeri
İstatistik	Değer	z-değeri	p-değeri	Dirençli p-değeri

CT-TDCH modeli için grup ortalama istatistikleri (G_t ve G_α) ve panel istatistikleri (P_t ve P_α) ve olasılıklar Tablo 5’e gösterilmiştir. Tüm modeller için parametreler heterojen olduğundan Westerlund ECM test sonucunda dikkate alınacak istatistik değerleri G_t ve G_α grup istatistikleridir. Ancak yatay kesit bağımlılığı durumunda geçerli olan bootstrap kritik değerleri değerlendirmeye alınmalıdır. Bu değerler Tablo 5’nin son sütununda yer alan dirençli p- değerleridir. Bu sonuçlara göre G_t ve G_α istatistikleri ve dirençli olasılık değerleri incelendiğinde %5 önem düzeyinde modelde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından seriler arasındaki uzun dönem ilişkiyi tahminleyen model, heterojenlik ve yatay kesit bağımlılığı dikkate alınarak seçilmelidir (Tatoğlu,2018:189-190). Heterojenlik ve yatay kesit bağımlılığı durumunda ikinci kuşak heterojen tahminçiler kullanılmaktadır. Bu bağlamda ilk model TDCH-CT için eşbütünleşme tahmininin, yatay kesit bağımlılığı ve uzun dönem parametresinin heterojenliğini dikkate alan Pedroni (2001)’e ait ortalama grup en küçük kareler (DOLSMG)

tahmincisi ile modellenmesi uygun görülmüştür. Uzun dönem ilişki tahmin sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Ortalama grup dinamik en küçük kareler tahmin sonuçları (DOLSMG): TDCH-CT

DOLSMG				DOLSMG			
Kod	Ülke	Beta	t-ist	Kod	Ülke	Beta	t-ist
1	Çin	1.445	12.45	33	Tayland	0.9726	1.979
2	Singapur	-0.3714	-6.288	34	Endonezya	0.6365	3.604
3	Kore	-0.2412	-0.6869*	35	Lübnan	-0.1957	-1.229*
4	Malezya	-1.991	-7.72	36	İsrail	0.4635	1.321*
5	Hollanda	1.123	9.177	37	Peru	0.9605	13.5
6	Almanya	1.099	4.396	38	Şili	0.3368	1.731*
7	ABD	0.9268	12.12	39	İran	0.3867	1.543*
8	B. Krallık	1.033	18.6	40	Rusya	0.5554	3.259
9	Belçika	1.063	3.443	41	Güney Afrika	1.211	8.198
10	İspanya	1.41	1.418*	42	Dominik	-0.5699	-3.451
11	Fransa	1.231	9.029	43	Hırvatistan	0.4319	3.008
12	BAE	1.508	5.888	44	Brezilya	1.717	1.822*
13	Japonya	0.9248	16.06	45	Pakistan	0.3788	1.693*
14	Sri Lanka	0.5137	1.001*	46	Arjantin	0.2386	2.271
15	Fas	0.06947	1.915*	47	Uruguay	-0.6363	-4.602
16	Mısır	0.2462	2.358	48	Jamaika	0.7591	6.857
17	Vietnam	1.057	11.55	49	Avusturalya	-0.5555	-3.246
18	İtalya	0.8046	36.46	50	Ukrayna	0.2495	1.33*
19	Suudi	0.2121	1.491*	51	Romanya	-0.5045	-3.354
20	Portekiz	-0.3762	-5.433	52	Filipinler	1.711	7.321
21	Polonya	0.2921	2.51	53	Ekvator	0.1749	1.759*
22	Umman	-0.5669	-1.048*	54	Guatemala	0.3147	0.3772*
23	Hindistan	1.322	18.87	55	Yeni Zelanda	-0.09299	-0.04795*
24	İsveç	1.135	7.796	56	Nijerya	-0.2255	-1.943*
25	Türkiye	0.2072	3.841	57	Fildişi Sahili	0.3154	5.553
26	Yunanistan	-0.214	-1.006*	58	Kosta Rika	2.573	3.681

27	Danimarka	0.4406	10.52	59	Finlandiya	0.5105	7.947
28	Panama	0.5916	11.24	60	Bangladeş	1.434	9.283
29	Malta	1.051	2.596	61	Honduras	0.5449	4.386
30	Kanada	1.497	11.9	62	İrlanda	0.1016	0.9978*
31	Kolombiya	0.4057	3.142	63	Venezuela	0.2034	1.002*
32	Meksika	-0.04879	-0.2765*	Grup Ortalama		0.5111	34.5

*t tablo değeri $\alpha=0.05$ için 1.96'dır.

TDCH ve CT değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişki DOLSMG ile tahmin edilmiştir. Elde edilen 0.5111 değeri panelin geneli için geçerli uzun dönem parametresidir. Bu durum uzun dönemde konteyner liman hacmi (TEU)'nin ülkelerin toplam mal ve hizmetler dış ticaret hacmini pozitif yönde etkilediği, konteyner liman hacminde yaratılan 1 birim artışın, toplam mal ve hizmet dış ticaret hacminde 0,51 birim artış sağlayacağını göstermektedir. Tablo 6'da paneli oluşturan 63 ülke içinde bu iki değişken arasındaki uzun dönemli ilişkinin anlamlı olup olmadığı beta değerlerine göre ve t tablo değerinin 0,05 anlamlılık düzeyinde t istatistik değerinden mutlak değerce büyük olması ile belirlenmektedir⁵.

Toplam mal ihracat hacmi (ME) ve CT arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını belirlemek için yine benzer süreçler izlenmiştir. ME ve CT değişkenleri arasındaki eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığı Westerlund ECM ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: ME-CT modeli için Westerlund ECM test sonuçları

İstatistik	Değer	z-değeri	p-değeri	Dirençli p-değeri
Gt	-1.465	-3.726	0.000	0.000
G α	-3.699	0.180	0.571	0.050
Pt	-10.683	-5.681	0.000	0.010
P α	-2.941	-5.250	0.000	0.020

Tablo 8'de gösterilen Westerlund ECM test sonucuna göre Gt ve G α istatistikleri için hesaplanan dirençli olasılık değerleri ME -CT değişkenleri arasında uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir. ME

⁵ Beta değerleri ve 0,05 güven aralığında t istatistik değerleri dikkate alındığında TDCH ve CT değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişki Kore (-0.6869*), İspanya (1.418*), Sri Lanka (1.001*), Fas (1.915*), Suudi Arabistan (1.491*), Umman (-1.048*), Yunanistan (-1.006*), Meksika (-0.2765*), Lübnan (-1.229*), İsrail (1.321*), Şili (1.731*), İran (1.543*), Brezilya (1.822*), Pakistan (1.693*), Ukrayna (1.33*) Ekvator (1.759*), Guatemala (-0.3772*), Yeni Zelanda (-0.04795*), Nijerya (-1.943*) İrlanda (0.9978*), Venezuela (1.002*), ve olmak üzere 21 ülke için istatistiksel olarak anlamlı bulunmazken, diğer 42 ülke için anlamlıdır. Bu ülkelerden Türkiye (3.841) içinde ilişkinin anlamlı olduğu tespit edilirken, 1 birim konteyner liman trafiğindeki artışın Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmine etkisi 0,2071 birim olarak tespit edilmiştir.

ve CT arasındaki uzun dönemli ilişki tahminci olarak yine Pedroni (2001) DOLSMG kullanılmıştır. Tahmin sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: DOLSMG tahmin sonuçları: ME-CT grup ortalama ve Türkiye

DOLSMG			
Kod	Ülke	Beta	t-ist
Genel	Grup Ortalama	0.5772	35.72
25	Türkiye	0.5371	6.666

*t tablo değeri $\alpha=0.05$ için 1.96’dır.

Tablo 8’de verilen DOLSMG tahmin sonuçlarına göre ME ve CT arasındaki uzun dönemli ilişki parametresi panelin geneli için 0.05 anlam düzeyinde 0.5818 olarak hesaplanmıştır. Yani uzun dönemde konteyner liman hacmindeki 1 birimlik artış, toplam mal ihracatında 0.58 birim artış yaratacaktır. Bu analiz sonucunda 46 ülke için değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu tespit edilirken, Türkiye (6.666) içinde ilişki anlamlıdır ve Türkiye konteyner liman trafiğindeki 1 birim artışın toplam mal ihracat hacmine etkisi 0,5371 birimdir.

Son olarak toplam mal ithalatı ile konteyner liman trafiği arasındaki ilişki içinde benzer süreçler izlenmiştir. Tablo 9’da Westerlund panel eşbütünleşme testi yer verilmiştir. Yine benzer şekilde heterojen panel veri modelleri için geçerli olan G_t ve G_α istatistiklerine göre değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ardından MI -CT arasındaki ilişki DOLSMG tahmincisi ile Tablo 10’da gösterilmiştir.

Tablo 9: MI-CT modeli için Westerlund ECM test sonuçları

İstatistik	Değer	z-değeri	p-değeri	Dirençli p-değeri
G_t	-1.546	-4.347	0.000	0.020
G_α	-4.536	-1.281	0.100	0.020
P_t	-12.657	-7.372	0.000	0.020
P_α	-3.672	-7.254	0.000	0.010

Tablo 10: DOLSMG tahmin sonuçları: MI-CT

DOLSMG			
Kod	Ülke	Beta	t-ist
Genel	Grup Ortalama	0.6365	38.06
25	Türkiye	0.323	4.382

*t tablo değeri $\alpha=0.05$ için 1.96'dır.

Tablo 10'da verilen DOLSMG tahmin sonuçlarına göre MI ve CT arasındaki uzun dönemli ilişki parametresi panelin geneli için 0.05 anlam düzeyinde 0.6365 olarak hesaplanmıştır. Bu uzun dönemde konteyner liman hacmindeki 1 birimlik artış, toplam mal ithalatında örneklem genelinde yaklaşık 0.64 birim artış yaratacağını göstermektedir. Söz konusu ilişki Türkiye (4.382) için anlamlı olup, konteyner liman trafiğindeki 1 birim artışın toplam mal ithalatına etkisinin 0,323 birim olduğu belirlenmiştir.

Stokastik Modeller

Gri sistem analizi ve bulgular

Stokastik yöntemlerden ARIMA, Box Jenkins vb. tek değişkenli zaman serisi tahminleme metodolojilerine alternatif olan bu yöntem bilinmeyen parametrelere sahip sistemlerle çalışılabilen sistemi ile geleneksel modellere göre bir üstünlüğe sahiptir (Kayacan, Ulutaş ve Kaynak, 2010, s. 1784). 1989'da Deng tarafından metodolojisi ortaya konan bu sistemde en yaygın kullanılan analiz gri tahminleme modelidir. Gri sistem teorisinin temel amacı, mevcut veriler yardımıyla sürece ilişkin gerçek kuralların ortaya konmasıdır. Bu bağlamda ilk olarak süreç gri dizinin oluşturulması ile başlar (Liu ve Lin, 1989 aktaran Kayacan vd., 2010,s. 1785). Zaman serisi tahminleme analizi açısından gri sistem teorisinde n fark denkleminin sırasını, m ise değişken sayısı olmak üzere GM (n,m) modeli tahminleme analizlerinde kullanılan gri modeli göstermektedir. Literatürde farklı kombinasyonlarda gri modeller olduğundan bahsedilse de araştırmacıların sıklıkla hesaplama kolaylığı açısından GM (1,1) modelini tercih ettiği görülmüştür (Kayacan vd., 2010, s. 1785). GM (1,1) modeli birinci dereceden tek değişkenli bir gri tahmin modelini ifade etmektedir (Deng, 1989,s.1). GM (1,1) modeli sadece pozitif veriler ile çalışmakta olup en az 4 gözlem sayısı ile başarılı analizler üretmektedir (Bağcı, 2020,s.262). GM (1,1) modelinin ARIMA ve çoklu regresyondan daha iyi sonuç verdiği bilinmektedir (Aydemir, Bedir ve Özdemir, 2013, s. 191).

Gri Sistem Analizi GM (1,1) modelinin negatif olmayan ve düzenli artan seriler için uygun olduğu bilinmektedir. GM (1,1) modelinin uygulama süreci için negatif olmayan ve düzenli (artış veya azalış) özellik göstermeyen tesadüfi değerlerden oluşan bir dizi $X^{(0)}$, n gözlem sayısını göstermek üzere aşağıdaki gibi olsun:

$$X^{(0)} = (x^{(0)}(1), x^{(0)}(2), x^{(0)}(3), \dots, x^{(0)}(n)) \quad n \geq 4$$

Burada $X^{(0)}$ dizi pozitif ham verilerden oluşan bir dizidir. Serideki rastgeleliği/ tesadüfiliği düzenlemek için birikimli üretim fonksiyonu kullanılarak monoton artan bir $X^{(1)}$ dizisi elde edilir:

$$X^{(1)} = (x^{(1)}(1), x^{(1)}(2), x^{(1)}(3), \dots, x^{(1)}(n)) \quad n \geq$$

Burada $X^{(1)}$ dizisi $X^{(0)}$ birikimli üretim fonksiyonu (Accumulated Generating Operation (AGO)) öyle ki $X^{(1)} = AGOX^{(0)}$ olup dizi elemanları aşağıdaki gibi hesaplanır (Deng, 1898: 7-8):

$$x^{(1)}(k) = \sum_{i=1}^k x^{(0)}(i) \quad k = 1, 2, 3, \dots, n \text{ 'dir.}$$

Elde edilen $X^{(1)}$ dizisi monoton artandır. $X^{(1)}$ kullanılarak ortalama değer fonksiyonu yardımıyla bir $Z^{(1)}$ dizisi elde edilir:

$$Z^{(1)} = (z^{(1)}(1), z^{(1)}(2), z^{(1)}(3), \dots, z^{(1)}(n))$$

Burada da

$$z^{(1)}(k) = 0,5 \cdot x^{(1)}(k) + 0,5 \cdot x^{(1)}(k + 1), \quad k = 2, 3, \dots, n \text{ 'dir.}$$

Gri sistem teorisinde a geliştirilen katsayı, b ise gri girdi olmak üzere $x^{(0)}(k)$ modellenecek belirli bir seri için bilgi yoğunluğunu en üst düzeye çıkaran gri bir türevdir (Deng, 1989, s.8). En küçük kareler metoduna göre,

$$\hat{a} = \begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix} = [B^T B]^{-1} B^T Y$$

Öyle ki

$$B = \begin{bmatrix} -z^{(1)}(2) & 1 \\ -z^{(1)}(3) & 1 \\ \vdots & \vdots \\ -z^{(1)}(n) & 1 \end{bmatrix} \quad Y = \begin{bmatrix} x^{(0)}(2) \\ x^{(0)}(3) \\ \vdots \\ x^{(0)}(n) \end{bmatrix}$$

Burada B matrisine veri matrisi denir.

$$\frac{dx^{(1)}}{dt} + a \otimes (x^{(0)}) = b$$

Yukarıda verilen eşitliğine göre GM (1, 1) gri fark denkleminin en küçük kareler tahmincisi aşağıdaki (*) denkliğindeki gibi elde edilir. (Deng, 1989, s.8)

$$x^{(0)}(k) + az^{(1)}(k) = b \quad (*)$$

(*) denklikte a ve b parametrelerinin belirlenmesinin ardından GM (1,1) modeli tahminleme için uygun hale gelecektir. Yukarıda verilen $\otimes (x^{(1)})$ gri sayıdır öyle ki gri sayının beyaz sayıya dönme değerleri $dx^{(t)}/dt$, $\bar{\otimes} (x^{(1)})$ için,

$$\varepsilon^{(1)} = \otimes (x^{(1)}) = \{x^{(1)} | \forall x^{(1)} \in \varepsilon^{(1)}\} = \left\{ \begin{array}{l} \overline{\otimes} (x^{(1)}) \\ \underline{\otimes} (x^{(1)}) \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} x^{(1)}(t + \Delta t)/\Delta t \\ x^{(1)}(t - \Delta t)/\Delta t \end{array} \right\}$$

Buradan GM (1,1) modelini temsi eden çözüm denklemi

$$\hat{x}^{(1)}(k+1) = (x^{(0)}(1) - \frac{b}{a})e^{-ak} + \frac{b}{a}$$

$$\hat{x}^{(0)}(k+1) = \hat{x}^{(1)}(k+1) - \hat{x}^{(1)}(k)$$

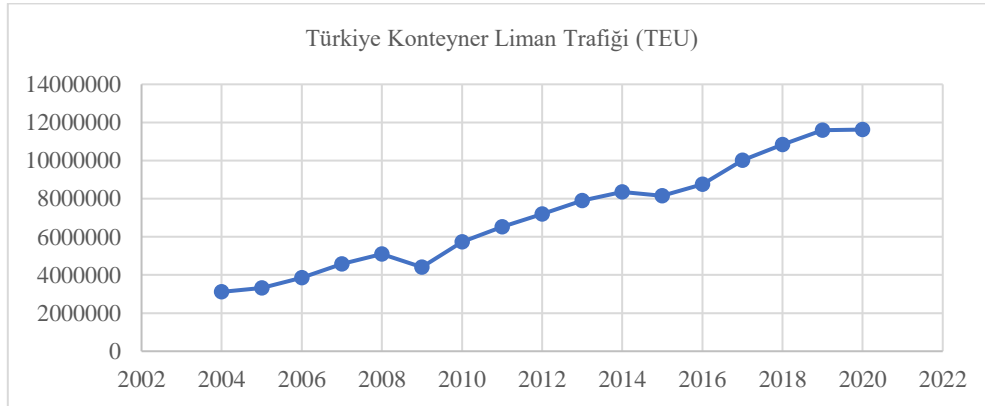
$\hat{x}^{(1)}(k)$ ve $\hat{x}^{(0)}(k)$ k noktasındaki $x^{(1)}$ ve $x^{(0)}$ değerleridir.

Gri sistem teorisinde rastsal ham veriler yardımıyla oluşturulan birikimli monoton artan dizi üzerinden işlem yapıldığından son durumda elde edilen dizi ters birikimli üretim fonksiyonu (Inverse Accumulated Generating Operation (IAGO)) yardımıyla orijinal değerlerine dönüştürülmelidir. Elde edilen değerler GM (1,1) modelinin tahmin değerleridir. IAGO fonksiyonu aşağıdaki gibi uygulanmaktadır.

$$\hat{x}^{(1)}(k+1) = \alpha^{(1)}\hat{x}^{(1)}(k+1) = \hat{x}^{(1)}(k+1) - \hat{x}^{(1)}(k)$$

Tahmin değerlerinin elde edilmesinin ardından hata paylarının değerlendirilmesinde MAPE, MAD ve RMSE fonksiyonları kullanılmaktadır. Analize döndüğümüzde Şekil 2'de gösterildiği üzere Türkiye'nin toplam konteyner yük trafiği (TEU)'nin 2004-2020 yıl aralığında da genel seyri monoton artan bir seriyi işaret etmektedir. Bu da GM (1,1) modelinin uygulanabilirliğini göstermektedir.

Şekil 2: Türkiye konteyner liman trafiği (TEU):2004-2020

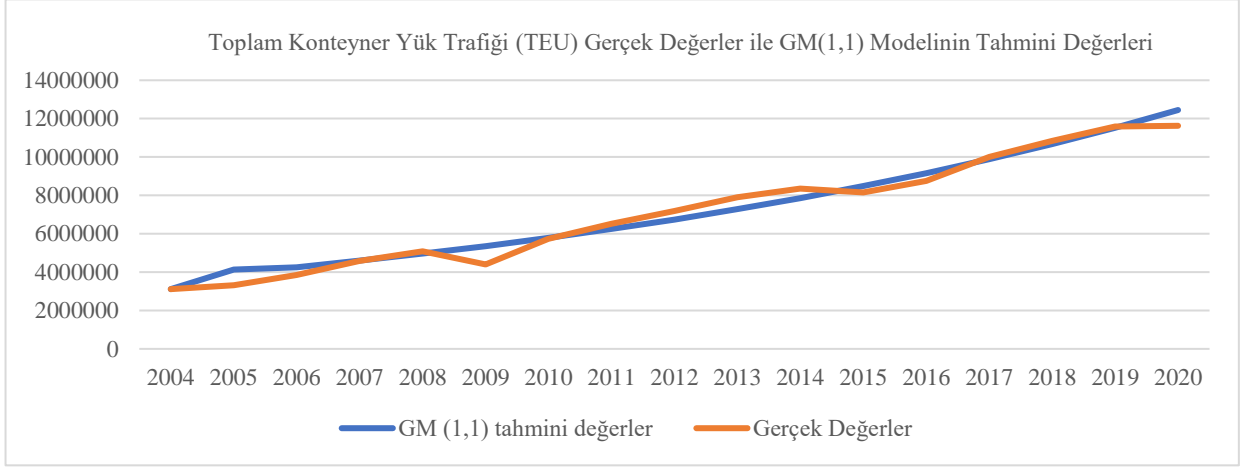
Kaynak: T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, t.y kaynağından elde edilen verilerle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu bağlamda sadece pozitif veriler ile çalışan GM (1,1) modeli, 2004-2020 yıl aralığındaki Türkiye konteyner liman trafiğinin tahmini için uygundur. Excel yardımıyla uygulanan GM (1,1) modeli ile gerçek verilere ait kestirimleri tahminleyen tahmin denklemi analiz sonucunda aşağıdaki gibi bulunmuştur.

$$y^{(1)}(k+1) = \left[y^{(1)}(k) - \frac{b}{a} \right] \cdot e^{-ak} + \frac{b}{a}$$

$$y^{(1)}(k + 1) = (3,312,208) \cdot e^{0.07665k} - 46,179,295$$

Şekil 3: Toplam konteyner yük trafiği (TEU) gerçek değerleri ile G (1,1) modelinin zamana göre tahmin değerlerinin karşılaştırmalı grafiği

Şekil 3'te verilen grafiğe göre, serinin gerçek değerlerinde meydana gelen dalgalanmalarda, GM (1,1) modeli tahmin sonuçlarının bazı yıllarda eşleştiği veya birbirine yakın değerler aldığı görülmektedir. Tablo 11'de gerçek değerler, GM (1,1) modeli ile hesaplanan tahmin değerleri ve hata oranları gösterilmiştir.

Tablo 11: Toplam konteyner yük trafiği (TEU) gerçek değerler, GM (1,1) tahmin değeri ve hata oranları

Yıllar	Gerçek Değerler	GM (1,1) Değerleri	Hata Oranları	Görelî Hata Oranları
2004	3113855	3113855	0	0
2005	3312208	4141131	828923.4	0.250263
2006	3858052	4256883	398830.6	0.103376
2007	4582268	4596011	13743.13	0.002999
2008	5091622	4962155	-129467	-0.02543
2009	4404442	5357469	953027.5	0.216379
2010	5743455	5784276	40821.1	0.007107
2011	6523506	6245085	-278421	-0.04268
2012	7192398	6742604	-449794	-0.06254
2013	7899933	7279759	-620174	-0.0785
2014	8351122	7859707	-491415	-0.05884

2015	8146398	8485856	339458.1	0.04167
2016	8761976	9161888	399912.3	0.045642
2017	10010536	9891777	-118759	-0.01186
2018	10843998	10679813	-164185	-0.01514
2019	11591837	11530629	-61208.4	-0.00528
2020	11626650	12449225	822574.7	0.070749
	MAPE	6,49 %		

Gri sistem analizi GM (1,1) ile yapılan Türkiye toplam konteyner yük tahmin modeli sonucunda MAPE değeri %6,49 olarak hesaplanmıştır. MAPE değeri gerçek değer ile tahmin değeri arasındaki farkın gerçek değere oranının yüzdesini göstermektedir. Literatürde %10'un altındaki MAPE değerine sahip tahmin modellerini Witt ve Witt (1992, s.25) “*doğru tahminler*” olarak değerlendirirken Lewis (1982, s. 259) bu tahminleri “*çok iyi*” tahmin modeli olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda Türkiye konteyner liman trafiği 2004-2020 yıllık seri kullanılarak yapılan GM (1,1) modeli, %6,49 MAPE değeri ile “doğru tahmin” modeli olarak değerlendirilebilir.

GM (1,1) ile 2021-2035 yıl Türkiye toplam konteyner yük trafiğine ilişkin tahmini değerler Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12: GM (1, 1) modeline göre 2021-2035 tahmini Türkiye limanlarındaki toplam konteyner yük trafiği ct (teu)

Yıllar	GM (1,1) Tahmini Değerler	Bir Önceki Yıla Göre Değişim Oranı
2021	13.441.001,96	0,07966576
2022	14.551.789,64	
2023	15.661.882,44	
2024	16.916.076,26	
2025	18.263.708,39	
2026	19.718.700, 66	
2027	21.289.606,01	
2028	22.985.658,72	
2029	24.816.828,77	
2030	26.793.880,38	
2031	28.928.435,32	
2032	31.233.041,21	

2033	33.721.245,28
2034	36.407.674,03
2035	39.308.119,18

Tablo 12’de GM (1,1) tahmin sonuçlarına göre Türkiye konteyner yük trafiğinin bir önceki yıla artış oranı %7,96 olarak hesaplanmıştır. Bu oran ile GM (1,1) modeline göre 2035 yılında Türkiye limanlarında ulaşılacak toplam konteyner yük trafiğinin 39,3 milyon TEU olacağı öngörülmüştür. Bu bağlamda yeni limanların tamamlanmasıyla 30 milyon TEU’yu aşan, 2023 İhracat Stratejisi ve Eylem planında açıkça bahsedilen bu kapasitenin âtil bir yatırımdan ziyade etkin ve gerekli bir yatırım olacağı öngörülmektedir.

Diğer yandan toplam konteyner liman trafiği ile dış ticaret değişkenleri arasındaki ilişkiyi inceleyen panel veri eşbütünlük analizi tahmin sonuçları baz alındığından toplam konteyner yükü (CT) (TEU) hacmindeki 1 birimlik değişimin Türkiye ihracat hacmindeki yaratacağı değişme 0,54 birim olarak hesaplanmıştır (Tablo 9’da yer alan DOLSMG tahmin sonuçları: ME-CT’ ye bakınız). Benzer şekilde sırasıyla ithalat hacmi ve toplam mal ticaret hacminde yaratacağı etki ise 0,32 birim ve 0,43 birim şeklinde bulunmuştur (sırasıyla Tablo 10 ve Tablo 12). Doğru orantı mantıyla Türkiye konteyner liman trafiği (CT) (TEU)’da meydana gelen 0,07966 birim değişimin ülke ihracat hacmi (yıllık ortalama 0,04302 birim değişme), ülke ithalat hacmi (yıllık ortalama 0,025 birim değişme) ve toplam mal ticaret hacmi (yıllık ortalama 0,0343 birim değişme) için yıllar bazına değişim yaratacağı hesaplanmıştır. Bu bağlamda ekonometrik model sonuçlarının GM (1,1) modeli sonucu ile entegrasyonu sonucunda 0,07966 konteyner liman trafik hacminde yıllık büyüme oranının, Türkiye ihracat, ithalat ve toplam mal ticaret hacmine nasıl yansıdığı Tablo 13’te gösterilmiştir.

Tablo 13: Gri sistem teorisi ile toplam konteyner yük trafiği (TEU) öngörüsü bağlamında 2021-2035 Türkiye ihracat, ithalat ve toplam mal ticaret hacmi tahminleri (Bin ABD \$)

Değişim Oranı	1	0.54	1	0.32	1	0.43
	0.079665763	0.04302	0.079665763	0.025	0.079665763	0.0343
	İhracat		İthalat		Toplam Mal Ticaret Hacmi	
2021	176,949,297.18		225,163,426.48		402,497,228.83	
2022	184,561,569.65		230,957,341.13		416,285,285.91	
2023	192,501,318.36		236,900,345.04		430,545,670.51	
2024	200,782,631.18		242,996,274.57		445,294,562.82	
2025	209,420,202.05		249,249,064.82		460,548,697.28	
2026	218,429,357.00		255,662,752.12		476,325,381.62	

2027	227,826,081.40	262,241,476.70	492,642,516.45
2028	237,627,048.31	268,989,485.28	509,518,615.59
2029	247,849,648.03	275,911,133.91	526,972,827.08
2030	258,512,019.00	283,010,890.68	545,024,954.89
2031	269,633,079.97	290,293,338.69	563,695,481.42
2032	281,232,563.56	297,763,178.96	583,005,590.70
2033	293,331,051.28	305,425,233.47	602,977,192.46
2034	305,950,010.04	313,284,448.28	623,632,946.96
2035	319,111,830.25	321,345,896.74	644,996,290.74

Tablo 13'te verilen 2035 yılı mal ihracatı, ithalatı ve toplam mal ticaret hacminin 2035 yılında tahmin değerleri sırasıyla 319,1 milyar dolar, 321,3 milyar dolar ve 645 milyar dolar olarak hesaplanmıştır.

Markov zincirleri analizi ve bulgular

Markov zincirleri analizi teknik olarak matris cebiri ve olasılık kanunlarından yararlanarak karar vericilere, ilgili sistemin mevcut özelliklerinde meydana gelebilecek davranış değişikliklerini saptayan ve bu yolla etkin ve pratik bir tahmin tekniği olarak kullanılan yöntemlerden birisidir (Soykan, 2010, s. 95). Markov zinciri analizi bir sürecin zaman içerisinde bulabileceği farklı durumlar arasında yaptığı hareketlerin incelenmesi yoluyla stokastik süreçlerin analizinde kullanılmaktadır. Markov zincirleri, geçmişteki olaylardan ziyade, sadece mevcut durumuna bağlı olarak sürecin gelecekte nasıl gelişeceğini gösteren olasılıkları içeren bir yapıya sahiptir (Özdemir ve Gümüsoğlu, 2007, s.339). Markov zinciri analizinde şu anki mevcut veriden yararlanılarak bir sonraki veri tahmin edilebilmektedir. Bu durum markovyen özellik olarak adlandırılmaktadır. Bu özellik, Markov zinciri analizlerinin, zaman serileri veya deterministik modellerden farklılaşmasını sağlamaktadır. Markov sürecinde $t=0$ durumunda q_i sisteminin başlangıçta i durumda olma olasılığını göstermek üzere, $P(X_{t_0} = i) = q_i$ şeklinde gösterilsin. Başlangıçta $i=1,2,\dots,s$ olmak üzere durum uzayındaki tesadüfi değişkenlerin olma olasılıklarını ifade eden $q = [q_1, q_2, \dots, q_s]$ vektörü başlangıç olasılık vektörüdür ve $\sum_1^s q_i = 1$ ' dir.

- Geçiş Olasılıkları ve Geçiş Olasılıkları Matrisi

n zaman sayısını, i ve j indisleri de durumları temsil etmek üzere

$$p_{i,j} = P(X_{n+1} = j | X_n = i)$$

olasılık değeri n . zamanda i durumdayken $n+1$.zamanda j durumuna geçme olasılığını göstermektedir. Tüm durumlar için hesaplanan bu değer geçiş olasılıkları olarak tanımlanır. Bu geçiş olasılıkları zamandan

bağımsız kabul edilir (Can, 2006,s. 20). Bu olasılık değerlerinin oluşturduğu matrise geçiş olasılıkları matrisi veya tek adım geçiş matrisi denir ve $P = [p_{ij}]$ olarak gösterilir (Chung ve Walsh, 2005, s. 245). Geçiş matrisi sonlu S durum uzayı için geçiş matrisi aşağıdaki gibidir

$$P = [p_{ij}] = \begin{matrix} & \begin{matrix} 1 & 2 & 3 & \dots & N \end{matrix} \\ \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ \vdots \\ N \end{matrix} & \begin{bmatrix} p_{11} & p_{12} & \dots & \dots & p_{1N} \\ p_{21} & p_{22} & \dots & \dots & p_{2N} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \ddots & \vdots \\ p_{N1} & p_{N2} & \dots & \dots & p_{NN} \end{bmatrix} \end{matrix}$$

$p_{ij} \in [0,1]$.

Geçiş olasılıkları zamana bağlı olarak değişmeyen, $i,j=1,2,\dots,M$ ve her $n=0,1,2,\dots$ için

$$P(X_{n+1} = j | X_n = i) = P(X_1 = j | X_0 = i) = p_{ij}$$

Özelliği gösteren geçiş olasılıkları zaman içinde homojen hale gelir ve p_{ij} şartlı olasılıkları ifade eder (Can, 2006, s. 20). Bu bağlamda markovyen özellik gösteren ve geçiş olasılıkları zaman içinde homojen olan stokastik süreç *Markov Zinciri* olarak adlandırılır (Or, 1986, s. 2-3).

P geçiş matrisi (Tijms, 2003, s. 83), s.

$$\sum_{j=1}^N p_{ij} = 1, \quad i = 1,2,\dots,N$$

$$p_{ij} \geq 0 \quad \forall i,j$$

Olmak üzere n anında i durumundayken n+1 durumunda j durumda olan p_{ij} geçiş olasılığını ifade eder. Sistem m anında i durumundayken n adım sonra j durumunda olma olasılığı ise p_{ij}^n ile gösterilir ve buna n. adım geçiş olasılığı adı verilir. p_{ij}^n geçiş olasılığı aşağıdaki gibi ifade edilir (Tijms, 2003, s. 87);

$$p_{ij}^n = P(X_{n+m} = j | X_m = i) = P(X_n = j | X_0 = i) \quad i, j \in S$$

ve her $n=1,2,\dots$ öyle ki $p_{ij}^0 = p_{ij}$ olmak üzere

$$p_{ij}^0 = \begin{cases} 1, & j = i \\ 0, & x \neq i \end{cases}$$

(n) adım geçiş olasılıklarını hesaplamak için Chapman-Kolmogorov denkleminde yararlanılır (Hillier ve Lieberman, 2001, s. 808).

$$p_{ij}^n = \sum_{k=0}^M p_{ik}^m p_{kj}^{n-m} \quad i, j = 0,1, \dots, M$$

$$m = 1,2, \dots, n - 1$$

$$n = m + 1, m + 2, \dots$$

Benzer şekilde n. adım geçiş olasılıkları matrisi de

$$P^n = P P^{(n-1)} = P^{(n-1)} P$$

ile hesaplanır. Böylelikle, n . adım geçiş matrisinin, tek adım geçiş matrisinin n . kuvvetine eşit olduğu görülmüştür. $n \rightarrow \infty$ için n 'nin yeterince büyük değerleri için tek adım geçiş matrisinin n . kuvveti bir limit matrisine yakınsar. Yakınsadığı limit matris Markov zincirinin denge matrisidir (Can, 2006, s. 54), s.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \alpha(n) = \lim_{n \rightarrow \infty} P^n$$

Denge durum matrisinin tüm satırları birbirine eşittir ve denge durum matrisinin satır vektörü denge durum vektörüdür. Denge durum vektörü $v = [v_1 \ v_2 \ v_3 \ \dots \ v_n]$ olmak üzere $\sum_{i=1}^n v_i = 1$ 'dir.

Denge durum vektörünün kısa yoldan çözümü $V.P=V$ ile de hesaplanabilir (Ergeç, 1996, s. 134; Can, 2006, s. 58).

Burada Gri Sistem Analizine benzer şekilde 2004-2020 yılları arası veri seti kullanılmıştır. Kullanılan veri setinin bir önceki yıla göre değişim oranlarına göre oluşturulan sınıf aralıkları Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14: Yıllık toplam konteyner yük trafiği (TEU) ve değişim oranlarına göre durumlar

Yıl	Toplam Liman Konteyner Yük Trafiği (TEU)	Bir Önceki Yıla Göre Değişim Oranları	Durumlar (X_i)
2004	3,113,855	-	-
2005	3,312,208	0.0637	3
2006	3,858,052	0.1648	4
2007	4,582,268	0.1877	4
2008	5,091,622	0.1112	3
2009	4,404,442	-0.1350	1
2010	5,743,455	0.3040	5
2011	6,523,506	0.1358	3
2012	7,192,398	0.1025	3
2013	7,899,933	0.0984	3
2014	8,351,122	0.0571	3
2015	8,146,398	-0.0245	2
2016	8,761,976	0.0756	3
2017	10,010,536	0.1425	4
2018	10,843,998	0.0833	3
2019	11,591,837	0.0690	3
2020	11,626,650	0.0030	2

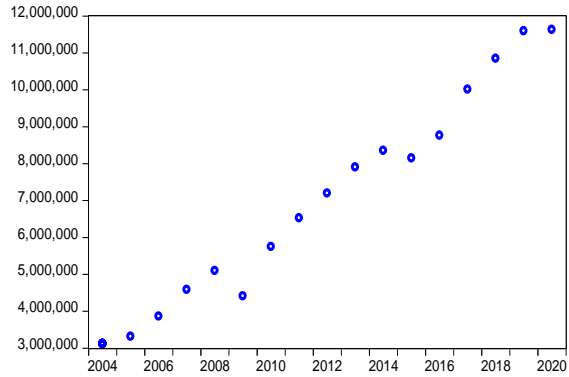
Not: Durumlar, Tablo 16'da verilen serinin yıllık değişim oranlarına göre belirlenen durum uzayına göre tespit edilmiş ve 2004-2020 yıllarında konteyner liman yükünün hangi durumda olduğu gösterilmiştir.

İlk olarak Türkiye limanlarında 2004-2020 yılları arasındaki konteyner yük trafiği serisinin otokorelasyonlu olup olmadığı incelenmiştir. Şekil 4’te gösterilen otokorelasyon ve kısmi otokorelasyon grafikleri ve nokta grafiğine göre serinin otokorelasyonlu olduğu tespit edilmiştir. Bir başka ifadeyle, serinin otokorelasyonlu olması, serinin hata terimlerinin birbirini izleyen değerleri arasında ilişkinin varlığını göstermektedir (Ünver ve Gamgam, 1996, s. 345; Yavuz, 2009, s. 126). Sürecin otokorelasyonlu olması Markov süreci yapısını desteklediğini göstermektedir (Özdağoğlu, Özdağoğlu ve Gümüş, 2012, s. 127).

Şekil 4: 2004-2020 Türkiye yıllık konteyner liman yükü verilerinde otokorelasyon

Date: 12/04/21 Time: 18:06
Sample: 2004 2020
Included observations: 17

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.828	0.828	13.828	0.000	
2	0.630	-0.174	22.380	0.000	
3	0.451	-0.056	27.077	0.000	
4	0.299	-0.042	29.303	0.000	
5	0.183	-0.009	30.209	0.000	
6	0.043	-0.195	30.264	0.000	
7	-0.096	-0.109	30.562	0.000	
8	-0.220	-0.100	32.296	0.000	
9	-0.309	-0.052	36.160	0.000	
10	-0.365	-0.068	42.324	0.000	
11	-0.390	-0.026	50.492	0.000	
12	-0.387	-0.026	60.167	0.000	
13	-0.399	-0.144	73.024	0.000	
14	-0.359	0.077	86.935	0.000	
15	-0.270	0.081	98.733	0.000	
16	-0.139	0.114	104.98	0.000	

Şekil 4’te nokta grafiğine göre pozitif otokorelasyonlu olduğu görülen 2004-2020 yıl aralığı Türkiye limanlarındaki konteyner yük trafiği serisinin, verileri arasındaki değişim oranları için maksimum, minimum değerleri, aralık genişliği ve sınıf aralığı ve bu değerlere göre oluşturulan durum uzayları Tablo 15’te gösterilmiştir.

Tablo 15: Değişim oranları minimum ve maksimum değerlerine göre oluşturulan durumlar (X_i), sınıflar ve frekanslar

Minimum	-0.13496	
Maksimum	0.3040	
Aralık Genişliği	0.43898	
Sınıf Aralığı	0.08994*	
Sınıf Sayısı	5	
Durumlar (X_i)	Sınıflar	Frekanslar
1 (X_1)	(-0,134963) – (-0,045023)	1
2 (X_2)	(-0,044023) – 0,045916	2
3 (X_3)	0.046916 – 0.136856	9

4 (X_4)	0.137856 – 0,227795	3
5 (X_5)	0,228795 – 0,318734	1
(*: Değişim oranlarının ortalaması olarak belirlenmiştir)		

Tablo 15’te verilen durumlara göre, 2004-2020 yıl aralığında Türkiye liman konteyner yük trafiği verileri için durumlar arası geçiş sayıları tablosu Tablo 16’da gösterilmiştir.

Tablo 16: Geçiş sayıları tablosu

Durumlar	1	2	3	4	5	Toplam Geçiş Sayısı
1	0	0	0	0	1	1
2	0	0	1	0	0	1
3	1	2	4	2	0	9
4	0	0	2	1	0	3
5	0	0	1	0	0	1
Toplam Geçiş Sayısı	1	2	8	3	1	15

Tablo 16’da verilen geçiş sayıları tablosu yardımıyla elde edilen olasılık;

$$p_{i,j} = P(X_{t+1} = j, X_t = i)$$

değerlerini indis olarak kabul eden geçiş olasılıkları matrisi ise aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$P = \begin{bmatrix} 0.0000 & 0.0000 & 0.0000 & 0.0000 & 1.0000 \\ 0.0000 & 0.0000 & 1.0000 & 0.0000 & 0.0000 \\ 0.1111 & 0.2222 & 0.4444 & 0.2222 & 0.0000 \\ 0.0000 & 0.0000 & 0.6667 & 0.3333 & 0.0000 \\ 0.0000 & 0.0000 & 1.0000 & 0.0000 & 0.0000 \end{bmatrix}$$

$n=1,2,3,\dots$ olmak üzere n değeri büyüdükçe P^n matrisleri $p_{i,j}$ geçiş olasılık değerleri bir sayıya yakınsamaktadır. Bu yolla oluşturulan matris denge matrisi olarak tanımlanmaktadır. Bu analizdeki virgülden sonra 5 basamağa kadar hassaslaştırılmış denge durum matrisi P^{14} olduğu tespit edilmiştir.

$$P^{14} = \begin{bmatrix} 0.06250 & 0.12500 & 0.56250 & 0.18750 & 0.06250 \\ 0.06250 & 0.12500 & 0.56250 & 0.18750 & 0.06250 \\ 0.06250 & 0.12500 & 0.56250 & 0.18750 & 0.06250 \\ 0.06250 & 0.12500 & 0.56250 & 0.18750 & 0.06250 \\ 0.06250 & 0.12500 & 0.56250 & 0.18750 & 0.06250 \end{bmatrix}$$

Denge durum matrisinin bütün satırları ve sütunları kendi içlerinde birbirine eşittir ve aynı zamanda denge durum matrisinin satırı denge durum olasılık vektörünü vermektedir. Denge durum olasılık vektörü:

$$V = [v_1 \ v_2 \ v_3 \ v_4 \ v_5] = [0.06250 \ 0.12500 \ 0.56250 \ 0.18750 \ 0.06250]$$

'dür. Denge durum olasılık vektörüne göre uzun dönemde Durum 1'in gerçekleşme olasılığı %6,25; Durum 2'nin gerçekleşme olasılığı %12,5; Durum 3'ün gerçekleşme olasılığı %56,25; Durum 4'ün gerçekleşme olasılığı %18,75 ve son olarak Durum 5'in gerçekleşme olasılığı ise %6,25'tir. Bu bağlamda en yüksek olasılık Durum 3'e aittir. Durum 3'e göre Türkiye konteyner liman yük trafiği %56,26 olasılıkla minimum %4.7 maksimum %13,7 ortalama olarak %9,2 büyüme gösterecektir. Durum 3'e göre oluşturulan tahmin sonuçları Tablo 17'de gösterilmiştir.

Tablo 17: 2021-2035 yılı toplam konteyner yük trafiği (TEU) tahmini: Üç farklı senaryo

Yıl	En Kötü Senaryo %4,7 Büyüme	Ortalama Değer %9,2 Büyüme	En Yüksek Senaryo %13,7 Büyüme
2021	12172126	12694973.9	13217821.34
2022	12743193.76	13861461.28	15026752.95
2023	13341053.76	15135132.25	17083246.8
2024	13966962.96	16525835.45	19421183.16
2025	14622237.34	18044324.48	22079078.98
2026	15308254.59	19702341.03	25100722.48
2027	16026457.04	21512705.7	28535894.52
2028	16778354.69	23489417.11	32441188.76
2029	17565528.4	25647760.16	36880944.02
2030	18389633.16	28004424.22	41928304.23
2031	19252401.64	30577632.15	47666423.46
2032	20155647.79	33387281.26	54189835.89
2033	21101270.66	36455097.13	61606013.23
2034	22091258.4	39804801.6	70037135.25
2035	23127692.42	43462296.23	79622102.74

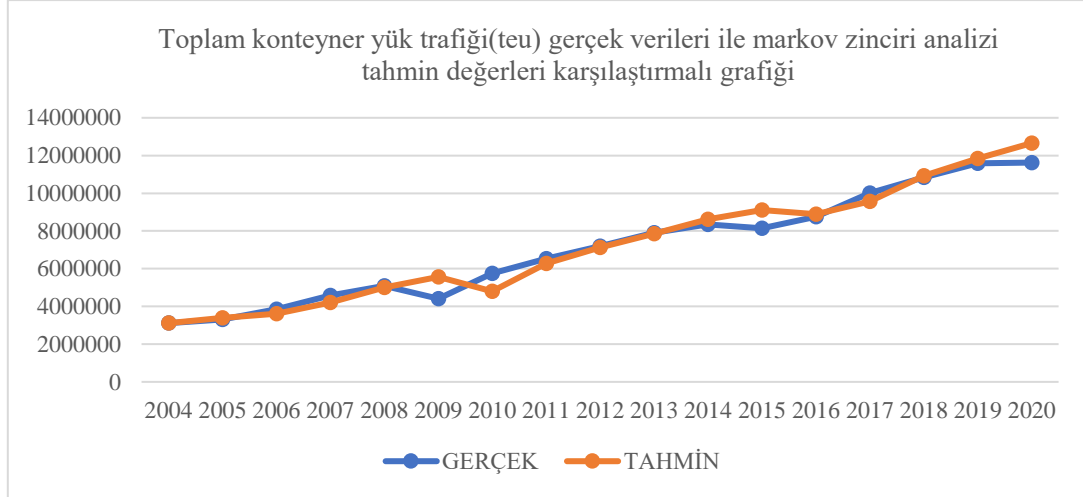
Tablo 17'ye göre 2035 yılında Türkiye Konteyner liman yük trafiği en kötü senaryoya göre 23 milyon TEU'ya; en iyi senaryoya göre ise 79,6 milyon TEU'ya ulaşacaktır. Bu iki senaryonun ortalamasına göre ise 43,4 milyon TEU olacaktır. Tablo 18'de ortalama senaryo için Markov zinciri analizinin MAPE değeri hesaplanmıştır.

Tablo 18: Toplam konteyner yük trafiği (TEU) gerçek değerler, Markov Zinciri Analizi ortalama senaryo tahmin değeri ve hata oranları

Yıllar	Gerçek Değerler	Markov Zinciri Tahmin Değerleri	Hata Oranları	Görel Hata Oranları
2004	3113855	3113855	0	0.00000
2005	3312208	3399974	-87766	-0.02650
2006	3858052	3616553	241499	0.06260
2007	4582268	4212552	369715	0.08068
2008	5091622	5003313	88309	0.01734
2009	4404442	5559470	-1155028	-0.26224
2010	5743455	4809147	934308	0.16267
2011	6523506	6271197	252309	0.03868
2012	7192398	7122923	69475	0.00966
2013	7899933	7853277	46656	0.00591
2014	8351122	8625824	-274703	-0.03289
2015	8146398	9118471	-972073	-0.11933
2016	8761976	8894936	-132960	-0.01517
2017	10010536	9567077	443459	0.04430
2018	10843998	10930362	-86364	-0.00796
2019	11591837	11840407	-248570	-0.02144
2020	11626650	12656962	-1030312	-0.08862
	MAPE 5,85 %			

Tablo 18’de görüldüğü üzere Markov Zinciri Analizi ile yapılan konteyner yük tahmini MAPE değeri %5,85 olduğundan yapılan analizin “doğru tahmin” veya “çok iyi tahmin” olduğu görülmüştür. Diğer yandan Tablo 13’te verilen GM (1,1) tahmin modeli MAPE değeri ile de karşılaştırıldığında Markov zinciri analizinin GM (1,1) modeline göre de daha iyi bir tahmin yöntemi olduğunda da söylenebilir. Tablo 18’den yararlanılarak Markov zinciri analizi tahmin sonuçları ve gerçek değerlerinin karşılaştırmalı grafiksel gösterimi Şekil 5’te yer almaktadır.

Şekil 5: Toplam Konteyner Yük Trafığı (TEU) gerçek verileri ile Markov Zinciri Analizi uzun dönem gerçekleşmesi muhtemel en yüksek olasılıklı durumun ortalama değerlerine göre tahmini değerlerin grafiksel karşılaştırması

Markov zincirleri analizi sonucunda %56,25 olasılıkla gerçekleşmesi muhtemel durumun ortalama değerine göre mevcut verilerin tahminlemesi sonucu elde edilen tahmini değerlerin gerçek değerlere yakın olduğu Şekil 5'te görülmektedir. En iyi senaryo ve ortalama senaryo varsayımı altında 2035 yılında yapılması ve tamamlanması olan Çandarlı, Uluslararası Mersin Konteyner Limanı ve özellikle Marmara bölgesinde liman altyapı destek ve geliştirme yoluyla ulaşılması planlanan 30 Milyon TEU'yu aşan kapasitenin etkin kullanımda olacağı söylenebilir.

GM (1,1) Modeli ile panel eşbütünlüşme analizi sonuçlarının entegrasyonuna benzer şekilde doğru orantı mantıyla Markov zinciri analizi ortalama senaryo varsayımı altında Türkiye konteyner liman yük trafiği (CT) (TEU)'de meydana gelen 0,0918 birim değişiminin ülke ihracat hacmi (yıllık ortalama 0,0496 birim değişme), ülke ithalat hacmi (yıllık ortalama 0,0296 birim değişme) ve toplam mal ticaret hacmi (yıllık ortalama 0,0393 birim değişme) için yıllar bazındaki yaratacağı değişimler ile Türkiye 2021-2035 yıl aralığında limanlarda oluşacak konteyner yük trafik hacmi Tablo 19'daki gibi hesaplanmıştır.

Tablo 19: Markov Zincirleri Analizi ile Toplam Konteyner Yük Trafik (TEU) öngörüsü bağlamında 2021-2035 Türkiye ihracat, ithalat ve toplam mal ticaret hacmi tahminleri (Bin ABD \$)

Yıllar	İhracat Hacmi (ME)	İthalat Hacmi (MI)	Toplam Mal Ticaret Hacmi (TMCH)
2021	178,060,933.243	226,023,783.890	404,467,054.737
2022	186,887,769.825	232,725,705.515	420,369,866.127
2023	196,152,170.351	239,626,348.500	436,897,943.301
2024	205,875,825.740	246,731,605.210	454,075,870.422
2025	216,081,502.173	254,047,542.729	471,929,198.251
2026	226,793,094.399	261,580,408.037	490,484,482.152
2027	238,035,681.674	269,336,633.348	509,769,321.592
2028	249,835,586.486	277,322,841.598	529,812,401.192
2029	262,220,436.180	285,545,852.103	550,643,533.394
2030	275,219,227.642	294,012,686.382	572,293,702.801
2031	288,862,395.195	302,730,574.151	594,795,112.270
2032	303,181,881.849	311,706,959.498	618,181,230.807
2033	318,211,214.096	320,949,507.237	642,486,843.349
2034	333,985,580.401	330,466,109.455	667,748,102.506
2035	350,541,913.593	340,264,892.253	694,002,582.336

Tablo 19'a göre 2035 yılında toplam konteyner liman kapasitesinin kademeli büyümesi bağlamında ulaşılabilecek tahmin edilen ihracat hacmi 350,5 milyar dolar, ithalat hacmi 340,2 milyar dolar ve toplam mal ticaret hacmi ise 694 milyar dolar olacaktır.

Tablo 19'da elde edilen Markov zinciri analiz sonuçlarının, Tablo 12'de gösterilen GM (1,1) analizi sonuçlarından daha yüksek tahminler yaptığı görülmektedir. Markov zinciri analizi ile yapılan tahminleme de 2034 yılında cari açığın cari fazlaya döneceği de tahmin edilmiştir. Genel olarak her iki analiz sonucunda Türkiye limanlarındaki konteyner yük trafiğinin 2035 yılı için 30 milyon TEU'yu geçeceği, bu hacme bağlı olarak ülke mal ihracat hacminin 319-350 milyar dolar seviyelerini ve mal ithalat hacminin yine 321-341 milyar doları seviyelerini ve toplam mal ticaret hacminin ise de 644-694 milyar doları seviyelerini bulacağı tahmin edilmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Uluslararası ticaretin daha kolay hale getirilmesi, dış ticaret için gerekli olan işlemlerin basitleştirilip, söz konusu işlemler için gereken belgelerin ve maliyetlerin azaltılması ile mümkün görünmektedir. Ticarete konu malların satıcılar ve alıcılar arasındaki hareketini sağlayan süreçlerin hız, zaman, maliyet, kalite, güven, memnuniyet, kapasite ve yeterlilik gibi kriterlere göre yüksek performans sağlaması çok önemlidir. Bu durumda da uluslararası ticaret ile lojistiğin entegrasyonun önemi ön plana çıkmaktadır. Günümüzde işletmeleri optimum maliyetlere yaklaşma konusunda destekleyen, kaliteli, güvenli ve hızlı süreç yöntemini bünyesinde bulunduran, dünyanın herhangi bir yerindeki nihai müşterinin memnuniyetini gözeten ve en önemlisi küresel pazarda rekabet avantajı elde edilebilmesini sağlayan lojistik ve alt modlarının iyileştirilmesi, ülkelerin uluslararası ticareten daha fazla pay alabilmeleri için bir gereklilik olarak görülmektedir. Diğer yandan geçmişten günümüze uluslararası ticarete en çok kullanılan lojistik alt modunun ise denizyolu taşımacılığı ve liman operasyonları olduğu bilinmektedir. Denizyolu taşımacılığının tüm dünya genelinde küresel ticaretteki mal akışının %80 ve üzeri gibi paya aracılık ettiği bilinmektedir. Tek seferde büyük tonajlı yük taşıma kapasitesi, düşük maliyetler, güvenli taşımacılık düzeyi, sınır geçiş prosedürlerinin azlığı, çevreye en duyarlı taşıma modu özelliği denizyolu taşımacılık modunun sağlamış olduğu avantajlar olup, denizyolu taşımacılığının diğer taşıma modlarına göre daha çok tercih edilmesine neden olmaktadır. Ayrıca yer kürenin dörtte üçünün su olması da denizyolu taşımacılığının yüzyıllardır hem yolcu hem de yük taşımacılığına hizmet etmesine zemin oluşturmaktadır. Denizyolu taşımacılığı ve limanlarının sahip olduğu bu avantajlar nedeniyle uluslararası ticaretteki rolünün yoğunluğunun devam edeceği öngörülebilmektedir.

Denizyolu taşımacılığı ve limanların performansını artıracak gelişmelerin uluslararası ticaretle ilişkisi, literatürde genellikle dolaylı olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Ulusal ve uluslararası pek çok çalışmada denizyolu taşımacılığı ve limanların, uluslararası mal akışındaki yoğun kullanımı sebebiyle dış ticaretin önemli bir parçası olduğuna değinilmiştir. Liman altyapısının yeterliliği, kalitesinin yüksekliği, ülkedeki liman sayısı gibi ölçütlerin uluslararası ticareti kolaylaştıran kriterler olduğundan bahsedilmiş, liman performansının da özellikle uluslararası rekabet açısından dolaylı olarak uluslararası ticareti etkilediği vurgulanmıştır. Ancak denizyolu taşımacılığı ve liman performansı ve işlem kapasitesinin, uluslararası ticaretle doğrudan ilişkisini ortaya koyan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmada denizyolu taşımacılığının ve limanların en önemli çıktılarında biri olan konteyner liman yük trafiği verileri ile dış ticaret değişkenleri arasındaki ilişki ekonometrik modellerle incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda konteyner liman yük trafiğinde meydana gelen 1 birimlik artışın ülkelerin dış ticaret hacmini, ihracat ve

ithalat hacmini heterojen şekilde artırdığı belirlenmiştir. Bu sonuç, literatürdeki çalışmalardan elde ettiği doğrudan ilişki bağlamında farklılaşmıştır.

Konteyner liman yük trafiği ile dış ticaret değişkenleri arasındaki ekonometrik ilişkiyi tespit etmek amacıyla kurulan panel veri analizde coğrafi konumu sebebiyle Asya- Avrupa arasında daha çok karayolu köprüsü görevi gören, yarımada ülkesi olan ve denizyolu taşımacılığında konteyner yük hacmi olarak dünyada 15. Sırada, Asya ülkeler arasında ise 11. Sırada yer alan Türkiye de yer almaktadır. Analiz bulgularında Türkiye limanlarındaki konteyner yük hacmindeki 1 birim artışın, toplam dış ticaret hacmini 0,21 birim; ihracat hacmi 0,54 birim ve ithalat hacmini ise 0,32 birim artırdığı tespit edilmiştir. Bu bulgu Türkiye'nin dünya konteyner yük trafiğinden daha fazla pay almasının dış ticaret hacmini artıracak olduğunu göstermektedir.

Öyle ki günümüzde doğu- batı ticaret ekseninde coğrafik olarak önemli konuma sahip olan Türkiye'nin dünya konteyner taşımacılığı pazarından hak ettiği yeri aldığını söylemek pek mümkün değildir (Ateş, Karadeniz ve Eşer, 2010, s. 83). Diğer yandan konteyner liman yük trafiği, ülke limanlarının kullanılan kapasitesiyle ilişkidir. Bu bağlamda Türkiye 2010 Ulusal Kıyı Planı, 2023 T.C. İhracat Stratejisi ve Eylem Planı, 11. Kalkınma Planı (2019-2023) ve 2021 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programında “Türkiye'nin bölgesel ve kıtasal anlamda aktarma merkezi ve “Bir Yol Bir Kuşak” girişimi güzergahında etkin olmasını teminen büyük liman yatırımları” hedefi altında mega konteyner liman projeleri yer almaktadır. Özellikle 2023 T.C. İhracat Stratejisi ve Eylem Planı'nda “ülke ihracat performansını artırmak” ve “ihracatı 500 milyar dolara çıkarmak” ana hedefi ile ülkenin uluslararası rekabetçiliğini de artıracak olan yatırım ve altyapı kapsamındaki, 2035 yılında tamamlanıp hizmete girmesi planlanan mega liman projelerinin kapasitesi 31,4 milyon TEU'dur. Bu hacim 2020 yılı gerçekleşen Türkiye 11 milyon 626 bin TEU konteyner liman trafik hacminin yaklaşık 3 katıdır ve günümüzde Çin'den sonra en fazla konteyner liman yük trafiğine sahip Singapur'un gerçekleşen potansiyeli kadardır. Bu liman projelerin hayata geçmesi durumunda oluşan kapasitenin atıl veya etkin bir yatırım olup olmadığı da liman yatırımlarının yüksek maliyetleri bağlamında üzerinde durulması gereken, önemli bir karardır. Diğer yandan söz konusu mega liman projeleri ülke kalkınma planlarında yer almalarına rağmen, kamu ile paylaşılan bir kapasite- kullanım analizi içermemektedir. Ayrıca literatürden Türkiye için liman yük trafiği tahminine yönelik yapılan araştırmalar genellikle tek bir liman örnekleme ile sınırlı kalmıştır. Bu çalışmanın yapılmasının ana nedenlerinden birisi de bu durumdur. Bu bağlamda ulaşılan en güncel verilerin 2004-2020 yıl aralığı olması nedeniyle ihracat, ithalat, transit geçiş ve kabotaj olmak üzere, Türkiye genelindeki tüm konteyner limanlarda toplam konteyner liman yük trafiği gerçek verileri elde edilmiştir. Elde edilen veriler üzerinden literatürde konteyner liman trafiği tahmininde sık kullanıldığı görülen ve doğru tahminleme yaptığı

belirlenen (An ve Xu, 2009; Liu ve Tian, 2012; Chen vd.,2013; Du,2013; Hou vd.,2014; Twrdy ve Barista, 2016; Wang ve Wang, 2018; Zang, Fu ve Li, 2020)⁶ stokastik yöntemlerden Gri Sistem Analizi ve Markov Zincirleri Analizi ile Türkiye'nin 2035 yılına kadar talep edilecek konteyner liman yük trafiği projeksiyonu, diğer bir ifade ile mevcut ülke konteyner liman yük trafiğinin 2035 yılına dek yıllık büyüme oranları ve hacimlerdeki artış tahmini edilmiştir. Gri Sistem analizine (GM (1,1)) göre 2035 yılında Türkiye konteyner liman yük trafiğinin 39, 3 milyon TEU'ya (MAPE= %6,49); Markov zincirleri analizine göre ise en yüksek olasılıklı durumun ortalama değerine göre 43,4 milyon TEU'ya (MAPE=%5,85)'ya ulaşacağı sonucuna ulaşılmıştır. Markov zincirleri analizinin MAPE değerine göre daha iyi bir tahminleme yaptığı sonucuna ek olarak her iki analizde inşaatı planlanan ve yapım süreci devam eden dev projelerin gelecek için ihtiyaç olduğu, oluşacak talebi karşılamak için mevcut kapasiteye ek olarak etkin bir yatırım olacağını göstermektedir. Sonuç olarak bu mega liman projelerinin, küresel açıdan konteyner taşımacılığında ülke limanların uğrak olarak tercih edilme potansiyelini destekleyecek yatırımlar olacağı söylenebilir.

2035 yılına kadar tahmin edilen söz konusu konteyner liman yük trafik hacminin ülke dış ticaretine, ihracatına ve ithalatına nasıl yansıdığı ekonometrik analiz bulguları ile stokastik süreç bulguları birlikte ele alınmıştır. GM (1,1) ve Markov zinciri analizi sonucunda elde edilen Türkiye konteyner liman trafik hacmindeki ortalama yıllık büyüme oranları, konteyner liman trafiği ile dış ticaret değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi gösteren DOLSMG tahmincisi birlikte değerlendirildiğinde ise sırasıyla; GM (1,1) modeli sonucunda Türkiye konteyner liman trafiğinde elde edilen ortalama yıllık %7,96 büyüme ile 2035 yıl sonunda Türkiye mal ihracatının 319 milyar dolara; mal ithalatının 321,4 milyar dolara ve toplam mal dış ticaretinin ise 644,3 milyar dolara ulaşacağı; Markov zincirleri analizi sonucunda ise Türkiye konteyner liman trafiğinde elde edilen ortalama yıllık %9,2 büyüme ile 2035 yıl sonunda Türkiye mal ihracatının 350,5 milyar dolara; mal ithalatının 340,3 milyar dolara ve toplam mal dış ticaretinin ise 694 milyar dolara ulaşacağı tahmin edilmiştir.

Elde edilen her iki projeksiyonda da 2023 ihracat ve eylem planında bahsedilen 500 milyar dolar ihracat hedefine ulaşılamasa da konteyner limanların yapılması ve faaliyete girmeleri ile ülke dış ticaretinin de artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Markov zincirleri analizinin sonuçlarına göre 2033 yılı itibariyle tahmini değerlere göre ülkede kronik hale gelen cari açık sorunda cari fazla ile giderilecektir. Türkiye limanlarının mevcut konteyner yük trafiğinin artması ve bu bağlamda oluşan işlem hacminin dış ticarete pozitif yansıdığı rakamlarla da tespit edilmiştir. Mega konteyner limanlarının sağlayacağı kapasitenin ülke dış ticaretine olumlu etkisinin yanı sıra, bu projeler ülkenin uluslararası ticaret rotalarında yer almasına

⁶ Literatürde yer alan konteyner liman trafiği tahmini çalışmalarında genellikle araştırma yönteminin doğruluğu üzerinde yoğunlaşmış, ülke liman projeksiyonu ve buna yönelik önerilerde bulunulmamıştır.

destek sağlayacak, yapılması bir anlamda zorunlu projelerdir. Kuzey Ege Çandarlı limanının, özellikle dünya petrol ve LNG taşımacılığı başta olmak üzere Asya- Avrupa arasında denizyolu taşımacılığında sık kullanılan Süveyş kanalına uzak olması nedeniyle de Orta Doğu ve Orta Asya konteyner trafiğine hizmet edecek yeni liman yatırımlarının Mersin veya yakın çevresine konumlandırılması da Kızıldeniz'den Akdeniz'e geçerek Avrupa'ya ulaştırılması amaçlanan tedarik Türkiye'ye çekilmesi açısından neredeyse bir gereklilik olarak görülmektedir. Diğer yandan T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı 2019 istatistiklerine göre uluslararası mal akışında taşıma modlarına göre ihracatın %81'ini, ithalatın ise %94'nü kapsayan denizyolu taşımacılığında konteyner ve kargo trafiğinin yüzdesel olarak en yoğun olduğu bölgenin boğazlar olduğu bilinmektedir⁷. Bu kapsamda Marmara bölgesindeki küçük-büyük konteyner liman projelerinin yanı sıra, özellikle Kuzey Ege Çandarlı limanının da boğazlarda oluşan gemi trafiğine ve liman yoğunluğuna çözüm sağlaması söz konudur. Bu kapsamda yapımı devam eden, yarım kalan veya yatırım bekleyen bu projelerin ivedilikle hayata geçirilmesinin, artış eğiliminde olan Türkiye dış ticaret hacmine paralel, ülke ihracatı ve ithalatına konu malların büyük oranının taşınmasında rol oynayan denizyolu taşımacılığı ve limanların kapasite probleminin çözülmesinde ve beraberinde getirdiği pozitif dışsallıklar için önemli olduğu görülmekte ve gerekliliği önerilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Birinci yazar çalışmaya %70 oranında, ikinci yazar ise %30 oranında katkıda bulunmuştur. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akgül, E. F., Solak Fışkın, C., Düzalan, B., Erdoğan, T., & Karataş Çetin, Ç. (2015). Port competitiveness and efficiency: An analysis of Turkish container ports. *European Conference on Shipping, Intermodalism and Ports (Econship)*'ta sunulan bildiri. Sakız Adası.
- Alderton, P. M. (2008). *Llyods's practical shipping guides-Port management and operations*. (3. baskı). Londra: Informa Law.
- Amoako, J. (2002). Forecasting Australia's international container trade. *25th Australian Transport Research Forum*'da sunulan bildiri. Canberra.
- An, L., & Xu, H. (2009). Prediction based on grey model of cargo throughput of Tianjin port. W. Hu & X. Li (Eds.), *2009 International Conference on Information Engineering and Computer Science* (s. 1-4) içinde. California: IEEE.

⁷ T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. 2019 Yılı Deniz Ticareti İstatistikleri. <https://denizcilik.uab.gov.tr/uploads/pages/yayinlar/deniz-ticaret-istatistikleri-2019.pdf> ss.25-26

- Ateş, A., Karadeniz, Ş., & Esmer, S. (2010). Dünya konteyner taşımacılığı pazarında Türkiye'nin yeri. *Denizcilik Fakültesi Dergisi* 2(2), 83-98.
- Awah, P. C., Nam, H., & Kim, S. (2021). Short term forecast of container throughput: New variables application for the Port of Douala. *Journal of Marine Science and Engineering*, 9(7), 720.
- Aydemir, E., Bedir, F. & Özdemir, G. (2013). Gri sistem teorisi ve uygulamaları: Bilimsel yazın taraması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 18(3), 187-200.
- Bağcı, B. (2020). Gri Markov modeli ile Türkiye'de işsizlik oranı tahmini. *Sosyal Güvenlik Dergisi*. 10(2), 259-272.
- Bayraktutan, Y. & Özbilgin, M. (2013). Limanların uluslararası ticarete etkisi ve Kocaeli limanlarının ülke ekonomisindeki yeri. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (26), 11 – 41.
- Blonigen, B. A., & Wilson, W. W. (2008). Port efficiency and trade flows. *Review of International Economics*, 16(1), 21-36.
- Bottasso, A., Conti, M. P., de Sa Porto, P.C., Ferrari, C. ve Alessio T. (2018). Port infrastructures and trade: Empirical evidence from Brazil. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*. 107, 126–139.
- Can, T. (2006). *Sektörler arası ilişkilerin Markov Zincirleri ile analizi ve tahmini: Türkiye örneği*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Chang, Y. T., Jo, A., Choi, K. S., & Lee, S. (2021). Port efficiency and international trade in China. *Transportmetrica A: Transport Science*, 17(4), 801-823.
- Chen, C. P., Liu, Q. J., & Zheng, P. (2013). Application of grey-markov model in predicting container throughput of fujian province. *In Advanced Materials Research*, 779. 720-723.
- Chung, K. L. & Walsh, J. B. (2005), *Markov processes, brownian motion, and time symmetry* (2. Baskı). New York: Springer Science Business Media Inc.
- Clarksons Research (2021). Services/Broking/Containers. <https://www.clarksons.com/services/broking/containers/> adresinden erişildi.
- Dagenais, M. G., & Martin, F. (1987). Forecasting containerized traffic for the port of Montreal (1981-1995). *Transportation Research Part A: General*, 21(1), 1–16. doi:10.1016/0191-2607(87)90019-7.
- Deng, J. L. (1989). Introduction to grey system theory. *The Journal of Grey System*, 1, 1–24.
- Du, Y. (2013) A Prediction of the Container Throughput of Jiujiang Port Based on Grey System Theory. E. Qi, J. Shen, ve R. Dou (eds.) *The 19th International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management* (s.51-60) içinde, Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-38391-5>.
- Erdönmez, E.S. & İncaz, S. (2016). 2018 yılına kadar AB denizyolu taşımacılığının stratejik hedefleri ve önerilerinin Türkiye'ye yansımaları. *Journal of Emerging Economics and Policy*, 1, 111-125.
- Ergeç, F. (1996). Markov Analizi ile hisse senedi fiyatlarının tahmin edilmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 25(2), 123-151.

- Esmer, S. (2010). *Konteyner terminallerinde lojistik süreçlerin optimizasyonu ve bir simülasyon modeli* (1. Baskı). İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Esmer, S. (2020). *Deniz taşımacılığı ve lojistiği*. Ankara: Akademisyen Kitabevi A.Ş.
- Ferrari, C., Percoco, M. & Tedeschi, A. (2010). Port and local development: Evidence from Italy. *International Journal of Transport Economics*, 37(1), 9-30.
- Gosasang, V., Yip, T. L., & Chandraprakaikul, W. (2018). Long-term container throughput forecast and equipment planning: The case of Bangkok Port. *Maritime Business Review*, 3(1), 53-69.
- Grifoll, M. (2019). A statistical forecasting model applied to container throughput in a multi-port gateway system: The Barcelona-Tarragona-Valencia case. *International Journal of Shipping and Transport Logistics*, 11(4), 316-333.
- Hillier, F. S. & Lieberman, G. J. (1995). *Introduction to Operations Research*. (7. Baskı) New York: McGraw-Hill Book Company.
- Hou, J., Chen, Y., & Li, T. (2014, Aralık). The forecast of port cargo throughput based on combination forecasting model. *2014 Seventh International Symposium on Computational Intelligence and Design IEEE*'de sunulan bildiri. China.
- Janssens, S., Meersman, H., & Van de Voorde, E. (2003). Port throughput and international trade: have port authorities any degrees of freedom left?. R. Loyen, E. Buyst ve G. Devos, (Eds.) *Struggling for Leadership: Antwerp-Rotterdam Port Competition between 1870 –2000* (s. 91-113) içinde, Physica Heidelberg. doi: 10.1007/978-3-642-57485-6.
- Kayacan, E., Ulutas, B., & Kaynak, O. (2010). Grey system theory-based models in time series prediction. *Expert Systems With Applications*, 37(2), 1784-1789.
- Ke, G.Y., Li, K.W & Hipel, K.W. (2012). An integrated multiple criteria preference ranking approach to The Canadian west coast port congestion conflict. *Expert Systems with Applications*, 39(10), 9181-9190. doi: 10.1016/j.eswa.2012.02.086.
- Klein, A. (1996). Forecasting The Antwerp maritime traffic flows using transformations and intervention models. *Journal of Forecasting*, 15(5), 395-412.
- Lam, W. H., Ng, P. L., Seabrooke, W., & Hui, E. C. (2004). Forecasts and reliability analysis of port cargo throughput in Hong Kong. *Journal of urban Planning and Development*, 130(3), 133-144.
- Lawler, J. K. (2006). *Introduction to Stochastic Processes* (İkinci Baskı). New York: Chapman & Hall/ CRC Press.
- Lewis, C.D. (1982). *Industrial and business forecasting methods*. Londra: Butterworths Publishing.
- Liu, S. & Lin, Yi (2006). *Grey information. Theory and Practical Applications*. London: Springer.
- Liu, S. & Tian, I. (2012, May). The application of Grey-Markov combined model for port cargo throughput forecasting. *9th International Conference on Fuzzy Systems and Knowledge IEEE*'de sunulan bildiri, Chongping, Sichuan.

- Ofluoğlu, N. Ö., Kalaycı, C., Artan, S., & Bal, H. Ç. (2018). Lojistik performansındaki gelişmelerin uluslararası ticaret üzerindeki etkileri: AB ve MENA ülkeleri örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 9(24), 92-109.
- Or, İ. (1986). *Introduction to stochastic models in operations Research*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No:399.
- Özdağoğlu, A., Özdağoğlu, G., & Gümüş, G. K. (2012). Altın fiyatındaki dağılımların Markov Zinciri ile analizi: Uzun erimli olasılıklar. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (40), 119-142.
- Özdemir, A. & Gümüşoğlu, Ş. (2007). İşletmelerin tahminleme sorunlarının çözümlenmesinde Markov zincirleri analizinin uygulanması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 337-359.
- Pedroni, P. (2001), Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. B.H. Baltagi, T.B. Fomby, ve R. Carter Hill (Eds.) *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels (Advances in Econometrics, Vol. 15)* (s. 93-130) içinde. Bingley, Emerald Group Publishing Limited.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *IZA Discussion Paper No: 1240*. <http://ftp.iza.org/dp1240.pdf> adresinden erişildi.
- Pesaran, M. H. & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*. 142(1), 50–93. doi:10.1016/j.jeconom.2007.05.01
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM Test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*. 11(1), 105-127.
- Sánchez, R. J., Hoffmann, J., Micco, A., Pizzolitto, G. V., Sgut, M., & Wilmsmeier, G. (2003). Port efficiency and international trade: Port efficiency as a determinant of maritime transport costs. *Maritime Economics & Logistics*, 5(2), 199-218.
- Schulze, P. M., & Prinz, A. (2009). Forecasting container transshipment in Germany. *Applied Economics*, 41(22), 2809-2815.
- Seabrooke, W., Hui, E. C., Lam, W. H., & Wong, G. K. (2003). Forecasting cargo growth and regional role of the port of Hong Kong. *Cities*, 20(1), 51-64.
- Sun, X., Yan, Y. and Liu, J. (2006). Econometric Analysis of Technical Efficiency of Global Container Operators. *Proceedings of the 11th International Conference of Hong Kong Society for Transportation Studies: Sustainable Transportation*'da sunulan bildiri. Hong Kong.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (t.y.). *Denizcilik istatistikleri* [Veri dosyası]. <https://denizcilikistatistikleri.uab.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Tijms, H.C. (2003). *A first course in stochastic models*. England: John Wiley & Sons, Inc.
- Tunalı, H. & Akarçay, N. (2018). Deniz taşımacılığı ile sanayi üretimi ilişkisinin analizi: Türkiye örneği, *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 3(6), 111-122.

- Twrdy, E., & Batista, M. (2016). Modeling of container throughput in northern adriatic ports over the period 1990–2013. *Journal of Transport Geography*, 52(), 131–142. doi:10.1016/j.jtrangeo.2016.03.005.
- Ünver, Ö. & Gangam, H. (1996), *Uygulamalı istatistik yöntemler (II.Baskı)*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2018). *Panel zaman serileri analizi stata uygulamaları*. (2. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Yüksel, Y. & Özkan Çevik E., (2010). *Liman mühendisliği*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Wan, S., Luan, W., Ma, Y., & Haralambides, H. (2020). On determining the hinterlands of China's foreign trade container ports. *Journal of Transport Geography*, 85, 1-20
- Wang, Y., & Wang, Z. (2018). Combined throughput prediction of Fujian coastal ports based on grey model and Markov chain. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 68(), 97-104.
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.
- Wilson, J. S., Mann, C. L., & Otsuki, T. (2003). Trade facilitation and economic development: A new approach to quantifying the impact. *The World Bank Economic Review*, 17(3), 367-389.
- Witt, S.F. & Witt, C.A. (1992). *Modeling and forecasting demand in tourism*. Londra: Academic Press.
- Wiradanti, B., Pettit, S., Potter, A., Abouarghoub, W., & Beresford, A. (2016). Trends in trade and port development of rising economies: Mexico and Indonesia. *Logistics Research Network (LRN) Conference*'de sunulan bildiri. Hull.
- Wu, J. (2020), The relationship between port logistics and international trade based on VAR model. *Journal of Coastal Research*, 103(SI), 601-604. doi: 10.2112/SI103-122.1
- Zhang, Y., Fu, Y., & Li, G. (2020). Research on container throughput forecast based on ARIMA-BP neural network. *Journal of Physics: Conference Series*, 1634(2020) 012024. doi:10.1088/1742

ULUS İNŞASINDA ULUSAL SEMBOLLERİN AYRIŞTIRICI VE BİRLEŞTİRİCİ ROLLERİ: BİR VAKA ÖRNEĞİ OLARAK NİYAZOV DÖNEMİ TÜRKMENİSTAN

İsmail Hakkı ELÇİ¹

Öz

Sovyet sonrası dönemde bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri'nde yeni bir ulus-devlet ve ulusal kimlik inşası süreci yaşanmıştır. Çoğu, bu süreçte siyasal sembollerin ulusal bir kimlik oluşturmadaki rollerinden faydalanmış; etnik, dini ve tarihi ortaklıklara gönderme yapan sembollerle ulus-altı kimliklerin üstünde, birleştirici bir ulus-üstü kimlik oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamdan hareketle; siyasal sembollerin ortak bir kimlik kurmadaki işe yarar rollerini ortaya koymak için Türki Cumhuriyetler, birer vaka örneği olarak sıkça kullanılmış ve bu konuda literatürde çokça çalışma yapılmıştır. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran özellik; çalışmanın siyasal sembollerin birleştirici rollerinden ziyade, ayrıştırıcı ve rekabet yaratıcı rollerini açıklamak için Saparmurat Niyazov Dönemi Türkmenistan'ı vaka örneği olarak kullanmasıdır. Bu makale, siyasal sembollerin birleştirici ve ortaklık kurucu oldukları kadar; ayrıştırıcı ve rekabet yaratıcı da oldukları iddiasını, Niyazov dönemi Türkmenistan ulusal marşı, bayrağı ve parası üzerinden gerekçelendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Niyazov'un ulusal bir kimlik inşa etmek ve iktidarını meşrulaştırmak için kullandığı; marş, bayrak ve para sembolleri açıklayıcı öğeler olarak kullanılmıştır. Makalede tarihsel-betimleyici ve karşılaştırmalı bir yöntem kullanılmıştır. Bu yöntem çerçevesinde, Niyazov dönemi marş, bayrak ve para sembolleri verilerek, Niyazov öncesi ve sonrası dönemlerle karşılaştırılmış ve siyasal sembolizm açısından taşıdığı anlam vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ulusal Semboller, Ayrıştırıcı, İnşa, Ulus, Türkmenbaşı

JEL Kodları: Z0, Z28.

THE DIVISIVE AND UNIFYING ROLES OF NATIONAL SYMBOLS IN NATION-BUILDING: THE NİYAZOV ERA TURKMENISTAN AS A CASE STUDY

Abstract

In the Turkic Republics, which gained their independence in the post-Soviet period, a new nation-state and national identity building process took place. Most of them benefited from the role of political symbols in creating a national identity in this process; tried to create unifying supra-national identity above sub-national identities with symbols that refer to ethnic, religious-historical partnerships. The feature that distinguishes this study from others; rather than the unifying roles of political symbols; is using the Niyazov Period Turkmenistan as a case example to explain its discriminatory and competitive roles. This article, as much as political symbols are unifying and partnership-building; It aims to justify its claim that they are also discriminatory and competitive, based on the Turkmenistan national anthem, flag and money of the Niyazov era. In the study, Niyazov used to build national identity and legitimize his power; Anthem, flag and money symbols were used as explanatory elements. In the article, a historical-descriptive and comparative method has been used. Within the framework of this method, march, flag and money symbols of the Niyazov period have been given, compared with the periods before and after Niyazov, and its meaning in terms of political symbolism has been tried to be emphasized.

Keywords: National Symbols, Discriminating, Construction, Nation, Turkmenbashi

JEL Codes: Z0, Z28.

¹ Dr., ihelcim@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3348-4852>

GİRİŞ

Literatürde Sovyet sonrası dönemde Türki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmaları ve ulusal birliklerini sağlayarak ulus-devlet inşa sürecini nasıl tamamladıkları ve sürdürdükleri üzerine çok fazla akademik çalışma mevcuttur. Bu çalışmalarda Türki cumhuriyetlerde ulus ve ulusal kimlik inşasını kolaylaştıran ve zorlaştıran faktörler ele alınmış üniter, kapsayıcı ve merkezi bir devlet yapısının kurulmasına etkileri tartışılmıştır (Isaacs ve Polese, 2015, s. 371-382; Beachain ve Kevlihan, 2015, s. 495-513; Bingöl, 2004, s. 43-60; Insabayeva ve Insabayeva, 2022, s. 661-665). Bu çalışmalarda Türki cumhuriyetlerin etnik, dini ve ideolojik yapıları göz önünde bulundurularak, bunlar etrafında oluşmuş bütün farklı grupları kapsayacak bir ortak değerler yapısının yaratılmasındaki çabalar, başarılar ve başarısızlıklar geniş bir şekilde incelenmiştir.

Literatürde Sovyetler sonrası Türki cumhuriyetlerin ulus-devlet inşa süreçlerinde etnik, dini ve ideolojik araçların nasıl bir rol oynadığı geniş bir şekilde ele alınmışken, siyasi sembollerin bu süreçteki rolünü tartışan çok az çalışma mevcuttur. Türki cumhuriyetlerin ulusal bir devlet olarak ortaya çıkmalarında marş, bayrak, para ve heykel gibi sembollerin önemine dikkat çeken sınırlı sayıdaki çalışmalarda da sıklıkla sembollerin ulusal birliği sağlayıcı kapsayıcı ve birleştirici rollerine vurgu yapılmıştır (Insabayeva ve Insabayeva, 2022, s. 661-665; Denison, 2009, s. 1167-1183; Matveeva, 2009, s. 1095-1121). Buna mukabil, siyasi sembollerin Türki cumhuriyetlerin ulus-inşasında birleştirici rollerinden ziyade onların ulusal birliği bozucu ve engelleyici rollerini ele alan çalışma yok denecek kadar azdır.

Bu çalışma; siyasi sembollerin ulus inşası, ulusal aidiyetin oluşturulması ve rejimin meşrulaştırılmasında nasıl engelleyici bir rol üstlendikleri sorusundan yola çıkmaktadır. Bu sorunun aydınlatılması için Türkmenistan bir vaka çalışması olarak ele alınmış, literatürde görülen bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Makalenin temel iddiası şudur; siyasi semboller (özellikle ulusal marş, bayrak ve para) ulusal birlik inşası ve ulusal kimliğin yaratılmasında birleştirici ve elverişli araçlar oldukları kadar, engelleyici ve ayrıştırıcı bir yapıya da sahip oldukları, bu durumun Türkmenistan'ın bağımsızlık sürecinde Niyazov'un kullandığı sembol stratejisinde örneklendiğidir.

Niyazov dönemi Türkmenistan'ın vaka örneği olarak seçilmesinin temel sebebi; Niyazov'un hem ulusal bir kimlik inşa etmek için hem de kendi iktidarı ve liderliğini meşrulaştırmak için kullandığı sembol stratejisinin aynı anda hem birleştirici hem de ayrıştırıcı bir özellik göstermesidir. Niyazov, ulusal sembollerini hem ulusal bir kimlik inşasında hem de iktidarını meşrulaştırmada aynı anda kullandığı için; semboller de aynı anda hem birleştirici hem ayrıştırıcı olabilmişlerdir. Örneğin Niyazov, paralar üzerinde Sultan Sencer gibi ortak tarihi değerleri kullanarak ortak bir ulus kimliği oluşturmak isterken; semboller birleştirici, ama aynı para üzerinde Sultan Sencer'in türbesinin yanında kendi fotoğrafını kullanarak

iktidarını meşrulaştırmak isterken; semboller ayırıştırıcı bir rol oynamıştır. Bu yönüyle Türkmenistan örneği; siyasal sembollerin birleştirici ve ayırıştırıcı rollerinden hangisinin hangi durumlarda daha çok ön plana çıktığını, hangi durumlarda amaca ulaşmada etkili ya da etkisiz olduklarını ortaya koymada çok elverişli bir vakadır.

Çalışmada öncelikle siyasal sembolizm teorik olarak ele alınmış, bunların ulus inşası, ulusal kimliğin yaratılması ve rejimin meşrulaştırılması gibi süreçlerde nasıl bir rol oynadıkları incelenmiştir. Daha sonra Türkmenistan'ın Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki toplumsal yapısı ve ulus-devlet inşa süreci kısaca ele alınmıştır. Sonrasında Saparmurat Niyazov'un ulus inşasını gerçekleştirmek ve kendi iktidarını meşrulaştırmak için ulusal marş, bayrak ve parayı sembolik olarak nasıl kullandığı ve bu kullanım stratejisinin ulus inşası ile iktidarın meşrulaştırılması üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu tartışılmıştır.

ULUSAL KİMLİĞİN İNŞA EDİLMESİ VE İKTİDARIN MEŞRULAŞTIRILMASINDA SİYASAL SEMBOLİZM

Millet tanımlaması yapılırken milleti oluşturan dil, din, ırk ve kültür gibi nesnel öğelerin yanında özellikle bireylerin kendilerini birliğe ait hissetmelerini sağlayan ve genellikle duygularla ilgili olan öznel inşa edici öğeler de göz önünde bulundurulur. Millet olarak adlandırılan bir gruptan bahsedilebilmesi için dil, din ve ırk gibi nesnel öğelerde ortak olmanın yetmediği, buna ek olarak bireylerin dayanışma, sadakat ve kendi varlığının farkında olma gibi duygusal bağlanım durumlarının da şart olduğu ileri sürülür (Özkırımlı, 2010, s. 15-19). Tam da bu noktada milletin hayali, soyut ve icat ürünü olduğu ve bunun çeşitli araçlarla yaratılıp devam ettirildiği savları belirir (Anderson, 2009, s. 20). Siyaset ile sembol ilişkisi tam da bu noktada ortaya çıkar ve semboller soyut, zihinde ve duyguda inşa edilmiş bir topluluk olan millet için, somutlaştırma rolü üstlenir. Walzer'a göre; milleti bir arada tutan duygu ve birliktelik ruhu elle tutulur somut bir şey olmadığı için, onun sembolize edilmesi bir manada görünmeyen ya da gökte olanın yere indirilmesi anlamına gelir. Walzer, ayrıca siyaseti birleştirme sanatı olarak tanımlarken, sembollere ikinci bir rol yükleyerek onları birleştirmeye giden yolda; öğeleri duygusal olarak bir araya getirmenin araçları olarak tanımlar (Walzer, 1967, s. 193-195). Siyasal sembollerin, insanı insanla ve kendisinden daha büyük bir şeyle birleştirdiğini ileri sürer. Bunlara ek olarak M. Walzer'ın (1967); "devlet görünmezdir; o görünmeden önce kişileştirilmeli, sevilmenden önce sembolize edilmeli ve tasavvur edilmeden önce hayal edilebilmelidir" ifadesi de siyasal sembollere verdiği önemi ortaya koymaktadır. Siyasal sembollerini somutlaştırmanın ve bir araya getirmenin bir aracı olarak gören bu görüşte semboller; var olan ya da olması istenen fikir ve değerlerin bir kimliğe bürünmesi, anlamlandırılması ve tanınması işlevini görür. Siyasal semboller, insanların bireysel kimliklerinin yanında kendilerini ait hissedecekleri ve özdeşleşebilecekleri bir topluluk kimliği sunar (Kertzer, 1988, s. 4-6). Özellikle birçok kimliğin bir araya getirilip kardeşlik ve dayanışma

duygularıyla bağlı bulunulan tek ve üst bir kimliğin yani ulusun inşa edilmesi amacıyla siyasi semboller en iyi araçları kullanıcısına bahşeder (Morris, 2005, s. 1).

Siyasal sembollerin, ulus inşasındaki birleştirici rolüne karşıt olarak, bazı çevreler siyasi sembollerin ayrıştırıcı ve kutuplaştırıcı rolüne vurgu yapar. Bu yaklaşımda siyasi semboller, birer manipülasyon ve yanıltma araçları olarak ele alınır (Elder ve Cobb, 1983, s. 1). Murray Edelman, geliştirdiği sembolik politika kavramı ile siyasetin sembolik tarafının 70’li yıllarda ABD’de bambaşka bir anlam kazandığını ve sembollerin bu halleriyle kitleleri manipüle etmekte kullanışlı, stratejik iletişim araçları olduklarını ileri sürer. Edelman, siyasi sembellere atfettiği bu pejoratif anlamdan yola çıkarak onların birleştirmekten ziyade ayrıştırıcı araçlar olduğunu iddia eder (Edelman, 1985, s. 1-7). Siyasi sembollerini ikiye ayırarak bunlardan ilki olan referans sembollerini; herhangi bir duyguya gönderme yapmayan ve herkes tarafından aynı şekilde anlamlandırılan semboller olarak tanımlar. Bu semboller herkes tarafından aynı şekilde anlamlandırıldığından ayrıştırıcı bir etki taşımazlar ve hatta çoğu durumda faydalı hale gelirler. Ancak ikincisi yani yoğunlaştırma sembolleri ise; bireyi vatanseverlik, gurur, geçmiş zaferler ya da yaşanan acılar gibi belirli bir olay ve duruma yoğunlaştırır. Belirli bir odağı ve hedefi olan bu semboller bu şekilde herkeste aynı duygu ve anlamlandırmayı üretmediğinden, istenilen duyguyu hissetmeyen kesimlerde bir tepki ve ayrışma yaratır. Bir siyasi olayı desteklemeyip kendine tehdit ya da zararlı olarak gören kesimlerin, bu siyasi olayın desteklenmesi için üretilen sembollerden etkilenmesi ve istenilen duygu durumuna girmesi beklenemez. Toplumda ayrışan bu kesim, ya kitlesel bir tepkiye girer ya da sessiz bir tepki durumuna girer (Edelman, 1985, s. 6-7).

Enamul Choudhury de; siyasi semboller manipülatif bir etkiye sahip olduklarını, siyasi elitlerin bu araçları, statükoyu korumak ya da iktidarlarını sağlamlaştırmak için kullandıklarını iddia eder. Choudhury, siyasi sembolizme doğrudan ayrıştırıcı rol yüklemese de; siyasi sembolizmin başarılı bir şekilde kullanılmadığında yaratabileceği zararları göstererek, ona dolaylı olarak ayrıştırıcı bir rol yükler (Choudhury, 2004, 77-82). Choudhury, siyasi rejimlerin meşrulaştırılmasının sağlayıcıları olarak beliren siyasi sembollerin, bütünleştiricilik özelliğinden faydalanılmaması durumunda rejimin meşrulaştırılmasından öte onun dağılmasına sebep olacağını işaret ederek bu iddiasını gerekçelendirmektedir. George Lakoff ve Mark Johnson da sembollerin çoksesliliği gizleyen bir tarafının olduğundan hareketle, toplumun bütün seslerini kapsamayan ve bütün seslere hitap etmeyen sembollerin kitleler nezdinde derin kutuplaşmalar hatta düşmanlıklar yaratabileceğini ileri sürerek, sembellere olumsuz bir anlam. Onlara göre; siyasi semboller genellikle değerler üzerinden oluşturulduğundan, bu sembollerle verilmek istenen mesaj ve uygulanan politikalar düşmanlaştırıcı bir süreç yaratırlar yüklerler (Lakoff ve Johnson, 2005, s. 268).

Bazı çevreler de siyasal sembollerin hem ayırıştırıcı hem de bütünleştirici olduklarını, bunların içinde bulunulan sistem ve siyasal sürece göre değiştiğini ileri sürerler. Siyasal sürece ya da kullanıma başarısına göre siyasal semboller, sınırlı bir dayanışma ve birlik meydana getirir ve bu durumda bazı kesimler bu süreçte dışlanır. Ancak bazı durum ve zamanlarda toplumda bütünsel bir dayanışma ve birlik oluşturarak bireyselliğin ötesinde toplumsal bir kimlik yaratır (Cobb ve Elder, 1973, s. 331).

Öte yandan siyasal sembollerin, bütünleştirici rollerini gücün kaynağı olma özelliğinden aldıkları iddia edilir. Harrison'a göre; liderler rejimlerini meşrulaştırmak ve iktidarlarının sürekliliğini sağlamak için zor kullanmak yerine ihtiyaç duydukları gücü siyasal sembollerle elde ederler (Harrison, 1995, s. 255-257). Zor kullanarak elde ettikleri güç geçici iken, siyasal sembollerle elde ettikleri güç sürekliktir. Dolayısıyla siyasal sembollerle sağlanan gücün sürekliliği beraberinde rejimin, iktidarın ve birliğin de sürekliliğini sağlar (Cohen, 1974, s. 30-32). David Kertzer de John F. Kennedy'nin başkanlık seçimleri kampanyasında kullandığı afiş, slogan ve fotoğraflara atıf yaparak; iktidarı elde etmek için güç kullanımının zorunlu olmadığını, siyasal sembollerin manipülatif rollerinin iyi kullanılarak da bunun sağlanabileceğini göstererek Harrison'un semboller konusundaki iddialarını güçlendirir (Kertzer, 1988, 2-3).

Siyasal sembollerle ilgili teorik çerçeve bu şekilde iken, bu teorilerin bazı vaka örneklerinde yanlışlandığı, bazı vaka örneklerinde ise doğrulandığı görülür. Başta kabilecilik olmak üzere ülkesindeki ulus-altı oluşumları ortak bir kimlik altında birleştirerek ulus inşasını gerçekleştirmek için bayrak, marş, heykel ve para gibi ulusal simgeleri dil, tarih ve etnik köken gibi ortak değerlere atıf yaparak birleştirici bir unsur olarak kullanan Saparmurat Niyazov örneği, siyasal sembolizmin ulus inşasında olumlu ve olumsuz işlevlerinin ayırt edilmesinde elverişli bir örneklem olarak durur.

TÜRKMENBAŞI NİYAZOV'UN SİYASAL SEMBOLİZM STRATEJİSİ: BİRLEŞTİRİCİ Mİ AYRIŞTIRICI MI?

Ulus inşası ve herkesin kendini bağlı hissettiği ulusal bir aidiyet kimliğinin oluşturulması olgusu, toplumların bünyelerinde barındırdıkları farklılıklar ile çok yakından ilişkilidir. Etnik, dini, ideolojik, sınıfsal, kabilesel ve siyasal aidiyetleri tek bir potada eritip, bütün bu farklı aidiyetlerin kendilerini hukuksal ya da duygusal olarak bağlı hissedecekleri ulus ya da millet gibi üst bir kimlik oluşturmak, bahsedilen toplumsal ayrımların sahip oldukları özelliklerle bağlantılıdır. Bu toplumsal aidiyet bağları ve bundan ileri gelen toplumsal farklılıklar toplumdan topluma da değiştiğinden, ulus gibi kapsayıcı üst bir kimlik oluşturma süreci de farklılaşır.

Nitekim Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan ve ulus-devlet inşa etme sürecini yaşayan Türki cumhuriyetlerinde de bu süreç devletten devlete, sahip oldukları toplumsal

bölünmelere göre değişiklik göstermiştir. Diğer cumhuriyetlere nazaran farklı bir toplumsal yapıya sahip olan Türkmenistan, ulusal kimlik yaratma sürecini diğerlerinden farklı bir şekilde yaşamıştır (Güler, 2001, s. 101). Türkmenistan'ın ulusal kimlik inşasını diğerlerinden farklılaştıran en önemli olgu; kabileciliğe dayalı bölünme olmuştur. Yaklaşık beş bin ailenin ayrı ayrı gruplaşarak birleştiği otuz kabilenin, tarihte tek bir Türkmen ulusu inşa etme yönünde girişimleri olmamış, bunun aksine varlıklarını devam ettirmek için devamlı bir güç rekabeti içerisinde olmuşlardır. Ulus inşa etme sürecine en yakın oldukları dönem Sovyetler Birliği'ne bağlı oldukları dönem olmuş, bu dönemde Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla tek bir yapı kurulabilmişlerdir. Ulus inşasına en yakın olunan bu dönemde bile Teke (Saparmurat Niyazov bu kabilenin bir üyesidir), Yomut (Teke ve Yomut kabileleri nüfusun %50'sini oluşturup, toprakların %60'ını ellerinde bulundurmaktadırlar) ve Salır gibi güçlü kabileler, bireyselliklerini korumuşlardır (Dmitrieva, 2019, s. 52-53; Geiss, 1999, s. 354). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti için en önemli sorunlardan birisi; kabileler arasındaki bu ayrılık ve rekabetin bitirilmesi ve bütün farklılıkların kapsandığı bir ulus kimliğinin inşa edilmesi olmuştur.

Durum bu şekilde olsa da daha önce Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin hükümet başkanlığını yapmış ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Haziran 1992'de bağımsız Türkmenistan'ın Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş Saparmurat Niyazov; ortak bir kimlik oluşturmak istemiş, buna yönelik kendi stratejisini uygulamaya girişmiştir. Bu stratejide odağını, kabileler arası ayrılığın ulus inşası önündeki engelleyici niteliği üzerine yoğunlaştırmıştır. Niyazov 1987 ve 1988'de; aile-klan arası çatışma ve aile-klana göre oluşturulan öğrenci gruplarına kesinlikle müsamaha gösterilmeyeceğini, cumhuriyetin devamlılığına en büyük engel klanlar arası çatışmalar olduğunu söyleyerek (Denison, 2009, s. 7) aslında bağımsızlık sonrası ulus-inşa stratejisinin sinyallerini vermiştir. Bağımsızlıktan sonra da; kabileciliğin Türkmenlerin en zayıf noktası olduğunu, Türkmenlerin ulusal kimliklerinden mahrum kalmalarının en büyük sebebinin kabilecilik olduğunu ileri sürmüş, ulusal kimliği inşa etmede kabilecilikle mücadeleyi baş politikası olarak belirlemiştir.

Niyazov, kabilesel ayrışmayı uluslaşmanın en önemli engelleyicilerinden biri olduğunu belirledikten sonra, bu engeli ortadan kaldırmaya yönelik stratejisinde siyasal sembolizme çok yoğun olarak başvurmuştur. Niyazov'un kabileciliğe karşı ulusal kimliği inşa etmede kullandığı en önemli ulusal sembollerden biri milli marş olmuştur. Milli marşın ulus inşasında siyasal bir sembol olarak kullanılması konusuna girmeden önce mevcut marşın kaynaklarının ve öncesinde nasıl bir niteliğe sahip olduğunun ortaya konulması, Niyazo'un marşını siyasal bir inşa aracı olarak nasıl kullandığına ışık tutacaktır.

1946'da Aman Kekilov tarafından yazılıp, Veli Mukhatov tarafından bestelenen ilk marş, 1978'de Staline'e ait bölümler atılarak 1997'ye kadar kullanılmıştır (Çağın, 2021, s. 246). 1946 marşını Sovyetler

Birliği'nin millet anlayışının, Lenin ve Rus halkının övüldüğü, Sovyetler'in meşrulaştırıldığı bir marş olma özelliğini taşımıştır. Marşta Türkmenler ayrı bir ulusal kimlik olarak yer almamış; Sovyetler Birliği'ni oluşturan unsurlardan biri olarak belirtilmiştir. Yine Türkmenistan, ayrı bağımsız bir ulus devlet değil; territorial ve ideolojik olarak Sovyetler Birliği ve Komünizm'e bağlı bir il ya da bir parça olarak kabul edilmiştir. Türkmen halkının tarihi, kültürel, etnik ya da dini ortak hiçbir değerine yer verilmemiş, bunun yerine Sovyetlilik üst kimliği esas alınarak; Komünizm ve Lenin, kenetlenilmesi gereken unsurlar olarak verilmiştir.

1978-1997 Türkmenistan Ulusal Marşı:

*Eşit hukuklu halklarımızın dostluğu
Sovyet ili olarak bir aile olduk!
Bu dostluğun arkasındaki Rus halkı,
Ölümsüz bir kardeşlik gösterdi!
Yaşa sen, kuvvetlen, ey özgür Vatan,
Muzaffer Komünizm'in galibiyetine giden!
Lenin partisinden güç alan, bilge,
Sovyet Vatanımız, can Türkmenistan!
Büyük Lenin açtı özgürlük yolunu,
Bize baki, aydınlık yaşam getirdi.
Kalkındırıp ehli halkı hak işe,
Zafere, emeğe, saadete götürdü!
Yaşa sen, kuvvetlen, ey azat Vatan,
Muzaffer Komünizm'in galibiyetine giden!
Lenin partisinden güç alan, bilge,
Sovyet Vatanımız, can Türkmenistan!
Komünizm'e bağlı arzu-amacımız
Aydınlık geleceğimizi yaratacağız!
Kızıl sancağı sağlam tutarak elde,
Bir büyük hedefe sağlam yürüyoruz!
Yaşa sen, kuvvetlen, ey özgür Vatan,
Muzaffer Komünizm'in galibiyetine giden!
Lenin partisinden güç alan, bilge,
Sovyet Vatanımız, can Türkmenistan!*

Bağımsız Türkmenistan'ın ayrı ulusal bir marşının olması gerektiğine inanan Niyazov, 1997'de kendisi ulusal marşı yazmış, yine Veli Mukhatov'a besteletmiştir. Sovyetler Birliği ve unsurlarının meşrulaştırılmasına dayanan marşın yeni halinde, bağımsız bir ulus-devlet olarak ortaya çıkan Türkmenistan'ın meşrulaştırılmasına odaklanmıştır (Çağın, 2021, s. 246; Doğan ve Alkayış, 2021, s. 526-532). 1946 marşına göre bu marşta, Türkmen ulusal kimliğine ve bir vatan olarak Türkmenistan'a vurgu ön plana çıkmıştır. Türkmenistan'a sonsuzluk atfedilmiş, Türkmenistan'ın baş tacı, namus, geçmiş ve gelecek olarak ele alınmıştır. Ortak atalardan, tek bir bayraktan ve tek bir vatandan bahsedilerek Türkmen ve Türkmenistan paydasında bir kimliğin oluşturulması tahayyül edilmiştir (Bkz Tablo 2). Burada özellikle; oymakların kardeş olduğu, geçmişte de şimdide de kanlarının bir olduğu vurgusu Niyazov'un, kabileciliğe karşı ulusallığa verdiği önemi ortaya koymuştur.

1997-2007 Dönemi Türkmenistan Ulusal Marşı:

*Türkmenbaşı'nın kurduğu büyük binası
Sonsuz Devletim Ciğerim Canım
Başların tacısın Dillerin Senası (Sesi)
Dünya yaşasın sende yaşa Türkmenistanım!
Canım kurban sana Yiğitler Diyarı Yurdum
Mert Ataların ruhu vardır gönülde
Tarafsız Bağımsız toprağın nurdur
Bayrağın yüksektir dünyanın önünde
Türkmenbaşı'nın kurduğu büyük binası
Sonsuz Devletim Ciğerim Canım
Başların tacısın Dillerin Senası (Sesi)
Dünya yaşasın sende yaşa Türkmenistanım!
Kardeşler oymaklar Güvendedir İller
Eskiden de şimdi de birdir bizim kanımız
Ekinler almaz kesilmez siller (filizler)
Nesiller göğüs gerip korur şanımız
Türkmenbaşı'nın kurduğu büyük binası
Sonsuz Devletim Ciğerim Canım
Başların tacısın Dillerin Senası (Sesi)
Dünya yaşasın sen de yaşa Türkmenistanım!
Arkamdır bu dağlar Sığınağımdır ovalar*

İkbalim namusum turabım Vatan!

Sana şer getirse, kör olsun gözler

Geçmişim Geleceğim devamım Vatan!

Niyazov, ulus inşasında en önemli sembollerden biri olan marşın büyük bir kısmında, bu şekilde ulus inşasını amaç edinmişken, bir kısmında da iktidarını ve rejimini meşrulaştırma amacı gütmüştür. Bunu marşın nakaratlarının başına kendine ithafen Türkmenbaşı'nın kurduğu büyük binası cümlesini koyarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Niyazov, kendisini bağımsız Türkmenistan'ın kurucusu ve Türkmenlerin başı sayarak, bu anlama gelen Türkmenbaşı soyadını kullanmış, bunu da ulusal marşa kendisini meşrulaştırma görevi gören bir sembol olarak yerleştirmiştir. Böylece hemen hemen her büyük toplantı, gösteri, organizasyon ve törende büyük bir saygıyla okunan ulusal marş aracılığıyla, Türkmenlerin başı ve Türkmenistan'ın kurucusu mesajını topluma vermiş, iktidarını meşrulaştırmaya yönelik elverişli bir propaganda imkanı elde etmiştir. Bu şekliyle Türkmen ulusal marşı, hem ortak bir kimlik oluşturma hem de Niyazov'un iktidarını meşrulaştırma rolünü üstlenen en önemli siyasal sembollerden biri olarak ortaya çıkmıştır.

Niyazov'un bu şekilde milli marş aracılığıyla hem ulus inşa etme hem de kendi iktidarını meşrulaştırma girişimi toplumun bütün kesimleri tarafından onaylanmamıştır. Niyazov'un milli bir kurtarıcı rolü kazanma isteği ve bunu sembollerle kamusal alanda görünür kılma çabası, çok ekstrem noktalara ulaştığında muhalif hareket ve sesler artmıştır. Örneğin Niyazov'u peygamberlik seviyesine çıkaracak derecede kutsal bir kökenden geldiği savlarının ileri sürüldüğü dönemler, bu tepkilerin en çok arttığı dönemler olmuştur. Ağzı Birlik Hareketi ve Demokratik Parti gibi oluşumlar Niyazov'un bu girişimini onaylamamış, bir manada siyasal sembolizmin ulus inşa sürecinde her zaman birleştirici ve işlevsel oldukları savını zayıflatan örnekler olarak belirmişlerdir (Güler, 2001, s. 110).

Sembollerin her zaman birleştirici ve inşa edici araçlar olmadıkları durumu sadece Niyazov döneminde değil Niyazov döneminden sonra da ortaya çıkmıştır. Niyazov'un ulusal sembollerle rejimini meşrulaştırdığı ve bu durumun bir kesim tarafından tepkiyle karşılandığı durumu, 2006'daki ölümünden ve yeni yönetimin kurulmasından sonra çok belirginleşmiştir. Şubat 2007 seçimlerini kazanarak Cumhurbaşkanı olan Gurbanguli Berdimuhamedov tarafından ulusal marşta yer alan Türkmenbaşı'nın kurduğu büyük binası cümlesi halkın kurduğu baki büyük binası olarak değiştirilmiştir (Çağın, 2021, s. 246). Niyazov'un kendisini Türkmenbaşı unvanıyla sembolleştirme ve bu yolla meşruluk, güç elde etme durumu bu manada Berdimuhamedov dönemi ile sonlanmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu durum, siyasi semboller yoluyla güç ve meşruiyet elde etme yönteminin, genellikle bu durumu kabullenmeyen karşıt bir kesimi doğurduğu ve bu yolla elde edilen gücü geçici kıldığı savını doğrular bir nitelik arz etmiştir.

Türkmenistan Ulusal Marşı'nın 2007 ve günümüzdeki hali:

*Canım kurban sana, yiğitler diyarı yurdum
Mert ataların ruhu vardır gönülde
Tarafsız, Bağımsız toprağın nurdur
Bayrağın yüksektir dünyanın önünde
Halkın kurduğu sonsuz büyük binası
Sonsuz devletim ciğerim canım
Başların tacısın Dillerin Senası (Sesi)
Dünya yaşasın sen de yaşa Türkmenistan 'ım!
Kardeşler oymaklar, güvendedir iller
Evvel-ahir birdir kanımız
Ekinler almaz kesilmez siller (filizler)
Nesiller göğüs gerip korur Çanımızı
Halkın kurduğu sonsuz büyük binası
Sonsuz devletim ciğerim canım
Başların tacısın dillerin senası (Sesi)
Dünya yaşasın sen de yaşa Türkmenistan 'ım!*

Ulusal marştan Türkmenlerin başı ve atası anlamına gelen Türkmenbaşı soyadının çıkarılması konusunda Türkmenistan halkının önemli bir kesiminden talebin gelmesi (Türkmenistan'ın Milli Marşı Değişiyor, 2008) iktidarın meşrulaştırılmasında kullanılan sembollerin, toplumun belirli kesimlerinde bir ayrışma oluşturduğunu ortaya koymuştur. Sadece toplumda bir ayrışma değil, Berdimuhammedov'un kendisinin de Niyazov kadar katı olmasa da kendi iktidarını meşrulaştırma amacı gütmesi ve bu amaçla Niyazov'a ait hemen hemen bütün sembolleri ortadan kaldırması, sembollerin kişiler arası rekabet oluşturucu bir etkiye de sahip olabileceğini de göstermiştir. Marş dışında Niyazov'a ait heykelleri kaldırması, Niyazov'un ailesinin isimlerini birçok yerden kaldırması, Ruhname yerine kendi yazdığı kitabı okutması (Berdimuhammedow 2013, s. 54-56) gibi örnekler de siyasal sembollerin yaratabileceği bireysel ayrışma, rekabet ve yarışa ortaya koymuştur (Polese ve Horak, 2015, s. 464; Matyakubov, 2019, s. 119-124). Kendi döneminde güç ve iktidar sağlayan semboller, sonraki dönemde Niyazov için, sağladığı gücü geçici hale getiren Berdimuhammedov gibi rakip kişilikler yaratmıştır.

Niyazov'un ulus inşası ve iktidarını meşrulaştırma amacını gerçekleştirmek için kullandığı bir diğer ulusal sembol Türkmenistan bayrağıdır. Bayrağın yeşil zemini ve ay, büyük oranda ülkenin ortak paydası olan İslam'a atıf yaparken, bayraktaki beş yıldız Türkmenistan'ın beş vilayetini simgeler. Ay ve yıldız

beraber ele alındığında ise yine etnik anlamda ortak payda olan Türklük mefhumu simgeler. Bayrakta yer alan motifler dünyaca ünlü Türkmenistan halısını simgelerken, halıdaki 5 motif ülkenin en büyük beş kabilesini temsil eder.

Fotoğraf 1: Türkmenistan bayrağı ve üzerindeki motiflerin anlamları

Teke Kabilesi

Yomut Kabilesi

Salır Kabilesi

Çovdur Kabilesi

Ersarı Kabilesi

Kaynak: Matyakubov, 2019, s. 76

Bayrağın taşıdığı sembolik anlama gelince; ulusal marştaki yaklaşım burada da mevcuttur. Yani bayrak üzerindeki semboller hem ulus inşasını gerçekleştirme hem de Niyazov'un iktidarını meşrulaştırma görevini bir arada görür. Bayrağın toplumun genel olarak ortak paydası olan İslam ve Türklük kimlikleri üzerinden ortak bir kimlik oluşturup, bunlar üzerinden ulus inşasını amaçlaması siyasal sembollerin birleştirici özelliğini örnekler. Buna ek olarak Türkmenistan'ın beş büyük kabilesini simgeleyen motiflerin üst üste verilmesi, yine ulusal kimliğin oluşumu önünde en büyük engellerden biri olarak beliren kabileciliğin yok sayılması anlamında, ulusal kimlik inşasına önemli bir gönderme yapar. Burada kabile

motiflerinin İslam'ın simgesi olan yeşil zeminin üzerinde ve Türklüğün simgesi olan ay-yıldızın yanında olması kabilelerin, kabile kimliklerinden ziyade Türk-İslam kimliklerinde birleştiklerini, bu iki kimlik üzerinden tek bir ulus olduklarını ortaya koyar (Ochs, 1997, s. 317). Bu anlamda kabileler yok sayılmayıp, ulus-altı bir kimlik olan kabilecilik yok sayılmak istenir.

Ulusal birliğin sağlanması yönünden durum bu şekilde iken; Niyazov'un üyesi olduğu Teke kabilesi motifinin en üstte yer alması, sembolik olarak Teke kabilesinin ve dolayısıyla kendisinin hiyerarşik üstünlüğünü simgeler. Motiflerin hiyerarşik üstünlüğü simgeleyecek şekilde; üstten alta doğru sıralanması yerine dairesel şekilde yerleştirilmesi gerçek eşitlik anlayışını ortaya koyabilirdi. Bu şekilde yapılmayıp, üst üste ve en üstte de Niyazov'un kabilesinin motifinin yer alması, Niyazov'un iktidar meşruluk amacının en büyük göstergesidir.

Berdimuhammedov döneminde para ve marşta Niyazov'a ait öğlerin kaldırılmasına benzer bir girişimin olmaması, Berdimuhammedov'un da Teke kabilesinden olması etkili olmuş olabilir. Zira Berdimuhammedov'un kendisi de liberalleşmeye yönelik sözler vermesine rağmen, bu konuda çok az girişimi olmuş ve Niyazov dönemine benzer otoriter uygulamalara kendisi de başvurmuştur (Yıldırım, 2012, s. 400). Niyazov'a benzer olarak Berdimuhammedov'un kendi lider kültürünü oluşturma isteği, onu üyesi olduğu Teke kabilesinin motifinin bayrakta en üstte yer almasını devam ettirmeye itmiştir. Zira bu durum onun da güç elde etmesine katkı sunan ortak bir sembol olarak gözükür.

Bu durum dolaylı olarak Niyazov'un kabileciliğe dayanan alt kimlikler yerine ulusal bir kimlik yaratmada sembollerini kullanmadaki başarısızlığını da açıklar. Berdimuhammedov'un marş ve parada yaptığı köklü değişiklikleri, bayrakta yapmaması kabileciliğe dayalı kimlik vurgusunun devam ettiğini gösterir. Bu vurgu, Berdimuhammedov'un motif sıralamasını Niyazov'un üstünlüğüne dolaylı olarak gönderme yapmasına rağmen değiştirmeyip aynı bırakması, Teke kabilesinden biri olarak kendi kabilesinin üstünlük vurgusunu onun da devam ettirmek istediğinden anlaşılır. Berdimuhammedov'un buradaki ulusal kimlik bilincinin hala oluşmadığını kanıtlar. Bu durum yine diğer sembollerde olduğu gibi, Berdimuhammedov'un ulusal sembollerini, ölmüş olsa da kendine rakip olarak gördüğü Niyazov kültürü ile kendi liderlik kültürü arasındaki rekabet ve ayrışmada ön plana çıkmak için kullandığı durumunu ortaya koyar.

Bayrak örneğinde Niyazov'un kullandığı sembollerin ulusal bir kimlik yaratma yerine, toplumdaki ayrışmaları devam ettirerek kabile gibi yerel kimlikleri güçlendirdiği de gizli de olsa görülür. Günümüzde bile Türkmenistan'ın uluslaşma sürecini tamamlamadığı, kabile ve boy bağlarının Türkmen kimliğinden önce geldiği ve aidiyet duygusunun ulusal değil yerel olduğu iddiaları ileri sürülür. Hazar Yomutlarının, ülkeyi yöneten Tekelere karşı olan öfkesi bu iddialara kanıt olarak gösterilir. Hatta kabileler arası

ayrışmalardan öte aynı kabileye ait farklı aileler arasında çekişmelerin olduğu iddiaları, ulusal kimlik yerine yerel kimliklerin hala ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Marı Tekelerinin Aşkabat Tekelerine; Ahal Tekeleri'nin de Marı Tekelerine karşı olan duygusal uzaklıkları bu duruma örnek olarak gösterilir (Yılmaz, 2021, s. 293-294).

Bayrak dışında Niyazov'un siyasal sembolik tarzında yer tutan önemli ulusal sembollerden diğeri ulusal paradır. Tarih boyunca ulusal paralar ticari ve finansal değişim araçları olmanın yanı sıra siyasal sembolizmin işlevlerini taşıyan en önemli araçlardan olmuştur. Jan Penrose ve Craig Cumming'in; para konuşur şeklindeki ifadeleri, ulusal paraların iktisadi anlamlarından öte taşıdıkları politik anlamı yansıtır (Jan Penrose ve Cumming, 2011, s. 821). Eric Helleiner ve Gabriel Gottfried de ulusal paraların iktisadi araçlardan ziyade politik mesajlar veren araçlar olarak ele alınabileceğini ileri sürerler (Helleiner, 1998, s. 1414; Gottfried, 2011, s. 423). Helleiner (1998), ulusal kimliğin oluşturulması, beslenerek süreklilik kazandırılması noktasında ulusal paralarla verilen mesajların önemli olduğu vurgusunu yapar (Helleiner, 1998, s. 1414). Paralar elden ele dolaştığı, toplumun bütün kesimlerine ulaştığı için önemli bir siyasal propaganda aracı olarak belirmekte, siyasal mesajın yayılmasına ve özümsemesine büyük bir katkı sunar.

1993 Türkmen Manatı serilerine bakıldığında; 1 ve 5 Manat'ın ön ve arka yüzlerinde Türkmenlerin Türk ırkında birleştiğini ve bu yönüyle tek bir millet olduğuna gönderme yapan sembolik yapılar bulunur. Paraların arka yüzlerinde II. Kılıçaslan, Sultan Tekeş, Ebu Said Şah, Sultan Sencer ve Törebeg Hanım gibi Türkmenler için etnik ve dini bakımdan önemli olan şahsiyetlerin anıtlarına yer verilmiştir. Bu yönüyle yine bayrakta olduğu gibi Türk-İslam paydasında birleşen toplumun geneline bu durumun benimsetilmesi ve kabile-boy gibi ulus-altı kimliklerden ziyade Türk-İslam üst kimliğinde toplumun birleştirilmesi amaçlanmıştır.

1993 serilerinin ön yüzüne bakıldığında ise 1 ve 5 manat hariç, diğer bütün banknotlarda Niyazov'un fotoğrafı vardır. Niyazov'un çok baskın, önde olan fotoğrafına karşılık arka planda milli kütüphane, meclis, şehitler anıtı ve Mollanepes Tiyatrosu gibi yapıların fotoğrafları yer alır. Toplumun hemen hemen her aşamasında olan bir aracın, iktisadi amacı dışında; güç elde etmek, benimsenmek ve kabul edilmek gibi amaçlar için çok faydalı siyasal bir sembol olarak kullanılabilirliği Niyazov tarafından göz önünde bulundurulmuş ve yine bu yolla gücünün, iktidarının devamlılığını sağlamayı amaç edinmiştir. Ancak siyasal semboller yardımıyla elde edilen gücün, doğru bir şekilde kullanılmadıklarında, her zaman süreklilik sağlamadığı savını doğrular bir şekilde; Berdimuhammedov dönemindeki paralardan Niyazov'un fotoğrafları kaldırılmıştır. Niyazov'un fotoğrafları yerine Korkut Ata, Köroğlu, Mahtumkulu Firaki, Tuğrul Bey ve Sultan Sencer gibi Türkmenler için dini-etnik temelde önemli ve birleştirici şahsiyetlerin fotoğrafları

kullanılmıştır. Berdimuhammedov döneminde bu şekilde hemen hemen bütün ulusal sembollerde ulusal bir kimlik oluşturmanın temel amaç olduğu bir yöntem kullanılmıştır.

Fotoğraf 2: Niyazov dönemi ve sonrası ulusal para görsellerindeki değişimden örnekler

1993 Serisi Ön Yüz

1993 Serisi Arka Yüz

2017 Serisi Ön Yüz

2017 Serisi Arka Yüz

Kaynak: Central Bank of Turkmenistan, t.y.

Bütün dünyada lider fotoğraflarının para yüzlerinde kullanılması çok yaygın bir durumdur. Dolar'ın üzerinde Benjamin Franklin ya da Lira'nın üzerinde Atatürk fotoğrafının kullanılması gibi. Bu durum genellikle liderlerin ölmesinden sonra ortaya çıkan ve fotoğrafı kullanılan kişiye atfedilen rolün toplumun büyük bir kesiminde kabul edilmesi ile ilgilidir. Hatta bu durumda bile yani fotoğrafı kullanılan kişinin toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul edilmesi durumunda bile, belirli bir karışıklık ve tepki mevcuttur. Ancak liderlerin öldükten sonra fotoğraflarının kullanılması durumu, liderlerin ölmeden fotoğraflarını kendilerinin kullanması durumuna göre çok daha kabul edilebilir bir durum olarak gözükmektedir. İkinci durumda bunu kişinin kendisinin gerçekleştiriyor olması, durumun manipülatif yönünün ya da güç elde etmeye yönelik amacının kolayca fark edilmesine ya da bu şekilde yorumlanmasına sebep olur. Niyazov'un durumu ikincisi ile ilgilidir. Niyazov'un ölmeden semboller yoluyla iktidarını güçlendirip meşrulaştırmaya çalışması, Niyazov'un sembolleri stratejik olarak kullanmada ve seçmede düştüğü hata olmuştur.

Niyazov'un bu yöntemi, ulusal bir kimlik yaratmada başarı sağlayan bir yöntem olmuşken iktidarın meşrulaştırılması ve güç elde edilmesinde başarısız olmuştur. Bu durum siyasal sembollerin ulus inşasında elverişli araçlar olduğu savlarını doğrularken, siyasal sembollerin süreklilik arz eden bir güç sağladığı ve rejimi meşrulaştırmada kullanışlı araçlar olduğu savlarını yanlışlar. Zira Niyazov'un ölümünden hemen sonra, halktan da gelen istekle Niyazov'un heykelleri, paralar üzerindeki fotoğrafları ve ulusal marştaki ismi kaldırılmıştır. Bunlar dışında Niyazov'un güç elde etmek ve iktidarını meşrulaştırmak için kullandığı diğer birçok sembolde de Niyazov'a ait unsurlar kaldırılmıştır.

Buraya kadar semboller üzerinden yapılan yorumlardan, Niyazov'un Türkmenistan'ın ulusal birliğini istemediği sonucuna ulaşılmamalıdır. Niyazov Türkmenistan ulusal birliğini oluşturmak için çok çabalamış bu amaç için siyasal sembollerden çokça yararlanmıştı. Ancak Niyazov'un ulusal birliği sağlamadaki çabasına bozucu etkide bulunan nokta; Niyazov'un ulusal birliği sağlamanın yanında kendi gücünü meşrulaştırma, süreklileştirme ve Türkmen tarihinde kurucu bir lider olarak ortaya çıkma isteğidir. Niyazov, ulusal sembollerini her iki amaç ve isteği için kullanmışken, sembollerin ayrıştırıcılık özelliklerinin inşa edici özelliklerini aşması, Niyazov'un, istemeden de olsa, ulusal birliği sağlamadaki amacına sınırlı da olsa ket vurmuştur.

SONUÇ

Siyasal semboller, Türkmenistan örneğinde de görüldüğü üzere, özellikle bir kişi ya da grubun iktidarını meşrulaştırıcı ve güç kazandırıcı unsurlar olarak kullanıldıklarında; o kişi ya da grubun iktidarını benimsemeyen belirli bir kesim doğmakta ya da var olan karşıtlığı güçlendirmektedir. Bu durum aslında dolaylı olarak ortak ulusal bir kimliğin yaratılmasına engel bir durum olarak gözükmektedir. Zira kapsayıcı olmayan sembollerle dışlanan ve bu sembollerde kendini bulamayıp yok edildiğini düşünen bu kesimler aktif bir isyana girişip sağlanmak istenen birliği bozucu unsurlar olarak ortaya çıkabilirler. Ya da Edelman'ın deyişleriyle sonradan ortaya çıkacak sessiz tepkiye dönüşebilirler.

Niyazov örneği, siyasal sembollerin ayrıştırıcı ve birleştirici özelliklerinden hangisinin daha baskın ve güçlü olduğuna yönelik yorumlamalar yapmamıza imkân veren elverişli bir vakadır. Çünkü Niyazov, siyasal sembollerini hem kendisini ön plana çıkararak ayrıştırıcı; hem de Türkmenlerin ortak değerlerini kullanarak birleştirici bir şekilde kullanmıştır. Ve siyasal sembollerin bu iki özelliğini birbiri ile yarıştıran şekilde aynı anda ve beraber kullanmıştır. Bu bağlamda siyasal sembollerle ilgi şöyle bir yorumlama yapılabilir; siyasal sembollerin ayrıştırıcı özelliğinin, kişilerin bunları güç elde etmek ve iktidarlarını sürdürmek için kullandıklarında daha fazla ortaya çıktığıdır. Niyazovun ölmesinden hemen sonra Niyazova

ait sembollerin kaldırılması durumu bu kanıyı güçlendirmektedir. Zira eğer toplumda Niyazov'un kurucu lider olduğuna dair yaygın bir kabullenme oluşmuş olsaydı bu durum ortaya çıkmazdı.

Burada siyasal sembollerle ilgili iki durum ortaya çıkmaktadır; ilk olarak, Niyazov'dan hemen sonra hem halktan bir kesimin hem de yeni yönetimin Niyazov'a ait belirteçleri ulusal sembollerden kaldırmaları, siyasal sembollerin ortak kimlik inşa etmede her zaman elverişli araçlar olmadığını göstermektedir. Siyasal semboller her ne kadar ortak bir kimlik inşa etme niyeti ile kullanılsalar da ayrıştırıcı ve ortak kimlik inşasını bozucu bir özellik de kazanabilmektedirler. Edelman'ın da teorileştirdiği üzere; yoğunlaştırma sembolleri doğalarından ötürü bu sembolleri ve gönderme yaptıkları anlamları kabul etmeyen kesimleri dışladığından, sembollerin bu dışlama özelliği ortak bir kimlik inşasına bozucu bir etkide bulunur. İkinci olarak aynı şekilde Niyazov'a ait belirteçlerin ulusal sembollerden kaldırılması, aynı zamanda siyasal sembollerin iktidarlara sürekli bir güç ve meşruluk yerine, geçici bir güç ve meşruluk sağladığı durumunu ortaya koymaktadır. Türkmenistan örneği bu yönüyle Harrison, Cohen ve Kertzer'in iddialarını yanlışlamaktadır.

Bu durumda siyasal semboller için en doğru yaklaşım; onların bütünleştirici-ayrıştırıcı, güç sağlayıcı-zayıflatıcı gibi zıt özelliklerin tamamına aynı anda sahip olduklarıdır. Onların elverişli ve faydalı araçlar olarak ortaya çıkmaları onların doğru bir şekilde seçimine ve kullanımına bağlıdır. Sadece seçim ve kullanım değil aynı zamanda kullanıldıkları zaman ve bağlam da sembollerin fayda ya da zararları üzerinde etkili olmaktadır.

Bu bağlamda şu soru da sorulabilir; Sovyet sonrası dönemde Türkmenistan'ın bağımsız ve istikrarlı bir devlet olarak kurulup günümüzde bu statüsünü başarılı bir şekilde devam ettirmesi, Niyazov tarafından kullanılan siyasi sembollerin birleştirici rollerinin de etkili olduğunu kanıtlamaz mı? Bu soruda elbette ki bir doğruluk payı vardır. Ancak bu durum sembollerin birleştirici özelliklerinin çok daha güçlü olduğundan ziyade; Niyazov'un otoriter bir lider olarak toplum üzerinde yarattığı baskı ile ilgili olabilir. Niyazov döneminde toplumdan herhangi bir tepkinin gelmemesi ve sesli bir tepkinin doğmaması onun milli kurucu bir lider olduğunun kanıtı değildir. Niyazov'un toplumun yaşam tarzına müdahaleye varacak şekilde geniş bir yasaklama rejimi kurması ve hemen hemen her alanda kendisini güçlü bir lider olarak göstermesi ulusal kimliğin yaratılmasına korkuyla da olsa katkı sunmuş olabilir.

Türkmenistan'ın otoriter ve demokratik yönetimler arasında geleceği değerlendirildiğinde bu durumun iç ve dış dinamikler olmak üzere birçok faktörle ilişkili olduğu görülür. Bölgesel dengeler, dıştan gelen müdahaleler ve iç kamuoyunun lider davranışları karşısında göstereceği reaksiyon Türkmenistan'ın demokrasi geleceğinin belirleyici faktörleri olacaktır. Niyazov'un, gerçekçi olmasa da, kabileciliğe dayalı yönetim yapısını ve bu yapıya yönelik ayrılıkları tasfiye etme girişiminin devam ettirilmesi ve bunun

Türkmenistan halkı tarafından desteklenmesi demokratik yönetimlere giden yolun inşasında en önemli girişimler olacaktır. Ancak Berdimuhammedov dönemi uygulamalar ve bölge dinamiklerini yansıtan Kırgızistan'daki Lale Devrimi gibi örneklemeler Türkmenistan'ın yakın gelecekte demokratik bir yapıya kavuşmasının zor olduğunu göstermektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

Anderson, B. (2009). *Hayali cemaatler milliyetçiliğinin kökenleri ve yayılması* (Çev: İ. Savaşır). İstanbul: Metis Yayınları.

Berdimuhammedow, G. (2013). *Döwlet guşy*. Türkmen Döwlet Neşriyat Gullugy.

Bohn, E. (1908). *Die Nationalhymnen der europäischen Völker*. Wrocław: Verlag M. and H.Marens.

Central Bank of Turkmenistan. (t.y.). Banknotes of 2009 series. https://www.cbt.tm/en/money/tm_manat_09.html Adresinden erişildi.

Choudhury, E. (2004). Politics of symbols and the symbolization of 9/11. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 21(1), 74-96.

Cobb, R. & Charles E. (1973). The Political uses of symbolism. *American Politics Quarterly*. 1(3), 305-338.

Cohen, A. (1974). *An essay on the anthropology of power and symbolism in complex society*. California: University of California Press.

Çağın, S. (2021). Türkiye ve Türkmenistan Milli Marşları. B. Emil & Z. Taştan (Ed.), *100 Ülke 100 Marş İstiklal Marşı* (s. 245-250) içinde, Ankara: Kesit Yayınları.

Denison, M. (2009). The art of the impossible: Political symbolism, and the creation of national identity and collective memory in post-soviet Turkmenistan. *Europe-Asia Studies*, 61(7), 1167-1187.

Dmitriyeva, E. (2019). Political elite of Turkmenistan post-soviet period. *Russia and Moslem World*. (2), 49-58.

Doğan, Y. & Alkayış, M. F. (2021). İstiklal marşı'nın kabulünün 100. yılında türk milli marşlarının dil ve ortak değerler açısından incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 5(2), 518-543.

Donnacha Ó. B. & Rob K. (2015). Imagined democracy? nation-building and elections in central asia. *Nationalities Papers*, 43(3), 495-513.

- Edelman, M. J. (1985). *The symbolic uses of politics: With a new afterword*. Illinois: University of Illinois.
- Elder, C. D. & Cobb, R. W. (1983). *The political uses of symbols*. London: Longman.
- Geiss, P. G. (1999). Turkmen tribalism. *Central Asian Survey*, 18(3), 347-357.
- Gottfried, G. (2011). Aesthetics and political iconography of money. U. Hebel & C. Wagner (Ed.) *Pictorial cultures and political iconographies* (s. 419-428) içinde, Berlin: De Gruyter.
- Güler, N. (2001). Geçiş sürecinde Türkmenistan'ın siyasi yapısı: Türkmenbaşı modeli. *Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel*, 7(2), 97-110.
- Harrison, S. (1995). Four types of symbolic conflict. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1(2), 255-272.
- Helleiner, E. (1998). National currencies and national identities. *American Behavioral Scientist*, 41(10), 1409-1436.
- Türkmenistan'ın Milli Marşı Değişiyor. (2008, Aralık 18). *Hürriyet*. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/turkmenistanin-milli-marsi-degisiyor-10586760>.
- Insebayeva, S. & Insebayeva, N. (2022). The power of ambiguity: National symbols, nation-building and political legitimacy in Kazakhstan. *Europe-Asia Studies*. 74(4), 660-682.
- Kertzer, D. I. (1988). *Ritual, politics and power*. New Haven: Yale University Press.
- Lakoff, G. & Mark J. (2005). *Metaforlar: hayat, anlam ve dil* (Çev: G. Y. Demir). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Matveeva, A. (2009). Legitimising central asian authoritarianism: political manipulation and symbolic power. *Europe-Asia Studies*, 61(7), 1095-1121.
- Matyakubov, H. (2019). *Bağımsızlık sonrası dönemde Türkmenistan'da milliyetçilik politikaları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Morris, E. (2005). *Our own devices: national symbols and political conflict in twentieth-century*. Irish Academic Press.
- Musaoğlu, M. & Kirişçioğlu F. (2013). Türk cumhuriyetlerinin milli marşları: açıklamalar, metinler, aktarmalar ve tercümeleler. *Beynelhalk Elmi Jurnal*, (2), 28-50.
- Niyazov, S. (1994). *Address to the peoples of Turkmenistan*. Ankara: MNG Holding.
- Ochs, Michael. (1997). Turkmenistan: The quest for stability and control. K. Dawisha & B. Parrot (Ed.). *Conflict, cleavage, and change in central Asia and Caucasus* (s. 312-359) içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Özkırımlı, U. (2010). *Milliyetçilik üzerine güncel tartışmalar eleştirel bir müdahale*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Penrose, J. & Cumming, C. (2011). Money talks: Banknote iconography and symbolic constructions of Scotland. *Nations and Nationalism*, 17(4), 821-842.
- Polese, A. & Horak S. (2015). A tale of two presidents: Personality cult and symbolic nation-building in Turkmenistan. *Nationalities Papers*, 43(3), 457-478.
- Rico I. & Abel P. (2015). Between imagined and real nation-building: Identities and nationhood in post-Soviet central Asia. *Nationalities Papers*, 43(3), 371-382.
- Walzer, M. (1967). On the role of symbolism in political thought. *Political Science Quarterly*, 82(2), 191-204.
- Yıldırım, E. (2012). Türkmenistan: Aşiretten ulusa. A. Aydınğün ve Ç. Balım (Ed.). *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler* (s. 397-482) içinde, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yılmaz, A. N. (2021). Bağımsızlıklarının 30. yılında Türkistan coğrafyasındaki Türk cumhuriyetlerinin durumu ve değerlendirilmesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 129(255), 253-314.
- Yılmaz, B. (2004). Nationalism and democracy in post-communist central Asia. *Asian Ethnicity*, 5(1), 43-60.

SİYASAL İSLAM VE FUNDAMENTALİST İSLAM ÇERÇEVESİNDE MÜSLÜMAN KARDEŞLER HAREKETİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

Fatih TEKİN¹, Ali ATILGAN²

Öz

Günümüzde İslam dünyası üzerindeki en etkili faktörlerden biri İslamcı hareketlerdir. İslam dünyasında farklı anlayışlara sahip çok sayıda İslami hareket bulunmaktadır. Bu hareketler içinde en önemlilerinden birisi de Mısır merkezli olan Müslüman Kardeşler hareketidir. Bu araştırmanın amacı Müslüman Kardeşler hareketinin siyasi İslamcı hareket olarak sınıflandırılmasını iddia etmektir. Literatürdeki çalışmaların bazılarında göre Müslüman Kardeşler fundamentalist bir hareket olarak nitelenirken bazılarında göre siyasi İslamcı bir harekettir. Bunun ana nedeni, bu iki kavram arasındaki farkın göz ardı edilmesidir. Literatürde siyasi İslam ve fundamentalist İslam kavramları birbirinin yerine kullanılmıştır ancak bu kullanım kafa karışıklığı yaratmaktadır. Bu makalede, kavramsal karışıklığı ortadan kaldırmak amacıyla fundamentalist İslam ve siyasi İslam karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Müslüman Kardeşler hareketi tarihsel olarak incelenerek politik anlayışı betimlenmiştir. Bu makalenin özgün değeri İslami hareketlerin analizinde daha doğru bir değerlendirme alanı yaratmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Müslüman Kardeşler, Fundamentalist İslam, Siyasi İslam, İslami Hareket, İslamcılık

JEL Kodları: D71, N15, Z00

AN ANALYSIS ON THE MUSLIM BROTHERHOOD MOVEMENT IN THE CONTEXT OF POLITICAL ISLAM AND FUNDAMENTALIST ISLAM

Abstract

Islamist movements are one of the most influential factors on the Islamic world today. There are many Islamic movements with different understandings in the Islamic world. One of the most important of these movements is the Muslim Brotherhood movement based in Egypt. The purpose of this article is to argue that the Muslim Brotherhood movement is classified as a political Islamist movement. According to some of the studies in the literature, the Muslim Brotherhood is characterized as a fundamentalist movement, while according to some, it is a political Islamist movement. The main reason for this is that the difference between these two concepts is ignored. The terms political Islam and fundamentalist Islam have been used interchangeably in the literature, but this usage creates confusion. In this article, fundamentalist Islam and political Islam are analyzed comparatively in order to eliminate conceptual confusion. The Muslim Brotherhood movement has been historically examined and its political understanding has been described. The original value of this article is that it creates a more accurate field of evaluation in the analysis of Islamic movements.

Keywords: Muslim Brotherhood, Fundamentalist Islam, Political Islam, Islamic Movement, Islamism

JEL Codes: D71, N15, Z00

¹ Araş. Gör., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, fatihtekin@inonu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2227-0784>

² Dr. Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, aliatilgan1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1118-1428>

GİRİŞ

Toplumsal hareketler araştırmaları ve din sosyolojisi araştırmaları, hızla sanayileşen ve sekülerleşen dünyada meydana gelen süreç ve çatışmalara hangi değişikliğin sebep olduğunu anlamak ve araştırmak için daha büyük bir sosyolojik çabanın ürünü olmak üzere ilk olarak 19.yüzyılda ortaya çıkmıştır (Hannigan, 2012, s. 242). Toplumsal hareketler çeşitli şekillerde tarih boyunca var olmuştur. Bu hareketler politik, ekonomik, kültürel ve toplumsal yaşam üzerinde derin izler bırakmıştır. Toplumsal hareketlerin bir kısmı reaksiyoner ve kısa süreliken bir kısmı da uzun bir zamana yayılan ve kendini yeniden inşa eden bir şekilde olabilir (Çetinkaya, 2017, s. 713). Bu bağlamda fundamentalist İslam anlayışı ve siyasal İslam anlayışı 20. yüzyılda gelişen ve günümüzde önemli uluslararası etkileri olan toplumsal hareketlere kaynaklık etmektedir.

İslamcılık, kökleri 19. yüzyıla dayanan bir ideolojidir ve İslam dünyasının kurtuluşuna yönelik akımlardan biridir. İslam dünyasının Batılı sömürgecilerden kurtulmasını ve birleşmesini hedeflemektedir. 20.yüzyılda ortaya çıkan İslamcı hareketler de yine 19. Yüzyıl İslamcılık ideolojisi gibi İslam dünyasının kurtuluşuna yönelik bir reçete ortaya koyma iddiası taşımaktadır. Ancak, her ne kadar 19. yüzyıl İslamcılığının devamı olsa da 20.yüzyıl İslamcılık hareketlerinin karakteristik olarak 19. yüzyıl İslamcılık ideolojisinden ayrılan yönü bulunmaktadır. 20.yüzyıl İslamcılık hareketleri, ulus devletler içinde Müslümanların ekonomik, sosyal ve siyasi problemlerine cevap aramaya odaklanmıştır. Öncelikle bir devlet çatısı altında toplumsal dönüşümü gerçekleştirerek Müslüman dünyayı birleştirmeyi hedeflemektedir. İslamcı hareketler, İslamcılığın eyleme geçmesini sağlayan araçlardır. İslam kelimesinin sonuna eklenen “cılık” eki İslam ile İslamcılık arasında bir fark olduğuna işaret etmektedir. İslam ve İslamcılık arasındaki ayrımın kökeninde Müslüman dünyanın 18.yüzyıldan itibaren içine girdiği modernleşme süreci etkili olmuştur. İslam’ın değerler ve hükümler sisteminin toplumsal yapının dışına itilmesi Müslüman kitlelerde meşruiyet krizi ortaya çıkarmış ve bu durum akım olarak İslamcılığı ve onu gerçekleştirme noktasındaki yapılar olan İslami hareketleri ortaya çıkarmıştır (Erkilet, 2018, s. 682).

Hasan El-Benna tarafından 1928 yılında Mısır’da kurulan Müslüman Kardeşler Cemiyeti (Cemiyet-ül İhvan-ül Müslimin), hem bu toplumsal hareketlerin en büyüğü olma yönüyle hem de ilklerinden biri olma yönüyle incelenmeye değerdir. Ayrıca bu hareket, İslam dünyasında ılımlıdan radikale, gelenekselden reformiste kadar pek çok anlayışı etkilemiş hatta pek çoğunun şekillenmesinde rol model olmuştur.

Kurulduğu günlerden bugüne kadar fundamentalist İslam ile siyasal İslam arasında gidip gelen Müslüman Kardeşler, günümüzde siyasal İslam formunu almıştır. Fundamentalist İslam görüşü yani bir başka ifadeyle radikal İslam yaklaşımı, mevcut düzenleri reddetmektedir ve bu düzenlerin içinde siyaset izlemenin bu yozlaşmış düzenleri meşrulaştırdığı görüşündedir. Fundamentalist görüşler şiddet yoluyla veya devrim yoluyla mevcut rejimlerin yıkılması gerektiğini ileri sürmekte ve altın çağ olarak nitelendirilen

geçmişteki dönemleri mit haline getirmektedir. Ana gayeleri de bu dönemlerdeki forma dönmektir (Erkilet, 2018, s. 683; Best, Hanhimaki, Maiolo ve Schulze, 2008, s. 459).

Siyasal İslamcılar ise hem mevcut düzenler içinde siyasi faaliyet sürdürmekte hem de toplumsal faaliyetler ve ilişkiler içine girmeye çalışmaktadır. Siyasal İslam yaklaşımının da gayesi elbette radikal İslamcılar gibi toplumsal bir dönüşümle İslam dünyasını kurtarmak ve Müslüman halkları özgürleştirmektir. Ancak bu iki yaklaşımın, toplumsal dönüşümden anladığı şeyler aynı olmamakla birlikte bu dönüşümü gerçekleştirme metodu açısından da önemli farklılıkları bulunmaktadır (Erkilet, 2018, s. 684-685).

Dolayısıyla bu çalışmada ilk olarak İslamcılık ideolojisindeki farklılaşma açıklanmaya çalışılmıştır. Literatürde fundamentalist İslam kavramı ile siyasal İslam kavramının birbirinin yerine kullanılması eleştirilmiştir. İkincisi, bu çalışmada kimilerine göre fundamentalist bir hareket olarak değerlendirilen kimilerine göre siyasal İslam olarak değerlendirilen Müslüman Kardeşler hareketinin, günümüzde fundamentalist yaklaşımlardan uzaklaşarak bir siyasal İslam formuna dönüştüğü hipotezi savunulmuştur. Üçüncüsü de Müslüman Kardeşler hareketinin uluslararası etkilerine odaklanılmıştır.

Günümüzde özellikle İslam dünyası başta olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde faaliyetlerini sürdüren Müslüman Kardeşler hareketi, kimilerine göre siyasal İslam kategorisine yerleştirilmiş, kimilerine göre ise fundamentalist bir hareket olarak nitelendirilmiştir. Örneğin, Gus Martin (2010, s. 104-105), Müslüman Kardeşleri, çok uluslu Sünni fundamentalist bir hareket olarak tanımlarken, Allison Pargeter (2013) ise hareketi siyasal İslamcı bir hareket olarak anmıştır. Dolayısıyla literatürde bu kavramlar bir kafa karışıklığı yaratmaktadır. Hatta öyle ki bu kavramlar birbirinin yerine kullanılır hale gelmiştir. Buradan hareketle demokrasiler içinde siyasi mücadele veren İslami görüşlere sahip siyasal partiler ve hareketler ile modern ulus devleti ve demokratik değerleri reddeden radikal örgütlerin aynı kavramla tanımlanması önemli bir sorun oluşturmaktadır.

Müslüman Kardeşler, tarihi süreç içinde bazı dönemlerde fundamentalist görüşlere ve faaliyetlere sahip olmuşsa da 1973 yılından sonra şiddeti tamamen terk ettiğini belirterek siyasal ve sosyal meselelere odaklanan bir İslami hareket haline gelmiştir. Günümüzde geleneksel görüşlerle reformist görüşleri bir arada barındıran hareket, şiddet ve radikal eğilimlerin uzağında bir siyasal İslamcı harekettir.

Nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı, tarihsel analiz tekniğinden yararlanan bu makalenin amacı, siyasal İslam ile fundamentalist İslam anlayışının farklılığını ortaya koymaktır. Ayrıca makalede farklı eğilimlere sahip pek çok İslami yapı ve hareket üzerinde etkileri bulunan Müslüman Kardeşler hareketinin, günümüzde fundamentalist bir İslam anlayışının dışında kaldığını ancak geçmişinde bu anlayışları benimsediği ve beslediği savunulmaktadır.

İSLAMCILIK İDEOLOJİSİ

İslamcılık 19. ve 20. yüzyılda İslam'ı hayatın bütün yönlerine yeniden hâkim kılma ve İslam dünyasını batı sömürsünden kurtarma, birleştirme ve kalkındırma amacıyla modernist ve aktivist yönü baskın olan politik, ideolojik ve ilmi çalışma, arayış ve çözüm önerileri seti oluşturan bir akım olarak tanımlanmaktadır (Kara, 2020, s. 19; Tunaya, 1998, s. 25-31). İslam dünyasının yaşadığı iktisadi, toplumsal ve politik problemlerin kaynağını dinin özünden uzaklaşma şeklinde tanımlanan cahiliye düşüncesine bağlayan İslamcılık akımı, dinin özüne dönmeyi amaçlayan ve bunu örgütlü bir mücadele yöntemiyle gerçekleştirilecek siyasi bir proje olarak tanımlayan bir ideolojidir (Gürel, 2012, s. 407).

İslamcılık akımı 19. yüzyılda doğmuş bir ideolojidir. Ancak 20. yüzyılda İslamcı hareketler daha farklı bir karaktere bürünmüştür. 19.yüzyıl İslamcılığının 20. Yüzyıl İslamcı hareketlerden ayırt edilmesi gerekir. 19. yüzyılın son dönemleri, Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan gibi imparatorlukların çökmekte olduğu bir dönemdir. Bu dönemde ulus devlet formları, mevcut siyasi formların yerini ikame etmektedir (Çillier, 2015, s. 47). İslâmıcılık ideolojisinin, değişen dünya şartlarına ve onun getirdiği sosyal, iktisadi ve politik değişimlere karşı değişik coğrafyalarda Müslüman aydınların sergilediği bir tepki ve geliştirdiği bir alternatif olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu zaviyeden bakıldığında İslâmıcılık ideolojisi yalnızca emperyalist politikalara ve saldırılara karşı verilmiş bir yanıt değil, bunun yanı sıra toplumsal, kültürel ve politik alanlarda ortaya çıkan değişim ve dönüşüme karşı gösterilen bir tepki ve alternatif arayıştır (Guida ve Çaha, 2013, s. 570; Kara, 2020, s. 21-22). İslamcı ideolojiye göre, toplumun İslam'ın esaslarına ve prensiplerine göre yeniden inşa edilmesi, modern/seküler devlet düzenlerinin reddedilmesi, bunun yerine İslam hukukunu temel alan bir devlet ikame edilmesi gerekmektedir. İslamcı ideolojiye göre, Batı ve Batı değerleri yozlaştırıcı olarak görülmektedir (Heywood, 2016, s. 148-149).

İlk kez 19. yüzyılın son çeyreğinde kullanılmaya başlanan İslamcılık kavramı, Osmanlı Devleti'nin bekası ve muhafazası için sarılmış bir refleks olarak ortaya çıkmıştır (Aktay, 2004, s. 19). İslamcılık akımı, İslam dünyasının batılı sömürgecilerden kurtulması gerekliliğini ifade eden Cemaleddin Afgani ile anılan bir fikir akımıdır. Afgani'ye göre, İslam dünyası halifenin şahsında ve liderliğinde bütünleşmelidir. Sultan II. Abdülhamid'in de savunduğu İslamcılık politikası öncelikle Osmanlı Devleti'nin topraklarındaki Müslümanları daha sonra da bütün dünyadaki Müslümanları birleştirmek ve bütünleştirmek gerekliliğini savunmaktadır (Akçura, 2005, s. 39).

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta "Basiret Gazetesi" sayesinde taban bulan İslamcılık, II. Abdülhamid tarafından uygulamaya konmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi simalar İslamcılık taraftarları olarak padişah çevresinde konumlanmışlardır. Mehmet Akif ise başyazarlığını yaptığı Sırat-ı

Mustakim (1912'den itibaren ismi Sebil-ür- Reşat) ile bu akımı benimseyen halk tabanını genişletmeye çalışmıştır. Şeyhülislam Musa Kazım, Şemsettin Günaltay ve Sait Halim Paşa da İslamcılığın savunuculuğunu yapmış önemli simalardır (Çillier, 2015, s. 56).

19. yüzyıl İslamcılığının başlangıcı, 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi sonrasında ortaya çıkan tepkilere kadar götürülebilir ve hilafetin kaldırıldığı 1924 yılı bu birinci nesil İslamcılık akımının son bulunduğu yer olarak belirlenebilir. Çünkü birinci nesil İslamcılık akımının temel argümanları kurtarıcı bir misyon, İslamlaştırma ve dinin aslına dönme şeklinde özetlenebilir (Bulaç, 2004, s. 48).

20. yüzyıl İslamcılığı ise hilafetin ortadan kalktığı döneme kadar uzanır. İkinci nesil İslamcılarının temel argümanları ise, yeni bir devlet ve toplum tasarımı ile kurucu bir misyon ve İslamileştirme. Bu misyon yalnızca İslami bir devleti değil bununla birlikte İslami bir toplumu da oluşturma iddiasındadır. İkinci nesil İslamcılarının ideolojik, politik ve içtimai etkinliklerini en iyi ifade eden kavram İslami harekettir (Bulaç, 2004, s. 49).

20. yüzyıl İslamcılık ideolojisinin beslendiği köken, her ne kadar 19. yüzyıl İslamcılık İdeolojisi olsa da bu dönemler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Her şeyden önce 19.yüzyıl İslamcılık ideolojisi veya akımı Müslüman toplumların birleşerek kurtulabileceğine yönelik bir çağrıyı gündeme getiriyordu. 20. yüzyıl İslamcılık ideolojisinde de bu amaç bulunmaktadır ancak öncelikle Müslümanların devlet aygıtına olan ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. 19. yüzyıl İslamcılık akımında bu aygıt Osmanlı Devleti olarak görüldüğünden böyle bir ihtiyaç bulunmamaktadır (Bulut, 2018, s. 907-908).

20. yüzyıl İslamcı hareketleri kabaca 1940'lardan itibaren yükselişe geçmiştir. Kuşkusuz günümüze kadar İslamcı hareketler ve anlayışlar evrimleşmiş, tarihsel şartlar değişmiş, bölünmeler ve farklılaşmalar akımı çeşitlendirmiştir. Ancak şurası önemle belirtilmelidir ki İslami hareketlerin müntesipleri nadiren mollalar ve Sufilerden oluşurken genelde modern okul sisteminden gelen ve üniversite öğrenimi gören kişilerden oluşmaktadır. Tarikat ve medreselerde yetişen kişiler ve genel olarak İslam coğrafyasındaki halklar, İslam'ı bir din olarak görürken İslami hareketlere mensup bireyler İslam'da hem bir din hem de bir ideoloji bulurlar (Roy, 1994, s. 3).

20.yüzyılda İslam dünyasında çok sayıda ulus devlet kurulurken aynı zamanda uluslararası toplumsal hareketler açısından İslam referanslı önemli hareketler de ortaya çıkmıştır. Bu dönemde İslamcı ideoloji pek çok düşünür tarafından savunulmuş ve çok sayıda İslamcı toplumsal hareket doğmuştur (Gürel, 2012, 406). Pakistan'dan Ebul Ala El Mevdudi ve Cemaati İslamiyye, Mısır'dan Hasan El Benna tarafından kurulan Müslüman Kardeşler hareketi ve Seyyid Kutub, İran'dan Ayetullah Humeyni gibi düşünürler kurucu teorisyenler olarak anılmaktadır (Demant, 2006, s. 94-95; Kepel, 2003, s. 23).

20.yüzyıl İslamcılık akımının ortaya çıkmasında ve güçlenmesinde; Müslüman toplumların batılılaşmasına karşı bir tepki, ABD'nin İsrail'e olan desteği, otoriter yönetimler, yolsuzluk, İslam dünyasında oluşan mağduriyetler gibi faktörler etkili olmaktadır. İslamcı hareketler her zaman belirli bir bağlamla ilişkili olmuştur. Bununla birlikte ortaya çıkan yapıların stratejileri ve amaçları değişiklik göstermektedir. İslamcı hareketlerin bir ucunu siyasal İslamcılar oluştururken diğer ucunu ise fundamentalist İslamcı hareketler oluşturmaktadır (Best vd., 2008, s. 459).

Özetle İslamcı hareket, İslami kanunlara dayanan bir devlet kurmayı hedefleyen bir siyasi ideoloji olarak tanımlanmaktadır ve İslamcı hareketlerin ortaya çıkması yirminci yüzyıla özgü bir fenomendir. Bu bağlamda ortaya çıkan ilk hareket 1928 yılında Hasan el Benna tarafından kurulan İhvan-ı Müslimin yani Müslüman Kardeşler hareketidir (Best vd., 2008, s. 456).

İSLAMİ FUNDAMENTALİZM VE SİYASAL İSLAM

Fundamentalizm kelimesi, Latince “temel” anlamındaki “fundamentum” kelimesinden türetilmiştir. Fundamentalizm, ABD’de 19.yüzyılda ortaya çıkan ve Hıristiyanlığın köklerindeki en temel esaslara dönülmesini savunan teolojik bir ekol olarak ortaya çıkmıştır. Amerikan Protestanlar arasında gelişen fundamentalist görüşler Amerikan Katoliklerini de etkilemiştir (Gelvin, 2011, s. 313).

Fundamentalizm terimi 20.yüzyılın başlarında Amerikan Protestanlığı içindeki tartışmalarda kullanılmıştır. Evanjelik Protestanlar, 1910 ve 1915 yılları arasında İncil’in yanılmazlığını ve mutlak doğruluğunu savunan The Fundamentals (Köktenciler) başlıklı el ilanları dizisi yayınlamıştır. Fundamentalizm terimi, genellikle katılık, dogmatizm ve otoriterlikle ilişkilendirilmektedir (Heywood, 2007, s. 351).

Fundamentalizm, modernite ile oluşan yozlaşmaya karşı ahlaki bir tepkiyi ifade eder. İlahi dünya ile beşerî dünya arasındaki bağı yeniden tesis etmek için bir düzen kurmayı amaçlayan fundamentalist hareketler, 1970’li yıllardan itibaren ABD’deki yeni Hıristiyan sağında ortaya çıkmıştır. İslam dünyasında ise başta Mısır olmak üzere İran, Pakistan, Afganistan, Türkiye gibi ülkelerde İslami fundamentalizm olarak gelişmeye başlamıştır (Heywood, 2007, s. 352). Fundamentalist İslamcılar, İslam dünyasının yaşadığı çöküşü ve krizi aşması için Batı’nın askeri, ideolojik ve politik saldırısından kurtularak bir önceki duruma yani kutsallaştırdığı altın çağa bir başka ifadeyle özüne ve köklerine dönmesi çağrısında bulunurlar (Losurdo, 2017, s. 22). Fundamentalist olarak nitelenen kişiler genelde bu terimi aşağılayıcı olarak görmektedir ve bunun yerine kendilerini muhafazakâr, uyanışçı, öze dönüşü vb. olarak tanımlamayı tercih etmektedir (Heywood, 2013, s. 239).

Fundamentalizmin bir takım karakteristik özellikleri bulunmaktadır: Birincisi, fundamentalizm, din ve politika arasındaki ayrılığı reddeden bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla fundamentalist bir anlayışa göre din yalnızca kişisel yaşamla sınırlı kalmamalıdır ve sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuksal yönleriyle kamusal alanı da düzenlemelidir (Heywood, 2013, s. 239). İkincisi, temel ve kurucu olarak görülen değerlere ve fikirlere bağlılığı ifade eden fundamentalizm, bu değerlerin ve fikirlerin sürekliliğine ve değişmezliğine vurgu yapar. Yani revizyonizm karşıtı olarak da ifade edilebilir (Heywood, 2007, s. 358). Üçüncüsü, modernizm karşıtlığı olarak ifade edilebilir. Dini fundamentalizme göre modernleşme, düşünüş ve ahlaki yozlaşmayla eş değer olarak görülmektedir ve çözüm ise altın çağın geleneklerine ve maneviyatına dönerek mümkün olabilir (Heywood, 2007, s. 360). Dördüncüsü, fundamentalizmin militanlık özelliğidir. Fundamentalistler, enerjik militan ve bazen de şiddet içeren bir eylem tarzını benimserler. Fundamentalistler, militan olarak görülmekten memnuniyet duyarlar. Militanlık özelliği fundamentalistlerin gözünde, dinamik ve inandığı değerler uğruna her türlü mücadeleyi göze alma şeklinde algılanmaktadır (Heywood, 2007, s. 362). Beşincisi ise fundamentalist hareketlerin toplumsal tabanı genellikle kentlerde yaşar. Fundamentalist hareketlerin okuma yazma bilmeyen toplumlarda taraftar bulması nadir görülmektedir (Losurdo, 2017, s. 15). Son olarak, İslami fundamentalizm hem geleneksel İslam anlayışına hem de resmi dini kurumlara karşı düşmanca bir tutuma sahiptir (Losurdo, 2017, s. 16).

Fundamentalist İslâmcılar yani diğer ifadeleriyle radikal İslamcılar, var olan siyasal sistem içinde mücadele etmenin o rejimleri meşrulaştırdığına inanmaktadır. Bu sebeple düzen karşıtı olan fundamentalist İslamcılar, demokratik siyasi mücadeleye karşı çıkmaktadır. Fundamentalist İslamcı hareketlerin çoğu mevcut düzenleri devirmek için güç kullanma stratejisini benimser ve cihatçılığı bir yöntem olarak savunurlar. Bu yönetsel tercih siyasal İslamcılar ile radikal İslamcılar arasındaki en temel farkı oluşturmaktadır (Best vd., 2008, s. 459). Yani bir diğer açıdan İslami fundamentalizm, Batı medeniyeti, Batı siyasal sistemleri ve Batı değerleri ile İslam arasındaki niteliksel çelişkiye vurgu yapan politik-kültürel bir düşüncedir (Choueiri, 2010, s. 157). Seyyid Kutub, Mevdudi, Humeyni ve Nebhani gibi pek çok düşünürü göre İslam, laik rejimlere muhalefet etmektedir ve bu düşünürlerle göre, adaleti sağlamanın yolu İslam'ı devlete ve topluma hâkim kılmaktan geçer (Gürel, 2012, s. 408-411).

Fundamentalist İslam hareketleri mevcut düzen içerisinde siyasal yollarla mücadele etmeme ve bu rejimleri tağut (bozulmuş, ifsat olmuş) olarak niteleme konusunda ortak bir paydada bulunmalarına rağmen yönetsel açıdan farklılıklar gösterebilir. Dolayısıyla fundamentalist İslamcılarının hepsi cihat taraftarı değildir. Örneğin Takiüddin En Nebhani tarafından kurulan Hizbuttahrir, mevcut düzenleri toplumsal değişim yoluyla dönüştürmeye çalışırken El Kaide gibi örgütler ise silahlı mücadeleyi bir yöntem olarak benimsemektedir.

İslam Dünyası'nda 20.yüzyıldaki ulusal bağımsızlık mücadelelerine genelde laik elitler liderlik etmiştir ve ortaya çıkan ulus devletlere de onların anlayışları damga vurmuştur. Bu elitler, kitlelere ekonomik refah ve emperyalizmden bağımsızlık vaat etmiştir. Ortadoğu'daki ve Kuzey Afrika'daki ülkeleri 1950'li yıllarda sosyalist olarak adlandırılan laik milliyetçi partiler yönetmeye başlamıştır. Ayrıca İsrail'e karşı mücadele teması da önemli bir faktör olmuştur. Laik milliyetçi rejimlerin ve radikal sol hareketlerin 1960'larda yakalandıkları krizler, farklı tipteki muhalif İslamcı hareketlerin yükselişine zemin oluşturmuştur. Bu rejimlerin ve yöneticilerin kitlelere verdikleri vaatleri yerine getirme noktasındaki başarısızlıkları İslamcılığın güçlenmesini doğrudan etkilemiştir (Gürel, 2012, s. 412).

Siyasal İslamcılar, bir İslam devleti kurabilmek için siyasi yolları, toplumsal yolları ve eğitim yollarını kullanırlar. Toplumunu İslamlaştırmak ve devlette reform yapmak için eldeki devlet sistemi ve siyasi yapı içinde mücadelelerini yürütürler (Best vd., 2008, s. 494). Siyasal İslamcılığın, toplum yapısı ve devletin işleyişi bakımından üzerinde önemle durduğu temel unsurlar bulunmaktadır. Birincisi, toplumda İslam'ın anlamını yeniden tanımlamaktır. İkincisi, kurulu düzenin meşruiyetine meydan okumaktır. Üçüncüsü, siyasi eleştiri birikimi oluşturmaktır. Dördüncüsü, reform, adalet ve toplumsal değişimi savunmaktır. Beşincisi, otoriter devleti ve yozlaşmayı eleştirmektir. Altıncısı, yardım amaçlı sivil toplum kuruluşları ile alternatif sosyal hizmetler sunmaktır. Yedincisi, demokratikleşme ve insan hakları çağrısı yapmaktır. Sekizincisi, siyasi partilere destek vermektir. Dokuzuncusu, sivil toplumun gelişmesine çalışmaktır (Fuller, 2004, s. 23-34).

Literatürde genelde radikal İslamcılık yani fundamentalist İslamcılık ile siyasi İslamcılık birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ancak fundamentalist İslamcılar mutlak anlamda bir İslam devleti kurmaya odaklanırken, siyasi İslamcılar her zaman İslam devleti kurmayı amaçlayan yapılar değildir. Bunun yanı sıra devlette reform yapmayı da tercih edebilirler. Fundamentalist İslamcılar, mevcut düzenler içinde siyasi süreçlere katılmayı reddetmektedir ancak siyasi İslamcılar, mevcut düzenler içinde siyasi partiler aracılığıyla siyasi bir mücadele yürütebilirler. Ancak her iki yaklaşımın da ortak paydada bulunduğu bir nokta bulunmaktadır ki o da İslam dininin bireysel bir alana sıkıştırılamayacağı toplumsal bir din olduğu görüşüdür ve bu iddiaya göre İslam'ın siyasi bir yönünün bulunduğuudur. Ancak yukarıda belirtildiği gibi fundamentalist İslamcılar ile siyasi İslamcılarının amaçları bazen farklılık göstermekle birlikte yöntemleri birbirinden tamamen farklıdır (Erkilet, 2018, s. 687; Kara, 2019, s. 86).

Literatürde İslamcı hareketler; radikal İslam, ılımlı İslam, geleneksel İslam, reformist İslam, devrimci İslam, resmi İslam, halk/çoğunluk İslâm'ı ve siyasi İslam gibi pek çok isimle sınıflandırılmaktadır. Burada en fazla kafa karışıklığı yaratan kavram siyasi İslam kavramıdır. Çünkü siyasi İslam, bazen radikal İslami

hareketler için, bazen ılımlı İslamcılar için, bazen de İslami toplum düşüncesine sahip olan ama radikal ya da ılımlı olarak nitelendirilemeyecek hareketler veya siyasi partiler için kullanılmaktadır.

Cheryl Benard (2003) İslam dünyasını fundamentalistler, gelenekselciler, reformistler ve sekülerler olmak üzere 4 grupta sınıflandırmıştır. Siyasal İslamcılık ile Fundamentalist İslamcılığın ayrıştığı ve kesiştiği özellikler yukarıda belirtilmiştir. İlimli İslamcılar ise, dini siyasallaştırmaya mesafelidir ve İslami toplum düşüncesi taşımazlar bu sebeple siyasal İslamcı olarak nitelendirilemezler. Çünkü siyasal İslam anlayışı bir iktidar talebi taşımaktadır.

Siyasal İslam, Müslüman halkların mevcut düzenler içinde siyasi ve sosyal projelerle tedricen dönüştürüleceğini ve özüne döndürülebileceğini savunmaktadır. Fundamentalist İslam ise İslamcılık akımı içinde şiddeti benimseyen ucu temsil etmektedir. Ancak salt fundamentalist İslamcılarının haricinde geleneksel İslam anlayışına ve reformist İslam anlayışına sahip olan fundamentalist hareketler de bulunmaktadır.

Müslüman Kardeşler, kurulduğu günden beri fundamentalist, geleneksel, siyasal ve reformist görüşleri bünyesinde barındırmış bir harekettir. Örgütün bazı dönemlerinde bu özelliklerinden biri baskın hale gelmiş bazı dönemlerinde ise bir diğeri baskın hale gelmiştir. Bu sebeple Müslüman Kardeşler hareketi, farklı anlayışlara sahip çok sayıda siyasal İslamcı ve fundamentalist İslamcı hareket üzerinde ciddi tesirler bırakmış bir harekettir.

MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN (İHVAN-I MÜSLİMİN) ORTAYA ÇIKIŞI VE EVRELERİ

Bir toplumda ortaya çıkan ve mevcut rejimin meşruiyetini sorgulayan bütün toplumsal, siyasal ve dini söyleme sahip fikir akımları ve ideolojiler; o rejimlerin kurulduğu yıllarda ya da öncesinde meydana gelen politik, toplumsal ve iktisadi bunalımlar ya da bağımsızlık, inanç hürriyeti vb. gibi temel sorunlara tepki niteliğinde ortaya çıkmıştır. İhvan-ı Müslimin gibi güçlü ve etkili bir hareketin ortaya çıkışında da birtakım unsurlar etkili olmuştur (Arı ve Koç, 2014, s. 225).

Müslüman Kardeşler hareketi, Mısır toplumunun tecrübe ettiği siyasî, ekonomik, dinî, sosyal ve kültürel alanlardaki büyük çaplı değişimlere bir tepki olarak doğmuş ve bilhassa 20. yüzyılda gelişen sosyo-politik travmalara reçete sunmak amacıyla kurulmuştur.

İngilizler, 1882 yılında işgal ettiği Mısır'da kendi iktisadi ve politik çıkarlarını maksimize edebilmek için burjuvaziyi kendi safına çekerek Mısır halkının büyük çoğunluğunu yoksulluğa ve sefaletle mahkûm etti. Kırsal kesimde yaşayan ve toprak ağalarının baskısından kurtulmak isteyen insanlar büyük kentlere göç

etmek zorunda kaldı. Çoğunluğu eğitimsiz olan kitleler, kent yaşamında umduklarını bulamadılar ve ekonomik durumları daha da kötüleşmeye başladı (Hüseyin, 1991, s. 86). Yani Müslüman Kardeşler gibi bir toplumsal hareketin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan birinci etken kitlelerin içinde bulunduğu kötü ekonomik koşullardır.

İslam dünyasında ve Mısır'da bulunan ikinci büyük bir problem de, dinin yorumlanması ve İslam dünyasının mevcut problemlerine, bilhassa İslam ülkelerinin sömürülmesine karşı etkili çözümler üretilememesiydi. İslam dininin toplumsal ve siyasi yaşamda mevcut sorunları çözme yetkinliğine sahip olduğunu düşünen Cemallettin Afgani ve Muhammed Abduh gibi düşünürler nispeten bu problemlere din eksenli reformist çözümler ortaya koydular (Kara, 2020, s. 19; Halverson, 2010, s. 62; Bulut, 2018, s. 906; Arı ve Koç, 2014, s. 225). Müslüman Kardeşler'in ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ikinci etmen de İslam dünyasının mevcut problemler karşısında din merkezli bir çözüm üretme noktasında yetersiz kalmasıdır.

1920'li yıllarda Müslüman Kardeşler ortaya çıktığında İslam dünyası bir kargaşa içindeydi. 1924 yılında Müslümanların birliğini simgeleyen halifelik kaldırılmıştır. Müslüman Kardeşler, İslam'ın siyasi boyutunu yeniden kazanmak için ortaya çıkmıştır. Bağımsızlık, İngilizlerin ayrılması ve demokratik bir anayasa talep eden dönemin Mısırlı milliyetçileriyle karşı karşıya gelen Müslüman Kardeşler, İslami hareketlerde hala geçerliliğini sürdüren bir sloganı benimsemişlerdir: "Kur'an anayasamızdır". Müslüman Kardeşler'e göre İslam eksiksiz ve kuşatıcı bir sistemdir ve toplumsal düzenin temellerini Avrupa'nın değerlerinde aramaya gerek yoktur. Cemiyetin bu görüşleri tüm İslamcı hareketler tarafından benimsenmiştir ve tüm İslamcı hareketler, Müslümanların karşı karşıya olduğu sorunların çözümünün geçmişte hilafet mekanizmasının yaptığı gibi İslam'ın kutsal metinlerinin kanununu uygulayacak bir İslam devleti kurulmasında yattığı konusunda hemfikirdir (Kepel, 2003, s. 27).

Müslüman Kardeşler Hareketi'nin kuruluşundan günümüze kadar farklı dönemlerde farklı eğilimlere doğru gidip geldiğinin üzerinde durulması gerekir. Hareketin lider kadrosu her dönemde daha ılımlı bir çizgiyi takip etmeye gayret gösterse de hareketin bir nevi sarkaç gibi radikal uç ile ılımlı uç arasında gidip geldiğinin altı çizilmelidir. Çünkü hareketin müntesipleri tamamen ılımlılardan oluşmamaktadır. Ayrıca baskı dönemlerinde hareket içindeki gençler radikalleşmektedir. Nitekim Kara'ya göre (2019, 88) Müslüman Kardeşler'in radikal anlayıştan demokrasiye, demokrasiden radikal anlayışa gidiş gelişleri 1950'li yıllardan beri askeri ve sivil bürokrasi ile pek çok defa ittifak ilişkileri içine girmeleri şeklinde tezahür etmiştir.

Müslüman Kardeşler örgütü, 1928 yılında bir ilkokul öğretmeni Hasan El Benna tarafından Mısır'ın İsmailiye kentinde kurulmuştur. Kurulduğu yıllarda faaliyetlerini işçiler ve lise öğrencileri üzerinden

oluşturmuştur (Baker, 2003, s. 2-3). Hasan El Benna, bu oluşumu yaymak için tebliğ yöntemini seçmiş ve bu maksatla kahvehaneler, camiler, düğün ve cenaze törenlerinde faaliyet göstermeye çalışmıştır. Buralarda gençleri bilinçlendirmeye çalışarak taraftar kitlesini artırmıştır (Brynjar, 2013, s. 60).

Müslüman Kardeşler örgütü genişlemeye başlayınca faaliyet alanlarını da genişletmiştir. Hasan El-Benna ilk olarak hareketin merkezini Kahire'ye taşımıştır. Okuma yazma öğretilen eğitim kurumları, dini eğitim veren kurumlar ve mahalle camileri inşa etmek; halka açık hastaneler ve küçük işletmeler kurmak gibi pek çok alanda girişimlerde bulunmuştur. Böylece toplumla doğrudan temasa önem veren hareket, faaliyet alanlarını bu yönde çeşitlendirmiş ve kendisine bir toplumsal taban oluşturmaya başlamıştır (Çakmak, 2007, s. 76). Müslüman Kardeşler'in başarısı, çok farklı grupları bir araya getirebilme kapasitesinden ve cami, mescit, dispanser, atölye gibi hayırsever faaliyetler yoluyla üye toplayabilme yeteneğinden kaynaklanmaktadır. İdeal bir İslam toplumunu inşa etmeyi hedefleyen cemiyet, güçlendikçe kendisini Mısır halkının bir organizasyonu gibi algılamıştır (Kepel, 2003, s. 30).

Müslüman Kardeşler, 1930'lu yıllarda Ürdün, Sudan, Kuveyt, Pakistan, Yemen, Suriye, Kuzey ve Orta Afrika ve Avrupa'daki bazı ülkelerde şubeler açmıştır. Ayrıca birçok ülkede farklı isimlerle kurulan İslami yapıların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Müslüman Kardeşler, özellikle Arap dünyasında sempati kazanmış ve etkinliğini artırmıştır. Müslüman Kardeşler'in Sünni İslam özelliğinin baskın olması Şii dünyasında etkili olmasının önüne geçmiştir (Çakmak, 2007, s. 76).

1933 yılından itibaren yıllık kongreler düzenlemeye başlayan oluşum 1939 yılında hareketin onuncu yıldönümü münasebetiyle bir araya gelmiş. Hasan el Benna bu toplantıda Müslüman Kardeşler'in hedefini, davetini ve etkinliklerini açıklamıştır (Ganim, 2000, s. 581). Hasan El Benna, bu toplantıda hareketi bir siyasi örgüt olarak tanımlamıştır (Atalan, 2018, s. 17). Hasan El-Benna'nın parlamentoya girerek politika yapmakla ilgili bir problemi yoktur fakat El-Benna, Müslüman Kardeşler hareketini tamamen bir siyasi partiye dönüştürmek istememiştir. Ona göre hareketin ana amacı toplumu eğitmeye çalışan dini ve toplumsal bir yapı olarak kalmasıdır (Ataman, 2015, s. 59). Dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in kurucu kadrosunun başlangıçtan itibaren siyasal İslam düşüncesine sahip olduğu görülebilir çünkü parlamentoda politika yapmak onlara göre ifsat olmuş düzeni meşrulaştırmak demek değildir.

Hasan el Benna, ülke içinde yönetimin eksiklerini ve düzeltilmesi gereken hatalarını eleştirmiştir. Ancak yönetime karşı şiddet kullanılmasını söylemlerinde ve eserlerinde hiçbir zaman dile getirmemiştir. Bununla birlikte 1930'lu yıllarda izci kolları kurulmuş, emekli Teğmen Mahmud Lebib izcilerin genel müfettişi olmuştur. 1938 yılında iki aylık bir yaz kampı düzenlenmiş ve El-Benna bizzat bu kampa katılmıştır (Kaçar, 2012, s. 321).

Müslüman Kardeşler'in son kongresi 1941 yılındaki altıncı kongredir ve bu kongreden sonra kurucu üyelerin toplantısı genel kurul kabul edilecektir. Son kongrede Mısır'ın toplumsal, ekonomik ve siyasi durumu tartışılmıştır. Hareketin bazı mensuplarının parlamentoya girmesi için aday olmalarına karar verilmiştir. Böylece hükümet tarafından uygulanan baskıların kırılacağı düşünülmüştür. 1944 yılında örgütten altı kişi aday olarak gösterildiyse de başarı sağlanamamıştır. Bunun üzerine örgüt, İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte yeniden toplumsal ve iktisadi faaliyetlere yönelmiştir (Ganim, 2000, s. 581).

Filistin sorunuyla da yakından ilgilenen Müslüman Kardeşler bilhassa Siyonizm tehdidini vurgulamaya çalışmış ve Filistin'in kurtuluşu için cihat çağrısı yapmıştır. 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulması ile başlayan Arap-İsrail savaşında Müslüman Kardeşler üyeleri fiilen yer almıştır. Müslüman Kardeşler'in yürüttüğü cihat hareketi İngiltere, Fransa ve ABD gibi Batılı ülkelerin tepkisine yol açmıştır. Bu ülkeler, Kahire'deki büyükelçileri vasıtasıyla Mısır hükümetinin Müslüman Kardeşler'i dağıtması tavsiyesinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine 1948'in sonlarında Mısır hükümeti harekete geçerek örgütün devlete karşı ayaklandığı gerekçesini ileri sürerek dağıtılmasına karar vermiştir. Bu karar İhvan-ı Müslimin üyelerince sert bir tepkiyle karşılanmıştır (Ganim, 2000, s. 581). Bu dönemde Başbakan Nukrâşi Paşa'ya yönelik suikast gerçekleştirilmiş ve Müslüman Kardeşler suçlanmıştır. Hasan El-Benna bu suçlamayı reddetmiş ve suikastçiler hakkında "onlar ne Müslüman ne de kardeşiler" başlıklı bir yazı kaleme almıştır (Gadban, 2017, s. 23). Akabinde 12 Şubat 1949'da Hasan el-Benna hükümetin düzenlediği bir suikast ile hayatını kaybetmiştir. Hükümetin başına geçen İbrahim Abdülhadi, Müslüman kardeşler üzerinde baskı ve işkence siyaseti izlemiş ve altı ay içinde 4000 Müslüman Kardeşler üyesini tutuklatmıştır (Ganim, 2000, s. 581).

Hasan El-Benna'nın ölümünden sonra hareketin başına mütevazı siyaset tarzı ve aristokrat tavrı olan Hasan El- Hedaybi geçmiştir (Choueiri, 2010, s. 185). Hasan el Hedaybi 1973 yılına kadar örgütün liderliğini sürdürmüştür. Hedaybi ılımlı bir siyaset izleyerek örgütü bir arada tutmayı ve şiddeti engellemeyi kısmen başarmıştır (Munson, 2001, s. 489). Hedaybi ılımlı bir siyaset izlemeye çalıştıysa da hareketin tabanı Hasan El Benna'nın yönetim tarafından öldürülmesine karşı öfkeli ve saldırgan bir tutum içindeydi. Müslüman Kardeşler üyelerinin bu saldırgan tutumları yönetimin Müslüman Kardeşler'e yönelik baskı, tutuklama ve şiddet göstermesine yol açtı. (Çağlayan, 2001, s. 193).

Bu yıllarda Hasan El-Hedaybi çok istekli olmasa da Müslüman Kardeşler hareketi Hür Subaylar Darbesi'ne destek vermiştir. Hareket bu darbeyle Kral Faruk'u saf dışı bırakarak sivil bir yönetimin kurulacağına inansa da darbe sonrasında Cemal Abdünnasır'ın diktatörlüğü başlamıştır (Demant, 2006, s. 97; Çağlayan, 2011, s. 205). Kısa süren cunta içi mücadelelerden sonra iktidarı tam anlamıyla elde eden Nasır, darbenin hazırlık safhasında Müslüman Kardeşler'in desteğine sahiptir. Ancak iktidar olduktan sonra

Nasır'ın milliyetçi gündemi cemiyetin İslamcılığı ile çatışmaya başlamıştır (Kepel, 2003, s. 29). Yaşanan anlaşmazlık ve çekişmeler neticesinde hareketin faaliyetleri durdurulur ve örgüt feshedilip yasaklanır. Bu yasak Müslüman Kardeşler örgütünü yeraltına iter ve gizli hale getirir. Cemiyet üyeleri sindirilir ve ciddi işkencelere maruz kalır (Halverson, 2010, s. 85). Bu baskı ortamı, yönetime karşıt görüşleri ile bilinen Seyyid Kutub'un yıldızının parlamasına neden olur. Kutub'un görüşleriyle örgüt, Hasan el-Benna çizgisinin dışında gelişen yorumlarla karşılaşır. Neticede Kutub, örgüt içinde farklı kliklerin oluşmasına neden olur.

Örgüte sonradan dâhil olan ve görüşleri sebebiyle örgütün kendisinden sonra bölünmesine yol açan Seyyid Kutub, Hasan El-Benna'dan farklı olarak batılı modern kavramları kullanmamıştır. Zira Hasan el-Benna için parlamento, anayasal rejim ve seçimler gibi kavramlar yabancı değildir. Ancak Seyyid Kutub, mevcut rejimin her kurumuna ayrı ayrı karşı çıkar. Radikal olarak nitelenen bu görüşler özellikle Seyyid Kutub'un kitaplarında daha da belirgindir. Böylece örgütün içerisindeki bazı gruplar radikal eğilimler gösterme yoluna girer. Ancak Hasan El-Benna'dan sonra örgütün liderliğini yürüten Hasan El-Hudaybi şiddet taraftarı değildir ve daha ılımlı bir yaklaşıma sahiptir.

26 Ekim 1954'te Cemal Abdünnâsır'a başarısız bir suikast teşebbüsünde bulunulması İhvân-ı Müslimîn'in tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturur. Her ne kadar bunun bir tertip olduğu sonradan ortaya çıktıysa da suikasttan sorumlu tutulan örgüt, kanun dışı ilân edilmiş ve binlerce mensubu tutuklanmıştır; 4 Aralık 1954'te yedi lideri idam cezasına çarptırılmış ve bazı İslâm ülkelerinin ricası üzerine başkan Hasan el-Hudaybi'nin cezası müebbet hapse çevrilmekle birlikte diğerleri idam edilmiştir. İhvân-ı Müslimîn bu tarihten sonra faaliyetlerini yer altına kaydırmıştır (Ganim, 2000, s. 582; Cleveland ve Bunton, 2008, s. 305-306). Hasan El Benna'nın ölümünden sonraki süreçte özellikle 1954 sonrası harekete yönelik baskıların arttığı dönemde hareket içindeki gençler için ideolojik boşluğu dolduran Seyyid Kutub, radikal bir yaklaşım geliştirerek mevcut devlet sistemini İslam dışı olarak nitelemiştir. Tutuklu bulunduğu mağduriyeti bir gurur durumuna dönüştürerek genç üyeler başta olmak üzere hareket içindeki tutukluların tutunabileceği bir ideoloji kazandırmıştır (Zollner, 2009, s. 3).

Hasan El Hudaybi'nin ölümünden sonra 1973 yılında hareketin başına geçen Ömer El Tilmisani, 1986 yılına kadar örgütün liderliğini sürdürmüştür. Demokrasi ve insan hakları kavramları onun döneminde ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemde şiddetten tamamen vazgeçtiğini bildiren örgüt, ılımlı bir siyaset izlemeye ve yönetimle diyalog geliştirmeye çalışmıştır (Taşar, 2018, s. 90; Halverson, 2010, s. 87).

Bazı dönemlerde şiddete başvuran Müslüman Kardeşler Örgütü 1930'ların Mısır'ında, halkın örgütlü toplum anlayışına uzak olduğu bir Orta Doğu ülkesinde, sesini yönetime duyuramayan, problemlerini anlatamayan kapalı bir toplumda kitlelerin sesini duyurması bakımından mühim görevler üstlenmiştir. Yani

Müslüman Kardeşler, halkın siyasi süreçlere katılımının son derece sınırlı olduğu Arap dünyasında önemli roller oynamıştır. Halkın taleplerinin kısmen de olsa siyaset alanına taşınmasına katkıda bulunmuştur (Çakmak, 2007, s. 93).

Tilmisani'den sonra örgütün başına geçen Muhammed Hamid Ebu'n Nasr, 1996 yılına kadar örgütün liderliğini sürdürmüştür. O da Tilmisani gibi ılımlı politikalar izleyerek radikal eğilimleri örgütten uzak tutmaya çalışmıştır. Bu dönemde Sosyalist İşçi Partisi ile ittifak yapan Müslüman Kardeşler, 1987 seçimlerinde 36 üyesini meclise sokmayı başarmıştır (Wickham, 2013, s. 47).

Muhammed Hamid Ebu'n Nasr'ın ölümünün akabinde 1996 yılında örgütün başına Mustafa Mashur geçmiştir. Entelektüel kişiliği ile ön plana çıkan Mustafa Mashur 18 kitap yazmış ve Müslüman Kardeşleri Seyyid Kutub çizgisinden uzak tutarak ılımlı çizgide kalmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Müslüman Kardeşler içindeki reformist gruba da mesafeli olmuştur (Taşar, 2018, s. 108). Müslüman Kardeşler'in parlamento seçimlerine katılmasına sıcak bakan Mustafa Mashur, harekete zarar veren düşüncelerle mücadele etme noktasında parlamentoyu etkili bir araç olarak görmüştür (Wickham, 2013, s. 49).

Mustafa Mashur'dan sonra Hasan El Hudaybi'nin oğlu Memun Hudaybi 2002'den 2004'e kadar örgütün liderliğini sürdürdü. Daha sonra Muhammed Mehdi Akif liderliğe geldi. Muhammed Mehdi Akif, hareketi rejimle barıştırma ve mevcut siyasi sisteme dahil etme noktasında önemli gayretler göstermiştir. Demokrasi, insan hakları ve uluslararası hukuk çağrılarını içerisinde cemiyetin sivil toplumu sahiplenmesi ve parlamenter cumhuriyete bağlılığını pekiştirmek istemiştir. İrşad Bürosu içerisinde yer alan Abdurrahman Abdul Bar, seçimlere katılmanın dini bir görev olduğunu ve boykot etmenin günah olduğunu beyan eden bir fetva yayınlamıştır (Aydemir, 2021, s. 13-14). Bu hareket açısından kritik bir fetvadır. Çünkü hareket ilk defa siyasi konuları dini bir yönden ele almıştır. Ayrıca hareketin demokratik seçimlere katılmanın haram olduğunu ve tağuti sistemi onaylamak olduğunu belirten radikal anlayışlardan uzaklaşma çabasının somut göstergelerinden biridir. 2010 yılında Seyyid Kutub çizgisine yakın olan ve bugün de hareketin lideri olan Muhammed Bedii hareketin başına geçmiştir (Taşar, 2018, s. 117). Ancak Bedii her ne kadar Seyyid Kutub çizgisine yakın olsa da Müslüman Kardeşler'in şiddete başvurmasına karşı çıkmıştır.

Arap Baharı'nın Mısır'a sıçramasıyla 25 Ocak 2011 tarihinde başlayan protestolar, 1952 yılındaki Hür Subaylar Darbesi'nden beri askeri vesayetle yönetilen Mısır'ın kaderini değiştirmeye çok yaklaşmıştır. 11 Şubat 2011 tarihinde Hüsnü Mübarek'in görevi bırakmasının akabinde Yüksek Askeri Konsey geçici süreliğine görevi devralmıştır. Müslüman Kardeşler, Hürriyet ve Adalet Partisi'ni kurmuş ve partinin başına hareketin İrşad Bürosu üyesi ve medya sözcüsü olan Muhammed Mursi geçmiştir. Mursi, hareketin tebliğ çalışmalarına devam etmesi gerektiğini belirterek parti ile hareket arasında bir ayırım yapsa da hareketin

siyasi bir partisinin bulunması hareket içindeki bazı çevreleri rahatsız etmiştir. Onlara göre hareket siyaset üstü konumu sürdürmelidir. Ancak hareketin içindeki gelenekselci kuşak siyasal sistem içinde kalarak siyasi mücadeleyi önceleyen bir tutuma sahipti. Ayrıca bu dönemde Müslüman Kardeşler'den ayrılarak kurulan Güçlü Mısır Partisi, Mısır Akımı Partisi, Öncüler Partisi, Yeniden Doğu Partisi, Adalet Partisi, Reform ve Kalkınma Partisi gibi partiler ortaya çıkmaya başlamıştır. 1970'li yıllarda Seyyid Kutup'un etkisinde kalan radikal görüşlere sahip gençler tarafından kopmalar yaşayan hareket, bu kez de Arap Baharı sonrasında Müslüman Kardeşler'in siyasi alandaki manevralarından hoşlanmayanların kopmalarıyla kırılmalar yaşamıştır. Ancak Hürriyet ve Adalet Partisi 508 sandalyenin 206'sını kazanarak iktidar yürüyüşü başlamıştır. Muhammed Mursi, cumhurbaşkanı adayı olarak ilk tur seçimlerinde %24 ikinci turda ise %52 oy alarak halk tarafından seçilen ilk cumhurbaşkanı olurken Müslüman Kardeşler de ilk kez iktidara gelmiştir. Varlığı devlet tarafından uzun yıllar boyunca kısıtlanan ve baskılanan İslami bir örgüt kendini kısıtlayan aygıtın yani devletin başına geçti (Wickham, 2013, s. 1; Aydemir, 2021, s. 14-15). Mursi'ye verilen destek doğrudan Müslüman Kardeşler'e verilen destek anlamına gelmemektedir. Toplum kesimlerinde askeri vesayete yönelik tepkilerden kaynaklı zorunlu bir destektir. Nitekim Mursi'nin yönetiminde toplum kesimlerinden Mısır'ın ihvanlaştığı iddiaları artmış ve ekonomik krizler de çözülemeyince Mursi karşıtı gösteriler gerçekleşmiştir. Mursi yönetiminin bu gösterilerin yoğunlaştığı dönemlerde şiddet kullanması ise tepkileri daha geniş toplum kesimlerine yaydı ve halk nezdindeki meşruiyeti yara aldı. 1 Temmuz 2013 tarihinde ordu; hükümet ve protestocuların 48 saat içerisinde uzlaşmaları yönünde bir uyarıda bulunmuştur. 3 Temmuz 2013 tarihinde ise Abdulfettah El-Sisi yönetimindeki ordu yönetime el koymuştur (Aydemir, 2021, s. 15-17; Wickham, 2013, s. 248).

Askeri darbeden sonra Müslüman Kardeşler'in Genel Mürşidi Muhammed Bedii başta olmak üzere hareketin çok sayıda yöneticisi hapsedilmiştir. Bu dönemde Muhammed Bedii'ye vekaleten Mahmut İzzet görevi yürütmüştür. Abdulfettah El-Sisi kendinden önceki darbecilerden farklı olarak hareketin etkisini kırmaktan ziyade tamamen yok etme amacı taşımaktadır. Sistemik baskılarını artıran yönetim Müslüman Kardeşler'in radikalleşerek halk tabanından kopmasını hedeflemektedir. Hareketin pek çok yöneticisinin öldürüldüğü veya hapsedildiği dönemde 2020 yılında vekaleten görevi sürdüren Mahmut İzzet de tutuklanacaktır. Ancak hareket bütün bu sistemik baskı, zulüm ve tutuklamalar karşısında yönetimin oyunlarına düşerek şiddetli bir yöntem olarak benimsemeyerek meşruiyetine zarar gelmesini istememiştir. Yine de 90 yıllık tarihi boyunca sürdürdüğü sosyal projeler ve tebliğlerle Mısır toplumunda önemli bir sempati kazanan hareketin kısa süreli iktidar deneyimi sahip olduğu olumlu imaja büyük zararlar vermiştir (Aydemir, 2021, s. 19-21).

MÜSLÜMAN KARDEŞLERİN İSLAM DÜNYASINDAKİ HAREKETLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Müslüman Kardeşler, İslam coğrafyasındaki ülkelerde yürüttüğü faaliyetleri açısından ve pek çok çağdaş İslamcı harekete gerek siyasi gerekse toplumsal anlamda esin kaynağı olması açısından, Ortadoğu siyasi tarihinde mühim bir yer tutmaktadır. Hareketin yönetici kadrosu, üyeleri ve sempatanlarının bulunduğu ülkelerde mevcut yönetimlerle, siyasi akımlarla, baskı gruplarıyla, sivil toplum örgütleriyle ve sosyal yardım kuruluşlarıyla ilişkileri günümüzün siyasi İslamcı ve radikal İslamcı örgütlenmelerini doğrudan etkilemiş ve onlara örnek oluşturmuştur (Demant, 2006, s. 97; Baban, 2006, s. 128).

Barry Rubin'e (2010, s. 1) göre, Müslüman Kardeşler, dünya üzerindeki açık ara en başarılı İslamcı örgüttür. Her ülkedeki organizasyonu birbirinden bağımsız olan Müslüman Kardeşler, genellikle şiddet kullanmaktan kaçınır ve buldukları ülkenin koşullarına göre politikalarını biçimlendirir.

İhvan-ı Müslimin hareketinin uluslararası alanda etkili bir profile sahip olmasında örgütlenme yapısı, söylemleri ve fikirleri bulunmaktadır. Bu bağlamda en önemli nokta bi tarafta Hasan El-Benna ile onun halefleri olan örgütün diğer liderleri ve diğer tarafta Seyyid Kutub'un örgüt içinde oluşturduğu çizgidir. Bu uçlardan biri siyasi İslam anlayışını temsil ederken diğeri fundamentalist İslam yani bir başka ifadeyle radikal İslam kanadını temsil eder. Modern dönemde radikal bir İslam vizyonunun oluşmasında kuşkusuz Seyyid Kutub çok önemli bir yere sahiptir (Fuller, 2004, s. 52; Choueiri, 2010, s. 4). Bu bağlamda Seyyid Kutub'a ayrı bir parantez açmak gerekmektedir.

Seyyid Kutub'un Müslüman Kardeşler ekolünün dışında olduğu gibi bir eleştiri getirilmektedir ancak toplumsal hareketler donuk yapılardan ziyade döneme ve koşullara göre farklı eğilimlere sahip olan yapılardır. Seyyid Kutub, elbette Müslüman Kardeşler'in lider kadrosu içinde değildir. Ancak topluluğun eğitiminde kilit bir rol oynamış ve hareketin İrşad Ofisi'nde faaliyetler göstermiştir (Güney, 2020, s. 444). Ayrıca Seyyid Kutub'un özellikle harekete katıldığı günden idam edilmesine kadar geçen sürede hareketin tabanını oluşturan kitle üzerinde çok fazla etkisi olan bir fikir adamı olduğu tartışmasızdır.

Seyyid Kutub, Müslüman Kardeşler Teşkilatı'na katılmadan önce bir süreliğine Mısır'daki milliyetçi bir parti olan Vef'te üye olmuştur. Daha sonra partinin yolsuzluklara bulaştığı gerekçesiyle bu partiden istifa etmiştir. Bir süre sonra Vef'in bir kolu olan Sadiyye hareketine katılmış, buradan da umduğunu bulamamış ve ayrılmıştır (Büyükkara, 2016, s. 165).

1952 yılında ortak kaderini paylaşacağı Müslüman Kardeşler Teşkilatı'na üye olmuştur. Teşkilatın milliyetçi söylemleri yanında İslami bir canlanmayı kendine amaç edinmesi Seyyid Kutub'un teşkilata

katılmasında etkili olmuştur. Seyyid Kutub'un Amerika Birleşik Devletleri'nden döndükten sonra katıldığı Müslüman Kardeşler Teşkilatı'nın kurucusu Hasan el-Benna, Kutub'u en çok etkileyen şahsiyetlerden biridir (Demant, 2006, s. 98; Berekat, 1987, s. 23). Seyyid Kutub, düşünsel birikimlerini özünde harmanlayarak kendi özgünlüğünü yakalamıştır. Onun hem Müslüman Kardeşler Teşkilatı'na hem de kendisinden sonra gelen İslami hareketlerin fikirlerine öncülük etmesi kendine has düşünme biçiminden kaynaklanmaktadır (Altun, 2013, s. 109).

Müslüman Kardeşler'e katıldığı 1953 yılından idam edildiği 1966 yılına kadar devam eden düşünce serüveninde Seyyid Kutub'un en somut çıktısı Yoldaki İşaretler isimli eseridir. Bu eserde hâkimiyet ve cahiliye gibi kavramlara yeni anlamlar yükleyen Seyyid Kutub, bir İslami manifesto ortaya koymuştur. Bu eserinde dile getirdiği fikirler henüz kendisi hayattayken büyük yankı uyandırmış vefatından sonra da pek çok dile tercüme edilmiştir. Seyyid Kutub'un fikirleri dünyanın çeşitli bölgelerindeki İslamcı hareketler üzerinde ciddi tesirler bırakmıştır (Kutub, 2011, s. 12; Yıldırım, 2017, s. 73). Kutub, İslam hakkında ulemanın geleneksel referanslar ve bilgiçlik dolu yorumlarla yüklü karmaşık retoriğinden daha farklı olarak basit ve anlaşılır bir yazı biçimine sahiptir (Kepel, 2003, s. 26).

Yoldaki İşaretler başta olmak üzere hapishanede yazdığı metinlerin pek çok dile çevrilmesinden sonra Batılı yazarlar, Kutub'u "terörün filozofu", "küresel cihadın Marx'ı" ya da "İslamcılığın esas ideoloğu" şeklinde tarif etmeye başlamışlardır (Martin ve Bargezar, 2009, s. 1). Dostoyevski'nin Gogol için söylediği "hepimiz Gogol'un paltosundan çıktık" ifadesi radikal cihatçı görüşler için Seyyid Kutub hakkında söylenebilir: Modern dönem radikal cihatçı hareketlerin tamamı Seyyid Kutub'un paltosundan çıkmıştır.

Hasan El-Benna'nın ılımlı tavrının aksine Seyyid Kutub serttir ve yönetimle uzlaşma düşüncesinden oldukça uzaktır. Hasan El Benna'nın eğitim ve kamuoyu oluşturma yöntemine karşılık Seyyid Kutub sınırları net bir biçimde çizilmiş radikal İslam tasavvuruna sahiptir. Seyyid Kutub'un görüşleri, Müslüman Kardeşler içinden doğacak olan radikal hareketler için zemin hazırlamıştır (Manaz, 2008, s. 225; Choueiri, 2010, s. 158). İslamiyet'in gelişinden önceki Arap toplumunun yaşantısını ifade eden cahiliye kavramının modern formülasyonunu oluşturan Seyyid Kutub, Allah'ın emirlerinin uygulanmadığı sistemleri cahiliye olarak nitelmiştir. Seyyid Kutub, demokratik sistemler de dâhil olmak üzere insan yapımı yasalara dayalı tüm sistemleri cahiliye kategorisi içerisine almaktadır (Wickham, 2013, s. 28). Seyyid Kutub, Nasır dönemindeki Mısır'ı cahiliye olarak tanımlamıştır. Ona göre peygamberin cahiliyeyi yıkarak yerine İslam devletini ihdas ettiği gibi modern Mısır yıkılmalıdır. Bu görüşler Müslüman Kardeşler Hareketi'nin benimsediği yöntemden ayrılmaktadır. Çünkü bu düşünce toplumun Müslüman olarak görülmediği anlamını barındırmaktadır. İslam doktrininde "tekfir" olarak bilinen bu nitelme Müslüman olduğunu iddia eden kişinin Müslüman olmadığı ve Müslümanların nazarında afroz edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Ölçüsüz bir şekilde kullanıldığında bu yaptırım Müslüman toplumun parçalanmasına sebep olabilir. Çünkü Müslümanlar birbirlerini karşılıklı olarak aforoz etmeye başvurduklarında ümmet olarak ifade edilen genel toplum bölünecektir (Kepel, 2003, s. 31).

Seyyid Kutub'tan sonra Müslüman Kardeşler içinde tekfir konusunda üç ayrı ekol oluşmuştur. Birincisi, tekfirden en aşırıya giden et-tekfir vel-hicre grubudur. Onlara göre gerçek inanç sahibi küçük bir topluluk dışında dünyanın geri kalanı kafirdir. İkincisi, İslami kaidelerle toplumu yönetmedikleri için yöneticileri tekfir eden görüşlerdir. İkinci grup tekfiri dini emirlere göre hükmetmeyen yöneticilerle sınırlandırmıştır. Üçüncü grup ise Müslüman Kardeşler'in ana omurgasını oluşturmaktadır. Onlara göre toplumdaki kopuş fiziksel anlamda değil manevi anlamda gerçekleşmelidir. Hasan el Benna'nın halefi Hudaybi, cemiyetin üyelerini bir yargıç değil, vaiz olarak görmektedir. Ona göre toplumu kınamak değil, topluma İslam'ın daha iyi nasıl yaşanacağını vaaz etmek gerekmektedir. Birinci gruptaki genç radikaller, yönetimi dinsiz olarak kabul ettikleri için onu cezalandırmak isterken Müslüman Kardeşler Cemiyeti, radikalizme karşı çıkmakta ve siyasi uzlaşmayı tercih etmekteydiler (Wickham, 2013, s. 29; Kepel, 2003, s. 32-33).

Mısır, İslamcı ideoloji konusundaki en köklü geçmişe sahip ülkelerden biridir. Hasan El-Benna tarafından kurulan Müslüman Kardeşler (İhvan-ı Müslimin) Örgütü, bilhassa Seyyid Kutub'un yazıları ve eylemleriyle dünyanın her tarafındaki İslamcılara esin kaynağı olmuştur. Cemal Abdünnasır'ın laik rejimine karşı mücadele eden Seyyid Kutub, 1966 yılında idam edilmiştir. Müslüman Kardeşler örgütünün pek çok üst düzey üyesi bu baskı ortamında Mısır'ı terk etmiştir (Gürel, 2012, s. 418).

Suudi Arabistan'a geçen Müslüman Kardeşler üyeleri buradaki üniversitelerde çeşitli görevler alarak İslamcılığın ideolojik gelişimine katkılarda bulunmuştur. Nasır'ın ölümünün akabinde yönetimi devralan Enver Sedat, rejimin itibarını yeniden kazanması için ve Marksist muhalifleri sindirebilmek için İslamcılara yönelik açılımda bulunmuştur. Bu süreçte İhvan-ı Müslimin'in pek çok üyesi Mısır'a geri dönmüştür. Ancak Enver Sedat ile İslamcılarının birlikteliği uzun sürmemiş ve Camp David Antlaşması ile İsrail'i diplomatik olarak tanıyan Enver Sedat, İslamcılar tarafından hain ilan edilmiştir. Enver Sedat, İslami Cihat Örgütü tarafından 1981 yılında suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiş ve yönetime gelen Hüsnü Mübarek radikal gruplara karşı cadı avı başlatmıştır. Ancak Mübarek, ılımlı bir çizgide duran İhvan-ı Müslimin'i tamamen ezmeye yönelmemiş sadece faaliyetlerine belirli sınırlamalar getirmiştir (Gürel, 2012, s. 419).

El-Kaide ve İŞİD gibi radikal örgütlenmeler üzerinde Seyyid Kutub'un fikirleri önemli etkiler bırakmıştır. Seyyid Kutub, bu hareketler için adeta çağdaş İbni Teymiyye'dir³. Örneğin El-Kaide'nin Usame bin Ladin ile birlikte kurucu iki liderinden biri olan Eymen ez-Zevahiri eski bir Müslüman Kardeşler üyesidir (Halverson, 2010, s. 79). Ayrıca örgütün kurulmasındaki ilk adımı atan Abdullah Azzam bizzat Seyyid Kutup'un öğrencilerinden biridir. Suriye'de 1980 yılında Hama kentinde ayaklanmayı başlatan Said Havva da gençlik yıllarında Mısır'da Seyyid Kutub'tan etkilenmiştir. Yine El-Kaide'nin kurucusu Usame bin Ladin'in Seyyid Kutub'un kitaplarını okuduğu ve ondan etkilendiği bilinmektedir. Günümüzde İŞİD olarak bilinen yapının kurucusu olan Ebu Musab ez-Zerkavi de Muhammed Makdisi'nin öğrencisidir ve Makdisi de Seyyid Kutub'tan etkilenmiş bir radikal İslam ideoloğudur. Ayrıca Filistin'de Şeyh Ahmet Yasin tarafından kurulan Hamas'ın kökenleri bizzat Müslüman Kardeşler üyelerine dayanmaktadır. Öyle ki Seyyid Kutub, İran'da dahi etkili bir fikir adamıdır. Kara'ya göre (2019, 99), İran'ın radikalleşmesinde Seyyid Kutub'un kitaplarının Farsça'ya tercümesinin önemli etkileri bulunmaktadır. Örneğin İran'ın günümüzdeki dini lideri Ayetullah Ali Hamaney, gençlik yıllarında Humeyni'den etkilenmiş genç bir mollayken Seyyid Kutub'un İstikbal İslam'ındır eserini Farsça'ya çevirmiştir.

Buna ek olarak, Hasan El Benna'nın kurduğu Müslüman Kardeşler, Pakistan'da Mevdudi'nin kurduğu Cemaat-i İslami üzerinde ve Tunus'ta Gannuşi'nin kurduğu Nahda üzerinde kayda değer etkiler bırakmıştır. Ayrıca Müslüman Kardeşler'den ayrılan ve 1953 yılında Hizbuttahir'i kuran Takiüddin En-Nebhani de Müslüman Kardeşler'den etkilenmiş ancak siyasal süreçlere dâhil olma konusunda fikir ayrılığına sahip olduğu için hareketten ayrılmıştır.

Müslüman Kardeşler, Türkiye'deki radikal İslamcı ve siyasal İslamcı hareketler üzerinde etkili olmuştur. Özellikle 1960'lı yıllardan sonra Müslüman Kardeşler'in önemli isimlerinin kitaplarının Türkçeye tercüme edildiği bir dönemde İslam Devleti tartışmaları başlamıştır (Kara, 2019, 54). Müslüman Kardeşler, Türkiye'de siyasal İslamcılar üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. Necmettin Erbakan'ın Türkiye'de kitlelere ulaşma yolu Hasan El-Benna'nın yöntemlerine benzemektedir. Müslümanlar arasında dayanışma ve örgütlenme yöntemleri oluşturma açısından Millî Görüş hareketi Müslüman Kardeşler'den etkilenmiştir (Eskicioğlu, 2021, s. 84-96).

Geleneksel tarikatların dini yaklaşımları üzerinde etkili olamayan Müslüman Kardeşler, bu tarikatları çağdaş fikirleri ile etkilemiştir. Ayrıca Hasan El-Benna'nın farklı İslami anlayışlarla çatışmacı değil

³ İbni Teymiyye 1263-1328 yılları içinde yaşamış ve Müslüman dünyaya ideolojik direniş modeli oluşturmuş bir İslam düşünürüdür. İslam'ın ana kaynaklarına dönülmesi gerekliliğini savunan Teymiyye, tevhid, cihad, tekfir, cahiliyye ve tağut kavramlarına ağırlık veren bir düşünürdür. Seyyid Kutup, İbni Teymiyye'nin öğretilerini çağdaş İslami düşünceye uyarlamıştır (Şahzad, 2014, 221-224).

uzlaşmacı bir kişiliğinin olması da bu geleneksel yapıların Müslüman Kardeşler hareketine olumlu bir zaviyeden bakmasında etkili olmuştur.

Seyyid Kutub ise radikal anlayışları etkilediği gibi eserleri sayesinde İslam dünyasında pek çok reformist anlayışın kıymet verdiği ve örnek aldığı bir şahsiyettir. İlmli reformistler bile Seyyid Kutub'un radikal görüşlerini görmezden gelerek geleneksel bazı anlayışlara karşı geliştirdiği tavrı takdirle karşılamakta ve eserlerine başvurmaktadır (Aksakal, 2015, s. 66-67). Müslüman Kardeşler'in, özellikle İslam coğrafyasında daha da özelde Ortadoğu'da en büyük, en köklü, en yaygın ve diğer yapılar üzerinde en etkili toplumsal hareket olduğu iddia edilebilir.

SONUÇ

Günümüzde İslam dünyası üzerindeki en etkili aktörlerden biri İslamcı hareketlerdir. İslam dünyasında farklı anlayış ve ekollere sahip çok sayıda İslamcı hareket bulunmaktadır. Bu hareketler en temelde fundamentalist İslamcı hareketler ve siyasal İslamcı hareketler olarak sınıflandırılabilir. Fundamentalist İslamcı hareketler, mevcut düzenler içinde siyasal süreçlere katılmayı reddetmektedir. Bu yapılara göre İslami bir yönetim ya şiddet yoluyla ya da toplumsal bir değişimin neticesinde devrim yoluyla kurulabilir. Siyasal İslamcı hareketler ise, mevcut düzenler içinde siyasal süreçlere katılmaktadır ve mevcut düzenler içinde devlette reform yoluyla amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadır. Bu sebeple hem El Kaide ve IŞİD gibi örgütleri hem de Refah Partisi, En-Nahda, ve Müslüman Kardeşler'i siyasal İslam kavramı ile tanımlamak problem teşkil etmektedir. Dolayısıyla modern demokratik sistemlerin içerisinde siyasi faaliyetler yürüten İslamcı hareketlerin siyasal İslamcı hareketler, modern demokratik sistemleri tağuti yönetim olarak niteleyen ve bu sistemlerde siyasi mücadele yöntemini İslami bir yöntem olarak kabul etmeyen hareketleri ise radikal İslamcı hareketler olarak nitelendirmek gerekmektedir. Bu çalışma gelecekte İslamcılık konusunu ele alacak araştırmacılar için fundamentalist İslamcı ve siyasal İslamcı ayrımına dikkat çekmeyi hedeflemektedir.

Mısır'da 1928'de kurulan ve günümüzde İslam coğrafyasında ve dünyada en yaygın İslami hareket olan Müslüman Kardeşler, günümüzde siyasal İslamcı bir çizgide durmaktadır. Ancak geçmişte İslam dünyasındaki radikal anlayışları ve siyasal İslam anlayışlarını şekillendiren ve etki eden bir harekettir.

Müslüman Kardeşler hareketi, tarihi süreç içinde fundamentalist İslam görüşü ile siyasal İslam anlayışı arasında sürekli gidip gelmiştir. Örgütün kurucusu Hasan el-Benna ve yöneticileri genel olarak siyasal İslam çizgisine yakın olan kişilerdir. Ancak başta Seyyid Kutub ve onun fikirlerinden etkilenen pek çok isim fundamentalist bir çizgi üzerinde kategorileştirilebilir. Özellikle 1966 yılında Seyyid Kutub'un idam edilmesinden sonra hareket içindeki fundamentalist görüşlere sahip kanat, örgüt içinden ayrılmıştır ve

1973'te hareketin başına gelen Ömer el-Tilmisani'nin dönemiyle birlikte hareket şiddet ile bağlantısını tamamen kestiğini bildirmiştir. Ancak bazı dönemlerde yaşanan gelişmeler hareketin radikal eğilimlere yönelmesine neden olsa da örgütün çekirdek kadrosu buna her zaman temkinli yaklaşmıştır. Bu lider kadro, örgüt içindeki radikal eğilimlerin önünü almaya çalışmıştır ve hareketi siyasal İslam çizgisinde tutmaya gayret göstermiştir.

Arap Baharı olarak adlandırılan halk ayaklanmalarında önemli roller oynayan Müslüman Kardeşler hareketi, bu süreçte dahi radikal eğilimlere girmemeye özen göstermiştir. Ancak hareketin içinden çıkan ve hareket ile bağlantısı koparan çok sayıda yapı bu dönemde radikal eğilimlere yönelmiştir. Dönemin El Kaide liderleri ve eski bir Müslüman Kardeşler üyesi olan Eymen Ez-Zevahiri, Müslüman Kardeşler'e 2013 yılındaki darbeden sonra demokratik yöntemden vazgeçmeleri çağrısında bulursa da Müslüman Kardeşler meşruiyetini kaybetmemek için sistem dışına çıkmayı tercih etmeyerek şiddeti bir yöntem olarak benimsememiştir. Bu dönemde şiddeti savunan kanatlar hareket içerisinde kopmuştur. Her baskı döneminde hareketin içerisinde şiddeti bir yöntem olarak benimseyen kitlelerin oluşması hareketin geleceğini tehlikeye atmaktadır. Hareket uzun yıllar boyunca şiddet ile arasına mesafe koyarak siyasal İslam çizgisinde dursa da potansiyel açıdan her an radikal İslam çizgisine dönüşebilecek genlere sahiptir. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler hareketi, geleneksel İslam anlayışından reformist İslam anlayışına, siyasal İslam anlayışlardan fundamentalist eğilimlere kadar pek çok hareket üzerinde ciddi tesirler bıraksa da günümüzde siyasal İslamcı bir çizgide bulunmaktadır. Ancak hareket geçmişte olduğu gibi bugün de radikal eğilimlere sahip olabilecek alt yapıya ve potansiyele sahiptir. Wickham (2013, s. 2-3), İslamcı örgütlerin yekpare oluşumlar olmadığını ileri sürmektedir. Bir İslamcı örgüt içinde yer alan üyeler her konuda aynı şekilde düşünen ve hareket eden kişiler değildir. Bu makalede de Müslüman Kardeşler günümüzde siyasal İslam çizgisinde yer alan bir hareket olarak nitelense de radikal eğilimleri potansiyel olarak taşıyan bir harekettir denilmesinin temelinde bu düşünce yatmaktadır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Birinci yazar çalışmaya %80 oranında, ikinci yazar ise %20 oranında katkıda bulunmuştur. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

Akçura, Y. (2005). *Üç tarz-ı siyaset*. Ankara: Lotus Yayınevi.

Aksakal, C. B. (2015). Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler. *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2(3), 65-81.

- Aktay, Y. (Ed.) (2004). *Modern Türkiye’de siyasal düşünce cilt 6 İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altun, F. (2013). *Çağa iz bırakan önderler Seyyit Kutup*. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Arı, T., & Koç, E. (2014). Müslüman Kardeşler hareketinin Mısır Hükümeti ile paradoksal ilişkilerinin analizi: 1931-1970. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (42), 225-232.
- Atalan, Ş. B. (2018). *İslamcılıkta kırılma noktaları: Hasan El-Benna ve Seyyit Kutup* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Ataman, K. (2015). Forerunners of “Political Islam”: An inquiry into the ideologies of Al-Banna and Al-Mawdudi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(2), 45-69.
- Aydemir, O. (2021). Müslüman Kardeşler Hareketi: Tarihi ve Bugünü. *İNSAMER* 136. https://www.insamer.com/tr/musluman-kardesler-hareketi-tarihi-ve-bugunu_3715.html adresinden erişildi.
- Baban, İ. T. (2006). *Müslüman Kardeşler örgütünün çağdaş İslami akımlar üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Baker, R. W. (2003). *İslâm without fear: Egypt and the new İslâmists*. Boston: Harvard University Press.
- Barry, R. (Ed.). (2010). *The Muslim Brotherhood: The organization and policies of a global Islamist movement*. New York: Palgrave Macmillan.
- Benard Cheryl. (2003). *Civil democratic Islam: partners, resources and strategies*. Santa Monica: Rand Corporation.
- Berekat, M. (1987). *Seyyid Kutup* (Çev: M. B. Eryarsoy). İstanbul: Risale Yayınları.
- Best, A., Hanhimaki, J. M., Maiolo, J.A. & Schulze, E. K. (2008). *International history of the twentieth century and beyond*. New York: Routledge.
- Brynjar, L. (2013). *Müslüman Kardeşlerin doğuşu 1928-1942* (Çev: İhsan Toker). İstanbul: Ekin Yayınları.
- Bulaç, A. (2004). İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli. Y. Aktay (Ed.). *Modern Türkiye’de siyasal düşünce cilt 6 İslamcılık* (ss. 48-67) içinde. İstanbul: İletişim.
- Bulut, Y. (2018). İslamcılık, tercüme faaliyetleri ve yerlilik. Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce 6, İslamcılık* (s. 903-926) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Büyükkara, M.A. (2016). *Çağdaş İslamî akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Choueiri, Y. (2010). *Islamic fundamentalism*. New York: Continuum International Publishing Group.
- Cleveland, W. L. ve Bunton, M. (2008). *A History of the modern Middle East*. Philadelphia: Westview Press.
- Çağlayan, S. (2011). *Müslüman Kardeşlerden Yeni Osmanlılara İslamcılık*. Ankara: İmge Yayıncılık.
- Çakmak, C. (2007). Müslüman Kardeşler bir sivil toplum örgütü mü? *Akademik Orta Doğu*, 2(1), 69-98.

- Çetinkaya, Y. D. (2017). Toplumsal hareketler. Ş. Kardaş ve A. Balcı (Eds.), *Uluslararası ilişkilere giriş* içinde (s. 713-722). İstanbul: Küre Yayınları.
- Çillier, Y. (2015). Modern milliyetçilik kuramları açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu fikir akımları. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2), 45-65.
- Demant, P. R. (2006). *Islam vs. Islamism: The dilemma of The Muslim world*. London: Praeger.
- Erkilet, A. (2018). 1990'larda Türkiye'de radikal İslamcılık. Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce 6, İslamcılık* (s. 682-697) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eskicioğlu, S. (2021). *Müslüman Kardeşler'den Ak Parti'ye İslamcılık*. İstanbul: Halk Kitabevi.
- Fuller, G. (2004). *The future of political Islam*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gadban, M. M. (2017). *Müslüman Kardeşler, Seyyid Kutub ve gelecek* (Çev: A. Öz). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Ganim, İ. B. (2000). İhvan-ı Müslimin. *Diyanet İşleri Ansiklopedisi* (s. 580-583) içinde. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Gelvin, J. L. (2011). *The modern Middle East: A history*. New York: Oxford University Press.
- Guida, M., & Çaha, Ö. (2013). İslamcılık. Ö. Şahin ve B. Şahin (Eds.), *Dünyada ve Türkiye'de siyasal ideolojiler* (s. 561-620) içinde. Ankara: Orion Kitabevi.
- Güney, Z. B. (2020). Seyyid Kutub ve ihvan ilişkisi, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15(1), 425-448.
- Gürel, B. (2012). İslamcılık. G. Atılğan ve E. A. Aytekin (Eds.), *Siyaset bilimi: kavramlar, ideolojiler, disiplinler arası ilişkiler* (s. 405-422) içinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Halverson, J. R. (2010). *Theology and creed in Sunni Islam: The Muslim Brotherhood, Ash'arism, and political Sunnism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hannigan, J. A. (2012). Toplumsal hareketler ve din sosyolojisi: Yeni bir senteze doğru (Çev: C. Z. Köroğlu). *Toplum Bilimleri*, 6(11), 241-266.
- Heywood, A. (2007). *Siyasi ideolojiler* (Çev: A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın & B. Kalkan). Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Küresel siyaset* (Çev: N. Uslu ve H. Özdemir). Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2016). *Siyasetin ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları* (Çev: F. Bakırcı). Ankara: BB101 Yayınları.
- Hüseyin, A. (1991). *İslam dünyasına siyasi bakışlar* (Çev: M. Çiftkaya). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kaçar, A. (2012). Hasan el Benna döneminde ihvan. *Hasan el Benna ve Müslüman Kardeşler Uluslararası Sempozyumu* (s. 287-355) içinde. Ankara.

- Kara, İ. (2019). Hilafetten İslam devletine çağdaş islam siyasi düşüncesinin ana istikametleri ve problemleri. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 24(47), 1-110
- Kara, İ. (2020). *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kepel, K. (2003). *Jihad: The trail of political Islam*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kutup, S. (2011). *Yoldaki işaretler* (Çev: A. Keskinsoy). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Manaz, A. (2008). *Siyasal İslamcılık 1, dünyada siyasi İslamcılık*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Martin, G. (2010). *Understanding terrorism: Challenges, perspectives, and issues*. London: SAGE Publications.
- Martin, R. C., & Barzegar, A. (2009). *Islamism Contested Perspectives on Political Islam*. California: Stanford University Press.
- Munson, Z. (2001). Social movement theory and Egyptian Muslim Brotherhood. *The Sociological Quarterly*, 42(4), 487-510.
- Pargeter, A. (2013). *The Muslim Brotherhood: From opposition to power*. London: Saqi.
- Roy, O. (2005). *The failure of political Islam*. Cambridge: Harvard University Press.
- Şahzad, S. S. (2014). *El-Kaide ve Taliban’ın içinde: Bin Ladin ve 9/11’in ötesinde* (Çev: A. Tatlı). İstanbul: Küresel Kitap.
- Taşar, N. (2018). *Seyit Kutup sonrası Müslüman Kardeşlerin siyasallaşması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Tunaya, T. Z. (1998). *İslamcılık cereyanı I*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık.
- Wickham, C. R. (2013). *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. New Jersey: Princeton University Press.
- Yıldırım, R. (2017). *Şehadetinin 50. yılında Seyyid Kutub*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Zollner, B. H. (2009). *The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology*. New York: Routledge.

AN ANALYSIS OF STOCKPILING BEHAVIOR AT THE ONSET OF THE COVID-19 PANDEMIC

Ali Umut GÜLER¹

Abstract

Excessive stockpiling due to panic buying during emergencies such as natural disasters and pandemics can increase pressure on supply chains and exacerbate supply shortages. This study uses household level purchase data from the United States to analyze the extent of stockpiling on dry food (rice and pasta) at the onset of the COVID-19 pandemic period in March 2020. The results show significant differences in the extent and timing of stockpiling among different demographic groups. Among the elderly and low-income households, the increase in purchases is substantially smaller and occurs with a lag compared to other population groups, suggesting that these vulnerable populations may be at a particular disadvantage in accessing essential goods during a crisis. The managerial and public policy implications of this "stockpiling inequality" are discussed.

Anahtar Kelimeler: Consumer Behavior, Stockpiling, Panic Buying, COVID-19, Observational Data, Panel Data Methods, Empirical Methods

JEL Kodları: D12, J68, L66

COVID-19 PANDEMİSİNİN BAŞLANGICINDAKİ STOKLAMA DAVRANIŞININ ANALİZİ

Öz

Doğal afetler ve pandemiler gibi aciliyet durumlarında hanehalklarının panik alımları tedarik zincirleri üzerindeki baskıyı arttırmakta ve tedarik darboğazlarına yol açabilmektedir. Bu çalışma, Amerika Birleşik Devletleri'nden hane düzeyinde gerçek satın alma verisi kullanarak COVID-19 pandemi döneminin başlangıcına tekabül eden Mart 2020 döneminde tüketicilerin kuru gıda (pirinç ve makarna) stoklama davranışını analiz etmektedir. Sonuçlar, farklı demografik gruplar arasında stoklama davranışında miktar ve zamanlama açısından önemli farklılıklara işaret etmektedir. Özellikle, satın alımların yaşlılar ve düşük gelirli haneler için diğer demografik gruplara kıyasla önemli ölçüde geride kalması ve gecikmeli olarak gerçekleşmesi, bu hassas toplum kesimlerinin bir kriz sırasında temel mallara erişimde dezavantajlı olabileceğini düşündürmektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde bu "stoklama eşitsizliği" ile ilgili işletmeler ve kamu politikası açısından alınabilecek önlemler değerlendirilmektedir.

Keywords: Tüketici Davranışı, Stoklama, Panik Satın Alma, COVID-19, Gözlemsel Veri, Panel Veri Yöntemleri, Ampirik Yöntemler

JEL Codes: D12, J68, L66

¹Dr. Öğr. Üyesi, Koç Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, umut.guler@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0093-7568>

INTRODUCTION

Consumers tend to stock up on essential goods in times of emergency. Some of this stockpiling may be an optimal response to a predicted disruption in the supply of these goods. At the same time, unnecessary panic can fuel excessive stockpiling and lead to product shortages. These shortages may result in inequitable distribution of available supplies, leaving vulnerable populations without access to essential commodities (Hill and Sharma, 2020). In this perspective, the present study examines food stockpiling behaviors during the onset of the COVID-19 pandemic in March 2020 to lay out differences in the timing and quantity of stockpiling among different consumer demographics.

COVID-19 was first observed in Wuhan Province, China, and spread to other countries in Europe and to other continents within a short period of time. The coronavirus outbreak was recognized as a pandemic by the World Health Organization on March 11, 2020. In the days that followed, media reports indicated that consumers were increasingly stocking up on food and household items.

Previous research has examined stockpiling behavior during the COVID-19 pandemic, primarily through survey-based studies that focus on exploring the psychological mechanisms underlying stockpiling behavior. Personal characteristics, including higher risk aversion, external locus of control, stress proneness, and cultural values such as uncertainty avoidance and individualism, have been identified as predictors of the tendency for panic buying (Zhang and Zhou, 2021; Ahmadi, Habel, Jia, Lee and Wei, 2022). In addition, factors such as the perceived severity of the disease, perceived scarcity, and time pressure have been found to positively influence stockpiling intentions (Sadus, Göttmann and Schubert, 2022; Singh, Slack, Sharma and Dhir, 2023). The current article aims complement these findings by focusing on the demographic determinants of panic buying during COVID, using data on actual household-level purchases.

The empirical analysis relies on household-level purchase data for rice and pasta categories from 2019 and 2020, collected by Nielsen. The dataset tracks purchase histories of approximately 50000 registered households selected through stratified random sampling from different geographic markets across the US. The panel households vary in age, income, education, and household size, allowing the researcher to examine changes in consumption patterns based on these demographic characteristics.

To examine stockpiling in the dry food category, a summary measure is constructed for each household based on the sum of rice and pasta purchases in each week. Purchases exhibit a significant spike in the second and third weeks of March 2020, immediately after Covid was declared a pandemic by WHO. This two-week period is referred to in the study as the "panic period". Controlling for seasonal variation and

year-to-year differences in consumption (e.g., more eating at home in 2020 due to lockdowns), the regression estimates suggest an average 20% increase in purchase volume during the panic period.

The main results of the study are based on a regression model that accounts for interactions between household demographic characteristics and the time dummy variable indicating the "panic period" defined above. Estimates from this model verify an increase in the order of 20% in dry food purchases during the panic period. Importantly, the estimates reveal significant differences among households in stockpiling behavior. Inventory accumulation is larger for larger households as well as among younger and higher-income consumer groups. Education does not significantly affect the level of stockpiling; after controlling for income and age, a college degree does not predict an increase in the propensity to stockpile.

When the effects of demographic variables are examined separately for the first and second week within the panic period, it is observed that higher-income households and large families tend to stockpile not only larger amounts but also earlier. In particular, a more nuanced split of age groups suggests that the elderly population aged 65 and older did not stockpile at all during the earlier part of the panic period when supplies would be more likely to be still available. These findings point to a potential inequality in building household stocks during times of emergency. In particular, vulnerable households, including the poor and elderly, may not be able to accumulate sufficient stocks of essentials in a timely manner and may need support from businesses and government.

The remainder of the paper is organized as follows. The next section reviews the relevant literature on panic buying. The following section presents the data used in the study. The subsequent sections introduce the econometric model and report results. The final section concludes with a discussion of the findings and implications for business management and public policy.

LITERATURE REVIEW

Panic buying can generally be defined as potentially excessive stockpiling of daily necessities due to fear and panic in anticipation of future shortages. Previous research has shown that such panic buying occurs in the face of natural disasters. For example, during Superstorm Sandy, a major storm event that affected the East Coast of the United States in 2012, anticipated disruptions in gasoline supply triggered panic buying and caused many gas stations to run out of gasoline (Serman and Dogan, 2015). Similar panic buying occurred in response to other natural disasters (Kulemeka, 2010; Ishida, Maruyama and Kurihara, 2013; Hori and Iwamoto, 2014; Pan, Dresner, Mantin and Zhang, 2020; Cruz-Cárdenas, Zabelina, Guadalupe-Lanas, Palacio-Fierro and Ramos-Galarza, 2021) and government restrictions (Dong and Klaiberb, 2019).

Panic buying can be triggered by various psychological mechanisms. One of these potential triggers is risk aversion due to the perceived risk of not being able to obtain a needed item (Arafat et al., 2020). Such risks that pose a threat to the individual's sense of security, can be an important driver of panic buying (Prentice, Quach and Thaichon, 2022).

Another trigger could be anticipated regret, i.e., the fear that the product will no longer be available and that one did not stock up when the opportunity was there. Yuen, Wang, Ma and Li (2020) also discuss that panic buying can also function as a coping mechanism that gives the individual a sense of control to deal with the fear of uncertainty.

In addition, herd instinct has been shown to contribute to irrational stockpiling: Seeing others stock up on a product or seeing empty shelves in the supermarket can reinforce a sense of urgency and fuel expectations of shortages (Gupta, Nair, and Radhakrishnan, 2021; Papagiannidis, Alamanos, Bourlakis and Dennis, 2022; Prentice et al, 2022). In the context of a pandemic, increasing concerns about contracting the disease and not being able to go shopping may also be a reason for stockpiling (Micalizzi, Zambrotta and Bernstein, 2020). Finally, the influx of conflicting information and visual cues shared in social media (such as images of empty shelves in supermarkets) contribute to the occurrence of panic buying, leading people to exhibit irrational behavior (Chen et al., 2020).

In terms of personal characteristics, higher risk aversion, external locus of control, stress proneness, and cultural values such as uncertainty avoidance and individualism have been found to predict the tendency for panic buying (Zhang and Zhou, 2021; Ahmadi et al., 2022). Stockpiling is also associated with extraversion and neuroticism (Dammayer, 2020). Additionally, perceived severity of the disease, perceived scarcity, and time pressure positively influence stockpiling intentions (Sadus et al., 2022, Singh et al., 2023).

Previous research in this area has been mostly survey-based and thus unable to provide accurate estimates of the extent of panic stockpiling and how, in real-world circumstances, the extent of panic buying varied in timing and intensity across households of different demographics. This study contributes to this line of literature by focusing on the demographic determinants of panic buying using data on actual household-level purchases.

DATA

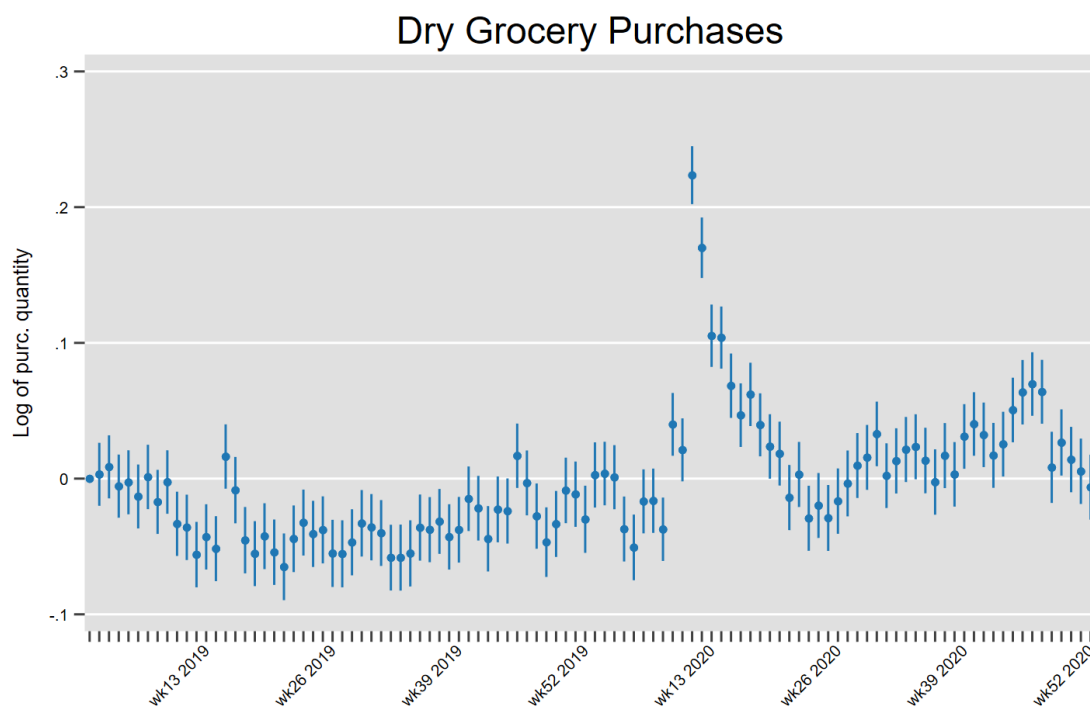
The study uses 2019 and 2020 purchase records from Nielsen Homescan panel. Access to this dataset is provided to registered academic researchers through the Kilts Center of Marketing. Nielsen selects panel households via stratified random sampling to cover all population profiles. Along with the purchase records

demographic characteristics of households such as age of household head, annual income level, number of household members, and education level of household head (separately for male and female household heads) are obtained by Nielsen through yearly surveys.

Table 1: Summary statistics of main variables

	Mean	Std. Dev	Min	Max
Purchase volume (oz.)	42.599	76.515	2	13120
Age	55.488	12.427	23	70
Yearly income (in 1000\$)	65.234	28.840	3	100
Univ. graduate	0.558	0.497	0	1
Household size	2.719	1.343	1	9

Figure 1: The Panic period purchase spike

Note: Lines indicate the %95 confidence intervals.

Levels of purchase in the rice and pasta category are taken as a measure of dry grocery inventories. These staple products are the typically stockpiled dry food items in emergency periods and their availability is important to all households regardless of age and income differences, due to their extended shelf life, versatility, and ability to provide sustenance. Several research studies have investigated the stockpiling practices during the COVID-19 pandemic, revealing that rice and pasta were among the most commonly

stockpiled emphasizing their significance in ensuring food security and preparedness for potential shortages (Amaral, Chang and Burns, 2022; Naeem, 2021; Prentice, Chen and Stantic, 2020).

The data for this study includes all households that purchased rice or pasta at least once during the sample period, resulting in a total of 54,173 households. The dataset comprises 769,191 household-week level observations, encompassing the years 2019 and 2020. On average, households were observed to purchase pasta or rice in approximately 11.6 of the total 104 calendar weeks covered in the analysis and the average purchase quantity for a purchase occasion is 42.6 ounces. The summary statistics for the main variables related to purchase and household characteristics are provided in Table 1.

The event study plot in Figure 1 shows the purchase spike at the outbreak of the COVID-19 pandemic. The plot reveals that, in the two weeks before the end of the first quarter of 2020, purchases increase significantly, by more than 15% of usual purchase amounts. The empirical model presented in the next section aims to examine demographic and temporal differences among households that moderate this increase.

EMPIRICAL MODEL

To estimate the magnitude of stockpiling due to the coronavirus outbreak and the responses of households of different demographics, the following regression model is employed.

$$\ln(purch_{ht}) = \beta_{pan} I(Panic\ period) + \beta_{panage} I(Panic\ period) * age_h + \beta_{paninc} I(Panic\ period) * inc_h + \beta_{paned} I(Panic\ period) * edu_h + \beta_{panhs} I(Panic\ period) * hsize_h + \beta_a age_h + \beta_{inc} income_h + \beta_{ed} edu_h + \beta_{hs} hsize_h + \beta_{quarter} + \beta_{year} + \varepsilon_{ht} \quad (1)$$

In this model, the dependent variable represents the natural logarithm of household h 's weekly dry grocery purchases (of rice and pasta) in week t . The logarithmic transformation of the purchase quantity allows the model parameters to be interpreted as percentages.

The main coefficient of interest is β_{pan} which measures the abnormal increase in purchases in the panic period around WHO's declaration of the coronavirus outbreak as a pandemic on March 11, 2020. The variable $I(Panic\ period)$ is an indicator that is equal to 1 for the two-week period from March 8 to March 21, 2020.

The model considers the effects of age, household size, income level and education. Age is represented by the variable *age* which stands for the age of the household head². The variable *income* represents the total yearly income of the household. Education level is accounted for by the variable *edu*, which is a dummy variable that is equal to one if either the male or the female household head has a university degree. Finally, the variable *hhsiz*e counts the number of members in household *h*. The interaction of these variables with the indicator variable $I(\text{Panic period})$ measures the differential increase in panic-buying predicted by the respective demographic characteristic. The model also includes as control the main effects of these variables to account for differences in baseline demand for dry grocery products among the different demographic groups³.

To control for seasonal demand differences, the model includes quarter-of-year fixed effects denoted $\beta_{quarter}$. The year fixed effect β_{year} allows grocery purchases to vary by year, e.g., to be higher in 2020 when home food consumption has increased due to lockdowns. The last term in the equation ϵ_{ht} is the regression error term. In the following section, I report the estimates for different specifications of this model obtained using ordinary least squares.

RESULTS

Table 2 shows coefficient estimates from regression models based on Equation 1. The specification in Column 1 includes no controls. Column 2 controls for yearly differences and seasonal fluctuations in demand (Column 2). Column 3 additionally controls for the main effects of demographic variables⁴. In Column 4 both fixed effect controls and demographic variables are accounted for. Across these specifications the average increase in purchases during the panic period is estimated to be in the range of 16.7% to 21.4%.

The bottom four rows in Table 2 report coefficient estimates for the interactions of the “Panic period” dummy with the demographic variables. These suggest that larger households accumulate larger stocks, as might be expected. Higher income indicates a higher propensity to stockpile, or in reverse, low-income levels are associated with lower inventories, suggesting credit factors or time inflexibility among these

² For households that include a married couple, the variable takes into account the age of the older partner.

³ Purchase quantity models generally include controls for inventory and consumption rates (e.g., Gupta, 1991; Bucklin, Gupta and Han, 1995; Mela, Jedidi and Bowman, 1998). As the main interest in the current study lies in the interactions between household characteristics and the panic period dummy, such main effects should not have an impact on the findings.

⁴ The main effects suggest that rice and pasta are consumed less by younger, more affluent households, whereas larger households and being a college graduate predicts higher consumption amounts.

households that prevent them from building comparable levels of stocks in a timely manner. The results suggest that education level, on its own, does not affect the extent of panic buying.

Table 2: Magnitude of stockpiling by household demographics

	(1)	(2)	(3)	(4)
Panic period	0.195*** (0.00567)	0.167*** (0.00600)	0.172*** (0.00595)	0.214*** (0.0363)
Age			-0.000265*** (0.0000830)	-0.000189** (0.0000842)
Income			-0.000195*** (0.0000355)	-0.000228*** (0.0000360)
Univ. graduate			0.0394*** (0.00203)	0.0396*** (0.00206)
Household size			0.0799*** (0.000779)	0.0795*** (0.000790)
Age # Panic period				-0.00277*** (0.000496)
Income # Panic period				0.00118*** (0.000213)
Univ. graduate # Panic period				-0.00560 (0.0121)
Household size # Panic period				0.0144*** (0.00466)
No. obs.	769191	769191	769191	769191
R squared	0.00153	0.00239	0.0198	0.0200

Notes: Coefficient estimates from OLS models. The dependent variable is the natural logarithm of total weekly household purchases of rice and pasta in ounces. The data include 54,173 households. Columns 2 to 4 include season and year fixed effects. Standard errors indicated in parentheses. ** p < 0.05, *** p < 0.01.

Results suggest that age has a negative effect on stockpiling quantities, i.e., older households' stockpile less. Note that this estimate is after controlling for income and household size differences, i.e., lower purchases by older households cannot be attributed to the fact that these households are likely to have lower incomes and fewer members. Therefore, other constraints such as a delay in being informed about the pandemic or not being able to take immediate action, which would be relevant particularly for the older population, seem to be at play.

Timing of stockpiling

This section analyzes timing differences in stockpiling. The specifications reported in Table 3 allow the increase in the purchase propensity to vary for the first and the second half of the panic period. Column 1 reports estimates for the average changes in the aggregate. These suggest that purchase amounts were larger by 22.2% during the first week. In the second week, the relative increase is smaller approximately by one fourth, at 16.1%. Accordingly, panic buying purchases appear to be concentrated in the earlier period.

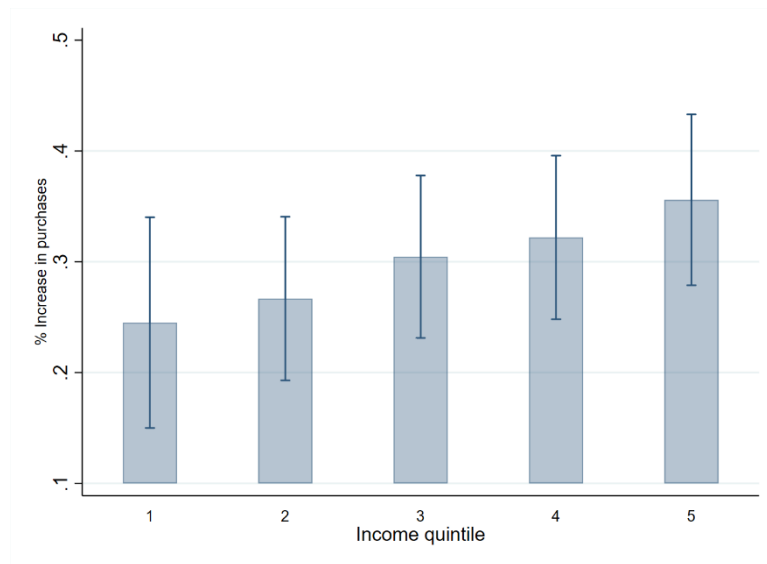
Table 3: Magnitude of stockpiling by household demographics

	(1)	(2)
Panic wk1	0.222*** (0.00757)	0.210*** (0.0491)
Panic wk2	0.161*** (0.00841)	0.272*** (0.0550)
Age		-0.000183** (0.0000842)
Income		-0.000227*** (0.0000360)
Univ. graduate		0.0396*** (0.00206)
Household size		0.0795*** (0.000790)
Age # Panic wk1		-0.00284*** (0.000660)
Age # Panic wk2		-0.00252*** (0.000741)
Income # Panic wk1		0.00163*** (0.000286)
Income # Panic wk2		0.000620** (0.000314)
Univ. graduate # Panic wk1		-0.00311 (0.0162)
Univ. graduate # Panic wk2		-0.00878 (0.0178)
Household size # Panic wk1		0.0185*** (0.00616)
Household size # Panic wk2		0.00809 (0.00701)
No. obs.	769191	769191
R squared	0.00157	0.0206

Notes: Coefficient estimates from OLS models. The dependent variable is the natural logarithm of total weekly household purchases of rice and pasta in ounces. The data include 54,173 households. Models include season and year fixed effects. Standard errors indicated in parentheses. ** p<0.05, *** p<0.01

The second column introduces the interactions of these week dummies with the demographic variables, again controlling for the main effects of these variables. Rows 2 through 6 report the coefficient estimates for the main effects. These estimates are comparable in both sign and magnitude to those obtained from the main model in Table 2.

Figure 2: Stockpiling by income level

Note: Capped lines indicate the %95 confidence intervals.

Rows 7 and 8 report the interaction terms with age. These estimates from a linear regression model do not indicate a timing difference by age in the propensity to stockpile. In both weeks, age has a negative effect on the amount stockpiled, at comparable levels. The subsequent section shows that there are indeed timing differences between different age groups, using a more flexible age specification that allows nonlinear effects.

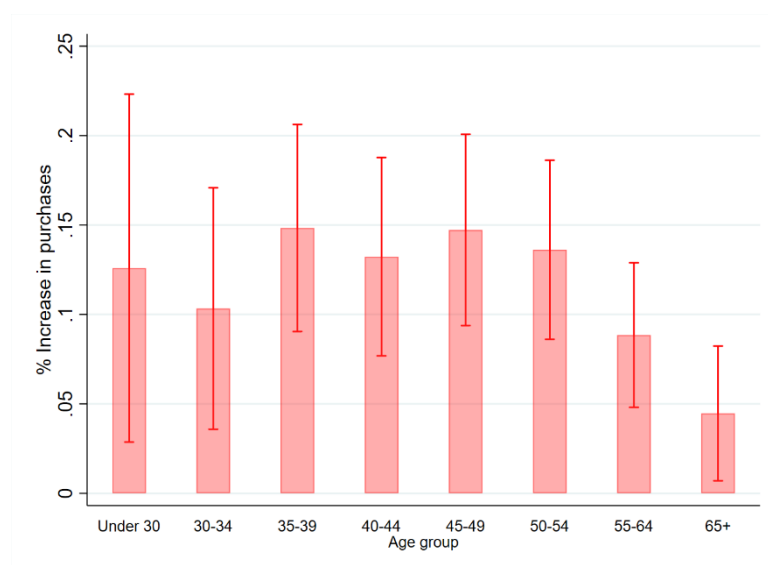
Rows 9 and 10 show interactions with income. These estimates suggest a significantly larger effect for the first week, suggesting that higher-income households are not only more likely to stockpile larger quantities, but also more likely to buy in advance, during the earlier stages of panic buying.

The same front-loaded pattern in timing is observed for larger households. In fact, the positive effect of household size on panic buying is statistically significant only for the earlier phase and twice as large in magnitude. A plausible explanation for heads of large households acting early could be higher risk aversion that comes with taking responsibility for more dependents. Finally, the results in this specification confirm that higher education has no effect on panic buying behavior.

Effects on different income and age groups

The main regression model presented above assumes linear effects of demographic effects on the propensity to stockpile. To analyze the differential effects for different population groups, this section reports the effects for different income and age levels, controlling for other demographic variables. These estimates are obtained using modified versions of Equation 1, where income is represented by a categorical variable indicating the income quintile of the household according to upper thresholds for the quintiles as taken from the U.S. Census (Figure 2) and age is represented by a categorical variable indicating the age group of the household head as provided in the Nielsen data (Figure 3). These categorical variables are interacted with the dummy indicating the panic period to obtain the plotted estimates. In Figures 4 and 5 the two weeks within the panic period are accounted for separately, using separate dummy variables.

Figure 3: Stockpiling by age group

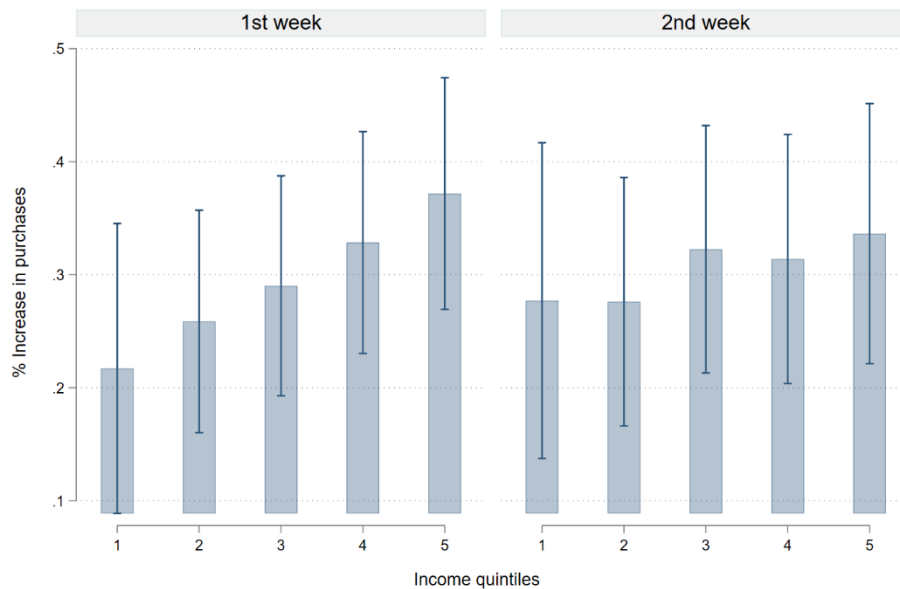
Note: Capped lines indicate the %95 confidence intervals.

Figure 2 reveals distinct variations in stockpiling levels across income groups. The plotted data exhibits a consistent rise in the quantity of dry groceries purchased with each income quintile. Notably, the lowest quintile demonstrates a 25% increase in purchases, while the middle quintile shows a 30% increase. Conversely, the highest income group exhibits the most substantial increase, reaching approximately 35%. These findings underscore the pivotal role of financial circumstances in determining the extent to which households can stockpile.

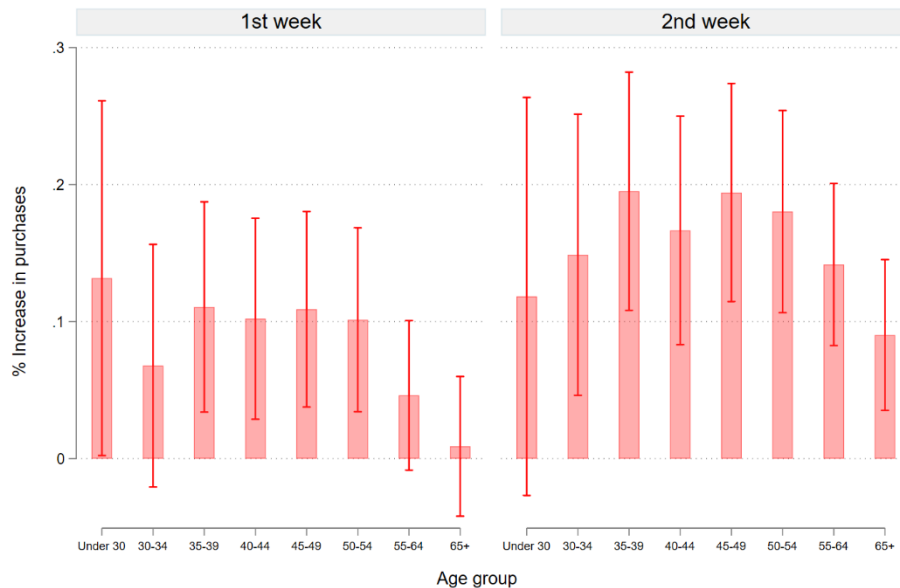
Figure 3 presents the stockpile patterns across various age groups. The estimates indicate that older households, aged 55 and above, accumulate smaller inventories compared to other groups. For households aged 55-64, the accumulated inventories amount to approximately 8% of their usual purchase quantities, whereas households aged 65 and older show less than 5% accumulation.

Figures 4 and 5 analyze these effects during the first and second halves of the panic period while allowing for variations. In terms of income, the effects show similar magnitudes for households across different income levels during the later phase of panic buying. However, significant differences arise between the groups during the earlier phase. For the lowest income group, stockpiling is concentrated towards the later weeks, indicating relatively lower amounts stockpiled in the earlier weeks. Conversely, the highest income group exhibits the opposite trend. Consequently, it appears that low-income households' stockpiling efforts catch up with higher income groups only later, and even then, at comparatively lower rates.

Figure 4: Timing of stockpiling by income level

Note: Capped lines indicate the %95 confidence intervals.

Figure 5: Timing of stockpiling by age group

Note: Capped lines indicate the %95 confidence intervals.

Estimates across age groups reveal even more pronounced variations in the pace of inventory buildup. When comparing relative purchases in the first and second weeks by age group, it becomes evident that younger households, under the age of 30, tend to make their purchases early on. On the other hand, purchase rates for all older age groups are more concentrated towards the later stage of the panic buying period.

One particularly notable observation stemming from this analysis is that the older population exhibits no stockpiling activity during the first week. In fact, for the most vulnerable group of households aged 65 and older, no inventory buildup is observed during the initial phase of the panic buying period.

CONCLUSION

This paper examines household stockpiling behavior for necessities in response to an anticipated supply crisis, based on the empirical example of the COVID -19 pandemic. The results indicate a significant increase in purchases of dry staple foods in the period immediately following the declaration of the coronavirus outbreak as a pandemic, amounting to 20% of regular purchase amounts. Findings highlight substantial differences with respect to age and income in how much inventory households accumulate, especially in the early phase of the panic period. Controlling for other demographic factors, the results indicate a difference of approximately 15% in stockpiling rates of the poorest and richest income groups.

With respect to age, the difference is even more dramatic: households over 65 seem to have been unable to build any stocks at all in the early stage. These results seem even more critical when it is considered that income levels should not have a large impact on the demand for necessities and that, all else being equal, it is important for older households to build sufficient stocks to avoid going out in risk of contracting the disease (Amaral et al., 2022).

While it is not possible to determine the optimal level of stocks that each household should hold, the marked differences in stockpiling rates by age and income suggest that financial, time, and information constraints may play a role in the lagged, weaker demand response from the poor and the elderly. Poorer households may not have sufficient resources to purchase adequate quantities of the product in advance. In addition, blue-collar jobs generally may not provide poor households with the time flexibility to do their purchases in a timely manner before supplies run out. Similarly, older people may not act quickly in the event of a crisis. More generally, there may be information barriers as a result of which these population groups are late to learn about the pandemic and the precautions to take.

Addressing the challenges related to the inequitable distribution of essential supplies during emergencies requires careful consideration and the implementation of targeted strategies. One approach may be to focus on ensuring that vulnerable populations have sufficient access to essential products during times of need. Supermarkets can play a crucial role in this regard by exploring options such as special quotas for specific product groups or allocating dedicated time slots for these individuals to shop. These measures can help prioritize the needs of vulnerable consumers and create a more inclusive shopping environment.

Governments and public agencies also have a responsibility to support families facing financial constraints. Providing monetary or in-kind assistance can help alleviate the financial burdens that may prevent vulnerable households from acquiring necessary supplies. By ensuring that financial constraints do not become a barrier, governments can contribute to a more equitable distribution of resources during emergencies.

Additionally, addressing information deficits is vital for empowering all segments of the population to make informed decisions and take necessary precautions. Collaborative efforts between governments and the media can help bridge this gap by disseminating accurate and timely information about the emergency situation, preventive measures, and available resources. This can empower individuals, especially vulnerable groups, to take appropriate actions and protect themselves effectively.

There are several avenues for future research that can contribute to a deeper understanding of household stockpiling behavior during supply crises. Investigating the influence of cultural and social

factors on stockpiling patterns would provide valuable insights into the underlying motivations and decision-making processes of different demographic groups. Understanding how cultural norms, social networks, and community dynamics shape stockpiling behavior can help tailor interventions and communication strategies to better address the needs of diverse populations. In addition, exploring the long-term effects of stockpiling behavior on individuals and communities would be valuable. Understanding how stockpiling impacts economic dynamics, social inequalities, and the resilience of supply chains can help policymakers develop strategies to mitigate potential negative consequences during future crises.

AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

REFERENCES

- Ahmadi, I., Habel, J., Jia, M., Lee, N., & Wei, S. (2022). Consumer stockpiling across cultures during the COVID-19 pandemic. *Journal of International Marketing*, 30(2), 28-37.
- Amaral, N. B., Chang, B., & Burns, R. (2022). Understanding consumer stockpiling: Insights provided during the COVID-19 pandemic. *Journal of Consumer Affairs*, 56(1), 211-236.
- Arafat, S. Y., Kar, S. K., Marthoenis, M., Sharma, P., Apu, E. H., & Kabir, R. (2020). Psychological underpinning of panic buying during pandemic (COVID-19). *Psychiatry Research*, 289.
- Billore, S., & Anisimova, T. (2021). Panic buying research: A systematic literature review and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(4), 777-804.
- Bucklin, R. E., Gupta, S., & Han, S. (1995). A brand's eye view of response segmentation in consumer brand choice behavior. *Journal of Marketing Research*, 32(1), 66-74.
- Chen, Y., Rajabifard, A., Sabri, S., Potts, K. E., Laylavi, F., Xie, Y., & Zhang, Y. (2020). A discussion of irrational stockpiling behaviour during crisis. *Journal of Safety Science and Resilience*, 1(1), 57-58.
- Ching, A. T., & Osborne, M. (2020). Identification and estimation of forward-looking behavior: The case of consumer stockpiling. *Marketing Science*, 39(4), 707-726.
- Cruz-Cárdenas, J., Zabelina, E., Guadalupe-Lanas, J., Palacio-Fierro, A., & Ramos-Galarza, C. (2021). COVID-19, consumer behavior, technology, and society: A literature review and bibliometric analysis. *Technological forecasting and social change*, 173, 121179.

- Dammeyer, J. (2020). An explorative study of the individual differences associated with consumer stockpiling during the early stages of the 2020 Coronavirus outbreak in Europe. *Personality and Individual Differences, 167*, 110263.
- Dong, X., & Klaiber, H. A. (2019). Consumer stockpiling in response to the US EISA “light bulb ban”. *Energy Economics, 81*, 566-576.
- Gupta, S. (1991). Stochastic models of interpurchase time with time-dependent covariates. *Journal of Marketing Research, 28*(1), 1–15.
- Gupta, R., Nair, K., & Radhakrishnan, L. (2021). Impact of COVID-19 crisis on stocking and impulse buying behaviour of consumers. *International Journal of Social Economics, 48*(12), 1794-1809.
- Hill, R. P., & Sharma, E. (2020). Consumer vulnerability. *Journal of Consumer Psychology, 30*(3), 551-570.
- Hori, M., & Iwamoto, K. (2014). The run-on daily foods and goods after the 2011 Tohoku earthquake: a fact finding analysis based on homescan data. *The Japanese Political Economy, 40*(1), 69-113.
- Ishida, T., Maruyama, A., & Kurihara, S. (2013). Consumer reaction to the great east Japan earthquake. *Journal of Life Sciences, 7*(8), 883.
- Kulemeka, O. (2010). US consumers and disaster: Observing “panic buying” during the winter storm and hurricane seasons. *ACR North American Advances*.
- McKinnon, G., Smith, M. E., & Keith Hunt, H. (1985). Hoarding behavior among consumers: Conceptualization and marketing implications. *Journal of the Academy of Marketing Science, 13*(1-2), 340-351.
- Mela, C. F., Jedidi, K., & Bowman, D. (1998). The long-term impact of promotions on consumer stockpiling behavior. *Journal of Marketing research, 35*(2), 250-262.
- Meyer, R. J., & Assuncao, J. (1990). The optimality of consumer stockpiling strategies. *Marketing Science, 9*(1), 18-41.
- Micalizzi, L., Zambrotta, N. S., & Bernstein, M. H. (2021). Stockpiling in the time of COVID-19. *British journal of health psychology, 26*(2), 535-543.
- Naeem, M. (2021). Do social media platforms develop consumer panic buying during the fear of Covid-19 pandemic. *Journal of Retailing and Consumer Services, 58*, 102226.
- Pan, X., Dresner, M., Mantin, B., & Zhang, J. A. (2020). Pre-hurricane consumer stockpiling and post-hurricane product availability: Empirical evidence from natural experiments. *Production and Operations Management, 29*(10), 2350-2380.
- Papagiannidis, S., Alamanos, E., Bournakis, M., & Dennis, C. (2022). The pandemic consumer response: a stockpiling perspective and shopping channel preferences. *British Journal of Management*.
- Prentice, C., Chen, J., & Stantic, B. (2020). Timed intervention in COVID-19 and panic buying. *Journal of Retailing and Consumer Services, 57*, 102203.

- Prentice, C., Quach, S., & Thaichon, P. (2022). Antecedents and consequences of panic buying: The case of COVID-19. *International Journal of Consumer Studies*, 46(1), 132-146.
- Sadus, K., Göttmann, J., & Schubert, A. L. (2022). Predictors of stockpiling behavior during the COVID-19 pandemic in Germany. *Journal of Public Health*, 1-17.
- Singh, G., Slack, N. J., Sharma, S., & Dhir, A. (2023). Stockpiling intentions and customer well-being during the COVID-19 pandemic. *Journal of Consumer Affairs*, (SI), 1-27.
- Sterman, J. D., & Dogan, G. (2015). “I’m not hoarding, i’m just stocking up before the hoarders get here.”: Behavioral causes of phantom ordering in supply chains. *Journal of Operations Management*, 39, 6-22.
- Wang, E., An, N., Gao, Z., Kiprop, E., & Geng, X. (2020). Consumer food stockpiling behavior and willingness to pay for food reserves in COVID-19. *Food Security*, 12(4), 739-747.
- Yuen, K. F., Wang, X., Ma, F., & Li, K. X. (2020). The psychological causes of panic buying following a health crisis. *International journal of environmental research and public health*, 17(10), 3513.
- Zhang, Y., & Zhou, R. (2021). Promoting social distancing and preventing panic buying during the epidemic of COVID-19: The contributions of people’s psychological and behavioural factors. *Journal of Public Health*, 31, 1-15.

DIGITAL VIOLENCE AND WOMEN: SYSTEMATIZATION OF RESEARCHS AND SUGGESTIONS FOR FUTURE RESEARCH

Meral ÇALIŞ DUMAN¹

Abstract

This study is based on the inequality that women experience in digital spaces and the oppression and anxiety in their lives. In addition to the violence that women experience in the private or public sphere, they also experience some difficulties in the digital field. The fact that people spend more time in the virtual environment, and the increase in their use of smart phones and the internet has led to the transfer of violence against women to digital platforms. The aim of this research is to keep the issue on the agenda due to the increasing trend of digital violence, to systematize studies in the academic field and to guide future research. For this purpose, systematic literature review method was used in the research. The relevant literature on digital violence/digital violence and women has been reviewed, studies have been defined and analyzed. It has been seen that the studies are mostly society and culture-oriented, and digital violence is frequently studied together with social media, partner violence, domestic violence, pornography, sexual harassment. Studies have been systematized according to the types of digital violence against women. In this direction, comments were made according to the findings and suggestions were made for future research.

Anahtar Kelimeler: Digital Violence, Virtual Violence, Violence Against Women, Gender-Based Violence, Systematic Research

JEL Kodları: M10, O30, O33.

DİJİTAL ŞİDDET VE KADIN: ARAŞTIRMALARIN SİSTEMLEŞTİRİLMESİ VE GELECEK ARAŞTIRMALARA YÖNELİK ÖNERİLER

Öz

Bu çalışma, kadınların dijital ortamlarda yaşadıkları eşitsizlik ile yaşamlarındaki baskı ve kaygıyı temel almaktadır. Kadınlar özel ya da kamusal alanda yaşadıkları şiddetin yanı sıra dijital alanda da bazı zorluklar yaşamaktadırlar. İnsanların sanal ortamda daha fazla zaman geçirmesi, akıllı telefon ve internet kullanımlarının artması kadına yönelik şiddetin dijital platformlara taşınmasına neden olmuştur. Bu araştırmanın amacı, artan dijital şiddet eğilimi nedeniyle konuyu gündemde tutmak, akademik alanda yapılan çalışmalarını sistematize etmek ve gelecekte yapılacak araştırmalara yön vermektir. Bu amaçla araştırmada sistematik literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Dijital şiddet/dijital şiddet ve kadın ile ilgili literatür taranmış, çalışmalar tanımlanmış ve analiz edilmiştir. Çalışmaların daha çok toplum ve kültür odaklı olduğu, dijital şiddetin sosyal medya, partner şiddeti, aile içi şiddet, pornografi, cinsel taciz ile birlikte sıklıkla işlendiği görülmüştür. Çalışmalar kadına yönelik dijital şiddetin türlerine göre sistematize edilmiştir. Bu doğrultuda elde edilen bulgulara göre yorumlar yapılmış ve ileride yapılacak araştırmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Keywords: Dijital şiddet, Sanal şiddet, Kadına Yönelik Şiddet, Cinsiyete Dayalı Şiddet, Sistematik Araştırma

JEL Codes: M10, O30, O33.

¹ Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Akçadağ Meslek Yüksekokulu, meral.duman@ozal.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8283-5188>

INTRODUCTION

Globalization, the spread of technology, the increase in communication possibilities of information and communication technologies, and developments to increase people's quality of life also change people's lifestyles, business styles and behaviors. Especially the Covid-19 pandemic process, which entered our lives in 2019, has caused significant changes all over the world. Among these changes, there are common results such as more intensive use of technology, remote working, and remote communication. These results also changed the contact and association criteria for violence and destroyed the boundaries of violence. People did not need to be side by side in order to inflict violence on each other, and they made their presence felt in virtual environments over the internet.

In addition to these, developments such as Industry 4.0, Society 5.0 are proofs that borders have disappeared all over the world, that everyone is in interaction thanks to smart technologies, ways of doing business and lifestyles are changing. Today, countries, governments, businesses and individuals can do their jobs remotely thanks to technology. Today's most valuable resource has been technologies and the data obtained from them. Countries that can manage large and diverse data, make sense of it and make their decisions accordingly have an important competitive advantage. As a matter of fact, it is said that even wars in the future will be fought over data. In addition to the numerous benefits that smart technologies provide, they also cause great harm when used maliciously. Digital violence is one of them. Digital violence is the form of physical violence carried to digital environments. Moreover, digital violence is more courageous and free than classical violence. Because it may not be clear who the attacker is, there is no face-to-face environment. This can bring a sense of self-confidence in knowing that the attacker will not be found.

In the researches conducted in the last 10 years, the deliberate hurtful actions of individuals using digital communication technologies such as the internet and mobile phones are listed as follows; cyber bullying, digital bullying, online bullying, internet harassment, electronic aggression-bullying, cyber aggression and online harassment (Ojanen, Boonmongkon, Samakkeekarom, Samoh, Cholratana and Guadamuz, 2015, s. 160). It is noteworthy that digitally hurtful acts are similar to the criteria specified in traditional violence; the intent to harm is the power imbalance and repetition between the victim and the perpetrator. It is accepted that these three criteria are valid for digital violence (Smith, Del Barrio, and Tokunaga, 2012). Physical violence and digital violence are interrelated. Generally, people who are exposed to physical violence are also likely to be subjected to digital violence (König, Gollwitzer and Steffgen, 2010). Accordingly, perpetrators who think that they cannot take their revenge physically enough may continue violence in digital environments.

Although the literature has given great importance to various cyber crimes such as hacking, identity theft and online fraud in the previously studied subjects, issues such as partner violence, domestic violence and digital harassment have recently started to take place (Al-Alosi, 2017). Since it has been proven that women are more likely to be victims of domestic violence in public spaces (Moreno, Prados and Cuenca-Piqueras, 2022), it is thought that the tendency to experience digital violence will also be high. For example, according to the Digital Violence in Turkey Research conducted by the Turkish Social Information and Communication Association (2021); women stated that they were more exposed to digital violence because of their gender (52%) and physical appearance (21%), and men because of their political views (30%). 51% of women receive text, voice or video harassment messages in digital environments, and 46% are persistently followed (Sener and Abımk, 2021).

The focus of this research is on digital violence as it is of immediate importance. In-depth research shows that women are more prone to digital violence (Ward, 2021). Therefore, this study is expected to contribute to the fight against violence against women. In addition, the number of studies that systematize researches according to types of digital violence and focus on women on digital violence is not sufficient (Drouin, Ross and Tobin, 2015; Camacho, 2019). This difference constitutes the originality of the research. The studies in the literature were analyzed by considering the keywords, titles and abstracts in the databases and the studies were defined. Obtained studies are summarized and reported with the help of tables and figures. Accordingly, the researches have been systematically transformed and some suggestions have been made for future research. It is aimed to provide added value to the relevant area.

THEORETICAL BACKGROUND

Violence is any physical, sexual, psychological, verbal or economic attitude and behavior that is arbitrarily applied to an individual. Digital violence, one of the types of violence, has become quite common recently. It will be useful to know the theoretical background in order to understand the increasing importance of the subject.

Digital Violence

Technological and digital phenomena that have become a part of our business and private lives have changed the way we communicate, reducing face-to-face communication and increasing communication in virtual environments. This situation has caused people to behave differently than face to face, to develop personality and character, and to the emergence of different types of violence. In this context, the concept of digital violence means repeated harassment by a person (the abuser) using digital technology against a current or former close partner. It includes a series of controlling and coercive behaviors such as threatening

phone calls, cyber harassment, location tracking via smartphones, harassment on social media sites and unauthorized dissemination of close images of partners (Al-Alosi, 2017).

The UN, refers to digital violence against women, whether in public or private life, against women and girls, oppression or arbitrary deprivation of liberty is defined as any act of gender-based violence that causes or is likely to result in suffering, including physical, sexual or psychological harm, or threats of such acts (Jagayat and Choma, 2021). The characteristics of digital violence are similar to those of physical violence. It includes the purpose of deliberately harming the other person and is done willfully. The most important difference that distinguishes digital violence from classical violence is that violence is done face to face and digital violence is done in digital environments via the internet. For this reason, it is seen in the literature that digital violence is given names such as virtual violence, online violence, and cyber violence (Choja and Nelson, 2016; Lenhart, Ybarra, Zickuhr and Price-Feeney, 2016). However, when different studies are examined, it is striking that there is a confusion about the concept. There are opinions that concepts such as cyberbullying, cyberbullying, cyber harassment, and digital harassment are the same or similar to digital violence (Baker, Campbell and Barreto, 2013). Cyberbullying usually refers to deliberate and repeated aggressive behavior transmitted electronically to a person who cannot adequately defend himself (Kowalski, Giumetti, Schroeder and Lattanner, 2014). On social media platforms, the possibility of mass posting or widespread sharing can quickly announce the aggressive action against the victim to many people (Jagayat and Choma, 2021). Therefore, the concepts of digital bullying and violence are similar. Fascendini and Fiaolava (2011) stated in their research on digital violence that there are five basic features that distinguish digital violence from others;

- Anonymity; The perpetrator of the violence is unknown.
- Distance; For digital violence, it is not necessary for the victim and the perpetrator to be in the same environment. Distance is not an obstacle to the application of violence.
- Automation; violence is perpetrated in virtual environments using technological tools.
- Accessibility: Thanks to technological opportunities and the fact that everyone can buy them, the victim can be easily found and followed.
- Diffusion and persistence; The rapid spread of violence in digital environments is that it can be seen by everyone, and its effect lasts for a long time.

It includes digital violence, hate speech (posting an abusive slander), hacking (blocking private communications), identity theft, online stalking, and other voiced threats. The internet also facilitates other forms of violence against women, including human trafficking and sex trafficking. For example, UN Women, UNDP and ITU report (2015) stated that commercialized sex on the internet will not only drive

demand for the sex industry in general but will also allow traffickers to use the legal aspects of commercial sex on the internet as a cover for illegal activities.

Digital violence has degrees from mild to severe, just like physical violence. In other words, it can manifest itself in different ways. This situation can range from receiving unsolicited e-mails, being exposed to violence in digital games, to sexual harassment (Ayanoğlu, 2021, s. 23). The form of digital violence is changing. In this context, when the literature is examined, it is seen that digital violence has different types (Table 1).

Table 1: Types of digital violence

Types of digital violence	Definition	Author(s)
Hacking	Obtaining, changing personal information, unauthorized access to resources. For example, violation of passwords.	Baker et al. (2013), United Nations Broadband Commission, United Nations (2015), Jagayat and Choma, (2021)
Surveillance and Monitoring	Unauthorized tracking and monitoring actions. For example, GPS tracking via mobile phone.	Baker et al. (2013), United Nations Broadband Commission, United Nations (2015), Jagayat and Choma, (2021), Hellevik (2019)
Impersonation	The use of technology to create false identity documents, assume the identity of the victim or someone else. For example, sending an e-mail with a fake username.	Baker et al. (2013), United Nations Broadband Commission, United Nations (2015), Jagayat and Choma, (2021)
Harassment and Spam	The use of technology to constantly seek, intimidate and threaten the victim in digital environments. This type covers all behaviors from sexually explicit messages, location tracking to post tracking.	Baker et al. (2013), United Nations Broadband Commission, United Nations (2015), Jagayat and Choma, 2021, Fascendini and Fiaolava (2011).
Hiring	Attracting with compromising situations. For example, communicating with advertising and false advertisements, using technology for employment opportunities.	Baker et al. (2013), United Nations Broadband Commission, United Nations (2015), Jagayat and Choma, (2021)
Malicious distribution	It is the malicious distribution of private information of individuals. For example, leaking private photos.	Baker et al. (2013), United Nations Broadband Commission, United Nations (2015), Jagayat and Choma, (2021).

Stalking	Cyber harassment, stalking via email, text (or online) messages, or the internet.	European Institute for Gender Equality (EIGE) (2017), Ayanoglu (2021).
Harresment and Violent	This type can also be referred to as boredom or discomfort. It includes spam e-mails, aggressive behavior in chat rooms, threats of sexual violence with messages, and use of derogatory language.	European Institute for Gender Equality (EIGE) (2017), Hellevik (2019).
Revenge pornography	It can also be called cyber exploitation or revenge porn. The person's obscene photos and videos are distributed online without the person's consent.	European Institute for Gender Equality (EIGE) (2017), Ayanoglu (2021), Hellevik (2019).
Intimate partner violence	It is the type in which technology is used for violence in family and spouse violence and close relationships. For example, disclosure of partner messages.	Fascendini and Fiaolava (2011).
Culturally justified violence against women	It is the malicious use of technology to justify culture and religion. It aims to normalize violence against women. For example, men are more valuable than women.	Fascendini and Fiaolava (2011), Ayanoglu (2021).
Rape and sexual assault	To follow the movements of women and victims, to distribute them, to provide location information. For example, luring women into sexual assault.	Fascendini and Fiaolava (2011).
Communities targeting violence	It is the exposure of individuals to digital attacks because of their gender, sexual identity or political views. For example, some web pages for women's rights have been attacked for their stance on gender inequality.	Fascendini and Fiaolava (2011), Ayanoglu (2021).

The perpetrator of digital violence can be anyone, but it is mostly practiced by people who are in the person's life and know him, such as lovers, spouses, friends, colleagues, managers, customers. The perpetrator of digital violence is anonymous, disturbing the other person with GPS, social media platforms or messaging applications, making them feel uneasiness, restlessness, and fear (Peterson and Densley, 2017).

Anonymity of those who show violence in the digital environment encourages the occurrence of violence. Again, the fact that the number of people who watch violence is unlimited, that it can spread easily and be seen by everyone can change the direction of violence. Violent acts in the digital space can desensitize the public to violence, romanticize it and cause a positive attitude (Nair, 2018). When the literature is examined, studies on digital violence include digital dating violence, domestic violence, digital

game violence, and sports violence. For example, it is stated that cases and studies related to domestic violence have increased during the pandemic process, and a significant portion of young people experience dating relationships where online control, harassment, stalking, and harassment are common, and this rate varies between 12% and 56% (Smith et al., s. 220). As with other types of violence, women are more disadvantaged than men in encountering digital violence.

Digital Violence and Women

The spread of technology and the widespread use of the internet, it has also increased the likelihood that the internet will be used as a tool to harm women and girls (Viveiros and Bonomi, 2022). This poses a risk to inclusive, sustainable development goals that identify gender equality and women's empowerment as key to their success (UN Women, UNDP and ITU, 2015). According to UN Women, UNDP and ITU, (2015); most of the cases encountered involve mainstream forms of cyber-aggression such as harassment or doxing, as well as fundamentally gendered forms of aggression such as non-consensual distribution of pornography, sexist trolling or threats of rape. Although it is examined in different groups such as children and relationships, the concept of digital violence is mostly associated with women in the literature. In this respect, by entering into gender-based research, it is stated that digital violence mostly applied to women and girls is a violation of women's human rights and discrimination.

Digital spaces are suitable environments for perpetrating harmful cyberattacks against women. (Jagayat and Choma, 2021). For example, social media platforms cause women to be exposed to trolling, which includes destructive and deceptive behaviors (Peterson and Densley, 2017). In general, it is seen that the people who commit this violence are divorced, obsessive, obsessive, and jealous (Southworth, Finn, Dawson, Fraser, and Tucker, 2007). In a study, it was stated that revenge porn abuse was mostly done by men. According to this study, while porn pictures of women were viewed an average of 42 times, it was seen less than twice for male victims (Ward, 2021).

Those who are in the friend ratio are more likely to be co-workers. Again, Chowdhury and Fileborn (2020) stated in their study in Bangladesh that women experience sexual violence digitally and this rate is quite high. In this research on Facebook, it was seen that women are constantly exposed to sexual violence in their daily activities, and these mostly come from their closest relatives and acquaintances. Like friends, schoolmates, colleagues from work, teachers, spouse, lover. It is important that digital violence is mostly associated with women. Awareness level needs to be increased. Because in the UN (2015) report on cyber violence against women and girls, women are 27 times more likely to experience digital violence than men.

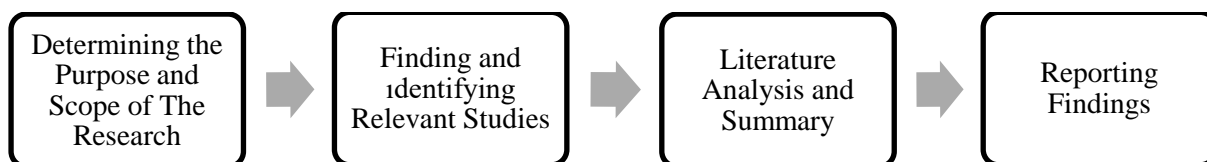
According to Lewis, Rowe and Wiper (2018), digital violence is mostly directed against women and they argue that its gendered nature is a civil rights violation that jeopardizes women's "digital citizenship".

Global estimates show that one in three women has experienced domestic violence in their lifetime (WHO, 2018). This violence is usually perpetrated by men—mostly by spouses or ex-spouses against women (Woodlock, McKenzie, Western and Harris 2020). Woodlock et al. (2020) stated in their research that in this violence against women, technology is used to control, monitor and intimidate women. Again, according to Rueda, Lindsey and Williams (2015) and Stonard (2020), technology exacerbates young people's feelings of control and jealousy. Being online on social media accounts, being watched, jealousy and subsequent harassment, monitoring or surveillance pose a problem and are quite common among young people. In the report of Hacettepe University (Sayın, 2021) on the violence experienced by women and girls during the pandemic period, it was stated that four out of ten women were exposed to violence. It is also stated that one third of women are victims of persistent stalking. The researchers, who call this "being haunted", stated that women are exposed to different forms of persistent follow-up according to their age groups and that they mostly call and check the victims by phone. It was stated that this behavior was followed by the behaviors of sending text messages, letters, e-mails, following social media, and disturbing them by coming to the workplace or living place, respectively.

METHODOLOGY

Data on digital violence is recent and limited. For this reason, this research tries to understand the theoretical and practical consequences of digital violence beyond discussing the application situation. The method of this research is systematic literature review. Thus, studies are collected, summarized and findings are obtained. The systematic review method is clear and simple, offering researchers the opportunity to quantify through bibliometrics (Kong, Liu and Wu, 2020). In this context, the systematic research process followed can be visualized as in Figure 1.

Figure 1: Systematic research process

Determining the Purpose and Scope of The Research

The aim of this research is to analyze the literature on digital violence, to keep the issue on the agenda and aims to guide future research. It is aimed to draw attention to women by examining studies on women, especially since women are more likely to experience digital violence than men. Our aim is to contribute a little academically to the studies on violence against women. In order to achieve these goals, the relevant literature was searched using the Web of Science Core Collection (WoS) database. A number of principles have been taken into consideration while obtaining the data. The basic principles of this research can be summarized as in Table 2.

Table 2: Basic principles of the research

Research Method	Systematic Review
Researched Databases	Web of Science Core Collections (like Elsevier, Emerald, Taylor and Francis, Mdpi).
Research Type	For research quality, it is limited to article type only.
Language	English only articles.
Date range	In order to be up to date 2015 and above studies.
Search areas	Title, abstract and keywords.
Searched keywords	“digital violence”, “digital violence-women” “virtual violence” “virtual violence-women”.
Inclusion criteria	Digital violence studies focusing on women were included in the research.
Exclusion criteria	Studies on digital violence that do not address women were not included in the detailed analysis.

Finding and Identifying Relevant Studies

This study was carried out using the WoS database, taking into account only the articles in the English language of 2015 and above. The literature was limited by searching “digital violence”, “digital violence-women”, “virtual violence” and “virtual violence-women” in the WoS database, respectively. By making this limitation, the results obtained as of July 2022 are as seen in Table 3.

Table 3: Search keywords and number of research articles found

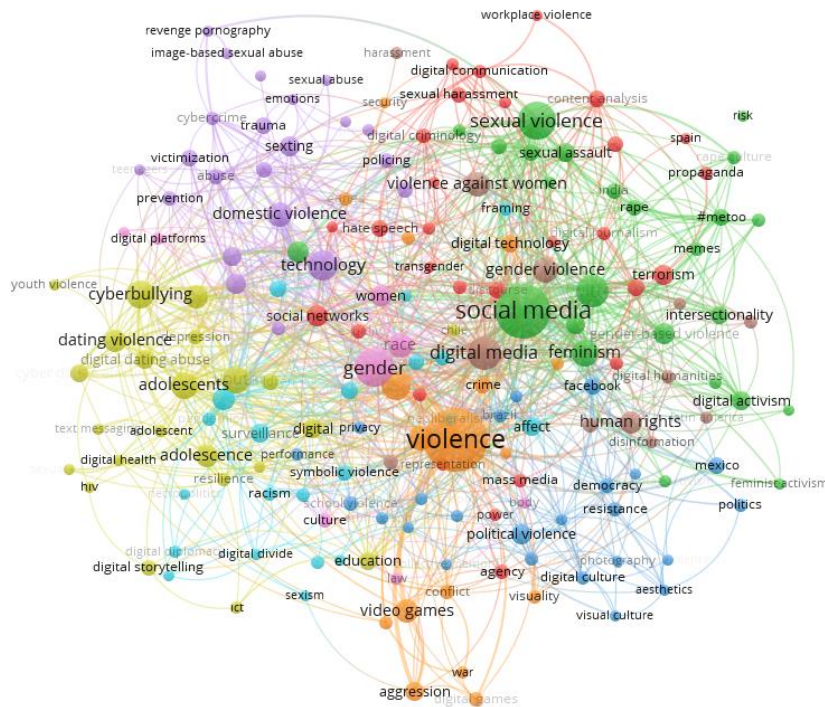
Search Keywords	Number of All Studies	Number of Articles	Number of Articles in English
Digital violence	1621	1371	1163
Digital violence-women	400	353	290
Virtual violence	585	457	478
Virtual violence-women	121	104	96
Total	2727	2285	2027

2027 studies were found with the relevant keywords searched in the WoS database. Cyberbullying, cyber harassment and similar concepts similar to digital violence, except for the relevant keywords, were excluded from the review due to time and difficulty of reviewing constraints. The research continued with 2027 studies.

Literature Analysis and Summary

In order to evaluate the literature in general, concept maps were created with the "VOSviewer Manual" program developed by Van Eck and Waltman (2022). VOSviewer is a software tool for creating and visualizing and exploring maps based on network data. With this software, relationship maps such as frequency, time, author and country of the evaluated variables can be created. Network (Figure 2) and time analysis (Figure 3) of the concepts used in the titles and keywords of 1641 studies focusing on "digital violence (1163)" and "virtual violence (478)" from the literature were performed.

Figure 2. Network analysis of the most used concepts in the keywords of studies with “Digital-Virtual Violence”

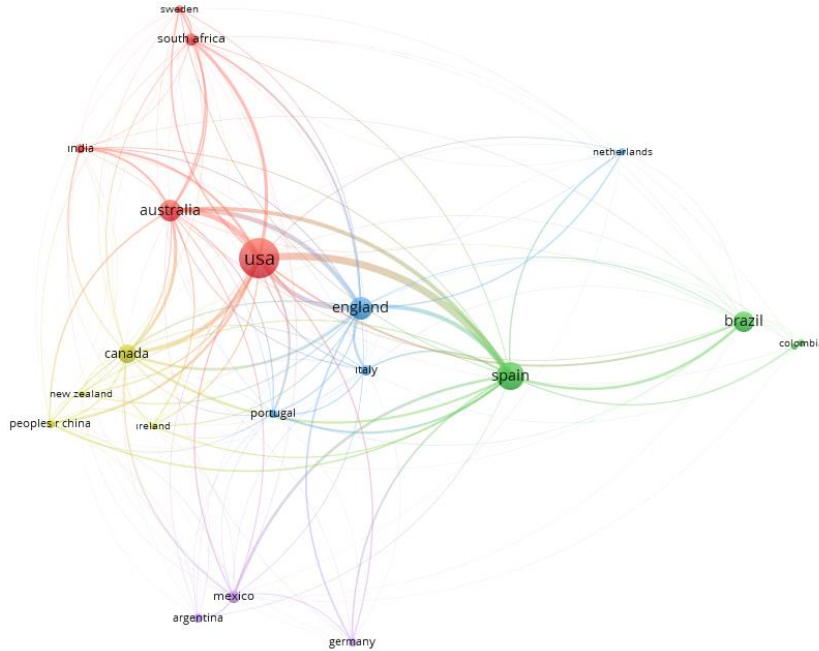

In Figure 2, it is seen that the word digital and virtual violence is related to the network visualization and other issues that are studied in the literature. According to Van Eck and Waltman (2022), variables are represented by labels and circles in network visualization. The size of the label and the size of the circle are determined by the weight of the variable. More studied topics are represented by larger labels and circles. Accordingly, the most frequently studied topics with digital violence are: social media, gender, sexual violence, digital media, feminism, cyber violence, technology, domestic violence, women, violence against women, video games, human rights and anger. Again, the color of a variable is determined by the cluster it belongs to, and the lines between the variables represent the connections (Van Eck and Waltman, 2022). For example, the green circle represents the social media cluster and the subjects studied in this weight, while the pink circle belongs to gender-focused studies. Again, with the VOSviewer program, temporal trend analysis of the studies can also be done. Accordingly, the time trend of studies on digital and violence is as in Figure 3.

Table 4: WoS summary (publication titles, affiliations and publishers with the most studies) on digital and virtual violence

	Publication Titles	N	Affiliations	N	Publishers	<u>N</u>
1	Journal Of Interpersonal Violence	27	University Of London	51	Taylor & Francis	246
2	Feminist Media Studies	26	University Of California System	48	Sage	242
3	New Media Society	19	University Of Melbourne	26	Elsevier	89
4	International Journal of Communication	17	Complutense University of Madrid	25	Springer Nature	84
5	Computers In Human Behavior	13	Monash University	25	Univ Autonoma Barcelona	47
6	Information Communication Society	11	State University System Of Florida	25	Wiley	41
7	Plos One	11	University Of Toronto	25	Routledge	30
8	Crime Media Culture	10	Columbia University	24	Oxford Univ Press	29
9	Journal Of Gender Based Violence	10	Royal Melbourne Institute Of Technology Rmit	23	Mdpi	27
10	Children And Youth Services Review	9	University Of Texas System	23	Cambridge Univ Press	25
11	Frontiers In Psychology	9	University College London	22	Univ Complutense Madrid, Servicio Publicaciones	18
12	Terrorism And Political Violence	9	Brown University	20	Univ Nac Mar Plata	18
13	International Journal of Environmental Research And Public Health	8	Queensland University Of Technology Qut	20	Usc Annenberg Press	17
14	Palgrave Studies In Cybercrime and Cybersecurity	8	University Of Michigan	20	Emerald Group Publishing	14
15	Sexual Violence in A Digital Age	8	University Of Michigan System	19	Frontiers Media Sa	14
16	Violence Against Women	8	University Of Pennsylvania	19	Jmir Publications, Inc	14
17	Culture History Digital Journal	7	Harvard University	18	Univ Estadual Campinas, Fac Educacao	13
18	British Journal of Criminology	6	King S College London	16	Bristol Univ Press & Policy Press	12
19	International Journal for Crime Justice And Social Democracy	6	University Of New South Wales Sydney	16	Intellect Ltd	12
20	Journal Of Gender Studies	6	University Of Texas Austin	16	Brill	11

Figure 6: Network analysis of most researched countries by authors of studies on “Digital/Virtual Violence-Women”

By examining the abstract and article content of (105+38) 143 studies obtained from the literature in detail, we wanted to find out which type of digital violence (Table 5) is more studied according to research topics. Our aim here is to find out which types of digital-based studies in the literature are more common. Accordingly, it was seen that the studies were mostly concentrated on "communities targeting violence", "culturally justified violence against women", "intimate partner violence" and "harassment and violence".

Table 5: Classification of research topics according to types of digital violence

Types of digital violence	Researchs	N
Hacking	Claramonte and Gutierrez (2018), de Felice et al. (2022), Miner (2022), Page and Jones (2021).	4
Surveillance and Monitoring	Albury and Byron (2016), Crone et al. (2013), Dragiewicz et al. (2018), Dragiewicz et al. (2022), Gutierrez and Romero (2015), Havard and Lefevre (2020), Tan (2021).	7
Impersonation	Estrada et al. (2022), Kimber et al. (2021).	2
Harassment and Spam	Arhuis-Inca et al. (2021), Brown et al. (2021), Clark (2016), Gillett (2021), Harmer and Southern (2021), Moreno et al. (2022).	6
Hiring	Wood et al. (2021), Zunic and Vilic (2018).	2
Malicious distribution	Alvares (2018), Duarte et al. (2018), Ferris and Allard (2016), Henry and Flynn (2019), Lopez (2017), Lopez (2018), Mayet (2017), Rodo (2019), Zauner (2021).	9
Stalking	Reed et al. (2016).	1
Harassment and Violent	Bali et al. (2021), da Silva and de Oliveira (2015), Gayon (2015), Gutierrez-Esparza et al. (2019), Harris and Vitis (2020), Leigh et al. (2021), Lozano (2015), Martinez (2020), Mott and Cockayne (2021), Rebollo-Catalan and Mayor-Buzon (2020), Sibrian (2021), Ullah et al. (2021),	12
Revenge pornography	Linares et al. (2021), Pavon-Benitez et al. (2021), Tranchese and Sugiura (2021), Vilic (2019).	4
Intimate partner violence	Banati and Idele (2021), Branson and March (2021), Cuomo and Dolci (2022), Decker et al. (2022), Dragiewicz et al. (2021), Drouin et al. (2015), Garcia et al. (2021), Glass et al. (2021), Gonzalez-Lienres et al. (2020), Hellevik (2019), Jabeen et al. (2021), Lopez-Cepero et al. (2021), Overlien et al. (2020), Ozumerzifon et al. (2022), Reed et al. (2021), Sabri et al. (2022), Schokkenbroek et al. (2021), Schrag et al. (2022), Tello-Navarro and Gomez-Urrutia (2021), Terra et al. (2015), Usher et al. (2021), Viveiros and Bonomi (2022), Wilson et al. (2021).	23
Culturally justified violence against women	Albuquerque et al. (2021), Andreassen (2022), Bartolucci and Favero (2020), Boudiaf (2019), Choi et al. (2022), Doncel (2015), Ferreira et al. (2021), Garcia-Mingo and Blanco (2021), Hamal and Huijsmans (2022), Han and Yin (2022), Henry et al. (2021), Hlalele and Brexa (2015), Jordan et al. (2020), Kanai and McGrane (2021), Kurasawa et al. (2021), Limaye et al. (2018), Llamas and Garcia (2017), Marceau et al. (2020), Nelaeva and Sidorova (2019), Recuber (2021), Taha-Thomure et al. (2022), Taher (2020), Villar-Aguiles and Gracia (2021), Waling and Pym (2019), Wiebesiek and Treffry-Goatley (2017).	26
Rape and sexual assault	Adams-Clark and Chrisler (2018), Carvalho et al. (2021), Kaur (2017), Keller et al. (2018), McCaughey and Cermele (2022), Powell and Henry (2019), Reyes-Sosa et al. (2022), Zurita (2019).	8
Communities targeting violence	Abbafati et al. (2020), Awan and Zempi (2016), Bento and Moreira (2017), Brignone and Gomez (2022), Camacho (2019), Decker et al. (2021), Dey (2020), Ferre-Pavia and Sambuceti (2022), Ganzalo (2018), Guevara et al. (2021), Jane (2017), Labantu (2021), Lokot (2018), Martinez-Jimenez and Zurbano-Berenguer (2019), Matorel and Casadiego (2017), Meuli (2017), Meuli (2020), Navarro et al. (2018), Okech (2021), Patel et al. (2022), Patil and Puri (2021), Revelles-Benavente and Arroyo (2019), Rodriguez and Hernandez (2018), Stuart et al. (2020), Uria et al. (2017), Ward et al. (2021), Wiens and MacDonald (2021), Williams (2021), Yamile (2021), Yin and Sun (2021), (García-Mingo and Blanco (2021).	31
Total		135*
*Since publications that are the same in terms of "digital violence-women" and "virtual violence-women" were published, 135 studies were discussed.		

In Table 5, 135 studies classified according to the types of violence were examined in depth. The titles, abstracts and contents of the studies were evaluated. A summary of the scope, methods and findings

of the studies most relevant to our research topic (Table 6) was made. The research scopes are mostly collected on topics such as digital intimate partner violence, domestic violence, digital dating violence, gender-based digital violence, abuse and digital feminist actions. Quantitative and qualitative methods were used for the studies. Mostly surveys, social media posts, pictures and messages, feminist movements #hashtags and case studies were used.

Table 6: Comparison of journal, research scope, methods and findings of the most relevant studies

Author(s)	Scope the Research	Method	Findings
de Felice et al. (2022),	Potential dangers of social networks	Quantitative- N=296 (166 female and 130 male), sample of middle and high school students	According to the findings of this research, it is seen that social networks have an effect on the development and mental health of adolescents.
Crone et al. (2018),	#WhatWomenWant platform.	Qualitative- Internet-based platform	According to the research findings, gender equality and sexual health are important for countries to achieve their sustainable development goals. Attention should be drawn to the issue of sexual health by using the power of social media.
Tan (2021),	Sexual violence and attitudes towards it in Singapore.	Quantitative- Facebook comment analyze	According to research results, Facebook creates an environment suitable for women to experience digital violence. It makes women helpless by obscuring the identities of the perpetrators..
Estrada et al. (2022),	Toxic Social Media	Qualitative- #EllasNoMeRepresentan (TheyDoNotRepresentMe) Twitter analysis	Research results show that social media is used to create polarization in women's participation in politics. It makes it difficult for women to participate in politics with negative propaganda on social media.
Kimber et al (2021),	Child maltreatment online education for healthcare and social service providers	Qualitative- Observation, study of students' behavior	The results of the research show that when adequate security measures are not taken in online education environments, suitable conditions for abuse of children (especially girls) may occur.
Arhuis-Inca et al. (2021),	Violence at School and Bullying	Quantitative- N=23,641, a study on students in Peru	According to the results of the research, psychological violence and bullying are seen at a high rate in schools. Violence that continues face-to-face in schools continues in the digital environment as well.
Brown et al. (2021),	Technology-facilitated abuse in relationships	Quantitative- N=527, (46.5% men, 52.8% women, 0.7% transgender) 16-24 years.	In social media and digital environments, women are more affected by humiliating and threatening behaviors than men. Research results show that young women experience more digital violence than young men.
Clark (2016),	Hope in a hashtag	Qualitative- Domestic violence case study #WhyIStayed	Research results show that social media has an important power in defending women's rights. Accordingly, hashtag(#) feminism is an effective way to defend women's rights in digital environments.

Gillett (2021),	Women's safety work on Tinder	Qualitative interview and walkthrough data,	Research results show that women limit themselves when using the Tinder app. Compared to men, women abstained from freely participating in dating practices.
Harmer and Southern (2021),	Tweets sent to women members of Parliament in the UK	Qualitative- Thematic analysis of 11,543 tweets	The results of the research addressed the consequences of digital attacks on women in the parliament. Accordingly, digital attacks can damage women's democratic representation as much as direct harassment.
Moreno et al.(2022),	Fear for all women	Quantitative- Survey on violence against women in the European Union (EU; 2012)	According to the research results, European women frequently encounter harassment. Women live with the anxiety and fear of abuse and aggression in public spaces and digital environments.
Wood et al. (2021),	Survivors during the COVID-19 Pandemic	Quantitative- Online survey on people who have experienced violence and have safety concerns	Research findings show that the COVID-19 outbreak has increased domestic violence. In quarantine, people who have free time in both physical and virtual environments may increase their tendency to violence. Especially stalking can leave women helpless.
Zunic and Vilić (2018),	A gender analysis of female victimization in the cyberspace	Qualitative interview Analyzing victimization in the cyberspace.	According to the results of the research, digital world, the privacy of women is significantly compromised and associated with new and terrifying forms of online violence.
Alvares (2018),	Disciplining through public exposure in Brazilian social media	Qualitative- Online harassment case study	Research findings show that in the Brazilian context, social media limits women. It reveals that the destructive effects of social media are used to spy on and discipline women in a punitive manner.
Duarte et al. (2018),	Abortion experience in the media.	Collection and analysis of virtual narratives.,	Research findings indicate that in the Brazilian context, social media can have a devastating effect on women's freedom of abortion. It points to the insecurities, risks and violence that women are exposed to in digital environments.
Ferris and Allard (2016),	Sex work database as an activist digital archived	The Sex Work Database project Canada	The research findings focus on the ethics and efficacy findings of the sex work database. Malicious use of the database makes sex worker women feel insecure, and ethical problems may arise.
Henry and Flynn (2019),	Image-Based Sexual Abuse	Qualitative- Image-based sexual abuse analysis on online websites	According to the results of the research, IBSA promotes hyper-masculinity in the social sphere and pushes women out of the public sphere.
Lopez (2017),	Media analysis of murder cases	Qualitative- digital media analysis	Research findings focus on the negative effects of media on femicide. The spread of femicide in digital environments increases the fear of young people.
Zauner (2021).	Sexting education neglects image-based sexual abuse	Qualitative- Feminist case study	The results of the research show that image-based sexual abuse is an important type of violence, and the images displayed in digital media violate the victims' bodily/sexual autonomy rights.
Reed et al. (2016),	Use of digital media for dating	Quantitative- Survey of 365 college students	Research findings show that digital media is a suitable environment for harmful dating

	aggression and abuse		behaviors. In addition, women are more likely to encounter digital dating abuse than men.
Bali et al. (2021),	Psychological Violence Against Arab Women	Quantitative- An empirical in-depth analysis, (n-1312), Arab women over 15 years old.	Research findings show that young and low-educated women are more vulnerable to social media abuse. These women have problems such as low self-image, feelings of fear, cynicism, anxiety, depression and sleep disorders. These problems restrict women from using social media, and some are considering quitting social media use.
da Silva and de Oliveira (2015),	Violence against women in Brazil	Quantitative- Systematic review	The findings converge with the current trend to address violence in a qualitative way, in order to provide an in-depth analysis of the victims' experiences.
Harris and Vitis (2020),	Technology, spatiality and violence against women	Qualitative- Review	Researchers state that women frequently encounter digital violence. In addition, digital violence reinforces and facilitates physical violence.
Leigh et al. (2021),	Sex and outcome expectancies on perceptions of sexual harassment	Qualitative interview- One hundred and ninety-six participants (52% women)	Research findings focus on the positive and negative consequences for the perception of sexual harassment. Digital environments can affect the perception of harassment positively or negatively.
Martinez (2020),	Feminist Cyber-resistance to Digital Violence	Qualitative- Project analysis	According to the research results, digital environments are an important tool for feminism actions. Feminist cyber behaviors can have positive results, especially in the change of organizational cultures.
Mott and Cockayne (2021),	Racism, sexism, and homophobia in North America	Qualitative- #MeToo hashtag analyze	The findings question the extent to which digital platforms are creating new opportunities for harassment and violence.
Rebollo-Catalan and Mayor-Buzon (2020),	Examination of adolescent behaviors witnessing violence in digital media	Quantitative- A survey with 1,468 adolescents aged 13-17 years	Research findings question young people who witness digital violence. Accordingly, men responded less to violence than women. Both girls and boys have normalized and justified digital violence.
Gutierrez-Esparza et al. (2019),	Classification of Cyber-Aggression Cases	Qualitative- Classification of aggressive behavior in social networks in the Mexican context	According to the results of the research, the internet and digital media cause cyberbullying. Cyberbullying has had serious negative consequences on the welfare of the society.
Linares et al. (2021),	Cyber-dating abuse in young adult couples	Quantitative-Survey 697 young adults (aged between 18 and 35 years; 548 women)	Digital dating abuse legitimizes violence and creates the feeling that partners are spying on them. According to the findings, especially women face stalking such as location and status updates.
Pavon-Benitez et al. (2021),	Sexting, revenge porn, especially rural disadvantage	Qualitative-in-depth interviews (N = 40) carried out with young people (22 women and 18 men) between 18 and 24 years of age in Spain.	According to the research results, sexually explicit messaging and disclosure of messages poses a great challenge for young women. Especially in rural and underdeveloped areas, women face serious consequences.
Tranchese and Sugiura (2021),	Pornography trend and features	Qualitative- Analysis of digital forum data	According to the results of the research, the internet and advanced technologies can normalize violence against women and increase insensitivity.

Vilic (2019)	Revenge porn, its use as misogyny.	Qualitative- Internet-based platform analyze	According to the results of the research, cyber misogyny and revenge porn restrict the freedom of women. It is important that revenge porn is considered a crime and legally guaranteed by the state.
Branson and March (2021),	Cyber dating abuse, jealousy, hostility and narcissism	Quantitative-Survey (N = 817; 78.2% women; Mage = 28.16)	Research results show that jealousy, narcissism and psychopathic behaviors are positive predictors of cyber dating abuse.
Cuomo and Dolci (2022),	Digital technologies and domestic violence in Seattle	Qualitative interview	According to the results of the research, digital technologies emphasize that they have an important place for feminist actions. Accordingly, positive digital feminist actions contribute to women's freedom in society.
Decker et al. (2022)	Gender-based violence during COVID-19 among adolescent girls and young women in Nairobi	Qualitative Interview technique	The COVID-19 pandemic, quarantine and financial difficulties threaten gender roles. It creates an environment suitable for intimate partner violence..
Liencrees et al. (2020),	Intimate Partner Violence in Virtual Reality	Qualitative- Analysis with survey and interview techniques	Digital environments prepare the appropriate conditions for intimate partner violence. According to the findings, women feel vulnerable and helpless in digital environments..
Hellevik (2019),	Digital intimate partner violence and abuse	Semi-structured, in-depth interviews, a sample of 14 teenagers (12 girls), aged 15-18 years old, who had experienced digital IPVA victimization.	According to the research findings, digital intimate partner violence occurs together with face-to-face violence. Digital partner violence manifests itself through methods such as harassment control, monitoring and sexual coercion.
Lopez-Cepero et al. (2021),	Intimate partner violence, Peru review.	Quantitative-Survey 449 Peruvian students took part in the study (X = 21.2 years; SD = 4.3 years; 73% women)	According to the research findings, digital intimate partner violence is a valid and reliable measure of digital victimization. Women experience fear and abuse in digital environments more than men.
Overlien et al. (2020)	Young women's experiences of intimate partner violence	Semi-structured interviews, 33 young women from Norway and Sweden.	According to the research findings, intimate partner violence occurs in the forms of control, humiliation, fear, sexual pressure, secrecy and resistance.
Usher et al. (2021),	Domestic violence during the Covid-19 pandemic in Australia	Qualitative- Social media analyze (key term, posts).	Social media is an important representation to defend women's rights. According to the findings, it represents an important avenue for the dissemination of knowledge; The posts are widely distributed and easily accessible to a number of different communities that are often hard to reach.
Wilson et al. (2021),	The effects of anti-concession technologies and feminist actions on women's bodies	Qualitative- Online searches	According to the results of the research, digital environments are both a problem and a solution for women. It is an important tool especially for the organization of anti-rape actions.
Boudiaf (2019),	Using technologies for the sexual exploitation of immigrant girls	Qualitative- Review	According to research findings, the digital world facilitates the work of criminal organizations. Especially migrant women and refugees are involved in criminal organizations through digital technologies. Technologies are used

			maliciously for the sexual exploitation of migrant women.
Han and Yin (2022),	Examination of patriarchal and male-dominated discourses in digital environments	Qualitative- Review	According to the results of the research, misogynistic digital communities contribute to the formation of a masculine society. Digital communities that try to normalize violence against women have an impact on culture and lifestyle.
Kanai and McGrane (2021),	Feminist filter bubbles	Qualitative- The case study	According to research findings, women use digital filters because they feel more secure.
Kurasawa et al. (2021),	Feminist struggles against gender-based online violence	A qualitative content analysis	Research findings show that gender-based digital violence culturally normalizes violence against women.
McCaughey and Cermele (2022),	Dataraid in a (Cyber)Rape Culture	Qualitative Case study (information privacy breach)	According to the results of the research, sexual privacy and information privacy are violated in the digital age. Accordingly, both sexual and digital breaches of information privacy are simultaneously affected by a mutually reinforcing culture of rape and surveillance.
Powell and Henry (2019),	Technology-Facilitated Sexual Violence Victimization	Quantitative- Online Survey on Australian Adults	According to the results of the research, women and men experience technology-oriented sexual violence at the same rate. However, women were more likely to report victimization of sexual harassment.
Reyes-Sosa et al. (2022),	Examination of sexual violence images and discourses in digital environments	Qualitative Image and discourse analysis	Research findings play roles such as promoting sexual violence in the digital space, disbelieving women in rape, blaming the victim, re-victimizing and disempowering women.
Brignone and Gomez (2022),	Domestic violence advocacy by race, ethnicity and gender	Quantitative- Analysis of ethnicity and gender graphs	According to the research findings, digital environments provide support to domestic violence.
Camacho (2019),	Commodification of the territory and reconfiguration of violence against women	An in-depth analysis, a case study with action-research methodologies	Research findings, it is difficult to distinguish violence against women online and offline. It shows that there is a need for in-depth studies on new violence against women because of women's gender status and leadership.
Dey (2020),	Gender violence and digital activism, for example in India	Qualitative A case study	According to the results of the research, new digital technologies create an environment suitable for gender-based violence.
Revelles-Benavente and Arroyo (2019),	Violence against women in Spanish mass media	Qualitative- A theoretical approximation	According to the research findings, the representation and encouragement of patriarchal violence in digital magazines limits the lives of women.
Wiens and MacDonald (2021),	Feminist futures	Qualitative- #MeToo tweets and their framings within media accounts of the movement	Research findings show that misogynistic tweets and rhetoric on social media culturally normalize violence.

Williams (2021),	Digital Defense and Black feminism on social media	Qualitative- A theoretical approximation	Announcing the rights of black women and violence against them on social media strengthens the rights of black women..
Yin and Sun (2021),	Intersectional digital feminism	Qualitative- Analyzing the MeToo movement in China	Research findings focus on the power of digital media. Accordingly, while censorship and misogynistic attacks limit women from the social sphere, feminist actions result in women's favour.
García-Mingo and Blanco, (2021).	Intimate Partner Violence in Virtual Reality	Qualitative- Immersive virtual reality	Research findings show that women who experience cyber threats live with how vulnerable they feel and the feeling that they may be attacked.

Some of the research findings summarized in Table 6 and the results of our general research will be discussed and suggestions will be made.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Digital violence is increasingly seen with technology becoming a part of our lives and the spread of smartphones and social networks. As digital technologies become part of our lives, the abuse of technologies, like violence, is increasing. For this reason, it is important to keep the issue on the agenda and to contribute to the literature by examining digital violence theoretically and systematically. The aim of this study is to give direction to future research by making a systematic analysis on digital violence. When the literature was searched with the relevant keywords, the studies were systematically classified according to general criteria. Frequency maps were created by word analysis. Then, studies focusing on digital/virtual violence and women were examined in detail. It is seen that digital/virtual violence and women-oriented studies mostly work together with topics such as social media, feminism, gender, domestic violence, Covid-19, technology and sexual violence. In particular, the increase in the use of social media platforms has made it easier to damage people's privacy and immunity. These platforms have both provided a suitable environment for violence against women and have been instrumental in violence. At the same time, these platforms, where violence is made, have turned into places where action is taken in the fight against violence against women. Feminist discourses have been used for purposes such as organizing in the fight against violence against women and creating a hashtag. In addition, issues of gender equality, gender-based violence and sexual violence have often been studied together with digital violence. Issues such as domestic violence and the Covid-19 pandemic were examined together with intimate partner violence. These results obtained according to the research findings can be summarized as follows;

- There is a significant relationship between violence and the economic development of countries. In developing countries, women are exposed to more violence (Wiebesiek and Treffry-Goatley, 2017). Especially in countries with economic problems such as Africa, Bolivia, and Kenya, digital violence is seen

(Gutierrez and Romero, 2015; Nelaeva and Sidorova, 2019; Okech, 2021; Decker et al., 2021, 2022). Violence shows its face more in black, poor, helpless and immigrant women (Gonzalo, 2018; Boudiaf, 2019; Williams, 2021; Choi et al., 2022). There is a significant gap in the evidence regarding the prevalence, magnitude and forms of violence against certain groups of women, such as older women, those with disabilities, immigrants (Henry, Vasil, Flynn, Kellard and Mortreux, 2021; Sabri, Saha, Lee and Murray, 2022), indigenous and ethnic minorities, and trans women who may be at higher risk of violence (WHO, 2018; Sibrian, 2021; Taha-Thomure, Milne, Kavanagh and Stirling, 2022). These distinctions that categorize women and show them weak can expose them to digital violence. For example, women who needed help during the Covid-19 period were exposed to the hiring method (Jimenez-Rodriguez et al., 2021; Schrag, Leat, Backes, Childress and Wood, 2022; Wood et al., 2021). The existence of a gender-based digital divide in many developing countries limits women's access to and ability to engage critically with information and technology tools (Fascendini and Fiaolava, 2011).

- Digital violence against women, especially young girls, is used in the form of persistent stalking (Reed, Tolman and Ward, 2016), hacking (Claramonte and Gutierrez, 2018; de Felice et al., 2022; Miner, 2022; Page and Jones, 2021), deception (Estrada, Juarez and Pina-Garcia, 2022) and harassment from social media platforms and other sharing tools (Jane, 2017). This violence, which is seen as digital dating violence (Branson and March, 2021; Linares et al., 2021; Reed et al., 2016, 2021; Tello-Navarro and Gomez-Urrutia, 2021), harassment, intimidation and threat, is quite common (Lopez, 2018). The uncertainty of the perpetrator, pretending to be a false identity and finding romantic excuses for his actions make the public desensitized to violence and romanticize the situation.

- Domestic violence, the continuation of violence by spouses, lovers, classmates, colleagues or bosses in digital environments is classified as digital violence as intimate partner violence (Gonzalez-Liencre et al., 2020; Lopez-Cepero, Vallejos-Saldarriaga and Merino-Garcia, 2021). It is seen in the studies that digital environments are used especially for social media partner surveillance and monitoring (Page and Jones, 2021; Ozumerzifon, Ross, Brinza, Gibney and Garber, 2022; Viveiros and Bonomi, 2022). Whether the partner is online, following their messages, knowing the passwords for social media platforms are indicators of this situation (Schokkenbroek, Van Ouytsel, Hardyns and Ponnet, 2021; Garcia et al., 2021; Schrag et al., 2022). For example, at home, the mother's phone is in everyone's hands, and anyone can read all her private correspondence (Dragiewicz, Woodlock, Salter and Harris, 2022).

- Studies on digital/virtual violence and women in the literature are gathered in the types of "communities targeting violence" and "culturally justified violence against women". This shows that digital violence has been examined more culturally and socially. Particularly through social media, we have seen

polarization, gender discrimination (Matorel and Casadiego, 2017), transforming public spaces and workplaces into gender-based ones, defending the patriarchal structure and making reactionary masculine discourses (Rodriguez and Hernandez, 2018; Alvares, 2018; Crone, de Graaf, Stevenson, Nyambura and Johnson, 2018; Bali, Omer, Abdulridha and Ahmad, 2021; Garcia-Mingo and Blanco, 2021). Practices that belittle women, filters, anti-feminist discourses (Clark, 2016; Gillett, 2021), humiliation of women's rights (Guevara, Atienza-Barthelemy, Gonzalez and Robles, 2021; Labantu, 2021), discourses that women's place is in the home appear in research (Jane, 2017; Williams, 2021; Estrada et al., 2022). Many women's rights defenders lack the technical skills, resources and knowledge to use information and communication technologies as a tool of resistance and empowerment (Fascendini and Fiaolava, 2011).

- The use of images of women and girls, and the dissemination of videos and texts in digital media appear in the form of abuse (Alvares, 2018; Ferris and Allard, 2016; Henry and Flynn, 2019; Lopez, 2017; Lopez, 2018; Mayet, 2017, Rodo, 2019; Zauner, 2021). Women are exposed to violence, especially with the spread of posts about women's birth, abortion (Duarte, de Moraes, Andrade, 2018; Lopez, 2018; Ferreira et al., 2021), sexual intercourse or private moments on social media (McCaughey and Cermele, 2022). These posts, which can be easily viewed on the Internet, are not only violence to the victims, but also set an example for new cases of violence (Mott and Cockayne, 2021; Reyes-Sosa, Martinez-Cueva and Mondragon, 2022) It justifies violence against women. The visuals target women. It facilitates the labeling of women by society.

- Digital media mediate rape of women by impersonating them, hiring or arranging fake meetings (Estrada et al., 2022; Kimber, McTavish, Vanstone, Stewart and MacMillan, 2021). Romanticizing sexual assaults and rape (Kaur, 2017), talking openly on social media can desensitize people to violence (Keller, Mendes, Ringrose, 2018; Tranchese and Sugiura, 2021). Again, the use of images of women, especially close partners, as a means of revenge is considered as revenge pornography (Linares et al., 2021; Pavon-Benitez, Romo-Aviles and Gomez, 2021; Tranchese and Sugiura, 2021; Vilic, 2019). Many women may remain silent against violence, as their relationship images will reach social media or their relatives after intercourse.

In order to be a more livable and sustainable society, violence against women should be tried to be prevented, not hidden. The silence of women and their removal from the public sphere is a disadvantage for countries. The struggle for this should be carried out not only on the basis of individuals or groups, but with a common consciousness with all the resources of the country. The aim for this struggle is to prevent gender discrimination and to expand the living spaces of women. Numerous studies can be found in the literature

under the title of combating violence against women. Measures and means of struggle can be seen. Here, we would like to list a few solutions to the issue of digital violence and how to combat it digitally;

- Video training programs can be created to change gender-based beliefs (Jimenez-Rodriguez et al., 2021; Choi et al., 2022). With these trainings, stereotypical prejudices about women in all segments of the public can be combated.

- In the in-service trainings given to public and private sector employees, online trainings can be organized to raise awareness of violence against women and digital violence. Examples of persistent stalking and harassment of working women by their colleagues, bosses and customers can be shared.

- Hashtags(#) supporting women can be opened. Awareness of violence against women can be created on frequently used social media platforms such as Twitter, Instagram and Facebook (Clark, 2016; Crone et al., 2018; Garcia-Mingo and Blanco, 2021).

- Legal digital platforms can be created where women who are subjected to violence, afraid and threatened can organize. By increasing the number of these platforms, women and girls can be taught.

- Online maltreatment training for women and girls can be provided (Kimber et al., 2021). In particular, women and girls in the shadows, who are bad for economic development, can be tried to be reached.

- Digital storytelling can be used to break down stereotypes about women and empower women (Hlalele and Brexa, 2015; Taher, 2020; Labantu, 2021; Yamile, 2021).

- Finally, the number of emergency call mobile applications that inform violence against women by government and legal institutions can be increased. For example, in Turkey, it is possible for women who have installed the "KADES Support to Women" application on their phones to call the police with a single tap on their phones. With these applications developed according to location tracking, women can be made to feel safe.

LIMITATIONS AND SUGGESTIONS FOR FUTURE RESEARCH

This study is a systematic literature study, it is not based on any application and this is the most important limitation of the research. Examining real cases in the field and in practice often yields more accurate results. However, this research reveals some gaps in the literature on digital violence and women, and this may provide an idea for future research. First, digital violence against women is heavily influenced

by society and culture. Societies and cultures that marginalize and place women as second class can enable digital violence. It may be appropriate for studies on this subject to focus on methods of struggle. Second, older women, those with disabilities, immigrants, indigenous and ethnic minorities, and poor women may experience more digital violence. For this reason, studies can be carried out to increase the awareness of these disadvantaged groups about accessing and using technology and knowing their rights. Third, there are few studies focused solely on stalking, impersonation, hacking, revenge pornography, surveillance, and control. Working in these areas can contribute to the literature.

Another limitation of this study is that it does not cover the entire literature. This situation is very difficult in terms of time and to miss the essence of the subject. In order to be up-to-date, it has been limited with criteria such as the first twenty journals and publishers for the last years. In future studies, a comparison can be made between past studies and recent studies. Differences can be revealed with time series analysis. For example, the Covid-19 factor could be considered as a mediating variable in future research. The direction of studies may change after the pandemic.

The number of studies that determine the demographic characteristics of people who use digital violence should be increased. Likewise, the demographic characteristics of the victim should be determined. Thus, measures to prevent digital violence can be increased. Because the type of digital violence may vary for school-age, young girls and women in different positions. What are the factors that push people to use digital violence? A need, pleasure, illness, revenge, or other psychological problem? Interdisciplinary studies are very critical in this regard. The number of studies on working women should be increased, especially in order to strengthen the place of women in working life and in the public sphere. Digital violence can be a mobbing tool, a glass ceiling barrier. It can be used by colleagues or managers to intimidate and intimidate female employees. For this reason, it can be examined in studies in the legal field and awareness of women's digital rights can be increased.

Undoubtedly, the number of women and girls who experience violence and remain silent is too high to be ignored, but there are no figures to prove this. Silence can serve digital violence. For this reason, the number of studies on violence against women and digital violence should be increased in order for women to take the place they deserve and to create more egalitarian, free and happy societies. Universities, non-governmental organizations and government organizations protecting women should develop joint projects, and women should be protected in digital environments. There has been talk lately that the metaverse and virtual life will be inevitable. So, I think it's up to us to construct a world where men and women are equal in the metaverse world and there is no violence.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

REFERENCES

- Abbafati, C., Abbas, K. M., Abbasi, M., Abbasifard, M., Abbasi-Kangevari, M., Abbastabar, H.,... Murray, J. L. (2020). Global burden of 369 diseases and injuries in 204 countries and territories, 1990-2019: A systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2019, *Lancet*, 396 (10258), 1204-1222.
- Adams-Clark, A. A., & Chrisler, J. C. (2018). What Constitutes Rape? The Effect of Marital Status and Type of Sexual Act on Perceptions of Rape Scenarios. *Violence against Women*, 24(16), 1867-1886. doi: 10.1177/1077801218755975
- Al-Alosi, H. (2017). Cyber-violence: Digital abuse in the context of domestic violence. *University Of New South Wales Law Journal*, 40(4), 1573-1603.
- Albuquerque, L. M., Torres, A. R. R., Estramiana, J. L. A., Luque, A. G., & Rodrigues, D. M. P. (2021). Police inquiries: Types of violence against women. *Athenea Digital*, 21(1), 23. doi: 10.5565/rev/athenea.2703
- Albury, K., & Byron, P. (2016). Safe on My Phone? Same-sex attracted young people's negotiations of intimacy, visibility, and risk on digital hook-up apps. *Social Media + Society*, 2(4), 10. doi: 10.1177/2056305116672887
- Alvares, C. (2018). Online staging of femininity: Disciplining through public exposure in Brazilian social media. *Feminist Media Studies*, 18(4), 657-674. doi: 10.1080/14680777.2018.1447336
- Andreasen, M. B. (2022) A monster, a pervert, and an anti-hero: The discursive construction of Harvey Weinstein, Kevin Spacey, and Louis C. K. in humorous #MeToo memes. *Feminist Media Studies*, 17. doi: 10.1080/14680777.2022.2047089
- Arhuis-Inca, W., Ipanaque-Zapata, M., Bazalar-Palacios, J., Quevedo-Calderon, N., & Gaete, J. (2021). Violence at school and bullying in school environments in Peru: Analysis of a virtual platform. *Frontiers in Psychology*, 11, 543991. doi: 10.3389/fpsyg.2020.543991
- Ayanoglu, F. (2021). Covid-19 sonrası artan dijitalleşme ve iş yaşamında kadına yönelik dijital şiddet. F. Ayanoglu (Ed.). In *İş yaşamında kadın*. İstanbul: Beta Press.
- Awan, I., & Zempi, I. (2016). The affinity between online and offline anti-Muslim hate crime: Dynamics and impacts. *Aggression and Violent Behavior*, 27, 1-8. doi: 10.1016/j.avb.2016.02.00
- Baker, L., Campbell, M., Barreto, E. (2013). *Understanding technology-related violence against women: types of violence and women's experiences*. London, Ontario: Learning Network, Centre for Research and Education on Violence Against Women and Children. Retrieved from: London,

Ontario: Learning Network, Centre for Research and Education on Violence Against Women and Children.

- Bali, A. O., Omer, E., Abdulridha, K., & Ahmad, A. R. (2021). Psychological violence against arab women in the context of social media: Web-based questionnaire study. *Journal of Medical Internet Research*, 23(8), 10, e27944. doi: 10.2196/27944
- Banati, P., & Idele, P. (2021). Addressing the mental and emotional health impacts of COVID-19 on children and adolescents: Lessons From HIV/AIDS. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 589827. doi: 10.3389/fpsy.2021.589827
- Bartolucci, M., & Favero, B. (2020). Not only rebels. Caqueros and mersas as youth representation in the 60s. *Estudios De Teoria Literaria-Revista Digital-Artes Letras Humanidades*, 9(18), 65-77.
- Bento, P., & Moreira, M. C. N. (2017). The experience of illness of women with endometriosis: narratives about institutional violence. *Ciencia & Saude Coletiva*, 22(9), 3023-3032. doi: 10.1590/1413-81232017229.03472017
- Boudiaf, H. H. (2019). Religion and new technologies at the service of Nigerian networks for the sexual exploitation of migrant girls. *Sociologia Y Tecnociencia*, 9(1), 49-68. doi: 10.24197/st.1.2019.49-68
- Branson, M., & March, E. (2021). Dangerous dating in the digital age: Jealousy, hostility, narcissism, and psychopathy as predictors of Cyber Dating Abuse. *Computers in Human Behavior*, 119, 8, 106711. doi: 10.1016/j.chb.2021.106711
- Brignone, L., & Gomez, A. M. (2022). Access to domestic violence advocacy by race, ethnicity and gender: The impact of a digital warm handoff from the emergency department. *Plos One*, 17(3), 1-14. doi: 10.1371/journal.pone.0264814
- Brown, C., Sanci, L., & Hegarty, K. (2021). Technology-facilitated abuse in relationships: Victimization patterns and impact in young people. *Computers in Human Behavior*, 124, 1-11. doi: 10.1016/j.chb.2021.106897
- Camacho, K. (2019). Commodification of the territory and reconfiguration of violence against women: the case of the leaders in the environmental movements against the monoculture of the pineapple in Costa Rica. *Sociologia Y Tecnociencia*, 9(1), 86-106. doi: 10.24197/st.1.2019.86-10.
- Carvalho, J., Rosa, P. J., & Pereira, B. (2021). Dynamic risk factors characterizing aggressive sexual initiation by female college students. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(5-6), 2455-2477. doi: 10.1177/0886260518760010
- Choi, Y. J., Orpinas, P., Han, J. Y., Cho, S., Li, T., & Kim, C. (2022). Promoting survivor safety in immigrant communities: Online simulation training for Korean American faith leaders. *Journal of Interpersonal Violence*, 23. doi: 10.1177/08862605221101189.
- Choja, O., & Nelson, O. (2016). Psychological violence and the bane of cyberharassment against women: an experiential inquest on Facebook. *Gender and Behaviour*, 14(3), 7589-7608.
- Chowdhury, R., & Fileborn, B. (2020). "Break the silence Bangladesh": Examining "everyday" experiences of sexual violence through online activism. *In Women's Studies International Forum*, 81. doi: 10.1016/j.wsif.2020.102379.

- Claramonte, J., & Gutierrez, L. (2018). Andrea Network of trust, accompaniment and action against sexist violence. *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 15(2), 339-355. doi: 10.5209/tekn.59821
- Clark, R. (2016). "Hope in a hashtag": The discursive activism of #WhyIStayed. *Feminist Media Studies*, 16(5), 788-804. doi: 10.1080/14680777.2016.1138235.
- Crone, T., de Graaf, K., Stevenson, J., Nyambura, C., & Johnson, E. (2018). WhatWomenWant: A new accountability paradigm and expanded accountability mechanisms through leveraging social media, catalysing movements, and building leadership. *Agenda-Empowering Women for Gender Equity*, 32(1), 87-96. doi: 10.1080/10130950.2018.1427707.
- Cuomo, D., & Dolci, N. (2022). The entanglements of the law, digital technologies and domestic violence in Seattle. *Gender Place and Culture*, 21. doi: 10.1080/0966369x.2022.2061429
- Da Silva, L. E. L., & de Oliveira, M. L. C. (2015). Violence against women: systematic review of the Brazilian scientific literature within the period from 2009 to 2013. *Ciencia & Saude Coletiva*, 20(11), 3523-3532. doi: 10.1590/1413-812320152011.11302014.
- De Felice, G., Burrai, J., Mari, E., Paloni, F., Lausi, G., Giannini, A. M., & Quagliari, A. (2022). How Do Adolescents Use Social Networks and What Are Their Potential Dangers? A Qualitative Study of Gender Differences . *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(9), 12, 5691. doi: 10.3390/ijerph19095691
- Decker, M. R., Bevilacqua, K., Wood, S. N., Ngare, G. W., Thiongo, M., Byrne, M. E., Williams, A., Devoto, B., Glass, N., Heise, L., & Gichangi, P. (2022). Gender-based violence during COVID-19 among adolescent girls and young women in Nairobi, Kenya: a mixed-methods prospective study over 18 months. *Bmj Global Health*, 7(2), 14, e007807. doi: 10.1136/bmjgh-2021-007807
- Decker, M. R., Wood, S. N., Thiongo, M., Byrne, M. E., Devoto, B., Morgan, R., Bevilacqua, K., Williams, A., Stuart, H. C., Wamue-Ngare, G., Heise, L., Glass, N., Anglewicz, P., Gummerson, E., & Gichangi, P. (2021). Gendered health, economic, social and safety impact of COVID-19 on adolescents and young adults in Nairobi, Kenya. *Plos One*, 16(11), 21, e0259583. doi: 10.1371/journal.pone.0259583
- Dey, A. (2020). Sites of exception: Gender violence, digital activism, and nirbhaya's zone of anomie in India. *Violence against Women*, 26(11), 1423-1444. doi: 10.1177/1077801219862633
- Doncel, E. B. (2015). Beneath the burqa. Visual representations about Violence against Afghan Women. *Arenal-Revista De Historia De Las Mujeres*, 22(1), 157-187.
- Dragiewicz, M., Burgess, J., Matamoros-Fernandez, A., Salter, M., Suzor, N. P., Woodlock, D., & Harris, B. (2018). Technology facilitated coercive control: domestic violence and the competing roles of digital media platforms. *Feminist Media Studies*, 18(4), 609-625. doi: 10.1080/14680777.2018.1447341
- Dragiewicz, M., Harris, B., Woodlock, D., & Salter, M. (2021). Digital media and domestic violence in Australia: essential contexts . *Journal of Gender-Based Violence*, 5(3), 377-393. doi: 10.1332/239868021x1615378292397.

- Dragiewicz, M., Woodlock, D., Salter, M., & Harris, B. (2022). "What's Mum's Password?": Australian mothers' perceptions of children's involvement in technology-facilitated coercive control. *Journal of Family Violence*, 37(1), 137-149. doi: 10.1007/s10896-021-00283-4
- Drouin, M., Ross, J., & Tobin, E. (2015). Sexting: A new, digital vehicle for intimate partner aggression? *Computers in Human Behavior*, 50, 197-204. doi: 10.1016/j.chb.2015.04.001
- Duarte, N. I. G., de Moraes, L. L., & Andrade, C. B. (2018). Abortion experience in the media: analysis of abortive paths shared in an online community. *Ciencia & Saude Coletiva*, 23(10), 3337-3346. doi: 10.1590/1413-812320182310.14062018
- Estrada, M. S., Juarez, Y., & Pina-Garcia, C. A. (2022). Toxic Social Media: Affective Polarization After Feminist Protests. *Social Media + Society*, 8(2), 12, 098343. doi: 10.1177/20563051221098343
- European Institute for Gender Equality (EIGE, 2017). *Cyber violence against women and girls*. Retrieved from: <https://eige.europa.eu/publications/cyber-violence-against-women-and-girls>
- Fascendini, F. ve Fialová, K. (2011). Voices from digital spaces: Technology related violence against women. M. Marie (Ed.), *Association for Progressive Communications*. Retrieved from: https://www.apc.org/sites/default/files/APCWNSP_MDG3advocacypaper_full_2011_EN_0.pdf
- Ferreira, A. P., Cardoso, G. C. P., Nichele, C. D. T., Girianelli, V. R., Silva, A. B., & Godinho, M. R. (2021). Racial discrimination and health: health professionals' actions in providing care women in the induced abortion process. *Ciencia & Saude Coletiva*, 26(10), 4623-4633. doi: 10.1590/1413-812320212610.10532021
- Ferre-Pavia, C., & Sambuceti, M. F. (2022). Religious neoconservatism on Twitter: The #ConMisHijosNoTeMetas campaign and discourse against gender equality. *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 19(1), 55-66. doi: 10.5209/tekn.75368.
- Ferris, S., & Allard, D. (2016). Tagging for activist ends and strategic ephemerality: creating the Sex Work Database as an activist digital archived. *Feminist Media Studies*, 16(2), 189-204. doi: 10.1080/14680777.2015.111839
- Garcia, R., Henderson, C., Randell, K., Villaveces, A., Katz, A., Abioye, F.,...Ragavan, M. I. (2021). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Intimate Partner Violence Advocates and Agencies. *Journal of Family Violence*, 14. doi: 10.1007/s10896-021-00337-7 .
- Garcia-Mingo, E., & Blanco, P. P. (2021). #SisterIdobelieveyou: Performative hashtags against patriarchal justice in Spain. *Feminist Media Studies*, 17. doi: 10.1080/14680777.2021.1980079
- Gayon, M. B. (2015). The spectacle of violence in contemporary Mexico: From femicide to juvenicidio (young killing). *Athenea Digital*, 15(4), 105-128. doi: 10.5565/rev/athenea.1556
- Gillett, R. (2021). "This is not a nice safe space": Investigating women's safety work on Tinder. *Feminist Media Studies*, 17. doi: 10.1080/14680777.2021.1948884 .
- Glass, N. E., Clough, A., Messing, J. T., Bloom, T., Brown, M. L., Eden, K. B., Campbell, J. C., Gielen, A., Laughon, K., Grace, K. T., Turner, R. M., Alvarez, C., Case, J., Barnes-Hoyt, J., Alhusen, J., Hanson, G. C., & Perrin, N. A. (2021). Longitudinal Impact of the myPlan App on Health and Safety Among

College Women Experiencing Partner Violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 24. doi: 10.1177/0886260521991880.

- Gonzalez-Lienres, C., Zapata, L. E., Iruretagoyena, G., Seinfeld, S., Perez-Mendez, L., Arroyo-Palacios, J., Borland, D., Slater, M., & Sanchez-Vives, M. V. (2020). Being the victim of intimate partner violence in virtual reality: First-versus third-person perspective. *Frontiers in Psychology*, 11, 13, 820. doi: 10.3389/fpsyg.2020.00820
- Gonzalo, A. B. (2018). Melissa Network a material and symbolic space where migrant and refugee women's narratives become acts of emancipation. *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 15(2), 311-324. doi: 10.5209/tekn.59542
- Guevara, J. A., Atienza-Barthelemy, J., Gonzalez, D. G., & Robles, J. M. (2021). Polarization and incivility in digital debates on women's rights in Spain. Not just a matter of machismo. *Journal of Gender Studies*, 15. doi: 10.1080/09589236.2021.1960153
- Gutierrez, V. F., & Romero, B. A. (2015). Institutional violence towards Bolivian migrant woman. Marianism and mobility restriction. *Athenea Digital*, 15(4), 81-104. doi: 10.5565/rev/athenea.1593
- Gutierrez-Esparza, G. O., Vallejo-Allende, M., & Hernandez-Torruco, J. (2019). Classification of Cyber-Aggression Cases Applying Machine Learning. *Applied Sciences-Basel*, 9(9), 17, 1828. doi: 10.3390/app9091828
- Hamal, P., & Huijsmans, R. (2022). Making markets gendered: Kathmandu's ride-sharing platforms through a gender lens. *Gender Place and Culture*, 29(5), 670-692. doi: 10.1080/0966369x.2021.1931046
- Han, X. T., & Yin, C. J. (2022). Mapping the manosphere. Categorization of reactionary masculinity discourses in digital environment. *Feminist Media Studies*, 18. doi: 10.1080/14680777.2021.1998185
- Harmer, E., & Southern, R. (2021). Digital microaggressions and everyday othering: An analysis of tweets sent to women members of Parliament in the UK. *Information Communication & Society*, 24(14), 1998-2015. doi: 10.1080/1369118x.2021.1962941
- Harris, B., & Vitis, L. (2020). Digital intrusions: technology, spatiality and violence against women. *Journal of Gender-Based Violence*, 4(3), 325-341. doi: 10.1332/239868020x15986402363663
- Havard, T. E., & Lefevre, M. (2020). Beyond the power and control wheel: How abusive men manipulate mobile phone technologies to facilitate coercive control. *Journal of Gender-Based Violence*, 4(2), 223-239. doi: 10.1332/239868020x15850131608789
- Hellevik, P. M. (2019). Teenagers' personal accounts of experiences with digital intimate partner violence and abuse. *Computers in Human Behavior*, 92, 178-187. doi: 10.1016/j.chb.2018.11.019
- Henry, N., & Flynn, A. (2019). Image-based sexual abuse: Online distribution channels and illicit communities of support. *Violence against Women*, 25(16), 1932-1955. doi: 10.1177/1077801219863881
- Henry, N., Vasil, S., Flynn, A., Kellard, K., & Mortreux, C. (2021). Technology-facilitated domestic violence against immigrant and refugee women: A qualitative study. *Journal of Interpersonal Violence*, 27. doi: 10.1177/08862605211001465

- Hlalele, D., & Brexa, J. (2015). Challenging the narrative of gender socialisation: Digital storytelling as an engaged methodology for the empowerment of girls and young women . *Agenda-Empowering Women for Gender Equity*, 29(3), 79-88. doi: 10.1080/10130950.2015.1073439
- Jabeen, S., Riaz, M., & Omer, S. (2021). Applying socioecological framework to acid attack violence: an exploration of inhabitant factors . *Journal of Interpersonal Violence*, 36(23-24). doi: 10.1177/0886260519898442
- Jagayat, A., & Choma, B. L. (2021). Cyber-aggression towards women: Measurement and psychological predictors in gaming communities. *Computers in Human Behavior*, 120, 106753.
- Jane, E. A. (2017). Feminist Digilante Responses to a Slut-Shaming on Facebook . *Social Media + Society*, 3(2), 10. doi: 10.1177/2056305117705996
- Jimenez-Rodriguez, D., Arrogante, O., Gimenez-Fernandez, M., Gomez-Diaz, M., Mojica, N. G., & Morales-Moreno, I. (2021). Satisfaction and beliefs on gender-based violence: a training program of mexican nursing students based on simulated video consultations during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(23), 15, 12284. doi: 10.3390/ijerph182312284
- Jordan, L., Kalin, J., & Dabrowski, C. (2020). Characteristics of gun advertisements on social media: systematic search and content analysis of twitter and youtube posts. *Journal of Medical Internet Research*, 22(3), 20. doi: 10.2196/15736
- Kanai, A., & McGrane, C. (2021). Feminist filter bubbles: ambivalence, vigilance and labour . *Information Communication & Society*, 24(15), 2307-2322. doi: 10.1080/1369118x.2020.1760916
- Kaur, R. (2017). Mediating Rape: The Nirbhaya Effect in the Creative and Digital Arts . *Signs*, 42(4), 945-976. doi: 10.1086/690920
- Keller, J., Mendes, K., & Ringrose, J. (2018). Speaking "unspeakable things": documenting digital feminist responses to rape culture. *Journal of Gender Studies*, 27(1), 22-36. doi: 10.1080/09589236.2016.1211511
- Kimber, M., McTavish, J. R., Vanstone, M., Stewart, D. E., & MacMillan, H. L. (2021). Child maltreatment online education for healthcare and social service providers: Implications for the COVID-19 context and beyond. *Child Abuse & Neglect*, 116, 11, doi: 10.1016/j.chiabu.2020.104743
- Kong, L., Liu, Z., & Wu, J. (2020). A systematic review of big data-based urban sustainability research: State-of-the-science and future directions. *Journal of Cleaner Production*, 273. doi: 10.1016/j.jclepro.2020.123142
- König, A., Gollwitzer, M., & Steffgen, G. (2010). Cyberbullying as an act of revenge? *Australian Journal of Guidance & Counselling*, 20, 210–224. <http://dx.doi.org/10.1375/ajgc.20.2.210>
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137. doi: 10.1037/a0035618.

- Kurasawa, F., Rondinelli, E., & Kilicaslan, G. (2021). Evidentiary activism in the digital age: on the rise of feminist struggles against gender-based online violence. *Information Communication & Society*, 24(14), 2174-2194. doi: 10.1080/1369118x.2021.1962945
- Labantu, I. (2021). Beijing +25 consultative forum generation equality: Realising women's rights for an equal future . *Agenda-Empowering Women for Gender Equity*, 35(2), 157-165. doi: 10.1080/10130950.2021.1930884
- Leigh, S., Thomas, A. G., & Davies, J. (2021). The effects of sex and outcome expectancies on perceptions of sexual harassment. *Plos One*, 16(12), 18. doi: 10.1371/journal.pone.0261409
- Lenhart, A., Ybarra, M., Zickuhr, K., & Price-Feeney, M. (2016). Online harassment, digital abuse, and cyberstalking in america. *Data & society research institute, center for innovative public research*. Retrieved from: https://www.datasociety.net/pubs/oh/Online_Harassment_2016.pdf.
- Lewis, R., Rowe, M., & Wiper, C. (2018). Online abuse of feminists as an emerging form of violence against women and girls. *British Journal of Criminology*, 57 (6), 1462-1481. doi: 10.1093/bjc/azw073.
- Limaye, N. P., Rivas-Nieto, A. C., Carcamo, C. P., & Blas, M. M. (2018). nuestras historias- designing a novel digital story intervention through participatory methods to improve maternal and child health in the Peruvian Amazon. *Plos One*, 13(11), 21. doi: 10.1371/journal.pone.0205673
- Linares, R., Aranda, M., Garcia-Domingo, M., Amezcua, T., Fuentes, V., & Moreno-Padilla, M. (2021). Cyber-dating abuse in young adult couples: Relations with sexist attitudes and violence justification, smartphone usage and impulsivity. *Plos One*, 16(6), 19. doi: 10.1371/journal.pone.0253180
- Llamas, L. F., & Garcia, C. P. (2017). Are the tears over? cultural responses to domestic violence. a case study. *Athenea Digital*, 17(1), 291-315. doi: 10.5565/rev/athenea.1828
- Lokot, T. (2018). #IAmNotAfraidToSayIt: stories of sexual violence as everyday political speech on Facebook. *Information Communication & Society*, 21(6), 802-817. doi: 10.1080/1369118x.2018.1430161
- Lopez, L. F. (2017). Naive and daring: A case study about the media covering of the double femicide of Coni and Menegazzo. *Question*, 1(55), 425-442.
- Lopez, M. M. (2018). Wombastic, the graphic battle for the reappropriation of the female body in the face of Gallardon's anti-abortion threat. *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 15(2), 275-284. doi: 10.5209/tekn.59568
- Lopez-Cepero, J., Vallejos-Saldarriaga, J., & Merino-Garcia, M. (2021). Digital intimate partner violence among peruvian youths: Validation of an instrument and a theoretical proposal . *Journal of Interpersonal Violence*, 36(11-12), 5167-5185. doi: 10.1177/0886260518803610
- Lozano, F. A. (2015). Meta-analysis of research on gender violence: The state producing knowledge. *Athenea Digital*, 15(1), 171-203. doi: 10.5565/rev/athenea.1394
- Marceau, S. G., Romero, D. F., Estrada, V. J., & Rice, R. (2020). Approaching violence against Indigenous women in the Americas from relational, intersectional and multiscale perspectives. *Canadian Journal American and Caribbean Studies*, 45(1), 5-25. doi: 10.1080/08263663.2020.1690769

- Martinez, M. H. (2020). Feminist Cyber-resistance to Digital Violence: Surviving Gamergate . *Debats-Revista De Cultura Poder I Societat*, 5, 287-302. doi: 10.28939/iam.debats-en.2020-17
- Martinez-Jimenez, L., & Zurbano-Berenguer, B. (2019). Post-machismo, gender violence, and opinion dynamics in digital media. Exploring the Spanish reality through the experience of eldiario.es . *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 16(2), 213-228. doi: 10.5209/tekn.65173
- Mayet, G. (2017). The injured body: humiliation and fragmentation . *Estudios De Teoria Literaria-Revista Digital-Artes Letras Humanidades*, 6(11), 107-119.
- McCaughey, M., & Cermele, J. (2022). Violations of sexual and information privacy: Understanding dataraid in a (cyber) rape culture . *Violence against Women*, 28(15-16), 3955-3976. doi: 10.1177/10778012211070316
- Meuli, N. (2017). Towards journalism with a gender perspective. Analysis on the news of gender violence and femicide . *Question*, 1(55), 472-489.
- Meuli, N. (2020). Realities to think and self think. Chronicles about gender, feminism and masculinities in Anfibia magazine. *Estudios De Teoria Literaria-Revista Digital-Artes Letras Humanidades*, 9(20), 11-23.
- Miner, J. D. (2022). Informatic tactics: Indigenous activism and digital cartographies of gender-based violence. *Information Communication & Society*, 25(3), 431-448. doi: 10.1080/1369118x.2020.1797851
- Moreno, M. J. G., Prados, J. S. F., & Cuenca-Piqueras, C. (2022). Fear for All Women. *Journal of Interpersonal Violence*, 37(7-8). doi: 10.1177/0886260520958390
- Mott, C., & Cockayne, D. (2021). Understanding how hatred persists: situating digital harassment in the long history of white supremacy. *Gender Place and Culture*, 28(11), 1521-1540. doi: 10.1080/0966369x.2020.1816920
- Nair, G. (2018). *Aile-okul-sokak üçgeninde gençlik ve şiddet*, Nobel Press, Ankara, Türkiye.
- Navarro, C., Martinez-Garcia, L., & Fernandez, S. V. (2018). Usages and value of Facebook as a tool for the fight against gender violence in Mexico . *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 15(2), 285-299. doi: 10.5209/tekn.59546
- Nelaeva, G., & Sidorova, N. (2019). Transitional justice in South Africa and Brazil: Introducing a gendered approach to reconciliation. *Brics Law Journal*, 6(2), 82-107. doi: 10.21684/2412-2343-2019-6-2-82-107
- Ojanen, T. T., Boonmongkon, P., Samakkeekarom, R., Samoh, N., Cholratana, M., & Guadamuz, T. E. (2015). Connections between online harassment and offline violence among youth in Central Thailand. *Child Abuse & Neglect*, 44, 159-169.
- Okech, A. (2021). Feminist digital counterpublics: Challenging femicide in Kenya and South Africa . *Signs*, 46(4), 1013-1033. doi: 10.1086/713299

- Overlien, C., Hellevik, P. M., & Korkmaz, S. (2020). Young women's experiences of intimate partner violence - narratives of control, terror, and resistance. *Journal of Family Violence*, 35(8), 803-814. doi: 10.1007/s10896-019-00120-9
- Ozumerzifon, Y., Ross, A., Brinza, T., Gibney, G., & Garber, C. E. (2022). Exploring a dance/movement program on mental health and well-being in survivors of intimate partner violence during a pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 15. doi: 10.3389/fpsy.2022.887827
- Page, A., & Jones, C. (2021). Weaponizing neutrality: the entanglement of policing, affect, and surveillance technologies. *Feminist Media Studies*, 15. doi: 10.1080/14680777.2021.1939400
- Patel, R., Gupte, S. S., Srivastava, S., Kumar, P., Chauhan, S., Govindu, M. D., & Dhillon, P. (2021). Experience of gender-based violence and its effect on depressive symptoms among Indian adolescent girls: Evidence from UDAYA survey . *Plos One*, 16(3), 18. doi: 10.1371/journal.pone.0248396
- Patil, V., & Puri, J. (2021). Colorblind feminisms: Ansari-Grace and the Limits of #MeToo Counterpublics . *Signs*, 46(3), 689-713. doi: 10.1086/712078
- Pavon-Benitez, L., Romo-Aviles, N., & Gomez, P. T. (2021). "In my village everything is known": sexting and revenge porn in young people from rural Spain .*Feminist Media Studies*, 17. doi: 10.1080/14680777.2021.1935290
- Powell, A., & Henry, N. (2019). Technology-facilitated sexual violence victimization: Results from an online survey of australian adults. *Journal of Interpersonal Violence*, 34(17), 3637-3665. doi: 10.1177/088626051667205
- Rebollo-Catalan, A., & Mayor-Buzon, V. (2020). Adolescent bystanders witnessing cyber violence against women and girls: What they observe and how they respond. *Violence against Women*, 26(15-16), 2024-2040. doi: 10.1177/1077801219888025
- Recuber, T. (2021). Race, racism and mnemonic freedom in the digital afterlife . *Information Communication & Society*, 24(5), 684-699. doi: 10.1080/1369118x.2021.1874
- Reed, L. A., Tolman, R. M., & Ward, L. M. (2016). Snooping and sexting: Digital media as a context for dating aggression and abuse among college students. *Violence against Women*, 22(13), 1556-1576. doi: 10.1177/1077801216630143
- Reed, L. A., Ward, L. M., Tolman, R. M., Lippman, J. R., & Seabrook, R. C. (2021). The association between stereotypical gender and dating beliefs and digital dating abuse perpetration in adolescent dating relationships. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(9-10). doi: 10.1177/0886260518801933
- Revelles-Benavente, B., & Arroyo, S. J. (2019). Violence against women in Spanish mass media: A theoretical approximation from contemporary feminism . *Sociologia Y Tecnociencia*, 9(1), 28-48. doi: 10.24197/st.1.2019.28-48
- Reyes-Sosa, H., Martinez-Cueva, S., & Mondragon, N. I. (2022). Rape culture, revictimization, and social representations: images and discourses on sexual and violent crimes in the digital sphere in Mexico. *Journal of Interpersonal Violence*, 25. doi: 10.1177/08862605221084747

- Rodo, A. F. (2019). Ekphrasis as a dialectical image. A subaltern reading of Cristina Peri Rossi's *Las musas inquietantes*. *Estudios De Teoria Literaria-Revista Digital-Artes Letras Humanidades*, 8(16), 166-179.
- Rodriguez, N. S., & Hernandez, T. (2018). Dibs on that sexy piece of ass: Hegemonic masculinity on TFM girls Instagram account. *Social Media + Society*, 4(1), 12. doi: 10.1177/2056305118760809
- Ross, J. M., Drouin, M., & Coupe, A. (2019). Sexting coercion as a component of intimate partner polyvictimization. *Journal of Interpersonal Violence*, 34(11), 2269-2291. doi: 10.1177/0886260516660300
- Rueda, H. A., Lindsey, M., & Williams, L. R. (2015). "She posted it on Facebook": Mexican American adolescents' experiences with technology and romantic relationship conflict'. *Journal of Adolescent Research*, 30(4), 419-445. doi: 10.1177/0743558414565236
- Sabri, B., Saha, J., Lee, J., & Murray, S. (2022). Conducting digital intervention research among immigrant survivors of intimate partner violence: Methodological, safety and ethnical considerations. *Journal of Family Violence*, 16. doi: 10.1007/s10896-022-00405-6
- Sayın, A. (2021, April 29). TBMM'ye sunulan Hacettepe araştırması: 10 kadından 4'ü şiddete maruz kalıyor. *BBCNews*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-56927855>.
- Schokkenbroek, J. M., Van Ouytsel, J., Hardyns, W., & Ponnet, K. (2021). Adults' Online and Offline Psychological Intimate Partner Violence Experiences. *Journal of Interpersonal Violence*, 16. doi: 10.1177/08862605211015217
- Schrag, R. J. V., Leat, S., Backes, B., Childress, S., & Wood, L. (2022). "So many extra safety layers:" Virtual service provision and implementing social distancing in interpersonal violence service agencies during COVID-19. *Journal of Family Violence*, 13. doi: 10.1007/s10896-021-00350-w.
- Sener, G. & Abıncık, N. (2021). *Türkiye'de dijital şiddet araştırması 2021*. Retrieved from: UNFPA Türkiye ve Toplumsal Bilgi ve İletişim Derneği, Türkiye, Retrieved from: <https://turkiye.unfpa.org/tr/publications/t%C3%BCrkiyede-dijital-%C5%9Fiddet-ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1-2021>
- Sibrian, N. (2021). Emotional adjustments of a pregnant woman and immigrant in chile: strategies to reduce suffering. *Athenea Digital*, 21(2), 21. doi: 10.5565/rev/athenea.2836
- Smith, K., Cénat, J. M., Lapierre, A., Dion, J., Hébert, M., & Côté, K. (2018). Cyber dating violence: Prevalence and correlates among high school students from small urban areas in Quebec. *Journal Of Affective Disorders*, 234, 220-223.
- Smith, P. K., del Barrio, C., & Tokunaga, R. (2012). Definitions of bullying and cyberbullying: How useful are the terms? In S. Bauman, D. Cross, & J. Walker (Eds.), *Principles Of Cyberbullying Research: Definition, Measures And Methods*. Philadelphia, PA: Routledge.
- Southworth, C., Finn, J., Dawson, S., Fraser, C., and Tucker, S. (2007). Intimate partner violence, technology, and stalking. *Violence Against Women*, 13(8), 842-856.

- Stuart, F., Riley, A., & Pourreza, H. (2020). A human-machine partnered approach for identifying social media signals of elevated traumatic grief in Chicago gang territories. *Plos One*, 15(7), 24. doi: 10.1371/journal.pone.0236625
- Taha-Thomure, R., Milne, A. S., Kavanagh, E. J., & Stirling, A. E. (2022). Gender-based violence against trans individuals: A netnography of Mary Gregory's experience in powerlifting. *Frontiers in Psychology*, 13, 9. doi: 10.3389/fpsyg.2022.854452
- Taher, M. (2020). Sahiyo stories: Shattering the silence on female genital mutilation/cutting. *Violence against Women*, 26(14), 1760-1770. doi: 10.1177/1077801220942837
- Tello-Navarro, F., & Gomez-Urrutia, V. (2021). From the first contact to the first date. Interactions on the dating websites in Chile. *Athenea Digital*, 21(2), 20. doi: 10.5565/rev/athenea.2695
- Terra, M. F., d'Oliveira, A., & Schraiber, L. B. (2015). Fear and shame as barriers to overcome domestic violence gender. *Athenea Digital*, 15(3), 109-125. doi: 10.5565/rev/athenea.1538
- Tranchese, A., & Sugiura, L. (2021). "I don't hate all women, just those stuck-up bitches": How incels and mainstream pornography speak the same extreme language of misogyny. *Violence against Women*, 27(14), 2709-2734. doi: 10.1177/1077801221996453
- Ullah, Z., Shah, N. A., Khan, S. S., Ahmad, N., & Scholz, M. (2021). Mapping Institutional Interventions to Mitigate Suicides: A Study of Causes and Prevention. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(20), 16, 10880. doi: 10.3390/ijerph182010880
- UN Women, UNDP ve ITU (2015). Cyber violence against women and girls. A World-Wide Wake-up Call. A report by the UN broadband commission for digital development working group on broadband and gender. Retrieved from: https://www.unwomen.org/~media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2015/cyber_violence_gender%20report.pdf?d=20150924T154259&v=1.
- United Nations Broadband Commission, United Nations. (2015). Cyber violence against women and girls: A worldwide wake-up call. Retrieved from: <https://www.broadbandcommission.org/publications/Pages/bb-and-gender-2015.aspx>.
- Uria, F. A., Burgos, P. C., Cabrejas, B. D., & Tardon, R. D. C. (2017). Asha Ismail Hussein, a survivor. *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 14(2), 373-381. doi: 10.5209/tekn.56537
- Usher, K., Durkin, J., Martin, S., Vanderslott, S., Vindrola-Padros, C., Usher, L., & Jackson, D. (2021). Public sentiment and discourse on domestic violence during the COVID-19 pandemic in Australia: Analysis of Social Media Posts. *Journal of Medical Internet Research*, 23(10), 11, e29025. doi: 10.2196/29025
- Van Eck N.J. & Waltman L. (2022). VOSviewer Manual. VOSviewer 1.6.18 (<https://www.vosviewer.com>).
- Vilic, V. (2019). Revenge porn as a form of cyber misogyny. *Temida*, 22(1), 59-77. doi: 10.2298/tem1901059v

- Villar-Aguiles, A., & Gracia, J. P. (2021). Antifeminist and gendertrolling on Twitter: a study of the troll-subculture through #STOPfeminazis . *Teknokultura: Revista De Cultura Digital Y Movimientos Sociales*, 18(1), 33-44. doi: 10.5209/tekn.70225
- Viveiros, N., & Bonomi, A. E. (2022). Novel Coronavirus (COVID-19): Violence, Reproductive Rights and Related Health Risks for Women, Opportunities for Practice Innovation . *Journal of Family Violence*, 37(5), 753-757. doi: 10.1007/s10896-020-00169-x
- Waling, A., & Pym, T. (2019). 'C'mon, No One Wants a Dick Pic': exploring the cultural framings of the 'Dick Pic' in contemporary online publics. *Journal of Gender Studies*, 28(1), 70-85. doi: 10.1080/09589236.2017.13948
- Ward, Z. (2021). Intimate image abuse, an evolving landscape. *Revenge Porn Helpline*. Retrieved from: https://revengepornhelpline.org.uk/assets/documents/intimate-image-abuse-an-evolving-landscape.pdf?_=163947193
- Ward, J. L., Azzopardi, P. S., Francis, K. L., Santelli, J. S., Skirbekk, V., Sawyer, S. M.,...Viner, R.M. (2021). Global, regional, and national mortality among young people aged 10-24 years, 1950-2019: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2019 . *Lancet*, 398(10311), 1593-1618.
- WHO (2018). *Violence against women prevalence estimates. Global, regional and national prevalence estimates for intimate partner violence against women and global and regional prevalence estimates for non-partner sexual violence against women*. Retrieved from: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/violence-prevention/vaw_report_web_09032021_oleksandr.pdf?sfvrsn=a82ef89c_5&download=true
- Wiebesiek, L., & Treffry-Goatley, A. (2017). Using participatory visual research to explore resilience with girls and young women in rural South Africa . *Agenda-Empowering Women for Gender Equity*, 31(2), 74-86. doi: 10.1080/10130950.2017.1362898
- Wiens, B. I., & MacDonald, S. (2021). Feminist futures: #MeToo's possibilities as poiesis, techne, and pharmakon. *Feminist Media Studies*, 21(7), 1108-1124. doi: 10.1080/14680777.2020.1770312
- Williams, S. (2021). Revisiting Digital Defense and Black feminism on social media . *Feminist Media Studies*, 21(8), 1373-1377. doi: 10.1080/14680777.2021.1996429
- Wilson, C. A., Dalton-Locke, C., Johnson, S., Simpson, A., Oram, S., & Howard, L. M. (2021). Challenges and opportunities of the COVID-19 pandemic for perinatal mental health care: a mixed-methods study of mental health care staff . *Archives of Womens Mental Health*, 24(5), 749-757. doi: 10.1007/s00737-021-01108-5
- Wood, L., Baumler, E., Schrag, R. V., Guillot-Wright, S., Hairston, D., Temple, J., & Torres, E. (2021). "Don't Know where to Go for Help": Safety and Economic Needs among Violence Survivors during the COVID-19 Pandemic. *Journal of Family Violence*, 9. doi: 10.1007/s10896-020-00240-7
- Woodlock, D., McKenzie, M., Western, D., & Harris, B. (2020). Technology as a weapon in domestic violence: Responding to digital coercive control. *Australian Social Work*, 73(3), 368-380.
- Yamile, N. (2021). Schoolgirls leading their rural community in dialogue to address gender-based violence. *Agenda-Empowering Women for Gender Equity*, 35(1), 54-66. doi: 10.1080/10130950.2020.1845458

- Yin, S. Y., & Sun, Y. (2021). Intersectional digital feminism: assessing the participation politics and impact of the MeToo movement in China. *Feminist Media Studies*, 21(7), 1176-1192. doi: 10.1080/14680777.2020.1837908
- Zauner, J. (2021). The continuum of symbolic violence: how sexting education neglects image-based sexual abuse, dismisses perpetrators' responsibility, and violates rights to sexual autonomy . *Journal of Gender-Based Violence*, 5(3), 483-498. doi: 10.1332/239868021x16123478358067
- Zunic, N., & Vilic, V. (2018). Internet and female victimization. *Temida*, 21(2), 229-247. doi: 10.2298/tem1802229z
- Zurita, I. P. (2019). The practices of sexual violence in the in the deeper Salta and the regimes of (in) visibility in the media. *Question*, 1(63), 18. doi: 10.24215/16696581e178

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ COVID-19 SÜRECİNDE KARŞILAŞTIKLARI VUCA ORTAMININ İŞ STRESİ VE TÜKENMİŞLİKLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Sinan TARSUSLU²

Öz

Bu çalışma sağlık çalışanlarının Covid-19 sürecinde karşılaştıkları oynak, belirsiz, karmaşık ve muğlak çalışma ortamlarını ifade eden VUCA ortam algısının, çalışanların tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisinde iş stresinin aracılık rolünü belirlemek amacıyla tasarlandı. Bu amaçla çalışmada araştırmanın amacına yönelik ölçekler kullanıldı. Araştırma, Erzincan ilinde afiliasyon yönetmeliğine göre faaliyetlerini yürüten bir eğitim ve araştırma hastanesinde görevli 2368 çalışandan 387 kişiye online ve yüz yüze yöntemlerle ulaşılarak gerçekleştirildi. Toplanan verilerin analiz edilebilmesi amacıyla AMOS uygulaması ve SPSS PROCESS MACRO model 4 kullanılarak araştırma değişkenleri arasındaki ilişki ve aracılık rolünün değerlendirilmesi yapıldı. Araştırma sonuçlarına göre VUCA ortam algısı ile tükenmişlik, VUCA ortam algısı ile iş stresi ve iş stresi ile tükenmişlik değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişki tespit edildi. Ayrıca VUCA ortam algısı ve tükenmişlik arasındaki ilişkide iş stresinin aracılık rolüne sahip olduğu sonucuna da ulaşıldı.

Anahtar Kelimeler: VUCA Ortamı, İş Stresi, Tükenmişlik, Sağlık Çalışanları, Covid-19

JEL Kodları: I12, M10, M12, M14

THE EFFECT OF THE VUCA ENVIRONMENT FACED BY HEALTHCARE PROFESSIONALS DURING THE COVID-19 PROCESS ON WORK STRESS AND BURNOUT

Abstract

This study was designed to determine the mediating role of work stress in the effect of VUCA environment perception, which expresses the volatile, ambiguous, complex and ambiguous work environments faced by healthcare professionals during the Covid-19 process, on the burnout levels of employees. For this purpose, scales for the purpose of the research were used in the study. The research was carried out by reaching 387 people out of 2368 employees working in a training and research hospital that carries out its activities in accordance with the affiliation regulation in the province of Erzincan, by online and face-to-face methods. In order to analyze the collected data, the relationship between the research variables and the mediation role were evaluated using the AMOS 23 application and the SPSS PROCESS MACRO model 4. According to the results of the research, a statistically significant and positive relationship was found between VUCA environment perception and burnout, VUCA environment perception and work stress, and work stress and burnout variables. In addition, it was determined that job stress had a mediating role in the relationship between VUCA environment perception and burnout.

Keywords: VUCA Environment, Work Stress, Burnout, Healthcare Workers, Covid-19

JEL Codes: I12, M10, M12, M14

*Bu çalışma için Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Etik Kurulunun 08/06/2022 tarihli ve 05 sayılı toplantısının 05/11 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Yüksekokulu, sinan.tarsuslu@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0018-1430>

GİRİŞ

Günümüz dünyası giderek değişken, belirsiz, karmaşık ve muğlak anlamına gelen VUCA ortamlarının en çok yaşandığı bir yere dönüşmektedir. Günümüzde ortaya çıkan Covid-19 pandemisi hiç olmadığı kadar savunmasız olan dünya düzeninde yeni belirsizliklerin, karmaşıklıkların, muğlaklıkların ve değişkenliklerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bu açıdan Covid-19 pandemisi, insanlığın VUCA dünyasının genişlemesine ve özellikle iş hayatında karmaşıklığın ve belirsizliklerin artmasına da yol açmıştır. Akdemir, Günaydın ve İnal (2021, s. 349)'a göre, geçmiş deneyimlerin ve ezberlerin yeterli olmadığı bu dönemlerde ve özellikle ani kriz anlarına alışmış işletmelerin süresi dahi belli olmayan pandemi ile birlikte ortaya çıkan VUCA dönemlerinde, ayakta kalabilmeleri ve rekabet avantajlarını koruyabilmeleri için en önemli kaynakları olan insan kaynağını efektif bir şekilde kullanabilmeli ve bu kaynakları takip etmelidir.

İnsan kaynaklarının etkili ve efektif bir şekilde kullanılabilmesi için öncelikle sağlık işletmeleri olan hastanelerin rutin çalışma düzenlerini değiştirmeye ve ortaya çıkan yoğunluğun ve iş yükünün azaltılmasına yönelik önlemlere yer vermelidir. Ayrıca sağlık çalışanlarının iş stresi ve tükenme düzeylerinde ortaya çıkan artışlar engellenmeli ve sağlık çalışanlarının bulaş riskiyle karşı karşıya kalmalarından doğan kendilerini ve yakınlarını koruyabilme konusunda karşılaştıkları zorlukların önüne geçilmelidir (Aydın, Aytaç ve Şanlı, 2020, s. 366). Bu gerekçeler değerlendirildiğinde insanlığın yakın tarihindeki en büyük felaketlerinden biri olarak kabul edilen bu pandeminin etkileri ilk olarak insan sağlığı açısından incelendi ve salgının sosyokültürel, ekonomik ve psikolojik sonuçlarının da olduğu tespit edildi (Zacher ve Rudolph, 2021, s. 50-62). Pandemi ile birlikte daha fazla artan VUCA ortamlarında, pandeminin psikolojik sonuçlarının incelenebilmesi için tasarlanan bu çalışmada; Covid-19 döneminde ortaya çıkan VUCA ortam algısının çalışanların tükenmişlikleri üzerindeki etkisini belirlemek ve bu ilişkide iş stresinin aracılık rolünün olup olmadığının belirlenmesi amaçlandı. Bu amaçla öncelikle VUCA ortam algısı ile iş stresi arasında ve tükenmişlik kavramları ile ilgili literatür taraması yapılarak benzer çalışmalar incelendi. Daha sonra belirlenen amacı gerçekleştirebilmek için ilgili literatürdeki amaca uygun olan ölçeklerden yararlanılarak afilyasyon yönetmeliğine göre faaliyet yürüten eğitim ve araştırma hastanesinde, pandemi döneminde görevli sağlık çalışanlarından online ve yüz yüze yöntemlerle veriler toplandı. Toplanan veriler doğrultusunda uygun istatistiki analizler yapılarak araştırmanın bulguları ve bu bulgulardan yola çıkarak araştırma sonuçları tespit edildi ve öneriler geliştirildi.

TEORİK ÇERÇEVE

VUCA Kavramı ve Boyutları

VUCA kavramı, 1990'lı yıllarda soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte yeni dünya düzeninde ortaya çıkan değişken, karmaşık, belirsiz ve muğlak çok taraflı dünya siyasetini tanımlamak için ABD ordusuna bağlı ordu savaş koleji tarafından ilk olarak tanımlanmıştır (Kinsinger ve Walch, 2012, s. 1-4). Daha sonra 1990'lı yılların sonlarına doğru akronim olarak oluşturulamamış olan VUCA kavramı 11 Eylül 2001'deki ikiz kulelere uygulanan terör saldırılarından sonra yoğun bir şekilde tartışılmış ve bu dönemden sonra özellikle kaotik, belirsiz, değişken, muğlak ve karmaşık zamanları tanımlamak için kullanılmıştır (Lawrence, 2013, s. 3). VUCA kavramı oynak (volatile), belirsiz (uncertain), karmaşık (complex) ve muğlak (ambiguous) kelimelerinin baş harflerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir akronimdir (Akdemir, Günaydın ve İnal, 2021, s. 349). Günümüzde VUCA kavramı hem jeopolitik hem de iş dünyasında kullanılan ve çerçevesi biraz daha genişletilen bir terim haline gelmiştir. Özellikle günümüzün iş dünyası, yöneticileri, liderleri ve araştırmacıları yeni normal haline gelen bu kavramı çok sayıda makale, kitap, blog yazısı ve Youtube videolarında tartışmakta ve kavram ile ilgili birçok farklı tanımlamalar yapmaktadır (Baran ve Woznyj, 2020, s. 1). VUCA her birey ve işletmenin karşı karşıya kaldığı, değişken ve kaotik iş ortamını, ekonomik ve fiziksel çevreyi tanımlamaktadır. Günümüzde ise iş dünyası ile daha çok anılan bu kavram, problemleri siyasi koşulları belirtmek için de kullanılmaktadır (Sullivan, 2012). VUCA kavramı hızlı teknolojik değişimler, parçalı pazar yapıları, çok yönlü rekabet, öngörülemez küresel ekonomik koşullar, istikrarsız hükümetler ve siyasi yapılar ve kararsız tüketici tercihlerini kapsayan dinamik bir terimdir. Bu olaylar gerçekleştiğinde işletmelere olan etkileri derin ve komplike olur (Yurdasever ve Fidan, 2020, s. 1645). Bu nedenle günümüz iş dünyasının ve liderlerinin gerçekleştirebilecek bu kaotik olgulara karşı her zaman hazırlıklı olmaları ve her geçen gün artan bu değişimlere örgütlerini ve yakın çevrelerini hazırlamaları gerekmektedir.

İşletmelerin VUCA ortamlarında, işlerini tahmin etmesi ve planlama yapması daha zor hale gelmektedir. Bu nedenle işletme yöneticilerinin yeni bir dizi değişim yönetimi perspektifi ve yeteneği geliştirmesi ve bu araçları kullanabilmesi gerekir. Bu tip ortamlarda yöneticiler, değişimi kontrol edilebilir ve yönetilebilir bir araç olarak görmek yerine, sürekli değişen organizasyonel çevreyi benimsemeli ve esnek organizasyonel değişimi mümkün kılan yetenekler geliştirebilmelidir (Pearse, 2017, s. 82). Bu açıdan VUCA ortamında iyi bir lider beklenmeyen durumları beklemeli, olayları öngörebilmeli ve bu olaylara karşı uyum sağlayabilme kabiliyeti gösterebilmelidir (Akdemir, Günaydın ve İnal, 2021, s. 349). Bu yetenek ve kabiliyetlerin geliştirilebilmesi için VUCA kavramının ve bileşenlerinin iyi bir şekilde irdelenmesi gerekmektedir.

VUCA ortamı Abidi ve Joshi (2018, s. 2)'ye göre her insanın karşı karşıya kaldığı ve nasıl yönetileceği hususunda bilgi sahibi olmasını gerektiren değişken ve kaotik iş ortamları olarak tanımlanmıştır. Kavramın bileşenleri olan oynaklık (volatile), belirsizlik (uncertain), karmaşıklık (complex) ve muğlaklık (ambiguous) kavramları aşağıda ifade edilmiştir (Horney, Pasmore ve O'shea, 2010, s. 33; Lawrence, 2013, s. 5; Dellaca, 2018, s. 134);

- **Oynaklık (volatility):** Doğal afetler vs. gibi bir anda meydana gelebilecek ani ve öngörülemeyen değişimler karşısındaki hızlı dalgalanmalar olarak tanımlanır. Diğer bir tanımı ise geçmişte olduğundan daha sık meydana gelen ani türbülanslar veya değişimlerdir. En kısa ifadesiyle değişimin hızı, hacmi, büyüklüğü ve doğası olarak ifade edilir.
- **Belirsizlik (uncertainty):** Değişimin mümkün olduğu ancak bilinmediği ve geçmişte iyi sonuç veren bir durumun gelecekte işe yaramama ihtimalinin olduğu olaylara/ durumlara denir. En kısa ifadesiyle bir takım olay veya durumlardaki öngörülebilirlik eksikliğidir.
- **Karmaşıklık (complexity):** Küreselleşme, teknoloji, kültür gibi birbirini etkileyen çok boyutlu ve birbiriyle net olarak ilişkili olmayan süreçlerdeki değişim olarak açıklanır. Örneğin; işletmelerdeki herhangi bir teknolojik gelişmenin bir sorunu çözerken diğer sistemleri olumsuz etkilemesi durumudur.
- **Muğlaklık (ambiguity):** Aynı konuda birçok farklı bakış açısının olabileceği ve sonuçların yoruma açık olduğu durumlar olarak tanımlanır. En kısa ifadesiyle bir olayın anlamı hakkındaki netliğin eksikliğidir. Muğlaklık, olayların veya durumların arkasındaki muhtemel nedenlerin (kim, ne, nerede, nasıl ve neden) tespitinin zorluğudur.

Sonuç olarak VUCA dünyasında sürekli gelişen karmaşık, karışık, belirsiz ve kriz ortamları söz konusudur. Bu ortamlarda kaynağı belli olmayan büyük miktarlarda ve hızla değişen bilgiler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca VUCA ortamlarında hız kavramı her zamankinden daha fazla önemli hale gelmekte ve yeni fikirlerin yayılım hızı artmaktadır. Bu ortamla baş edebilmek için organizasyonlar doğrusallığı terk ederek, matris veya sanal organizasyon yapılarını geliştirebilirler (Yurdasever ve Fidan, 2020, s. 1650-1651).

İş Stresi

Modern toplumların bir hastalığı olarak ifade edilen stres, günlük hayatımızın bir parçasıdır. Günümüzde birçok insan farkında olmadan yoğun bir stres yüküyle hayatını devam ettirmektedir. İyi veya

kötü anlamda yaşamımızda karşılaştığımız zihinsel değişiklikler stresli durumların en başında yer almaktadır. Rutin hayatımızda meydana gelen herhangi bir gelişme bile stres faktörlerinin oluşmasına sebebiyet verebilir. Bu açıdan günümüz insanının hayatının büyük bir bölümünü oluşturan iş ortamları ve bu ortamların özellikle son derece gelişmiş ve karmaşık örgütler oluşturması insan hayatında daha fazla strese yol açabilmektedir (Özer, 2015, s. 373). Bu gerekçelerden yola çıkarak stresi bir yönetim sorunu olarak ele almak ve tanımlamak gerekir.

Stres en genel tanımıyla psikolojik, fizyolojik ve patolojik etmenlerin insan üzerinde yarattığı sert ve kaba tepki olarak ifade edilebilir (Can, 1992, s. 278). Stres, insanın fiziki ve sosyal çevredeki uyumsuz şartlar sebebiyle, bedensel ve psikolojik sınırlarının da ötesinde gayret göstermesidir (Güçlü, 2001, s. 91). İnsanlar, kontrol edemedikleri ve karşı koyma yeterliliğini aşan fiziksel ve sosyal güçlerin olumlu ve olumsuz etkilerine açıktır ve bu etkilerin kaçınılmaz sonuçlarına karşı gösterilen belirgin tepkiler stres olarak adlandırılır (Özer, 1990, s. 14). Son olarak stres kişiler üzerinde farklı değişik etkileri olan ve endişe, baskı, gerilim veya üzüntü gibi duygu değişimlerine yol açan olgu olarak da tanımlanır (Ivancevich ve Matteson, 1996, s. 648). Ayrıca stres birçok faktörden kaynaklanan bir durum olarak karşımıza çıkabilir. Örneğin Antonovsky (1979, s. 12-37)'a göre stres kaynakları yaşamsal olaylar bağlamında üç başlık altında toplanmıştır. Bunlar; ani gelişen olaylar (afet vs.), günlük kargaşalar veya aksaklıklar, ani gelişen yaşamsal durumlar (doğum, ölüm vs.) önemli stres kaynakları olarak ifade edilebilir. Janke'ye (2002) göre iş ortamında stres yaratan faktörler ise beş başlık altında irdelenmiştir. Bunlar; ışık, gürültü gibi ergonomik veya fiziksel yetersizliklerin yarattığı stresörler, temel ihtiyaç eksiklikleri (uyku, beslenme eksikliği vs.) sebebiyle ortaya çıkan gerginlikler, iş ile ilgili durumlar (sıkıcı iş ortamı, yoğun tempo, iş arkadaşları arasındaki uyuşmazlıklar, sosyal etkenler (toplumsal ayrımcılık vs.) ve diğer stres faktörleri (gelecek kaygısı, kararsızlık vs.) olarak tanımlanmıştır (Janke, 2002 akt. Aksoy ve Kutluca, 2005, s. 460). Sonuç olarak stres kavramı; hangi faktörlerden veya hangi şartlardan oluşursa oluşsun vücudun baş edebilme kapasitesini aşan çevresel taleplere karşı gösterdiği belirsiz reaksiyonlar zinciri olarak tanımlanır.

İş hayatında, yöneticilerden iş görenlere kadar tüm çalışanlar zamanının büyük bir kısmını iş ve işle ilgili faaliyetleri düşünerek geçirirler. Özellikle yönetim faaliyetini yürüten çalışanların iş ve işle ilgili düşünmedikleri bir anı bulmak oldukça zordur. Bu nedenle insanlarda strese sebebiyet veren en temel faktörlerin başında da iş ortamları ve iş yaşamlarının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Güney, 2016, s. 327). İş stresi, çalışanı rutin fonksiyonlarından saptıran ve işle ilgili durumların sonucunda psikolojik veya fiziksel davranışlarını değiştiren ve değişimlerin sonucunda ortaya çıkan tepkisel durumdur (Wilson, Dejoy, Vandenberg, Richardson ve Mcgrath, 2004, s. 574). İş stresi, iş ortamında çalışanların yaşadıkları strestir ve bu stres çalışanların kendilerine, işin niteliğine ve iş dışı faktörlerin etkisine bağlı olarak değişik

seviyelerde ortaya çıkabilir (Güçlü, 2001, s. 92). Jamal (2005, s. 130) göre iş stresi, çalışanları duygusal ve fiziksel açıdan tehdit eden iş çevresinin yaklaşımlarına karşı gösterilen bireysel tepkiler olarak tanımlamıştır. Efeoğlu ve Özgen (2007, s. 239) ise iş stresini, iş çevresinin çalışan üzerinde yarattığı baskı sonucu ile çalışan bireyin kapasitesi arasındaki uyumsuzluğun bireyde yarattığı anormal değişimler olarak tanımlamıştır. İş stresi genellikle Rosch ve Kenneth (1987, s. 147)'e göre işverenlerin iş tanımları konusundaki şeffaf olmayan uygulamaları veya çalışana iş tanımına aykırı görevler verilmesi, fazla sorumluluk yüklenmesi veya işverenin cinsiyet, din veya yaşa ilişkin önyargıları iş stresine neden olmaktadır. Chauvin, Rohmer, Spitzenstter, Raffin ve Schimchowitsch (2014, s. 299-300) ise örgüt içinde yapılan bazı değişikliklerin, rol çatışmalarının, artan iş taleplerinin, uzun çalışma sürelerinin, iş baskılarının, yöneticilerin sunduğu sosyal desteklerdeki kesintilerin ve çalışanların iş süreçleri hakkındaki kontrollerinin azalmasının bir takım stres faktörlerinin ortaya çıkmasına neden olduğunu belirtmişlerdir. Sonuç olarak iş stresi birtakım olumsuz çıktılara sebebiyet verebilmektedir. Yılmaz ve Ekici (2003, s. 1-19)'ye göre; çalışanın işte hata yapması, işe gitme konusundaki isteksizlikleri, yapılan işin niteliğinin düşmesi, işten ayrılma veya yanlış karar verme durumu, iş yerinde çalışma arkadaşları arasındaki kırıncı davranışlar, kendini yetersiz hissetme, işten uzaklaşma isteği ve takım çalışması konusundaki yetersizlikler olarak birtakım olumsuz sonuçlara sebebiyet verebilmektedir.

Tükenmişlik (Burnout) Kavramı

Tükenmişlik sendromu yeni bir kavram olmamakla birlikte, varlığı William Shakespeare'e atfedilen ve 1599'da yayımlanan "The Passionate Pilgrim" adlı şiir koleksiyonuna kadar uzanmaktadır. Tükenmişlik sendromu özellikle son 30-40 yılda ön plana çıkmış ve günümüze kadar iş sağlığı ve psikoloji alan yazınında geniş bir biçimde araştırılmıştır. Bu kavram ilk olarak 1976'da Freudenberger'in "Staff Burnout" adlı çalışmasında tanımlanmış ve yazarın gönüllü sağlık çalışanları üzerine yaptığı çalışmada; tükenme, yorgunluk, bitkinlik, hayal kırıklığı, vazgeçme ve geri çekilme olguları ile birlikte ifade edilmiştir. Bugüne kadar tükenmişlik kavramının genel kabul görmüş bir tanımı olmamakla birlikte çoğu araştırmacı tükenmişlik sendromunu duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı hissi boyutları çerçevesinde tanımlamaktadır (Kulkarni, 2006, s. 3-4; Sürgevil, 2014, s. 5). Duygusal tükenme bireyin ruhen yıpranma duygusu yaşaması olarak tanımlanırken, duyarsızlaşma ise bireyin çalıştığı veya hizmet ettiği kişilere karşı olumsuz düşünceler geliştirmesi, katı ve anlayışsız olması durumudur. Son olarak düşük kişisel başarı hissi, bireyin yeterlilik ve başarıya ulaşma duygusunda azalma veya beceride azalma durumunu ifade etmektedir (Naktiyok ve Karabey, 2005, s. 183).

Tükenmişlik kavramı Cherniss (1980); bireyin aşırı stres durumlarında veya doyumsuzluk sonucunda işten soğuması biçiminde göstermiş olduğu tepki olarak tanımlamıştır (Izgar, 2010, s. 129). Tükenmişlik,

bireyin çalışma ortamındaki stres artırıcı unsurlara karşı geliştirdiği ve uzun bir zaman diliminde ortaya çıkan psikolojik bir tepkidir (Maslach, 2003, s. 189). Ayrıca Maslach ve Jackson (1981, s. 99-113) tükenmişliği; bireyde fiziksel bitkinlik, uzun süren yorgunluk hali, umutsuzluk ve çaresizlik duyguları ile birlikte ortaya çıkan ve bireyin işine, iş hayatındaki çalışanlara ve sosyal çevredeki diğer insanlara karşı gösterdiği olumsuz tutumları kapsayan fiziksel ve psikolojik boyutlu bir sendrom olarak tanımlamışlardır.

Perlman ve Hartman (1982, s. 3) tükenmişliği; bireyin duygusal stres faktörlerine karşı verdiği bir tepki olarak tanımlamış ve tükenmişliği duygusal veya fiziksel tükenme, çalışılan işe karşı duyarsızlaşma ve düşük iş verimi olarak üç boyuta ayırmışlardır. Tükenmişlik; bireyin ifa ettiği mesleğin özgün anlamından ve amacından kopması, görev yaptığı sektördeki insanlara karşı ilgisizliği, aşırı stres ve doyumsuzluk sonucunda ortaya çıkan olumsuz tepkiler veya icra ettiği iş ve mesleğinden psikolojik olarak kendini geri çekmesi olarak da tanımlanabilir (Ardıç ve Polatçı, 2009, s. 22; Yıldız, 2012, s. 40).

Tükenmişlik, günümüz iş dünyasının yoğun rekabet ve ağır çalışma koşullarına bağlı olarak gelişen iş stresinin çalışanlar üzerinde yarattığı etkiler ve bu etkiler sonucunda görülen sendrom olarak karşımıza çıkmaktadır. Tükenmişliğin nedenleri yapılan birçok çalışma ile incelenmiş ve genel olarak bireysel ve örgütsel faktörlere bağlı olarak ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Tükenmişliğin bireysel faktörleri olarak A tipi kişilik yapısı (mükemmeliyetçi, başarı odaklı, tatminsiz vs. kişilik yapıları), dış kontrol odaklı olma, kendine yeterlilikten yoksun olma, empati yeteneğinden yoksun olma, beklenti seviyesinin yüksekliği ve demografik değişkenler; örgütsel faktörler ise ağır iş yükü, düşük kontrol mekanizması, ödüller (ödül ve beklenti arasında tutarsızlık), aidiyet, grup olma ve birlik duygusundan yoksunluk, adalet (örgütün çalışan herkes için tutarlı ve eşit kurallara sahip olması) ve değerler (bireyin örgütünün misyon ve amaçları ile özdeşleşmemesi) gibi nedenlerden dolayı ortaya çıktığı ifade edilebilir (Aydoğan, 2018, s. 543-548).

Sonuç olarak tükenmişlik, çalışanların fiziksel ve psikolojik sağlık durumlarının yanı sıra örgütsel başarılarının da olumsuz etkilenmesine sebebiyet veren bir olgudur. Son zamanlarda yapılan birçok araştırma tükenmişliği depresyon, öfke, çaresizlik ve kaygı gibi birçok olumsuz psikolojik ve fiziksel sonuçlarla ilişkilendirmekte ve tükenmişlik özellikle yüksek stresli çalışma ortamlarında ortaya çıkan olumsuz tutum ve davranışların nedeni olarak görülmektedir. Aynı zamanda tükenmişliğin örgütsel sonuçları olarak da çalışanların hem çalışma arkadaşlarına hem de müşterilere karşı olumsuz davranışlar sergilemesine neden olmakta, işe geç gelme oranı ile işten ayrılma niyetini arttırmakta, iş tatminini, örgütsel bağlılığı ve çalışanın iş performansını azaltarak örgütler açısından olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Ülbeği ve İplik, 2017, s. 21).

Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen modelde bağımlı değişken olarak VUCA ortam algısı, bağımsız değişken olarak tükenmişlik ve aracı değişken olarak iş stresi arasında geliştirilen hipotezler aşağıdaki gibidir.

VUCA ortamı ve çalışanların iş stres düzeyi

VUCA, iş hayatında yaşanan ve genellikle belirsiz, muğlak, oynak ve karmaşık zaman dilimlerini ifade eden bir kavram olarak tanımlanabilir. Bu kavram günümüz dünyasında yeni normal olarak bilinmekte ve artık genel geçer değil aksine daimî bir devir olacağı ve etkilerinin gün geçtikçe artacağı düşünülmektedir (Karatekin Alkoç, 2021, s. 991). Çalışan stresi ise çağımızın modern hastalığı olarak nitelendirilen ve çalışanın hangi işi yaparsa yapsın karşı karşıya kalacağı, olumlu veya olumsuz etkilerini hissedeceği bir olgudur. Özellikle belirsiz zamanlarda ortaya çıkan ve çalışanın işinin niteliğine göre artan bazen de azalan bir ivme gösteren bu olgu, iş dünyasında hem iç hem de dış etkilerle ortaya çıkabilmekte ve çalışanın yaşamını genellikle bu olumsuz kavram ile birlikte sürdürmesine neden olmaktadır (Erdoğan, Ünsar ve Süt, 2009, s. 447). Stres faktörü aynı zamanda VUCA dünyasının kaçınılmaz bir sonucu olan örgütlerin içinde ve dışında var olan bir olgudur (Khan, 2021, s. 97-98). Bu kavramsal açıklamalardan yola çıkarak ilgili literatür incelendiğinde Webb (2016) ve Githens (2015)'in yapmış oldukları çalışmalarda VUCA olgusu ile çalışan stresi arasında anlamlı ve doğrusal bir ilişki bulunmuştur. Diğer bir deyişle çalışanların VUCA algısı artarken çalışan stresinin de arttığı belirlenmiştir. Fakat Yurdasever ve Fidan (2020, s. 127)'in yöneticilerin VUCA ortamlarındaki stres düzeylerini inceledikleri çalışmalarında, VUCA algısı ile stres arasında anlamlı fakat doğrusal olmayan bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle yöneticilerin VUCA algısı arttıkça yaşadıkları stresin azaldığı sonucuna ulaşılmış ve ilgili literatüre tezat bir sonuç bulunmuştur. Bu kavramsal açıklamalardan ve araştırma bulgularından yola çıkılarak oluşturulan ilk hipotez;

H1: VUCA ile çalışanların iş stres düzeyi arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.

VUCA ortamı ve çalışanların tükenmişlik düzeyi

Değişim hızının yüksek olduğu çalışma ortamlarında bireyin çevresindeki gerçekliğe uyum sağlaması ve karar vermesi gittikçe zorlaşır. VUCA ortamlarında artan bu değişimin hızı beraberinde belirsizlikler, muğlaklıklar ve karmaşıklıklar getirir. Çoğu çalışan kontrolden çıkan bu ortamlarda gelecekle ilgili kaygı ve güvensizlik yaşar. Bu güvensizlik ortamı, iş yerinde üretkenliği ve bağlılığı azaltırken gelecek kaygısını ve korkuyu artırır. Aynı zamanda çalışanın bu kaygı ve korkuları artan düzeyde stres ve endişe yaşamasına

sebebiyet verirken, işlerini sürdürme baskısı ile birlikte tükenmişliğe neden olmaktadır. Bu açıdan VUCA ortamları hem duygusal hem de mesleki tükenmişliğe sebebiyet verebilmektedir (Yanovskaya, 2021, s. 398-400). Bu açıklamalardan yola çıkarak VUCA ortamlarının çalışan tükenmişliği üzerinde etkileri olacağı ifade edilebilir. Bu açıdan ilgili literatür incelendiğinde ve kavramsal açıklamalardan hareketle oluşturulan ikinci hipotez;

H2: VUCA ile çalışanların tükenmişlik düzeyleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.

İş stresi ve tükenmişlik

İş stresi, çalışanın yeteneklerindeki yetersizlikler, fiziksel veya psikolojik gerekçelere bağlı olarak gelişen ve çalışanda gerilim yaratan durumlar olarak ifade edilir (Polat, 2008, s. 15). Tükenmişlik ise çalışanın işine yönelik hissettiği öfke, bıkkınlık, soğuma ve işten uzaklaşma gibi duyguları sebebiyle çalışma hevesinin ve idealizminin azalması durumudur (Edelwich ve Brodsky, 1980, s. 14). Tükenmişlik olgusu iş stresi kavramı ile yakından ilişkilidir. Özellikle çalışanların uzun çalışma saatleri, ağır iş yükleri, olumsuz kişiler arası ilişkiler ve örgütlerdeki rol karmaşalarının yoğun olduğu durumlar tükenmişlik riskini de artırmaktadır (Wiskow, Albrecht ve De Pierto, 2010, s. 1-37). İlgili literatür incelendiğinde iş stresi ile tükenmişlik arasındaki anlamlı ve doğrusal ilişkinin olduğu ve stres seviyesinin artmasıyla birlikte çalışanların tükenmişlik düzeylerinin de artış gösterdiği birçok çalışma yer almaktadır (Yavuz ve Akca, 2018, s. 827-846; Güner, Çiçek ve Can, 2014, s. 59-76). Bu kavramsal açıklamalardan ve araştırma bulgularından yola çıkılarak oluşturulan üçüncü hipotez;

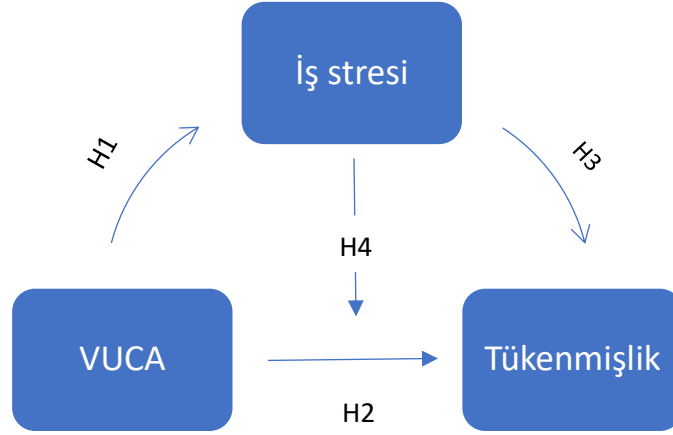
H3: Çalışanların iş stresi ile tükenmişlik düzeyleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.

İş stresinin durumsal aracılık rolü

VUCA koşulları çalışanlarda; verimlilikte azalmaya, sürekli stres ile birlikte ruh sağlığının olumsuz etkilenmesine, depresyon riskinin artmasına ve duygusal tükenmişliğe yol açabilmektedir (Yanovskaya, 2021, s. 398-400). Özellikle Covid-19 döneminde yapılan bazı araştırmalarda; çalışanların duygusal ve fiziksel tükenmişlik seviyelerinin arttığına, iş stresi düzeylerinin yükseldiğine işaret edilmektedir (Erer, 2021, s. 680; Arpacıoğlu, Baltacı ve Ünübol, 2021, s. 88-100; Özkan, Yeşilirmak ve Yılık, 2022, s. 879-890). Benzer şekilde Hoşgör ve Yaman (2021, s. 400) çalışmalarında, sağlık çalışanlarının Covid-19 korku düzey ortalamaları ile tükenmişlik düzeyleri arasında orta düzeyde ilişki belirlemiştir. Aynı zamanda yabancı basında Dina Bass tarafından kaleme alınan ve Bloomberg’de yayınlanan bir araştırma yazısına göre; ABD’de özellikle Covid-19 salgını sırasında sağlık çalışanlarının %55’inin iş yerinde fiziksel olarak

tükenmiş oldukları ifade edilmiştir (Bloomberg, 2021). Bu araştırma sonuçlarından yola çıkılarak oluşturulan ve aracılık etkisinin tespitine yönelik geliştirilen dördüncü hipotez;

H4: VUCA'nın tükenmişlik üzerindeki etkisinde çalışanların stres düzeylerinin aracılık rolü bulunmaktadır.

Şekil 1: Araştırma modeli

GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın amacı ve türü

Sağlık çalışanlarının Covid-19 pandemi sürecinde kendini daha fazla hissettiren VUCA ortamlarının iş stresi ve tükenmişlikleri üzerindeki etkisinin tespit edilmesi çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Ayrıca sağlık çalışanlarının VUCA algılarını, iş stres düzeylerini ve tükenmişlik seviyelerini tespit etmek araştırmanın ikincil amacı olarak belirlenmiştir. Araştırma, değişkenler arası ilişkileri belirleyebilmek ve evrene yönelik tanımlamalar gerçekleştirebilmek için tanımlayıcı-ilişki arayıcı türde tasarlanmıştır.

Araştırmanın evreni, örnekleme, etik izinleri ve süreci

Araştırmanın evrenini Erzincan ilinde bulunan ve afiliasyon yönetmeliğine göre faaliyet yürüten eğitim ve araştırma hastanesinde görevli 2368 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Olasılıksız örneklem seçim yöntemi kullanılıp %95 güven aralığında ve %5 hata oranı göz önünde bulundurulup en az 331 sağlık çalışanından veri toplanmasının yeterli olduğu tespit edildi. Daha sonra hastane çalışanlarına Ağustos 2022-Kasım 2022 tarihleri arasında online olarak Google Forms aracılığıyla (e-mail, Whatsapp ve Telegram

uygulamaları yoluyla) anketler ulaştırıldı. Online olarak 104 adet veri toplandı. Ayrıca yüz yüze yöntemlerle de rassal olarak seçilen 542 sağlık çalışanına anket formu dağıtıldı. Bu yöntemle de 347 adet veri toplandı. Veri toplama aşamasının sonlandırılmasıyla birlikte uygulanan anketlerde yanlış, eksik veya hatalı doldurmalar sebebiyle 64 anket araştırmadan çıkarıldı. Sonuç olarak, toplamda 387 anket analize tabi tutulmuştur. Bu çalışma için Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Etik Kurulunun 08/06/2022 tarihli ve 05 sayılı toplantısının 05/11 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Araştırmanın değişkenleri ve veri toplama araçları

Araştırmada VUCA ortam algısının tükenmişlik üzerindeki etkisinde iş stresinin aracılık rolünün belirlenebilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, bağımsız değişkeni VUCA algısı, bağımlı değişkeni tükenmişlik düzeyi ve aracı değişkeni ise iş stresi oluşturmaktadır.

VUCA ölçeği; Yurdasever (2019) tarafından geliştirilen ve çalışanların VUCA ortamındaki durumunu tespit etmeye yönelik 20 ifadeden oluşan ölçektir. İçeriğinde VUCA'nın açılımını temsilen dört boyut (karmaşıklık, oynaklık, muğlaklık ve belirsizlik) bulunmakta ve her boyut beş sorudan oluşmaktadır. Ölçek 5'li Likert şeklinde "1-Kesinlikle Katılmıyorum ile 5-Kesinlikle Katılıyorum" tasarlanmıştır. Ölçeğin orijinal formunda güvenilirlik analizi sonucu Cronbach's Alpha değeri 0.874 olarak tespit edilmiştir.

İş stresi ölçeği; Tatar (2019, s. 14-22) tarafından geliştirilen iş stresi ölçeği, iş ve iş ortamı ile ilgili çalışanların stres düzeyini ölçmeye yönelik 20 ifadeden oluşan bir ölçektir. 20 soruluk bu ölçekte, katılımcıların ifadeleri, 5'li Likert "1: Hiç uygun değil 5: Tamamen uygun" şeklinde düzenlenmiştir. Ölçeğin orijinal formunda güvenilirlik analizi sonucu Cronbach's Alpha değeri 0,91 olarak tespit edilmiştir.

Tükenmişlik ölçeği; Çalışmada Shirom ve Melamed tarafından geliştirilen Ülbeği ve İplik (2017) tarafından geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan Shirom- Melamed tükenmişlik ölçeği kullanıldı. 14 soruluk bu ölçekte katılımcıların ifadeleri 5'li Likert "1: Hiçbir zaman- 5: Her zaman" şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca ölçeğe ait üç boyut bulunmaktadır. Bunlar; "Fiziksel yorgunluk 1-6. soru", "Bilişsel yorgunluk 7-11. soru" ve "Duygusal yorgunluk 12-14. soru" boyutlarıdır. Ölçeğin orijinal formunda güvenilirlik analizi sonucu Cronbach's Alpha değeri 0,94 olarak tespit edilmiştir.

Verilerin analizi

Verilerin analizi için öncelikle AMOS uygulaması üzerinden doğrulayıcı faktör analizi yapıldı. Daha sonra ölçeklerin güvenilirlik analizi için Cronbach's alpha katsayısı hesaplandı. Ardından SPSS uygulaması yardımıyla demografik verilerin ve toplam ölçek puanlarının tespiti için frekans analizi yapıldı. VUCA

değişkeni ile iş stresi ve tükenmişlik düzeyi arasındaki ilişki korelasyon analiziyle tespit edildi. Son olarak VUCA değişkenin tükenmişlik düzeyi üzerindeki etkisinde iş stresinin aracılık rolünü belirleyebilmek için SPSS MACRO Model 4 kullanılarak araştırmanın aracılık rolü test edilmiştir.

BULGULAR

Demografik bulgular

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının %73,6'sı kadın, %53,7'si bekar, %29,9'u 25 ve daha küçük yaş aralığına sahip, %55'i hemşire, %48,2'si lisans düzeyinde eğitimi olan ve %47,6'sı 12001-16000 TL aralığında gelir düzeyine sahip katılımcılardan oluştuğu tespit edildi. Son olarak sağlık çalışanlarının %42,4'ünün eğitim ve araştırma hastanesi çalışanı olup %51,8'inin kadrolu çalışan olduğu belirlendi.

Ölçeklerin ölçüm modelleri

Ölçeklerin yapı geçerliliğini sağlayabilmek için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. Tablo 1'de ölçeklerin ölçüm modelleri ve iyi uyum iyiliği değerleri verilmiştir.

Tablo 1: Ölçeklerin ölçüm modelleri ve iyi uyum iyiliği değerleri

Modeller	X ²	Df	χ^2/df	RMSEA<.08	GFI<.90	TLI>.90	SRMR<.08	CFI>.90
Ölçüm modeli	538	137	3,92	0,06	0,93	0,91	0,03	0,91
VUCA	153	39	3,85	0,04	0,91	0,95	0,02	0,91
İSÖ	157	41	3,77	0,06	0,94	0,93	0,03	0,92
TÖ	329	70	4,74	0,05	0,92	0,91	0,02	0,92

(n=387)** = p<0,01 VUCA: Karmaşıklık, Oynaklık, Muğlaklık, Belirsizlik, İSÖ: İş Stresi Ölçeği, TÖ: Tükenmişlik Ölçeği

Tablo 1 incelendiğinde araştırmanın ölçeklerine yönelik doğrulayıcı faktör analiz modelinin ($\chi^2/df=3,92$ RMSEA=0,6; CFI=0,91; TLI= 0,91; SRMR=0,03) iyi derecede uyum iyiliği değerlerine sahip olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda Tablo 1'de araştırmaya ait bütün ölçeklerin uyum iyiliği değerlerinin de iyi uyum veya kabul edilebilir uyum iyiliği değerlerine sahip olduğu görülmektedir (Gürbüz, 2021, s. 38).

Ölçeklerin güvenilirlik analizi ve tanımlayıcı testler

Araştırmada değişkenlere ait güvenilirlik ve korelasyon analiz sonuçları Tablo 1'de verilmiştir. Araştırmada açımlayıcı faktör analizi ölçeklerin uyarlama, geçerlilik ve güvenilirlik analizlerinin yapılp

kabul edildiği çalışmalar literatürde olduğu için (Yurdasever, 2009, s. 133; Tatar, 2009, s. 14-22; Ülbeği ve İplik, 2017, s. 19-30), değişkenlere yönelik açımlayıcı faktör analizi tekrar edilmemiştir. Geçerlilik analizi için doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır (Tablo 1).

Tablo 2: Ölçeklerin güvenilirlik, ortalama, standart sapma ve değişkenler arası korelasyon katsayıları

	α	\bar{X}	S.S	VUCA	İSÖ	TÖ
VUCA	0,893	3,03	0,704	-		
İSÖ	0,888	2,70	0,738	0,506**	-	
TÖ	0,930	2,74	0,887	0,581**	0,524**	-

(n=387)** = $p < 0,01$ VUCA: Karmaşıklık, Oynaklık, Muğlaklık, Belirsizlik, İSÖ: İş Stresi Ölçeği, TÖ: Tükenmişlik Ölçeği

Tablo 2’de araştırmada kullanılan VUCA ölçeğinin 20 ifadeden oluşan güvenilirlik katsayısı 0,893, iş stres ölçeğinin 20 ifadeden oluşan güvenilirlik katsayısı 0,888 ve tükenmişlik ölçeğinin 14 ifadeden oluşan güvenilirlik katsayısı 0,930 olarak tespit edildi. Güvenirlik katsayısı $0,80 \leq \alpha < 1,00$ arasında ise ölçek yüksek derecede güvenilir (Kalaycı, 2010, s. 405; Can, 2017, s. 391). Bu sonuçlara göre üç ölçüm aracının da yüksek derecede güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Korelasyon analizleri yorumlanırken r katsayısı; 0,00-0,25 arası “çok zayıf” ilişki, 0,26-0,49 arası “zayıf” ilişki, 0,50-0,69 arası “orta” düzeyde ilişki, 0,70-0,89 arası “yüksek” ilişki ve son olarak 0,90-1,00 arası ise “çok yüksek” düzeyde ilişki olarak yorumlanır (Kalaycı, 2010, s. 115-116; Can, 2017, s. 369-370). Tablo 2 incelendiğinde VUCA değişkeni ile iş stresi arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişki olduğu ($r=0,506$; $p < 0,01$), iş stresi ile tükenmişlik değişkeni arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişki olduğu ($r=0,524$; $p < 0,01$) ve VUCA değişkeni ile tükenmişlik arasında da pozitif ve orta düzeyde bir ilişki olduğu ($r=0,581$; $p < 0,01$) tespit edildi.

Hipotezlerin test edilmesi

Araştırmanın hipotezlerini test edebilmek için, Preacher ve Hayes’in (2004) geliştirdiği SPSS Macro programı ile model 4 kullanılarak hipotezler analiz edildi. VUCA ortamının çalışanların tükenmişliği üzerindeki etkisinde iş stresinin aracılık rolünü test edebilmek için bootstrap yöntemi kullanıldı. Bu yöntem, orijinal veri setindeki gözlem değerlerinden randomize yeni gözlem setleri oluşturularak daha güvenilir sonuçlar vermektedir. Güvenilir tahminler için minimum 2000 maksimum 5000 (tercihen) yeniden örnekleme yeterli görülmektedir (Gürbüz, 2021, s. 59-61). Araştırmada da 5000 yeniden örnekleme yöntemi kullanılarak aracılık analizi gerçekleştirildi.

Tablo 3: Aracılık testine ilişkin regresyon analizi sonuçları (N=387)

Sonuç Değişkenleri							
M (İş Stresi)							
Tahmin Değişkenleri		β	S.H	T	p	LLCI	ULCI
X (VUCA)	a	,426	,054	7,816	0,000	0,318	0,533
M (İş Stresi)		-	-	-	-	-	-
Sabit	im	1,404	,169	8,275	0,000	1,075	1,734
$R^2 = ,165$ F(1;309)= 61,090; p<.001							
Y (Tükenmişlik)							
X (VUCA)	é	,175	,071	7,245	0,000	0,157	0,842
M (İş Stresi)	b	,516	,067	7,609	0,000	0,383	0,650
Sabit	iy	,140	,223	6,263	0,000	,961	1,842
$R^2 = ,180$ F(2;308)= 33,798; p<.001							
X (VUCA)'in Y(Tükenmişlik) üzerindeki toplam, doğrudan ve dolaylı etkileri							
		β	S.H	T	p	LLCI	ULCI
Toplam etki X→Y		,202	,070	2,861	0,000	0,063	0,342
Direkt etki X→Y		,017	,071	2,462	0,000	0,015	0,122
Dolaylı etki X→Y		,220	,041	-	-	0,145	0,305
*S.H: Standart hata, **LLCI-ULCI: Güven aralığı (0'ı kapsamamalı), b: Etki							

Tablo 3'te araştırmanın regresyon analizi ve aracılık rolüne ilişkin katsayılar, p değerleri ve güven aralıkları verilmiştir. Tablo 3'teki sonuçlar incelendiğinde VUCA ortam algısı ile çalışanların tükenmişlik düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir ($\beta=0,175$, $p=0,000$). Elde edilen bu sonuca göre H1 hipotezi kabul edilmiştir. Yine tablo 3'den yola çıkarak VUCA ortam algısı ile iş stresi arasındaki ilişki incelendiğinde; VUCA ortam algısı ile çalışanların iş stres düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir ($\beta=0,426$, $p=0,000$). Elde edilen bu sonuca göre H2 hipotezi kabul edilmiştir. Tablodan elde edilen üçüncü bulgu da çalışanların iş stres düzeyi ile tükenmişlik düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulgulanmıştır ($\beta=0,516$, $p=0,000$). Elde edilen bu sonuca göre H3 hipotezi kabul edilmiştir. Tablo 3'den elde edilen anlamlı sonuçlar değişkenler arası aracılık ilişkisinin sorgulanmasını sağlamaktadır. Bu açıdan aracılık ilişkisinin tespit edilebilmesi için bootstrap tekniği ile yapılan ve 5000 yeniden örneklem seçeneği ile tercih edilen aracılık etki analizlerinde, araştırma hipotezlerinin desteklenebilmesi için GA değerlerinin (LLCI ve ULCI) %95

güven aralığında sıfır (0) değerini kapsamaması gerekmektedir (Gürbüz, 2021, s. 79-80). Bu açıklamalardan yola çıkarak; VUCA ortam algısının, çalışanların tükenmişlik düzeyleri üzerindeki dolaylı etkisinde iş stresinin tam aracılık ettiği GA değerlerine göre tespit edilmiştir ($\beta=0,220$, %95 GA, [0,145-0,305]). Gürbüz (2021, s. 70) etki büyüklüğü yorumlaması yapılırken .01'e yakın değerlerin düşük etki, .09'a yakın değerlerin orta etki ve .25'e yakın değerlerin ise yüksek etki şeklinde yorumlamıştır. Bu ifadelerle göre; aracılık etkisinin tam standardize etki büyüklüğü $\beta=0,202$ olup bu değer yüksek değere yakın bir etki büyüklüğü olduğu söylenebilir. Bu sonuçlar ışığında araştırmanın H4 hipotezi de kabul edilmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu araştırma, Covid-19 sürecinde sağlık çalışanlarının karşılaştıkları VUCA (oynak (volatile), belirsiz (uncertain), karmaşık (complex) ve muğlak (ambiguous)) ortam algısının çalışanların tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisini belirlemek ve bu etkide iş stresinin aracılık rolünü tespit etmek amacıyla gerçekleştirildi. Bunun yanı sıra bağımlı, bağımsız ve aracı değişken arasındaki ikili ilişkiler incelendi. Bu kapsamda Erzincan ilinde bulunan ve afiliasyon yönetmeliğine göre faaliyet yürüten eğitim ve araştırma hastanesinde görevli 387 kişiden araştırmanın amacına uygun anketler yoluyla veri toplandı. Elde edilen veriler aracılığıyla belirlenen hipotezler sılandı ve analizler sonucunda aşağıdaki bulgulara ulaşıldı.

Araştırma kapsamında belirlenen ilk hipotez “VUCA ile çalışanların iş stres düzeyi arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.” sılandı VUCA ortam algısı ile çalışanların stres düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre sağlık çalışanlarının Covid-19 sürecinde algıladıkları VUCA ortamının çalışanların stres seviyesini arttırdığı ifade edilebilir. Bu durumun tersi de aynı şekilde kabul edilebilir. Bu sonuç literatürdeki diğer çalışmalarla da kıyaslandığında uyumluluk göstermektedir. Yerli literatürde Yurdasever ve Fidan (2020, s. 125) tarafından yapılan çalışmada VUCA ile stres seviyesi arasında anlamlı bir etki tespit edilmiştir. Benzer sonuçlar diğer çalışmalarda da görülmektedir (Dima, Meseşan Schmitz ve Şimon, 2021, s. 2; Meyer, 2021, s. 37-44; Berg, 2022, s. 2).

Araştırmanın ikinci hipotezi “VUCA ile çalışanların tükenmişlik düzeyleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.” test edildiğinde VUCA ortam algısı ile çalışanların tükenmişlik düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, sağlık çalışanlarının Covid-19 döneminde karşılaştıkları VUCA ortamının tükenmişlikleri üzerinde etkisi olduğu ve tükenmişlik düzeylerinin artmasına sebebiyet verdiği ifade edilebilir.

Araştırmanın üçüncü hipotezi “Çalışanların iş stresi ile tükenmişlik düzeyleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.” sılandı VUCA ortam algısı ile çalışanların tükenmişlik düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, sağlık çalışanlarının Covid-19 döneminde karşılaştıkları VUCA ortamının tükenmişlikleri üzerinde etkisi olduğu ve tükenmişlik düzeylerinin artmasına sebebiyet verdiği ifade edilebilir.

istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, sağlık çalışanlarının iş stresi arttıkça tükenmişlik düzeylerinin de artacağı ifade edilebilir. Bu durumun tersi de aynı şekilde kabul edilebilir. Ayrıca elde edilen sonuç literatürdeki diğer çalışma sonuçlarıyla da uyumluluk göstermektedir (Baltacı, 2018, s. 1509; Akdu ve Akdu, 2016, s. 1142; Gürel, 2016, s. 349-364; Yavuz ve Akça, 2018, s. 827-846).

Araştırmanın son hipotezi “VUCA’nın tükenmişlik üzerindeki etkisinde çalışanların stres düzeylerinin aracılık rolü bulunmaktadır.” test edildiğinde VUCA ortam algısının tükenmişlik düzeyleri üzerindeki etkisinde iş stresinin aracı rolünün olduğu saptandı ve H4 hipotezi kabul edildi. Diğer bir ifadeyle, VUCA ortam algısının yüksek olduğu sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeylerinin yükselmesinde iş streslerinin etkili olduğu ve iş stresinin tükenmişliğin ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğu ifade edilebilir.

Araştırmanın bulguları çerçevesinde, özellikle COVID-19 pandemi döneminde daha fazla hissedilen ve sağlık sektörü çalışanlarını yoğunlukla etkileyen VUCA ortamının, çalışan stresi ve tükenmişlik üzerine etkileri tespit edildi. Bu etkilerle baş edebilmek ve sağlık çalışanlarının VUCA dünyasında karşılaşacakları sorunların stres ve tükenmişlikleri üzerine etkilerini en aza indirebilmek için birtakım öneriler geliştirildi. Bunlar;

- Sağlık çalışanlarına stres yönetimi, kriz yönetimi, zaman yönetimi ve takım çalışmasına uyumluluk gibi konularda sürekli eğitimler verilebilir. Bu sayede çalışanların VUCA ortamlarına daha kolay adaptasyonu sağlanabilir.
- VUCA ortamlarıyla baş edebilmek için ekip çalışmasının önemi sağlık yöneticileri açısından kavranmalıdır. Yöneticiler, sağlık çalışanlarının birbirlerini destekleyecek yeni fikir ve yöntemleri paylaşabileceği ve kriz anlarıyla mücadele edebilmek için en iyi çözüm yollarını tartışabilecekleri platformlar oluşturmaya özen göstermelidir.
- Sağlık çalışanlarının değişimlere uyum sağlama kapasitelerinin artırılması ve belirsizliklerle yaşamayı öğrenmeleri sağlanmalıdır.
- Sağlık kurumlarında özellikle VUCA zamanlarında çalışanların esnek çalışmasının önündeki engellerin kaldırılması ve işin yapılış prosedürleri basitleştirilmelidir. Bu sayede çalışanların üzerindeki iş yükleri hafifletilebilir ve stres düzeyleri azaltılabilir.

- Sağlık yöneticileri VUCA zamanlarında sağlık çalışanlarına kriz veya risk durumlarıyla daha etkili mücadele edebilmek için ek kaynaklar ayırabilir, kriz anlarında sorunların daha etkili yönetilebilmesi için risk fonları oluşturulabilirler.
- VUCA ortamlarıyla mücadele edebilmek için bu durumlarda harekete geçmeye hazır, vizyoner, alanında yetkin ve özverili yöneticilerin istihdam edilmesine önem verilmelidir.
- VUCA ortamlarında yöneticiler; çalışan verimliliğini arttırabilmek, stres ve tükenmişlik seviyelerini aşağı çekebilmek için içsel motivasyon unsurlarını kullanabilmeli, yönetsel kararları alırken gayet şeffaf olmalı ve kurum içi iletişime önem vermeliylerdir.
- Son olarak VUCA zamanlarıyla mücadele edebilmek ve bu ortamlarda ortaya çıkan stres ve tükenmişlik problemlerini en aza indirebilmek için yöneticiler; örgütsel bağlılığa önem vermeli, çalışanların örgütünü arkasında hissedebilmesi için örgütsel destek uygulamalarını kullanmalı, gerekirse ek kaynaklar tahsis edip dışsal motivasyon unsurlarına daha fazla yatırım yapılmalıdır.

Sonuç olarak çalışmanın birtakım kısıtları olmasına rağmen, bu araştırmanın sağlık sektöründe ilk olması literatüre önemli katkılar sunması açısından önemlidir. Araştırmanın özellikle Erzincan ilinde faaliyetlerini yürüten bir eğitim ve araştırma hastanesinde yürütülmesi sonuçların genellenebilmesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Bu nedenle araştırma konusu daha farklı hastaneler veya sektörlerde gerçekleştirilerek genellemelerin yapılması sağlanabilir. Kesitsel türde yapılan bu çalışma farklı zaman dilimlerinde toplanan veriler yoluyla boylamsal olarak incelenebilir. Bu sayede daha objektif sonuçlara ulaşım sağlanabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Etik Kurulunun 08/06/2022 tarihli ve 05 sayılı toplantısının 05/11 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

Abidi, S., & Joshi, M. (2018). *The VUCA learner*. California: Sage Publications.

- Akdemir, A., Günaydin, S. C., & İnal, İ. H. (2021). Pandemi sonrası oluşan VUCA ortamının çalışan insan kaynakları kaygı düzeyi ve verimliliği üzerine etkisi. *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 19(40), 347-520.
- Akdu, U., & Akdu, S. (2016). Duygusal emek ve iş stresinin tükenmişlik üzerindeki etkileri: profesyonel turist rehberleri üzerinde bir araştırma. *Journal of International Social Research*, 9(47), 1147-1153.
- Aksoy, A. (2005). Çalışma hayatında stres kaynakları, stres belirtileri ve stres sonuçlarının incelenmesi üzerine bir araştırma. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (49), 457-486.
- Alkoç, Y. K. (2021). Yeni dünya: VUCA dünyası. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(10), 989-999.
- Antonovsky, A. (1979). Health, stress, and coping: New perspectives on mental and physical well-being. San Francisco: Jossey-Bass.
- Ardıç, K., & Polatci, S. (2009). Tükenmişlik sendromu ve madalyonun öbür yüzü: işle bütünleşme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (32), 21-46.
- Arpacıoğlu, S., Baltalı, Z., & Ünübol, B. (2021). COVID-19 pandemisinde sağlık çalışanlarında tükenmişlik, Covid korkusu, depresyon, mesleki doyum düzeyleri ve ilişkili faktörler. *Cukurova Medical Journal*, 46(1), 88-100.
- Aydın, G. Ç., Aytaç, S., & Şanlı, Y. (2021). İşe ilişkin duygular, iş stresi ve tükenmişliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: hemşireler üzerinde bir araştırma. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (80), 1-35.
- Aydoğan, E. (2018). *Örgütsel davranış odaklı yönetsel yaklaşımlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Baltacı, A. (2018). Din görevlilerinin iş doyumunu, iş stresi, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiler: Çok örneklemlerli bir çalışma. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(3), 1509-1536.
- Baran, B. E., & Woznyj, H. M. (2020). Managing vuca: the human dynamics of agility. *Organizational Dynamics*, 50(2), 1-11.
- Berg, S. V. D. (2022). The role of perceived control, social support, and socioeconomic position on the relationship between stress and attitudes towards a VUCA-world in times of COVID-19 (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). University of Utrecht, Utrecht.
- Beyza, E. (2021). Covid-19 sürecinde hastane çalışanlarının yaşadığı duygusal tükenme algıladıkları aşırı iş yükü ile açıklanabilir mi? *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 680-693.
- Can, A. (2017). *SPSS ile bilimsel araştırma süreci nicel veri analizi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Can, H. (1992). *Yönetim ve organizasyon* (2. Baskı). Ankara: Adım Yayıncılık.
- Chauvin, B., Rohmer, O., Spitzstetter, F., Raffin, D., Schimchowitsch, S., & Louvet, E. (2014). Assessment of jobstress factors in a context of organizational change. *European Review of Applied Psychology*, 64(6), 299-306.
- Dellaca, M. (2018). Leading libraries in a VUCA world. *Australian Law Librarian*, 26(3), 134-139.

- Dima, G., Meseşan Schmitz, L., & Şimon, M. C. (2021). Job stress and burnout among social workers in the vuca world of covid-19 pandemic. *Sustainability*, 13(13), 7109.
- Dina B. Bosses (2021, Mart 22). Bosses are clueless that workers are miserable and looking to leave. *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-03-22/bosses-are-clueless-that-workers-are-miserable-and-looking-to-leave#xj4y7vzkg> adresinden erişildi.
- Edelwich, J., & Brodsky, A. (1980). Burn-out: Stages of disillusionment in the helping professions (1. Baskı). New York: Human Sciences Press.
- Efeoğlu, İ. E., & Özgen, H. (2007). İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumunu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: ilaç sektöründe bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 237-254.
- Erdoğan, T., Ünsar, A. S., & Necdet, S. (2009). Stresin çalışanlar üzerindeki etkileri: Bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 447-461.
- Githens, G. (2015). Volatility, uncertainty, complexity and ambiguity (VUCA) [Blog yazısı]. <https://leadingstrategicinitiatives.com/2015/02/27/volatility-uncertainty-complexity-ambiguity-vuca/>
- Güçlü, N. (2001). Stres yönetimi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 91-109.
- Güner, F., Çiçek, H., & Ali, C. (2014). Banka çalışanlarının mesleki stres ve tükenmişlik düzeylerinin iş doyumunu ve yaşam doyumunu düzeyleri ile ilişkisi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3), 59-76.
- Güney, S. (2016). *Davranış bilimleri*. Ankara: Nobel.
- Gürbüz, S. (2021). *AMOS ile yapısal eşitlik modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S. (2021). *Aracı ve düzenleyici etki analizleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürel, E. B. (2016). Duygusal tükenmişlik, iş stresi ve işe bağlılığın iş-aile çatışması üzerindeki etkisi: amprik bir araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 349-364.
- Horney, N., Pasmore, B., & O'Shea, T. (2010). Leadership agility: A business imperative for a VUCA world. *Human Resource Planning*, 33(4), 34.
- Ivancevich, J. M., & Matteson M. T (1996). *Organizational behavior and management*. Chicago: Irwin.
- Izgar, H. (2012). *Endüstri ve örgüt psikolojisi* (3. Baskı). Konya: Eğitim Yayınevi.
- İnal, İ. H., Akdemir, A., & Cihan, S. (2021). Pandemi sonrası oluşan VUCA ortamının çalışan insan kaynakları kaygı düzeyi ve verimliliği üzerine etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 19(40), 347-374.
- Jamal, M. (2005). Personal and organizational outcomes related to job stress and Type-A behavior: a study of Canadian and Chinese employees. *Stress and Health*, 21(2), 129-137.
- Kalaycı, Ş. (2010). SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri (5. baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

- Khan, A. (2021). VUCA and well-being-the challenges and prospects in the new pandemic era. Editorial Advisory Board, 97.
- Kinsinger, P., & Walch, K. (2012). *Living and leading in a VUCA World* [Ders notu]. Thunderbird University.
- Kulkarni, G. K. (2006). Burnout. *Indian Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 10(1), 3-4.
- Lawrence, K. (2013). *Developing leaders in a VUCA environment*. UNC Executive Development web site: <https://www.emergingrnleader.com/wp-content/uploads/2013/02/developing-leaders-in-a-vuca-environment.pdf>
- Maslach, C. (2003). Job burnout: New directions in research and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), 189-192.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99-113.
- Meyer, K. (2021). Stress-und selbstmanagement als schlüsselkompetenzen für eine nachhaltige balance in der VUCA-Welt. K. Meyer (Ed.), *Multimodales stressmanagement* (s. 37-44) içinde. Wiesbaden: Springer.
- Naktiyok, A., & Karabey, C. N. (2005). İşkoliklik ve tükenmişlik sendromu. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 179-198.
- Özer, M. A. (2015). *21. yüzyılda yönetim ve yöneticiler*. Ankara: Nobel.
- Özer, K. (1990). *Duygusal gerilimle baş edebilme*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Özkan, E., Yeşilirmak, S., & Yılık, P. (2022). Covid-19 sürecinde sağlık çalışanlarının algıladıkları sosyal desteğin duygusal tükenme üzerindeki etkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 879-890.
- Pearse, N. J. (2017). Change management in a VUCA world. R. Elkington, M. V. D. Steege, J. Glick-Smith & J. M. Breen (Editörler), *Visionary leadership in a turbulent world* (s.81-105) içinde. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Polat, N. (2008). Hemsirelerde işe bağlı stres ve iş doyumunu: bir eğitim hastanesinde saha çalışması (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Rosch, P. J., & Kenneth, R. P. (1987). Designing workplace stress management programs. L. R. Murphy & R. G. Schoenborn. (Editörler), *Stress management in work setting* içinde. New York: Human Sciences Press.
- Shirom, A., & Melamed, S. (2005). Shirom-Melamed burnout measure (SMBM). <http://www.shirom.org/arie/index.html#> adresinden erişildi.
- Sullivan, J. (2012). VUCA: The new normal for talent management and workforce planning [Blog yazısı]. <https://www.ere.net/articles/vuca-the-new-normal-for-talent-management-and-workforce-planning> adresinden erişildi.

- Sürgevil, O. (2006). *Çalışma hayatında tükenmişlik sendromu: Tükenmişlikle mücadele teknikleri*. Ankara: Nobel
- Tatar, A. (2020). Madde yanıt kuramıyla a iş stresi ölçeği-20'nin geliştirilmesi: güvenilirlik ve geçerlilik çalışması. *Anadolu Psikiyatri Dergisi, 21*, 14-22.
- Ülbeği, İ. D., & İplik, E. (2017). Shirom-Melamed tükenmişlik ölçeğinin güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(1), 19-30.
- Webb, L. (2016). Living in a VUCA world. *Training Journal, 1*(1), 10-12.
- Wilson, M. G., Dejoy, D. M., Vandenberg, R. J., Richardson, H. A., & Mcgrath, A. L. (2004). Work characteristics and employee health and well-being: Test of a model of healthy work organization. *Journal of Occupational and Organizational Psychology, 77*(4), 565-588.
- Wiskow, C., Albrecht, T., & De Pietro, C. (2010). *How to create an attractive and supportive working environment for health professionals*. Geneva: World Health Organization.
- Yanovskaya, A.A. (2021). VUCA dünyasında çalışanların mesleki ve duygusal tükenmişliği. *Ekonominin Sosyal ve Ekosistem Gelişimi İçin Dijital İçerik* (s. 398-400).
- Yavuz, M., & Akca, M. (2018). Çatışma, stres, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti: Medeni durum ve cinsiyete göre farklılıkların incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 10*(2), 827-846.
- Yıldız, E. (2012). Mesleki tükenmişlik ve rehber öğretmenler üzerine bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(33), 37-61.
- Yılmaz, A., & Ekici, S. (2003). Örgütsel yaşamda stresin kamu çalışanlarının performansına etkileri üzerine bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 10*(2), 1-20.
- Yurdasever, E., & Fidan, Y. (2020). KOMB (VUCA) Dünyası ve yeni liderlik becerileri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9*(2), 1638-1664.
- Yurdasever, E., & Fidan, Y. (2020). Yöneticilerde yeni liderlik becerileri ile stres ilişkisi: KOMB (VUCA) ve öz yeterlilik etkileşimi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8*, 119-130.
- Zacher, H., & Rudolph, C. (2021). Diferencias individuales y cambios en el bienestar subjetivo durante las primeras etapas de la pandemia COVID-19. *Psicólogo estadounidense, 76*, 50-62.

İŞYERİ MANEVİYATINA MANEVİ GEÇİŞTİRME KAPSAMINDA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Yaprak KALAFATOĞLU¹

Öz

Bu çalışmanın amacı işyeri maneviyatına yönelik manevi geçiştirme kapsamında bir eleştiri sunmaktır. Manevileştirme ve psikolojik kaçınma boyutlarından oluşan manevi geçiştirme kavramı bireyin sorunlarıyla yüzleşmekten kaçarak manevi uygulamaların arkasına sığınması şeklinde tanımlanabilir. Çalışmada manevi geçiştirme sistematik literatür taraması ile analiz edilmiş, kişilik özellikleri gibi bireysel öncülleri ve olumsuz yaşam deneyimleri, kültür, aile gibi durumsal öncülleri olduğu görülmüştür. Bununla birlikte manevi geçiştirmenin bireysel, sosyal ve toplumsal sorunlarla ilişkisi tespit edilmiştir. Bağlamından koparılmış manevi uygulamaların ve bireyin diğer ihtiyaçlarını göz ardı eden bakış açısının manevi geçiştirme oluşturabileceği tahmin edilmektedir. İşyeri maneviyatını geliştirmeye yönelik uygulamaların çalışana ve örgüte fayda sağlayacak biçimde bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Bu çalışmanın manevi geçiştirme konusunda ilk Türkçe araştırma olması açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Maneviyat, İşyeri Maneviyatı, Manevi Geçiştirme

JEL Kodları: M10, M19

A CRITICAL APPROACH TO WORKPLACE SPIRITUALITY IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL BYPASS

Abstract

This study aims to present a critique of workplace spirituality within the scope of spiritual bypass. The concept of spiritual bypass, which consists of spiritualization and psychological avoidance dimensions, can be defined as the individual's hiding behind spiritual practices by escaping from facing his problems. In the study, the spiritual bypass was analyzed with a systematic literature review, and it was seen that it had individual antecedents such as personality traits, and situational antecedents such as negative life experiences, culture, and family. In addition to this, the relationship of the spiritual bypass with individual, social and societal problems has been determined. It is predicted that spiritual practices that are decontextualized and the perspective that ignores the other needs of the individual can create a spiritual bypass.

Keywords: Spirituality, Workplace Spirituality, Spiritual Bypass

JEL Codes: M10, M19

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İşletme Fakültesi, yaprak.kalafatoglu@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8241-3444>

GİRİŞ

Günümüzde insanlar hayatlarını idame ettirecek kadar bir gelire sahip olmak için çalışmanın ötesinde, yaptıkları işte bir anlam bulma arayışındadır. Zira işyerinde geçen süre zamanımızın büyük bir bölümünü almaktadır. TDK'ye göre manevi “görülmeyen, duyularla sezilebilen, ruhani, tinsel, maddi karşıtı” anlamlarına gelmektedir. Maneviden türemiş maneviyat kavramı ise anlam ve amaç, ilişki ve bağlılık, ahlaki davranış ve etik temaları ile açıklanabilir (Holloway, 2015). Dünya'nın ruhsal bir kriz yaşıyor olması bireyin yaşamında anlam bulamamasına ve tüketim kültürünün oluşturduğu hayal kırıklığına sebep olmaktadır. İnsanların daha anlamlı bir hayat kurabilmesi için ruhsal bir uyanış gerektiği düşünülmektedir (King, 2011).

İşyeri maneviyatına yönelik ilgi son 20 yılda oldukça artmıştır. Bunda sıklıkla atıf alan Mitroff ve Denton'ın (1999) araştırmasının payı vardır. Kıdemli yetkili ve insan kaynakları yöneticilerinin maneviyatla ilgili görüşlerinin alındığı çalışmalarında maneviyat bireyin bütünüyle kendisi, diğerleri ve evrenle bağlantılı olma duygusu olarak tanımlanmıştır. Tek kelime ile ifade etmek gerekirse maneviyat karşılıklı bağlılık anlamına gelir (Mitroff ve Denton, 1999).

İşyeri maneviyatı, bir kültürde çalışanların işlerinde aşkınlık deneyimini teşvik eden, şevkat ve neşe duyguları sergileyecek şekilde bağlanmalarını sağlayan bir kurumsal değerler çerçevesidir (Giacalone ve Jurkiewicz, 2003, s.13) İşyeri maneviyatına dair bireysel, örgütsel ve etkileşimsel boyutta üç anlayış bulunmaktadır. Bireysel düzeyde, işyeri maneviyatı, kişinin kendi manevi ideallerinin ve değerlerinin iş ortamına dahil edilmesidir. Örgütsel düzeyde işyeri maneviyatı ise kültür ve iklim yoluyla çalışanı etkiler. Bireyin manevi değerlerinin örgütsel davranışa yansımaları ve karşılaştığı olaylara tepkisi bireysel düzeye, bireyin örgüt ortamındaki manevi değerlere yönelik algısı ise örgütsel düzeye örnek verilebilir. Son olarak işyeri maneviyatı bireyin manevi değerleri ile örgütün manevi değerlerinin birbirini etkilemesi şeklinde, etkileşimsel bir düzeyde de görülebilir (Kolodinsky, Giacalone ve Jurkiewicz, 2007).

İşyerinde din ve maneviyat konusunun temeli Sanayi Devrimi sırasında gelişen Protestan iş Etiği ve 19.yüzyıl sonlarında Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde oluşan “İşyerinde İnanç hareketi” ne dayanmaktadır. İşyerinde İnanç hareketi, dinin önemine, toplum ve iş için değerine odaklanır ve maneviyatın bireysel ve örgütsel faydalı etkileri olduğunu öne sürer. Maneviyat ve din birbiriyle ilişkili ve yakın kavramlar olmasına rağmen bazı açılardan farklılaşır. Din, kurallar ve ritüeller içeren kolektif bir deneyimken, maneviyat bireyseldir (Mattis, 2000).

Mitroff ve Denton (1999)'un çalışmasında, yöneticiler işyerinde dinin uygunsuz bir ifade biçimi ve konu olduğunu buna karşın maneviyatın ise gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Örgütlü ve toplumsal olan dinin aksine maneviyat oldukça bireysel ve kişiseldir. Maneviyat tüm evreni yöneten üstün bir gücün

olduğuna dair temel inançtır. Buna göre evrende her şeyin ve herkesin bir amacı vardır. Her şey birbiriyle bağlantılıdır ve birbirini etkiler. Buna karşılık bazı araştırmacılar din ve maneviyat arasında çok keskin bir ayırım yapmaz ve işyerinde saygılı çoğulculuk ilkesinin benimsenmesini önerir. Hicks'e (2003) göre örgütler çalışanlarının dini, manevi, kültürel ve politik yükümlülüklerini ifade etmelerine izin vermelidir ancak bu yükümlülükler zorlamama, ayırtmama ve taraf tutmama gibi normlarla sınırlandırılmalı ve kâr amaçlı girişimin gereklerini karşılamalıdır.

Krishnakumar ve Neck (2002) maneviyata yönelik içsel, varoluşsal ve dini olmak üzere üç yaklaşım öne sürmüştür. İçsel yaklaşım maneviyatın herhangi bir dışsal faktöre bağlı kalmaksızın bireyin anlam arayışıyla ortaya çıktığını ifade ederken; varoluşsal yaklaşım ise “bu işi neden yapıyorum?”, “bu örgütte olmamın bir nedeni var mı?” gibi sorulara yanıt olarak ortaya çıkar. Dini yaklaşıma göre maneviyat belirli dini kurallara göre oluşur. Örneğin İslami İş Etiği çalışanların örgütlerine bağlılığını, yardımlaşmayı ve cömertlik gibi özellikleri vurgular. Budizm ise çok çalışma ve adanmışlığın bireyin hayatını ve kurumunu etkilediğini, böylece hayatı ve işi zenginleştirdiğini öne sürer. Manevi Özgürlük Modeline göre işyerinde maneviyat güçlendirildiğinde çalışanlarda sezgi ve yaratıcılık, dürüstlük ve örgüte güven, bireysel tamamlanma ve bağlılık oluşabilir ve bu örgütün performansını artırabilir.

Felsefe ve teolojiye dayanan işyerinde maneviyat ve din kavramı örgüte bağlılık, iş tatmini, performans ve üretkenlik gibi değişkenlerle olumlu ilişki göstermiş ve maneviyat ve din psikolojisi alanına yeni çalışmalar kazandırmıştır (Benefiel, Fry ve Geigle, 2014).

Son zamanlarda işyeri maneviyatı örgütsel davranış alanında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. İşyeri maneviyatının örgüt performansı (Garcia-Zamor, 2003), örgüte bağlılık (Rego ve Cunha, 2008), sürdürülebilirlik (Rezapouraghdam, Alipour ve Arasli, 2019) gibi değişkenleri yordadığı bulunmuştur. Turizm sektöründe yapılan bir başka araştırmada işyeri maneviyatının etik iklim ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisinde ara değişken rolü tespit edilmiştir. Bu sonuç, yöneticiler işyerinde insani bir çalışma ortamı oluşturarak maneviyatı geliştirdiğinde, çalışanların işlerinde anlam bulup potansiyellerini keşfetmek için çeşitli özelliklerini işyerine taşıyabildikleri şeklinde yorumlanmıştır (Haldorai, Kim, Chang ve Li, 2020).

Yukarıda belirtilen olumlu etkilerine rağmen, bağlamından kopmuş maneviyatın kimi zaman bireylere ve örgütlere zarar verebileceğine ilişkin görüşler vardır. Bireyin yaptığı işi anlamlandırması yaşamına ve örgüte fayda sağlayabilir, ancak kimi zaman benmerkezcilikle de sonuçlanabilir. Örneğin Pattnaik ve Jena (2020)'nin araştırmasında, işinde anlam bulma skorları yüksek olan bir grup çalışanın, yöneticileri, astları, çalışma arkadaşları ve aile üyeleriyle mülakatlar yapılmıştır. Bulgular, işin anlamlılığı

belli bir düzeyi aştığında, bu durumun mükemmeliyetçilik sebebiyle yapılan işte zaman kaybı, işleri delege etmeme, takım çalışmasında sorunlar, gerçekçi olmayan hedefler koyma ve bozulan iş-aile dengesi ile sonuçlanıp bireye, çevresine ve örgüte zarar verdiğini göstermiştir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde işyeri maneviyatı kavramı, kavrama getirilen eleştirilerle birlikte incelenecektir. Maneviyatın ilişkili olduğu ve olumsuz sonuçlar doğurabilen bir kavram da manevi geçiştirme. Birey, sorunlarından veya yarım bıraktığı işlerden kaçmak için maneviyatı bir geçiştirme aracı olarak kullanabilir. Manevi geçiştirme, kavramın kurucusu olan Welwood (1984) tarafından çözümlenmemiş duygusal sorunlar, psikolojik yaralar ve yarım kalmış gelişim görevlerinden kaçınmak veya yan çizmek için manevi fikirleri ve uygulamaları kullanma eğilimi olarak tanımlanmıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde manevi geçiştirme kavramı ele alınacak ve birey ve grup davranışlarında oluşturabileceği olumsuz sonuçlar tartışılacaktır. Ardından manevi geçiştirme konusunda yapılan araştırmalar sistematik literatür taraması ile analiz edilecektir.

İşyeri Maneviyatı

Bu bölümde öncelikle işyeri maneviyatı tanımlanacak ardından kavrama getirilen eleştiriler incelenecektir.

İşyeri maneviyatı örgütsel maneviyatın bir boyutu olarak tanımlanır. Örgütsel maneviyat, işyeri maneviyatı ve bireysel maneviyatı içeren daha geniş bir kavramdır ve örgütün değerleri, uygulamaları ve söylemleri sonucu oluşan örgütsel kimliğidir (Rocha ve Pinheiro, 2021). Örgütsel maneviyat, kişisel, örgütsel ve etkileşimsel düzeyde tanımlanmaktadır. Kişisel düzey, bireyin manevi değerlerinin işyerine aktarılmasını belirtir ve içsel, dini veya varoluşçu görüşe göre örgütsel maneviyatı açıklar. Örgütsel düzeydeki tanımlar bireyin örgüt kültürü ve iklimindeki manevi değerleri algılamasıyla ilgilenirken, kişisel değerler ile örgütsel değerler arasındaki etkileşim ise örgütsel maneviyatın etkileşimsel tanımını oluşturmaktadır (Çakıroğlu ve Altınöz, 2018).

İşyeri maneviyatıyla ilgili 1994 ve 2004 yılları arasında yapılan çalışmaları inceleyen Sheep (2006) bu çalışmalarda kavrama ilişkin dört ortak boyutu sıralamıştır: bireyin işyeriyle bütünleşmesi, işi anlamlandırma, öz-aşkınlık ve büyüme/gelişme. Bireyin işyeriyle bütünleşmesi, çalışanın yalnızca fiziksel değil maneviyatıyla birlikte tüm varlığını işyerine taşıması anlamına gelir. İş anlamlandırma, bireyin yaptığı işle yaşam amacı arasında bir bağlantı kurmasıdır. Öz-aşkınlık, bireyin başkaları, doğa veya yüce bir güç gibi kendisinden daha üstün bir şeyle bağlantı kurmasıdır. Diğer üç boyutla ilişkili olan büyüme/gelişme ise bireyin işyerinde potansiyelini gerçekleştirebilmesidir.

Çakır Berzah ve Çakır (2015) işyerinde maneviyat yaklaşımının kendi içinde çelişen yönlerini ele almıştır. Kavramın çıkış noktası uzun saatler boyunca çalışan ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayamayan bireylerin kendilerine yabancılaşmaları ve bu sorunu manevi ihtiyaçlarını karşılayarak giderebilecekleri düşüncesidir. Çalışanları olumsuz etkileyen koşulları sunan ve değiştirme gücüne sahip olanlar yöneticilerken, çözüm, çalışanların bu olumsuz koşullara yönelik tutumlarını değiştirmek şeklinde sunulmaktadır. Ayrıca işyerinde maneviyatın örgütlere verimlilik ve daha çok kar getirmeyi hedeflediği ancak bunu sanki çalışanların ruhsal ihtiyaçlarını karşılamaya önem veriyormuş gibi yapıldığı öne sürülmektedir. Çalışanları maddi hedefler yerine anlam bulmaya yönlendiren kavram, yöneticiler veya işverenlere daha az kar etme veya çalışanlara daha iyi koşullar sunma gibi bir sorumluluk yüklediği için eleştirilmektedir (Çakır Berzah ve Çakır, 2015).

Örgev ve Günelan (2011) insanı daha iyi anlama ve insan doğasına uygun iş ortamı oluşturma yaklaşımını benimseyen teorilere ve Hawthorne Araştırmaları gibi çalışmalara rağmen, yöneticilerin çalışanları Bilimsel Yönetim İlkeleri çerçevesinde görmeye devam ettiklerini öne sürmektedir. İşyeri maneviyatına getirilen eleştirilerin ise, örgütün hedefleri için çalışanlardan fiziksel ve zihinsel açıdan faydalanan işletmelerin, çalışanların maneviyatlarını da aynı amaç için kullanması konusunda uzlaştığını belirtmiştir. Araştırmacılar “Karlılık maneviyat yoluyla nasıl artırılabilir” yerine “işletmeler insanın manevi ihtiyaçlarına uygun hale nasıl getirilebilir?” (s.61) sorusunun daha etik bir yaklaşım olacağını savunmaktadır.

İşyeri maneviyatına yukarıda getirilen eleştiriler, örgütlerin gerçek anlamda çalışanların manevi ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmaması üzerinedir. İşyeri maneviyatı söylemleri ve uygulamalarının ortaya çıkartabileceği bir başka durum da manevi geçiştirmedir. Bir sonraki bölümde kavram anlatılacaktır.

Manevi Geçişirme

Bu bölümde öncelikle manevi geçişirme kavramı tanımlanacak ve belirtileri incelenecektir. Daha sonra manevi geçiştirme ile ilişkili olduğu kavramlar incelenecektir.

Manevi geçişirme, bireylerin, psikolojik veya ilişkisel yaraları sonucu oluşan acıyı inkâr ederek veya bu acının bilincinde olmadan manevi uygulamalara yönelmesiyle ortaya çıkan bir savunma mekanizmasıdır. (Fossella, 2011). Psikolojik savunma mekanizmaları toplum tarafından kabul görmek ve aidiyet hissetmek için kullanılan ve benliği tehditlere karşı koruyan sağlıklı adaptasyonlardır. Ancak bir savunma mekanizması gereğinden fazla kullanıldığında uyumu bozan ve zararlı bir hale gelebilir. (McWilliams, 2011).

Manevi geçişirme, bireyler eksik kalan işleriyle yüzleşmekten kaçınmak için manevi inançlarını, uygulamalarını ve deneyimlerini kullandıklarında ortaya çıkar. Zihinde, bedende, ilişkilerde veya duygularda çözümlenmemiş sorunlar manevi sıkıntılar oluşturabilir. Bu sıkıntıların çözümü yalnızca maneviyata yönelerek değil, iyileşme süreci ruhsal, bilişsel, duygusal, kişilerarası ve fiziksel seviyeleri de içerdiğinde gerçekleşebilir. Bütüncül bir yaklaşım yerine yalnızca maneviyata odaklanmak, bireyin sorunlarıyla başa çıkmasını engelleyebilir (Cashwell, Bentley ve Yarborough, 2007).

Manevi geçişirmenin birçok belirtisi olabilir. Bireyin duygularından kaçınması, öfkelenmekten korkması, mantığa fazlasıyla odaklanması, insanın karanlık tarafını inkâr etmesi ve olayların olumlu taraflarını abartması, bireysel semptomlardır. Bireyler arası semptomlar ise ilişkisel sorunlar, cinsel bozukluklar, negatif insanlardan kaçınmak, narsizm, başkalarına sınır koyamama ve gereğinden fazla şefkat gösterme şeklinde tanımlanmıştır. Sorumluluklardan kaçınma, doğaüstü güçlere fazlasıyla atıfta bulunma ve bireyin bedenine yabancılaşması ise diğer belirtilerdir (Picciotto ve Fox, 2018).

Yukarıdaki semptomlardan yola çıkarak günümüzde sosyal medyada sıklıkla rastladığımız toksik pozitifliği de manevi geçişirme kapsamında ele alabiliriz. Üzücü veya zorlayıcı bir deneyimden sonra bireyin olumsuz duygular yaşaması, iyileşmesi için gerekli ve sağlıklı bir aşamadır. Bireyin bu olumsuzlukları göz ardı etmesi, zorlayıcı deneyimlerden kaçınması, sıradan olayları abartarak hep pozitif düşünce ve duygu hissetme zorunluluğu duyması, manevi geçişirmenin belirtileri olabilir.

Manevi geçişirme ile ilgili deneysel çalışma sayısı oldukça azdır. Fox, Cashwell ve Picciotto (2017) kavramı “zor duygulardan veya deneyimlerden kaçınmanın veya bunları geçişirmenin önünü açan, psikolojik ihtiyaçlara karşı manevi inançlara, duygulara veya deneyimlere ağırlık verme veya abartma eğilimi tarafından geliştirilen savunmacı bir psikolojik duruş” (s.275) olarak tanımlamıştır. Oluşturdukları Manevi Geçişirme Ölçeği-13 ile kavramı psikolojik kaçınma ve manevi anlamlandırma isimli iki boyut ile ele almışlardır. Psikolojik kaçınma zor duygu, deneyim veya durumlardan manevi inançlar ve varsayımlar yoluyla uzaklaşmayı belirtir. Manevi anlamlandırma ise sıradan durumlara değer biçme ve ona manevi anlam yükleyerek abartma demektir. Maneviyat ve manevi geçişirmenin birbiriyle olumlu yönde ilişkili bulunduğu bu araştırmada maneviyat ve manevi aşkınlık, stres, kaygı ve depresyonu olumsuz yönde etkilemiştir. Psikolojik kaçınma depresyonla olumsuz yönde ilişkiliyken, manevi geçişirme kaygı ile, manevi anlamlandırma ise hem kaygı hem stres ile olumlu yönde ilişkilidir. Ayrıca manevi geçişirme ve boyutlarının bireyin sorunlarıyla yüzleşmekten kaçınmasını ifade eden “erteleyen sorun çözme” stiliyle olumlu yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Kısaca maneviyat, psikolojik iyi oluş halini olumlu etkilerken, manevi geçişirmenin çoğu zaman psikolojik sıkıntıları artırdığı anlaşılmıştır. Araştırmacılar, manevi

geçişirmenin, sorunları kabullenmek yerine sorunlardan kaçınmak için maneviyatı kullanan bir savunma mekanizması olduğunu öne sürmüştür (Fox, vd., 2017).

Yukarıdaki araştırmada manevi geçişirmenin boyutlarından olan psikolojik kaçınmanın depresyonla olumsuz ilişkisi, manevi geçişirmenin kısa süreli olumlu etkiler gösterebileceğini düşündürmektedir. Düşük öz-saygı, sosyal yalıtım veya çeşitli duygusal sorunlarla başa çıkmak yerine, manevi uygulamalarla rahatlama çalışmak kısa süreli bir çözüm olabilir. Ruhsal inziva kampı dönüşü başlangıçta kendini iyi hisseden bireyin, kısa bir süre sonra sorunlarıyla tekrar karşı karşıya kalması buna bir örnektir (Raab, 2019). Manevi geçişirmenin kısa süreli rahatlama sağlaması, bir yerimiz ağrıdığı anda aldığımız ağrı kesicinin etkisi ile benzerlik gösterir (Masters, 2010). İlaç o anda sorunumuza çare olabilir ancak gerçek nedene odaklanmadığı için bizi tedavi edemez.

Manevi geçişirme bireyin önemli bireysel ve bireyler arası problemlerini görmesini engeller. Başlangıçta kaygı veya düşük öz-saygıyı gidermek hedeflense de zamanla bireyin gerçeklikten kopmasına neden olabilir ve bu durum bireyin manevi gelişimini engeller. Zira birey inkâr veya çeşitli savunma mekanizmaları ile sorunlarını görmezden gelebilir. Manevi geçişirme göstergeleri şunlardır: mükemmellik ve iyilik yapma zorunluluğu arayışı, istenmeyen veya acı veren duygu ve düşüncelerden kaçınma, bireyselleşme korkusu ve sorumluluktan kaçınma, ilişkilerde yakınlıktan kaçınma, manevi saplantı, karizmatik bir lidere körü körüne bağlılık, manevi narsizm ve ego şişmesi ve kendi sorunlarından kaçış (Sheridan, 2017).

Bu araştırmada yazında oldukça az ele alınan manevi geçişirme kavramı aşağıdaki araştırma soruları kapsamında incelenecektir:

- 1) Manevi geçişirmenin bireysel ve durumsal öncülleri nelerdir?
- 2) Manevi geçişirmenin çıktıları nelerdir?

YÖNTEM

Analiz

Bu çalışmada kullanılan yöntem sistematik literatür taramasıdır. Sistematik literatür taraması için bir kavram hakkında belli kriterler belirlenerek benzer yöntemleri kullanan tüm çalışmalar incelenir (Karaçam, 2013; Moher vd., 2015). Bu çalışmada Kitchenham'ın (2004) öne sürdüğü planlama, yürütme ve raporlamadan oluşan üç basamaklı sistematik literatür taraması yöntemi kullanılmıştır:

- 1- Planlama: Literatür taraması ihtiyacının belirlenmesi ve tarama protokolünün geliştirilmesi (araştırma sorularına karar verilmesi, taramada kullanılan anahtar kelimelerin belirlenmesi)
- 2- Yürütme: Araştırmanın tanımlanması, çalışmaların seçimi, çalışma kalitelerinin değerlendirilmesi, yayınların analiz edilmesi, yayınların sentezi (bütünleşik bir anlam çıkarma)
- 3- Raporlama: Bulguların raporlanması.

Manevi geçişirme konusunda Türkçe bir makaleye rastlanmaması araştırmaya yönelik ihtiyacı göstermiştir. Kavramı tanımlayabilmek için öncülleri ve çıktıları sorgulamak, araştırma sorularının temelini oluşturmuştur. Çalışmada psikoloji ve örgütsel davranış alanında yayımlanan dergiler incelenmiştir. Araştırmaların dahil edilme kriterleri bir sonraki kısımda anlatılmıştır.

Verilerin Toplanması

Bu araştırmada üç kriter belirlenerek literatür taraması yapılmıştır. Manevi geçişirme (spiritual bypass) anahtar kelime, başlık ve özet bölümlerinde aranmış ve yalnızca belirlenen veri tabanları incelenmiştir (Bkz. Tablo 1.). Bu veri tabanlarının seçilme nedeni nitelikli yayınları içermesi ve birçok literatür taramasında kullanılmasıdır. Bununla birlikte, seçilen yayınlar nitel veya nicel bir araştırma yöntemi kullanan çalışmalardır. Ayrıca yalnızca konferans bildirimleri ve hakemli dergilerde yayınlanan makaleler çalışmaya dahil edilmiştir. Son olarak sadece psikoloji ve sosyal bilimler alanlarındaki araştırmalar taranmış ve bu araştırmalardan psikoloji ve örgütsel davranış alanında yapılmış olanlar analize dahil edilmiştir. Psikolojinin bağımlılık tedavisi gibi spesifik alanlarda klinik yöntemler kullanılarak yapılan çalışmaları ise kapsam dışında tutulmuştur. Ağustos 2022’de yapılan literatür taraması sonucu 16 makaleye ulaşılmıştır.

Tablo 1: Literatür taramasında aranan veritabanları ve seçilen yayınlar

Veritabanı	Hakemli Yayınlar	Seçilen Yayınlar
Scopus	31	7
Web of Science	23	3
Taylor & Francis	27	4
Springer	49	1
Ulakbim	1	1
Sobiad ve Emerald	0	0
Toplam	131	16

Not: Veritabanları Ağustos 2022 tarihinde taranmıştır.

Veri toplama sürecinde doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi, konunun seçimi, dokümanın ayrıntılı incelenmesi, içerik analizi, veriyi raporlama ve çalışmanın yayınlanması aşamalarından oluşur (Kıral, 2020). Çalışmaya dahil edilen araştırmalar, araştırmannın yazarı ve yılı, alanı, yöntemi, amacı ve atıf sayısı başlıklarından oluşan tabloda raporlanmıştır (Aydın ve Kılıç Mocan, 2019).

BULGULAR

Manevi geçiştirme alanında yayınlanan araştırmaların çoğunun ABD’de yapıldığı gözlenmiştir. Türkçe veya Türk örnekleme üzerinde yapılan bir araştırma görülmemiştir. Yalnızca TR Dizin’de taranan uluslararası bir dergide, yabancı yazarlar tarafından yayımlanmış bir ölçek uyarlama çalışmasına rastlanmıştır.

Analiz sonucunda ulaşılan 16 makaleden yedisi nitel, dokuzu nicel yöntemle 2007 ve 2022 yılları arasında yazılmıştır. Araştırmaların ruh sağlığı, psikolojik danışmanlık, kültürlerarası psikoloji gibi alanlarda yoğunlaştığı görülmüş, örgütsel davranış alanında yapılan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmaların, kavramı tanımlama, psikolojik değişkenlerle ilişkisini inceleme, manevi geçiştirme ölçeği uyarlama, manevi geçiştirmeyi çeşitli yöntemlerle çözümlene hedefi olduğu görülmüştür. Çalışmaların alan, yöntem, amaç ve atıf sayısı bilgilerine Tablo 2’den ulaşılabilir.

Tablo 2: Manevi geçiştirme hakkında yazılmış kavramsal ve empirik çalışmalar

Yazarların Adı ve Yılı	Çalışmanın Alanı	Çalışmanın Yöntemi	Çalışmanın Amacı	Atıf sayısı*
Ahmad, McLaughlin ve Weisman de Mamani, 2022	Din ve maneviyat psikolojisi	Nicel	Manevi geçiştirmeyi ABD’de yaşayan Müslüman örnekleminde incelemek.	1
Sherrel ve Simmer-Brown, 2017	Genel Psikoloji	Nitel	Manevi geçiştirmenin bilinçli farkındalık akımı içindeki yerini incelemek.	26
Fox vd., 2020	Klinik psikoloji	Nicel	Manevi geçiştirmenin dini bağlılık, maneviyat, tanrıya yönelik tutum, sağlıkla ilgili yardım arayışı tutumu ile ilişkisini incelemek.	20
Fox, Cashwell ve Picciotto, 2017	Klinik psikoloji	Nicel	Manevi geçiştirme ölçeği geliştirmek.	72
Motiño vd., 2021	Kültürlerarası psikoloji	Nicel	Kültürün manevi geçiştirmeye etkisini araştırmak.	10
Picciotto vd., 2018	Kültürlerarası psikoloji	Nicel	Manevi geçiştirme ölçeğini Brezilya kültürüne uyarlamak	8

Taylor vd., 2021	Kültürlerarası psikoloji	Nicel	Manevi geçişirme ölçeğini Kore kültürüne uyarlamak	1
Toussaint vd., 2021	Kültürlerarası psikoloji	Nicel	Manevi geçişirme ölçeğini Hindistan kültürüne uyarlamak	5
Cashwell, Bentley ve Yarborough, 2007	Psikolojik danışmanlık	Nitel	Manevi geçişirmeyi vaka örnekleri ile tanımlamak.	123
Cashwell, Glosoff ve Hammond, 2010	Psikolojik danışmanlık	Nicel	Manevi geçişirmenin duyguları bastırma, narsizm, bilinçli farkındalık ve kaygı ile ilişkisini incelemek.	84
Clarke, Giordano, Cashwell ve Lewis, 2013	Psikolojik danışmanlık	Nitel	Manevi geçişirmeyi motivasyonel görüşme yöntemiyle çözümlmek.	50
Picciotto ve Fox, 2018	Psikolojik danışmanlık	Nitel	Klinik ortamda görüşmeler yapan uzmanların manevi geçişirmeyle ilgili görüşlerini ve tedavi yöntemlerini tespit etmek.	26
Fox ve Picciotto, 2019	Psikolojik danışmanlık	Nicel	Manevi geçişirmenin maneviyat ve psikolojik sıkıntılar ilişkisindeki aracı değişken rolünü incelemek	20
Avent Harris, 2021	Ruh sağlığı	Nitel	“Siyah Süper Kadın” fenomenini manevi geçişirme kapsamında incelemek.	17
Picciotto, Fox ve Neto, 2018	Ruh sağlığı	Nitel	Manevi geçişirmenin sebeplerini ve sonuçlarını anlamak.	24
Avent, 2016	Yaratıcılık ve ruh sağlığı	Nitel	Manevi geçişirmeyi yaratıcı bir müdahale ile çözümlmek.	16

*Mayıs 2023 Google Scholar atf sayısı gösterilmiştir.

Sistemik literatür taraması sonucunda, manevi geçişirmenin bireysel öncüllerinin maneviyat, bilinçli farkındalığın düşük olması, duygu körlüğü, narsizm, manevi arayış, acıdan kaçınma, olumsuz duyguları bastırma ve kişilik özellikleri; durumsal öncüllerinin ise aile, sosyal çevre, kültür, kalıp yargılar ve dezavantajlı büyüme ortamı olduğu anlaşılmaktadır.

Dinsel baş etmenin, bireyi manevi ve psikolojik açıdan geliştiren ve bireye fayda sağlayan çeşitli yolları olduğu gibi bireye zarar da verebileceğini öne süren ve manevi geçişirmeyi bu uyumsuz baş etme şekillerinden biri olarak ele alan Avent (2016) maneviyatla her sorunu çözebileceğini sanmanın manevi geçişirmenin göstergesi olduğunu öne sürmüştür.

Cashwell, Glosoff ve Hammond (2010) yaptıkları bir araştırmada, manevi geçiştirmeyi üniversite öğrencileri üzerinde dolaylı olarak ölçmüş; maneviyat, bilinçli farkındalık, duygu körlüğü ve narsizmin kaygı ve depresyon ile ilişkisini incelemiştir. Bu araştırmada, yüksek düzeyde maneviyata eşlik eden düşük düzeyde bilinçli farkındalık, yüksek düzeyde duygu körlüğü ve yüksek düzeyde narsizmin, manevi geçiştirmenin göstergeleri olacağı varsayılmıştır. Bulgulara göre bu üç değişkenin kaygı ve stres düzeylerinde maneviyatın ötesinde ve üzerinde etkileri vardır. Bu araştırma, literatürde sıklıkla kaygı ve depresyonla ters yönde ilişki gösterdiği belirtilen ve faydalarına odaklanılan maneviyatın, manevi geçiştirmeye bir arada analiz edilmesinin daha doğru sonuçlar vereceğine işaret etmektedir.

Picciotto, Fox ve Neto (2018) manevi geçiştirmeyi bireyin çözümlenmemiş psikolojik sorunlarından kaçınarak maneviyata sığınması ve sonuçta utanç, kaygı veya uygunsuz hareketleri fazlasıyla tolere etmesi şeklinde tanımlamıştır. Örneklemin sekiz katılımcıdan oluştuğu bu nitel çalışmada katılımcılara manevi sığınma ile ilgili açık uçlu sorular sorulmuş ve içerik analizi sonucunda manevi geçiştirmenin oluşumu ve manevi geçiştirmenin etkileri isimli iki tema ortaya çıkmıştır. Manevi geçiştirmenin manevi arayış, olumsuz duyguları bastırma veya aile etkisiyle ortaya çıktığı, acıdan kaçınma veya sosyal çevre etkisi gibi nedenlerle oluştuğu görülmüştür. Katılımcılardan bazıları manevi geçiştirmenin, sorunlarla kısa süreli başa çıkmayı sağlayacağından bahsetmiştir. Bireyler manevi geçiştirme yaptıklarını kimi zaman yaşadıkları somut deneyimlerle kimi zaman da yakın çevrelerinin kendilerini sorgulamasıyla fark etmiştir. Manevi geçiştirme bazen bireyin kendisi, bazen de profesyonel yardım ile çözümlenmiştir. Bulgulara göre, manevi geçiştirmeyi çözümledikten sonra bireyler yalnızca maneviyata odaklanmak yerine iş, aile, arkadaşlık ve maneviyat gibi alanları dengeli bir şekilde yaşadıkları daha bütüncül bir yaklaşımı benimsemiştir.

Olumsuz bir deneyimin ardından bireyin maneviyat veya dine yönelmesi onun daha iyi hissetmesini sağlayabilir. Ancak bireyin psikolojik sorunu veya travmasıyla yüzleşmek yerine maneviyatı sığınacak tek liman olarak görmesi manevi geçiştirme yaptığı anlamına gelir. Kültür, ortak inanç ve değerler sistemi olduğundan manevi geçiştirmeyi etkileyebilir. Motiño vd. (2021) yaptıkları araştırmada, kültürü, manevi geçiştirmenin durumsal öncülü olarak ele almış ve manevi geçiştirmeyi iki ayrı kültürde karşılaştırmıştır. Bu kültürler, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı ve bireylerin daha seküler olduğu İspanya ile dini uygulamaların gündelik yaşamda daha çok yer aldığı Honduras'tır. Her iki grup algılanan sosyal destek ve stresli yaşam olayları açısından birbirine benzer skorlar elde etmiş, manevi geçiştirme boyutunda ise farklılaşmıştır. Maneviyat ve dinin daha etkili olduğu Honduras örneğinde manevi geçiştirme daha fazla görülmüştür. Her iki grupta da daha yaşlı ve dini faaliyetlerle daha çok ilgilenen bireylerin manevi geçiştirmede daha çok bulunduğu anlaşılmıştır. İlginç olan ise Honduras örneğinde daha çok sosyal destek ve daha düşük sayıda stres kaynağının manevi geçiştirmeyi açıklamasıdır. Bu durum Motiño vd.

(2021) tarafından, manevi geçişirmenin Honduras gibi daha dindar toplumlarda, seküler toplumlara göre daha olumlu değerlendirilmiş olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Yazında daha az araştırılan ve dindarlığın yüksek olduğu bir başka grup da Siyahlardır. Ayrımcılık ve ırkçılık gibi risk faktörlerinin dışında Siyah kadınlar üzerindeki roller psikolojik açıdan yıpratıcı olabilir. Siyah Süper Kadın Fenomeni, Siyah kadınların duygularını ifade etmeden bakım verme, para kazanma, güçlü olma ve toplumun sosyal beklentilerini yerine getirme gibi birçok rolü sergilemesi gerektiği düşüncesidir. Avent Harris (2021)'in araştırmasında bu durumun bireyin üzerinde baskı oluşturacağı dolayısıyla bireyi manevi geçişirmeye daha yatkın hale getirebileceği görülmüştür.

Travma yaşamak ve elverişsiz bir ortamda büyümüş olmak manevi geçişirmenin durumsal öncülleri arasındadır. Bununla birlikte, sağlıklı bir bağlanma stili benimsemek, obsesif kompulsif bozukluk, başkalarının onayına muhtaç olmak, Büyük Beşli Kişilik özelliklerinden nevrotiklik ve uç noktada gelişime açıklık da bireysel öncüller olarak tanımlanmıştır (Picciotto ve Fox, 2018).

Yukarıda belirtilen öncüllerin yanında manevi geçişirmenin bireysel ve sosyal sorunlar, toplumdan uzaklaşma, psikolojik ve tıbbi destek almada zorlanma gibi çeşitli olumsuz sonuçlarla ilişkili olduğu görülmüştür.

Picciotto vd. (2018) yapmış oldukları araştırmada, manevi geçişirmeyi toplumdan soyutlanma gibi semptomlar ve depresyon ve kaygı gibi patolojik bozukluklar ile ilişkili bulmuştur. Manevi geçişirmenin bireyin kendisini maneviyata uzak olanlardan üstün görmesinin verdiği haz ve çektiği acının azalması gibi çeşitli kısa süreli faydaları olduğu belirtilmiştir.

Picciotto ve Fox (2018) manevi geçişirmenin sonuçlarını, sorunlar karşısında adım atmayıp yerinde saymak, manevi olarak gelişmemek, geniş bir perspektiften bakamamak, olgunlaşmamak, gereksiz yere acı çekmek, ilişkilere gereken önemi verememek, çevresindekilerden sosyal olarak kopmak ve başkalarının kararsızlıklarından faydalanmak şeklinde sıralamıştır.

Fox ve Picciotto (2019) tarafından 783 katılımcı üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmada manevi geçişirmenin iki boyutunun maneviyatın psikolojik sıkıntılar (depresyon, kaygı ve stres) üzerindeki etkisinde ara değişken rolüne sahip olduğu görülmüştür. Maneviyatın etkisiyle artan manevileştirme depresyon, kaygı ve stresi artırmıştır. Yani bireyler olayların manevi yönünü abarttığına psikolojik olarak olumsuz etkilenmektedir. Bununla birlikte maneviyatın etkisiyle artan psikolojik kaçınma depresyon üzerinde negatif bir etki göstermiştir. Zor duygulardan veya deneyimlerden kaçınmanın bireylerin psikolojik durumlarında olumlu bir rol oynadığı gözlenmiştir.

Ahmad, McLaughlin ve Weisman de Mamani (2022) ABD’de yaşayan Müslüman örnekleme yaptıkları çalışmalarında, manevi geçişirmenin dini ve manevi baş etme ile psikolojik sıkıntılar arasındaki düzenleyici etkisini incelemiştir. Bulgular, manevi geçişirme düzeyi düşük olduğunda, faydalı dini ve manevi baş etme şeklinin psikolojik sıkıntıları azalttığını; manevi geçişirme düzeyi ortalama veya yüksek olduğunda, yıkıcı dini ve manevi baş etme şeklinin psikolojik sıkıntıları artırdığını göstermiştir. Buna göre, manevi geçişirmenin düzeyi bireyin psikolojik sağlığında etkilidir.

Fox vd. (2020) dini bağlılık, maneviyat ve manevi geçişirmenin psikolojik ve tıbbi yardım almaya etkisini iki çalışma ile incelemiştir. İlk çalışma dini bağlılık ve maneviyatın psikolojik kaçınma ve manevileştirme boyutlarıyla olumlu yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Ayrıca psikolojik kaçınma ve manevileştirme arttıkça katılımcıların psikolojik yardım almaya yönelik daha düşük olumlu tutuma sahip olduğu görülmüştür. İkinci çalışmada ise Tanrıya yönelik daha olumlu tutuma sahip olanların psikolojik kaçınma ve manevileştirme boyutlarında daha yüksek skorlar elde ettiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte manevileştirme tıbbi yardıma yönelik daha düşük olumlu tutumu yordarken, psikolojik kaçınma ile ilişkisiz çıkmıştır. Tanrıya karşı daha olumlu tutum, tıbbi yardım alma tutumu ile doğrudan bir ilişki göstermezken, manevileştirmeye dayalı tıbbi yardım tutumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Kısaca bu araştırma dini bağlılık ve maneviyatın yardım almaya etkisinde manevi geçişirmenin kritik bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Yazında psikolojik kaçınma ve manevi anlam verme boyutlarından oluşan manevi geçişirme ölçeğinin (SBS-13) Hindistan, Kore ve Brezilya örneklemelerinde uyarlama çalışmaları yapıldığı görülmüştür.

Manevi Geçişirme Ölçeğinin Hindistan uyarlamasında kavram maneviyat, dine bağlılık ve dini baş etme ile olumlu yönde ilişkili çıkmıştır (Toussaint vd., 2021).

Kore uyarlamasında genel olarak manevi geçişirme ve kavramın psikolojik kaçınma boyutu daha yaşlı, dindar ve eğitilmiş kesimde artmış ve kadınlarda daha fazla görülmüştür. Manevileştirme ise yaş ve eğitim seviyesindeki artışla azalmış, kadınlarda daha az görülmüş ve dindarlıkla olumlu korelasyon göstermiştir (Taylor vd., 2021).

Manevi Geçişirme Ölçeğinin Picciotto vd. (2018) tarafından yapılan Brezilya kültürüne uyarlama çalışmasında psikolojik kaçınma, yalnız kalma tercihi ve kendini başkalarından üstün görme ile olumsuz ilişki göstermiştir. Bu sonuç bireylerin yalnız kaldıklarında duygularıyla yüzleşmeye, duygularından kaçınmaktan daha eğilimli olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Psikolojik kaçınmanın yaşlandıkça arttığı anlaşılmıştır. Psikolojik kaçınma ve manevileştirme boyutları birlikte depresyon, kaygı ve stres üzerinde

açıklayıcı bir etkiye sahiptir. Psikolojik kaçınma boyutu bu üç değişkende azalışı yordarken, manevileştirme boyutu artış sağlamıştır. Geleneksel dini bağlılığı yüksek olanlar, maneviyatı benimsemeyen ama dini bağlılığı olmayanlara göre her iki boyutta da daha yüksek değerler almıştır.

Yukarıdaki uyarılama çalışmalarında analiz sonuçları, SBS-13'te olduğu gibi kavramın manevileştirme ve psikolojik kaçınma boyutlarından oluştuğunu göstermiştir. Manevi geçişirmenin demografik özellikler, dindarlık/dine bağlılık gibi öncüllerinin; depresyon, kaygı ve stres gibi sonuçlarının olduğu anlaşılmaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada işyeri maneviyatı eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiş ve Türkçe literatürde daha önce incelenmemiş manevi geçişirme kavramına yönelik bir literatür taraması yapılmıştır.

Yaşamındaki olumsuz deneyimlerden veya utanç verici bir alışkanlığından kaçınabilmek için psikolojik destek almadan kendini manevi uygulamalara fazlasıyla veren bir birey, maneviyatla manevi geçişirmenin bir arada olabileceğini gösteren bir örnektir. Bu çalışmada, maneviyatın oluşturabileceği bir savunma mekanizması şeklinde tanımlanan manevi geçişirmenin düşük bilinçli farkındalık, duygu körlüğü, kişilik özellikleri, manevi arayış, acıdan kaçınma gibi bireysel öncüllerinin ve aile, sosyal çevre, kültür ve dezavantajlı ortam gibi durumsal öncüllerinin olduğu görülmüştür. Kısa süreli rahatlama sağlayabilecek manevi geçişirmenin bireysel ve sosyal sorunlar, toplumdaki uzaklaşma, psikolojik ve tıbbi destek almada zorlanma gibi sonuçlarla ilişkili olduğu anlaşılmıştır.

Birey ne zaman kendini acıdan, kaygıdan ya da işlev bozukluğundan uzaklaştırmak için bir uygulama yapsa (ör. meditasyon, yoga, derin gevşeme) manevi geçişirme tehlikesi vardır (Sherrel ve Simmer-Brown, 2017). Kimi araştırmacılar manevi geçişirmenin stresle kısa süreli bir baş etme yolu olarak kullanıldığında zararsız olabileceğini öne sürmektedir. Benzer şekilde manevi geçişirmenin manevi gelişim yolundaki aşamalardan biri olduğu da düşünülmektedir (Picciotto ve Fox, 2018). Bu nedenle manevi geçişirmenin hangi durumlarda bireyi ve çevresini olumsuz etkileyeceği üzerine yoğunlaşmak gerekir. Maneviyat bireyi duygusal derinlikten koparan ve narsist eğilime, gösteriş yapmaya ve başkalarıyla derin ilişkilerden uzaklaşmaya sebep olan bir kaçınma çabası haline geldiğinde manevi geçişirme zararlı hale gelebilir (Sherrel ve Simmer-Brown, 2017).

İşyeri maneviyatına yönelik yaklaşımlar ve uygulamalar, bireyin işinde anlam bulmasını, çevresiyle daha yapıcı ilişkiler geliştirmesini ve kendini gerçekleştirebilmesini hedefler. Ancak maneviyatın bireyin duygusal, sosyal, psikolojik ihtiyaçlarıyla dengeli olduğunda ve örgüte fayda sağladığında bu hedeflerini

gerçekleştireceği düşünülmektedir. Bir sorunla karşılaşan çalışanın Cashwell vd.'nin (2007) önerdiği gibi çözümün ruhsal, bilişsel, duygusal, kişilerarası ve fiziksel seviyeler içerebileceğini fark etmesi ve bütüncül bir yaklaşım kullanması maneviyatın olumlu etkilerini açığa çıkartabilir. Benzer şekilde örgütlerin benimsedikleri işyeri maneviyatı, bireyin manevi ihtiyaçlarını doyumak, kendisine ve başkalarına yabancılaşmasını engellemek amacını taşımalı ve Çakır Berzah ve Çakır'ın (2015) değindiği gibi örgütlere bu amaca yönelik sorumluluklar yüklemelidir. Yalnızca çalışana önem veriliyormuş hissi yaratmak için benimsenen maneviyatın, her derde çare gibi sunulan bazı kişisel gelişim uygulamalarının, bağlamından koparak çalışanlarda manevi geçişirme gibi çeşitli olumsuz sonuçlar doğurabileceği tahmin edilmektedir. Örgütlerin elverişli bir ortam oluşturarak çalışanların maneviyatını geliştirmesi, çalışanların işlerinde anlam bulup potansiyellerini keşfetmelerini sağlayabilir (Haldorai vd., 2020). Böylece hem örgütler hem çalışanlar maneviyatın olumlu etkilerini deneyimleyebilir.

Manevi geçişirme bireyin travmaları, yarım kalmış işleri veya çeşitli sorunlarından kaçınarak sığındığı bir baş etme stratejisidir. Manevi geçişirme yaptığını fark eden birey motive edici görüşme gibi psikolojik yöntemler sayesinde sorunlarıyla yüzleşebilir. Motive edici görüşmeler psikolojik danışmanın, danışana empati göstermesi ve danışanın maneviyatı dengesiz bir şekilde kullandığını fark etmesi ile başlar. Bireyin direncini azaltarak daha sağlıklı bir baş etme stratejisi geliştirebilmesi için değişim yolunda adım atması ile devam eder. Bireyin manevi yaşamı arkasında gizlenmiş sorunlarıyla yüzleşmesini ve psikolojik, duygusal ve manevi boyutlardan oluşan sorunlarına karşı daha dengeli bir baş etme yöntemi benimsemesini hedefler (Clarke, Giordano, Cashwell ve Lewis, 2013).

Bu araştırmada manevi geçişirmenin tedavisine yönelik başka yöntemler de kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Manevi geçişirmenin psikolojik destek veya eğitim gibi süreçlerle çözümlenebileceği düşünülmektedir (Picciotto vd., 2018). Manevi geçişirme, klinik ortamda varoluşsal yaklaşım, güçlendirme odaklı model, empatik yaklaşım gibi çeşitli yöntemlerle tedavi edilmektedir. Bu yöntemlerle bireyler aile, sağlık, iş, ilişkiler ve duygular gibi yaşamın diğer boyutlarına da odaklanarak daha dengeli bir maneviyata erişebilir (Picciotto ve Fox, 2018). Bununla birlikte manevi geçişirmeye müzikle müdahale öneren yaratıcı yöntemlerin de yararlı olduğu görülmüştür (Avent, 2016). Bireyin hayatında maneviyatın rolünü anlayan, kültürel veya dini bazı inanç ve uygulamaların geçişirme olmayacağını fark eden ve bireye hayatında söz sahibi olduğunu gösteren yaklaşımların da faydalı olacağı belirtilmiştir (Sheridan, 2017). Akıl ve ruh sağlığı uzmanları çeşitli terapi teknikleri kullanarak bireyin kendi değerini görmesini ve gelişim odaklı ilişkiler kurmasını sağlayabilir (Avent Harris 2021).

ÖNERİLER

Yapılan literatür taraması sonucunda manevi geçişirme konusuyla ilgili araştırmaların danışmanlık, ruh sağlığı ve kültürlerarası psikoloji gibi alanlarda yoğunlaştığı anlaşılmış, örgütsel davranış alanında bir makaleye rastlanmamıştır. Manevi geçişirmenin çalışanlar üzerinde motivasyon ve esenlik gibi çeşitli değişkenlerle test edildiği araştırmaların literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Manevi geçişirme, yazında birey düzeyinde ele alınsa da yapısal manevi geçişirme şeklinde toplumsal düzeyde de ortaya çıkabilir. Örneğin son yıllarda oldukça popülerleşen, acının bireyin zihninde ortaya çıktığını ve çözümün bireysel olduğunu öne süren seküler bilinçli farkındalık akımı buna bir örnektir. Felsefi bağlamından ve özünden koparılan bilinçli farkındalık uygulamaları, sosyal baskı, ırkçılık ve ayrımcılık gibi grup düzeyinde ortaya çıkan sorunları görmezden gelmektedir (Sherrel ve Simmer-Brown, 2017). Oysaki bireysel sorunların çözümünde olduğu gibi toplumsal sorunlar da yalnızca bir boyuta odaklanarak doğru analiz edilemez. Gelecek araştırmalar yapısal manevi geçişirme konusuna yanıt arayabilir.

Bazı araştırmalar manevi geçişirmenin boyutlarından biri olan psikolojik kaçınmanın kısa süreli olumlu etkilerini bulmuştur. Depresyona karşı kısa süreli bir çözüm yolu olarak benimsenebilecek psikolojik kaçınmanın uzun süreli etkilerini anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu düşünülmektedir (Fox ve Picciotto, 2019). Manevi geçişirmenin kısa ve uzun süreli etkilerinin karşılaştırılması da faydalı bir araştırma konusu olacaktır.

Yazında manevi geçişirme konusuyla ilgili Türkçe bir makaleye rastlanmamıştır. Manevi Geçişirme Ölçeğinin Türkçeye adaptasyonu ve kavram hakkında yapılacak nicel ve nitel araştırmaların alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

Ahmad, S. S., McLaughlin, M. M., & Weisman de Mamani, A. (2022). Spiritual bypass as a moderator of the relationships between religious coping and psychological distress in Muslims living in the United States. *Psychology of Religion and Spirituality*, 15(1), 32-42.

- Altınöz, M., & Çakıroğlu, D. (2018). Örgütsel maneviyata yönelik bir değerlendirme. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 101-124.
- Avent, J. R. (2016). This is my story, this is my song: Using a musical chronology and the emerging life song with African American clients in spiritual bypass. *Journal of Creativity in Mental Health*, 11(1), 39-51.
- Avent Harris, J. R. (2021). The Black Superwoman in spiritual bypass: Black women's use of religious coping and implications for mental health professionals. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 23(2), 180-196.
- Aydın, E., & Mocan, D. K. (2019). Türkiye'de dününden bugüne sosyobilimsel konular: Bir doküman analizi. *Anadolu Öğretmen Dergisi*, 3(2), 184-197.
- Benefiel, M., Fry, L. W., & Geigle, D. (2014). Spirituality and religion in the workplace: History, theory, and research. *Psychology of Religion and Spirituality*, 6(3), 175.
- Berzah, M. Ç., & Çakır, M. (2015). İş hayatında maneviyat yaklaşımı ne vaadediyor? *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13(26), 135-149.
- Cashwell, C. S., Bentley, D. P., & Yarborough, P. (2007). The only way out is through: The peril of spiritual bypass. *Counseling and Values*, 51, 139-148.
- Cashwell, C. S., Glossoff, H. L., & Hammond, C. (2010). Spiritual bypass: A preliminary investigation. *Counseling and Values*, 54(2), 162-174.
- Clarke, P. B., Giordano, A. L., Cashwell, C. S., & Lewis, T. F. (2013). The straight path to healing: Using motivational interviewing to address spiritual bypass. *Journal of Counseling and Development*, 91, 87-94.
- Fossella, T. (Spring 2011). Human nature, Buddha nature. An interview with John Welwood. *The Buddhist Review Tricycle*. <https://tricycle.org/magazine/human-nature-buddha-nature/> adresinden erişildi.
- Fox, J., Cashwell, C. S., & Picciotto, G. (2017). The opiate of the masses: Measuring spiritual bypass and its relationship to spirituality, religion, mindfulness, psychological distress, and personality. *Spirituality in Clinical Practice*, 4(4), 274-287. doi:10.1037/scp0000141.
- Fox, J., & Picciotto, G. (2019). The mediating effects of spiritual bypass on depression, anxiety, and stress. *Counseling and Values*, 64(2), 227-245.
- Fox, J., Picciotto, G., Cashwell, C. S., Worthington Jr, E. L., Basso, M. J., Brow Corrigan, S., ... & Zeligman, M. (2020). Religious commitment, spirituality, and attitudes toward God as related to psychological and medical help-seeking: The role of spiritual bypass. *Spirituality in Clinical Practice*, 7(3), 178.
- Garcia-Zamor, J. C. (2003). Workplace spirituality and organizational performance. *Public administration review*, 63(3), 355-363.
- Giacalone, R. A., & Jurkiewicz, C. L. (2003). Toward a science of workplace spirituality. R. A. Giacalone & C. L. Jurkiewicz (Ed.), *Handbook of workplace spirituality and organizational performance* (ss. 3-28) içinde. Armonk, NY: M. E. Sharp.

- Haldorai, K., Kim, W. G., Chang, H. S., & Li, J. J. (2020). Workplace spirituality as a mediator between ethical climate and workplace deviant behavior. *International Journal of Hospitality Management*, 86(5), 102372-102383.
- Hicks, D. A. (2003). *Religion and the workplace: Pluralism, spirituality, leadership*. Cambridge, Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511615474.
- Karaçam, Z. (2013). Sistematik derleme metodolojisi: Sistematik derleme hazırlamak için bir rehber. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 6(1), 26-33.
- Kiral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kitchenham, B. (2004). *Procedures for Performing Systematic Reviews* [Teknik rapor]. Keele University & National ICT Australia Ltd.
- Kolodinsky, R. W., Giacalone, R. A., & Jurkiewicz, C. L. (2008). Workplace values and outcomes: Exploring personal, organizational, and interactive workplace spirituality. *Journal of Business Ethics*, 81(2), 465-480.
- Krishnakumar, S., & Neck, C. P. (2002). The “what”, “why” and “how” of spirituality in the workplace. *Journal of managerial psychology*, 17(3), 153-164
- McWilliams, N. (2011). *Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process* (2nd ed.). New York, NY: Guilford Press.
- Mitroff, Ian I. ve Denton, Elizabeth A. (1999). A study of spirituality in the workplace. *Sloan Management Review*, 40(4), 83-92.
- Masters, R. A. (2010). *Spiritual bypassing: When spirituality disconnects us from what really matters*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Mattis, J. S. (2000). African American women’s definitions of spirituality and religiosity. *Journal of Black Psychology*, 26(1), 101–122.
- Moher, D., Shamseer, L., Clarke, M., Ghersi, D., Liberati, A., Petticrew, M., Shekelle, P., Stewart, L. A., & PRISMA-P Group. (2015). Preferred reporting items for systematic review and meta-analysis protocols (PRISMA-P) 2015 statement. *Systematic Reviews*, 4(1).
- Motiño A, Saiz J, Sánchez-Iglesias I, Salazar M, Barsotti T.J., Goldsby T.L.,... Mills P.J. (2021) Cross-cultural analysis of spiritual bypass: A comparison between Spain and Honduras. *Frontiers in Psychology*, 12, 1-12.
- Örgev, M., & Günalan, M. (2011). İşyeri maneviyatı üzerine eleştirel bir değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 51-64.
- Pattnaik, S., & Jena, L. K. (2020). Could self-centrism rust the glitter of meaningful work? Exploring the darker sides of the construct. *Development and Learning in Organizations: An International Journal*, 35(4), 11-14.

- Picciotto, G., Fox, J., & Neto, F. (2018) A phenomenology of spiritual bypass: Causes, consequences, and implications. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 20(4), 333-354.
- Picciotto, G., Fox, J., Cashwell, C. S., & Neto, F. (2018). The Spiritual Bypass Scale-Brazilian Adaptation: How religious affiliation, age, and gender can predict levels of psychological avoidance and spiritualizing. *Spiritual Psychology and Counseling*, 3, 23–46.
- Picciotto, G., & Fox, J. (2018). Exploring experts' perspectives on spiritual bypass: A conventional content analysis, *Pastoral Psychology*, 67(1), 65-84.
- Raab, D. (2019). What is spiritual bypassing?, *Psychology Today*, <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/the-empowerment-diary/201901/what-is-spiritual-bypassing> adresinden erişildi.
- Rego, A., & e Cunha, M. P. (2008). Workplace spirituality and organizational commitment: an empirical study. *Journal of Organizational Change Management*, 21(1), 53-75
- Rezapouraghdam, H., Alipour, H., & Arasli, H. (2019). Workplace spirituality and organization sustainability: A theoretical perspective on hospitality employees' sustainable behavior. *Environment, Development, and Sustainability*, 21(4), 1583–1601.
- Rocha, R. G., & Pinheiro, P. G. (2021). Organizational spirituality: Concept and perspectives. *Journal of Business Ethics*, 171(2), 241-252.
- Sheep, M. L. (2006). Nurturing the whole person: the ethics of workplace spirituality in a society of organizations. *Journal of Business Ethics*, 66, 357-375
- Sheridan, M. J. (2017). Addressing spiritual bypassing: Issues and guidelines for spiritually sensitive practice. B. R. Crisp (Ed.), *The Routledge handbook of religion, spirituality and social work* (ss. 358-367) içinde. London, UK: Routledge.
- Sherrell, C., & Simmer-Brown, J. (2017). Spiritual bypassing in the contemporary mindfulness movement. *ICEA Journal*, 1(1), 75-94.
- Taylor, C.S., Fox, J., Worthington, E. L., Toussaint, L. & Cashwell, C. S. (2021). Korean adaptation and confirmatory factor analysis of the Spiritual Bypass Scale-13. *Mental Health, Religion & Culture*, 26(4), 1-8.
- Toussaint, L., Fox, J., Kamble, S., Worthington, E. L., Jr., Cashwell, C. S., & Picciotto, G. (2021). Initial psychometric properties of the Spiritual Bypass Scale in an Indian college student sample. *Psychology of Religion and Spirituality*, 13(1), 63–66.
- Welwood, J. (1984). Principles of inner work: Psychological and spiritual. *Journal of Transpersonal Psychology*, 16, 63-73.

SUSTAINABLE PRODUCTION: A BIBLIOMETRIC REVIEW

Damla ÇEVİK AKA¹

Abstract

The purpose of this document is to determine the scope of studies on sustainable manufacturing, to identify influential journals, authors and documents, to analyze the intellectual structure of the relevant field, and to reveal emerging themes and research gaps on the subject. In this study, 1264 articles published between 1987-2022 from the Web of Science database about sustainable manufacturing were subjected to bibliometric analysis. The Biblio-metrix package in the R program was used for data analysis and visualization. In the study, both descriptive analyzes for sustainable production literature were used, and keyword analyzes were used to determine current and future trends. The findings reveal that the literature on sustainable manufacturing is quite new. Examining citation analyzes of journals, authors, and documents reveals that the results provide a high level of scientific content for a newly growing literature.

Keywords: Sustainable Manufacturing, Sustainable Production, Literature Review, Bibliometric, Biblioshiny

JEL Codes: L23, L60, M11

SÜRDÜRÜLEBİLİR ÜRETİM: BİBLİYOMETRİK BİR DEĞERLENDİRME

Öz

Çalışmada sürdürülebilir üretim araştırmalarının kapsamını ve gelişimini belgelemek; etkili dergileri, yazarları ve belgeleri belirlemek, ilgili alanın entelektüel yapısını analiz etmek ve konu hakkında ortaya çıkan temaları ve araştırma boşluklarını belirlemek amaçlanmıştır. Bu araştırma sürdürülebilir üretim hakkında Web of Science (WOS) veri tabanından 1987-2022 yılları arasında yayınlanmış 1264 makaleyi bibliyometrik analize tabi tutmuştur. Veri analizi ve görselleştirme için R programı içinde Biblio-metrix paket kullanılmıştır. Çalışmada hem sürdürülebilir üretim literatürü için tanımlayıcı analizler hem de mevcut ve gelecekteki trendleri belirleyebilmek için anahtar kelime analizleri kullanılmıştır. Bulgular, sürdürülebilir üretim ile ilgili literatürün oldukça yeni olduğunu ve her yıl çalışma hacminin arttığını ortaya koymaktadır. Dergilerin, yazarların ve belgelerin alıntı analizleri incelendiğinde, yeni büyüyen bir literatür için sonuçların yüksek düzeyde bilimsel içerik sağladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir İmalat, Sürdürülebilir Üretim, Literatür Taraması, Bibliyometrik, Biblioshiny

JEL Kodları: L23, L60, M11

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, damlacevik@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9622-273X>

INTRODUCTION

Increasing environmental pressures with global resource consumption, climate change, water resources and air pollution all over the world bring sustainability issues to the agenda more and more each day (Cevik Aka, 2022). Understanding the importance of sustainability requires examining traditional management approaches in relation to sustainability in many ways. Focusing on "sustainability" in business and society has become one of the important developments (Sarkis, Zhu, and Lai, 2011; Abbasi and Nilsson, 2012). For sustainability in production, the existing production patterns in the industry have to be changed. As a result of increasing pressures, a system developed as sustainable production has emerged (Sanyé et al., 2014; Yip, Zhou, and To, 2022). Sustainable production is defined as the realization of production using methods and processes that will support the reduction of negative environmental impacts caused by energy consumption, greenhouse gas emissions or waste (Bhanot, Rao, and Deshmukh, 2017). Sustainable production aims to increase the efficiency of all products produced throughout their life cycle (Jovane, Westkämper, and Williams, 2018).

Sustainable production is especially seen as one of the sustainable supply chain management practices (Jovane et al., 2018; Xu and Wang, 2018; Yip et al., 2022; Zhou, Yip, Ren, and To, 2022). However, due to the fact that sustainable production has a wide field of study, it was insufficient to examine the subject only within the sustainable supply chain, and the sustainable production literature has developed in particular. These developments have encouraged researchers to research sustainable production from the perspectives of producers (Chai et al., 2007; Pusavec, Krajinik and Kopac 2010; Jimenez-Gonzalez, 2011; Galvis et al., 2012; Moktadir et al., 2018; Marjanovic et al., 2020), consumers (Khor and Hazen, 2016) and society (Rakic, Pavlovic, and Marjanovic, 2021). Different research areas have resulted in the development of a knowledge base for sustainable production.

There have been many literature studies on the sustainable supply chain. Borregan-Alvarado et al. (2020)'s, Zhang et al. (2021)'s, Patidar et al. (2022)'s, Wangsa et al. (2022)'s, Yu et al. (2022)'s and Liu et al. (2023)' studies are important literature review studies on the subject. However, few bibliometric studies on sustainable production have been found. This research was developed to examine the academic and scientific literature on sustainable production. This bibliometric study is important in terms of allowing the characteristics and general trends of publications related to sustainable production to be determined. In addition, it is thought that this study is important in terms of discovering and analyzing the data of all the relevant literature published so far and obtaining insights about the evolution of the subject. This will help the academic community that will specifically study sustainable production, where to start their studies, which studies they should focus on, and which research topics they should focus on.

Bibliometric analysis is a quantitative method that methodically evaluates the characteristics of studies prepared on any subject from various aspects (Yu, Xu, and Wang, 2019). The scarcity of studies that systematically examine the relevant literature in terms of various characteristics necessitated focusing on studies written on sustainable production. For this reason, the use of the bibliometric analysis method was seen as the most appropriate tool in the document. Exploring and analyzing volumetric data on sustainable production, using scientific mapping and bibliometric techniques, and identifying current and future trends of the study are important for the related field. In this study, it was aimed to examine the scientific researches published directly on sustainable production until the end of 2022 and to reveal the conditions for the development of the related field. Five research questions (RQs) are addressed in this study and are listed below.

RQ1: What is the volume of sustainable production literature and its productivity over the years?

RQ2: Which journals, authors and documents have had the greatest impact on sustainable production literature?

RQ3: What is the global distribution of sustainable production literature?

RQ4: What does the main topics, trend topic reveal in the sustainable production literature?

RQ5: What is the intellectual structure of the sustainable production knowledge base?

Related studies were taken from the Web of Science Core Collection, which has a large scientific literature, and the Biblio-matrix package of the R program was used. A total of 1264 documents related to sustainable production were examined in the study.

The study consists of five sections. In the first section, the theoretical background on sustainable production is mentioned and literature studies prepared on the subject are included. The second part is theoretical background. In this section, literature reviews about sustainable production are included. The third part is material and method. This section presents a framework for the method used in the document, research criteria, selection of sources, and data analysis. In the next section, bibliometric analysis results on sustainable production are presented and research questions are answered. While the results of the study are included in the fourth section, the results and limits of the study are emphasized in the last section.

THEORETICAL BACKGROUND

Interest in sustainable production has been growing for the last 15 years and still remains a topic of interest to researchers. The “2030 Agenda for Sustainable Development”, which includes 17 sustainable development goals (SDG) approved by the United Nations in 2015, triggered the growth in its publications on sustainable supply chain exponentially (Nimsai, Yoopetch, and Lai, 2020). The fact that one of the seventeen goals of sustainable development is directly related to sustainable production has also been influential in the development of sustainable production and consumption models. As a reflection of this situation, it can be stated that there is an increase in the number of sustainable production documents.

Although economic, environmental and social problems occur in many activities in which countries grow economically, governments focus on increasing the number of production operations (Sangwan, 2011). Further growth in the production system as compared to consumption systems also results in over-consumption of production resources. Sustainable production, which protects natural resources, has been important because of the economic contribution of production to GDP and environmental and social benefits on society (Bastas, 2021). The urgent need for sustainable consumption and production requires systems change, with action from all stakeholders (governments, financial institutions and businesses) and geographies (UN, 2021). It is therefore logical that sustainable production has attracted the interest of both many academics and practitioners in recent years. The sustainable manufacturing literature is recognized to be extensive and diverse (UN, 2021), and Table 1 literature reviews on sustainable manufacturing seem to reflect this.

A few bibliometric studies on the subject have been made to gain perspective on the development of sustainable production or sustainable manufacturing literature. This is important in determining the nature of previous efforts (Nimsai et al., 2020). Table 1 shows the literature studies directly related to sustainable production or sustainable manufacturing. Apart from Table 1, sustainable production or sustainable manufacturing can be found in other aspects such as digitalization (Shah et al., 2020), sustainable consumption (Roy and Singh, 2017), circular economy (Gundu et al., 2020) machine learning (Jamwal et al., 2022), lean manufacturing (Hartini et al., 2015; . Bhatt, Ghuman, and Dhir, 2020) industry 4.0 (Gholami et al., 2021; Jamwal et al., 2021; Sartal et al., 2020; Ching et al., 2022). There are also literature studies with keywords.

Table 1: Bibliometric reviews of the last 5 years on sustainable production or sustainable manufacturing

Yazar	Yip et al. (2022)	Malek and Tushar (2020)	Caterino et al. (2022)
Title	Discover the trend and evolution of sustainable manufacturing: a thematic and bibliometric analysis	A systematic literature review to map literature focus of sustainable manufacturing	Research trends in clean, green and sustainable manufacturing: a bibliometric review
Focus	Sustainable manufacturing	Sustainable manufacturing	Sustainable manufacturing
n	1000+	541	563
Source	Scopus and WoS	Scopus	Scopus
Timeframe	1991-2020	2001-2019	2000-2021
Search Keywords	“Sustainable manufacturing”	(“Sustainable Manufacturing”, OR “Sustainable Production”, OR “Sustainable Operations”, OR (“Sustainable” and “Manufacturing))	("green manufacturing" OR "green production" OR "clean manufacturing" OR "clean production" OR "sustain* manufacturing" OR "sustain* production")
Field	"yazar", "başlık", "kaynak" ve "özet"	TITLE-ABS-KEYWORDS	TITLE

Among the studies in Table 1, the earliest screening date is 1991, and the latest is 2021. In these reviews, the number of documents (according to Scopus and Web of Science) and the size of the document review datasets ranged from 541 to 1000+.

Considering the number of studies in Table 1, it can be said that research on sustainable production has matured, but these studies still do not adequately express sustainable production. In addition, Table 1 shows that studies on sustainable production were prepared only by Yip et al. (2022), Malek and Tuhsar (2020) and Caterino et al. Yip et al. (2022) have different aspects in common from the studies in Malek and Tuhsar (2020). Yip et al.'s study is linked to this study in several ways. Researchers mostly built their article on the keyword "sustainable manufacturing" and aimed to reveal the evolution and research trends of sustainable manufacturing studies. While doing this, it also searched both the title, the source and the "summary", causing the number of researches to be quite high. The difference of this study from Yip et al. (2022) is to conduct research with sustainable production and, most importantly, to ensure that the keywords are searched only in the titles and not distracted from the subject. Moreover, this document differs fundamentally from the document of both Yip et al. (2022) and Caterino et al. (2022) in that it even includes the first publication on the subject. The remarkable situations in Malek and Tushar (2020)'s study are the narrowing of the subject area as “Engineering”, “Business”, “Management and Accounting”, “Decision

Sciences”, “Environmental Science”, “Materials Science” and focusing on management issues with abstract analysis. In this document, however, there was no narrowing of the studying area. Sustainable manufacturing has been viewed from a wider perspective.

As stated in the research questions, this review updates previous literature review studies from various aspects. Firstly, the current review covers a longer period than the first study on the subject, to the end of 2022. Second, a large set of documents (n = 1264) was analyzed. Third, the unused R program was used in bibliometric analyzes on this subject.

MATERIALS AND METHOD

In this study, the literature on sustainable production as a bibliometric technique was analyzed. The widely used bibliometric scientific approach is an important technique that summarizes the available literature. Bibliometric analysis is a powerful tool that can give a general idea about the trend of a particular research area and reveal its limitations. The benefit of this analysis includes extracting original articles and citation summaries to conduct general publication analysis in a particular area of interest (Yu et al., 2019). The strength of bibliometric studies lies in their ability to synthesize patterns in knowledge production in large numbers of documents (Zupic and Čater, 2015). Bibliometric analysis is very important in determining the future research trend of the studied field by comprehensively evaluating documents from different perspectives. In such an analysis, mathematical and statistical methods are used to evaluate the publications on the relevant subject (Cabeza et al., 2020).

Although there are bibliometric studies prepared on sustainable production, it has remained in a very narrow area both in terms of content and number of studies, and a comprehensive bibliometric analysis has not been applied. In practice, there are many different bibliometric analysis tools developed such as SciMAT, Sci2, Citespace, CitNetExplorer, VOSviewer and R. On the other hand, thematic analyzes were made in this study. Thematic analysis is the search for main and subthemes in a particular research area. In this document, the R program was used, which works for bibliometric analysis of articles from databases provide visualization graphics such as thematic, trends, citation network. R is an ecosystem software which means all functionality is shared with users in an open-source environment (Dervis, 2019). Biblio-matrix package was used on this program. Biblio-matrix is open-source statistical software that can be used to simultaneously analyze and map bibliographic data. Bibliometrix has been written in R, consisting of more than 16,000 software packages to date, to analyze and visualize bibliographic data from the WoS and Scopus databases (Dervis, 2019). In addition, an R package called 'Biblioshiny' was installed to provide this analysis. Relational techniques were applied with this package to explore the relationships among units such

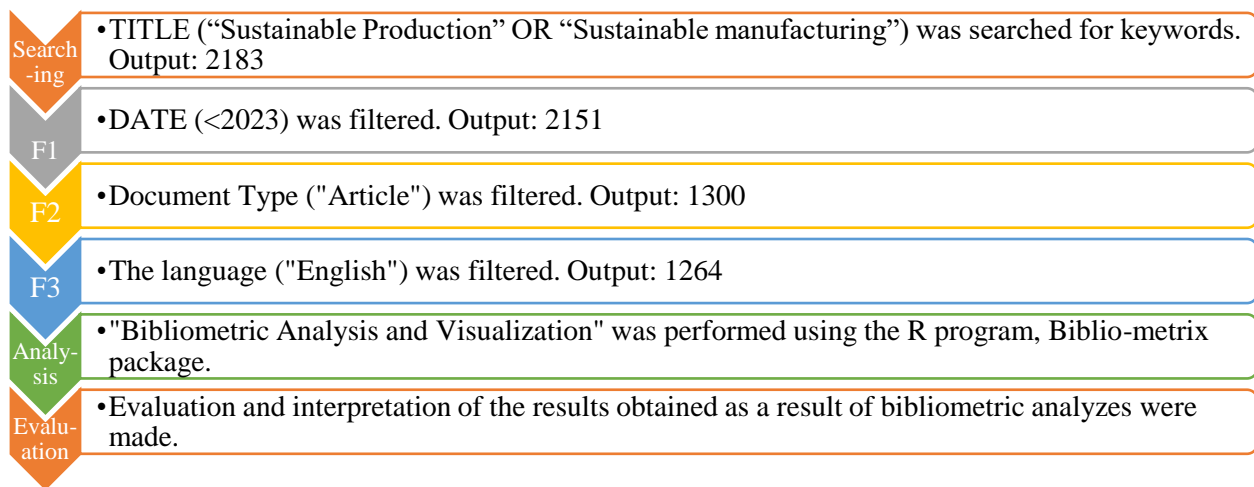
as authors, documents, sources, organizations and countries, and to evaluate the structure of the relevant research area.

Search Criteria and Identification of Sources

Web of Science (WoS) database was used to obtain the data of the study. Since Web of Science offers a multidisciplinary scope, this database has been preferred because it will also show related studies in different disciplines. The search via WoS was carried out on 01.02.2023.

Figure 1 shows the criteria used to select documents and the steps involved in the research process.

Figure 1: Methodology for article selection and analysis process

Various keywords were used in this article to search for documents in the database. Keywords form the core of a scientific article. For this reason, it is important to search for keywords with the right words. Considering that different forms of some words can be used in documents, documents with different combinations expressing a similar concept were searched. However, the issue that needs to be emphasized here is that some researchers do not adequately reflect the content of the article when they choose keywords. For this reason, all studies in the relevant literature were scanned one by one.

The keywords used in the first search on the WoS Core Collection database were TITLE-ABS-KEY ("Sustainable production" OR "Sustainable manufacturing"). However, when we look at the content of the subject, it was realized that the literature on sustainable production would not directly reflect the truth when all these documents were included. For this reason, the search criteria in the study were narrowed to TITLE. It was concluded that in cases where "sustainable production" or "sustainable manufacturing" was

mentioned in the title, the subject was directly related to sustainability. Otherwise, when searched in ABS-KEY, it was seen that the subject was directly related to "sustainability" rather than sustainable production. Accordingly, 2183 studies were reached by using the search terms TITLE ("Sustainable production" OR "Sustainable manufacturing") on the WoS database.

It was determined that the document scanning was open-ended as of the beginning date and included the studies for the year 2023. In order to analyze the number of studies and trends by years more clearly, the literature search was narrowed to the end of 2022, since it was the beginning of 2023. As a result of the historical filtering, 2151 studies were included in the study. Another focused on document types, selecting only peer-reviewed journal articles. This was chosen to preserve the quality of the study. An issue that should be mentioned here was that review articles were not included in the research area. Because in this study, it was requested to see which areas of sustainable production are directly studied. After this filtering, the number of studies decreased to 1300. The third filtering was for the language of publication in which the relevant studies were written. In the study, journal articles published in English were filtered. As a result, 36 documents were excluded and the total number of documents decreased to 1264. Each of these studies was included, regardless of conceptual scope, industry, or geography.

Data Analysis

2022.12.02 Build 353 version of R Studio was installed on Windows 10 before performing data analysis. Secondly, the bibliometrix analysis package written in R was installed to analyze and map the bibliographic data. Data entry was made via Biblioshiny.

In the study, RQ1, RQ2 and RQ3 research questions were analyzed using descriptive statistics. For the first research question, the publication volume in the sustainable production literature was reached through the bibliometrix package. For the second research question, firstly, general information about the most influential journals in the sustainable production literature was obtained. Then, the most influential authors and documents were examined. To answer the third research question, the global distribution of the relevant literature by country was shown on the world map depending on the amount of documents. In order to answer the fourth question (RQ₄) in the study, the results related to the keyword analysis about the topic distributions, trend topics and studying trends of the sustainable production literature were obtained. For the fifth research question (RQ₅), general information about the intellectual structure of the literature on sustainable production was obtained. At this stage, the document co-citation analysis was carried out and a co-citation map was obtained and the emerging ecoles were evaluated.

RESULTS

The results of the study are shown in the following subheadings.

General Overview about Sustainable Production Literature

It is important to first evaluate the basic framework of the sustainable production literature. In Table 2, the total number of documents published on the relevant subject, the number of sources of the studies, the annual scientific productivity rate and the annual average number of citations are given.

Table 2: Main information

Criteria	Value
Timespan	1987-2022
Sources	586
Documents	1264
Average Citations per Doc.	22.96
Total References	59088
Number of Authors	4411
Authors of Single- Authored	96
International co-authorships %	30.22%
Co-Authors per Doc.	4.2

It is seen that the first study on sustainable production was published in 1987. According to this result, it is seen that the relevant literature has been studied by researchers for 35 years. A total of 1264 scientific articles have been published on 586 sources on this subject. Sharing the relevant subject on many sources also signals that the subject is studied in different research fields. According to a total of 1264 original research articles published, the average number of citations for each study is 22.96.

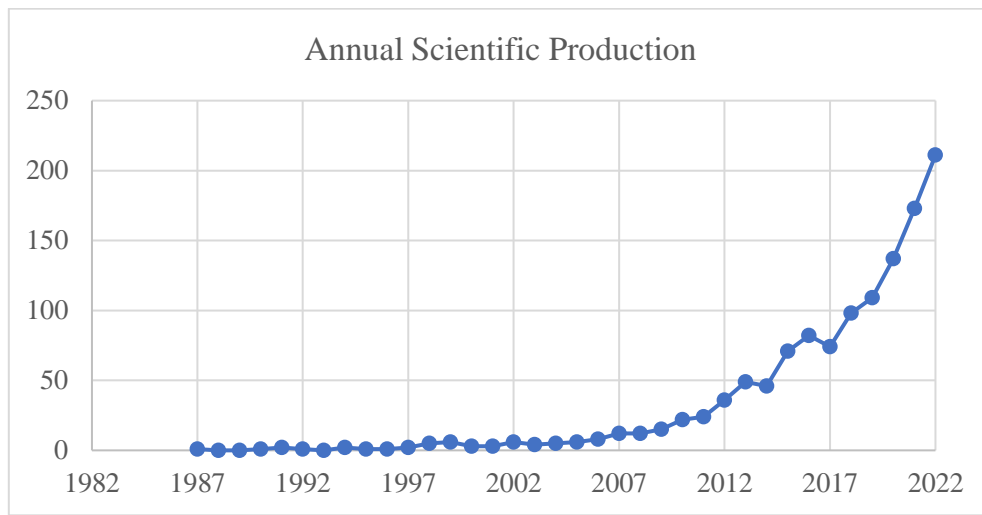
While 96 of the 4411 authors in the related literature completed their scientific studies with primary author, the others continued their studies as co-authors. Each document has an average of 4.2 co-authors. This situation shows that the documents are studied with high cooperation. The rate of 30.22% indicates the percentage of international co-authorship. In other words, it means that the documents were prepared with the cooperation of authors from different countries of the world.

Annual Scientific Production

The annual scientific productivity of the sustainable production literature is shown in Figure 2. Although the concept of "sustainable production" has entered the literature since 1987, it is seen that the

subject has been studied with a very slow growth until 2007. The annual growth rate of the literature on sustainable production is 3.93%. Although this rate is thought to be quite low, the number of documents has been limited to 57 documents in total for about 20 years since the first document emerged. Since 2007, although there have been some decreases in the number of annual scientific publications, a gradual development has been observed in general. The number of publications, which was 12 in 2007, reached 36 in 2012 and 71 in 2015. At the same time, with a continuous growth since 2017, it reached the highest number with 215 scientific articles in 2022.

Figure 2: Annual scientific production of literature on sustainable production

Descriptive Analysis of Journals, Authors, and Documents

Gaining insight into influential sources, authors and documents in the sustainable production literature was achieved through descriptive analysis. At this stage, journals, authors and articles were analyzed empirically in terms of both frequency and number of citations according to the third research question (RQ₃).

Analysis of influential journals

At least one document on sustainable production has been published on a total of 586 sources. However, the number of documents published on the subject in these journals varies greatly. The status, frequency and citation analyzes of the journals that publish with the title of sustainable production are shown in Table 3. The ranking is made according to the citation numbers of the journals that have studies on the relevant topic.

Table 3: List of most influential journals

Rank	Journal	Domain ¹	h_index ²	g_index ³	n	Total Cit.	CPD ²
1	J. of Cleaner Production	Bus and Env	39	65	101	4547	441.059
2	Green Chemistry	Env and Eng	13	19	19	1106	58.210
3	Science	Eng	1	1	1	860	860
4	Int. J. of Prod. Research	Bus and Man	14	18	18	804	44.666
5	Sustainability	Bus, Env and Eng	15	25	71	764	10.760
6	Techn. Forecasting and Social Change	Man, Env and Eng	7	7	7	628	89.714
7	ACS Catalysis	Env and Eng	3	3	3	590	196.666
8	International Journal of Production Economics	Bus and Econ	9	9	18	579	32.166
9	Prod. Planning & Control	Bus and Dec Sci	4	4	4	578	144.5
10	CIRP J. of Manufacturing Science and Technology	Bus and Eng	2	2	2	552	276
11	CIRP Annals Man. Tech.	Bus and Eng	3	3	3	526	175.333
12	Int. J. of Adv. Manufac. Technology	Bus and Eng	10	18	18	454	25.222
13	Applied Energy	Env	4	5	5	440	88
14	Sust. Prod. and Cons.	Bus and Env	10	18	18	419	23.277
15	Ecological Indicators	Env	3	3	3	394	131.333
16	IEEE Transactions on Engineering Management	Eng	3	4	4	356	89
17	Journal of Catalysis	Env and Eng	2	2	2	329	164.5
18	Organic Process Research & Development	Man and Eng	4	7	7	324	46.285
19	Journal of Manufacturing Science and Engineering	Bus and Eng	6	8	8	310	38.75
20	ACS Sustainable Chemistry & Engineering	Env and Eng	12	16	26	298	11.461

¹ Domains: Bus = Business; Man = Management; Env=Environment; Eng: Engineering, Dec Sci = Decision Science. ²CPD= citations per document.

² It is the case of having at least n citations in each document, according to the number of publications (n) owned by the author.

³ The researcher has n² citations according to the number of publications (n).

According to Table 3, it is seen that the subject is studied interdisciplinary. Sustainable production has been a topic that has been handled from different perspectives, including production management,

business strategies, different branches of engineering, energy, technology management, social change, environmental management, logistics, and supply chains. When the most important journals are examined (see Table 3), it is seen that the fields of study of the journals are business, management, environment, engineering and decision making. The fact that sustainable production has such a wide studying area also contributed to the high number of studies.

The Journal of Cleaner Production is the open hub of knowledge production in this field, with 101 published articles with 4547 citations. The journal is the most important journal in the field with its h index value of 39. The average number of citations of the documents in the journal was found to be 441. Also, Journal of Cleaner Production is the second journal with the highest CPD on the list. In terms of this value, it can be interpreted that the number of citations to the media is quite successful.

The second journal with the highest number of citations is Green Chemistry. Green Chemistry has a total of 1106 citations in 19 documents. It is noteworthy that many journals have not published many articles on the subject in the journal list, which is listed according to the number of citations. The articles published directly on sustainable production in the journal Science, which ranks 3rd in the list, received a total of 860 citations. Due to this number of citations, Science Journal was determined as the journal with the highest CPD with only one document.

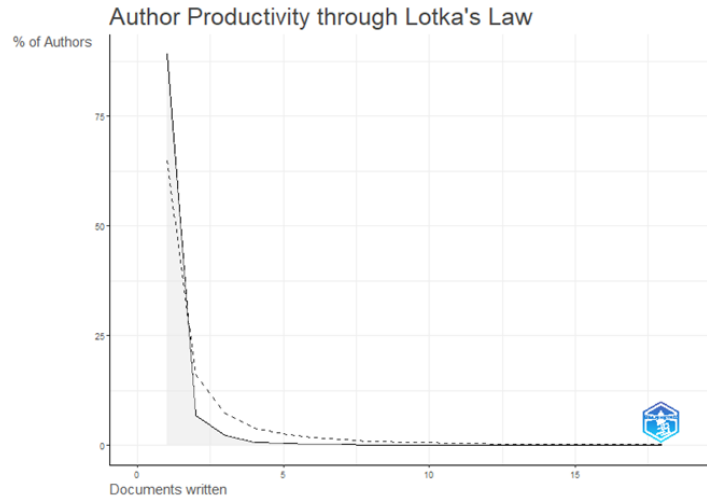
Nonetheless, it is seen that the listed journals make significant contributions to the literature, especially in terms of citation volume. Although it is seen that the number of documents on sustainable production in many journals in the list is low, the number of citations in the documents should be considered very important. The high citation count of the journals in the list reveals the quality of the literature. Considering that the number of studies has increased especially in the last 9 years, the number of citations is remarkable.

Analysis of influential authors

4411 authors have published at least one article with the title of sustainable production or sustainable manufacturing. However, the number of documents published by authors on the subject has varied widely. For this reason, these writers are not equally productive. The productivity of authors is estimated using Lotka's law, which describes the frequency of publication of an author in a given field (Pao, 1985). However, Lotka's law is more recommended when the scientific literature on the subject in a field is rich. From this point of view, the result of the analysis of the literature on the topic of sustainable production is shown in Figure 3. The results in Figure 3 show that 89.05% of the authors produced only one document. On the other

hand, 6.71% of the authors produced 2 documents and 2.26% of the authors produced 3 documents. The maximum number of articles for analysis is 18 documents produced by a single author (0.22% of authors).

Figure 3: Author productivity

In Table 4, the author citation analysis for the authors who study the most on sustainable production is presented. Author citation analysis is used in science mapping to highlight thought leaders in a research field and reveal the conceptual foundations of that field (Sanyé-Mengual et al., 2014). Table 4 presents the most productive and influential authors conducting research on SSCM. The most prolific academics in this field each have 7 or more publications.

According to Table 4, the most productive author in the field of sustainable production is Wang, who has 18 scientific articles. Wang is followed by L. Li with 13 articles, and J. Li., X. Li, Y. Liang and B.Q. Xu with 11 articles. Wang, Liang, and Xu have h-index of 11 as an indicator of productivity and success. On the other hand, 11 studies of Liang and Xu received a total of 1184 citations. Accordingly, it is seen that the most influential writers on the list are Y. Liang and B.Q. Xu.

Table 4: List of most prolific authors

Rank	Name of Author	h-index	Number of Article	Local Citation	CPD ²	Production over the time
1	Y. Wang	11	18	392	21.77	2013-2022
2	L. Li	8	13	431	33.15	2013-2022
3	J. Li,	7	11	296	26.90	2008-2022
4	X. Li	6	11	548	49.81	2014-2022

5	Y. Liang	11	11	1184	107.63	2007-2017
6	B.Q. Xu	11	11	1184	107.63	2007-2017
7	J. Liu	3	11	24	2.18	2018-2022
8	S.H. Chai	7	8	956	119.5	2007-2014
9	Z. Chen	4	7	56	8	2017-2021
10	L.Z. Tao	7	7	356	50.85	2010-2017

On the other hand, the productivity of the authors who wrote articles on sustainable production research over the years is also shown in Table 4. It is seen that Y. Wang, who has the highest number of articles, was active from 2013 to 2022. Similarly, L. Liu continued its studies on the related subject, which it started to be published in 2013, until 2022. While the first studies of Y. Liang and B.Q. Xu, who started studying on sustainable production issues earlier than others, were published in 2007, the authors remained productive until 2017. Another noteworthy situation in Table 4 is that Z. Chen is the newest author on the list. Chen started his studies on the subject in 2017.

Analysis of influential documents

Document analysis on Bibliometrix was carried out to identify the most effective documents. The list in Table 5 shows the top ten most frequently cited articles on sustainable production. In addition, Table 5 shows that other authors studying in this field have benefited from these documents to get a better idea. The first study in the list was prepared by Galvis et al. (2012) and has been cited 860 times in the last eleven years. This study was prepared in the field of science and technology research, to achieve sustainable production by obtaining a new particle under environmental and supply constraints.

The second most cited article is by Jayal et al. (2010) with 543 citations. In this study, it was aimed to gain a perspective on new production trends and concepts to develop sustainable products. The third most cited article was published in the field of engineering by Li et al. in 2016. Similar to the document of Galvis et al. (2012), this study was designed to propose new components to ensure sustainable production due to material supply constraints. The fourth most cited paper has a total of 428 citations and was written in the field of engineering and operations management (Garetti and Taisch, 2012). In this article, the authors focused on the trends in sustainable production and a number of research barriers in this path.

The fifth most cited article with 371 citations is the newest document (Jabbour et al., 2018) in the list. Citations for this study have been reached over a period of 4-5 years. Researchers aimed to shape the current production and consumption patterns of sustainable production with Industry 4.0, focused on the synergy between them and carried out a study that revealed the success factors. Pusavec et al. (2010)' s article,

published in 2010, is an important document that received 344 citations in total. The researchers presented a case study aiming to achieve sustainable production through alternative processing technologies that reduce resource consumption and generate less waste.

The seventh most cited document in the list, with 326 citations, belongs to Chai et al. (2007). This study was prepared in the field of science and technology, directly related to the field of chemistry. In this document, the authors proposed new ingredients to make the materials more sustainable. The eighth most cited document, with a total of 309 citations, belongs to Srirangan et al. (2012). In this study unlike other studies, the authors focused on the energy requirement to ensure sustainable production and presented a perspective on the unlimited use of fossil resources. The study focused on biomass for clean energy production and evaluated technologies to obtain it in an economic way.

The ninth most cited scientific article belongs to Joung et al. (2013) with 303 citations. In this study, the authors aimed to determine the production indicators to be used in sustainable production. The last part of the document analysis is the tenth most cited document with 289 frequencies by Jimenez-Gonzalez et al.(2011) In this article, the researchers aimed to identify green engineering research areas and research challenges in these areas and to explain improvement opportunities from a pharmaceutical industry perspective.

Finally, when the ten most cited documents on sustainable production are evaluated, it is seen that 60% of the studies are empirical and 40% are conceptual. It was observed that none of the studies were of the type 'review'. This was because these studies were not included in the research design.

Table 5: List of most influential documents

Rank	Authors and Year	Title	Journal	Type	Total Citation
1	Galvis et al. (2012)	Supported Iron Nanoparticles as Catalysts for Sustainable Production of Lower Olefins	Science	Empirical	860
2	Jayal et al. (2010)	Sustainable manufacturing: Modeling and optimization challenges at the product, process and system levels	CIRP Journal of Manufacturing Science and Technology	Conceptual	543
3	Li et al. (2016)	Furfural: A Promising Platform Compound for Sustainable Production of C4 and C5 Chemicals	ACS Catalys	Empirical	470

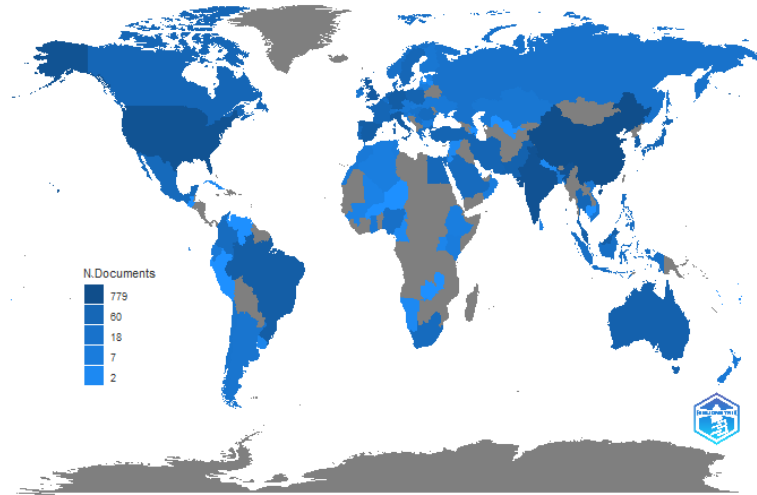
4	Garetti and Taisch (2012).	Sustainable manufacturing: trends and research challenges.	Production Planning and Control	Conceptual	428
5	Jabbour et al. (2018)	When titans meet - Can industry 4.0 revolutionise the environmentally-sustainable manufacturing wave?	Technological Forecasting and Social Change	Conceptual	365
6	Pusavec et al. (2010)	Transitioning to sustainable production - Part I: application on machining	Technologies. J. of Clenaer Production	Empirical	344
7	Chai et al. (2007)	Sustainable production of acrolein: Investigation of solid acid-base catalysts for gas-phase dehydration of glycerol.	Green Chemistry	Empirical	326
8	Srirangan et al. (2012)	Towards sustainable production of clean energy carriers from biomass resources	Applied Energy	Empirical	309
9	Joung et al. (2013)	Categorization of indicators for sustainable manufacturing	Ecological Indicators	Empirical	303
10	Jimenez-Gonzalez (2011)	Key Green Engineering Research Areas for Sustainable Manufacturing: A Perspective from Pharmaceutical and Fine Chemicals Manufacturers	Organic Process Research & Development	Conceptual	289

The Geographic Scientific Production

The colors on the map showing the scientific productivity of the countries are adjusted according to the frequency of scientific publications and show that productivity increases as the shade of blue increases. According to Figure 4, China, India and USA are seen as the countries with the highest frequency. The number of scientific publications in China is 779, the number of scientific publications in India is 488 and the number of scientific publications in America is 467. In this respect, China, India and the USA are the countries that most influence research on sustainable production. On the other hand, the subject has been studied extensively in countries such as UK, Italy, Spain, Germany and Brazil.

Figure 4: Country scientific production

Country Scientific Production

Keyword Analysis

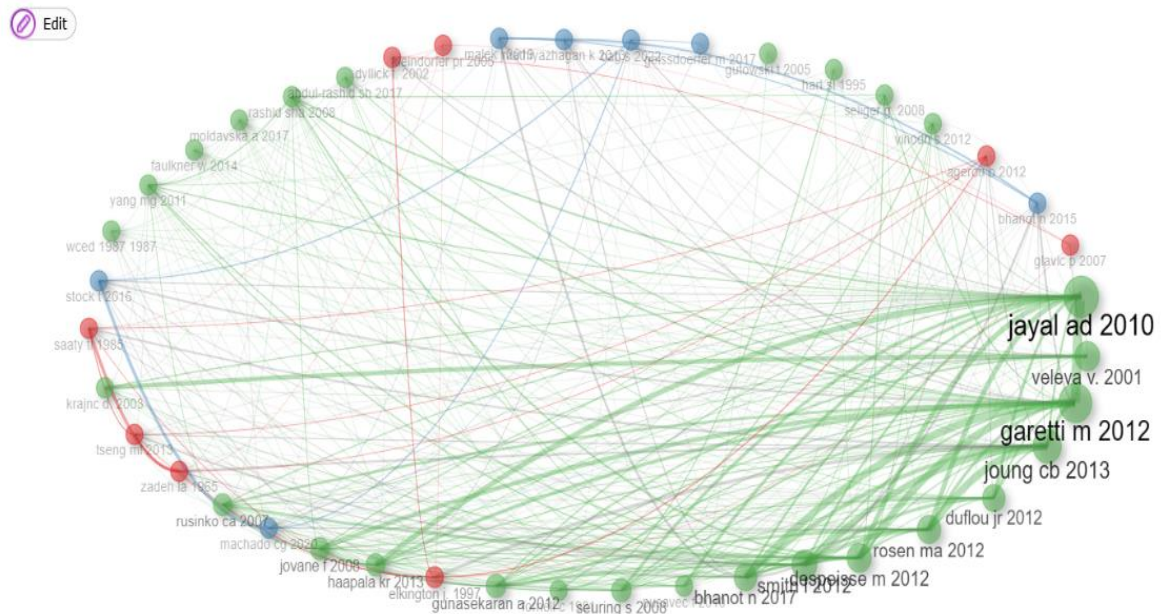
Keyword analysis is based on the analysis of the most preferred keywords by researchers in the sustainable production literature. The authors provide statistical analyzes to examine keywords (Du et al., 2019). At this stage, wordcloud can be preferred as well as treemap in order to visually present the most frequently used keywords. In this article, the keywords used in scientific articles prepared with the title of sustainable production are shown in Figure 5 as wordcloud.

In order to correctly interpret the word analysis on the Biblio-metrix package, some arrangements had to be made in the data. These arrangements are provided by loading a synonym list. The keywords “Industry 4”, “0”, “industry 4 0” and “industry 4.0” were combined as “industry 4”, and the keywords “environment” and “environmental” were combined as “environment”. At the same time, the keywords "modeling" and "model" were combined as "modeling", and the keywords "life cycle assessment", "life cycle" and "life cycle assessment" were combined as "life cycle assessment". Finally, the keywords “green manufacturing”, “green” and “cleaner production” were combined as “green manufacturing”, and the keywords “sustainable development” and “development” were combined as “sustainable development”. In addition, the keywords "sustainable production" and "sustainable manufacturing", "production", "manufacturing", "sustainable" and "sustainability" were removed from the analysis in order to see the thematic topics of the relevant literature.

Intellectual Structure About Sustainable Manufacturing

One of the features of scientific mapping is the creation of "network maps" to show relationships for any factor. This factor can be author, document, journal or keywords. A co-citation map shows the scientific structure of a literature with the frequency with which two publications are cited jointly in a third document (Mumu, Saona, Russell, and Azad, 2021). The citation count of an article is represented by the size of its node. The proximity of the nodes indicates the degree of intellectual closeness. Here, authors who are close to each other are often cited jointly, and authors who are far from each other are cited less frequently. Also, the lines connecting the nodes represent common citations of documents by other documents. Each of the clusters with the same color represents schools (Van Eck and Waltman, 2017). Document co-citation maps visualize similarities between documents based on co-citation frequencies. In this case, it is assumed that the frequently cited documents share a common intellectual tradition or perspective (Boyack and Klavans, 2010).

In this study, co-citation analysis was performed on 50 articles to create a document co-citation map. Co-citation analysis was used to analyze the intellectual structure of the literature on sustainable production. Figure 6 shows the results of the document co-citation map. Figure 6 includes the name of the first author and the publication date. The document co-citation map provides a useful complement to WoS document citation analysis by identifying key literature from which academics are drawn. As a result of the analysis, a grouped map was formed in a set of three colored documents, each representing a thought group. That is, the coloring of often commonly cited sets of documents represents the "schools of thought" that make up the intellectual fabric of a discipline or a field of research (in this case, sustainable production).

Figure 6: Document co-citation network of sustainable manufacturing literature

As a result of the co-citation analysis applied in this study, three different schools emerged. For the three schools in this study, 50 documents are displayed between the years 1987-2022. Figure 6 shows that there is significant cross-fertilization between documents in the three thought groups.

The cluster in red in Figure 6 is the cluster of the oldest publications in the analysis (Zadeh 1965; Elkington, 1997; Dyllick and Hockerts, 2002). Since the studies of this school are older sources, they have worked with the theme of "sustainability" as a broader subject rather than sustainable production (Kleindorfer and Saad 2005; Glavic and Lukman, 2007; Ageron, B.; Gunasekaran and Spalanzani, 2012; Tseng, Chiu, and Tan, 2013). The most striking issue in this school is the examination of sustainability within the framework of business strategies. This school focuses on sustainable business development, designing sustainability strategies, and developing a sustainable framework for business practices. For this reason, it can be stated that the documents in this cluster are quite consistent.

Most of the documents in the second set (blue) draw attention because they are very recent documents. It can be easily stated that the most important theme of this school is new approaches in sustainable production. When the documents are examined in detail, the latest developments related to sustainable production are included in these studies. It is seen that the documents in this school are designed for practitioners in a way that can guide sustainable production and contribute to the renewal of the literature

(Mathiyazhagan, Govindan, and Haq, 2013; Stock and Seliger, 2016; Geissdoerfer et al., 2017; Machado, Winroth, and Ribeiro, 2019; Malek and Tushar, 2020). Among the documents in this school, Mathiyazhagen et al.'s (2013) study includes the implementation of new environmental activities in the production systems of the enterprises. Machado et al. (2020) and Stock and Seliger (2016) focused on the relationship between sustainable production and industry 4.0. Geissdoerfer et al. (2017) focused on the relationship between sustainability and the new circular economy concept. In short, it can be stated that the documents in this school are guiding the relevant literature in terms of revealing new concepts in sustainable production.

As a result of the analysis, the green colored cluster, which represents a different school, stands out. Consisting of 34 documents, this school is the largest of the three clusters. In particular, it is clearly seen that this school directs sustainable production. At the same time, it is seen that the documents in this school are more effective than the documents in the other school in terms of the number of citations. The theme of the studies in this school is on the conceptual framework of sustainable production, which is quite broad compared to other schools of thought. Setting a general framework for sustainable production (Haapala et al., 2013; Jovane et al., 2018), identifying trends and barriers to sustainable production (Garetti and Taisch, 2012; Bhanot et al., 2017), defining indicators (Veleva et al., 2001; Joung, Crrell, Sarkar, and Feng, 2013), identifying sustainable production models (Jayal et al., 2010; Smith and Ball, 2012), setting practices (Rusinko, 2007; Despeisse et al., 2012) are the general writing purposes of the documents in this school.

In the co-citation map in Figure 6, it is seen that the most cited work is Jayal et al. (2010)'s document. Based on the influence of Jayal's article across all three schools, it has been a "cross-border" study in the literature. When the document was analyzed, it provided an overview of the effects and concepts in the development of sustainable production systems. The study focused on developing models and optimization techniques about sustainable production processes. Other key studies in this cluster are Veleva (2001), Garetti and Taisch (2012), Joung et al. (2013). In Garetti and Taisch's study, the second major study of the most influential school of thought (the green cluster), the authors conducted a survey of developments and challenges in sustainable production. On the other hand, the studies in Joung et al. (2013), Veleva et al. (2001) focused on indicators that accurately measure sustainability.

CONCLUSIONS AND LIMITATIONS

The study focuses on analyzing sustainable production research using bibliometric analysis. In this study, it tries to answer a number of preprepared research questions. The results of bibliometric analysis in research have many practical and theoretical implications. This study shows the efficiency of sustainable production by years. In addition, the most influential journals, the most productive authors, and the most

influential documents in the relevant literature are also shown. Finally, the document also highlights the number of studies by country. These results can provide a good basis for showing which journals the researchers will submit their studies to, which researchers will benefit from their resources and which critical studies of the field, and in which countries they will be able to conduct advanced studies.

In this study, the literature on sustainable production was prepared by including all published studies from the year the study was first conducted, including 2022. However, it should be noted that the literature began to form and take shape after 2007. Until 2007, the number of studies was so limited that it did not exceed single digits per year. After 2015, an increase in academic studies was observed with the UN's publication of the SDG and their acceptance by many countries (UNEP, 2015; Moldavska and Welo, 2019). All over the world, climate change and scarcity of natural resources have required a new paradigm in which economic and social development guarantees sustainable development (Martinez et al., 2022). However, it has been noted that in some countries the subject has been studied very little. However, sustainable supply chain management has increased the focus on sustainable development with the acceleration of population growth and global warming (Xu and Wang, 2018; Yip et al., 2022; Zhou et al., 2022).

On the other hand, in this study, the thematic subjects of the sustainable production literature and trends on the basis of years were determined. These results are important in terms of identifying research trends in the field of sustainable production and revealing future research agendas. In addition, research gaps in the relevant subject were also revealed. For example, it is seen that especially environmental issues are on the agenda in studies on sustainable production. In this context, it was determined that environmental indicators were among the prominent themes. On the other hand, an indication of the researchers' focus on environmental issues is the frequent use of the "green manufacturing" theme, which focuses more on the environmental aspects of sustainable production.

In reality, there are three dimensions in the concept of sustainability: economic, environmental, social sustainability (Ahmad and Wong, 2019; Malek and Tushar, 2020). In sustainable production, economic issues are as critical as environmental issues. In other words, social and economic conditions should not be excluded from sustainable manufacturing (Hussain and Jahanzaib, 2018; Bastas, 2021). Because sustainable manufacturing deals with business from an economic, environmental and social perspective, it is important to explore many of its distinctive features for a better understanding of the research field (Garetti and Taisch, 2012). Although it was seen that a certain group of researchers examined sustainable production directly in terms of business strategies, it was seen that social and economic dimensions were neglected in the prominent themes. For example; It is thought that the issue will be multifaceted with the inclusion of economic performance indicators in studies related to sustainable production. Its economic sustainable

performance can be examined in terms of investment themed issues, as well as various costs. In this context, researchers should conduct research on various aspects of sustainability in relation to sustainable production.

At the same time, although it is stated that environmental issues are mostly on the agenda in sustainable production studies, it has been determined that environmental indicators also focus on certain themes. The focus of sustainable production on reducing the negative environmental impacts from products and processes has been effective in this case (Jimenez-Gonzalez et al., 2011; Moktadir et al., 2018; Jabbour et al., 2018; Malek and Tushar, 2020; Jasti et al., 2022). Sustainable production has been studied more in the fields of energy use, energy efficiency, especially in relation to fuel consumption (Srirangan, et al., 2012; Li and Sun, 2013; Ghadiri et al., 2017; Sun et al., 2020; Kazakova and Lee, 2022). Energy consumption in industry is a serious concern in production operations (Sun et al., 2020). Researchers may need to do more research on sustainable production in terms of greenhouse gas emissions, carbon emissions, water consumption, and water efficiency.

In addition, industry 4 studies have come to the fore in the sustainable production literature. The development towards the fourth stage of industrialization, which is expressed as Industry 4.0, has a significant impact and offers enormous opportunities for the realization of sustainable production (Lasi et al., 2014; Stock and Seliger, 2016; Sartal et al., 2020; Rakic et al., 2021; Gholami et al., 2021; Jamwal et al., 2021). The fact that Industry 4.0 is the new industrial revolution has directly affected the radical change in production. Sustainable production literature also responded to this expected situation. On the other hand, it was expected that the major technologies examined under Industry 4.0 would also come to the fore in this bibliometric study on sustainable production. The physical systems of the factory have been integrated with the internet of things, cyber-physical systems, robotic systems with Industry 4.0, and production technologies have changed radically (Lasi et al., 2014; Khaitan and Mccalley, 2014; Lee, Bagheri, and Kao; 2015). However, only "additive technology" came to the fore among these seven major technologies according to the results of the analysis (Nanda et al., 2016; Ozguner and Ozguner, 2022). The fact that other technologies of Industry 4.0 have not come to the fore has enabled us to define the research gap in this regard. It may be important for this literature that researchers include technologies such as the internet of things, advanced robotics, augmented reality, and cloud computing in their studies.

Secondly, "Sustainable development" is one of the most striking themes (Esfahbodi et al., 2016; Zhou et al., 2022). Interest in academic studies in this field increased in 2015 with the United Nations' determination of 17 SDG and the agreement of 193 countries. "Responsible Consumption and Production", one of the 17 goals here, has been accepted as an inclusive sustainable development priority (Esmaeilian, Behdad, and Wang, 2016). One of the prominent themes in the literature review was "green

manufacturing”. Green production and sustainable production are topics that many researchers deal with together (Rusinko, 2007; Wang, 2010; Despeisse et al., 2012; Esmaeilian et al., 2016; Xia and Lin, 2022). The emerging circular economy paradigm and subsequent changing consumption patterns have led the manufacturing industry to more sustainable designs and operations (Jawahir and Bradley, 2016). Many researchers have discussed the links between the theoretical vision of sustainable production and the practical ideas and management practices of the circular economy (Jawahir and Bradley, 2016; Moktadir et al., 2018; Gundu et al., 2020; Bag and Pretoriun, 2020; Kazakova and Lee, 2022). As expected, the concept of “waste” has also come to the fore in the studies where circular economy and sustainable production take place together. It is always desirable to control material losses and maximize output for an ideal production process (Teigiserova et al., 2019). One of the goals of sustainable production is to ensure sustainable waste management in a way that will ensure maximum use of resources, do not waste materials and pose the least risk to the environment. The primary goal of sustainable production is to increase the efficiency of each product produced throughout its entire life cycle (Jovane et al., 2018). This situation has been one of the important focus of the studies prepared by many researchers about sustainable production (Bilge et al., 2017; Gbededo, Liyanage, and Garza-Reyes, 2018; Chen et al., 2022).

Finally, three limitations emerged in the study. This bibliometric study for sustainable production was conducted by including only studies in the Web of Science (WoS) database to examine specific findings. The use of other important databases such as Scopus, Dimension, and PubMed may also be included in future research projects for further investigation. Secondly, the documents on sustainable production in the study were created by searching the keywords "sustainable manufacturing" or "sustainable production" only in the article titles. Because in the search for ALL FIELD (such as "TOPIC", "TITLE", "ABSTRACT") thousands of studies appeared in the relevant literature. When these documents were examined, it was determined that many documents were not directly related to sustainable production. When only the titles of the articles were searched, the documents that appeared were directly related to sustainable production. Future researchers can include them in the study by searching all areas, examining all documents for content, to expand the study findings. In other words, it can expand the working context by applying content analysis to all documents. The third limitation is that only "articles" are included in the search criteria. Due to the lack of missing data entry, "early published studies" and books and conference documents were not included in the study. In addition, due to the purpose of the subject, review articles were excluded. The study can be expanded by removing the constraints in this study, examining conference proceedings and book chapters in detail, and including documents that have not been entered incompletely.

YAZAR BEYANI/AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

REFERENCES

- Abbasi, M., & Nilsson, F. (2012). Themes and challenges in making supply chains environmentally sustainable. *Supply Chain Management*, 17(5), 517–530.
- Ageron, B., Gunasekaran, A., & Spalanzani, A. (2012). Sustainable supply management: An empirical study. *International Journal of Production Economics*, 140(1), 168-182.
- Ahmad, S., & Wong, K.Y. (2019). Development of weighted triple-bottom line sustainability indicators for the Malaysian food manufacturing industry using the Delphi method. *Journal of Cleaner Production*, 229, 1167–1182.
- Bag, S., & Pretoriun, J.H.C. (2020). Relationships between Industry 4.0, sustainable manufacturing and circular economy: Proposal of a research framework. *International Journal of Organizational Analysis*, 30(4), 864-898.
- Bastas, A. (2021). Sustainable manufacturing technologies: A systematic review of latest trends and themes. *Sustainability*, 13(8), 1-22. doi:10.3390/su13084271.
- Bhanot, N., Rao, P.V., & Deshmukh, S.G. (2017). An integrated approach for analysing the enablers and barriers of sustainable manufacturing. *Journal of Cleaner Production*, 142, 4412-4439.
- Bhatt, Y., Ghuman, K., & Dhir, A. (2020). Sustainable manufacturing. Bibliometrics and content analysis. *Journal of Cleaner Production*, 260, 1-17.
- Bilge, P., Emec, S., Seliger, G., & Jawahir, I.S. (2017). Mapping and integrating value creation factors with life-cycle stages for sustainable manufacturing. *Procedia CIRP*, 61, 28-33.
- Borregan-Alvarado, J., Alvarez-Meaza, I., Cilleruelo-Carrasco, E., & Garechana-Anacabe, G. (2020). A bibliometric analysis in industry 4.0 and advanced manufacturing: What about the sustainable supply chain?. *Sustainability*, 12(19), 7840.
- Boyack, K.W., & Klavans, R. (2010). Co-citation analysis, bibliographic coupling, and direct citation: Which citation approach represents the research front most accurately? *Journal of the American Society Information Science and Technology*, 61(12), 2389–2404.
- Cabeza, L.F., Frazzica, A., Chàfer, M., Vérez, D., & Palomba, V. (2020). Research trends and perspectives of thermal management of electric batteries: Bibliometric analysis. *Journal of Energy Storage*, 32, 1-14.

- Caterino, M., Rinaldi, M., Fera, M., Macchiaroli, R., & Bottani, E. (2022). Research trends in clean, green and sustainable manufacturing: A bibliometric review. *IFAC PapersOnLine*, 55(10), 2425–2430.
- Cevik Aka, D. (2022) Sürdürülebilir üretim paradigması. In M. Sayılğan (Ed.), *Dijital dönüşüm ve sürdürülebilirlik güncel konular ve tartışmalar* (p. 361-379). İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Chai, S.H., Wang, H.P., Liang, Y., & Xu, B.Q. (2007). Sustainable production of acrolein: investigation of solid acid-base catalysts for gas-phase dehydration of glycerol. *Green Chemistry*, 10, 1130-36.
- Chan, F., Li, N., Chung, S.H., & Saadat, M. (2017). Management of sustainable manufacturing systems-a review on mathematical problems. *International Journal of Production Research*, 55(4), 1148-1163.
- Chen, W.Q., Hauschild, M.Z., Huang, B., Kara, S., Sutherland, J.W., & Umeda, Y. (2022). Life cycle engineering and sustainable manufacturing for net-zero targets and environmental sustainability. *Resources, conservation and recycling*, 186, 1-2.
- Ching, N.T., Ghobakhloo, M., Iranmanesh, M., Maroufkhani, P., & Asadi, S. (2022). Industry 4.0 applications for sustainable manufacturing: A systematic literature review and a roadmap to sustainable development. *Journal of Cleaner Production*, 334, 1-18.
- Dervis, H. (2019). Bibliometric Analysis using Bibliometrix an R Package. *Journal of Scientometric Research*, 8(3), 156-160.
- Despeisse, M., Mbaye, F., Ball, P.D., & Levers, A. (2012). The emergence of sustainable manufacturing practices. *Production Planning & Control*, 23(5), 354-376.
- Du, H., Wei, L., Brown, M.A., Wang, Y., & Shi, Z. (2012). A bibliometric analysis of recent energy efficiency literatures: An expanding and shifting focus. *Energy Efficiency*, 6, 177–190.
- Dyllick, Y., & Hockerts, K. (2002). Beyond the business case for corporate sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 11(2), 130–141.
- Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business*. Capstone: Oxford.
- Esfahbodi, A., Zhang, Y., & Watson, G. (2016). Sustainable supply chain management in emerging economies: Trade-offs between environmental and cost performance. *International Journal of Production Economics*, 181, 350-366.
- Esmailian, B., Behdad, S., & Wang, B. (2016). The evolution and future of manufacturing: A review. *Journal of Manufacturing Systems*, 39, 79–100.
- Galvis, H.M.T., Bitter, J.H., Khare, C.B., Ruitenbeek, M., Dugulan, A.I., & De Jong, K.P. (2012). Supported iron nanoparticles as catalysts for sustainable production of lower olefins. *Science*, 335(6070), 835-838.
- Garetti, M., & Taisch, M. (2012). Sustainable manufacturing: trends and research challenges. *Production Planning and Control*, 23, 83-104.
- Gbededo, M.A., Liyanage, K., & Garza-Reyes, J.A. (2018). Towards a Life Cycle Sustainability Analysis: A systematic review of approaches to sustainable manufacturing. *J. of Cl. Prod.*, 184, 1002-15.

- Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N.M.P., & Hultink, E.J. (2017). The circular economy a new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*, 143, 757-768.
- Ghadiri, M., Marjani, A., & Shirazian, S. (2017). Development of a mechanistic model for prediction of CO₂ capture from gas mixtures by amine solutions in porous membranes. *Environmental Science Pollution Research*, 24, 14508-14515.
- Gholami, H., Abu, F., Lee, J.K.Y. Sattarpanah Karganroudi, S., Sharif, S. (2021). Sustainable manufacturing 4.0—Pathways and practices. *Sustainability*, 13(24), 1-21.
- Glavic, P., & Lukman, R. (2007). Review of sustainability terms and their definitions. *Journal of Cleaner Production*, 15, 1875-1885.
- Gundu, K., Jamwal, A., Yadav, A., Agrawal, R., Jain, J.K., & Kumar, S. (2020). Circular economy and sustainable manufacturing: A Bibliometric Based Review. In R. Agrawal, J. K. Jain, V. S. Yadav, V. K. Manupati ve L. Varela (Eds), *Recent advances in industrial production* (p 137-147). Springer: Singapore.
- Haapala, K.R., Zhao, F., Camelio, J., Sutherland, J.W., Skerlos, S.J., Dornfeld, D. A.,...Rickli, J. (2013). A review of engineering research in sustainable manufacturing. *Journal of Manufacturing Science and Engineering*, 135(4).
- Hartini, S., Ciptomulyono, U., Pujawan, N., Ciptomulyono, U., Baihaqi, I., & Santosa, B. (2015). The relationship between lean and sustainable manufacturing on performance: literature review. *Procedia Manufacturing*, 4, 38-45.
- Hussain, S., & Jahanzaib, M. (2018). Sustainable manufacturing – An overview and a conceptual framework for continuous transformation and competitiveness. *Advances in Production Engineering & Management*, 13(3), 237–253.
- Jabbour, A.B.D.L., Jabbour, C.J.C., Foropon, C., & Godinho, M. (2018). When titans meet - Can industry 4.0 revolutionise the environmentally-sustainable manufacturing wave? The role of critical success factors. *Technological Forecasting and Social Change*, 132, 18-25.
- Jamwal, A., Agrawal, R., Sharma, M., Kumar, A., Kumar, V., & Garza-Reyes, J.A.A. (2022). Machine learning applications for sustainable manufacturing: A bibliometric-based review for future research. *Journal of Enterprise Information Management*, 35, 566-596.
- Jamwal, A., Agrawal, R., Sharma, M., Manupati, V.K., & Patidar, A. (2021). Industry 4.0 and sustainable manufacturing: A bibliometric based review. In R. Agrawal, J. K. Jain, V. S. Yadav, V. K. Manupati ve L. Varela (Eds), *Recent advances in smart manufacturing and materials* (p. 1-11). Springer: Singapore.
- Jasti, N.V.K., Jha, N.K., Chaganti, P.K., & Kota, S. (2022). Sustainable production system: literature review and trends. *Management of Environmental, Quality: An International Journal*, 33(3), 692-717.
- Jawahir, I.S., & Bradley, R. (2016). Technological elements of circular economy and the principles of 6r-based closed-loop material flow in sustainable manufacturing. *Procedia CIRP*, 40, 103-108.

- Jayal, A. D., Badurdeen, F., Dillon, O.W., & Jawahir, I. S. (2010). Sustainable manufacturing: Modeling and optimization challenges at the product, process and system levels. *CIRP Journal of Manufacturing Science and Technology*, 2, 144-152.
- Jimenez-Gonzalez, C., Poehlauer, P., Broxterman, Q., Yang, B-S., Ende, D. A. et al. (2011). Key green engineering research areas for sustainable manufacturing: A perspective from pharmaceutical and fine chemicals manufacturers. *Organic Process Research & Development*, 15, 900-911.
- Joung, C.B., Crrell, J., Sarkar, P., & Feng, S.C. (2013). Categorization of indicators for sustainable manufacturing. *Ecological Indicators*, 24, 148-157.
- Jovane, F., Westkämper, E., & Williams, D. (2018). Towards competitive sustainable manufacturing. In F. Jovane, E. Westkämper, & D. Williams (Eds.) *The ManuFuture Road* (p. 31-52). Berlin: Springer.
- Kagermann, H., Lukas, W., Wahlster, W. (2015, April 17). Abschotten ist keine Alternative. *VDI Nachrichten*, 16.
- Kazakova, E., & Lee, J. (2022) Sustainable manufacturing for a circular economy. *Sustainability*, 14(24), 1-20.
- Khaitan, S.K., & McCalley, J. (2014). Design techniques and applications of cyber physical systems: A survey. *IEEE Systems Journal*, 9(2), 350-365.
- Khor, K.S., & Hazen, B.T. (2016). Remanufactured products purchase intentions and behaviour: Evidence from Malaysia. *International Journal of Production Research* 55(8), 2149–2162.
- Kleindorfer, P.R., & Saad, G.H. (2005). Managing disruption risks in supply chains. *Production and Operations Management*, 14(1), 53-68.
- Lasi, H., Fettke, P., Kemper, H.G., Feld, T., & Hoffmann, M. (2014). Industry 4.0. *Business & Information Systems Engineering*, 6, 239-242.
- Lee, J., Bagheri, B., & Kao, H.A. (2015). A cyber-physical systems architecture for Industry 4.0-based manufacturing systems. *Manufacturing Letters*, 3, 18- 23.
- Li, L., & Sun, Z.Y. (2013). Dynamic energy control for energy efficiency improvement of sustainable manufacturing systems using Markov Decision Process. *IEEE Transactions on Systems Man Cybernetics-Systems*, 43(5), 1195-1205.
- Li, X.D., Jia, P., & Wang, T. (2016) Furfural: A promising platform compound for sustainable production of C-4 and C-5 Chemicals. *ACS Catalysis*, 6, 7621-7640.
- Liu, L., Song, W., & Liu, Y. (2023). Leveraging digital capabilities toward a circular economy: Reinforcing sustainable supply chain management with Industry 4.0 technologies. *Computers & Industrial Engineering*, 178, 1-16.
- Machado, C.G., Winroth, M.P., & Ribeiro, E.H.D. (2019). Sustainable manufacturing in Industry 4.0: an emerging research agenda. *International Journal of Production Research*, 58(5), 1462-1484.
- Malek, J., & Tushar, N. D. (2020). A systematic literature review to map literature focus of sustainable manufacturing. *Journal of Cleaner Production*, 256, 1-20.

- Marjanovic, U., Lalic, B., Medic, N., Prester, J., & Palcic, I. (2020). Servitization in manufacturing: Role of antecedents and firm characteristics. *International Journal of Industrial Engineering and Management*, 11(2), 133–144.
- Martinez, J.M.G., Puertas, R., Martin, J.M.M., & Ribeiro-Soriano, D. (2022). Digitalization, innovation and environmental policies aimed at achieving sustainable production. *Sustainable Production and Consumption*, 32, 92-100.
- Mathiyazhagan, K., Govindan, K., & Haq, A.N. (2013). Pressure analysis for green supply chain management implementation in Indian industries using analytic hierarchy process. *International Journal of Production Research*, 52(1), 188-202.
- Moktadir, M. A., Rahman, T., Rahman, M. H., Ali, S.M., & Paul, S.K. (2018). Drivers to sustainable manufacturing practices and circular economy: A perspective of leather industries in Bangladesh. *Journal of Cleaner Production*, 174, 1366–80.
- Moldavska, A., & Welo, T. (2019). A Holistic approach to corporate sustainability assessment: Incorporating sustainable development goals into sustainable manufacturing performance evaluation. *Journal of Manufacturing Systems*, 50, 53-68.
- Mumu, J.R., Saona, P., Russell, H.I., & Azad, M.A.K. (2021). Corporate governance and remuneration: A bibliometric analysis. *Journal of Asian Business and Economic Studies*, 28(4), 242–262.
- Nanda, M.R., Zhang, Y.S., Yuan, Z.S., Qin, W., Ghaziaskar, H.S., & Xu, C.B. (2016). Catalytic conversion of glycerol for sustainable production of solketal as a fuel additive: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 56, 1022-1031.
- Nimsai, S., Yoopetch, C., & Lai, P. (2020). Mapping the Knowledge Base of Sustainable Supply Chain Management: A Bibliometric Literature Review. *Sustainability*, 12(8), 1-21.
- Ozguner, M., & Ozguner, Z. (2022). Evaluation of the importance of additive manufacturing technology in terms of sustainable production with the DEMATEL Method. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 9(10), 116-125.
- Pao, M. L. (1985). Lotka's Law: A Testing Procedure. *Inf. Process. Manag.*, 21, 305–320.
- Patidar, A., Sharma, M., Agrawal, R., Sangwan, K. S., & Jamwal, A. (2022). A bibliometric analysis of sustainable supply chain management: Research implications and future perspectives. In *Recent Advances in Industrial Production: Select Proceedings of ICEM 2020* (pp. 167-187). Springer Singapore.
- Pusavec, F., Krajcinik, P., & Kopac, J. (2010). Transitioning to sustainable production - Part I: application on machining Technologies. *Journal of Cleaner Production*, 18(2), 174-184.
- Rakic, S., Pavlovic, M., Marjanovic, U.A. (2021). A precondition of sustainability: Industry 4.0 readiness. *Sustainability*, 13(12), 1-12.
- Roy, V., & Singh, S. (2017). Mapping the business focus in sustainable production and consumption literature: Review and research framework. *Journal of Cleaner Production*, 150, 224-236.

- Rusinko, C.A. (2007). Green Manufacturing: An Evaluation of environmentally sustainable manufacturing practices and their impact on competitive outcomes. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 54(3), 445-454.
- Sangwan, K.S. (2011). Development of a multi criteria decision model for justification of green manufacturing systems. *International Journal of Green Economics*, 5(3), 285-305.
- Sanyé-Mengual, E., Pérez-López, P., González-García, S., Lozano, R.G., Feijoo, G., Moreira, M.T., Gabarrell, X., & Rieradevall, J. (2014). Eco-designing the use phase of products in sustainable manufacturing: the importance of maintenance and communication-to-user strategies. *Journal of Industrial Ecology*, 18(4), 545–557.
- Sarkis, J., Zhu, Q., & Lai, K. H. (2011). An organizational theoretic review of green supply chain management literature. *International Journal of Production Economics*, 130(1), 1–15.
- Sartal, A., Roberto, B., Mejias, A.M., & Garcia-Collado, A. (2020). The sustainable manufacturing concept, evolution and opportunities within Industry 4.0: A literature review. *Advances in Mechanical Engineering*, 12(5).
- Shah, S., Menon, S., Olumide, O.O., & Ganji, E.N. (2020). Digitalisation in sustainable manufacturing-A literature review. In *IEEE International Conference on Technology Management, Operations and Decisions* (p. 1-6). Marrakech.
- Smith, L., & Ball, P. (2012). Steps towards sustainable manufacturing through modelling material, energy and waste flows. *International Journal of Production Economics*, 140(1), 227-238.
- Srirangan, K., Akawi, L., Moo-Young, M., & Chou, C.P. (2012). Towards sustainable production of clean energy carriers from biomass resources. *Applied Energy*, 100, 172-186.
- Stock, T., & Seliger, G. (2016). Opportunities of sustainable manufacturing in Industry 4.0. *Procedia CIRP*, 40, 536-541.
- Sun, B., Yang, C., Wang, Y., Gui, W., Craig, L., & Olivier, L. (2020). A comprehensive hybrid first principles/machine learning modeling framework for complex industrial processes. *Journal of Process Control*, 86, 30-43.
- Teigiserova D.A., Hamelin, L., & Thomsen, M. (2019). Review of high-value food waste and food residues biorefineries with focus on unavoidable wastes from processing. *Resources, Conservation & Recycling*, 149, 413–426.
- Tseng, M-L., Chiu, S.F., Tan, R.R., & Siriban-Manalang, A.B. (2013). Sustainable consumption and production for Asia: Sustainability through green design and practice. *Journal of Cleaner Production*, 40, 1-5.
- UN. (2021). *Sustainable development goals: The 17 goals*. New York: Department of Economic and Social Affairs of the United Nations
- UNEP. (2015). *Sustainable consumption and production global edition a handbook for policymakers*. United Nations Environment Programme. Retrieved from <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/9660>

- <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1951Sustainable%20Consumption.pdf>. (The Access Date: 04.08.2022).
- Van Eck, N.J., & Waltman, L. (2017). Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. *Scientometrics*, *111*, 1053–1070.
- Veleva, V., Hart, M., Greiner, T., & Crumbley, C. (2001). Indicators of sustainable production. *Journal of Cleaner Production*, *9*(5), 447-452.
- Wang, Q.F. (2010). Green manufacturing-oriented digital system and operation technologies for manufacturing enterprises. *Applied Mechanics and Materials*, *20*(23), 40-44.
- Wangsa, I. D., Vanany, I., & Siswanto, N. (2022). Issues in sustainable supply chain's futuristic technologies: a bibliometric and research trend analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, *29*(16), 22885-22912.
- Xia, L.T., & Lin, X.M. (2022). Critical factors in the sustainable development of product design for eco-innovation and green manufacturing, *Journal of Environmental Protection and Ecology*, *23*(4), 1536-1452.
- Xu, L., & Wang, C. (2018). Sustainable manufacturing in a closed-loop supply chain considering emission reduction and remanufacturing. *Resources, Conservation and Recycling*, *131*, 297–304.
- Yip, W.S., Zhou, H.T., & To, S. (2022). Discover the trend and evolution of sustainable manufacturing: a thematic and bibliometric analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, *29*, 38899–38911.
- Yu, D., Xu, Z., Wang, W. (2019). A bibliometric analysis of fuzzy optimization and decision making (2002–2017). *Fuzzy Optimization and Decision Making*, *18*, 371–397.
- Yu, Z., Waqas, M., Tabish, M., Tanveer, M., Haq, I. U., & Khan, S. A. R. (2022). Sustainable supply chain management and green technologies: a bibliometric review of literature. *Environmental Science and Pollution Research*, *29*(39), 58454-58470.
- Zadeh, L.A. (1965). Fuzzy Sets. *Information and Control*, *8*(3), 338-353.
- Zhang, X., Yu, Y., & Zhang, N. (2021). Sustainable supply chain management under big data: A bibliometric analysis. *Journal of Enterprise Information Management*, *34*(1), 427-445.
- Zhang, Y., Wei, Y., & Zhou, G. (2018). Promoting firms' energy-saving behavior: the role of institutional pressures, top management support and financial slack. *Energy Policy*, *115*, 230–238.
- Zhou, H., Yip, W.S., Ren, J., & To, S. (2022). Thematic analysis of sustainable ultra-precision machining by using text mining and unsupervised learning method. *Journal of Manufacturing Systems*, *62*, 218-233.
- Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, *18*, 429–472.

TÜRKİYE'NİN YERELDE GÖÇ YÖNETİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Mehmet DEĞİRMENCİ²

Öz

Göç, çok farklı disiplinlerle iç içe geçmiş, tarih boyunca da var olmuş bir kavramdır. Her ne kadar tüm insanlığın inkar etmediği bir durum olsa da henüz üzerinde mutabık kalınmış net bir tanımı bulunmamaktadır. Türkiye tarih boyunca yoğun kitlesel göçlere maruz kalan bir ülkedir. Özellikle Osmanlı son dönemlerinden günümüze kadar birçok politikayı önemli seviyede etkileyen göç hareketleri, göç politikaları ve kurumsallaşma konusunda net bir tavrın ortaya konulmasına engel olmuştur. Bu ise kurumsallaşma ve net bir politika belirleme konusunda olumsuz etki yapmıştır. Çalışmamızda günümüzde Türkiye'nin göç yönetim yapısı içerisinde yerelde göç yönetimi genel olarak ele alınacak, devamında da bu alan üzerine Suriyeli göç dalgası özelinde eksik yönleri üzerinde durulacaktır ve önerilerde bulunulacaktır. Literatürde salt yerelde göç yönetimi üzerine çalışma olmaması, bu çalışmayı önemli yapan nedendir. Literatür tarama yöntemi kullanılarak ortaya konulan çalışmamız, birincil kaynaklardan yararlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Yerel Yönetim, Merkezi Yönetim, Uyum, Suriyeli

JEL Kodları: F22, K37

A STUDY ON TURKEY'S LOCAL MIGRATION MANAGEMENT

Abstract

Migration is a concept that has been intertwined with many different disciplines and has existed throughout history. Although it is a situation that all humanity does not deny, there is no clear definition agreed on yet. Turkey is a country that has been exposed to intense mass migration throughout history. Migration movements, which had a significant impact on many policies, especially from the last period of the Ottoman Empire to the present, prevented a clear stance on immigration policies and institutionalization. This has had a negative impact on institutionalization and setting a clear policy. In our study, local migration management will be discussed in general within the migration management structure of Turkey today, and the deficiencies in this field will be emphasized and suggestions will be made in the context of the Syrian migration wave. The reason why this study is important is that there is no study on local migration management in the literature. Our study, which was put forward by using the literature review method, benefited from primary sources.

Keywords: Migration, Local Government, Central Government, Integration, Syrian

JEL Codes: F22, K37

*Bu çalışma Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Çiğdem Erdem danışmanlığında, Mehmet Değirmenci tarafından "Geç Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Göç Politikalarının Evrimi" başlığı ile tamamlanarak 11.07.2022 tarihinde savunulan Doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr., T.C. İçişleri Bakanlığı, mehmetdegirmenci06@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6949-4155>

GİRİŞ

Göç olgusu ekonomik, sosyal, demografik, siyasi ve coğrafi birçok farklı disiplin ile ilişkili olması nedeni ile tüm yönlerini kapsayan bir tanım ortaya koymak zordur. İnsanlık ile ortak bir zamansal geçmişe sahip olmasına rağmen göç kavramı ile ilgili halen tüm disiplinlerin üzerinde mutabık kaldığı ortak bir tanım bulunmamaktadır. Ancak her ne kadar ortak bir tanım ortaya konulmasa da göç mekânsal değişim, kalıcılık, hedef ülke, kaynak ülke ve sebep gibi ana unsurları içinde barındırmaktadır.

Tarih boyunca her yönden çok çeşitlilik gösteren göçlerin etkileri hem kaynak ülke açısından hem göç edenler tarafından hem de hedef ülke açısından sürekli olarak değişmiştir. Buna paralel olarak, Türkiye'de tarih içerisinde çok fazla göç dalgasına maruz kalmıştır.

Türkiye'nin tarih içerisinde maruz kaldığı göç hareketlilikleri her ne kadar sürekli değişim gösterse de genel olarak hem politikalar hem de kurumsal yapılar ortaya konulurken ulusal güvenlik ile uluslararası uygulamalar arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Kurumsal yapının belirlenmesinde son dönemlerde en önemli unsurunun ise AB üyelik süreci olduğu görülmektedir. AB üyelik süreçleri, en güncel kurumsal aktörlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Son dönem gelişmelere bakıldığında, göç yapısının eskiye göre daha da kurumsallaştığını görülmektedir. Bu ise durumsal yani oluşan durumlara ve ulusal/uluslararası şartlara göre belirlenen politikalardan, daha kalıcı ve kurumsal politika belirlenmesi sürecine girildiğini göstermektedir.

Hedef ülkelerin göçe ilişkin yaklaşımlarının ve politikalarının anlaşılmasının en temel yolu göç yönetimini incelemektir. Yani söz konusu ülkede göçe yönetimine dahil olan aktörlere, bu aktörlerin hukuki statüsüne, politika yapım süreçlerine ve yardımcı diğer aktörlere bakmak, göç yaklaşımı ile ilgili en net fikri verecektir.

Bu çerçevede; Türkiye'de de göç politikalarının anlaşılması, kurumsal yapının anlaşılmasından geçmektedir. Yoğun göç dalgalarına maruz kalmasına rağmen Türkiye'de göç yeterince çalışılmış bir konu olmaktan uzak görünmektedir.

Literatür tarandığında göç kavramı ve yönetim yapısı ile ilgili çalışmalar göze çarpsa da salt göçün yerelde yönetimine ilişkin çalışma bulunmamaktadır. Bu sav çalışmamızın temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Savımıza göre; günümüzde maruz kalınan kitlesel Suriyeli göç hareketliliği karşısında Türkiye'nin uyguladığı yerel yönetim performansı tartışılmalıdır.

Çalışmamızın temel sorusu ise; Türkiye, örneği görülmemiş kitlesel göç dalgasına maruz kalmış bir ülke olarak göç idari yapılanmasını yerelde tam olarak oluşturabilmiş midir? Eksiklikleri varsa

giderebilmesine ilişkin alternatif yol var mıdır? Maruz kalınan Suriyeli kitlesel göç dalgasına karşı uyguladığı politikalarda bu eksikliklerin rolü var mıdır?

Çalışmamızın ilk bölümünde; Türkiye'nin yerelde göç yönetim yapısı detaylı olarak ele alınacak, ayrıca göç politikalarına ilişkin yerel yönetime dair teorilerden de bahsedilecektir. Bu inceleme yasal mevzuat dayanaklarından da yardım alarak ortaya konulacaktır.

İkinci bölümde ise günümüzde maruz kalınan kitlesel Suriyeli göç akımı özelinde, Türkiye'de yerel yönetimlerin eksik yönleri belirtmeye çalışılacaktır. Bu eksik yönlerin ortaya konulmasından sonra aynı bölümün devamında ise çözüme ilişkin öneri ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Çalışmanın yöntemi literatür taraması olarak belirlenmiş olup birincil kaynaklar, kanunlar, yönetmelikler, uluslararası metinler, kitaplar, dergiler, tezler, sempozyum bildirimleri, göç konusuyla ilgili olan kurumların yayınladığı raporlar ve bazı ikincil kaynaklar referans olarak alınmıştır. Mevcut kaynaklar incelenmiş hem probleme ilişkin veriler toplanmış hem de probleme ilişkin literatürde eksik olan hususlar tespit edilmiştir. Daha sonra da toplanan veriler birbirleri ve problem ile ilişkilendirilmiş, sınıflandırılmış ve derlenmiştir.

Çalışmanın ana kapsamı göçün kurumsal yapısıdır. Çalışmanın günümüzdeki göçmenlerin incelendiği kısmı olarak kapsamı da Suriye'den gelen göç dalgasıdır. Türkiye'de bulunan çok çeşitli göçmenlerin olduğu gerçektir ancak tamamının incelenmesi çalışmanın konusu ve amacı bakımından mümkün olmayacaktır. Bu nedenle nüfus olarak en yoğun ve en güncel göç topluluğu olan Suriyeliler ele alınacaktır. Çalışmanın zaman olarak kapsamı ise günümüz kurumsal yapısının incelenmesi olacak, detaylı tarihsel incelemelere yer verilmeyecektir.

Yerel yönetimlerin göç performansını ve mevcut sorunları bütünsel bir bakış açısıyla ele alan bu çalışmanın, benzer konularda yapılacak yeni araştırmalara temel teşkil edebileceği düşünülmektedir. Örneğin, göç yöneti(şi)mine farklı düzeylerden destek veren aktörlerin kendi aralarında ve merkezi idare ile yaşadıkları sorunlar ve bu aktörler arasında kurulan ilişkiler araştırılabilir. Ayrıca ilgili aktörlerin göç yönetimine ne düzeyde katkı verdikleri sorusuna cevap bulmak üzere farklı ülke örnekleri üzerinden karşılaştırmalı çalışmalar da yapılabilir.

TÜRKİYE'NİN GÖÇ YÖNETİM YAPISI

Göçün Merkezi Yönetimi

Türkiye Cumhuriyet tarihi incelendiğinde 1980'li yıllara kadar göç örüntülerinin temel özelliği, Türkiye'ye göç edenlerin kahir ekseriyetini Türk soylu ve Türk kültürüne mensup olanların oluşturması, yabancıların göçlerinin ise oldukça az sayıda ve kontrol edilebilir olmasıdır. 1980'li yıllardan itibaren bu tablo değişmeye başlamış ve gelen yabancıların sayılarında önemli artışlar kaydedilmiştir. Yeni dönemdeki bu dramatik farklılaşmanın kurumsallaşma üzerindeki etkileri de son derecede belirgindir.

Gerek 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası koruma Kanunu (YUKK) öngördüğü teşkilatlanmada gerekse öncesinde var olan parçalı yapının içinde merkezi yönetimin ve bunun taşra uzantılarının ağırlıklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle göç yönetimi ile ilgili kurumsal yapılar genellikle başkentte örgütlenmiş, belirlenen politikaların ve alınan kararların uygulamaya geçirilmeleri ise taşra teşkilatları aracılığıyla sağlanmıştır.

Göç, Türkiye'nin ekonomik, sosyo-kültürel ve demografik yapısını, kamu düzeni ile güvenliğini ilgilendiren çok boyutlu bir alan olduğu gibi ulusal ve uluslararası düzeyde işbirliğini ve koordinasyonu da gerektirmektedir. Suriyeli göçü başta olmak üzere Türkiye'nin göç tarihindeki üçüncü dönemde yaşanan göç hareketleri, uluslararası örneklerde olduğu gibi göçü insan hakları temelinde yöneten, teşkilat yapısı ile ülkenin tamamına yayılan, insan kaynağı ve mali yapısı ile güçlü bir kurumun eksikliğini ortaya çıkarmıştır. Bu önemli eksiklik 6458 sayılı Kanun ile giderilmeye çalışılmıştır. 2013 yılında kabul edilen 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası koruma Kanunu (YUKK)'ndan önce salt yabancılar konusunda göç ve ilticaya ilişkin teşkilat yapısını ve görevlerini düzenleyen özel bir yasal düzenleme mevcut değildi. Türk soylu ve Türk kültürüne mensup göçmenlerin iskânları ile görevli iskân kurumunun ise 1980'li yıllardan itibaren -bu tür göçlerin azalmasına bağlı olarak- dış göç konusundaki rolleri önemli ölçüde zayıflamıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet dönemi boyunca ilgili kanunlar (Pasaport Kanunu ve Yabancıların İkamet ve Seyahatlerine İlişkin Kanun) gereğince yabancıların sınırlardan giriş-çıkışları, ikametleri, seyahatleri ve sınırdışı edilmelerine ilişkin görevleri yürüten İçişleri Bakanlığı ve emniyet makamları, 1994 tarihli İltica ve Sığınma Yönetmeliği'nin yürürlüğe girmesi ile yeni görev ve sorumluluklar edinmişlerdir.

Bu çerçevede İçişleri Bakanlığına bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM), yeni görevlerine uygun şekilde yapılandırılmıştır. Çalışma izinleri dışında, mülteci ve sığınmacılar ve genel olarak yabancılara ilişkin tüm işlemler merkezde İçişleri Bakanlığı ve EGM'ye bağlı Yabancılar Hudut ve İltica Daire Başkanlığınca; taşrada ise yabancılar şubeleri tarafından yürütülmüştür. Özellikle yabancıların sınırlardan giriş ve çıkışı, ikamet ve seyahatleri ile sınır dışı edilmelerine yönelik işlemlerinin yürütülmesi, yasadışı

giriş yapan yabancıların denetlenmesi ve sınır dışı etmek üzere ilgili merkezlere yerleştirilmeleri, sığınmacı ve mültecilerin iltica başvurularının sonuçlandırılması, vatansız statüdeki yabancıların işlemlerinin yürütülmesi, Türk soylu ve kültüründen olanların göçmenlik işlemlerinin yürütülmesi, yabancıların vatandaşlığa alınmalarıyla ilgili soruşturmalarının yapılması, mülteci misafirhanelerinin işleyişlerine yönelik denetlemelerin yapılması gibi görevler bu kurumların sorumluluğunda olmuştur. (Demirhan ve Aslan, 2015, s. 46).

2010 yılına gelindiğinde EGM bünyesinde yeniden değişikliğe gidilmiştir. Bu değişiklikle Yabancılar Hudut ve İltica Daire Başkanlığı İdari Büro Amirliği, Strateji Geliştirme ve Destek Şube Müdürlüğü, Hudut İhtilafları Şube Müdürlüğü, Hudut Kapıları Şube Müdürlüğü, İltica Göç Vatandaşlık Şube Müdürlüğü, Yabancılar Şube Müdürlüğü, Yasadışı Göç ve İnsan Ticareti ile Mücadele Şube Müdürlüğü, Sınır Dışı İşlemleri Şube Müdürlüğü, Çalışma İzinleri Şube Müdürlüğü, Vize Şube Müdürlüğü şeklinde yeniden yapılandırılmıştır. Bununla birlikte AB uygulamalarına uyum sağlamak ve biyometrik pasaportların üretilmesi konusunda gelişme kaydedebilmek için Pasaport Şube Müdürlüğü, Yabancılar Hudut ve İltica Daire Başkanlığından ayrıştırılarak ayrı bir daire başkanlığına dönüştürülmüştür (Ekşi, 2015, s. 219-220). Dolayısıyla yakın zamana kadar Türkiye’de göç alanına hâkim, salt sınır dışı göçü yönetmekten sorumlu, bu alanla ilgili kamu politikalarını belirleyerek uygulamaya koyan ve sonuçlarını kontrol eden kurumsal yapıların olduğunu söylemek zordur. (Demirhan ve Aslan, 2015, s. 46). AB uyum süreci kapsamında bu konuda yürütülen çalışmalar nihayet 2013 yılında YUKK’un kabul edilmesiyle somutlaştırılmış ve Göç İdaresi Başkanlığı (ilk adıyla Göç İdaresi Genel Müdürlüğü) kurulmuştur³. Merkezi düzeyde EGM tarafından yürütülen göçle ilgili iş ve işlemlerin sorumluluğu 11 Nisan 2014’te GİB’e devredilmiştir. İl emniyet müdürlüklerinin yabancılar şubeleri tarafından taşrada yürütülen görevler ise 18 Mayıs 2015’te il göç idaresi müdürlüklerine devredilmiştir (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2017, s. 25)

AB uyum süreci YUKK’un kabul edilmesini, göç sisteminin şekillenmesini ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesini güçlü bir şekilde etkilemiştir. Söz konusu gelişmelerde Suriye kaynaklı kitlesel göç krizinin de önemli etkileri olmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak göç politikası bütünsel-yasal bir çerçevede ve merkezi bir düzlemde ele alınıp uygulanmaya başlanmıştır. 2013’te idari yapılanmaya ilişkin hükümleri yürürlüğe giren YUKK, GİB, Göç Politikaları Kurulu, sürekli kurul ve komisyonlar ile merkezden yönetimi esas alan, bunların yanında taşra ve yurtdışı teşkilatlarından oluşan bir idari yapılanma öngörmüştür. Ancak hükümet sistemi değişikliğini takiben idari yapılanmaya ilişkin hükümler YUKK’un kapsamı dışına çıkarılarak Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ile yeniden düzenlenmiştir.

³ Her ne kadar güncel yapısı Göç İdaresi Başkanlığı(GİB) olsa da bir çok mevzuat metninde halen Göç İdaresi Genel Müdürlüğü olarak yer aldığı için çalışmamızda yer yer Göç İdaresi Genel Müdürlüğü(GİGM) ibaresi kullanılacaktır.

Göçün yerelde yönetimi

Taşra örgütlenmesi

Göç yönetiminde yerel düzeydeki yetki ve sorumluluğun büyük oranda, göçle ilgili merkezdeki yapılanmaların taşra örgütlerinde olduğu söylenebilir. 2015 yılına kadar göçe ilişkin yerel düzeydeki genel nitelikli görevler valiliklerin genel sorumluluğunda İl Emniyet Müdürlükleri aracılığıyla yürütülmüştür. YUKK'un yayınlanması ve ve GİGM'nin faaliyete başlamasından sonra İl Emniyet Müdürlüklerinin görev ve yetkileri 2015 yılında İl Göç İdaresi Müdürlüklerine devredilmiştir. Suriye kaynaklı göçler konusunda ise 2011 yılından itibaren geçici barınma merkezlerinin kurulması, yönetilmesi, barınma, gıda, giyim, sağlık, eğitim gibi hizmetlerin koordine edilmesi ile ilgili görevler, il düzeyinde, 2018 yılına kadar Afet ve Acil Durum İl Müdürlükleri tarafından yürütülmüştür (Demirhan ve Aslan, 2015, s. 52). Ancak 2018 yılında GKY'de yapılan değişiklik sonrasında geçici barınma merkezlerinin kurulması dışındaki tüm görevler GİGM'ye devredilmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde göç yönetimine ilişkin tüm görevler yerel düzeyde İl Göç İdaresi Müdürlükleri tarafından yürütülmeye başlanmıştır.

Mülga durumuna düşmüş olsa da 703 sayılı KHK öncesinde 6458 Sayılı Kanun'un 109. maddesine göre GİGM, taşra teşkilatı kurmaya yetkili kılınmış, bu hükme istinaden "Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Taşra Teşkilatı Kuruluş, Görev ve Çalışma Yönetmeliği" 14 Kasım 2013 tarih ve 28821 sayılı RG'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin 4. maddesinin üçüncü fıkrasına göre "6548 sayılı Kanun ve ilgili diğer mevzuatın öngördüğü iş ve işlemler illerde; Genel Müdürlüğün taşra teşkilatı olarak kurulan ve valiliğe bağlı olarak görev yapan il müdürlüğü ile bu müdürlüğe bağlı geri gönderme merkezi, kabul ve barınma merkezi ile insan ticareti mağdurları sığınma evi; ilçelerde ise kaymakamlığa bağlı olarak görev yapan ilçe müdürlüğü tarafından yürütülür". Düzenli ve düzensiz göçle, uluslararası ve geçici korumalarla ilgili işleri takip etmek; bir taraftan insan ticareti ile mücadele etmek, diğer taraftan bundan mağdur olanların korunmasını sağlamak; vatansız kişilerle ilgili işlemleri yürütmek; yerel düzeyde uyum süreçlerinin koordinasyonunu sağlamak; kolluk birimleri ve ilgili diğer kamu kurum ve kuruluşları ile bir koordinasyon içerisinde düzensiz göçle mücadele etmek; kendilerine uluslararası koruma ya da geçici koruma statüsü verilen kişilere tanınan haklara erişimin sağlanabilmesi için gerekli olan koordinasyonu sağlamak; göçle ilgili olarak kamu kurum ve kuruluşlarınca yürütülen faaliyetlere destek vermek, bu çalışmalarını Genel Müdürlük adına takip etmek; alanıyla ilgili olarak faaliyette bulunan üniversiteler, mahalli idareler, STK'lar ve özel sektörle işbirliğini sağlamak; insan ticareti mağdurları sığınma evi, geri gönderme merkezleri ile barınma merkezlerinin iş ve işleyişlerine ilişkin görevleri Genel Müdürlük adına taşrada yürütmek Genel Müdürlüğün ildeki taşra teşkilatlarının başlıca görevleri arasında sayılmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Taşra Teşkilatı Kuruluş, Görev ve Çalışma Yönetmeliği, S.28821, 2013).

Bunun yanında yönetmelikte de ifade edildiği üzere il müdürlükleri geri gönderme merkezleri ile ilgili olarak, “düzensiz göçmenlerin geri gönderme merkezine giriş işlemlerini yapmak, geri gönderme merkezinin kurallara uygun şekilde işleyişini sağlamak, geri gönderme merkezlerindeki sınır dışı edilecek yabancılarla ilgili iş ve işlemleri yürütmek, yabancı tarafından bedeli karşılanamayan acil ve temel sağlık hizmetlerinin ücretsiz verilmesini sağlamak, yabancıya; yakınlarına, notere, yasal temsilciye ve avukata erişme ve bunlarla görüşme yapabilme, telefon hizmetlerine erişme imkânını sağlamak, yabancıya; ziyaretçileri, vatandaşı olduğu ülke konsolosluk yetkilisi, UNHCR (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği) görevlisiyle görüşebilme imkânını sağlamak, çocukların yüksek yararını gözetmek, aileler ve refakatsiz çocukların imkânlar ölçüsünde ayrı yerlerde kalmaları için uygun ortam hazırlamak, çocukların eğitim ve öğretimi konularında ilgili birimle işbirliği yapmak, geri gönderme merkezini ziyaret etme izni verilen kurum veya kuruluşların ziyaretlerini sağlamak”; kabul ve barınma merkezleriyle ilgili olarak, “Kabul ve barınma merkezleriyle ilgili olarak; uluslararası koruma başvuru veya statü sahipleriyle ilgili iş ve işlemleri yürütmek, bu kişilerin merkezlerin kapasitesine bağlı olarak barınma, iâşe, sağlık, sosyal ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak, merkezde barınanlarla ilgili sevk/takip ve merkezler arası koordinasyonu sağlamak, merkezin iyileştirilmesine yönelik gerekli çalışmaları koordine etmek,”; insan ticareti mağdurları sığınma evleriyle ilgili olarak ise, “insan ticareti mağdurlarının sığınma evine giriş işlemlerini koordine etmek, insan ticareti mağdurlarının sığınma evinde barınmasını sağlamak, sağlık hizmetlerine, psikolojik desteğe, sosyal hizmet ve yardımlara, hukuki yardıma, eğitim ve öğretime, mesleki eğitim ve işgücü piyasasına ve diğer uygun görülen hizmetlere erişimini temin etmek, insan ticareti mağdurlarının bu alanda faaliyet gösteren ilgili STK’lar ile uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanabilecek danışmanlık hizmetlerine erişimini temin etmek, insan ticareti mağduru çocuk ise 03/7/2005 tarihli ve 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanununun yetkili ve görevli kıldığı makam veya merciler ile iletişime geçmek, insan ticareti mağduru yabancı ise tercüme hizmeti sağlanması, vatandaşı olduğu ülkenin büyükelçiliği veya konsoloslughuna, rızası halinde bilgi verilmesi, vatandaşı olduğu ülke büyükelçilik veya konsolosluk yetkilileriyle görüşme imkânı tanınmasına ilişkin iş ve işlemleri yürütmek, vatandaşı olduğu veya ikamet ettiği ülkeye gönüllü olarak geri dönmek isteyenlerin güvenli geri dönüşlerinin yapılmasına ilişkin iş ve işlemleri kolluk ve ilgili makamlarla koordine içinde yürütmek” ile görevlidirler (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Taşra Yönetmeliği, 2013, m. 5).

GİGM’nin taşra teşkilatı 81 il müdürlüğünden ve belirli ilçelerde bulunan ilçe müdürlükleri veya ilçe çalışma gruplarından oluşmaktadır. Yönetmelikte mevzuatın öngördüğü iş ve işlemlerin illerde valiliklere bağlı olarak görevlendirilen il müdürlükleri, ilçelerde ise kaymakamlıklara bağlı olarak görevlendirilen ilçe müdürlükleri tarafından yürütülmesi öngörülmüştür. GİGM’nin genel görevlerine paralel olarak yabancıların uluslararası ve geçici koruma başvuru kayıtlarının alınması, ikamet izinlerinin düzenlenmesi,

sınır dışı işlemlerinin yürütülmesi başta olmak üzere insan ticareti mağdurlarının korunması ve mücadele edilmesi, düzenli ve düzensiz göç, geçici koruma, uluslararası koruma, vatansız kişiler ve uyum süreçlerine ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek, kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, özel sektör, üniversiteler ve yerel yönetimlerle işbirliği yapıp koordinasyon sağlamak, ilgili verileri toplayıp analiz etmek, geri gönderme merkezleri, kabul/barınma merkezleri ve insan ticareti mağdurları sığınma evlerinde kalanlarla ilgili iş ve işlemleri yürütüp gerekli hizmetleri sağlamak il müdürlüklerinin görevleri olarak düzenlenmiştir (Göç İdaresi Yönetmeliği, 2013, m. 1-7).

Yönetmeliğe göre, geri gönderme merkezleri, kabul ve barınma merkezleri, insan ticareti mağdurları sığınma evleri ve olağanüstü durumlarda kurulması öngörülen geçici merkezler de İl Göç İdaresi Müdürlüklerine bağlı birimler olarak yapılandırılmışlardır (Göç İdaresi Yönetmeliği, 2013, m. 1-7). Merkezlerin kurulması, yönetimi, işletilmesi, denetimi, merkezlerde çalışanların görev ve sorumlulukları ve sunulacak hizmetler ile ilgili usul ve esaslar ise YUKK'un 58. ve 95. maddeleri kapsamında hazırlanan 2014 tarihli yönetmelikte düzenlenmiştir. Yönetmeliğe göre, geri gönderme merkezlerinin gerekli görülen yerlerde GİGM'nin teklifi ve İçişleri Bakanlığının onayıyla kurulması, kabul ve barınma merkezlerinin ise valiliğin teklifi ve GİGM'nin onayıyla veya resen GİGM tarafından kurulması, merkezlerin sahip olması gereken standartların GİGM tarafından belirlenmesi öngörülmüştür. Merkezler ya bakanlık tarafından doğrudan ya da protokol ile kamu kurum ve kuruluşları, Kızılay veya kamu yararına çalışan dernekler tarafından işletilebilmektedir (Kabul ve Barınma Yönetmeliği, 2014, m. 1-8).

Geri gönderme merkezlerinde kalacak yabancılara sağlanacak hizmetler temel olarak YUKK'un 59. maddesi ile belirlenmiştir. Bu madde kapsamında bedeli karşılanamayan acil ve temel sağlık hizmetlerinin ücretsiz sunulması, yabancıların belirli kişilerle görüşebilmeleri, telefon hizmetlerinden yararlanabilmeleri, çocukların yüksek yararlarının gözetilmesi, aileler ve refakatsiz çocukların farklı yerlerde barındırılması, çocukların eğitim ve öğretimleri konusunda MEB tarafından gerekli tedbirlerin alınması öngörülmüştür (Çelikel ve Öztekin Gelgel, 2016, s. 131; YUKK, 2013, m. 59). 2021 itibarıyla GİB tarafından işletilen geri gönderme merkezlerinin sayısı toplamda 26'dır. Adana, Ağrı, Ankara, Antalya, Aydın, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Edirne, Erzurum, Gaziantep, Hatay, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kırıkkale, Kırklareli, Kocaeli, Malatya, Muğla, Van gibi illerde kurulmuş olan merkezlerin toplam kapasitesi 16.108'dir (Göç İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu, 2021, 60). Bunların dışında Yozgat'ta bir kabul ve barınma merkezi (100 kişilik), Ankara, Kırıkkale ve Aydın'da da 3 insan ticareti sığınma evi bulunmaktadır (Er, 2021, s. 101).

2014 tarihli yönetmelikte ise genel olarak merkezlerde barınma-beslenme, güvenlik, temizlik, yabancının karşılayamadığı acil ve temel sağlık hizmetleri, psikososyal destekler, özel ihtiyaç sahipleri için uygun alanların tahsisi, kıymetli eşyalar için emanet hizmeti, nakil işlemleri ve diğer hizmetlerin sağlanması

öngörülmüştür. Yönetmelikte, hak ihlallerinin önüne geçmek, hizmet kalitesinin takibini yapmak amacıyla denetim konusu da düzenlenmiştir. Buna göre, merkezlerin, bağlı oldukları İl Göç İdaresi Müdürlüğü tarafından sürekli, GİGM tarafından her yıl, İçişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı tarafından üç yılda bir denetlenmesi; GİGM bünyesinde merkezlerin denetimlerine yönelik bir komisyon oluşturulması, il ve ilçe insan hakları komisyonlarınca hazırlanan raporların denetimlerde dikkate alınması ve raporlarda geçen eksiklikler konusunda yapılanların ilgili komisyonlara ve GİB'e bildirilmesi öngörülmüştür (Kabul ve Barınma Yönetmeliği, 2014, m. 14, 16).

2018'de GKY'de yapılan değişiklik sonucunda AFAD'ın geçici barınma merkezleri ile görev ve yetkilerinin GİGM'ye devredilmesi de il düzeyinde sonuçlar doğurmuştur. GKY'deki değişikliğe paralel olarak GİGM tarafından hazırlanan 15 Ekim 2018 tarihli Geçici Barınma Merkezlerinin Kurulması, Yönetilmesi ve İşletilmesine Dair Yönerge'nin yürürlüğe girmesi ile daha önce Afet ve Acil Durum İl Müdürlükleri tarafından yürütülen geçici barınma merkezlerinin yönetilmesine, barınma, gıda, eğitim, sağlık, psikososyal destek, temizlik, güvenlik gibi hizmetlerin koordine edilmesine ilişkin görevler İl Göç İdaresi Müdürlükleri tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Yönergeye göre, valilikler tarafından işletilen veya işlettirilen bu merkezler, vali tarafından mülki idare amirleri arasından belirlenen bir yönetici ve en az biri il göç uzmanı ya da göç uzman yardımcısı olmak kaydıyla yeterli sayıda yönetici yardımcısı tarafından yönetilmektedir. Yönetici belirli yetkiler haricinde tüm yetkilerini yönetici yardımcısına devredebilmektedir. Ayrıca valinin onayına sunmak üzere il müdürlüğünde çalışan göç uzmanları veya uzman yardımcıları arasından yönetici yardımcısı belirlemek, gerekli durumlarda merkezde çalışan personellerin görev ve görev yerleri ile ilgili değişiklikler yapmak, merkezlere yönelik kabul ve sevk başvurularını almak, merkezlerde kalanlara ilişkin rapor ve tabloları ilgili birimlerden temin etmek ve valilik bünyesinde kurulacak komisyona sekretarya desteği vermek İl Göç İdaresi Müdürlüklerinin diğer bazı görevleri olarak düzenlenmiştir. (AFAD, 2015, m. 10-12).

Ayrıca GİGM'nin genel koordinasyonu ile MEB, Sağlık Bakanlığı, ASHB'nin taşradaki birimleri de kendilerine verilen yasal görevler çerçevesinde yerel düzeyde göç yönetimine destek vermektedirler. Bu genel çerçevede göç yönetiminde yerel düzeydeki yetki ve sorumluluğun büyük ölçüde merkezi hükümete bağlı kurumlarda olduğu söylenebilir. Öte taraftan Türkiye'deki göçmen nüfusun neredeyse tamamının kentlerde yaşıyor olması, yerel yönetimlerin göç yönetiminde nasıl bir rol üstlendikleri sorusunu gündeme getirmektedir.

Yerel Yönetimler

Göçmenler ve mültecilerle ilgili yaşanan sorunlara karşı daha hızlı ve yerinde çözüm geliştirilmesi, temel ihtiyaçların karşılanması ve uyum politikalarının yürütülmesinde yerel yönetimler, gelişmiş ülke pratiklerinde de görüldüğü üzere, önemli görev ve sorumluluklar üstlenmektedirler. Türkiye’de de toplam nüfusun dikkate değer bir kesimini oluşturan göçmen nüfusun %99’a yakınının kentlerde yaşıyor olması yerel yönetimleri önemli bir aktör olarak öne çıkarmaktadır. Ancak ilgili düzenlemelere bakıldığında güçlü merkezîyetçi geleneğin göç yönetimi konusunda da son derece belirleyici olduğu görülmektedir.

Nitekim birçok açıdan yenilikçi olmasına ve uluslararası standartları hedeflemesine rağmen 6458 sayılı YUKK’ta da yerel yönetimlerin göçle ilgili görev ve yetkilerinden söz edilmemiş ve yerel yönetimlerin bu konuda inisiyatif kullanmaları öngörülmemiştir. Yerel yönetimlerden yalnızca “uyum” başlıklı 96. maddede söz edilmiştir (YUKK: 2013, m. 96). Bu maddede yabancıların, uluslararası koruma başvuru sahiplerinin ve uluslararası koruma statüleri tanınmış kişilerin toplumla uyumlarını kolaylaştırmak, bilgi beceri kazanmalarını sağlamak üzere GİGM’nin planlayabileceği uyum faaliyetlerinde diğer kurum ve kuruluşların yanı sıra yerel yönetimlerin de öneri ve katkılarından faydalanılması öngörülmüştür. Bununla birlikte aynı maddenin 3. fıkrasında, yabancıların uyumlarına yönelik çeşitli hizmetlerin sunulmasında işbirliğinde bulunulacak aktörler arasında kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum kuruluşlarına yer verilirken yerel yönetimlerden söz edilmemiştir (Çakırer Özservet, 2015, s. 95; Erdoğan, 2017, s. 42). Dolayısıyla yerel yönetimlerin, uyum faaliyetleri ile sınırlı bir çerçevede yalnızca öneri ve katkılarından yararlanılabilecek bir aktör olarak konumlandırıldığı ve göç yönetiminde asli sorumluluğun merkezi idareye verildiğini söyleyebiliriz.

Kanunda yerel yönetimler ile ilgili bulunan maddelerin bir diğeri ise 703 sayılı KHK ile mülga olan GİGM’in görev ve yetkilerinin düzenlendiği 104. maddenin 2. fıkrasında bulunan düzenlemedir: “Genel Müdürlük, görevleriyle ilgili konularda kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, özel sektör ve uluslararası kuruluşlarla iş birliği ve koordinasyonu sağlamakla yetkilidir.” (YUKK, 2013, m.104)

Diğer taraftan yerel yönetimlerle ilgili mevzuatta da göçmen ve mülteciler konusunda doğrudan destekleyici açık bir yetki veya göreve rastlanmamaktadır. Örneğin, 5393 sayılı Belediye Kanunu genel olarak verilecek hizmetler konusunda vatandaşları esas almaktadır (Belediye Kanunu, S.25874, 2005). Bunun tek istisnası ise 13. maddede düzenlenen hemşerilik hukukudur. Bu maddeye göre herkes ikamet ettiği beldenin hemşerisi olarak sayılmış; hemşerilerin, belediyenin karar ve hizmetlerine katılma,

faaliyetleri hakkında bilgilendirme ve belediye yardımlarından yararlanma hakları olduğu düzenlenmiştir (Belediye Kanunu, 2005, m.13).

Aynı maddede, belediyenin hemşeriler arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi ve kültürel değerlerin korunması ile ilgili gerekli çalışmaları yapması öngörülmüştür. Belediyenin görev ve sorumlulukları ile ilgili 14. maddede ise hizmetlerin vatandaşlara en yakın yerlerde ve en uygun yöntemlerle sunulması; engelli, yaşlı, düşük ve dar gelirlilerin durumlarına uygun yöntemler uygulanması düzenlenmiştir. Bunlarla birlikte 38. maddede yoksul ve muhtaçlara yönelik bütçedeki ödeneği kullanmak belediye başkanının görev ve yetkileri arasında sayılmıştır (Belediye Kanunu, 2005, m.13). Ancak söz konusu düzenlemelerde açıkça vatandaş olmayanlardan, göçmen ve mültecilerden söz edilmemiştir; yerel yönetimlerin inisiyatif alması için net bir çerçeve çizilmemiştir. İlgili maddelere bakıldığında hemşehri sayılmak için ikamet etmenin, hizmet alabilmek için ise vatandaş olmanın esas alındığı görülmektedir (Erdoğan, 2017, s. 40-41).

Mevzuattaki bu muğlaklık, bir taraftan göç ile ilgili net görev ve sorumlulukları olmayan yerel yönetimlerin ne yönde hareket edecekleri ve nasıl bir sorumluluk üstlenecekleri konusunda ciddi bir belirsizlik yaratmakta (Marmara Belediyeler Birliği, 2015, s. 7); öte taraftan birbirinden farklı söylem ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu açıdan dört farklı yaklaşımın ön plana çıktığı gözlemlenmektedir (Danış ve Sert, 2019, s. 56-57).

İlk yaklaşıma açıkça göçmen ve mülteci nüfus istemediklerini dile getiren, belirli hizmetlere erişimi kısıtlamaya çalışan göçmen karşıtı belediyeler örnek olarak gösterilebilir. İkinci gruptakiler, sorunu görmezden gelerek sorumluluğun merkezi hükümette olduğunu belirten ilgisiz belediyelerden oluşmaktadır. Bu belediyeler yardım ve hizmetlere ilişkin harcamaların, mevzuattaki boşluk nedeniyle mali denetimler açısından sorun yarattığına dikkat çekmektedirler. Bunların yanı sıra göçmen ve mültecilere sınırlı insani yardım sunan belediyeler de bulunmaktadır. İstanbul'daki bazı ilçe belediyelerinin yardım faaliyetleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu gruptaki belediyeler genellikle muhtaçlık ve yoksulluk esasına göre gıda, giysi ve eşya yardımı yapmakta, acil nitelikli ihtiyaçları karşılamak amacıyla kaynak yaratmaya çalışmakta, iş adamları ve hayırseverlerin katkılarını muhtaç durumdaki kişilere ulaştırarak yardım faaliyetleri yürütmektedir. Sınırlı ve düzensiz nitelikli yardım yapan bu gruptaki belediyelerin konuyla ilgili pasif bir tutum benimsedikleri de gözlenmektedir. Son gruptakiler ise yerel düzeyde etkin bir şekilde göç yönetimine katkı sunan, sosyal yardımlar dışında sosyal uyuma yönelik çalışmalara da önem veren belediyelerden oluşmaktadır (Danış ve Sert, 2019, s. 56-57; Erdoğan, 2017, s. 77-79).

Önemli sayıda Suriyeliye ev sahipliği yapan Sultanbeyli Belediyesi son gruptaki belediyelerin önde gelen örneklerinden biridir. Sultanbeyli Belediyesi ülkesinden ayrılmış ve koruma ihtiyacı olan göçmen ve mültecilere yönelik geliştirdiği model ile dikkat çekmektedir. Belediyedeki yöneticilerin katkısıyla 2014'te kurulan Mülteciler Derneği, ulusal ve uluslararası iş birlikleri geliştirerek çeşitli alanlarda mültecilere yönelik hizmet ve destek faaliyetleri yürütmektedir. Bütüncül bir yapıda hizmet sunabilmek amacıyla 2016'da derneğe bağlı olarak kurulan Mülteciler Toplum Merkezinde sağlık, barınma, eğitim, kültür, danışmanlık, tercümanlık, hukuk, istihdam, insani yardım, sosyal hizmet, rehberlik, psikolojik destek, fizik tedavi, rehabilitasyon gibi alanlarda mültecilere ücretsiz hizmet sunulmakta; meslek ve hobi kursları düzenlenmekte, sosyal uyum faaliyetleri gerçekleştirilmektedir (Erdoğan, 2017, s. 16-29; Mülteciler Derneği, 2019).

Suriyelilere yönelik yürüttüğü hizmetlerde geliştirdiği model ile öne çıkan belediyelerden biri de Gaziantep Büyükşehir Belediyesidir. 2015 yılında kurumsal kapasiteyi artırmak ve yerel düzeyde göç yönetimini desteklemek amacıyla Göçmen İşleri Şube Müdürlüğünü kuran Büyükşehir Belediyesi, ilgili kurumlarla işbirliği halinde çeşitli alanlarda Suriyelilere yönelik önemli çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Bu kapsamda Bilgi ve Eğitim Merkezi, Ensar Toplum Merkezi, Toplum Merkezi, Kadın Gelişim ve Dayanışma Merkezi, Yaşayarak Öğrenme Merkezi, Sosyal Araştırma Merkezi, Kadın Sığınma Evi kurulmuştur. Belediye oluşturduğu bu merkezler aracılığıyla eğitim, sağlık, barınma, sosyal uyum, istihdam, rehberlik ve danışmanlık ile ilgili çeşitli alanlarda hizmet vermekte; sanat ve meslek edindirme kursları düzenlemekte ve ihtiyaç sahibi kişilere sosyal yardımlar yapmaktadır (Gedikoğlu, Doğan, 2018, s. 5-7).

Göç konusundaki çalışmalarıyla öne çıkan belediyelerden biri de Zeytinburnu Belediyesidir. Zeytinburnu, Türkiye'nin en çok göç alan ve özellikle düzensiz göçmenlerin rağbet gösterdiği ilçelerinden biridir. Zeytinburnu Belediyesi Suriye kaynaklı kitlesel göçler yaşanmadan önce uluslararası proje ve iş birliklerinden de yararlanarak göç konusunda çalışmalar yapmaya başlamıştır. 2005 yılında bilim insanlarının, yerel yöneticilerin ve merkezi hükümet temsilcilerinin de katılımlarıyla düzenlenen "Uluslararası Göç Sempozyumu" bu konudaki öncü çalışmalar arasındadır (Zeytinburnu Belediyesi, 2006).

Bu çerçevede uluslararası göç konusuna önem veren Zeytinburnu Belediyesi, yerel yönetimlerin AB sürecinde göç ile ilgili konularda bilgi ve kapasitelerini artırmak, entegrasyon sürecine katkı sağlamak amacıyla birçok AB projesi içinde de yer almıştır (Zeytinburnu Belediyesi, 2006). Bu projeler, Türkiye'de Göç Yönetimi İle İlgili Yerel Belediyelerin Kapasitelerinin Desteklenmesi Projesi, Göçmen Entegrasyonu İçin Yerel Kuruluşların Öğrenimi Projesi, Göçle Gelen Ailelerin Şehir Hayatına Adaptasyonu İçin Belediyeler Arası Diyalog Projesi, Kozmopolitik Bir Gelecek İçin Değişim Projesi, Göçmenlere Yönelik

Sosyal Hizmetlerde Yerel Yönetim Kapasitesinin Güçlendirilmesi Projesi, Türkiye’de Göç Yönetimi İle İlgili Yerel Belediyelerin Kapasitelerinin Desteklenmesi Projesi olarak sıralanabilir.

Bunlarla birlikte yabancıların yoğun olarak yaşadığı bazı belediyelerin kentte yaşayan yabancıların katılımlarını teşvik edecek bazı mekanizmaları hayata geçirdikleri de görülmektedir. Örneğin, yabancıların talep, dilek, şikayetlerini yetkili mercilere iletmek amacıyla yabancıların yoğun olarak yaşadığı Alanya’da 2004’te kurulan Yabancılar Meclisi, Bursa Kent Konseyinin çalışma gruplarından biri olarak 2011’de kurulan Bursa Kent Konseyi Yabancılar Çalışma Grubu, 2014’te Antalya Konyaaltı Kent Konseyi çatısı altında oluşturulan Yabancılar Meclisi örnek uygulamalar olarak öne çıkmaktadır. Ancak sembolik ve gönüllü hizmetlere aracılık eden bu oluşumların vatandaş olmayanların dâhil edileceği bir alt yapıya sahip olmadıkları belirtilmektedir (Erdoğan, 2017, s. 42-43).

Bu çerçevede yerel yönetimlerin göçmen ve mülteciler konusunda yürüttükleri çalışmalarda karşılaştıkları en temel sorunun yasal nitelikte olduğu, mevzuattaki boşluğun yerel yönetimlerin göçle ilgili hizmet ve faaliyetleri açısından sorun teşkil ettiği söylenebilir. Yasal belirsizlik, yerel yönetimler açısından kaynak sorununu da beraberinde getirmektedir. Öz kaynakları yeterince sınırlı olan belediyeler, Türk vatandaşlarının sayısına göre merkezi yönetim bütçesinden aldıkları payı göçle ilgili sorunların çözümü için de kullanmak zorunda kalmaktadırlar. Göçmen ve mülteci nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerde hizmet sahaları genişleyen ve göçle ilgili ek finansman desteği alamayan belediyeler mali açıdan sorun yaşamaktadırlar (Demirhan ve Aslan, 2015, s. 53-55).

Örneğin, 2015’te hazırlanan “Suriyeli Sığınmacıların Türkiye’ye Etkileri” adlı raporda Suriyelileri yoğun olarak ağırlayan şehirlerin belediye hizmetleri açısından %10’luk bir ek yükün altına girdikleri ifade edilmiştir. Bu nedenle raporda şehirlerdeki altyapının güçlendirilmesi, yeni çalışanların istihdam edilmesi, belediye bütçelerinde gerekli ayarlamaların yapılması, sahadaki durumu ve yapılması gerekenleri yakından bilen yerel otoritelere inisiyatif verilerek yerel ile merkez arasında koordinasyon sağlanması önerilmiştir (Orhan ve Senyücel Gündoğar, 2015, s. 36). Bu bağlamda yerel yönetimlerin yürüttükleri çalışmalarda karşılaştıkları önemli bir sorunun da mali nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca hem mevzuatta vatandaş olmayanlara yönelik bir düzenleme olmaması hem de hukuki, idari ve finansal bağlamdaki belirsizliklerden dolayı yerel yönetimlerin göç ve mülteciler konusunda tereddüt ettikleri ve yapılacak yardım ve çalışmaların Sayıştay denetimlerinde usulsüzlük olarak nitelenebileceğinden endişe duydukları tespit edilmiştir. (Adıgüzel ve Tekgöz, 2019, s. 26-27).

Çoğu belediyenin kent sınırları dâhilinde yaşayan göçmen ve mültecilere ilişkin ayrıntılı ve güvenilir verilere sahip olmayışı da önemli sorunlara yol açmaktadır. Göçmen ve mülteci nüfusun özellikleri,

ihtiyaçları ve dağıtılan yardımlara ilişkin sistematik bilgilerden yoksun olan belediyelerin uluslararası fonlara erişimi mümkün kılacak projeler geliştirmeleri, veri temelli yerel politikaları uygulamaları ve hizmetlerde verimlilik sağlayabilmeleri önemli derecede zorlaşmaktadır (Danış ve Sert, 2019, s. 61-63).

Yerel yönetimlerin yaşadıkları önemli bir sorun da yerel halkın mültecilere bakışı ile ilgilidir. Özellikle Suriyeliler konusunda hem kalış süresinin uzaması hem de ekonomik sorunların ve işsizliğin artarak devam etmesi yerel halkın meseleye olan bakışını olumsuz etkilemektedir. Bu koşullarda yerel halk belediyelerin Suriyelilere yönelik yaptıkları yardımlara tepki göstermekte ve bu yardımların kendilerine harcanması gereken bütçeden karşılandığını düşünmektedir (Akman, 2018, s. 460)

Yerel yönetimler ise hem mültecilerin oy potansiyellerinin olmaması hem de seçim süreçlerinde yaşanan hararetli tartışmalar sebebiyle yardım yapmaktan vazgeçebilmektedirler (Akman, 2018, s. 460).

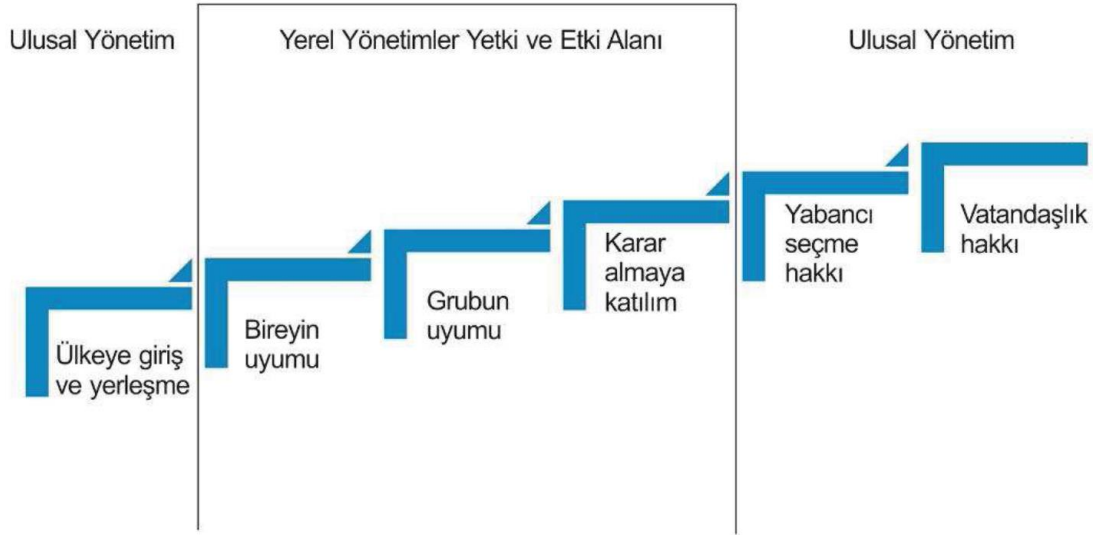
Yaşanan sorunlar aynı zamanda yerel yönetimlerin göç konusunda aktif bir tutum benimsemelerini de önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Bu duruma yol açan iki temel neden olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi göç ve sığınma hareketlerinin temelde bir güvenlik meselesi olarak görülmesi ve bu nedenle yerel yönetimlere yetki devrine çok sıcak bakılmamasıdır (Danış ve Sert, 2019, s. 58). İkincisi ise yerel yönetimlerin merkezi politikalara uygun bir şekilde gelenlerin geçiciliği üzerinden tutum belirlemesi ve sorunlara geçicilik üzerinden bakmayı sürdürmesidir. Bu bakış açısı yerel yönetimlerin göçle ilgili çalışmalarını önemli ölçüde sınırlandırmaktadır. Yasal, idari ve mali kapasite yetersizlikleri, fazladan işten kaçınma, yerli seçmenin olumsuz tavrı, göçle ilgili konularda yerel yönetimlere yeteri kadar inisiyatif tanınmaması, yapılacak yardımlarla göçmenlerin kalıcılıklarını pekiştirme endişesi yerel yönetimlerin geçicilik algısını sürdürmelerinde belirleyici olmaktadır (Yıldız ve Çakırer Özservet, 2016, s. 131-133). Sonuç olarak, Türkiye'de yerel yönetimlerin göç yönetimi ile ilgili yasal ve kurumsal altyapıya sahip olmadıkları, göç yönetimine yeterli ölçüde destek sağlayamadıkları ya da belirli ölçüde çekimser kaldıkları görülmektedir (Kara ve Dönmez Kara, 2015, s. 15).

Bu açıdan yerel yönetimlerin yetki, kapasite ve kaynaklarının artırılarak hukuki, idari ve mali açılardan güçlendirilmeleri, dünyadaki örneklere de uygun bir şekilde kentte yaşayan mültecilerle ilgili inisiyatif sahibi olmaları oldukça önemlidir (Erdoğan, 2016, s. 35). Sosyal içerme, yerel uyum, barınma, sosyal hak ve temel ihtiyaçların karşılanması gibi konularda yerel yönetimlere önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir (Erdoğan, 2017, s. 43).

Ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte yerel yönetimlerin göçmenlerin ülkeye girişlerinden vatandaşlık alma ile sonuçlanan aşamaya kadar yetki ve sorumlulukları bulunmaktadır. Özellikle sosyal

içerme, yerel uyum, toplumla karşılaşma, günlük temel ihtiyaçların karşılanması gibi alanlarda yerel yönetimlerin çok daha fazla inisiyatif aldıkları görülmektedir (Erdoğan, 2017, s. 43).

Şekil 1: Uyum merdiveni ve yerel yönetimlerin yetki alanı

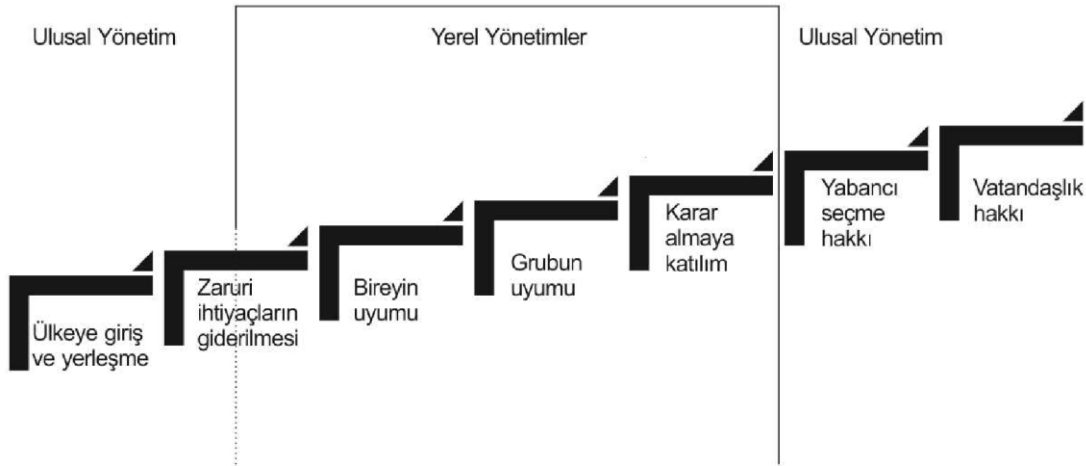
Kaynak: Daoudov, 2013, s. 17

Yerel yönetimlerin göç eden kitlelerin entegrasyonu konusunda olması gereken üzerine çeşitli çakışmalar da bulunmaktadır. Göç ve uyum konusunda yerel yönetimlerin yaklaşımları üzerine çalışma yapan Daoudov (2013, s. 18) merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin inisiyatif alanını “uyum merdiveni” ile anlatmaya çalışmaktadır. Ülke sınırının geçilmesiyle başlayan ve vatandaşlık alınıp, hukuken kendisine tanımlanan “yabancı” statüsünden sıyrılıncaya kadar geçen süreçte 6 aşama mevcuttur. Bunlar; ülkeye giriş ve yerleşme, bireyin uyumu, grubun uyumu, karar almaya katılım, seçme hakkı verilmesi ve vatandaşlık almaktır. Gelişmiş ülkelerde ülkeye giriş, yerleşme/ikamet izni, çalışma izni gibi konular ülkenin göç politikası çerçevesinde çoğunlukla da merkezi yönetimin inisiyatifinde gerçekleşmektedir. Birinci aşamanın tamamlanmasıyla birlikte ferdi uyum aşamasına geçilir. Bu aşamada göçmenin içinde bulunduğu topluma bireysel uyum sağlaması hedeflenir. Bu kapsamda göçmen çeşitli kurslara tabi tutulur. Bu kurslar ile göç edilen ülkenin dili, tarihi, kültürü ve o ülkeyle ilgili daha birçok konu öğretilir, meslek kursları ile çeşitli beceriler kazandırılır. İkinci aşamanın sonunda göçmenler grup olarak ele alınmaya başlanır. Bu aşamada sivil toplum örgütleri de aktif rol alır. Sürecin bir üst aşamasında ise göçmenin içinde bulunduğu toplumda sınırlı da olsa karar alma süreçlerine dâhil olması söz konusudur. Yerel yönetimler tarafından ya da onların teşviki ile yerel danışma meclisleri oluşturulur. Vatandaş olmayanların da yönetim süreçlerine dâhil edilmesi demokrasinin yerel düzeyde önemsendiği birçok gelişmiş ülkede uygulanmaktadır. Yabancılar

meclisi bu alanda sıklıkla karşılaşılan modellerden biridir. Göçmenin uyumu için çok önemli olan bu süreçte göçmenler içinde buldukları toplumla ilgili görüşlerini bildirirler. Görüşler ancak yetkili karar organlarınca değerlendirilerek karara dönüştürülür. 5. aşamaya kadar olan süreçte yerel yönetimler aktif rol almaktadırlar. Uyumla ilgili aşamalardan sonra sıra göçmenin seçme hakkını elde edeceği 5. aşamaya gelmektedir. Bu aşamada birçok gelişmiş ülkede yerleşik duruma geçen göçmene yerel seçimlerde seçme, bazı ülkelerde ise seçilme hakkı tanınmaktadır. Uygulamada farklılıklar görülmekle birlikte bu hak, ancak göç edilen ülkede belirli bir süre yaşamış ve/veya kesintisiz ikamet etmiş olma şartına bağlı kılınmıştır. Sürecin son aşamasında, göçmene vatandaşlık verilerek ülkenin kendi vatandaşlarıyla eşit statüye getirilmektedir.

Öte yandan uluslararası göç gönüllü şekilde gerçekleşebileceği gibi zorunlu sebeplerle de ortaya çıkabilir. Bireyin isteğiyle gerçekleşen uluslararası nüfus hareketlerinde çoğunlukla birey yalnız ya da birkaç kişi ile birlikte hareket ederken zorunlu sebeplerin ortaya çıkardığı nüfus hareketleri ise neredeyse her zaman kitlesel boyutlara ulaşır. Zorunlu sebeplere dayanan ve kitlesel boyutlarda gerçekleşen uluslararası göç hareketleri ise diğer göç hareketlerinden farklı olarak olağanüstü bir durum ortaya çıkarır. Hatta “kriz” boyutuna ulaşabilen bu olağanüstülük ülkeye girişteki olağan prosedürü de işletelemeyebilir. Örneğin 2011 yılında Suriyeliler de Türkiye sınırında olağanüstü bir durum ortaya çıkarmış, Suriyelilerin pasaportlarının ya da kimliklerinin olup olmadığına bakılmaksızın beyanları ile kayıtları alınarak ülkeye girişlerine izin verilmiş, hatta kayıtları alınmadan ülkeye giriş yapanlar da olmuştur. Giriş yapanlardan kendi imkânları ile yakınlarının yanlarına yerleşemeyenler kurulan GBM'lere yerleştirilerek barınma ve beslenme gibi zaruri ihtiyaçlarının giderilmiştir. Bu şekilde gerçekleşen ülkeye girişlerde bireysel gerçekleşen göç hareketlerinden farklı olarak uyum merdivenindeki ikinci aşamaya geçilmeden önce bireyin beslenme ve barınma gibi öncelikli ihtiyaçlarının giderilmesi gerekir. Zorunlu ihtiyaçları karşılanmadan bireyin uyumu aşamasına geçilmesi mümkün değildir. Barınma merkezlerinden çıkarak kentsel alanlarda yaşamaya başlayanlar için de benzer durum geçerlidir. Dolayısıyla Suriyeliler özelinde olduğu gibi zorunlu şekilde ve kitlesel boyutlarda yaşanan göç hareketlerinde ülkeye giriş ve uyum aşamaları arasında bir ara aşama mevcuttur. Bu ara aşamada öncelikli olarak merkezi yönetim kurumları görev alırken, ülkeye giriş yapan mültecilerin kentlerde yaşamaya başlaması ile birlikte onlara yönelik insani ihtiyaçların tespiti ve giderilmesinde yerel yönetimler en önemli aktörlerden biri haline gelmektedir. Bu nedenle olağanüstü şekilde gerçekleşen zorunlu ve kitlesel göç hareketlerinde uyum merdivenine gönüllü gerçekleşen göç hareketlerinden farklı olarak yeni bir aşama eklenmelidir.

Şekil 2: Zorunlu ve kitlesel göç hareketlerinde uyum merdiveni ve yerel yönetimlerin yetki alanı

Kaynak: Daoudov, 2013'ten yararlanılarak geliştirilmiştir.

AB ülkelerinde göçmen başvuruları genellikle ulusal düzeyde incelenmekte, ikamet ve istihdama ilişkin işlemler ise yerel düzeyde yapılmaktadır. Bu nedenle AB ülkelerinde yerel yönetimlerin; göçmenlerin kente ve topluma uyumu, daha iyi yaşam imkânlarına kavuşmaları, yerel hizmetlere ve karar alım süreçlerine katılımları için bazı adımlar attıkları görülmektedir. Amsterdam'daki "Kültürel Çeşitlilik Bürosu", Birmingham'daki "Toplum İlişkileri Kurulu, Sürekli Danışma Formu ve Eşitlik Bölümü", Bolonya'daki "Bolonya ve Yetki Alanındaki Üçüncü Ülkelerin Vatandaşları Metropol Formu", Frankfurt'taki "Çok Kültürlülük İşleri Bürosu", Madrid'deki "Belediye Kültürler Arası Arbuluculuk Birimi", Viyana'daki "Entegrasyon Evi" bu amaçla kurulmuş birimlerdir (Murat ve Taşkesenlioğlu, 2009, s. 127-151).

ABD, Yeni Zelanda ve Avustralya gibi klasik göç ülkeleri ile Almanya, Fransa ve İngiltere gibi sömürge ülkelerinden ya da az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere emek göçü alan gelişmiş göç ülkelerinden farklı olarak Türkiye, birçok gelişmiş ülkenin kendi nüfusundan çok daha fazla göçmen barındıran ve hatta göçmenlerin %96'sından fazlası kentlerde yaşayan bir ülke haline gelmiş olsa da göç politikasının Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana merkezi yönetimin yetkisiyle belirleniyor olması sebebiyle "uyum merdiveni" olarak da ifade edilen bu uzun süreçte yerel yönetimlere görev, yetki, rol veya sorumluluk verilmemiştir. Ancak Türkiye ister transit isterse hedef ülke konumunda olsun yerel yönetimler, göçmenlere kentsel hizmet sunumunda çok önemli bir konumda bulunmaktadır. Örneğin, 2013 yılına kadar Suriyelilerin neredeyse tamamı kurulumu ve ihtiyaçları, merkezi yönetim, sivil toplum örgütleri ve sınırdaki bazı belediyeler tarafından desteklenen ve AFAD tarafından yönetilen GBM'lerde kalmışlardır (Kutlu, Örselli ve Kahraman, 2016, s. 450). 2018 yılı sonu itibarıyla 3,6 milyonu aşan Suriyeli nüfusunun sadece

%4'lük kısmı merkezi yönetime bağlı GBM'lerde yaşamlarını sürdürmektedir. Bu durumda Suriyelilerin ezici bir çoğunluğu Türkiye'nin neredeyse bütün kentlerine dağılmış durumdadır. Dolayısıyla Türkiye sadece dünyanın en fazla mülteci barındıran ülkesi değil, aynı zamanda en fazla kentli mültecinin yaşadığı, yani merkezi yönetim tarafından finanse edilen barınma merkezleri dışında yerel yönetimlerce sunulan kentsel hizmetlerden faydalanılan bir ülke durumundadır. Hatta bu hizmetler yerel yönetimlere ek kaynak, yetki ve kapasite artırımı olmadan sunulan hizmetlerdir.

YEREL YÖNETİMİN ETKİNLİĞİNE İLİŞKİN ÖNERİLER

Göç alanına ilişkin en temel sorunlardan biri; düzenlemelerin göçün yönetimine dair etkili bir sistem öngörmemesi ve bu kapsamdaki düzenlemelerin Türkiye'ye yönelen göçlerin artmasına rağmen ertelenmesidir. Türkiye'de 6458 sayılı YUKK öncesinde etkili bir göç sisteminin gelişimine ket vurmasıdır. Bu aynı zamanda göç yönetiminde uzmanlaşmayı da geciktirmiştir. Oysa Türkiye, artan düzensiz göçlere ve AB uyum sürecinin gerekliliklerine bağlı olarak bu alandaki sivil yapılanmayı -geçmişteki göç tecrübesi ve kurumsallaşma ışığında- çok daha erken bir tarihte tamamlayabilseydi, 2012 itibarıyla yaşadığı kitlesel göç krizini çok daha hazırlıklı bir şekilde yönetebilirdi. Yeni yasanın kabulü ve göç yönetiminden sorumlu sivil bir birimin kurulması her ne kadar olumlu gelişmeler olsalar da GİGM'nin kuruluşu, Suriye kaynaklı kitlesel göç krizinin yaşandığı bir döneme denk gelmiştir. 2013 yılında YUKK'un kabul edilmesiyle kurulan GİGM, taşra yapılanmasını ancak 2015 yılının ortasında tamamlayabilmiştir. Bu süreçte net bir politika belirlenmemesi, Valiliklerin inisiyatifiyle farklı uygulamalara gidilmesi ve ortaya çıkan göçlerin sayısal büyüklüğü GİGM üzerinde ciddi bir yük yaratmıştır (Görmez ve diğerleri, 2017, s. 568).

Meydana gelen göçlerin nicelik ve kapsam itibarıyla büyüklüğü kayıtlama alanında da önemli sorunlar yaratmıştır. Başlangıçta krizin kısa süreceğine, Esad rejiminin yıkılacağına ve insanların geri döneceğine dair bir beklenti oluşması, üçüncü ülkelere gitmek isteyenlerin düzensiz statüde kalmayı tercih etmesi ve kurumsal kapasitenin bu süreçte yetersiz kalması kayıt almayı büyük ölçüde zorlaştırmış ve ilk iki yıl ciddi bir kayıtlama süreci yaşanmamıştır (Erdoğan, 2015, s. 194-195; Erdoğan ve Ünver, 2015, s. 29). Bu durum ülkeye gelenlerin doğru analiz edilmesini, güvenilir verilerin oluşturulmasını, etkili bir ihtiyaç analizi ve yardım planlaması yapılmasını engellemiştir. Oysa süreç yönetimi açısından kritik önemi haiz olan kayıtlama, aynı zamanda merkezi/yerel birimlerin, ulusal/uluslararası STK'ların ve uluslararası kuruluşların yardım ve hizmet çalışmalarına sağlıklı bir zemin yaratmaktadır (Erdoğan, 2015, s. 196-197).

Buna karşılık Türkiye'ye göç eden kişilere ilişkin tutulan verilerde eksiklik ve tutarsızlıklar bulunmakta, bu kişilere erişimde ve hizmet sunumunda sorunlarla karşılaşabilmektedir. Dolayısıyla veri kalitesi ve tutulan kayıtlara dair sorunların tümüyle çözülebildiğini söyleyemeyiz. Bu nedenle mültecilere

ilişkin kayıtların tüm ayrıntıları (kişisel bilgiler, aile bilgisi, eğitim ve mesleki deneyim, sağlık durumu vb.) içerecek şekilde tutulması, mevcut verilerin gözden geçirilerek güncellenmesi, veri kalitesinin sürekli bir şekilde iyileştirilmesi ve eldeki verilerin alandaki aktörlerle paylaşılması için gerekli tedbirlerin alınması göç yönetimi açısından kritik önemdedir (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2018, s. 201-202).

Son verilere göre, Türkiye’de kayıtlı; 4 milyon civarında geçici koruma statüsü sahibi, 400 bine yakın uluslararası koruma başvuru sahibi olmak üzere 4 milyon civarında mülteci yaşamaktadır. Bunlarla birlikte ikamet izniyle Türkiye’de bulunan düzenli göçmen sayısı 1 milyon civarındadır. Bu sayılara kayıt yaptırmayan düzensiz göçmenler dâhil değildir. İlerleyen yıllarda ise yeni doğacak çocuklar, yapılacak olası aile birleşmeleri ve gelecek yeni mülteciler ile bu sayının daha da artacağı öngörülmektedir. Bu veriler üzerinden görevli personel sayısına bakıldığında çarpıcı bir sonuçla karşılaşmaktadır. Avrupa’da iltica başvurusunun en çok yapıldığı; ancak Türkiye ile kıyaslandığında çok daha az sayıda mültecinin yaşadığı Almanya’da bile toplamda 7 bin civarında personel görev yapmaktadır. Türkiye’de ise göç yönetiminden sorumlu GİGM’in merkez ve taşra örgütlerinde görev yapan personel sayısı 3.825’dir (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2021, s. 9-10; Menekşe, 2018, s. 209-211).

Öne çıkan sorunlardan bir diğeri ise göç alanında faaliyet yürüten kurum ve örgütler arasında yaşanan koordinasyon eksikliğidir. Koordinasyonsuzluk aynı zamanda ilgili kurum ve kuruluşların ortaya çıkan sorunlara zamanında tepki verememelerine de yol açmıştır. Koordinasyona ilişkin eksiklikler merkez ve taşra örgütleri arasında görülebildiği gibi, farklı kamu kurum ve kuruluşları, yerel yönetimler ve STK’lar arasında da mevcuttur. Bu çerçevede söz konusu aktörler tarafından yürütülen çalışmaların ortak bir stratejiye dayanmadığı, aynı idarenin taşra örgütleri arasında dahi uygulamalar arasında farklılıklar görülebildiği, merkezi idarenin farklı birimleri, yerel yönetimler ve STK’ların yürüttükleri çalışma ve yardımları etkin ve verimli bir şekilde planlayamadıkları belirtilmektedir (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2018, s. 198). Merkezi düzeyde koordinasyon ihtiyacına cevap verebilecek yapı, Göç Politikaları Kurulu (GPK) adıyla YUKK’ta ihdas edilmiş olmasına rağmen, Kurul ilk toplantısını, kitlesel göç krizinin üzerinden 5 yıl geçtikten sonra, 2017 yılında gerçekleştirebilmiştir. Meydana gelen bu gecikme koordinasyon sürecine de zarar vermiştir. Diğer yandan GPK yeni hükümet sistemi değişiklikleri kapsamında Göç Kurulu (GK) adıyla yeniden yapılandırılmıştır. 2017 yılından bu yana belirli tarihlerde toplanarak koordinasyon süreçlerine olumlu katkı sunan Kurulun, bakanlık, kurum ve kuruluş temsilcilerinden oluştuğu görülmektedir. Koordinasyon sürecinin ve yürütülecek çalışmaların başarıya ulaşması ise düzenli aralıklarla yapılacak Kurul toplantılarına ilgili yerel yönetimlerin, STK’ların ve akademisyenlerin katılımlarının sağlanmasıyla mümkün olabilecektir (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2018, s. 199).

Türkiye’de bulunan mültecilerin sayısı ve sorunun büyüklüğü hesaba katıldığında kamu kurum ve kuruluşları, yerel yönetimler ve STK’ların koordinasyon halinde çalışmaları oldukça önemlidir. Diğer yandan krizin dinamik yapısı, koordinasyon ve işbirliği konusunda görülen aksaklıklar, kapasite yetersizliği, stratejik karar eksikliği ve mülteci sayısının 4 milyon civarında olması nedeniyle yeni bir kurumsal yapılanmaya gidilmesinin göç yönetimi açısından daha etkili olacağı ifade edilmektedir. Bu kapsamda bir göç bakanlığının kurularak sürecin bakanlık düzeyinde ele alınması önerilmektedir (Erdoğan ve Ünver, 2015, s. 27; Kamu Denetçiliği Kurumu, 2018, s. 204).

Önemli sorunlardan biri de Türkiye’nin göç yönetiminin oldukça merkeziyetçi bir yapıya sahip olmasıdır. Mültecilerin yaklaşık %98’inin kentlerde yaşıyor olmasına rağmen göçe ilişkin politikalar merkeziyetçi bir bakışla ele alınmaktadır (Aktel ve Kaygısız, 2018, s. 599; Erdoğan, 2019, s. 7). Oysa göç yönetiminde etkili sonuçlar alınabilmesi yerel yönetimlerin de sürece aktif bir şekilde katılım göstermeleriyle mümkündür. Ancak mevzuatta yerel yönetimlerin göç yönetiminde görev ve sorumluluk üstlenmelerini sağlayacak yönde düzenlemeler bulunmamaktadır. Bazı belediyeler kısıtlı kapasiteleriyle mültecilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik girişimlerde bulunmuşlarsa da bu şartlarda merkezi yönetim üzerindeki yükün azaltılmasına yeteri kadar destek verememişlerdir. Ayrıca yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarına dair net bir çerçeve olmadığı için yapılan hizmet ve yardımlarda uygulama birliği de sağlanamamıştır (Görmez ve diğerleri, 2017, s. 570). Bu nedenlerle yerel yönetimlerin hukuki, idari ve mali açılardan güçlendirilerek yerel uyum, barınma ve temel ihtiyaçların karşılanması gibi günlük hayatta karşılaşılan sorunların çözümünde aktif rol üstlenmelerine ihtiyaç duyulmaktadır (Erdoğan, 2016, s. 35, 2017, s. 43).

Bunlara ilaveten merkezi ve yerel düzlemde, STK’lar ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği düzeyinin yeteri kadar geliştirilmediği görülmektedir. Türkiye’de mülteciler konusunda çalışma yürüten çok sayıda STK ve uluslararası kuruluş olmasına rağmen Türkiye’nin bu kuruluşlarla yeterli ölçüde verimli işbirlikleri kurabildiği söylenemez (Altunkaynak Vodina, 2019; Mackreath ve Gülfer Sağnıç, 2017). Güvenlik endişelerini öne alarak süreci merkezi düzeydeki kurumlar eliyle yürütme alışkanlığı, ihtiyaç duyulan etkili koordinasyon ve işbirliği yapısını olumsuz etkilemiştir. Uluslararası kuruluşların sundukları mali yardımların beklentilerin altında kalması ve yardım faaliyetlerine yönelik duyulan endişeler de benzer şekilde işbirliği sürecini olumsuz etkilemiştir (Erdoğan, 2019, s. 15).

Ancak Türkiye’nin dünyada en çok mültecinin bulunduğu ülke olduğu göz önüne alındığında ulusal/uluslararası STK’lar ve uluslararası kuruluşlara da büyük sorumluluklar düştüğü açıktır. Bu çerçevede ilgili aktörlerin mültecilere yönelik yardım ve çalışmalarının önündeki engellerin azaltılması ve merkezi yönetimin üzerindeki yükün ve sorumlulukların paylaşılması göç yönetiminde etkili sonuçlar

alınması açısından oldukça önemlidir. Son olarak, sınır güvenliği ve sınır yönetimine yeterli ölçüde önem verilmeyişi de göç yönetiminde öne çıkan sorunlar arasındadır. Sınır güvenliğinden sorumlu kurumların fazlalığı ve güvenlik tehditlerinin çeşitlenmesi gibi sorunlar entegre sınır güvenliği politikasının uygulanmasını zorlaştırmaktadır (Yeşiltaş, 2015, s. 37). Bu konuda ihtiyaç duyulan tedbirler tümüyle uygulanmadığı ve öngörülen kurumsal yapılanma gerçekleştirilemediği için düzensiz göçler sürekli bir şekilde artış göstermektedir. Bununla birlikte düzensiz göçle mücadele GİGM'nin en önemli görevleri arasında yer almaktadır: GİGM, düzensiz göç konusunda kolluk birimleri ve ilgili birimler arasında koordinasyonu sağlamak, bu konuda önlemler alıp alınan önlemlerin uygulanmasını takip etmekle görevlidir. Düzensiz göçle mücadeleye ilişkin görevler GİGM bünyesinde yer alan Düzensiz Göçle Mücadele Dairesi Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Fakat GİGM'nin kolluk yetkisinin bulunmayışı düzensiz göçle mücadelede hedeflenen seviyelere ulaşılmasını engellemektedir. GİGM'in bu kapsamdaki görevi mevzuata bakıldığında koordinatörlüğün ötesine geçememektedir. Bu açıdan GİGM ile birlikte bir sınır yönetim birimi kurulabilmiş olsaydı, düzensiz göçle mücadele, sınır güvenliği, geri gönderme işlemleri, kaçakçılıkla mücadele, insan kaçakçılığı ve ticaretiyle mücadele gibi konularda önemli derecede iyileşmeler sağlanabilirdi. Sınır yönetimi ve göç yönetimi birbirini tamamlayan bir bütün olarak değerlendirildiğinde göç yönetim sistemini tamamlayacak bir sınır yönetim birimine duyulan ihtiyaç daha iyi anlaşılabilir. Etkin bir sınır yönetimi ilgili kurumlar üzerindeki yükü azaltacağı gibi göç ve ilticanın yarattığı güvenlik endişelerinin giderilmesine de olumlu etki edecektir. Etkin sınır yönetimi ve doğru giriş politikaları, Türkiye'de, düzensiz göç ve göçmen kaçakçılığını önlemede, dayanaksız sığınma talep edecek kişileri caydırmada, düzensiz göçten iltica sistemine geçişi engellemede, göç ve ilticaya yönelik bilgi birikimi sağlamada ve bu noktada ortaya çıkan iç ve dış güvenlik sorunları ile mücadelede de olumlu katkılar sağlayacaktır (Acer ve diğerleri, 2010, s. 151-157). Bu nedenlerle görev ve yetkileri iyi tanımlanmış, fiziki ve teknik altyapısı sağlam, denetlenebilir, insan hak ve özgürlüklerine saygılı, işbirliğinin en üst seviyede uygulandığı yeni bir yapılanmaya gidilmesi ve hazırlanan yasa tasarısının en kısa zamanda yürürlüğe girmesi, göç ve sınır yönetiminin başarıya ulaşması açısından kritik önem taşımaktadır.

SONUÇ

Yoğun göç tecrübesine sahip Türkiye gibi ülkelerin göç yönetimi konusunda büyük hatalar yapmaması beklenir. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı çok yoğun ve özellikleri sürekli değişen kitlesel göç hareketine maruz kalan Türkiye kurumsal yapısında standartlaşmamıştır. Bu nedenle günümüzde göç yönetimi konusunda eksiklerin görülmesi kaçınılmazdır. Genel anlamda standart bir kurumsal yapının belirlenememesi ana sebep ve aynı zamanda eksiklik gibi görünse de idari alanda çeşitli eksiklikler göze çarpmaktadır.

Bu alanda öncelikle idari reform çalışmalarının ertelenmesi, GİGM'nin kuruluşunun Suriye kaynaklı kitlesel göç krizine denk gelmesi, taşra yapılanmasının 2015 yılına kadar tamamlanamaması ve bu süreçte net bir politika belirlenememesi gibi nedenlerle göç yönetim sisteminin gelişiminde büyük zorluklarla karşılaşmıştır.

Önemli sorunlardan biri de göç alanında faaliyet gösteren kurum ve örgütler arasında yaşanan koordinasyon eksikliğidir. Koordinasyona ilişkin eksiklikler merkez ve taşra örgütleri arasında görülebildiği gibi, farklı kamu kurum ve kuruluşları, yerel yönetimler ve STK'lar arasında da mevcuttur. Bu alanda ihtiyaç duyulan koordinasyon, krizin dinamik özellikleri, mülteci sayısının büyüklüğü, kapasite yetersizlikleri ve karar alım süreçlerinde yaşanan gecikmeler sıklıkla bir göç bakanlığının kurulmasını gündeme getirmektedir. Krizin çapı ve nüfusun büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda bu öneri ilk bakışta makul görülebilmektedir. Ne var ki başta eğitim, sağlık, çalışma, içişleri gibi çok sayıda bakanlığın ilgi alanına giren göç ve mülteciler konusunda müstakil bir bakanlığın tüm sorunları aşabileceği düşüncesine temkinli yaklaşılmalıdır. Bu nedenle tüm bakanlıklar, kurum ve kuruluşlar, yerel yönetimler, uluslararası kuruluşlar ve STK'lar arasında etkili bir koordinasyonu temin edecek güçlü bir yapının ihdasının çok daha öncelikli bir ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Göç yönetiminin merkeziyetçi bir yapıya sahip olması, yerel yönetimlerin göç yönetiminde görev ve sorumluluk üstlenmelerini sağlayacak yönde düzenlemeler bulunmaması, STK'lar ve uluslararası kuruluşlar ile işbirliğinin -merkezi/yerel seviyede- yeterli ölçüde geliştirilememesi ve sınır yönetimi alanında öngörülen çalışmaların tamamlanmaması öne çıkan diğer sorunlardır. İlgili sorunlar çerçevesinde öncelikle merkezi yönetimin üzerindeki büyük yükün paylaştırılması sağlanmalıdır. Bu kapsamda yerel yönetimlerin hukuki, idari ve mali açılarından güçlendirilerek sorunların çözümünde aktif rol üstlenmeleri, STK'lar ve uluslararası kuruluşların göç ve mültecilere yönelik çalışmalarının teşvik edilmesi oldukça önemlidir. Bunlarla birlikte etkili bir göç yönetim sisteminin oluşabilmesi için sınır yönetimi kapasitesinin güçlendirilmesi ve AB uyum süreci çerçevesinde öngörülen yasal çalışmaların kısa zamanda tamamlanması Türkiye'nin önemli gündemleri arasında yer almalıdır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Acer, Y., Kaya, İ. & Gümüş, M. (2010). Yasadışı göç ve iltica bağlamında sınır güvenliği: Avrupa Birliği düzenlemeleri ve Türkiye. S. Özeren, M. A. Sözer & O. Ö. Demir (Ed.), *Yerelden Küresele Sınraşan Suçlar* (s. 149-168) içinde. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Adıgüzel, Y. & Tekgöz, N. (2019). *Türkiye'deki Suriyeliler: Göç yönetiminde belediyelerin rolü*. İstanbul: UCLG-MEWA Yayınları.
- AFAD. (2015). *Geçici barınma merkezlerinin kurulması, yönetimi ve işletilmesi hakkında yönerge*. https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/2310/files/Gecici_Barinma_Merkezlerinin_Kurulm_asi_Yonetimi_Isletilmesi_Yonerge+1.pdf adresinden erişildi.
- Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. (2009, 29 Mayıs). *Resmî Gazete*, (Sayı: 27261). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/06/20090617-1.htm> adresinden erişildi.
- Afet ve Acil Durum Merkezleri Yönetmeliği. (2011, 19 Şubat). *Resmî Gazete*, (Sayı: 27851). <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=3.5.20111377&Mevzuatliski=0&sourceXmlSearch=afet> adresinden erişildi.
- Akman, K. (2018). Göç yönetiminde yerel yönetimler ve STK işbirliği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(3), 452-466.
- Aktel, M. & Kaygısız, Ü. (2018). Türkiye'de göç yönetimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(13), 579-604.
- Altun, F. & Birinci, M. (2015). Suriyeli sığınmacılara yönelik sosyal yardım ve sosyal hizmet uygulamalarının göç yönetimi bağlamında değerlendirilmesi. *Disiplinlerarası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu*'nda sunulan bildiri. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Altunkaynak Vodina, S. (2019). Türkiye'de mülteciler bağlamında sivil topluma ilişkin tespit ve öneriler. <https://www.gocarastirmalaridernegi.org/attachments/article/132/turkiye-deki-suriyeli-multeciler-baglaminda-tespit-ve-oneriler-sivil-topluma-iliskin.pdf> adresinden erişildi.
- Asar, A. (2015). *Göç yönetimi: Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu sonrası Türkiye'de yeni dönem*. Ankara: Pelin Ofset.
- Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 15 Temmuz). *Resmî Gazete*, (Sayı: 30479). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.4.pdf> adresinden erişildi.
- Belediye Kanunu. (2005, 13 Temmuz). *Resmî Gazete*, (Sayı: 25874). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> adresinden erişildi.
- Bozbel, S. (2018). *Uygulamada Alman iltica hukuku*. Norderstadt: Books on Demand.
- Cilga, M. (2017). *Syrian refugees and NGOs in Turkey*. <https://graphcommons.com/graphs/a5f158c2-9d58-4745-9fe5-97bc9d86dac4> adresinden erişildi.

- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (1 Nolu). (2018, 10 Temmuz). *Resmî Gazete*, (Sayı: 30474). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180710-1.pdf> adresinden erişildi.
- Çakırer Özservet, Y. (2015). Göçmen çocukların şehre uyumu ve eğitim politikası. Y. Bulut (Ed.), *Göç ve Mülteci Uyumu Sorununda Kamu Yönetiminin Rolü* (ss. 93-112) içinde. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Çavdar, H. (2018). Türk-Yunan mübadelesinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 27. İmdad-ı Sıhî Heyeti'nin Selanik'teki faaliyetleri (Ekim 1923–Ekim 1924). *VAKANÜVİS - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.113-135.
- Çelikel, A. & Öztekin Gelgel, G. (2016). *Yabancılar hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Çorabatır, M. & Hassa, F. (2013). *Türkiye'deki Suriyeli Mültecilerin Haklarının Korunması ve Yaşam Koşullarının Arttırılmasında Rol Alan STÖ'lerin Üç Sınır İlindeki Çalışmalarıyla İlgili Örnek Durum Analizi*. Ankara: İltica ve Göç Araştırmaları Merkezi. <https://igamder.org/uploads/belgeler/IGAMSuriyeSTK2013.pdf> adresinden erişildi.
- Danış, D. & Sert, D. Ş. (2019). Göçü yerelden yönetmek: Belediyeler. *SAHA Dergisi*, (6), 56-63.
- Daoudov, M. (2015, Kasım), Göç politikasında söylem-eylem dönüşümü ve belediyeler. *Türkiye Sağlıklı Kentler Birliği Kent ve Göç Konferansı*'nda sunulan bildiri. Kadirli, Osmaniye.
- Demirhan, Y. & Aslan, S. (2015). Türkiye'nin sınır ötesi göç politikaları ve yönetimi. *Birey ve Toplum*, 5(9), (s.23-62)
- Ekşi, N. (2015). *Yabancılar ve uluslararası koruma hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Ekşi, N. (2019a). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin Türkiye'deki faaliyetleri ve Türk iltica sisteminde değişen rolü. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 77(1), 343-370.
- Elmas, N. (2017), *Türkiye'de Suriyeli kadın ve çocuk mültecilerin uluslararası hukuki sorunları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Özyeğin Üniversitesi, İstanbul.
- Er, G. (2021). Türkiye'nin insan ticareti ile mücadelesi. H. K. Yılmaztekin, B. F. Günarlan & O. Ü. Eker (Ed.), *İnsan ticareti ve mülteci hukuku çevrimiçi kolokyum bildiriler kitabı* (s. 99-102) içinde. <https://yayin.taa.gov.tr/yuklenenler/dosyalar/kitaplar/insan-ticareti-ve-multeci-hukuku.pdf> adresinden erişildi.
- Erdoğan, M. M. (2015). *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal kabul ve uyum*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, M. M. (2016). Türkiye'deki Suriyeliler ve yerel yönetimler. *Türkiye Belediyeler Birliği Dergisi*, (813), 28-38.
- Erdoğan, M. M. (2017a). “Kopuş”tan “Uyum”a kent mültecileri: Suriyeli mülteciler ve belediyelerin süreç yönetimi: *İstanbul örneği*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Erdoğan, M. M. (2019). *Türkiye'deki Suriyeli mülteciler*. Ankara: Konrad Adenauer Stiftung.

- Erdoğan, M. M. & Ünver, C. (2015). *Türk iş dünyasının Türkiye'deki Suriyeliler konusundaki görüş, beklenti ve önerileri*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu.
- Geçici Koruma Yönetmeliği. (2014, 22 Ekim). *Resmî Gazete*, (Sayı: 29153). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/21.5.20146883.pdf> adresinden erişildi.
- Gedikoğlu Doğan, S. (2018). Türkiye Belediyeler Birliği göç çalışmaları ve yaklaşımı, *Türkiye Belediyeler Birliği Dergisi*, 4(8), 883-884.
- Geiger, M. ve A. Pécoud. (2010). The politics of international migration management. M. Geiger ve A. Pécoud. (Ed.). *The Politics of International Migration Management. Migration, Minorities and Citizenship* (s. 1-20) içinde. London: Macmillan.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Göç Politika ve Projeleri Dairesi Başkanlığı. (2017). *2016 Türkiye göç raporu*. Ankara. https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/YillikGocRaporlari/2016_yiik_goc_raporu_haziran.pdf (Erişim tarihi: 23.02.2021) adresinden erişildi.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2020, 21 Aralık). *Onuncu göç kurulu toplantısı İçişleri Bakanımız Süleyman Soylu Başkanlığında gerçekleştirildi*. <https://www.goc.gov.tr/onuncu-goc-kurulu-toplantisi-icisleribakanimiz-suleyman-soylu-baskanliginda-gerceklestirildi> adresinden erişildi.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2021). *Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2020 Yılı faaliyet raporu*. Ankara. <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/evraklar/StratejikYonetim/FaaliyetRaporlari/2020YiliFaaliyetRaporu.pdf> adresinden erişildi.
- Göç İdaresi Başkanlığı. (2022). *İltica ve göç alanındaki Avrupa Birliği Müktesebatının üstlenilmesine ilişkin Türkiye Ulusal Eylem Planı*. <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/yonetmelikler/Temel-Belgeler/Iltica-Ve-Goc-Ulusal-Eylem-Plani.pdf> adresinden erişildi.
- Görmez, K., Eroğlu, H. T. & Bahçeci, H. I. (2017). Küreselleşme, göç, göç yönetimi ve Türkiye. A. Yatkın (Ed.), *Uluslararası Göç ve Mülteci Sorununun Çözümünde Kamu Yönetiminin Rolü-Bildiri Kitabı* (s. 99-102) içinde, Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Heinrich Böll Stiftung. (2019). *Türkiye'deki sığınma mevzuatı ve politikalarına ilişkin Rapor*. İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği-Türkiye. <https://tr.boell.org/sites/default/files/2019-12/ASYLUM%20TR-S.pdf> adresinden erişildi.
- Ihlamur-Öner, S. G. (2012). Küresel bir göç ve mülteci rejimine doğru?. S. G. Ihlamur-Öner & N. A. Şirin Öner (Ed.), *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar* (1. Baskı), (s. 577-600) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İçduygu, A. (2010). Türkiye'de uluslararası göçün siyasal arkaplanı: Küreselleşen dünyada "ulus-devleti inşa etmek ve korumak". B. Pusch & T. Wilkoszewski (Ed.), *Türkiye'ye Uluslararası Göç: Toplumsal Koşullar Bireysel Yaşamlar* (s. 17-40) içinde. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İçduygu, A. (2015). Türkiye'ye yönelen düzensiz göç dalgaları içinde "Transit Göç". M. M. Erdoğan & A. Kaya (Ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Göçler* (s. 279-294) içinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- İçduygu, A. & Aksel, D. B. (2012). *Irregular migration in Turkey*. Ankara: IOM Turkey.
- İçduygu, A., Erder, S. & Gençkaya, Ö. F. (2014). *Türkiye'nin uluslararası göç politikaları, 1923-2023: Ulus-devlet oluşumundan ulus-ötesi dönüşümlere*. İstanbul: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi.
- İrdem, İ. (2018). *Türkiye ve Avrupa Birliği ilişkilerinde göç ve sınır yönetimi stratejileri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İskân Kanunu. (2006, 26 Eylül), *Resmî Gazete*, (Sayı 26301). [https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/09/20060926-1.htm#:~:text=MADDE%201%20%E2%80%93%20\(1\)%20Bu,edilenlerin%20hak%20ve%20y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCkl%C3%BCklerini%20d%C3%BCzenlemektir](https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/09/20060926-1.htm#:~:text=MADDE%201%20%E2%80%93%20(1)%20Bu,edilenlerin%20hak%20ve%20y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCkl%C3%BCklerini%20d%C3%BCzenlemektir) adresinden erişildi.
- Kabul ve Barınma Merkezleri ile Geri Gönderme Merkezlerinin Kurulması, Yönetimi, İşletilmesi, İşletirilmesi ve Denetimi Hakkında Yönetmelik. (2014, 22 Nisan). *Resmî Gazete*, (Sayı: 28980). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/04/20140422-5.htm> adresinden erişildi.
- Kalaycı, S. (2014). Sığınmacıların korunmasına yönelik türk sivil toplum kuruluşları. *İnsamer*. https://insamer.com/tr/siginmacilarin-korunmasına-yonelik-turksivil-toplum-kuruluslari_5 adresinden erişildi.
- Kamu Denetçiliği Kurumu. (2018). *Türkiye'deki Suriyeliler özel rapor*. Ankara. https://www.ombudsman.gov.tr/suriyeliler/ozel_rapor.pdf adresinden erişildi.
- Kara, M. & Dönmez Kara, C. Ö. (2015). Türkiye'de göç yönetişi: Kurumsal yapı ve işbirliği. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 10(2), 1-25.
- Kartal, B. & Başçı. E. (2014). Türkiye'ye yönelik mülteci ve sığınmacı hareketleri. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 275-299.
- Kaya, İ. & Eren, E. Y. (2015). *Türkiye'deki Suriyelilerin hukuki durumu: Arada kalanların hakları ve yükümlülükleri*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Kirişçi, K. (2007). Turkey: A country of transition from emigration to immigration. *Mediterranean Politics*, 12(1), 91-97.
- Kirişçi, K. (2012). Turkey's New Draft Law on Asylum: What to Make of It? S. Paçacı Elitok & T. Straubhaar (Ed.), *Turkey, Migration and the EU: Potentials, Challenges and Opportunities* içinde, Edition HWWI. Hamburg: Hamburg University Press.
- Kutlu, Ö., E. Örselli, & S. Kahraman. (2016). Sosyal Belediyecilik Bağlamında Türkiye'de Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Çalışmalar. M. Güler ve A. M. Turan, (Ed.) *Belediyelerin Geleceği ve Yeni Yaklaşımlar* (s. 443-458) içinde. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Mackreath, H. & Gülfer Sağnıç, Ş. (2017). *Civil Society and Syrian Refugees in Turkey*. A. Çavdar ve F. Genç, (Ed.). İstanbul: Citizens Assembly-Turkey.
- Menekşe, T. (2018). Türk uluslararası koruma sisteminde karar merkezleri. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 190-231.

- Murat, S. & Taşkesenlioğlu, Z. (2009). *Avrupa Birliği düzeyinde göç, entegrasyon ve yerel yönetimler*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Mülteciler Derneği. (2019, 30 Aralık). *Türkiye'deki Suriyeli sayısı Aralık 2019*. <https://mülteciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/> adresinden erişildi. adresinden erişildi.
- Öner, A. (2019, 8 Ağustos). Türkiye'de mültecilerin sorunları ve geri gönderme merkezlerinin durumu. <http://www.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/makaleler/8/turkiyemültecilerin-sorunlari-ve-geri-gond/1200> adresinden erişildi.
- Örselli, E. & Babahanoğlu, V. (2016). Türkiye'nin göç yönetimi ve göç politikalarının gelişimi: Bir kamu politikası analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2063-2072.
- Özgişi, T. (2014). Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Anadolu'ya zorunlu göçler ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yardım faaliyetleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7(31), 386-393.
- Sağıroğlu, A. Z. (2015). Türkiye'nin yeni göç kanunu ve göç politikası. K. Canatan, M. Birinci, İ. Çağlar, Y. Kryvenko, S. Öksüz ve F. Altun (Ed.), *Disiplinlerarası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu* içinde. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayın No: 12.
- Sağıroğlu, A. Z. (2016). Türkiye'de merkezi göç yönetimi. Der.: A. Esen, M. Duman ve H. Alper. (Ed.). *Türkiye'de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler* (s. 45-70) içinde. İstanbul: WALD.
- Sobacı, M. Z. & Köseoğlu, Ö. (2018). *Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde üst kademe yöneticiler*. İstanbul: SETA Yayınları.
- TBMM. (2012). *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Tasarısı ile İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, Avrupa Birliği Uyum Komisyonu ve İçişleri Komisyonu Raporları* (1/619). Esas No: 1/619, Sıra Sayısı: 310. <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss310.pdf> adresinden erişildi.
- Turan, M. (2018). Türkiye'nin yeni yönetim düzeni: Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi. *Social Sciences Research Journal*, 7(3), 42-91.
- Turkish Red Crescent ve World Food Programme. (2019). *Refugees in Turkey: Livelihoods survey findings*. Ankara, Turkey. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Refugees%20in%20Turkey_Livelihoods%20Survey%20Findings_TRC_WFP_2019.pdf adresinden erişildi.
- Türk, G. D. (2016). Türkiye'de Suriyeli mültecilere yönelik sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerine ilişkin bir değerlendirme. *Marmara İletişim Dergisi*, (25), 145-157.
- Türk Vatandaşlığı Kanunu. (2009, 12 Haziran). *Resmî Gazete*, (Sayı: 27256). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf> adresinden erişildi.
- Türkiye'ye İltica Eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Esaslar Hakkındaki Yönetmelik. (1994, 30 Kasım). *Resmî Gazete*, (Sayı: 22127). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22127.pdf> adresinden erişildi.

- Uluslararası Af Örgütü. (2016). *Güvenli olmayan sığınak: Türkiye'de sığınmacılar ve mülteciler etkili korumaya erişemiyor*. London: Uluslararası Af Örgütü. <https://www.amnesty.org.tr/public/uploads/files/Rapor/TURKEY%20NO%20SAFE%20REFUGEE%20ASYLUMSEEKERS%20AND%20REFUGEEES%20DENIED%20EFFECTIVE%20PROTECTION%20IN%20TURKEY.pdf> adresinden erişildi.
- Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu. (2013, 11 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı: 28615). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf> adresinden erişildi.
- Yeşiltaş, M. (2015). *İç savaşa komşu olmak: Türkiye'nin Suriye sınır güvenliği siyaseti*. SETA Analiz, (136). http://file.setav.org/Files/Pdf/20150827110513_sinir-guvenligi.pdf adresinden erişildi.
- Zeytinburnu Belediyesi. (2006). *Uluslararası Göç Sempozyumu: Bildiriler* (8-11 Aralık 2005) (1. Basım). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.

EXAMINING THE FACTORS AFFECTING WOMEN ENTREPRENEURS' ACCESS TO INSTITUTIONAL FINANCE*

Salim Sercan SARI², Turgut KARABULUT³

Abstract

When women entrepreneurs want to be included in economic life, they face a number of advantages and disadvantages. Especially the problems encountered in access to finance make it difficult for women entrepreneurs to participate in economic life. It is very significant to provide those women entrepreneurs have access to institutional finance so that they can take part in the working life and contribute to the economic development of the country. In this research, the factors affecting the access of women entrepreneurs to finance in Türkiye were examined. The population of the research is 121 women entrepreneurs operational in the province of Erzincan, and data was collected by conducting a survey on these people. Factor analysis, independent sample t-test and one-way analysis of variance were used in the study to evaluate the obtained data. With respect to the findings, it was determined that the order of difficulties experienced by women entrepreneurs in accessing institutional finance is as follows: suspiciousness, difficulty, collateral dispute and long process, protection attitude and prejudice.

Keywords: Entrepreneurship, Women Entrepreneurs, Institutional Finance, Access to Finance

JEL Codes: G30, C40

KURUMSAL FİNANSMANA ERİŞİM NOKTASINDA KADIN GİRİŞİMCİLERİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN İNCELENMESİ

Öz

Kadın girişimciler ekonomik hayata dâhil olmak istediklerinde bir takım avantaj ve dezavantajlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Özellikle finansmana erişim konusunda karşılaşılan problemler hem girişimlerin büyümesini hem de kadın girişimcilerin ekonomik hayata katılımını güçleştirmektedir. Kadın girişimcilerin çalışma hayatında yer alabilmesi ve ülkenin ekonomik kalkınmasına katkı sağlayabilmesi için kurumsal finansmana erişimlerinin sağlanması oldukça önemlidir. Yapılan çalışma ile Türkiye’de kadın girişimcilerin finansmana erişimini etkileyen faktörler incelenmiştir. Araştırmada hedeflenen sonuçlara ulaşabilmek için Erzincan İl’inde faaliyet gösteren 121 kadın girişimciye anket yapılarak veri toplanmıştır. Önerilen verileri değerlendirmek için çalışmada faktör analizi, bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre kadın girişimcilerin kurumsal finansmana erişimde yaşadıkları zorlukların sırası ile şüphelilik, güçlük, teminat anlaşmazlığı ve uzun süreç, koruma tutumu ve ön yargı olarak gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Kadın Girişimci, Kurumsal Finansman, Finansmana Erişim

JEL Kodları: G30, C40

* Bu çalışma için Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Etik Kurulunun 22/03/2023 tarihli ve 03/03 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Doç. Dr., Erzincan Binali Üniversitesi Yıldırım İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, salim.sari@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2607-5249>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Üniversitesi Yıldırım İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, tkarabulut@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8434-3614>

INTRODUCTION

All entrepreneurs frequently state that they have difficulties in accessing institutional finance, regardless of gender. However, it is an undeniable fact that this situation is more difficult for women entrepreneurs. One of the most important reasons for this situation is the lack of products and services in financial institutions that can meet the special needs of women entrepreneurs. The involvement of women entrepreneurs in the economy, usually through small businesses in the service sector, is considered riskier for credit institutions. This understanding makes it more difficult for women entrepreneurs to access institutional finance (Niethammer, Saeed, Mohamed and Charafi, 2007).

Conceptually, the term “entrepreneur” refers to a person who initiates, manages and organizes any venture, taking the initiative, for profit, and with a certain risk. Also, entrepreneurship is the duration of designing, initiating and executing a business. The term female entrepreneur or female entrepreneur refers to the gender size of business ownership and management. When considered in terms of entrepreneurship, the financial perspective is related to the concept of “access to finance”. Attainment to finance means that the resident applicant can easily benefit from loans, savings and insurance services (Khaleque, 2018).

Studies on entrepreneurship indicate a relationship between economic growth, entrepreneurial development, wealth and riches creation, and the role of markets in guiding this process. One of the important factors in the development of the market economy of many developing countries is expressed as the lack of institutional arrangements. The main reason for this situation is the absence or weakness of institutional arrangements supporting the markets in these countries. Entrepreneurs express that the biggest obstacle in front of entrepreneurial activities is limited financing opportunities (Abubakar, 2015). Women entrepreneurs face some barriers to accessing institutional finance, due to collateral requirements, conditions of credit institutions, business characteristics, society and traditions, and personal and family reasons (Itani, Sidani and Baalbaki, 2011; Chowdhury, Yeasmin and Ahmed, 2018).

Individuals who want to be a promising entrepreneur must have the self-confidence and ability to deal with an unforeseen negative situation. All entrepreneurs should be supported financially and socially in order to increase social welfare and to get the maximum benefit expected from entrepreneurs. In particular, the inability to provide the capital needed to start a new venture is one of the important problems faced by women entrepreneurs in Türkiye. Women often try to venture with limited savings from family expenses, relatives or other sources. Like all new entrepreneurs, women also have to provide collateral for bank loans and similar financing requests. However, most women entrepreneurs do not have the opportunity to show collateral or guarantor (Chowdhury et al., 2018).

It is important to identify the causes of gender differences in attainment to finance and to reveal uncertainties. Despite many studies, there is no clarity on this issue yet. Recent studies have revealed different perspectives on the causes of financial problems in women-owned businesses (Cesaroni and Sentuti, 2016). It is argued that the main reason why women entrepreneurs' financial behaviors differ from men's is the existence of gender effects (Constantinidis, Cornet and Asandei, 2006). Alsos, Isaksen and Ljunggren (2006) and Coleman and Robb (2009) stated that women entrepreneurs can obtain less financial capital than men in order to establish a new business. Gender differences arise in financing owing to the characteristics of women entrepreneurs and their businesses and the criteria of institutions providing financing opportunities. In addition, it is stated that factors such as structural differences, supply-side discrimination and preferences of women entrepreneurs cause these differences (Cesaroni and Sentuti, 2016).

The act of women entrepreneurs in the Türkiye's economic and financial development has increased with the introduction of state supports provided to women entrepreneurs. Small and Medium Enterprises Development and Support Administration, Agricultural and Rural Development Support Institution, Labor and Employment Agency, Women Entrepreneurs Association and Banks can provide support to women entrepreneurs who want to receive financial support. It is understood that it is important to adopt and expand the institutional structure with the existence of the said institutions and organizations offering medium and long-term financing opportunities to women entrepreneurs with capital demands. According to the data obtained from the platform called Startupswatch, it is observed that one out of every 4 investments made in the first quarter of 2022 is startups with women entrepreneurs. 26% of the investments made in this period were made by women entrepreneurs. Considering that this rate was 13% in 2021, it is seen that it has doubled. In addition, when analyzed in terms of amount, it was determined that approximately 40% of the investments on a dollar basis were made by women entrepreneurs.

Women entrepreneurs need to get financial support from institutional sources that provide medium and long-term loans in order to finance their ventures, grow and ensure sustainability. Access of women entrepreneurs to finance under favorable conditions is important in order to be able to develop in the field they operate (Suresh, 2019).

Loans provided by Financial Institutions and the Government are defined as institutional finance. Institutional finance is needed because of the weaknesses, inadequacies and flawed structure of private financing institutions. Private financial institutions are based on the profit motive and the services they provide are costly. Since there were no funds for a long time and the interest rate was higher, they could not be fully integrated with the needs of entrepreneurs. On the other hand, institutional finance is not

bidirectional and the main goal is always to help entrepreneurs increase their productivity and maximize their income. In institutional finance, a clear distinction is made between short-term and long-term credit requirements, and loans are given according to need. In addition, institutional credit fully overlaps with other needs of entrepreneurs. In all developed countries, credit and payment services are carried out together (Kumar and Sharma, 2022).

When the literature on women's entrepreneurship is examined, it is seen that the issue of access to institutional finance through the public and private sectors is given great importance all over the world and in Türkiye. In this study, the literature on the access of women entrepreneurs to institutional finance was examined, and the access of women entrepreneurs to institutional finance in Türkiye was tried to be discussed in the province of Erzincan.

In the first part of the study, a literature review was conducted on the access of women entrepreneurs to finance and institutional finance. Then, a survey was conducted for women entrepreneurs operating in the province of Erzincan and the data obtained were analyzed with statistical methods. In the next section, the findings obtained from the study were interpreted and the study was concluded by making a general evaluation.

LITERATURE REVIEW

Carter, Brush, Greene, Gatewood and Hart. (2003) investigated the characteristics of female business owners and equity financing strategies in women-led businesses. The most striking of the results from a survey carried out with 235 US female business owners by the National Foundation for Women Business Owners is that graduate education significantly influences the likelihood of using external equity financing.

Constantinidis et al. (2006) examined the relationship between financing models and barriers and gender from the perspective of a female entrepreneur, through quantitative and qualitative research, descriptive statistics analysis. They examined the behaviors and representations of women entrepreneurs towards financing. They evaluated how women saw their own approach differently from that of men. As a result, it was revealed that there is a gender effect.

Rouse and Jayawarna (2006) analyzed whether institutional programs overcome the financing gap faced by disadvantaged participants. They aimed to evaluate the level of financing invested by reaching 427 participants of the New Entrepreneur Scholarships, a UK venture program, through a questionnaire. It is indicated in the findings that these scholarships had lower initial investment than small businesses in the UK, particularly in terms of personal finance.

Niethammer, Saeed, Mohamed and Charafi (2007) highlighted the advantages of greater entrance to finance for women's entrepreneurship in Pakistan and provide an overview of the limitation and opportunities to increase access. As a result, recommendations were presented on how the administration can support women's access to finance and support women's socioeconomic empowerment, along with financial and non-financial recommendations for microfinance institutions.

Coleman and Robb (2009) took into account data from the new Kauffman Firm Survey to examine differences in the use of start-up funds by new firms and subsequent financial transactions. Similar to previous studies, they found that women started their businesses with remarkably further down levels of financial capital than men. As a new finding, they determined that women continued to increase debt and equity capital, which increased in lower amounts in the second and third years. However, it was observed that women rely on personal resources rather than outer debt and equity capital resources for both initial funds and ongoing investments.

Magoulios and Kydros (2011) drew attention to the need for incentives for SMEs and especially women entrepreneurs in their study and tried to list the financial instruments for women who own or design to establish a business in the EU and Greece. As a result, it was observed that private financial instruments to strengthen women's entrepreneurship are limited in Greece.

Witbooi and Ukpere (2011) investigated the extent to which financial labor-intensive providers in South Africa are aware of the difficulties faced by Southern women entrepreneurs. It was determined that women continue to have problems in accessing opportunities due to historical and cultural prejudices for various reasons outlined in the study. As a result, it was decided that most self-employed women face barriers in accessing financial services because they earn limited income from their activities. In addition, it was identified that women need enter to a set of financial products and that they should pay due attention to accessing savings products.

Kwong, Jones-Evans and Thompson (2012) aimed to examine women's difficulties in finding finance and whether this increases the likelihood of creating an obstacle to starting a business. They took the data from the Global Entrepreneurship Monitor adult inhabitants survey between 2005 and 2007. The most important finding was that most of the women were limited only by financial barriers compared to their male colleagues. It was indicated that gender interacts significantly with other personal characteristics.

Babu and Kasilingam (2013) tried to determine the reasons why micro-entrepreneurs could not provide institutional finance for their businesses. As a result of the study, in which they collected data from 257 micro-entrepreneurs using the interview program, they found that the amount of credit demanded by

micro-entrepreneurs was too high for banks to sanction. They determined that this is the most important factor that caused the entrepreneurs in question to not be able to get bank loans for their commercial ventures. In addition, three factors such as poor management, credit capacity and insufficient capital and collateral were identified among the most important reasons why micro-entrepreneurs could not get bank loans.

In his study, Gürünlü (2018) summarized the study on behavioral institutional finance and presented some suggestions for managers and investors to make mutually successful decisions.

Villaseca, Navío-Marco and Gimeno (2020) aimed to recognize the approaches of women entrepreneurs to obtain financial and other resources to close the gender distinction. In the findings, the COVID-19 period was reviewed and tried to find new outlook and solutions. Various sources of financing offered to women entrepreneurs were taken into account through an organized review of 4520 publications on financing issues related to women entrepreneurs. By addressing the probable gender tendency on both the supply and demand sides of financing, new aspects in promoting women's entrepreneurship were highlighted and presented to the public.

Hanişoğlu and Özgür (2021), in their work, discussed the financing alternatives of women entrepreneurs throughout Türkiye and the approaches to these alternatives. As a conclusion, the financial resources of women entrepreneurs were evaluated according to three basic groups: institutions that support financing, institutions that provide direct financing and their own resources.

Andriamahery and Qamruzzaman (2022) examined the effects of accession to finance, technical know-how, and financial literacy on women's empowerment and women's development. They found a pattern of 795 SMEs owned by women suitable for study. The findings of their application with structural equation modelling and multivariate regression analysis revealed a significant positive link between the sustainability of women's entrepreneurship and women's empowerment. In addition, it was suggested that for the sustainability of women's entrepreneurship, influential policies covering financing accessibility, technical info enlargement and financial inadequacy should be announced in the economy and women should be empowered.

Aim of the Study

The study aims to identify the problems of women entrepreneurs in accessing institutional finance.

Importance of the Study

It is very important to ensure that women entrepreneurs have access to institutional finance so that they can take part in the working life and contribute to the economic development of the country.

Scope of the Study

The study was carried out specifically for women entrepreneurs who own a business in Erzincan. For this purpose, all women entrepreneurs operating in Erzincan province were reached in the light of the information received from Erzincan Small and Medium Industry Development Organization and the Chamber of Commerce and Industry.

Method of the Study

The questionnaire applied in the study was adapted from the research titled “Factors hindering women entrepreneurs’ access to institutional finance- an empirical study” conducted by Ghosh, Ghosh and Chowdhury (2018). A questionnaire was applied in the study and the main mass of the study consisted of 121 women entrepreneurs in total, and the entire main mass was reached.

Frequency analysis, factor analysis, independent sample t-test and one-way analysis of variance tests were used in the analysis of the study. Independent sample t-test and one-way analysis of variance were tested at 5% significance (95% confidence). Frequency analysis is a statistical technique that is used to obtain the observation frequency and percentage distribution of data. Factor analysis is a type of analysis that transforms a large number of variables into new variables by dividing them into a certain number of groups. Independent sample t-test is a type of analysis that investigates whether there is a difference between the means of two groups about the variables. One-way analysis of variance is a statistical technique that helps to analyze whether there is a difference between the means of more than two groups about the variables (Karagöz, 2019).

There are 6 demographic questions and 15 research questions in the questionnaire used in the study. The demographic questions are different from the study based on, and the study questions were taken exactly and adapted with the support of translators who are experts in their fields.

Since the skewness and kurtosis values of the data obtained from the questionnaire used in the study are between -1 and +1, it is assumed that they are suitable for normal distribution. In addition, the use of an independent sample t-test and one-way analysis of variance provides the necessary assumptions.

Findings

Demographic and business information of women entrepreneurs participating in the study is shown in Table 1.

Table1: Demographic and business information

Variables	N	%	Variables	N	%
Age			Operating Sector		
25 years and younger	4	3.3	Service	47	38.8
Between 26 – 35 years	37	30.6	Agriculture	4	3.3
Between 36 – 45 years	49	40.5	e-Commerce	8	6.6
Between 46 – 55 years	24	19.8	Commerce	10	8.3
56 years and older	7	5.8	Production	52	43.0
Marital Status			Establishment Year of the Business		
Married	94	77.7	5 years and less	66	54.5
Single	27	22.3	Between 6 –10 years	35	28.9
Last Year Turnover Size			Between 11–15 years	12	9.9
50.000₺ and below	81	66.9	16 years and over	8	6.6
Between 50.001 – 100.000₺	22	18.2	Educational Status		
Between 100.001₺ – 200.000₺	11	9.1	Primary	21	17.4
Between 200.001₺ – 500.000₺	2	1.7	Secondary	46	38.0
500.001₺ and above	5	4.1	Undergraduate	46	38.0
			Graduate	8	6.6

Of the participants, there are 4 (3.3%) people aged 25 and under, 37 (30.6%) people aged 26-35, 49 (40.5%) people aged 36-45, 24 (19.8%) people aged 46-55 and 7 (5.8%) people over the age of 56. Of the people participating in the study, 94 (77.7%) were married and 27 (22.3%) were single. Among the participants, 21 (17.4%) have primary school, 46 (38.0%) secondary school, 46 (38.0%) undergraduate and 8 (6.6%) graduate education. Of the women entrepreneurs, 47 (38.8%) are in the Service sector, 4 (3.3%) in Agriculture, 8 (6.6%) e-Commerce, 10 (8.3%) Commerce and 52 (43.0%) Production sector. 66 (54.5%) of the participants are 5 years or less, 35 (28.9%) 6-10 years, 12 (9.9%) 11-15 years, and 8 (6.6%) 16 years and over are in their own sector. Considering the turnover size of these participants in the last year; 81 (66.9%) of them have a turnover of 50.000₺ and below, 22 (18.2%) have a turnover between 50.001₺-

100.000₺, 11 (9.1%) have a turnover between 100.001₺-200.000₺, 2 of them (1.7%) have a turnover between 200.001₺ and 500.000₺ and 5 (4.1%) have a turnover between 500.001₺ and above.

In Table 2, the value of the KMO sampling adequacy measure is 0.714, indicating that our number of variables is sufficient for factor analysis (since the value is more than 0.500). The Bartlett Test of Sphericity chi-square value is 675,008 and the resulting P value is 0.000, which indicates the multivariate normality of our distributions, meaning our collected dataset will not form an identity matrix.

Table 2: KMO and Bartlett tests

Kaiser-Meyer-Olkin Measure Sampling Adequacy Measure		2.714
The Bartlett Test of Sphericity	Approximate chi-square	675.008
	Degrees of freedom	105
	Sig.	.000

Table 3 shows the rotated component matrix. In this table, there are factors including 15 variables. In addition, these five factors have the power to explain approximately 69% of the study.

Table 3: Rotated component matrix

Question N.	Variables	Factors				
		1	2	3	4	5
4	Length of the loan payment process	.840				
3	High collateral demand	.516				
5	Demanding effective management skill		.875			
2	Tendency to default on small debts		.856			
8	Having a sufficient credit score		.852			
9	High interest rate and service charge		.516			
14	Requesting a payment guarantee (such as a guarantor)			.754		
6	Having the necessary legal documents related to the job			.746		
1	Required to have work experience			.532		
10	Gender discrimination while giving credit				.693	
11	Having sufficient start-up capital				.563	
13	Prejudice towards the line of business				.532	
12	High loan instalments					.786
7	A general attitude of the bank in risk assessment					.760
15	Heavy credit conditions					.681
Total explained variance rate		68.684%				

Looking at the rotated component matrix, Ghosh et al. (2018) studies seem to give similar results. In other words, it was seen that the variables in the 5 factors were distributed in the same way. Table 4 shows the factors, the variables included in these factors, their averages and standard deviations.

Table 4: Information on factors

Factors	Variables (Question N.)	Average	Standard Deviation
Collateral Dispute and Long Process	4 – 3	3.0826	.84495
Protection Attitude	5 – 2 – 8 – 9	3.0702	.66788
Suspiciousness	14 – 6 – 1	3.2451	.89315
Prejudice	10 – 11 – 13	2.8870	.96182
Difficulty	12 – 7 – 15	3.2038	.90714

Looking at Table 4, it is seen that the difficulties experienced by women entrepreneurs in accessing institutional finance are in the factor of Suspiciousness. Then there are difficulties, collateral disputes and long process, protection attitude and prejudice, respectively.

In Table 5, it was determined that there were differences between the views on the protection factor according to their marital status ($p < .05$). In the protection factor, it was determined that single women entrepreneurs had higher average difficulties than married women entrepreneurs.

Table 5: Independent sample t-test for marital status

Factor	Marital Status	Average	Standard Deviation	T value	sig.
Protection	Married	3.00	.695	-2.193	.030
	Single	3.31	.498		

In Table 6, it was determined that there were differences between the views on the factors of protection, suspiciousness, prejudice and difficulty according to educational status ($p < .05$). In which educational levels the differences occurred were determined by post-hoc tests. In the protection and suspiciousness factor, it was determined by the Scheffe test that women entrepreneurs with postgraduate education had higher average difficulties than women entrepreneurs with secondary and undergraduate education. Moreover, in the prejudice factor, it was determined by Scheffe test that women entrepreneurs with postgraduate education had higher average difficulties than women entrepreneurs with primary, secondary and undergraduate education levels. Also, in the difficulty factor, it was determined by the

Tamhane test that women entrepreneurs with postgraduate education had higher average difficulties than women entrepreneurs with primary and secondary education levels.

Table 6: One-way analysis of variance for educational status

Factor	Education Status	Average	Standard Deviation	F value	sig.
Protection	Primary	3.13	.472	3,902	,011
	Secondary	3.04	.602		
	Undergraduate	2.95	.736		
	Graduate	3.78	.713		
Suspiciousness	Primary	3.32	.177	4.518	.005
	Secondary	3.14	.124		
	Undergraduate	3.13	.130		
	Graduate	4.29	.330		
Prejudice	Primary	2.56	.798	5.675	.001
	Secondary	2.91	.839		
	Undergraduate	2.80	1.004		
	Graduate	4.08	.962		
Difficulty	Primary	3.08	.407	5.517	.001
	Secondary	2.95	.875		
	Undergraduate	3.34	1.005		
	Graduate	4.21	.689		

In Table 7, it was determined that there were differences between the opinions on the prejudice factor according to the field of activity of the business ($p < .05$). In which fields of activity the differences occurred were determined by post-hoc tests. In the prejudice factor, it was determined by the Scheffe test that women entrepreneurs operating in the service sector had higher average difficulties than women entrepreneurs operating in the production sector.

Table 7: One-way analysis of variance for the business's field of activity

Factor	Field of Activity	Average	Standard Deviation	F value	sig.
Prejudice	Service	3.23	.837	2.669	.036
	Agriculture	2.75	1.287		
	e-Commerce	2.75	1.151		
	Commerce	2.67	.786		
	Production	2.65	.987		

In Table 8, it was determined that there were differences between the views on the factors of protection, suspiciousness and difficulty according to the business age ($p < .05$). In which businesses the differences occurred were determined by post-hoc tests. In terms of protection and difficulty factors, it was determined by the Tamhane test that women entrepreneurs with a business age of 11-15 years experienced higher average difficulties than women entrepreneurs with a business age of 5 years and less and 6-10 years. In the suspiciousness factor, it was determined by the Scheffe test those female entrepreneurs with a business age of 11-15 years had higher average difficulties than women entrepreneurs with a business age of 6-10 years.

Table 8: One-way analysis of variance for business age

Factor	Business Age	Average	Standard Deviation	F value	sig.
Protection	5 years and less	3.05	.716	2.999	.033
	Between 6-10 years	2.94	.459		
	Between 11-15 years	3.58	.547		
	16 years and over	3.06	.923		
Suspiciousness	5 years and less	3.33	.853	3.274	.024
	Between 6-10 years	2.91	.909		
	Between 11-15 years	3.75	.571		
	16 years and over	3.21	1.154		
Difficulty	5 years and less	3.15	.930	4.451	.005
	Between 6-10 years	3.08	.696		
	Between 11-15 years	4.06	.649		
	16 years and over	2.92	1.269		

In Table 9, it was determined that there were differences between the views on the factors of protection and suspiciousness according to the turnover sizes of the businesses in the last year ($p < .05$). In

which turnover sizes the differences occurred was determined by post-hoc tests. It was determined by the Scheffe test that women entrepreneurs with a turnover size of 100.001₺-200.000₺ in the protection factor experienced higher average difficulties than women entrepreneurs with a turnover size of 200.001₺-500.000₺. In the suspiciousness factor, it was determined by the Scheffe test that women entrepreneurs with a turnover size of 50.000₺ and below had higher average difficulties than women entrepreneurs with a turnover between 50.001₺-100.000₺ and 200.001₺-500.000₺. Further, It was identified by the Scheffe test that women entrepreneurs with a turnover between 50.001₺-100.000₺ had higher average difficulties than women entrepreneurs with a turnover between 200.001₺-500.000₺. Also, It was determined by the Scheffe test that women entrepreneurs with a turnover size of 100.001₺-200.000₺ had higher average difficulties than women entrepreneurs with turnover sizes between 50.001₺-100.000₺ and 200.001₺-500.000₺.

Table 9: One-way analysis of variance for last year turnover size of businesses

Factor	Last Year's Turnover Size	Average	Standard Deviation	F value	sig.
Protection	50.000₺ and below	3.11	.688	4.451	.002
	Between 50.001₺-100.000₺	2.86	.455		
	Between 100.001₺-200.000₺	3.55	.510		
	Between 200.001₺-500.000₺	1.88	.177		
	500.001₺ and above	2.70	.622		
Suspiciousness	Between 50.001₺-100.000₺	3.30	.901	4.258	.003
	Between 100.001₺-200.000₺	2.82	.490		
	Between 200.001₺-500.000₺	3.91	.716		
	500.001₺ and above	2.00	.000		
	Between 50.001₺-100.000₺	3.20	1.445		

Except for the differences mentioned here, no differences were found between the variables for other factors, and it was indicated that the factors stated in Table 4 were very close to each other according to the averages of opinion

CONCLUSION AND DISCUSSION

Ensuring gender equality in access to institutional finance is important in terms of increasing women's participation in economic life. Economic empowerment and growth will be achieved if women, who are disadvantaged in many areas such as labor force participation and education, benefit from financial services as much as men. Since the development of women entrepreneurship is important in economic and financial development, it is recommended that institutional finance institutions support women financially.

This study focuses on studies showing that access to institutional finance is limited for women entrepreneurs, financial institutions can eliminate this limitation and access to finance can be facilitated. From this point of view, it is aimed to examine the factors affecting the access of women entrepreneurs to institutional finance in the province of Erzincan.

Although women have an important place in employment in most countries, they face various obstacles when they want to contribute to economic and financial development. Limited access to institutional finance by women entrepreneurs, who are thought to be more restricted than male entrepreneurs, is one of these restrictions. Financial improvements that can be made by looking beyond gender comparisons are expected to help women entrepreneurs access and grow institutional finance.

Financial institutions should investigate why female entrepreneurs' participation in the financial market is low. The procedure can be restructured to make the application and approval process required for women entrepreneurs to access finance more flexible. Harmony and coordination between women entrepreneurs and financial institutions can be increased. It is also known that financial institutions use various methods to reach women entrepreneurs who are not their customers. Women entrepreneurs who go to any financial institution for reasons such as opening a bank account, getting a loan or evaluating their savings will be able to increase their participation in the economy when they feel financially secure.

It is believed that social benefit can be achieved by facilitating the access of women entrepreneurs to institutional finance. It is easier for women with higher levels of education to develop their financial literacy and make demands on financial services. Therefore, increasing the educational opportunities of women will be important in terms of increasing the number of women entrepreneurs.

The questionnaire used in the research titled "Factors hindering women entrepreneurs' access to institutional finance-an empirical study" conducted by Ghosh et al. (2018) was applied to 121 women entrepreneurs with businesses in Erzincan by adapting it to Turkish. After the questionnaire data were obtained, factor analysis was performed and similar results were obtained with the factor analysis Ghosh et al. (2018) study. As a result of the findings, it was determined that the difficulties experienced in accessing institutional finance are respectively suspiciousness, difficulty, collateral dispute and long process, protection attitude and prejudice.

In the study, different from Ghosh et al. (2018), it was also examined whether there were differences of opinion according to demographic characteristics. Thus, it was determined that single women entrepreneurs experienced difficulties with a higher average than married women entrepreneurs in the protection factor for marital status. For the education status, the following were found; in protection and

suspiciousness factors, it was determined that women entrepreneurs with postgraduate education experienced difficulties with a higher average than women entrepreneurs with secondary and undergraduate education levels. In the prejudice factor, It was indicated that women entrepreneurs with postgraduate education had difficulties with a higher average than women entrepreneurs with primary, secondary and undergraduate education levels. In the difficulty factor, it was identified that women entrepreneurs with postgraduate education experienced difficulties with a higher average than women entrepreneurs with primary and secondary education levels. Moreover, In the prejudice factor, it was found that women entrepreneurs operating in the service sector had higher average difficulties than women entrepreneurs operating in the production sector for the type of activity of the businesses. In the protection and difficulty factors, it was observed that women entrepreneurs with an operating age of 11-15 years experienced difficulties with a higher average than women entrepreneurs with a business age of 5 years and below and 6-10 years for business age. In the suspiciousness factor, it was seen that women entrepreneurs with a business age of 11-15 years experienced difficulties with a higher average than women entrepreneurs with a business age of 6-10 years. Finally, it was concluded that women entrepreneurs with a turnover size of 100.001₺-200.000₺ in the protection factor had difficulties with a higher average than women entrepreneurs with a turnover size of 200.001₺-500.000₺. In the suspiciousness factor, it was found that women entrepreneurs with a turnover size of 50.000₺ and below had difficulties with a higher average than women entrepreneurs with a turnover between 50.001₺-100.000₺ and 200.001₺-500.000₺. It was also determined that women entrepreneurs with a turnover between 50.001₺-100.000₺ experienced difficulties with a higher average than women entrepreneurs with a turnover between 200.001₺-500.000₺. It was indicated that women entrepreneurs with a turnover between 100.001₺-200.000₺ experienced difficulties with a higher average than women entrepreneurs with a turnover between 50.001₺-100.000₺ and 200.001₺-500.000₺.

Based on the results of this study, suggestions can be made for future studies. First of all, since the results of the study are only for women entrepreneurs, there is no data on access to institutional finance for male entrepreneurs. This can be considered an important limitation of the study. In order to obtain a larger sample in future studies, it will be important to evaluate access to institutional finance according to the different characteristics of entrepreneurs, taking into account men and women entrepreneurs. The scope of the study can be expanded by considering different variables and by doing it in different provinces of Türkiye. In addition, male and female entrepreneurs will be examined in a single study to provide a comparison opportunity. As a result, women entrepreneurs' access to institutional finance will continue to be an important issue for academics, finance professionals, entrepreneurs and society in general.

YAZAR BEYANI/AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Etik Kurulunun 22/03/2023 tarihli ve 03/03 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

Ethics committee approval was provided for this study by the Ethics Committee of Erzincan Binali Yıldırım University dated 22/03/2023 and numbered 03/03.

REFERENCES

- Abubakar, H. A. (2015). Entrepreneurship development and financial literacy in Africa. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 11(4), 281-294.
- Alsos, G. A., Isaksen, E. J. & Ljunggren, E. (2006). New venture financing and subsequent business growth in men–and women–led businesses. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(5), 667-686.
- Andriamahery, A., & Qamruzzaman, M. (2022). Do access to finance, technical know-how, and financial literacy offer women empowerment through women's entrepreneurial development? *Frontiers in Psychology*, 12, 1-16.
- Babu, C., & Kasilingam, R. (2013). Reasons for micro entrepreneurs not getting institutional finance. *Srusti Management Review*, 6(2), 1-12.
- Carter, N., Brush, C., Greene, P., Gatewood, E., & Hart, M. (2003). Women entrepreneurs who break through to equity financing: the influence of human, social and financial capital. *Venture Capital: An International Journal of Entrepreneurial Finance*, 5(1), 1-28.
- Cesaroni, F. M. & Sentuti, A. (2016). Economic crisis, women entrepreneurs and bank loans: Some empirical evidence from Italy. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 29(1), 1050-1061.
- Chowdhury, T. Y., Yeasmin, A. & Ahmed, Z. (2018). Perception of women entrepreneurs to accessing bank credit. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 8(1), 1-16.
- Coleman, S. & Robb, A. (2009). A comparison of new firm financing by gender: evidence from the Kauffman Firm Survey data. *Small Business Economics*, 33(4), 397-411.
- Constantinidis, C., Cornet, A., & Asandei, S. (2006). Financing of women-owned ventures: The impact of gender and other owner-and firm-related variables. *Venture Capital*, 8(2), 133-157.

- Ghosh, P. K., Ghosh, S. K., & Chowdhury S. (2018) Factors hindering women entrepreneurs' access to institutional finance- an empirical study. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 30(4), 279-291.
- Gürünlü, M. (2018). Davranışsal finans teorisi perspektifinden kurumsal finansman kararları. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 80-94.
- Hanişoğlu, G. S., & Özgür, G. (2021). Türkiye’de kadın girişimcilerin ve finansman alternatiflerinin analizi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 36-45.
- Itani, H., Sidani, Y. M., & Baalbaki, I. (2011). United Arab Emirates female entrepreneurs: motivations and frustrations. *Equality Diversity and Inclusion: An International Journal*, 30(5), 409-424.
- Karagöz. Y. (2019). *SPSS - AMOS - META uygulamalı istatistiksel analizler* (2. baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Khaleque, A. (2018). Performance of women entrepreneurs: Does access to finance really matter?. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 11(21), 23-48.
- Kumar, B., & Sharma, R. (2022). Institutional finance for rural development—A study with special reference to Korba district of Chhattisgarh. *Multidisciplinary and Multilingual Research Journal*, 877-882.
- Kwong, C., Jones-Evans, D., & Thompson, P. (2012). Differences in perceptions of access to finance between potential male and female entrepreneurs: Evidence from the UK. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 18(1), 75-97.
- Magoulios, G. & Kydros, D. (2011). Women entrepreneurship: Problems and means of finance. *MIBES Transactions*, 5(2), 50-66.
- Niethammer, C., Saeed, T., Mohamed, S. S. & Charafi, Y. (2007). Women entrepreneurs and access to finance in Pakistan. *Women's Policy Journal of Harvard*, 4, 1-12.
- Rouse, J. & Jayawarna, D. (2006). The financing of disadvantaged entrepreneurs: are enterprise programmes overcoming the finance gap?. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 12(6), 388-400.
- Suresh, L. (2019). A Study on institutional finance to entrepreneurs through TIIC. *Think India Journal*, 22(10), 3602-3605.
- Villaseca, D., Navío-Marco, J., & Gimeno, R. (2020). Money for female entrepreneurs does not grow on trees: Start-ups' financing implications in times of COVID-19. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*, 13(4), 698-720.
- Witbooi, M., & Ukpere, W. (2011). Indigenous female entrepreneurship: Analytical study on access to finance for women entrepreneurs in South Africa. *African Journal of Business Management*, 5(14), 5646.
- Startsupswatch. (t.y). *Startsupswatch*. <https://startups.watch/startups> adresinden erişildi.

RİSKLİ YATIRIM ARAÇLARINDA VOLATİLİTE MODELLEMESİ

Serdar YAMAN¹, Nezahat BAYIK²

Öz

Bu çalışmada, pay piyasası, döviz piyasası, kripto para piyasası, kıymetli maden piyasası ve borçlanma piyasası yatırım araçlarının volatilitelerinin modellenmesi, aralarındaki farkların ortaya konulması ve bireysel ve kurumsal yatırımcılara yatırım kararlarında yardımcı olacak bilgilerin ekonometrik yöntemlerle elde edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada BIST100 ve S&P500 endeksleri, USD/TRY döviz kuru, BTC/USD, ons altın vadeli işlemler ve Türkiye bankacılık piyasası 3 aylık ortalama mevduat faizi farklı türlerde yatırım enstrümanları olarak ele alınmış ve 2018-2022 dönemi verileri kullanılarak volatiliteler yapıları incelenmiştir. ARCH/GARCH ve türevi modellerin kullanıldığı analizler sonucunda, BIST100 endeksi ve Bitcoin için EGARCH (1,1) modeli, S&P500 endeksi, USD/TRY döviz kuru, altın vadeli işlemler ve mevduat faizi için ise TGARCH (1,1) modeli en uygun model olarak belirlenmiştir. BIST100 ve S&P500 endeksleri ve Bitcoin volatilitelerinde kaldıraç etkisi tespit edilirken, diğer yatırım araçlarının volatilitelerinde böyle bir etkiye rastlanmamıştır. Mevduat faizi piyasaya gelen şokları en uzun sürede atlatan yatırım enstrümanı olarak tespit edilirken S&500 endeksi şokları en düşük sürede atlatan yatırım aracı olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Volatilitte, Volatilitte Modellemesi, Riskli Yatırım Araçları, ARCH/GARCH Modelleri

JEL Kodları: G11, C58, G32

VOLATILITY MODELLING IN RISKY INVESTMENT INSTRUMENTS

Abstract

In this study, it is aimed to model the volatility of stock market, foreign exchange market, crypto money market, precious metal market and debt market investment instruments, to reveal the differences between them and to obtain information that will help individual and institutional investors in their investment decisions by econometric methods. In the study, BIST100 and S&P500 indices, USD/TRY exchange rate, BTC/USD, ounce gold futures and 3-month average deposit interest in the Turkish banking market were considered as different types of investment instruments and volatility structures were examined using the 2018-2022 period data. As a result of the analyzes using ARCH/GARCH and their derivative models, EGARCH (1,1) model for BIST100 index and Bitcoin, and TGARCH (1,1) model for S&P500 index, USD/TRY exchange rate, gold futures and deposit interest, was determined as the most suitable model. While leverage effect was detected in BIST100 and S&P500 indices and Bitcoin volatility, no such effect was observed in the other investment instruments volatility. While the deposit rate was determined as the investment instrument in which the effects of the shocks to the market disappears in its volatility for the longest time, the S&500 index was determined as the investment instrument in which the effects of the shocks to the market disappears in its volatility for the shortest time.

Keywords: Volatility, Volatility Modelling, Risky Investment Instruments, ARHC/GARCH Models

JEL Codes: G11, C58, G32

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, sdr73@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8316-0805>

² Yüksek lisans öğrencisi, Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, bayiknezahat8@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0457-5536>

GİRİŞ

Her yatırımcı elindeki tasarruflarını minimum risk düzeyinde ve maksimum getiriye sağlayacak şekilde finansal faaliyetlerde bulunarak artırmayı hedeflemektedir. Günümüzde işletmeler de yatırımlarını ve birikimlerini en iyi şekilde değerlendirmek için birçok finansal faaliyette bulunmakta ve birikimlerini artırmayı amaçlamaktadırlar. Ne tür finansal faaliyet olursa olsun her işletme ve yatırımcı, karşılarında bulacakları birçok finansal risk türüne maruz kalmaktadırlar. Söz konusu riskler daha çok uluslararası piyasalarda faaliyet gösteren işletmeler için istenmeyen bir olguyu ifade etmektedir (Kuzu, 2018, s. 609). Bilindiği gibi, finansal risk beklenen getirinin gerçekleşen getiriden sapma olasılığını göstermektedir (Topaloğlu ve Yaman, 2018, s. 187). Küreselleşen piyasaların ve teknolojik gelişmelerin piyasaları birçok açıdan etkilediği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında makro ekonomik anlamda volatil bir ortam oluşmaktadır (Tuna ve İsabetli, 2014, s. 21). Bu koşullar yatırımcılar açısından bakıldığında, gelecekte bekledikleri getirileri için belirsizlik ve risk altında doğru karar vermeleri açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu durum finansal piyasalarda yer alan yatırımcıların ihtiyatlı olmalarını gerektirmektedir. Risk ve getiri kavramları finans dünyasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Modern Portföy Teorisine göre, yatırımcılar rasyoneldir ve aynı risk düzeyine sahip yatırım araçları içerisinde maksimum beklenen getiriye sahip olan yatırım aracına veya aynı beklenen getiri seviyesine sahip yatırım araçları içerisinde minimum riske sahip olan yatırım aracına yatırımlarını yönlendirmektedirler (Topaloğlu ve Yaman, 2018, s. 187). Dolayısıyla, her yatırımcı yatırım kararı verirken risk ve getiri arasında bir denge tutturmaya çalışmaktadır.

Optimal portföy seçimi yapmak isteyen yatırımcı çeşitli yatırım seçenekleri ile karşılaşabilir. Bu yatırım seçenekleri pay senetleri, tahviller, hazine bonoları, finansman bonoları, döviz kurları, kıymetli madenler ve çeşitli emtialar gibi yatırım araçları olabileceği gibi, yeni bir para birimi olan kripto paralar da olabilir. 2009 yılında piyasaya çıkan Bitcoin, henüz ilk dönemlerinde yatırımcıların ilgisini çekmeyi başarmış ve kısa sürede oldukça yüksek bir işlem hacmine ulaşmıştır. Gelişen yazılım teknolojileriyle birlikte blockchain teknolojisi yeni bir boyuta ulaşmıştır. Blockchain teknolojisinin önde gelen kripto para birimlerinden olan Bitcoin, kullanım amaçları içerisinde temel olarak merkeziyetsiz ve erişilebilir bir ödeme aracı olarak görülen bir sanal para birimidir (Atasoy ve Tuna, 2021, s. 3347). Günümüz dünyasında oluşan negatif olaylar ve bunun etkisinde zarar gören finansal yatırım araçları karşısında Bitcoin yeni bir yatırım aracı olarak kabul görmektedir. Kripto para piyasasının en büyük yatırım hacmine sahip para birimi olan Bitcoin yatırımcılar için yeni bir kapı aralamış ve Bitcoin'i takiben altcoin olarak ifade edilen birçok kripto para birimi türemiştir. Coinmarketcap.com verilerine göre 23.11.2022 tarihi itibarıyla yaklaşık olarak 21840 adet kripto para birimi ve token bulunmakta ve bu sayı her geçen gün artmaktadır.

Sermaye ve para piyasalarındaki gelişimler sayesinde yatırımcılar günümüzde çeşitli risk düzeylerinde yatırım araçlarına yatırım yapma imkanına sahiptirler. Risksiz yatırım araçları olarak hazine bonusu ve devlet tahvilleri, düşük riskli yatırım araçları olarak özel kesim bono ve tahvilleri, riskli yatırım araçları olarak da pay senetleri, kripto paralar, döviz, altın, türev finansal araçlar ve değişken faizli mevduat yatırımları örnek verilebilir. Tüm finansal varlıklar için risk, gelecekteki değer doğru tahmin edilememesi olasılığı olarak ifade edilebilir. Hazine bonusu ve devlet tahvillerinde yatırımcılar vade sonunda elde edecekleri getirileri net bir şekilde hesaplayabilmekte ve vade tarihinde muhatap bulmama problemi yaşamamaktadırlar. Bu nedenle hazine bonusu ve devlet tahvilleri risksiz yatırım araçları olarak görülmektedir. Benzer şekilde özel kesim bono ve tahvilleri ve sabit faizli mevduat yatırımlarında, geri ödeme riski gözardı edildiğinde, vade sonundaki getiriler doğru tahmin edilebilmektedir. Riskli yatırım araçları olarak ifade edilen pay senetleri, kripto paralar, döviz, altın, türev finansal araçlar ve değişken faizli mevduat yatırımlarında ise yatırımın belirli bir vade sonrasındaki getirisinin doğru tahmin edilebilmesi çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Söz konusu tahmin yüksek volatilite rejimlerinde yüksek sapmalı olabilmektedir. Söz konusu durumun en düşük risk düzeyine indirilmesi için etkin bir risk analiz yöntemi uygulanması gerekmektedir. Bu amaçla finansın temel konularından biri olan, riskin ölçütü olarak da ifade edilen volatilite konusu gerek bireysel gerekse kurumsal yatırımcılar tarafından portföy yatırımlarda dikkate alınan önemli bir konudur.

Volatilite yatırımcıların piyasalarda daha etkin ve isabetli kararlar vermeleri için oldukça önem arz etmekte, yatırımcıların karar vermeden önce piyasanın volatilitesini incelemesi ve standart sapmasına dikkat etmeleri gerekmektedir. Varyansın zaman boyutunda sabit kaldığı varsayımı volatilitenin tahmin modelleri içinde yer alır. Zaman boyutunun değiştiğini savunan Engle (1982), bu değişimin aynı zamanda volatiliteyi değiştirdiğini savunmuş ve bunu ARCH modelini geliştirerek açıklamıştır (Şahin, Öncü ve Sakarya, 2015, s. 108). 1986 yılında Bollerslev'in öne sürdüğü ve Genişletilmiş ARCH (GARCH) olarak da bilinen model, varyansın zamansal olarak geçmiş dönem varyanslarına bağlı olarak değiştiğini öne sürmektedir. ARCH ve GARCH modelleri, pozitif ve negatif şoklara göre simetrik olarak tepki veren ve kaldıraç etkisini göz ardı eden modellerdir. ARCH ve GARCH modellerinin geliştirilmesinin ardından asimetric şokları ve kaldıraç etkisini tespit edebilen çok sayıda asimetric koşullu değişen varyans modeli (APGARCH, Augmented ARCH, ARCH-M, GJRGARCH, EGARCH, IGARCH, QGARCH, NGARCH) ortaya konulmuştur (Şahin vd., 2015, s. 108).

Bu çalışmanın temel amacı, ARCH/GARCH ve türevi modeller ile riskli yatırım araçlarında volatilite modellemesi gerçekleştirilerek yatırımcıların riskli finansal varlık yatırımlarında daha doğru kararlar almalarına yardımcı olabilecek ekonometrik modeller ortaya koymaktır. Çalışmada farklı riskli yatırım

araçlarına ait volatilité modelleri oluşturulması ve yatırım araçları volatilité yapıları arasındaki farkların ortaya konulması ve yorumlanması çalışmanın literatürdeki diğér çalışmalardan farklılığını göstermektedir. Yatırım aracı alternatifleri arasındaki volatilité farklarının ortaya konulması nedeniyle çalışmanın başta finansal piyasa yatırımcıları olmak üzere finansal piyasaların çeşitli bileşenlerine fayda sağlayacağı ve akademik literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma giriş bölümü dahil olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde, riskli yatırım araçlarında volatilité modellemesi gerçekleştirilen ulusal ve uluslararası çalışmaların yer aldığı literatür taramasına yer verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde çalışmanın amacı, kapsamı, veri seti ve yöntemi anlatılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde analizler sonucunda elde edilen bulgular raporlanmış ve yorumlanmıştır. Çalışmanın beşinci ve son bölümünde ise elde edilen bulguların tartışıldığı sonuç ve değerlendirmeye yer verilmiştir.

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Farklı yatırım araçlarının volatilité yapılarının incelendiği ulusal ve uluslararası pek çok çalışma mevcuttur. Literatür incelendiğinde volatilité modellemesi çalışmalarının pay senedi endeksleri ve kripto para birimleri volatiliteleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Konu ile ilgili gerçekleştirilen çalışmaların büyük çoğunluğu yatırım araçlarının volatilité modellemelerinde asimetric koşullu değişen varyans modellerinin başarılı olduğunu, piyasaya gelen negatif şokların pozitif şoklara kıyasla yatırım aracı getiri volatiliteleri üzerinde daha fazla etki yarattığını ve pek çok ülke piyasasında pay senedi endeksleri volatilitelerinin uzun hafıza özelliği gösterebildiğine işaret etmektedir. Çeşitli yatırım araçlarının volatilité modellemelerinin gerçekleştirildiği ulusal ve uluslararası çalışmalardan bazıları aşağıda kronolojik olarak verilmiştir.

Goudarzi ve Ramanarayanan (2010) çalışmalarında, Hindistan pay piyasası BSE500 endeksinin verilerini kullanarak pay piyasanın volatilitelerini ARCH modeli ile ölçmüşlerdir. Çalışma bulgularında Hindistan BSE500 pay endeksinin volatilité yapısının en iyi sonucunu veren modelin GARCH (1,1) olduğu sonucuna varılmıştır.

Tuna ve İsaetli (2014) çalışmalarında, ARCH ve GARCH modelleri ile BIST100 endeksi getirileri verileri kullanarak volatilité modellemesi gerçekleştirmişlerdir. Bu amaçla modellerin değişen varyansının simetric olduğu, pozitif ve negatif şokların piyasaya etkilerinin değişmediğini varsayan GARCH (1,1) modeli ile BIST100 endeksi getiri serisindeki volatilitéyi incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, GARCH terimi katsayısının yüksek çıkması, volatilitenin devamlılık içinde olduğunu göstermiştir.

Karabacak, Meçik ve Genç (2014) çalışmalarında, BIST100 endeksi için 2003-2013 dönemi verileri ve altın için 2005-2013 dönemi verilerini kullanarak volatilité modellemesi gerçekleştirmişlerdir. Bu

doğrultuda, BIST100 endeks getiri serileri ve günlük altın borsası işlemleri ağırlıklı ortalama fiyat (TL/KG) verileri ve BIST100 endeksi kapanış fiyatları verileri kullanılarak çeşitli koşullu değişen varyans modellerinin ile yatırım araçlarının volatilite yapıları incelenmiştir. Çalışma sonucunda ise, BIST100 endeksi volatilitesi için en iyi modelin TARARCH (1,1) modeli olduğu gözlemlenmiştir.

Bouoiyour ve Selmi (2016) yaptıkları çalışmada, GARCH yöntemini kullanarak Bitcoin fiyat volatilitesi için Aralık 2010-Aralık 2014 ve Ocak 2015-Temmuz 2016 olmak üzere iki ayrı dönemi incelemişlerdir. Bu kapsamda, ARCH, GARCH, GARCH-M, EGARCH, TGARCH, CMT GARCH (çoklu eşik GARCH), I-GARCH (Integrated GARCH), APGARCH (Asymmetric Power GARCH) ve PGARCH (Power GARCH) modellerini kullanmışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgular, birinci dönemde Bitcoin fiyat volatilitesi modellemesi için en başarılı modelin CMT GARCH modeli olduğunu, ikinci dönemde ise APGARCH modeli olduğunu göstermektedir.

Tamilselvan ve Vali (2016) çalışmalarında, dört farklı endeks verilerinin alındığı Muscat Borsası'nın 2001-2015 dönemlerinin verilerini kullanarak volatilite modellemesi gerçekleştirmişlerdir. Bu amaçla çalışmada, GARCH, TGARCH ve EGARCH modelleri kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, endekslerin volatilite modellemelerinde en yüksek performansa sahip olan modelin GARCH olduğu tespit edilmiştir.

Baykut ve Kula (2018) yaptıkları çalışmada, BIST50 endeksi 2007-2016 dönemi günlük kapanış fiyatı verilerini baz alınarak endeksin volatilite yapısını belirlemeye çalışmışlardır. BIST50 endeksi volatilitesindeki asimetrik etkilerin de ortaya çıkarılması amacıyla simetrik etkiyi dikkate alan ARCH ve GARCH modellerinin yanı sıra asimetrik etkiyi de dikkate alan PARARCH, TGARCH ve EGARCH modelleri de analizlere dahil edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, endeksin volatilite yapısını en iyi açıklayan modelin GARCH (2,1) modeli olduğunu tespit etmişlerdir.

Kuzu (2018) çalışmasında, BIST100 Endeksi 2011-2017 dönemi sürekli getirilerini ARCH, GARCH, TGARCH ve EGARCH modellerini kullanarak ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışma sonucunda BIST100 endeksi getiri volatilitesinde kaldıraç etkisinin bulunduğunu, negatif şokların pozitif şoklara kıyasla volatilite üzerinde daha fazla etki yarattığını ve TGARCH ve EGARCH modellerinin volatilite modellemesinde başarılı modeller olduğunu belirtmişlerdir.

Pabuççu ve Değirmenci (2018) yaptıkları çalışmada, BIST100 endeksi verilerini kullanarak piyasaya gelen şokların pay piyasası volatilitesi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Bu amaçla sinir ağı hibrit modeli ve bulanık mantık modellerinden yararlanmışlardır. Çalışmada 2009-2017 yılları arasında hisse senetlerinin günlük kapanış değerleri baz alınmıştır. Yapılan araştırma sonucunda piyasada şokların asimetrik etki gösterdiği ve hisse senedi piyasasındaki volatilite tahmininde bulanık mantık modelinin

uygun olduğu ve belirsizlik içeren zaman serilerinin tahmini için ANFIS modeli kullanılmaya uygun bulunmuştur.

Şahin ve Özkan (2018), Bitcoin getiri volatilitelerini Ocak 2015-Mart 2018 dönemi verilerini kullanarak volatiliteleri en iyi ölçen modeli tespit etmeye çalışmışlardır. Analizlerde ARCH, GARCH, ARCHM, TGARCH ve EARCH modelleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda BTC/USD paritesinin kapanış değerleri ve asimetrik bilgiler eşliğinde diğer uygulamalara göre gerçeğe en yakın volatiliteleri tahmini gerçekleştiren modelin TGARCH olduğu tespit edilmiştir.

Topaloğlu ve Yaman (2018) çalışmalarında, 05.01.2000-13.09.2018 dönemi için günlük fiyat verilerini kullanarak BIST100 endeksi volatilitelerini simetrik ve asimetrik koşullu değişen varyans modelleri ile tahminlemeye çalışılmıştır. Simetrik modellerden ARCH ve GARCH modelleri, asimetrik modellerden ise EGARCH, APGARCH ve TGARCH modelleri ile endeksin volatiliteleri yapısı incelenmiştir. Analizler sonucunda, volatiliteleri tahminlemesinde BIST100 endeksi için en uygun modelin APGARCH (1,1) olduğu ve BIST100 endeksi volatilitelerinin uzun hafıza özelliği gösterdiği tespit edilmiştir.

Ertuğrul (2019) çalışmasında, yüksek işlem hacmine sahip kripto para birimlerinden olan Ripple ve Bitcoin getiri oranları için volatilitelerde şokların simetrik etkisini baz alan ARCH ve GARCH modelleriyle birlikte asimetrik etkiyi de dikkate alan TGARCH ve EGARCH modellerini de kullanarak volatiliteleri modellemesi gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada geliştirilen volatiliteleri modellerinin öngörü performansları karşılaştırılmış ve en başarılı modelin TGARCH modeli olduğu belirlenmiştir.

Özbey ve Paksoy (2020) çalışmalarında, BIST100 endeksi getiri volatilitelerini yalın ve hibrit modeller ile tahmin etmeye çalışmışlardır. Tahminlerde genel olarak genişletilmiş hata dağılımı ve normal dağılım varsayımı kullanılmış ayrıca mutlak sapma ve hata kareleri ortalaması kriterleri uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda hibrit model, yani yapay sinir ağlarının bileşkesi en iyi sonucu vermiştir. Bu doğrultuda risk analizleri yapılırken hibrit modeller kullanılmaya uygun görülmüştür.

Koy, Yaman ve Mete (2021) araştırmalarında, kripto para piyasasındaki en büyük ilk beş kripto para birimi olan BTC, ETH, BNB, ADA ve XRP'ye ilişkin 01.01.2018-22.11.2022 dönemi verileri kullanarak volatiliteleri modellemesi gerçekleştirmişlerdir. Çalışma kapsamında asimetrik koşullu değişen varyans modelleri olarak TGARCH, EGARCH ve APGARCH modelleri ve simetrik koşullu değişen varyans modelleri olarak ARCH ve GARCH modelleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, her beş kripto para birimine ilişkin volatilitelerde de şokların asimetrik etkilerinin olduğu gözlemlenmiştir. RADA için TGARCH (1,1) modeli en uygun volatiliteleri tahmin modeli olarak belirlenirken RBTC, REHT, RBNB, RXRP için ise APGARCH (1,1) modeli en uygun volatiliteleri tahmin modeli olarak belirlenmiştir.

Atasoy ve Tuna (2021) araştırmalarında kripto para piyasasında en büyük yatırım ve işlem hacmine sahip para birimi olan Bitcoin için volatilite tahmin modeli geliştirmişlerdir. Bitcoin'e ilişkin 30.04.2013-26.02.2021 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada, ARCH, GARCH, EGARCH, TGARCH, IGARCH, FIGARCH-CHUNG, FIGARCH-BBM, FIAPARCH-BBM, FIEGARCH, HYGARCH ve FIAPARCH-CHUNG modellerinden yararlanılmıştır. Araştırma sonucunda, 5-10 günlük tahminler için FIGARCH-CHUNG modelinin, günlük tahminler için ise FIAPARCH-BBM modelinin en uygun volatilite tahmin modeli olduğu tespit edilmiştir.

Kazova ve Büyükyılmaz Ercan (2021) çalışmalarında, en yüksek piyasa değerine sahip 10 kripto para birimi olan BTC, XRP, ETH, ADA, BCH, LTC, XLM, TRX, LINK ve DOGE kripto para birimlerinin getiri volatilitelerini çeşitli simetrik ve asimetrik koşullu değişen varyans modelleri ile incelemişlerdir. Çalışmandan elde edilen bulgular, BTC, LINK ve ADA kripto para birimlerinin volatiliteleri üzerinde negatif şokların pozitif şoklara kıyasla daha yüksek etki yarattığı, ETH, LTC, XRP, BCH, TRX, XLM ve DOGE kripto para birimlerinde ise bu durumun tersinin söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Çalışma sonucunda asimetrik koşullu değişen varyans modellerinin simetrik koşullu değişen varyans modellerine kıyasla kripto para volatilite tahminlerinde daha başarılı olduğu tespit edilmiştir.

VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada, yatırım enstrümanlarının volatilite yapılarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi, yatırım enstrümanlarına özgü volatilite tahmin modellerinin geliştirilmesi ve yatırımcıların riskli finansal varlık yatırımlarında daha doğru kararlar almalarına yardımcı olmak amaçlanmıştır. Finansal piyasalarda yatırım yapılabilecek çok sayıda yatırım enstrümanı söz konusudur. Çalışmanın amacı doğrultusunda; ulusal ve uluslararası sermaye piyasalarını temsilen BIST100 ve S&P500 endeksleri, döviz piyasasını temsilen USD/TRY döviz kuru, kripto para piyasasını temsilen BTC/USD, emtia ve kıymetli madenler piyasalarını temsilen ons altın vadeli işlemler ve bankacılık piyasasını temsilen Türkiye bankacılık piyasası 3 aylık ortalama mevduat faizi farklı türlerde yatırım enstrümanları olarak ele alınmış ve volatilite yapıları incelenmiştir. Yatırım enstrümanlarına ilişkin son beş yıllık fiyat verileri www.investing.com web adresinden elde edilmiştir. Çalışma kapsamında volatilite yapıları incelenen yatırım enstrümanları, çalışmada kullanılan notasyon, veri dönem aralıkları, frekans ve toplam gözlem değerleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Veri setini oluşturan değişkenler

Yatırım Enstrümanı	Kod	Dönem	Frekans	Gözlem
BIST100 Endeksi	XU100	03.01.2018-18.11.2022	Günlük	1222
S&P500 Endeksi	SPX	03.01.2018-18.11.2022	Günlük	1230
Amerikan Doları	USD	02.01.2018-18.11.2022	Günlük	1274
Bitcoin	BTC	02.01.2018-18.11.2022	Günlük	1782
Ons Altın Vadeli İşlemler	ALTIN	03.01.2018-18.11.2022	Günlük	1262
3 Aylık Mevduat Faizi	MFAIZ	12.01.2018-11.11.2022	Haftalık	253

Kaynak: Investing, t.y.

Volatilite yapıları incelenen riskli yatırım araçlarına ilişkin veriler en yüksek frekanslarıyla çalışmaya dahil edilmişlerdir. Bu kapsamda, XU100, SPX, USD, BTC ve ALTIN değişkenleri için günlük, MFAIZ değişkeni için ise haftalık veriler kullanılmıştır. Yatırım enstrümanlarına ilişkin günlük/haftalık fiyat serileri eşitlik 1’de yer alan formül yardımıyla sürekli getiriye dönüştürülmüştür.

$$R_t = \ln\left(\frac{P_t}{P_{t-1}}\right) \quad (1)$$

Eşitlik 1’de R_t yatırım enstrümanının getirisini ifade ederken, P_t t dönemdeki kapanış fiyatını ve P_{t-1} bir önceki dönem kapanış fiyatını ifade etmektedir.

Finansal zaman serilerinde volatilité modellemesinden önce en uygun volatilité modelinin belirlenebilmesi için serilerin çeşitli özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir. Finansal zaman serileri, doğru volatilité modeli belirleme, öngörü ve tahminde bulunmaya yardımcı olabilecek; ortalamada aşırı dik dağılım, volatilité kümelenmesi ve büyük fiyat artışları sonucu volatilitéde oluşan değişimlerin büyük fiyat azalışları sonucu oluşan değişimlerden daha az olma eğilimini ifade eden kaldıraç etkisi gibi belirli kalıplar sergileyebilmektedirler (Özdemir Höl ve Akkuş, 2021, s. 314). Bu bağlamda ilk olarak serilerin tanımlayıcı istatistikleri ve zaman yolu grafikleri incelenmiştir. Dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise serilerin durağanlık durumlarıdır. Volatilité modeli geliştirilecek serilerin birim kök içermemesi, diğer bir ifadeyle durağan olması gerekmektedir. Serilerin durağanlıkları Dickey ve Fuller (1979) Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi ve Phillips ve Perron (1988) PP test ile incelenmiştir.

Finansal varlıklarda volatilité modellemesi uzun yıllardır popülerliğini koruyan bir çalışma alanıdır. Literatür incelendiğinde volatilité modellemesinde önceleri standart sapma, varyans ve aşırı değer yöntemleri kullanırken, takip eden dönemlerde doğrusal regresyon modelleri ve otoregresif koşullu değişen

varyans modelleri gibi pek çok farklı yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Fakat özellikle pay senetleri ve döviz kurları gibi finansal zaman serilerinde gözlemlenen otoregresif koşullu değişen varyans, diğer bir ifadeyle değişen varyansta otokorelasyon problemi ve volatilite kümelenmeleri, standart sapma ve varyans gibi yöntemlerin yanı sıra hata teriminin sabit olduğunu varsayan klasik doğrusal regresyon modelinin geçerliliğini şüpheli hale getirmiştir (Özdemir Höl ve Akkuş, 2021, s. 315-316). Bu nedenle Engle (1982) tarafından geliştirilen Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modeli ARCH-Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) ve Bollarsev (1986) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modeli (GARCH-Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) ve türevi modeller volatilite modellemesinde sıklıkla kullanılmaktadır.

Volatilite tahminlemesinin ilk adımı olarak serilere ilişkin AR (otoregresif) süreci ve MA (hareketli ortalama) süreci seçimi gerçekleştirilmiştir. Maksimum 5 AR ve maksimum 5 MA süreci için toplamda 36 en küçük kareler (EKK) regresyon modeli tahmin edilerek Akaike bilgi kriteri doğrultusunda her seri için en uygun ARMA başlangıç modeli seçimi gerçekleştirilmiştir. Serilerin doğrusal olmayan unsurlar içerip içermedikleri Brock, Dechert, Scheinkman ve LeBaron vd. (1996) BDS testi ile incelenirken seçilen ARMA başlangıç modelinin otokorelasyon ve değişen varyans problemlerini içerip içermedikleri ise sırasıyla Ljung ve Box (1978) hata korelogramları Q testi ve Engle (1982) ARCH-LM testi yardımıyla incelenmiştir.

Yatırım enstrümanlarının volatilite yapıları, simetrik modellerden Engle (1982) tarafından geliştirilen Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modeli ARCH-Autoregressive Conditional Heteroskedasticity), Bollarsev (1986) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modeli (GARCH-Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) ve Engle ve Bollarsev (1986) tarafından geliştirilen Bütünleşik GARCH (IGARCH-Integrated GARCH) modeli, asimetrik modellerden ise Glosten, Jagannathan ve Runkle (1993) ve Zakoian (1994) tarafından geliştirilen Eşik Değerli Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modeli (TGARCH-Threshold Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity), Nelson (1991) tarafından geliştirilen Üstel Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modeli (EGARCH-Exponential Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) ve Ding, Granger ve Engle (1993) tarafından geliştirilen Genelleştirilmiş Asimetrik Üslü Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modeli (APGARCH-Generalized Asymmetric Power Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) ile incelenmiştir. Çalışmada ayrıca, yatırım enstrümanları için en uygun volatilite tahmin modelleri seçimi gerçekleştirilmiş, piyasaya gelen şokların yatırım araçları özelinde ne kadar sürede atlatıldığını ortaya koyan half-life süresi, günlük volatilite ve uzun dönem volatilite değerleri hesaplanarak yatırım enstrümanlarının volatilite yapıları karşılaştırılmıştır.

BULGULAR

Yatırım enstrümanlarının volatilité yapılarının incelenmesi için ilk olarak serilerin fiyat ve getiri grafikleri incelenmiştir. XU100 değişkenine ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri Ek 1’de, SPX değişkenine ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri Ek 2’de, USD değişkenine ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri Ek 3’te, BTC değişkenine ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri Ek 4’te, ALTIN değişkenine ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri Ek 5’te ve MFAIZ değişkenine ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri Ek 6’da yer almaktadır. Ek 1-6’da verilen fiyat ve getiri grafikleri dikkate alındığında tüm yatırım enstrümanlarının fiyat grafiklerinin ilgili dönemde durağan bir seyir izlemediği, belirli dönemlerde yükseliş ve düşüş trendin gerçekleştiği söylenebilir. Getiri grafikleri incelendiğinde ise serilerin ortalama bir değere dönüş eğilimine sahip oldukları ve belirli dönemlerde volatilité kümelenmelerinin oluştuğu görülmektedir. Getiri serileri logaritmik getiri formülü kullanılarak oluşturulduğundan değişken isimlerinin başına “ln” ifadesi eklenmiştir. Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’deki gibidir.

Tablo 2: Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler

İstatistik	lnXU100	lnSPX	lnUSD	lnBTC	lnALTIN	lnMFAIZ
Ortalama	0.00111	0.00031	0.00125	0.00072	0.00022	0.00104
Medyan	0.00206	0.00088	0.00089	0.00135	0.00049	-0.0014
Maksimum	0.06458	0.08968	0.14756	0.17742	0.05802	0.14473
Minimum	-0.10306	-0.1276	-0.1950	-0.4972	-0.0499	-0.1040
Std. Hata	0.01577	0.01386	0.01414	0.04184	0.00952	0.03164
Çarpıklık	-1.06716	-0.8086	-0.7009	-1.3824	-0.2422	0.94952
Basıklık	8.78177	16.0655	46.9439	20.2212	8.05326	7.16182
Jarque-Bera	1934.03	8882.89	117085	16250.2	1355.08	220.606
Olasılık	0.00000	0.00000	0.00000	0.00000	0.00000	0.00000
Gözlem	1222	1230	1274	1282	1262	253

Tablo 2’de yer alan tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, tüm serilerin pozitif ortalama değerlere sahip olduğu ve BTC serisinin, %17.74 ile en yüksek günlük getiriye, %-49.72 ile en düşük günlük getiriye ve %4.18 ile en yüksek standart sapmaya sahip olduğu görülmektedir. Tüm değişkenlere ilişkin Jarque-Bera olasılık değerlerinin 0.05’in altında olduğu ve serilerin normal dağılım göstermedikleri görülmektedir. Değişkenlere ilişkin ortalama ve medyan değerlerinin birbirlerinden uzak olmaları ve basıklık ve çarpıklık değerlerinin 0’dan farklı olmaları da değişkenlerin normal dağılım göstermediklerine işaret etmektedir (Çil Yavuz, 2015, s. 34-37).

Grafik incelemesi yoluyla sezgisel olarak varılan durağanlık yargısının test edilebilmesi için ADF ve PP testleri kullanılmıştır. Birim kök testleri sonuçları Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3: Değişkenlere ilişkin birim kök testleri sonuçları

Değişkenler		ADF		PP	
		Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
lnXU100	İstat.	-21.88790	-2.16683	-34.62948	-34.79805
	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnSPX	İstat.	-10.74753	-10.74319	-41.74267	-41.72974
	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnUSD	İstat.	-30.70127	-30.69989	-30.36627	-30.36204
	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnBTC	İstat.	-39.21197	-39.30576	-39.04339	-39.13193
	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnALTIM	İstat.	-36.26482	-36.25562	-36.82889	-36.83507
	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnMFAIZ	İstat.	-7.295558	-7.294227	-11.37109	-11.36673
	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

H₀=Birim Kök Vardır. **H₁**=Birim Kök Yoktur.

Tablo 3'te yer alan birim kök testleri sonuçları incelendiğinde, tüm yatırım enstrümanları getiri serilerinde her iki testte de sabitli ve sabitli ve trendli modellerin %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu ve serilerin durağan olmadıklarını işaret eden H₀ hipotezinin reddedilebileceği görülmektedir.

Yatırım enstrümanları getiri serilerine ilişkin en uygun ARMA modeli seçimi Box ve Jenkins (1976) yaklaşımıyla Akaike bilgi kriteri (AIC) esas alınarak. Her bir seri için en uygun AR(p) ve MA(q) yapısını belirlemek adına maksimum 5 AR ve maksimum 5 MA süreci içerecek şekilde toplamda 36 EKK modeli tahmin edilmiş ve AIC değeri en düşük olan model başlangıç modeli olarak belirlenmiştir. Değerlendirilen ARMA modellerine ilişkin AIC değerleri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: ARMA(p,q) seçimi

lnXU100							lnSPX						
p/q	0	1	2	3	4	5	p/q	0	1	2	3	4	5
0	-5.458	-5.455	-5.465	-5.464	-5.463	-5.462	0	-5.714	-5.739	-5.754	-5.753	-5.752	-5.751
1	-5.455	-5.458	-5.464	-5.463	-5.462	-5.460	1	-5.745	-5.749	-5.753	-5.777	-5.783	-5.783
2	-5.466	-5.465	-5.463	-5.461	-5.468	-5.466	2	-5.752	-5.751	-5.814	-5.813	-5.811	-5.813
3	-5.465	-5.463	-5.461	-5.460	-5.466	-5.465	3	-5.752	-5.793	-5.813	-5.811	-5.811	-5.809
4	-5.463	-5.461	-5.467	-5.466	-5.464	-5.463	4	-5.755	-5.798	-5.811	-5.811	-5.812	-5.817
5	-5.461	-5.460	-5.466	-5.460	-5.463	-5.458	5	-5.755	-5.799	-5.812	-5.809	-5.817	-5.818
lnUSD							lnBTC						
p/q	0	1	2	3	4	5	p/q	0	1	2	3	4	5
0	-5.674	-5.696	-5.695	-5.697	-5.696	-5.697	0	-3.515	-3.519	-3.522	-3.521	-3.521	-3.520
1	-5.694	-5.695	-5.697	-5.696	-5.695	-5.696	1	-3.520	-3.522	-3.522	-3.521	-3.521	-3.519
2	-5.696	-5.697	-5.696	-5.696	-5.694	-5.694	2	-3.522	-3.523	-3.521	-3.520	-3.519	-3.521
3	-5.696	-5.695	-5.694	-5.695	-5.702	-5.697	3	-3.521	-3.521	-3.520	-3.520	-3.520	-3.518
4	-5.695	-5.694	-5.693	-5.700	-5.703	-5.698	4	-3.521	-3.520	-3.519	-3.520	-3.519	-3.519
5	-5.697	-5.696	-5.694	-5.693	-5.698	-5.697	5	-3.520	-3.519	-3.521	-3.527	-3.520	-3.519
lnALTIN							lnMFAIZ						
p/q	0	1	2	3	4	5	p/q	0	1	2	3	4	5
0	-6.466	-6.463	-6.462	-6.461	-6.462	-6.462	0	-4.046	-4.154	-4.193	-4.188	-4.214	-4.231
1	-6.463	-6.464	-6.463	-6.465	-6.466	-6.465	1	-4.205	-4.249	-4.245	-4.237	-4.243	-4.236
2	-6.462	-6.461	-6.466	-6.476	-6.465	-6.473	2	-4.224	-4.245	-4.237	-4.231	-4.235	-4.235
3	-6.461	-6.465	-6.476	-6.469	-6.475	-6.473	3	-4.224	-4.237	-4.229	-4.236	-4.229	-4.228
4	-6.463	-6.468	-6.466	-6.475	-6.474	-6.475	4	-4.249	-4.242	-4.235	-4.229	-4.221	-4.220
5	-6.462	-6.467	-6.466	-6.473	-6.476	-6.474	5	-4.243	-4.246	-4.238	-4.230	-4.215	-4.265

Serilerde doğrusal olmayan unsurların varlığı BDS testi ile sınanırken, belirlenen en uygun ARMA modellerinde değişen varyans problemi ARCH-LM testi ile otokorelasyon problemi ise Korelogram Q testi ile test edilmiştir. Serilerin ARMA modellerine ilişkin ARCH-LM testi sonuçları Tablo 5'te, hata korelogramları testi ise Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 5: ARCH-LM testi sonuçları

lnXU100 ARMA(2,4)						lnSPX ARMA(5,5)					
Gecikme	1	5	10	20	30	Gecikme	1	5	10	20	30
F-İst.	12.413	11.491	6.1869	3.8389	3.3122	F-İst.	228.49	99.343	52.754	28.459	19.449
F-Olas.	0.0004	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	F-Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Göz R ²	12.307	55.116	59.367	73.360	93.955	Göz R ²	192.81	354.23	370.17	391.21	399.01
R ² Olan.	0.0005	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	R ² Olan.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.000
lnUSD ARMA(4,4)						lnBTC ARMA(5,3)					
Gecikme	1	5	10	20	30	Gecikme	1	5	10	20	30
F-İst.	40.267	21.146	11.273	10.231	6.9566	F-İst.	1.3588	1.1037	1.0456	0.6683	0.4409
F-Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	F-Olas.	0.2440	0.3565	0.4023	0.8600	0.9963
Göz R ²	39.085	97.999	104.30	178.39	182.52	Göz R ²	1.3595	5.5209	10.460	13.448	13.418
R ² Olan.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	R ² Olan.	0.2436	0.3557	0.4010	0.8573	0.9961
lnALTIN ARMA(2,3)						lnMFAIZ ARMA(5,5)					
Gecikme	1	5	10	20	30	Gecikme	1	5	10	20	30
F-İst.	32.903	12.591	10.772	6.6236	4.8394	F-İst.	17.222	10.791	5.3742	2.6607	1.6627
F-Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	F-Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0003	0.0226
Göz R ²	32.112	60.219	99.974	121.52	132.82	Göz R ²	16.223	45.064	45.560	46.627	45.905
R ² Olan.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	R ² Olan.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0007	0.0317

H_0 = Değişen varyans yoktur. H_1 = Değişen varyans vardır.

Tablo 5'te yer alan değişen varyans testi sonuçlarına göre, XU100, SPX, USD, ALTIN ve MFAIZ serileri ARMA modellerinde tüm gecikme uzunluklarında hem F olasılık değerleri hem de R² olasılık değerleri 0.05'in altında gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar söz konusu modellerde değişen varyansın bulunmadığını ifade eden H₀ hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. BTC serisinde ise hem F olasılık değerleri hem de R² olasılık değerleri 0.05'in üzerinde gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar ise söz konusu modelde değişen varyansın bulunmadığını ifade eden H₀ hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir.

Tablo 6'da yer alan hata korelogramları testi sonuçlarına göre, XU100, SPX, USD, ALTIN ve MFAIZ serileri ARMA modellerinde Q istatistiği olasılık değerleri 0.05'in altında gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar söz konusu modellerde otokorelasyon bulunmadığını ifade eden H₀ hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. BTC serisinde ise Q istatistiği olasılık değerlerinin 0.05'in üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar ise söz konusu modelde otokorelasyon bulunmadığını ifade eden H₀ hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir.

Tablo 6: Hata terimi korelogramları test sonuçları

lnXU100 ARMA(2,4)						lnSPX ARMA(5,5)					
Gecikme	1	5	10	20	30	Gecikme	1	5	10	20	30
AC	0.101	0.079	0.050	0.053	-0.017	AC	0.397	0.296	0.204	0.061	0.046
PAC	0.101	0.043	0.031	0.042	-0.014	PAC	0.397	0.104	-0.032	0.003	-0.006
Q-İst.	12.347	74.143	88.214	104.92	125.97	Q-İst.	193.42	801.45	1170.0	1317.8	1361.3
Olas.	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	Olas.	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
lnUSD ARMA(4,4)						lnBTC ARMA(5,3)					
Gecikme	1	5	10	20	30	Gecikme	1	5	10	20	30
AC	0.176	0.166	0.013	0.030	-0.002	AC	0.033	0.025	0.012	0.010	-0.001
PAC	0.176	0.112	-0.008	-0.070	-0.005	PAC	0.033	0.022	0.011	0.007	-0.004
Q-İst.	39.208	159.22	171.36	288.77	311.07	Q-İst.	1.3637	5.7912	10.814	16.250	17.675
Olas.	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	Olas.	0.243	0.327	0.372	0.701	0.964
lnALTIN ARMA(2,3)						lnMFAIZ ARMA(5,5)					
Gecikme	1	5	10	20	30	Gecikme	1	5	10	20	30
AC	0.160	0.088	0.109	0.050	0.008	AC	0.256	-0.036	-0.042	-0.031	-0.047
PAC	0.10	0.051	0.059	-0.014	-0.006	PAC	0.256	0.060	0.021	-0.024	-0.028
Q-İst.	32.210	89.007	188.74	284.03	301.04	Q-İst.	16.475	46.299	48.313	51.492	60.563
Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	Olas.	0.000	0.000	0.000	0.000	0.001

H_0 = Otokorelasyon yoktur. H_1 = Otokorelasyon vardır.

Serilerde doğrusal olmayan unsurlar olup olmadığının tespit edilmesi için her bir seride gerçekleştirilen BDS testi sonuçlarının yer aldığı Tablo 7 incelendiğinde, tüm serilere ilişkin BDS testi olasılık değerlerinin 0.5'in altında gerçekleştiği görülmektedir. Bu sonuçlar doğrultusunda XU100, SPX, USD, BTC, ALTIN ve MFAIZ serilerinde doğrusal olmayan unsurların bulunmadığını ifade eden H_0 hipotezinin reddedildiği söylenebilir.

Tablo 7: BDS doğrusallık testi sonuçları

lnXU100						lnSPX					
Boyut	2	3	4	5	6	Boyut	2	3	4	5	6
BDS İst.	0.0064	0.0162	0.0258	0.0302	0.0296	BDS İst.	0.0300	0.0651	0.0917	0.1091	0.1193
Std. Hata	0.0025	0.0040	0.0047	0.0049	0.0047	Std. Hata	0.0028	0.0045	0.0053	0.0056	0.0054
z-İst.	2.5358	4.0427	5.4130	6.0810	6.1712	z-İst.	10.541	14.384	16.998	19.418	22.003
Olas.	0.0112	0.0001	0.0000	0.0000	0.0000	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnUSD						lnBTC					
Boyut	2	3	4	5	6	Boyut	2	3	4	5	6
BDS İst.	0.0456	0.0835	0.1066	0.1193	0.1257	BDS İst.	0.0119	0.0230	0.0327	0.0417	0.0462
Std. Hata	0.0030	0.0049	0.0058	0.0061	0.0059	Std. Hata	0.0028	0.0045	0.0054	0.0056	0.0054
z-İst.	14.775	16.987	18.140	19.401	21.102	z-İst.	4.1486	5.0256	5.9938	0.7328	8.4201
Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnALTIN						lnMFAIZ					
Boyut	2	3	4	5	6	Boyut	2	3	4	5	6
BDS İst.	0.0056	0.0158	0.0247	0.0275	0.0270	BDS İst.	0.0461	0.0800	0.1012	0.1068	0.1062
Std. Hata	0.0027	0.0043	0.0052	0.0054	0.0052	Std. Hata	0.0070	0.0111	0.0133	0.0140	0.0136
z-İst.	2.0367	3.6101	4.7472	5.0777	5.1746	z-İst.	6.5761	7.1519	7.5547	7.6119	7.8046
Olas.	0.0417	0.0003	0.0000	0.0000	0.0000	Olas.	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

H_0 = Seride doğrusal olmayan unsurlar yoktur. H_1 = Seride doğrusal olmayan unsurlar vardır.

XU100, SPX, USD, ALTIN ve MFAIZ serilerinin otokorelasyon ve değişen varyans içermesi ve doğrusal olmayan unsurlar barındırması, BTC serisinin ise doğrusal olmayan unsurlar barındırması nedeniyle volatilite modellemesinde ARMA modelinin tutarlı sonuçlar vermeyeceği, bunun yerine simetrik ve asimetrik ARCH/GARCH ve türevi modellerin kullanılmasının daha doğru olacağı ortaya çıkarılmıştır. Tüm seriler için ARCH, GARCH, IGARCH, TGARCH, EGARCH ve APGARCH modelleri farklı boyutlar için denenmiştir. Tüm koşullu değişen varyans modelleri olasılık değerlerinin anlamlılığı ve kendilerine özgü parametre kısıtları kapsamında değerlendirilmiştir. Olasılık değerlerinin anlamlılığı ve parametre kısıtları koşullarını sağlayan ve ARCH-LM ve Korelogram Q testleri sonucunda değişen varyans ve otokorelasyon problemi içermediği tespit edilen tüm modeller raporlanmıştır. XU100 getiri serisi için geliştirilen volatilite tahmin modelleri analiz sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: lnXU100 ARMA(2,4) serisi volatilité modelleri sonuçları

Modeller	ARCH (3)	GARCH (1,1)	EGARCH (1,1)
α_0	0.000169 (8.255)***	2.27E-05 (2.643)***	1.170412 (3.580)***
α_1	0.086539 (2.098)**	0.076783 (3.302)***	0.128970 (3.914)***
α_2	0.109683 (2.384)**	0.832969 (17.43)***	
α_3	0.146287 (2.805)***		
β_1			0.835911 (23.356)***
γ_1			-0.125073 (-3.989)***
ARCH-LM			
<i>F-İst.</i>	1.130401	0.684858	0.691346
<i>Olas.</i>	0.2878	0.8997	0.8380
Korelogram			
<i>Q-İst.</i>	35.059	20.943	13.893
<i>Olas.</i>	0.240	0.890	0.836
RMSE	0.015769	0.015807	0.015725
TIC	0.832563	0.884078	0.867871
MAE	0.010943	0.011000	0.010933

Not 1: Parantez içindeki değerler z-İstatistik değerlerini ifade etmektedir.

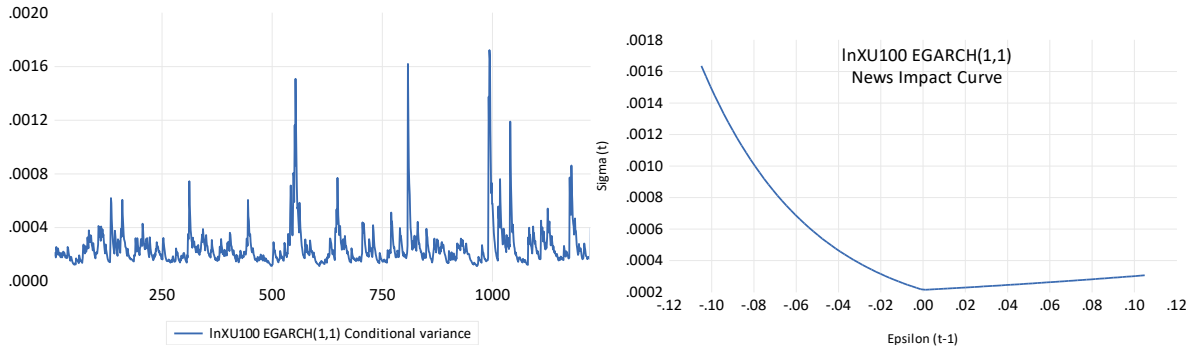
Not 2: *** işaretleri %1, ** işaretleri ise %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 8'den de görüleceği üzere XU100 serisi için olasılık değerlerinin anlamlılığı ve parametre kısıtı koşullarını sağlayan ve değişen varyans ve otokorelasyon problemi barındırmayan modeller olarak ARCH (3), GARCH (1,1) ve EGARCH (1,1) modelleri tespit edilmiştir. Tablo 8'de α_0 modelin sabit terimini, α_n ARCH terimini, β_1 GARCH terimini ve γ_1 ise kaldıraç terimini ifade etmektedir. Her üç modelde de tüm olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Ayrıca ARCH-LM ve Korelogram Q testleri sonuçlarına göre modellerde değişen varyans veya otokorelasyon sorunları bulunmamaktadır. XU100 serisi volatilité modellemesinde kullanılabilir ARCH (3), GARCH (1,1) ve EGARCH (1,1) modellerinin karşılaştırılması ve en uygun modelin belirlenmesi amacıyla modellere ilişkin Root Mean Squared Error (RMSE-Kök Ortalama Kare Hata), Theil Inequality Coefficient (TIC-Theil Eşitsizlik Katsayısı) ve Mean Absolute Error (MAE-Ortalama Mutlak Hata) değerleri dikkate alınmıştır. TIC değerlerine göre ARCH (1,1) modeli, RMSE ve MAE değerlerine göre ise EGARCH (1,1) modeli XU100 serisi için en başarılı volatilité modelidir. RMSE ve MAE değerlerine göre en başarılı model olan ve ARCH ve GARCH

modellerinin aksine negatif ve pozitif şokların volatilite üzerindeki etkilerinin farklı olabileceğini varsayan EGARCH (1,1) modeli XU100 serisi volatilite modellemesi için en uygun model olarak belirlenmiştir.

EGARCH (1,1) modelinin geçerli olabilmesi için, α_1 , β_1 ve γ_1 katsayılarının anlamlı olması ve α_1 ve β_1 katsayılarının pozitif olması gerekmektedir. Modelin kaldıraç teriminin (asimetri katsayısının) sıfırdan büyük ($\gamma_1 > 0$) ve istatistiki olarak anlamlı olması durumunda negatif şoklara kıyasla pozitif şokların volatilite üzerinde daha fazla etkili olduğu, sıfırdan küçük ($\gamma_1 < 0$) ve istatistiki olarak anlamlı olması durumunda ise pozitif şoklara kıyasla negatif şokların volatilite üzerinde daha fazla etkili olduğu sonucuna varılmaktadır (Ural, 2010, s. 93). Analiz sonuçlarına göre α_1 , β_1 ve γ_1 katsayıları istatistiki olarak anlamlı olup γ_1 katsayısı negatiftir. Bu durumda, anlık şokların XU100 serisinin volatilitesi üzerinde etkili olduğu, şokların kalıcı etki gösterdiği, negatif ve pozitif bilgi şokları arasında asimetri olduğu, negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarına kıyasla XU100 serisi volatilitesi üzerinde daha fazla etki yarattığı görülmektedir. Modelde α_1 'in anlamlı ve pozitif olması anlık şokların BTC serisinin volatilitesi üzerinde etkili olduğu, β_1 'in anlamlı ve pozitif olması ise şokların kalıcı etki gösterdiğine işaret etmektedir. XU100 serisi için EGARCH (1,1) modeli doğrultusunda elde edilen koşullu varyans grafiği ve News Impact Curve (NIC-Haber Etki Eğrisi) Şekil 1'deki gibidir.

Şekil 1: lnXU100 serisi EGARCH (1,1) modeli koşullu varyans grafiği ve NIC

Şekil 1'de yer alan koşullu varyans grafiği incelendiğinde XU100 serisine ilişkin volatilitenin Mart-Mayıs 2020 dönemi, Mart 2021 dönemi, Aralık 2021-Şubat 2022 dönemi, Mart 2020 dönemi ve Eylül 2022 dönemlerinde yükseldiği görülmektedir. Özellikle Covid-19'un pandemi olarak ilan edildiği dönem ve yüksek enflasyon verilerinin açıklandığı dönemlerde XU100 volatilitesinde önemli ölçüde artış meydana gelmiştir. NIC incelendiğinde, XU100 serisi volatilitesinin geçmiş dönem şoklarına asimetric bir şekilde karşılık verdiği ve negatif şokların getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etkili olduğu görülmektedir.

SPX getiri serisi için geliştirilen volatilite tahmin modelleri analiz sonuçları Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: lnSPX ARMA (5,5) serisi volatilité modelleri sonuçları

Modeller	GARCH (1,1)	IGARCH (1,1)	TGARCH (1,1)	TGARCH (1,2)	EGARCH (1,1)	APGARCH (1,1)
α_0	4.11E-06 (5.233)***		4.79E-06 (6.535)***	5.87E-06 (6.025)***	-0.782151 (-9.418)***	0.001580 (2.323)**
α_1	0.258001 (9.849)***	0.118935 (15.481)***	0.084422 (4.044)***	0.088366 (3.876)***	0.350763 (11.707)***	0.169621 (10.097)***
β_1	0.741177 (33.001)***	0.881065 (114.685)***	0.776655 (36.784)***	0.455571 (3.038)***	0.944097 (119.31)***	0.821038 (50.597)***
β_2				0.268468 (2.101)**		
γ_1			0.237514 (6.336)***	0.328549 (5.875)***	-0.148852 (-8.503)***	0.695989 (9.961)***
d						0.795871 (5.086)***
ARCH-LM						
<i>F-İst.</i>	0.649485	0.752943	0.649879	0.664429	0.665963	0.841226
<i>Olas.</i>	0.8767	0.7720	0.8763	0.8635	0.8621	0.6638
Korelogram						
<i>Q-İst.</i>	13.440	16.558	13.236	13.211	14.123	15.820
<i>Olas.</i>	0.858	0.681	0.867	0.868	0.824	0.728
RMSE	0.013906	0.013888	0.013867	0.013867	0.013874	0.013882
TIC	0.899435	0.944340	0.941761	0.942301	0.941567	0.966813
MAE	0.008966	0.008972	0.008934	0.008934	0.008943	0.008975

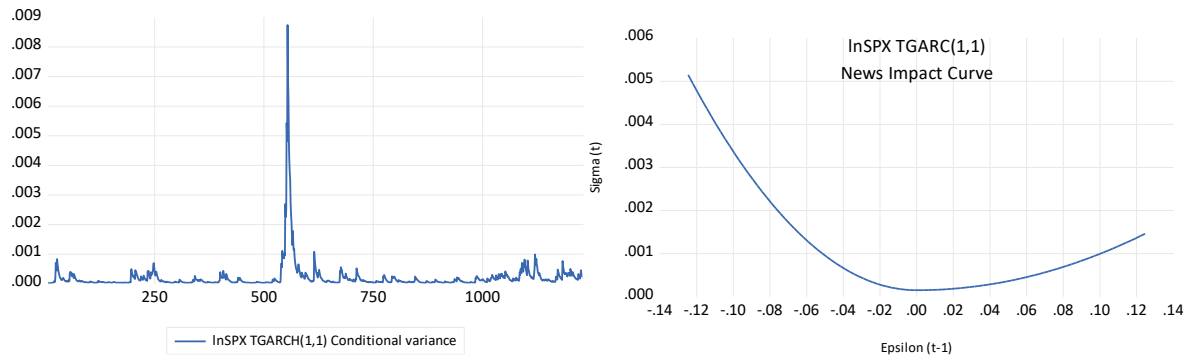
Not 1: Parantez içindeki değerler z-İstatistik değerlerini ifade etmektedir.

Not 2: *** işareti %1, ** işareti ise %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 9'da yer alan sonuçlara göre SPX serisi için olasılık değerlerinin anlamlılığı ve parametre kısıtı koşullarını sağlayan ve değişen varyans ve otokorelasyon problemi barındırmayan modeller olarak GARCH (1,1), IGARCH (1,1), TGARCH (1,1), TGARCH (1,2), EGARCH (1,1) ve APGARCH (1,1) modelleri tespit edilmiştir. Tablo 8'de yer almayan bir terim olan d üs parametresidir. Her altı modelde de tüm olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Ayrıca ARCH-LM ve Korelogram Q testleri sonuçlarına göre modellerde değişen varyans veya otokorelasyon sorunları bulunmamaktadır. Modeller RMSE, TIC ve MAE değerleri esas alınarak kıyaslandığında TIC değerlerine göre GARCH (1,1) modeli, RMSE ve MAE değerlerine göre ise TGARCH (1,1) ve TGARCH (1,2) modelleri SPX serisi için en başarılı volatilité modelleridir. TGARCH (1,1) ve TGARCH (1,2) modelleri arasında yapılan seçimde daha düşük TIC değerine sahip olan TGARCH (1,1) modeli en başarılı model olarak seçilmiştir.

TGARCH modeli, volatilitede kaldıraç etkisini dikkate alan asimetrik bir koşullu değişen varyans modelidir. Modelin geçerli olabilmesi için α_0 , α_1 , β_1 ve γ_1 parametrelerinin istatistiki olarak anlamlı olması ve pozitif olmaları koşulunun sağlanması gerekmektedir. Modelde α_1 parametresi pozitif şokların volatilitte üzerindeki etkilerini, $\alpha_1 + \gamma_1$ parametresi ise negatif şokların volatilitte üzerindeki etkilerini ifade etmektedir (Koy vd., 2021, s. 166). Modelde kaldıraç etkisini temsil eden γ_1 'nin 0'dan büyük çıkması durumunda, seride kaldıraç etkisinin var olduğu ve negatif şokların pozitif şoklara kıyasla volatilitteyi daha fazla artırdığı söylenebilir (Korkmaz ve Çevik, 2009, s. 94). Tablo 9'da yer alan TGARCH (1,1) modeline ait tüm parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Model'de $\gamma_1 > 0$ olması serinin volatilitesinde bilgi asimetrisinin etkili olduğunu göstermekte, diğer bir ifadeyle kaldıraç etkisinin var olduğunu göstermektedir. Analiz sonuçlarına göre S&P500 endeksinde olumsuz haberlerin olumlu haberlere kıyasla getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etkisi bulunmaktadır. Bu bulgu diğer anlamlı asimetrik koşullu değişen varyans modelleri olan TGARCH (1,2), EGARCH (1,1) ve APGARCH (1,1) modellerinden elde edilen γ_1 bulgusu ile desteklenmektedir. TGARCH (1,1) modelinde $\alpha_1 + \beta_1$ değerinin 1'e yakın olması (0.861077) SPX getiri serisinde volatilitte ısrarcılığına işaret etmektedir. Model sonuçlarına göre, pozitif şokların volatilitte üzerinde %8.44'lük bir artırıcı etkisi bulunurken, negatif şokların volatilitte üzerinde %32.13'lük bir artırıcı etkisi söz konusudur. Ayrıca α_1 parametresi katsayısının sıfıra yakınsaması ve β_1 parametresi katsayısının 1'e yakınsaması ARCH etkisine kıyasla modelde GARCH etkisinin daha güçlü olduğunu göstermektedir. Söz konusu bu bulgu, SPX serisi volatilitesi üzerinde önceki dönem koşullu varyanslarının etkilerinin geçmiş dönem şokları etkilerinden daha yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca SPX serisine ilişkin APGARCH (1,1) modelinde yer alan d parametresinin anlamlı ve 1'in altında olması serinin volatilitesinin uzun hafıza özelliği göstermediğini işaret etmektedir. SPX serisi için EGARCH (1,1) modeli doğrultusunda elde edilen koşullu varyans grafiği ve NIC Şekil 2'deki gibidir.

Şekil 2: lnSPX serisi EARCH (1,1) modeli koşullu varyans grafiği ve NIC

Şekil 2'de yer alan koşullu varyans grafiği incelendiğinde SPX serisine ilişkin volatilitenin Şubat 2018 dönemi, Ekim-Aralık 2018 dönemi, Şubat-Nisan 2020 dönemi ve Nisan-Haziran 2022 döneminde

yükseldiği görülmektedir. Özellikle Covid-19'un pandemi olarak ilan edildiği dönemde SPX volatilitesinde önemli ölçüde artış meydana gelmiştir. NIC incelendiğinde, SPX serisi volatilitesinin geçmiş dönem şoklarına asimetrik bir şekilde karşılık verdiği ve negatif şokların getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etkili olduğu görülmektedir.

USD getiri serisi için geliştirilen volatilitate tahmin modelleri analiz sonuçları Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: lnUSD ARMA (4,4) serisi volatilitate modelleri sonuçları

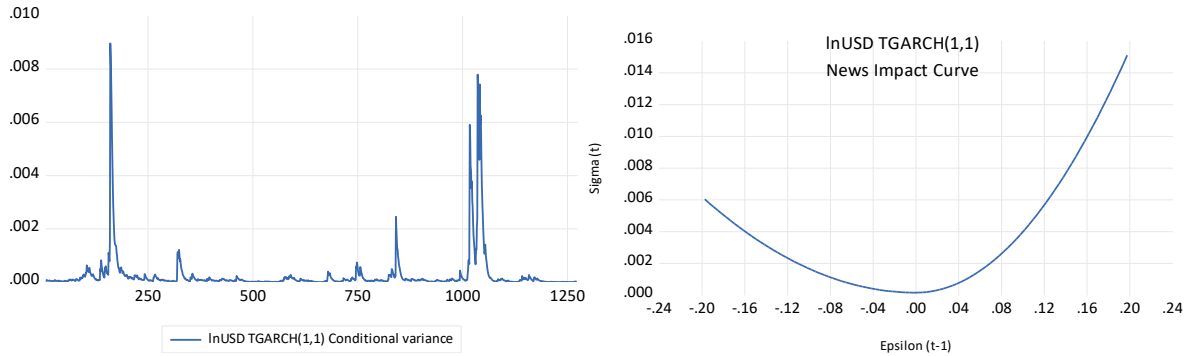
Modeller	IGARCH (1,1)	EGARCH (1,1)	TGARCH (1,1)	APGARCH (1,1)
α_0		-0.595464 (-12.88)***	6.08E-07 (4.817)***	3.11E-05 (2.396)**
α_1	0.160492 (34.366)***	0.393168 (23.989)***	0.203303 (15.627)***	0.226027 (17.649)***
β_1	0.839508 (179.76)***	0.967041 (220.60)***	0.777143 (104.60)***	0.826862 (87.231)***
γ_1		0.096556 (7.154)***	-0.232425 (-7.812)***	-0.267108 (-7.238)***
d				1.311210 (9.855)***
ARCH-LM				
$F\text{-}İst.$	0.665018	0.713107	0.725704	0.755124
$Olas.$	0.8630	0.8158	0.8024	0.7695
Korelogram				
$Q\text{-}İst.$	13.743	14.799	14.145	15.545
$Olas.$	0.843	0.788	0.823	0.744
RMSE	0.014179	0.014173	0.014164	0.014166
TIC	0.944088	0.943945	0.935649	0.937881
MAE	0.007516	0.007521	0.007503	0.007510
Not 1: Parantez içindeki değerler z-İstatistik değerlerini ifade etmektedir.				
Not 2: *** işareti %1, ** işareti ise %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.				

Tablo 10'da yer alan sonuçlara göre USD serisi için olasılık değerleri anlamlılığı ve parametre kısıtı koşullarını sağlayan ve değişen varyans ve otokorelasyon problemi barındırmayan modeller olarak IGARCH (1,1), TGARCH (1,1), EGARCH (1,1) ve APGARCH (1,1) modelleri tespit edilmiştir. Her dört modelde de tüm olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Ayrıca ARCH-LM ve Korelogram Q testleri sonuçlarına göre modellerde değişen varyans veya otokorelasyon sorunları bulunmamaktadır. Modeller RMSE, TIC ve MAE değerleri esas alınarak kıyaslanmış ve en küçük RMSE, TIC ve MAE

değerlerine sahip olan TGARCH (1,1) modelinin USD serisi için en başarılı volatilite modeli olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 10’da yer alan TGARCH (1,1) modeline ait tüm parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Model’de $\gamma_1 < 0$ olması serinin volatilitesinde bilgi asimetrisinin etkili olmadığını göstermekte, diğer bir ifadeyle kaldıraç etkisinin var olmadığına işaret etmektedir. Analiz sonuçlarına göre USD/TRY döviz kuru üzerinde olumlu haberlerin olumsuz haberlere kıyasla getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etkisi bulunmaktadır. Bu bulgu diğer anlamlı asimetrik koşullu değişen varyans modelleri olan EGARCH (1,1) ve APGARCH (1,1) modellerinden elde edilen γ_1 bulgusu ile de desteklenmektedir. Model sonuçlarına göre, pozitif şokların volatilitte üzerinde %38.33’lük bir artırıcı etkisi bulunurken, negatif şokların volatilitte üzerinde %15.09’luk bir artırıcı etkisi söz konusudur. Ayrıca α_1 parametresi katsayısının sıfıra yakınsaması ve β_1 parametresi katsayısının 1’e yakınsaması ARCH etkisine kıyasla modelde GARCH etkisinin daha güçlü olduğunu göstermektedir. Söz konusu bu bulgu, USD serisi volatilitesi üzerinde önceki dönem koşullu varyanslarının etkilerinin geçmiş dönem şokları etkilerinden daha yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca USD serisine ilişkin APGARCH (1,1) modelinde yer alan d parametresinin anlamlı ve 1’in üzerinde olması serinin volatilitesinin uzun hafıza özelliği gösterdiğini işaret etmektedir. USD serisi için TGARCH (1,1) modeli doğrultusunda elde edilen koşullu varyans grafiği ve NIC Şekil 3’teki gibidir.

Şekil 3: lnUSD serisi TGARCH (1,1) modeli koşullu varyans grafiği ve NIC

Şekil 3’te yer alan koşullu varyans grafiği incelendiğinde USD serisine ilişkin volatilitenin Ağustos-Eylül 2018 dönemi, Mart 2021 dönemi, Kasım 2021-Ocak 2022 döneminde yükseldiği görülmektedir. NIC incelendiğinde, USD serisi volatilitesinin geçmiş dönem şoklarına asimetrik bir şekilde karşılık vermediği ve pozitif şokların getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etkili olduğu görülmektedir.

BTC getiri serisi için geliştirilen volatilite tahmin modelleri analiz sonuçları Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11: lnBTC ARMA(5,3) serisi volatilité modelleri sonuçları

Modeller	ARCH (1)	GARCH (1,1)	TGARCH (1,1)	EGARCH (1,1)	APGARCH (2,1)
α_0	0.001592 (66.285)***	9.87E-05 (5.8558)***	0.000133 (6.4209)***	0.601483 (5.887)***	0.014872 (1.780)**
α_1	0.057789 (2.5793)***	0.100179 (6.7267)***	0.037158 (3.1785)***	0.154018 (6.759)***	0.026518 (1.739)*
α_2					0.048259 (2.364)**
β_1		0.850601 (39.429)***	0.829313 (35.657)***	0.834016 (68.079)***	0.892142 (55.143)***
γ_1			0.1253 (7.0243)***	-0.062885 (-5.607)***	0.972671 (6.164)***
d					0.405484 (2.759)***
ARCH-LM					
<i>F-İst.</i>	0.516615	0.294878	0.249827	0.185119	0.230296
<i>Olas.</i>	0.9611	0.9990	0.9997	1.0000	0.9998
Korelogram					
<i>Q-İst.</i>	11.626	6.1388	5.2845	3.9145	4.8507
<i>Olas.</i>	0.928	0.999	1.000	1.000	1.000
RMSE	0.041530	0.041727	0.041670	0.041516	0.041772
TIC	0.903909	0.955635	0.969896	0.901879	0.940290
MAE	0.027367	0.027457	0.027401	0.027366	0.027486

Not 1: Parantez için değerler z-İstatistik değerlerini ifade etmektedir.

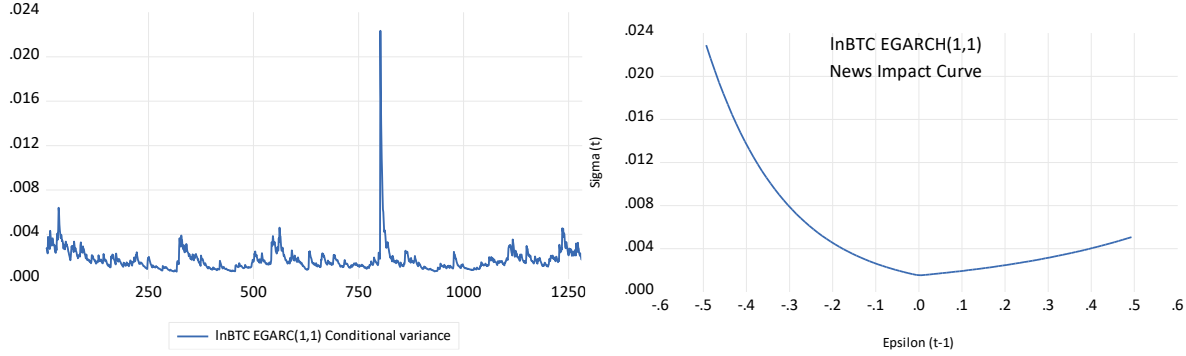
Not 2: *** işareti %1, ** işareti ise %5 anlamlılık d¼zeyini ifade etmektedir.

Tablo 11’de yer alan sonuçlara g¼re BTC serisi için olasılık değerlerinin anlamlılığı ve parametre kısıtı koşullarını sağlayan ve değişen varyans ve otokorelasyon problemi barındırmayan modeller olarak ARCH (1), GARCH (1,1), TGARCH (1,1), EGARCH (1,1) ve APGARCH (2,1) modelleri tespit edilmiştir. Her beş modelde de t¼m olasılık değerleri %5 anlamlılık d¼zeyinde anlamlıdır. Ayrıca ARCH-LM ve Korelogram Q testleri sonuçlarına g¼re modellerde değişen varyans veya otokorelasyon sorunları bulunmamaktadır. Modeller RMSE, TIC ve MAE değerleri esas alınarak kıyaslanmış ve en k¼¼k RMSE, TIC ve MAE değerlerine sahip olan EGARCH (1,1) modelinin BTC serisi için en başarılı volatilité modeli olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 11’de yer alan analiz sonuçlarına g¼re, EGARCH (1,1) modelinde α_1 , β_1 ve γ_1 katsayıları istatistiki olarak anlamlı olup γ_1 katsayısı negatiftir. Model’de $\gamma_1 < 0$ olması serinin volatilitesinde bilgi asimetrisinin etkili olduğunu g¼stermekte, diğer bir ifadeyle kaldıraç etkisinin var olduğuna işaret

etmektedir. Modelde α_1 'in anlamlı ve pozitif olması anlık şokların BTC serisinin volatilitesi üzerinde etkili olduğu, β_1 'in anlamlı ve pozitif olması ise şokların kalıcı etki gösterdiğine işaret etmektedir. Ayrıca BTC serisine ilişkin APGARCH (1,1) modelinde yer alan d parametresinin anlamlı ve 1'in altında olması serinin volatilitesinin uzun hafıza özelliği göstermediğini işaret etmektedir. BTC serisi için EGARCH (1,1) modeli doğrultusunda elde edilen koşullu varyans grafiği ve NIC Şekil 4'teki gibidir.

Şekil 4: lnBTC serisi EGARCH(1,1) modeli koşullu varyans grafiği ve NIC

Şekil 4'te yer alan koşullu varyans grafiği incelendiğinde BTC serisine ilişkin volatilitenin Şubat 2018 dönemi, Kasım-Aralık 2018 dönemi, Temmuz 2019 dönemi, Şubat-Nisan 2020 dönemi ve Mayıs-Haziran 2022 döneminde yükseldiği görülmektedir. Özellikle Covid-19'un pandemi olarak ilan edildiği dönemde BTC serisi volatilitesinde önemli ölçüde artış meydana gelmiştir. NIC incelendiğinde, BTC serisi volatilitesinin geçmiş dönem şoklarına asimetrik bir şekilde karşılık verdiği ve negatif şokların getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etki yarattığı görülmektedir.

ALTIN serisi için geliştirilen volatilite tahmin modellerine ilişkin analiz sonuçları Tablo 12'deki gibidir.

Tablo 12: lnALTIN ARMA (2,3) serisi volatilité modelleri sonuçları

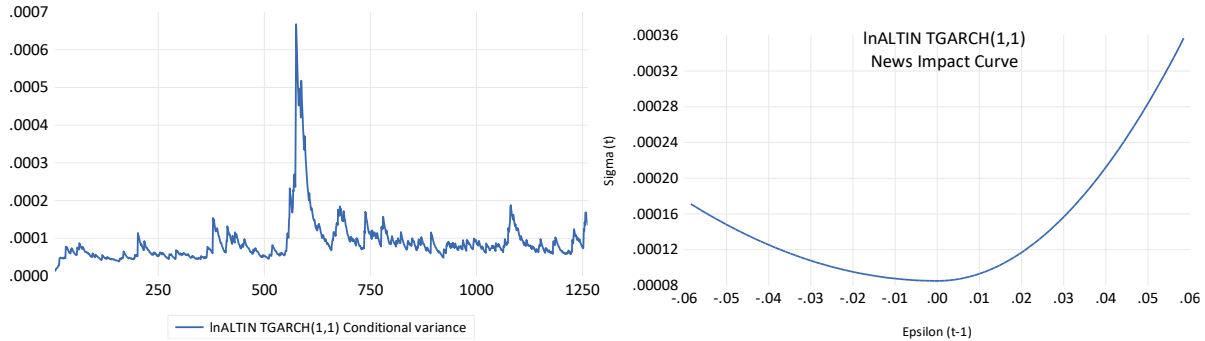
Modeller	ARCH (3)	GARCH (1,1)	IGARCH (1,1)	TGARCH (1,1)	EGARCH (1,1)	APGARCH (1,1)
α_0	5.33E-05 (20.322)***	2.80E-06 (3.866)***		2.34E-06 (3.863)***	-0.272993 (-4.687)	4.26E-05 (2.720)***
α_1	0.091503 (5.250)***	0.051224 (6.478)***	0.024656 (12.162)***	0.079408 (6.700)***	0.103436 (8.256)***	0.057738 (6.637)***
α_2	0.183786 (7.151)***					
α_3	0.146067 (6.201)***					
β_1		0.917317 (62.762)***	0.975344 (481.12)***	0.897020 (75.947)***	0.978895 (175.10)***	0.929914 (85.608)***
γ_1				-0.054233 (-3.784)***	0.38051 (3.717)***	-0.309064 (-3.312)***
d						1.364554 (4.868)***
ARCH-LM						
<i>F-İst.</i>	1.292483	0490361	0.986027	0.506111	0.556373	0.502985
<i>Olas.</i>	0.1736	09710	0.4764	0.9653	0.9420	0.9665
Korelogram						
<i>Q-İst.</i>	26.071	9.6687	21.441	9.9909	11.150	9.9510
<i>Olas.</i>	0.163	0.974	0.372	0.968	0.942	0.969
RMSE	0.009536	0.009535	0.009537	0.009535	0.009538	0.009535
TIC	0.959346	0.977703	0.981540	0.959339	0.985038	0.976655
MAE	0.006576	0.006589	0.006598	0.006576	0.006590	0.006586
Not 1: Parantez içindeki değerler z-İstatistik değerlerini ifade etmektedir.						
Not 2: *** işareti %1, ** işareti ise %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.						

Tablo 12’de yer alan sonuçlara göre ALTIN serisi için olasılık değeri anlamlılığı ve parametre kısıtı koşullarını sağlayan ve değişen varyans ve otokorelasyon problemi barındırmayan modeller olarak ARCH (3), GARCH (1,1), IGARCH (1,1), TGARCH (1,1), EGARCH (1,1) ve APGARCH (1,1) modelleri tespit edilmiştir. Her altı modelde de tüm olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Ayrıca ARCH-LM ve Korelogram Q testleri sonuçlarına göre modellerde değişen varyans veya otokorelasyon sorunları bulunmamaktadır. Modeller RMSE, TIC ve MAE değerleri esas alınarak kıyaslanmış ve en küçük RMSE, TIC ve MAE değerlerine sahip olan TGARCH (1,1) modelinin ALTIN serisi için en başarılı volatilité modeli olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 12’de yer alan TGARCH (1,1) modeline ait tüm parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Model’de $\gamma_1 < 0$ olması serinin volatilitesinde bilgi asimetrisinin etkili olmadığını göstermekte, diğer bir

ifadeyle kaldıraç etkisinin var olmadığına işaret etmektedir. Analiz sonuçlarına göre altın vadeli işlemlerde olumlu haberlerin olumsuz haberlere kıyasla getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etkisi bulunmaktadır. Bu bulgu diğer anlamlı asimetrik koşullu değişen varyans modelleri olan EGARCH (1,1) ve APGARCH (1,1) modellerinden elde edilen γ_1 bulgusu ile de desteklenmektedir. Model sonuçlarına göre, pozitif şokların volatilité üzerinde %7.94'lük bir artırıcı etkisi bulunurken, negatif şokların volatilité üzerinde %2.52'lik bir artırıcı etkisi söz konusudur. Ayrıca α_1 parametresi katsayısının sifira yakınsaması ve β_1 parametresi katsayısının 1'e yakınsaması ARCH etkisine kıyasla modelde GARCH etkisinin daha güçlü olduğunu göstermektedir. Söz konusu bu bulgu, ALTIN serisi volatilitesi üzerinde önceki dönem koşullu varyanslarının etkilerinin geçmiş dönem şokları etkilerinden daha yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca ALTIN serisine ilişkin APGARCH (1,1) modelinde yer alan d parametresinin anlamlı ve 1'in üzerinde olması serinin volatilitesinin uzun hafıza özelliği gösterdiğini işaret etmektedir. ALTIN serisi için TGARCH (1,1) modeli doğrultusunda elde edilen koşullu varyans grafiği ve NIC Şekil 5'teki gibidir.

Şekil 5: lnALTIN serisi TGARCH (1,1) modeli koşullu varyans grafiği ve NIC

Şekil 5'te yer alan koşullu varyans grafiği incelendiğinde ALTIN serisine ilişkin volatilitenin Ekim-Kasım 2018 dönemi, Haziran-Eylül 2019 dönemi, Şubat-Nisan 2020 dönemi, Temmuz-Ağustos 2020 dönemi, Kasım-Aralık 2020 dönemi, Şubat-Mart 2022 dönemi ve Ekim-Kasım 2022 döneminde 2022 döneminde yükseldiği görülmektedir. Özellikle Covid-19'un patlak verdiği dönem ve Ukrayna-Rusya savaşının başladığı dönemlerde ALTIN serisi volatilitesinde önemli ölçüde artış meydana gelmiştir. NIC incelendiğinde, ALTIN serisi volatilitesinin geçmiş dönem şoklarına asimetrik bir şekilde karşılık vermediği ve pozitif şokların getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etki yarattığı görülmektedir.

MFAIZ serisi için geliştirilen volatilité tahmin modellerine ilişkin analiz sonuçları Tablo 13'teki gibidir.

Tablo 13: lnMFAIZ ARMA (5,5) serisi volatilité modelleri sonuçları

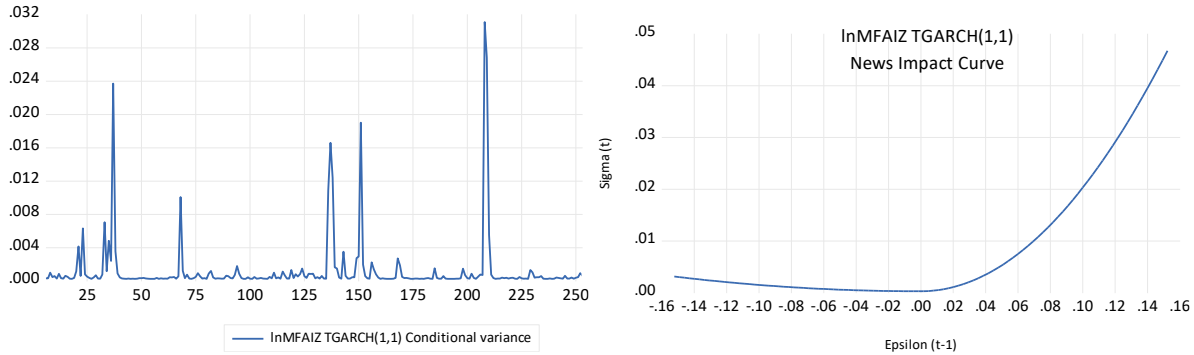
Modeller	ARCH (1)	ARCH (2)	TGARCH (1,1)	EGARCH (1,1)	EGARCH (2,1)
α_0	0.000350 (8.268)***	0.000330 (8.888)***	0.000230 (6.142)***	-2.725872 (-3.18)***	-6.516791 (-4.57)***
α_1	0.720011 (3.650)***	0.143534 (1.889)*	0.904004 (3.396)***	0.466672 (3.086)***	0.210461 (2.525)***
α_2		0.543957 (5.721)***			0.757101 (4.196)***
β_1			0.090999 (2.523)***	0.679122 (6.338)***	0.228921 (2.274)**
γ_1			-1.878582 (-3.17)***	0.301405 (3.417)***	0.231998 (2.234)**
ARCH-LM					
<i>F-İst.</i>	0.355780	0.501531	1.057579	0.605124	0.646840
<i>Olas.</i>	0.9956	0.9641	0.3971	0.9066	0.8736
Korelogram					
<i>Q-İst.</i>	9.4896	12.637	27.136	15.929	17.059
<i>Olas.</i>	0.977	0.892	0.131	0.721	0.649
RMSE	0.032606	0.032679	0.031694	0.031982	0.033117
TIC	0.857053	0.841850	0.831018	0.933880	0.762231
MAE	0.021985	0.022014	0.021289	0.021415	0.022374
Not 1: Parantez içindeki değerler z-İstatistik değerlerini ifade etmektedir.					
Not 2: *** işareti %1, ** işareti ise %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.					

Tablo 13'te yer alan sonuçlara göre MFAIZ serisi için olasılık değerlerinin anlamlılığı ve parametre kısıtı koşullarını sağlayan ve değişen varyans ve otokorelasyon problemi barındırmayan modeller olarak ARCH (1), ARCH (2), TGARCH (1,1), EGARCH (1,1) ve EGARCH (2,1) modelleri tespit edilmiştir. Her beş modelde de tüm olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Ayrıca ARCH-LM ve Korelogram Q testleri sonuçlarına göre modellerde değişen varyans veya otokorelasyon sorunları bulunmamaktadır. TIC değerlerine göre EGARCH (2,1) modeli, RMSE ve MAE değerlerine göre ise TGARCH (1,1) modeli MFAIZ serisi için en başarılı volatilité modelidir. RMSE ve MAE değerlerine göre en başarılı model olan TGARCH (1,1) modeli MFAIZ serisi volatilité modellemesi için en uygun model olarak belirlenmiştir.

Tablo 13'te yer alan TGARCH (1,1) modeline ait tüm parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Model'de $\gamma_1 < 0$ olması serinin volatilitesinde bilgi asimetrisinin etkili olmadığını göstermekte, diğer bir ifadeyle kaldıraç etkisinin var olmadığına işaret etmektedir. Analiz sonuçlarına göre mevduat faiz oranı volatilitesi üzerinde olumlu haberlerin olumsuz haberlere kıyasla daha fazla etkisi bulunmaktadır. Bu bulgu

diğer anlamlı asimetrik koşullu değişen varyans modelleri olan EGARCH (1,1) ve EGARCH (2,1) modellerinden elde edilen γ_1 bulguları ile de desteklenmektedir. Model sonuçlarına göre, pozitif şokların volatilité üzerinde %200.10'luk bir artırıcı etkisi bulunurken, negatif şokların volatilité üzerinde %12.24'lük bir artırıcı etkisi söz konusudur. Ayrıca α_1 parametresi katsayısının sıfıra 1'den büyük olması ve β_1 parametresi katsayısının 0'a yakınsaması GARCH etkisine kıyasla modelde ARCH etkisinin daha güçlü olduğunu göstermektedir. Söz konusu bu bulgu, MFAIZ serisi volatilitesi üzerinde önceki dönem koşullu varyanslarının etkilerinin geçmiş dönem şokları etkilerinden daha düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. MFAIZ serisi için TGARCH (1,1) modeli doğrultusunda elde edilen koşullu varyans grafiği ve NIC Şekil 6'daki gibidir.

Şekil 6: lnMFAIZ serisi TGARCH (1,1) modeli koşullu varyans grafiği ve NIC

Şekil 6'da yer alan koşullu varyans grafiği incelendiğinde MFAIZ serisine ilişkin volatilitenin Mayıs-Haziran 2018 dönemi, Ağustos 2018 dönemi, Nisan 2019 dönemi, Temmuz-Ağustos 2020 dönemi, Kasım 2020 dönemi ve Aralık 2021 döneminde yükseldiği görülmektedir. Türkiye'de yaşanan döviz krizi, Merkez Bankası'nın faiz kararları, yüksek enflasyon verilerinin açıklanması ve Covid-19'un pandemi olarak ilan edilmesi gibi olayların MFAIZ serisi volatilitesinde önemli ölçüde artışa neden olduğu görülmektedir. NIC incelendiğinde, MFAIZ serisi volatilitesinin geçmiş dönem şoklarına asimetrik bir şekilde karşılık vermediği ve pozitif şokların getiri volatilitesi üzerinde daha fazla etki yarattığı görülmektedir.

BIST100 ve S&P500 endeksleri, USD/TRY döviz kuru, Bitcoin, altın vadeli işlemler ve 3 aylık banka mevduat faizi yatırım enstrümanları için belirlenen en uygun asimetrik koşullu değişen varyans modelleri kaldıraç etkisinin bulunup bulunmadığı, pozitif ve negatif şokların etkileri, uzun dönem volatilité (LTV-Long Term Volatility), günlük volatilité (DV-Daily Volatility) ve H-L (Half-Life) değerleri yardımıyla karşılaştırılmıştır. Yatırım enstrümanlarının volatilité kıyaslamasında kullanılan ve yatırım enstrümanları arasındaki risk farklılıklarını ortaya koymak için kullanılan uzun dönem volatilité değerleri eşitlik 2 yardımıyla hesaplanmıştır.

$$LTV = \frac{a_0}{(1-a_1-\beta_1)} \quad (2)$$

Yatırım enstrümanı getirilerinde günlük bazda meydana gelen volatilitte eşitlik 3 yardımıyla hesaplanmıştır.

$$DV = \sqrt{\frac{a_0}{(1-a_1-\beta_1)}} \quad (3)$$

Piyasaya gelen şokların yatırım enstrümanı özelinde ne kadar sürede sönmüldüğünü ifade eden H-L değeri ise eşitlik 4 yardımıyla hesaplanmıştır (Şahin, 2021: 852).

$$HL = \frac{\ln(0.5)}{\ln(a_1+\beta_1)} \quad (4)$$

Yatırım enstrümanları için geliştirilen volatilitte modelleri karşılaştırması Tablo 14'te yer almaktadır.

Tablo 14: Yatırım araçlarında volatilitte karşılaştırması

Modeller	lnXU100	lnSPX	lnUSD	lnBTC	lnALTIN	lnMFAIZ
	EGARCH (1,1)	TGARCH (1,1)	TGARCH (1,1)	EGARCH (1,1)	TGARCH (1,1)	TGARCH (1,1)
a_0	1.170412 (3.580)***	4.79E-06 (6.535)***	6.08E-07 (4.817)***	0.601483 (5.887)***	2.34E-06 (3.863)***	0.000230 (6.142)***
a_1	0.128970 (3.914)***	0.084422 (4.044)***	0.203303 (15.627)***	0.154018 (6.759)***	0.079408 (6.700)***	0.904004 (3.396)***
β_1	0.835911 (23.356)***	0.776655 (36.784)***	0.777143 (104.60)***	0.834016 (68.079)***	0.897020 (75.947)***	0.090999 (2.523)***
γ_1	-0.125073 (-3.989)***	0.237514 (6.336)***	-0.232425 (-7.812)***	-0.062885 (-5.607)***	-0.054233 (-3.784)***	-1.878582 (-3.17)***
LTV	33.32703	0.00003	0.00003	50.26600	0.00010	0.04603
DV	5.77296	0.00587	0.00558	7.08985	0.00996	0.21454
$H-L$	19.38846	4.63422	35.10013	57.57912	29.05758	138.36580

Not 1: Parantez içindeki değerler z-İstatistik değerlerini ifade etmektedir.

Not 2: *** işareti %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Gerçekleştirilen analizler sonucunda çalışma kapsamına dahil edilen tüm yatırım enstrümanlarında en uygun volatilitte modelleri volatilitte kaldıraç etkisini dikkate alan asimetric koşullu değişen varyans modelleri olarak belirlenmişlerdir. XU100 ve BTC serileri için EGARCH modeli, SPX, USD, ALTIN ve MFAIZ serileri için ise TGARCH modelleri en uygun modeller olarak seçilmişlerdir. XU100, SPX, USD, BTC ve ALTIN serileri volatilitte modellerinde β_1 parametreleri a_1 parametrelerinden büyük iken, MFAIZ serisi volatilitte modelinde bu durumun tersi söz konusudur. Elde edilen bu bulgu XU100, SPX, USD, BTC ve ALTIN serileri volatilitte üzerinde GARCH etkisinin, diğer bir ifadeyle, geçmiş dönem değerlerinin

volatilite üzerindeki etkilerinin ARCH etkisine göre, diğer bir ifadeyle, anlık şokların etkilerine göre daha yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Volatilite üzerinde anlık şokların etkileri dikkate alındığında MFAIZ serisi volatilite modeli ön plana çıkmaktadır. Analiz sonuçlarına göre anlık şoklar MFAIZ serisinde volatilite üzerinde %90'lık bir etki yaratmaktadır. Geçmiş dönem şoklarının etkileri dikkate alındığında ise ALTIN, XU100 ve BTC serileri volatilite modelleri ön plana çıkmaktadır. Geçmiş dönem şokları ALTIN serisi volatilitesi üzerinde %89'luk bir etki yaratırken bu etki XU100 ve BTC serileri volatilitelerinde %83, SPX ve USD serileri volatilitelerinde ise %77 civarındadır. Analiz sonuçlarına göre XU100, SPX ve BTC serileri volatilitelerinde kaldıraç etkisi söz konusu iken USD, ALTIN ve MFAIZ serileri volatilitelerinde kaldıraç etkisi söz konusu değildir. Diğer bir ifadeyle BIST100 ve S&P500 endeksleri ve Bitcoin volatiliteleri üzerinde negatif şokların etkileri pozitif şoklara kıyasla daha yüksek iken USD/TRY kuru, altın vadeli işlemler ve mevduat faiz oranı volatiliteleri üzerinde pozitif şokların etkileri negatif şoklara kıyasla daha yüksektir. Uzun dönem ve günlük volatilite değerleri incelendiğinde BTC ve XU100 serilerinin hem uzun dönemde hem de günlük bazda yüksek düzeyde volatilite içerdiği görülmektedir. ALTIN, MFAIZ, SPX ve USD serilerinin ise uzun dönem ve günlük bazda düşük düzeyde volatilite içerdikleri görülmektedir. Şokların etkilerinin yatırım enstrümanları özelinde kaç gün sürdüğünü ifade eden H-L değerleri incelendiğinde ise MFAIZ serisi ön plana çıkmaktadır. Analiz sonuçlarına göre bankacılık piyasası 3 aylık mevduat faizi getirileri piyasaya gelen şokları 138 gün sonra atlatabilmektedirler. Bu durum, Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde politik risklerin ve Merkez Bankası kararlarının borçlanma piyasası üzerindeki etkilerini göstermektedir. Hesaplanan H-L değerlerine göre, Bitcoin piyasasına gelen bir şokun etkisi 57 gün sürerken, döviz piyasasına gelen bir şokun etkisi 35 gün, altın piyasasına gelen bir şokun etkisi 29 gün, BIST100 endeksine gelen bir şokun etkisi 19 gün ve son olarak uluslararası pay piyasasını temsilen S&P500 endeksine gelen bir şokun etkisi ise 4 gün sürmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Küreselleşme ve teknolojik gelişmeler bir yandan finansal piyasaların daha verimli ve aktif çalışmasını sağlarken diğer yandan ulusal ve bölgesel risklerin finansal piyasalar üzerindeki etkisini önemli boyutta artırmıştır. Yatırım araçları getirilerinin bölgesel, ulusal veya küresel çapta meydana gelen ekonomik olaylar, politik olaylar ve salgın hastalıklar gibi pek çok faktörden etkilenmesi yatırım kararlarının önemli öğelerinden biri olan risk unsurunun önemini artırmaktadır. Finansal piyasalarda en önemli risk unsurlarından biri de yatırım araçlarının volatiliteleridir. Yüksek düzeyde volatil yapıda olan yatırım araçlarının gelecek dönem değerlerini tahmin etmek zorlaşmakta, beklenen getiri ve gerçekleşen getiri arasındaki farkların büyüme ihtimali artmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, pay piyasası, döviz piyasası, kripto para piyasası, kıymetli maden piyasası ve borçlanma piyasası yatırım araçlarının

volatilitelerinin modellenmesi ve aralarındaki farkların ortaya konulması ve bireysel ve kurumsal yatırımcılara yatırım kararlarında yardımcı olacak bilgilerin ekonometrik yöntemlerle elde edilmesi temel amaç olarak belirlenmiştir.

Çalışmada ulusal ve uluslararası sermaye piyasalarını temsilen BIST100 ve S&P500 endeksleri, döviz piyasasını temsilen USD/TRY döviz kuru, kripto para piyasasını temsilen BTC/USD, emtia ve kıymetli madenler piyasalarını temsilen ons altın vadeli işlemler ve bankacılık piyasasını temsilen Türkiye bankacılık piyasası 3 aylık ortalama mevduat faizi farklı türlerde yatırım enstrümanları olarak ele alınmış ve 2018-2022 dönemi verileri kullanılarak volatiliteler yapıları incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak serilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler ve fiyat ve getiri grafikleri incelenmiştir. Birim kök testleri ile serilerin durağanlık yapıları incelenmiş ve tüm getiri serilerinin düzeyde durağan olduğu tespit edilmiştir. Serilere ilişkin en uygun ARMA yapısını belirlemek için Box-Jenkins metodolojisi uygulanmış, ardından ARMA modelleri tahmin edilmiştir. Yapılan analizlerde tüm değişkenlere ilişkin ARMA modellerinin değişen varyans, otokorelasyon veya doğrusal olmayan unsurlar içerme problemlerinden en az birine sahip olduğu tespit edilmiş ve volatiliteler modellemesi ARCH/GARCH ve türevi modeller ile gerçekleştirilmiş, yatırım enstrümanları için geliştirilen volatiliteler modelleri uzun dönem ve günlük volatiliteler ve Half-Life değerleri üzerinden karşılaştırılmıştır.

Analizler sonucunda çalışma kapsamına dahil edilen tüm yatırım araçlarında en uygun volatiliteler modelleri volatilitelerde kaldıraç etkisini dikkate alan asimetrik koşullu değişen varyans modelleri olarak belirlenmişlerdir. BIST100 endeksi ve Bitcoin için en uygun model EGARCH(1,1) modeli, S&P500 endeksi, USD/TRY döviz kuru, ons altın vadeli işlemler ve 3 aylık mevduat faizi için ise TGARCH (1,1) modeli en uygun model olarak belirlenmiştir. Elde edilen bu bulgular BIST 100 ve S&P500 endeksleri, USD/TRY döviz kuru, Bitcoin ve altın vadeli işlemler serileri volatiliteleri üzerinde geçmiş dönem değerlerinin etkilerinin anlık şokların etkilerine kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Mevduat faizi getiri serisi volatilitesi için ise bu durumun tersi söz konusudur. Anlık şokların volatilitesi üzerinde en fazla etkiye sahip olduğu yatırım enstrümanı mevduat faizi olarak belirlenirken geçmiş dönem şoklarının volatilitesi üzerinde en fazla etkiye sahip olduğu yatırım enstrümanı ise altın vadeli işlemler olarak belirlenmiştir. Çalışma sonuçlarına göre, BIST100 ve S&P500 endeksleri ve Bitcoin volatiliteleri üzerinde negatif şokların etkileri pozitif şoklara kıyasla daha yüksek iken USD/TRY kuru, altın vadeli işlemler ve mevduat faiz oranı volatiliteleri üzerinde pozitif şokların etkileri negatif şoklara kıyasla daha yüksektir. Çalışmanın diğer bir bulgusu da Bitcoin ve BIST100 endeksi serilerinin hem uzun dönemde hem de günlük bazda yüksek düzeyde volatiliteler içeren yatırım enstrümanları olduğudur. Altın vadeli işlemler, mevduat faizi, S&P500 endeksi ve USD/TRY döviz kuru serilerinin ise uzun dönem ve günlük bazda düşük düzeyde

volatilite içerdikleri görülmektedir. Şokların etkilerinin yatırım enstrümanları özelinde kaç gün sürdüğünü ifade eden H-L değerlerine göre bankacılık piyasası 3 aylık mevduat faizi getirisi volatilitesi piyasaya gelen şokları yaklaşık olarak 138 gün sonra atlatabilmektedir. Merkez bankası kararları ve politik risk temelli gelişmelerin Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonomide mevduat faizi üzerinde anlık etkiler yaratabildiği gibi yaratılan etkiler hızlı bir şekilde atlatılamamaktadır. Yüksek düzeyde riske sahip yatırım araçlarından olan Bitcoin ise piyasaya gelen bir şokun etkisini yaklaşık olarak 57 gün sonra atlatabilmektedir. Bu süre döviz piyasasında yaklaşık 35 gün, altın piyasasında yaklaşık 29 gün, BIST100 endeksinde yaklaşık 19 gün ve S&P500 endeksinde yaklaşık 4 gün olarak belirlenmiştir. Son olarak, APGARCH modeli sonuçlarına göre S&P500 endeksi ve Bitcoin serilerinde ilgili dönem için volatilitede uzun hafıza bulgusuna rastlanılmazken USD/TRY ve altın vadeli işlemler serilerinde volatilitede uzun hafıza özelliğinin varlığına dair bulgular elde edilmiştir.

Çalışmada kapsamında elde edilen bulguların yatırım araçlarının risk düzeylerinin doğru hesaplanmasında ve daha doğru yatırım kararlarının verilmesinde yatırımcılara, portföy yöneticilerine, risk yöneticilerine ve piyasa düzenleyicilerine fayda sağlayacağı ve riskli finansal varlıklarda volatilite yapısı konusunda literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda bu çalışmada volatilite yapıları belirlenen ve yorumlanan riskli yatırım araçlarının yer aldığı portföy yatırımlarının başarıları portföy yönetimi teorileri kapsamında analiz edilerek farklı volatilite yapısına sahip riskli yatırım araçlarının portföye dahil edilmesinin farklı yatırımcı tipleri için fayda fonksiyonu üzerindeki etkilerinin ortaya konulması literatüre katkı sağlayacaktır. Bu çalışma değerlendirilirken çalışmanın ele alınan dönem ve incelenen yatırım araçları bağlamında kısıtlara tabi olduğu unutulmamalıdır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Atasoy, A. B., & Tuna, G. (2021). Bitcoin için volatilite tahmini: Simetrik ve asimetrik GARCH modelleri için ampirik bir çalışma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(4), 3346-3359.
- Baykut, E., & Kula, V. (2018). Borsa İstanbul pay endekslerinin volatilite yapısı: BIST-50 örneği (2007-2016 yılları). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 279-303.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. *Journal of Econometrics*, 37, 307-327.

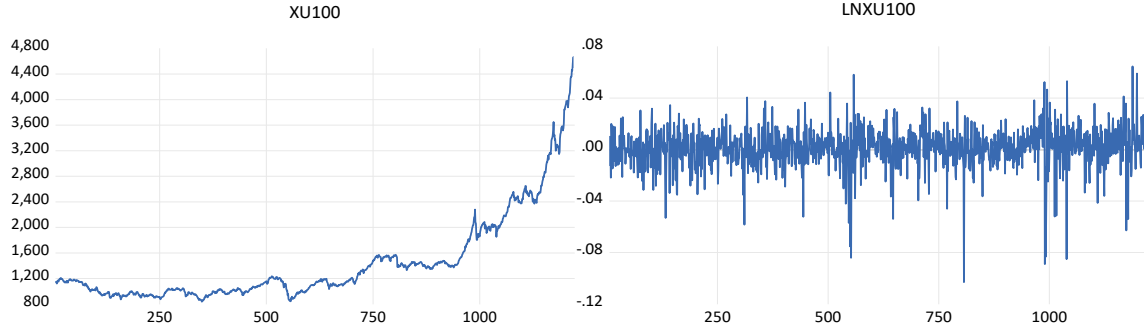

- Bouoiyour, J., & Selmi, R. (2016). Bitcoin: A beginning of a new phase? *Economics Bulletin*, 36(3), 1430-1440.
- Box, G. E. P., & Jenkins, G. M. (1976). *Time series analysis: Forecasting and control*. Oakland: Holden-Day.
- Brock, W. A., Dechert, W. D., Scheinkman, J. A., & LeBaron, B. (1996). A test for independence based on the correlation dimension. *Econometric Reviews*, 15(3), 197-235.
- Çil Yavuz, N. (2015). *Finansal ekonometri* (2. Baskı). İstanbul: Der Yayınevi.
- Dickey, D. A., & Fuller W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Ding, Z., Clive, Granger, C. W. J., & Engle, R. F. (1993). A long memory property of stock market returns and a new model. *Journal of Empirical Finance*, 1, 83-106.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroskedasticity with estimates of the variance of U.K. inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007.
- Engle, E. F., & Bollarsev, T. (1986). Modelling the persistence of conditional aariances. *Econometric Reviews*, 5(1), 1-50.
- Ertuğrul, H. (2019). Kripto paraların volatilitite dinamiklerinin incelenmesi: GARCH modelleri üzerine bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 59-71.
- Glosten, L. R., Jagannathan, R., & Runkle, D. E. (1993). On the relation between the expected value and the volatility of the nominal excess return on stocks. *The Journal of Finance*, 48(5), 1779-1801.
- Goudarzi, H., & Ramanarayanan, C. S. (2010). Modeling and estimation of volatility in the Indian stock market. *International Journal of Business and Management*, 5(2), 85-98.
- Karabacak, M., Meçik, O., & Genç, E. (2014). Koşullu değişen varyans modelleri ile BIST 100 endeks getirisi ve altın getiri serisi volatilitesinin tahmini. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(1), 79-90.
- Kazova, F., & Büyükyılmaz Ercan, A. (2021). Kripto para birimlerinin volatilitite yapılarının karşılaştırmalı analizi. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, 35, 33-57.
- Korkmaz, T., & Çevik, E. İ. (2009). Zımnı volatilitite endeksinden gelişmekte olan piyasalara yönelik volatilitite yayılma etkisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 3(2), 87-105.
- Koy, A., Yaman, M., & Mete, S. (2021). Kripto paraların volatilitite modelinde ABD borsa endekslerinin yeri: Bitcoin üzerine bir uygulama. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 159-170.
- Kuzu, S. (2018). Borsa İstanbul Endeksi (BIST 100) getiri volatilitesinin ARCH ve GARCH modeli ile tahmin edilmesi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, Özel Sayı*, 608-624.
- Ljung, G. M., & Box, G. E. P. (1978). On a measure of lack of fit in time series models. *Biometrika*, 65(2), 297-303.

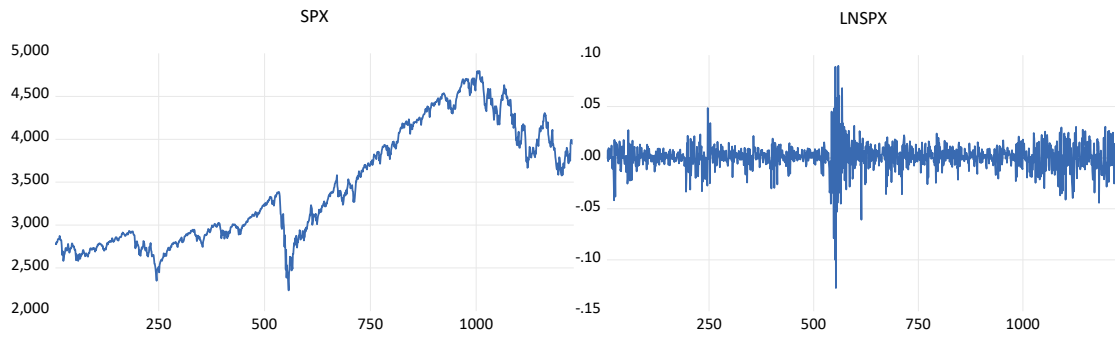
- Nelson, D. B. (1991). Conditional heteroskedasticity in asset returns: A new approach. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 59(2), 347-370.
- Özbey, F., & Paksoy, S. (2020). GARCH ailesi modelleri ve Ann entegrasyonu ile BIST 100 endeksi getirisinin volatilite tahmini. *Business and Economics Research Journal*, 11(2), 385-396.
- Özdemir Höl, A., & Akkuş, H. T. (2021). Volatilite modelleri. İ. Çelik & S. Bozkuş Kahyaoğlu (Ed.), *Finansal zaman serisi analizleri: Temel yaklaşımlar içinde* (s. 299-412). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Pabuççu, H., & Değirmenci, N. (2018). Volatilitenin modellenmesi ve ANFIS modeli ile BIST100 getiri tahmini. *Adam Akademi*, 8(2), 325-345.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-346.
- Şahin, E. E., & Özkan, O. (2018). Asimetrik volatilitenin tahmini: Kripto para Bitcoin uygulaması. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 240-247.
- Şahin, Ö., Öncü, M. A., & Sakarya, Ş. (2015). BİST 100 ve kurumsal yönetim endeksi volatilitelerinin karşılaştırmalı analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), 107-126.
- Tamilselvan, M., & Vali, S. M. (2016). Forecasting stock market volatility-evidence from Muscat security market using GARCH models. *International Journal of Commerce and Finance*, 2(1), 37-53.
- Topaloğlu, E. E., & Yaman, S. (2018). Simetrik ve asimetrik koşullu değişen varyans modelleri ile volatilite tahmini: Borsa İstanbul 100 endeksi uygulaması. *International Conference on Applied Economics and Finance & Extended with Social Sciences (ICOAEF'IV)* Proceeding'te sunulan bildiri. Aydın.
- Tuna, K., & İsaetli, İ. (2014). Finansal piyasalarda volatilite ve BIST-100 örneği. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 21-31.
- Ural, M. (2010). *Yatırım fonlarının performans ve risk analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Investing. (t.y.) Yatırım aracı fiyat verileri. <https://tr.investing.com/markets/> adresinden erişildi.
- Zakoian, J. M. (1994). Threshold heteroskedastic models. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 18(5), 931-955.

EKLER

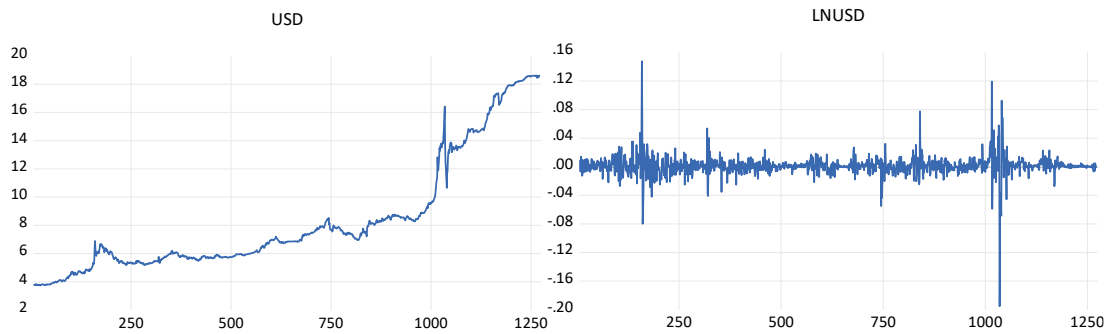
Ek 1: BIST100 Endeksi'ne ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri

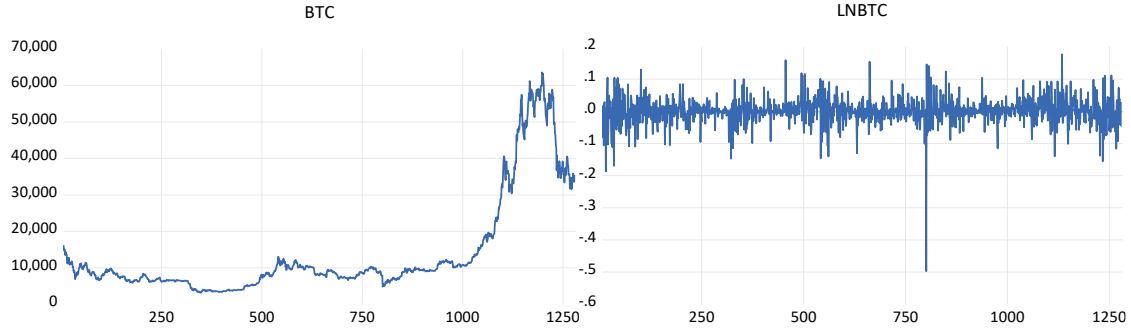
Ek 2: S&P 500 Endeksi'ne ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri

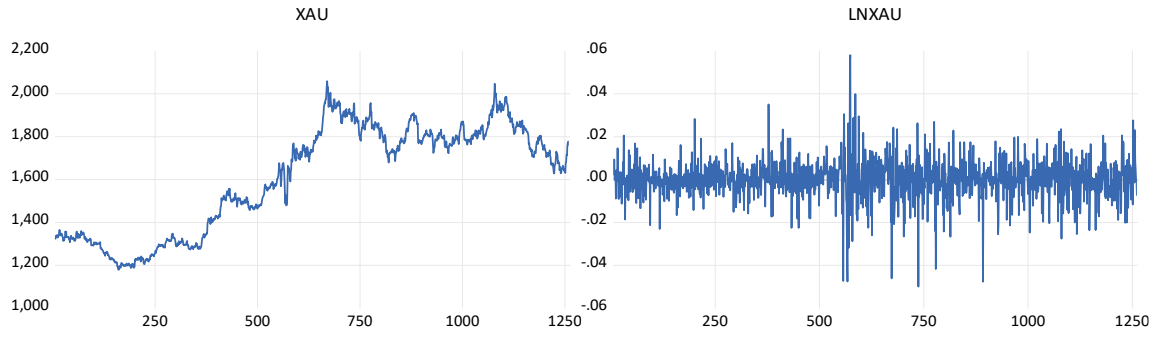
Ek 3: USD/TRY döviz kuruna ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri

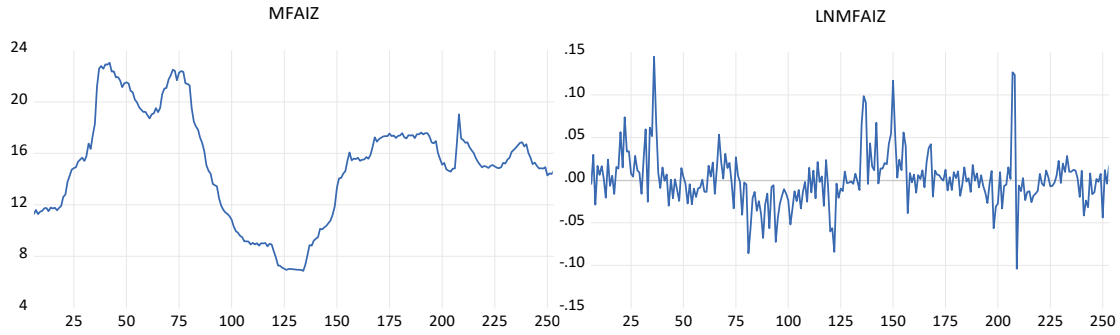
Ek 4: Bitcoin'e ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri

Ek 5: Altın vadeli işlemlere ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri

Ek 6: 3 Aylık mevduat faizine ilişkin fiyat ve getiri serisi grafikleri

KARMAŞIK BİR SORUN OLARAK ÖTENAZİNİN KAMU DEĞERİ ANALİZİ

Emrah FİRİDİN¹

Öz

Karmaşık bir sorun, içerisinde birden çok sebep barındırdığından dolayı çok boyutlu ele alınmalıdır. Bu sorunların kendileri çözülemediği takdirde farklı sorunlara sebebiyet verebileceği gibi, sığ bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde domino taşı etkisi yaparak farklı sorunların ortaya çıkmasına sebep olabilirler. Ötenazi de sonuçları ve kamu değeri niteliğindeki olgularla ilişkisi düşünüldüğünde karmaşık bir sorun olarak görülebilir. Kamu değeri niteliğindeki bu olgular, ötenazi kabul görsün ya da görmesin, her iki durumda da toplumsal diğer hususlardaki önemleri düşünüldüğünde, hassasiyetle ele alınmalıdır. Halihazırda ötenazi konusunun kendi tartışılır bir konumda iken; uygulanması muhtemel kamu politikaları sonucunda, ötenaziye tartışmalı hale getiren kamu değeri niteliğindeki olguların zarar görmesi, bu olgular ile bağlantılı olan farklı konulara da sirayet edebilecek ve ortaya birbirini tetikleyen sorunların çıktığı, literatürde karmaşık sorunlar olarak ifade bulan durum ile karşılaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karmaşık Sorunlar, Ötenazi, Kamu Değeri

JEL Kodları: J17, Z19

A PUBLIC VALUE ANALYSIS OF EUTHANASIA AS A WICKED PROBLEM

Abstract

A wicked problem should be handled with the recognition of its multidimensional nature, because such problems contain multiple causes. If these problems cannot be solved, they may cause more problems. Therefore, when assessed from a limited perspective, these problems may cause subsequent problems by creating a domino effect. By considering its consequences and connection to phenomena of public values, euthanasia can also be seen as a wicked issue. Given their importance to other social issues, those facts carrying public values must be treated delicately in both cases, whether euthanasia is accepted or not. The subject of euthanasia itself is debatable. In this context, as a result of the public policies that are likely to be implemented, those facts carrying the characteristics of public values that make euthanasia controversial will suffer. With the emergence of problems that can spread to different issues related to these phenomena and trigger new problems, this situation will encounter wicked problems as defined in the literature.

Keywords: Wicked Problems, Euthanasia, Public Values

JEL Codes: J17, Z19

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, efiridin@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2957-7407>

GİRİŞ

Günümüz toplumlarında sorunlar, politikalar ve olgular giderek birbirleri ile daha karmaşık bir şekilde bağlı hale gelmektedir. Yaşanılan zaman ve konjonktürde gündemde olmayan bir konu, bir süre sonra gündeme gelebilir ve kamu politikaları ile çözülmesi gereken bir sorun haline alabilir. Bu sorunların bazıları ise karmaşık sorunlar olarak kendini gösterebilir. Bilinen iktisat terimi olarak *Ceteris Paribus* durumu karmaşık sorunlar için geçerli değildir. Karmaşık sorunlarının çözüm yöntemleri, çözüm süreçleri ve sonuçları itibarıyla farklı sorunlar ortaya çıkarmakta veya yeni sorunlara sebep olabilmektedir. Karmaşık sorunlar için çözüm üretirken; onun kamu politikalarına ve hukuksal alana olan etkileri kültür, etik ve ahlakla olan ilişkisi ve kamu düzenine yansımaları gibi birçok hususta dikkat edilmelidir. Bu hususları ise kamu değerlerinden bazıları olarak ifade edebiliriz.

Kamu değeri iki farklı boyutu ile ele alınabilir. Birincisi, kamu yatırımlarının bir sonucu olarak ekonomik ve sosyo-ekonomik yaşama olan etkisi; ikincisi ise, kamu politikalarının oluşumuna etki eden kamu düzeni, kamu yararı, etik ve ahlak, hukuk, kültürel ve dini inançlar gibi olguların toplumdaki yansımalarıdır. Bu nedenle kamu değerine konu olabilecek hususların birçoğu birbiri ile ilişkili olduğu için karmaşık yapılara haizdir. Kamu politikası olarak benimsenecek bir karar, adı geçen olgular tarafından biçimlendirilebileceği gibi, kamu politikasının uygulanmasının çıktıları aynı olguları etkileyebilecek niteliktedir. Ötenazi de bir kamu politikası olarak ele alındığında, karmaşık bir sorun olarak karşımıza çıkacaktır. Ötenazinin her şeklinin ya da çeşitlerinden birinin uygulanması ya da kamu değeri niteliğindeki olgulardan bağımsız olacak şekilde uygulanması, karmaşık sorunlara sebep olabilecektir. Diğer taraftan bireysel özgürlük gibi bireysel hak ve değerlerin kapsamı oluşturulacak kamu politikalarının da dikkatlice belirlenmesi, bu değerlerin aşınmaması adına önemli olacaktır. Aksi halde, toplumsal sistemi güçlü kılan kamu değeri niteliğindeki olgular zarar görecektir. Çalışmada ağırlıklı olarak; karmaşık bir sorun olan ötenazinin, muhtemel olumsuz bir kamu politikasının uygulanmasından kaynaklı sonuçlarının, kamu değeri niteliğindeki olgulara etkisi ele alınmakla birlikte; diğer taraftan, ilişkili kamu değerlerini yok sayarak ötenazinin uygulanmamasından kaynaklı sonuçların, kamu değeri niteliğindeki olgularla olan ilişkisi de analiz edilecektir.

KARMAŞIK SORUNLAR

Türkçeye karmaşık sorunlar olarak çevrilen kavramın kaynağını aldığı dildeki özü “*wicked problems*”dir. Kavramsal ve sistematik olarak ilk kez 1973 yılında Rittel ve Webber tarafından kullanılmıştır. Skaburskis’e göre ise Rittel, karmaşık sorunlar ile tespitlerini 1969 yılında lisans derslerinde öğrencileri ile paylaşmaya başlamıştır. Ancak kavramı kullanmadan, karmaşık sorunların varlığına evren incelemelerinden hareketle değinen ilk kişi 1967 yılında Kaliforniya Üniversitesinde bir seminerde konuşan

C. West Churchman'dır (Skaburskis, 2008, s. 277). *Wicked* kelime anlamı olarak kötü, habis, acımasız, aşırı ve çok gibi anlamlara gelmektedir. Yunanca “*problema*” kökünden gelen problem kelimesi ise istifham, sorun, sorun yaratan ve pürüz anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla bire bir çeviride kavramın Türkçedeki anlamı “aşırı sorun yaratan” olarak karşılık bulabilir. Fakat Türkçe akademik literatürde yerini almaya başlayan bu kavramın vurgulamak istediği olgu söz konusu olduğunda, kavramın karmaşık sorunlar olarak çevirisinin yapılmış olması daha yerinde olmuştur. Çünkü toplumsal alanda ortaya çıkan bazı meselelerin çözümleri konusunda atılacak adımların sonuçları, en az sorunlu olan mesele kadar karmaşık bir başka soruna sebep olabilecektir. Nitekim sosyal bilimler alanında bu tür sorunların çözümü, toplumsal alanda simetrik bir karşılık bulamayacaktır. Karmaşık sorunlar bir evrende birbirine bağımlı, birbirini çeken, doğrusal olmayan ve birbirlerini etkileyerek daha büyük sorunlara neden olabilecek olgulardır. Bu olgular dengeden uzak bir noktada, hatta kaosun sınırında bir alanda oluşabilirler. Kaos ise normal, alışılmış ve rutin bir sürecin tersidir. Sorunların çözümü için gelinen noktada, karar alıcıları farklı dinamikleri de hesaba katmak gerekliliğine götürecektir.

Bir sorun eğer farklı özelliklere ve etkilere sahip ise karmaşık bir sorun olarak değerlendirilebilir (Kavanoz Ersavaş, 2021, s. 35). Karmaşık sorunlar, örneğin gelişmekte olan bir ülke için çevreye duyarlı, teknoloji destekli bir ekonomik kalkınma modeli oluşturmak gibi çok farklı etken, etki, değişken ve amaç içermektedir. Bir konuda ya da alanda yapılacak faaliyetler diğer alandaki aktörleri ve amaçları olumsuz yönde etkileyebilecektir. Bir başka örnek olarak; ekonomik büyümeyi hızlandıracak şekilde oluşturulmuş sanayi kentleri modelleri gösterilebilir. Bu kentlerde üretim ve ticareti belli bir bölgeye alarak; işgücü, maliyet, hammadde ve teknoloji gibi belirleyiciler konusunda avantaj sağlansa dahi; ulaşım, altyapı, kentleşme, asayiş, barınma ve çevre gibi konularda farklı sorunlar ile karşılaşılacaktır. Karmaşık sorunların çözümü için atılacak adımlar, farklı sorunların ortaya çıkmasına, artmasına veya çözümü için çaba sarf edilen konunun daha da içerisinden çıkılması zor bir hale gelmesine sebebiyet verilir. Bu nedenle, karmaşık sorunları ortaya çıkaran nedenler ve bu sorunların etkileri hakkında kesin ve yeterli bilgilere sahip olamayız (Erdem, 2021, s. 53).

Tablo 1. Karmaşık sorunların ayırt edici özellikleri

Tür	Özellik
Karmaşıklık	Sorunun anlaşılması ve çözümlenmesi oldukça güçtür. Dolayısıyla karmaşık sorunlar için özgül bir yöntem yoktur.
Belirsizlik İçerme	Sorunun muhtemel çözümleriyle ilgili belirsizlikler mevcuttur. Hatta mevcut soruna yönelik faaliyetler başka sorunları da tetikleyebilirler.
Belirsiz Çözümler	Karmaşık sorunlar dirençlidir. Çözüm olarak geliştirilen politikalar uzun, orta ya da kısa vadede etkisini yitirebilir, farklılaşarak başka sorunlara sebep olabilir.
Sınır Tanımazlık	Sadece belli bir alanda çalışmanın yapılması ile sorun ile mücadele edilemez. Farklı kurumların, uzmanların ve aktörlerin katılımıyla birden çok alandaki bilgilerin bir araya getirilmesi gerekebilir
Çatışma	Ki bu bir araya gelen aktör arasında, farklı beklentiler, öncelikler veya çıkarlar olabilir. Bu ise başlı başına bir sorun haline dönüşebilir.

Kaynak: Uzun, 2021, s.15-19

Ritter ve Webber karmaşık sorunları; kesin bir tanımı olmayan, kronikleşmiş, farklı değer yargıları ağı ile sarılmış, çözümsel belirsizliklere sahip sorun tetikleyiciler olarak tanımlamaktadır (Kavanoz Ersavaş, 2021, s. 35). Sorunun net olarak tanımlanamaması, bağlantılı birçok soruna yol açması ve alt sorunlara sebep olması karmaşıklığa sebep olan hususlardır (Şengün, 2021, s. 226). Karmaşık sorunlar ile mücadele, aktörlerin birbirlerinden bağımsız bir şekilde politika üretmelerini ve çözüm üretmelerini aşan bir olgudur (Doğan, 2021, s. 193). Hatta karmaşık olarak nitelendirilen sorunlar birbiriyle etkileşimli bir bağlantı halindedirler (Lönngren ve Paeck, 2021, s. 493). Karmaşık özelliklere sahip problemlerin, büyük ölçüde uzman odaklı bir problem çözme stratejisi ile ele alınması pek olası değildir (De Rosa, Howze ve Baldwin, 2004, s. 445). Bundan dolayı karmaşık sorunları analiz eden ilk düşünürlerden biri olan Fisher'a göre; inatçı, karmaşık ve yönetilemez olarak görülen karmaşık sorunlar ile mücadele toplumdaki birçok aktörün iş birliğini gerektirmektedir (Head, 2022, s. 29). Karmaşık bir sorun ile karşılaşıldığında reel politikten ekonomiye, sosyal psikolojiden popülizme kadar geniş bir bakış açısı ile olayları değerlendirmek durumunda kalınabilmektedir. Dolayısıyla, sadece sorunun kendi karmaşıklıkları ile mücadele kadar, sorunun çözümü için gereken araçların kendileri içinde ve hatta birbirleri ile olan ilişkileri anlamında sorunlar da yaşanabilmektedir. Bu durum ise sorunun daha anlaşılabilir hale gelmesine ve çözümü konusunda direnç göstermesine sebep olmaktadır (Bilgili, 2021, s. 340).

Karmaşık sorunların önemli özelliklerinden biri, genellikle problemlerin doğasında bulunan mantıklı bir açıklama bulma ve çözüm yolu geliştirebilme konusunda yaşanan belirsizlik durumudur (Skaburskis, 2008, s. 277). Sosyal bilimler bu tip sorunların çözümü noktasında yetersiz kalmıştır (Rittel ve

Webber, 1973, s. 168). Karmaşık sorunların belirsiz olarak nitelendirilmesinde iki önemli durum etkilidir; birincisi rasyonelliğin paradoksu, ikincisi ise çözüm yöntemlerindeki belirsizlik (Rittel, 1972, s. 391). Rittel'e göre karmaşık sorunların; bilindik sorunların kökleşme derecesindeki sorun çözme kalıplarının ötesinde bir durumu vardır. Bu durum bilindik rasyonel sorun çözme çabalarının sınırlarını aşacak, toplumun birçok sinir ucu meselelerini dahi etkiler konuma gelebilecektir. Dolayısıyla rasyonelitenin olay algılaması bir çelişki olgusu tarafından sarılacaktır. Burada karmaşık sorunların ikinci niteliği olan çözüm yöntemlerindeki belirsizlik ortaya çıkacaktır. Sorun bir başka hal alarak yöntem tartışmasına veya karmaşasına doğru evrilebilecektir. Karmaşık sorunların dinamik doğası ve bağlamsal değişime duyarlılıkları onların değişimlerini hızlandıracaktır (Jordan, Kleinsasser ve Roe, 2014, s. 421). Head bu bağlamda karmaşık sorunlara kesin bir yanıt verilememesinin nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır (2022, s. 33):

- Sorunlar yetersiz tanımlanmış ve bilindik kapsamlar dâhilinde değildir
- Sorunların kendileri sürekli değişiyor olabilir
- Geliştirilen çözümler sorunların özüne yönelik olmaktan çok sorunları belirtilerine yönelik olmasıdır
- İnsanların üzerinde uzlaşabileceği nitelikte ve nicelikteki çözümlerin varlığında yaşanan eksiklik
- Etkili bir çözüm için gereken bilginin parçalı, zayıf veya tartışmalı olması
- Bazı tutumlar için davranış değişimine ihtiyaç vardır bunu sağlayabilmek için ise toplumun ve diğer aktörlerin ikna edilmesi ve yeni davranış kalıplarını benimsemeleri gerekmektedir (Head, 2008, s. 106).

KAMU DEĞERİNİN ÖNEMİ

Kamu, TDK sözlüğüne göre halkın tümü, milletin geneli ve görev anlamlarına haizdir. Merriam Webster sözlüğünde ise yönetime ilişkin ve toplumsal olana özgü gibi anlamlarda kullanılmaktadır. TDK sözlüğüne göre değer ise bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçüt, bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik vb. tüm maddi ve manevi öğelerdir. Değer, iyi olanın ölçüsü olarak, varlıkta ve bilgide nitelik, vasıf ve özellik arama anlayışıdır (Bircan, 2015, s. 12). Değer; bir şeyi amaçlayan veya bir şeye itimat eden ve bu itimatla da bir şeyleri hesaba katarak eylemlerde bulunmamızı sağlayan bakış açısıdır (Heidegger, 2012, s. 77). Kamu değeri ise, yöneticisinden halkına kadar toplumun tamamına ait, kamu yararı ve toplumsal düzene ilişkin sahip olunan ilke ve özelliklerdir. Literatürde *Public Value* olarak kullanılan kavram, kamu değerinin doğrudan ekonomi ve yatırımlarla olan ilişkisini anlatmak için kullanılan bir kamu iktisat kavramıyken, *Public Values* olarak kullanılan kavram ise ülkedeki herkesi ilgilendiren toplumsal

ahlak, kamu yararı, kamu düzeni, refah ve etik gibi konuları içerisine almaktadır. Bu çalışmada kamu yararının “*public values*” kullanımı üzerinden analizler yapılacaktır.

Kamu değeri, toplumu oluşturan aktörler ve kurumları bir arada tutan değerlerin tümüdür. Kaynaklandığı köklerden biri olan toplumsal değerlerin yaptığı gibi, gündelik yaşama etkisi bulunmaktadır. Toplumdaki aktörlerin davranış ve söylemlerinden etkilendiği kadar, onları da etkileyecek güçtedir. Kamu değerinin oluşması, belli bir olgunun deneyimlenmesi ve toplum tarafından kabul edilmesi ile mümkün olacaktır. Herhangi bir sıradan durumun karşımıza değer olarak çıkması bu nedenle mümkün görünmemektedir. Kamu değeri niteliğindeki olgular bir toplum sistemini ayak tutan sütunlar gibi görülebilirler. Bir sütunda ortaya çıkan sorun genel yapıyı etkileyecektir. Dolayısıyla kamu değeri olarak toplumda yer edinmiş olan değerlerin yıpranması veya yok olması, kendi başına bir sorun olduğu kadar, toplumun sahip olduğu diğer değerleri de etkileyecek güçteki bir karmaşık sorun olma özelliğine de sahiptir. Ayrıca kamu değeri, eğitim gibi bir kamu politikası sonucu üretilen bir olgu olarak umuma etki eder. Bireyler arasındaki ilişkileri, yaşam kalitesini ve kamu düzenini de bu nedenle ilgilendirir.

Unutulmamalıdır ki, “eski” olan her şey bir kamu değeri değildir. Eski ve gelenekselleşmiş değerler, bozulmuş ya da zamana ayak uyduramayan olgular da olabilirler. O nedenle, körü körüne bu olgulara bel bağlamamakta gerekir. Önemli olan husus, geçmişte bu olguları birer değer haline getiren, onların doğmasına sebep olan diğerlerin tahribatını da engellemektir. Örneğin; gerek bireysel gerek organize olarak hareket eden ve insanların birlik, beraberlik, merhamet ve yardımlaşma gibi duygularını kullanarak haksız kazanç elde eden dilenciler vardır. Olayın karmaşık bir sorun halini alması ve dilencilere olan yardım isteğinin altında yatan değerlere zarar vermeyecek derecedeki önlemleri almaya yetkili olan kişiler toplumdaki yöneticilerdir. Bu kişilere yönelik cezalar, basit bir suç fiili işlenmiş gibi geçiştirilirse, bireylerin ve toplumun, ifade edilen değerlere verdiği önem zarar görebilecektir. Dahası hukuka ve yöneticilere olan güven de olumsuz olarak etkilenebilecek; toplumu bir arada tutan kamu düzeni, kamu yararı ve toplumsal huzur gibi diğer değerler dolaylı olarak etkilenecek, küçük gibi görünen bir olgu karmaşık bir sorun haline gelebilecektir.

Spinoza’nın da ifadesinden hareketle; toplumsal içgüdüler ve değerler bireysel olanlardan daha sonra gelişmiştir ve zayıftır (Durant, 2003, s. 201). Bu nedenle korunmalı ve desteklenmelidir. Diğer taraftan, post yapısalcılara göre ise insanların kamu değeri olarak kabul ettiği değerleri de içerisine alan kavramlar kuramsaldır. İnsanlar tarafından uydurulan iyi-kötü, doğru-yanlış ve ahlaki-ahlaki olmayan gibi sınıflandırılan kalıplardır. Dolayısıyla insan ile insan, insan ile toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen değerler onlara göre, yeniden yoruma açıktır. Tolstoy’un *Üç Ölüm* adlı eserinde belirttiği gibi; kavramsal olarak suç kabul edilen eylemler cezalandırılırken, suç kavramının kapsamadığı eylemsel suçlar ise suç

değildir (Tolstoy, 2022, s. 75). Jose Saramago'nun ünlü eseri *Körlük*'de ifade ettiği gibi; toplumun göz yumduğu ve yaptığı yanlış davranışlar bir süre sonra hayatın rutini hale gelebileceği için insanlar artık yanlışların ortasında kalarak yozlaşacaklardır (Saramago, 1995).

Toplumun bir arada tutan ve bireyin huzur ve güven içerisinde yaşamasını sağlayan kamu değeri öğelerine verilecek sürekli ve sistematik hasarlar, insanlar tarafından önceleri hoş karşılanmayan durumların artık kanıksanabilir-normal durumlar olarak algılanmasına sebep olabilmektedir. Hatta *Bystander effect* olarak ifade edilen “seyirci etkisi” ortaya çıkabilecektir (Donnerstein, Slaby ve Eron, 1994). Bu etki, daha önce hoş karşılanmayan nitelikteki olayların insanlar tarafından sanki bir film sahnesi izleniyormuş gibi soyut ve anlamsız şekilde algılanması anlamına gelmektedir. Bu durumun iki farklı alandan gelen eylemlerin sonucu olabilir: Birincisi, toplum ve/veya bireyler tarafından sürekli ve sistematik olarak gerçekleşen eylemlerin bir sonucu olarak uyuma davranışı, sürü psikolojisi ve nihayetinde kırık pencere teorisindeki (*Broken Windows Theory*)² tecrübelerin bir sonucudur. İkincisi ise toplumdaki hâkim güçlerin, toplumu kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmek istemeleri amacıyla, zamanla ve sistemli olarak topluma ve bireylere benimsetmeye ya da en azından normal göstermeye çalıştıkları eylem ve sözlerdir. Bu güçlerin amacı; insanlara sahip oldukları değerlerden dolayı hoş karşılamadığı olgu ve durumları gündelik hayatta karşılaşılabılır ve sıradan bir şeymiş gibi gösterme çabasıdır. Sıradanlaşan durumlar toplumsal bir yozlaşmayı dahi beraberinde getirebilir. Bu yozlaşma aslında değerleri bozan etkiler zincirinin son aşamasıdır (Twain, 2020, s. 61). Dahası bu durum, değerleri hiçe sayan her şeyin farklı olduğu, farklı olanın ise hoş görülmesi gerektiği anlamına gelen hoşgörü paradoksuna dönüşebilir (Thomassen, 2006, s. 439). Sonuç olarak, değerleri tahrip eden eylem ve söylemler, hoşgörü paradoksunun içerisine saklanarak, değerleri sönükleştiren bir güce erişebilir.

Politik söylemler, reklamlar, filmler ve radyo programlarının içeriğinden kitlelere ulaşarak, ünlülerin ve toplumca sevilen kişilerin yaşamlarından örnek vermek ve günümüzde sosyal medya araçları gibi birçok yöntem kullanılarak gerçekleştirilebilir. Bu araçların en bilindik açıklamasını Overton Penceresi yapar³. Bu sayede daha önce toplum tarafından kamu değeri olarak görülen değerlerin yavaşça aşındırma faaliyeti gerçekleştirilebilir. Kaybolan ya da yıpranan değerlerin yerini, daha önce toplum tarafından hoş karşılanmayan ya da kamu düzenini tehdit eden söylem ve davranışlara bırakabilir. İnsanlar, eylemlerini ve söylemlerini bilerek ve düşünerek ya da eylem ve söylemlerinin sonuçlarını düşünmeden kendileri için anlık olarak kâr sağlama düşüncesiyle, kamu değerine aykırı bir istemde bulunabilir. Bu durumun toplumda

² Amerikalı psikolog Philip Zimbardo 1969 yılında yapmış olduğu bir dizi deney sonucunda, otorite ve yaptırım boşluğundan kaynaklı sorunların varlığına dikkat çeker ve Kırık Pencere Teorisini (*Broken Windows Theory*) geliştirmiştir.

³ Overton Penceresi, güç sahipleri ya da yöneticiler tarafından; önceleri toplum tarafından hoş karşılanmayan ya da uzak durulan fikir ve eylemlerin, farklı araçlar kullanılarak bir süre sonra toplumca normal olarak algılanmasını sağlayan bir süreci anlatan teoridir (Talbot, 2020).

yaygınlaşması kamu değeri niteliğindeki olguların aşınmasına sebep olacaktır. Nihayetinde toplum, kendi kurmuş olduğu yoz sistemden şikâyet eder hale dahi gelebilecektir. Bir diğer kamu değeri aşındırıcı unsur, Baudrillard'ın hipergerçeklik tespitidir. Baudrillard, özellikle kitle iletişim araçları vasıtasıyla toplum tarafından hoş karşılanmayan olayların, simülasyon gibi algılanarak gerçeklikten uzaklaştığını ya da uzaklaştırıldığını ve normalleştiğini ileri sürmektedir. Toplumun değerleri ile kurgusal eğilimler arasındaki sınırlar aşındırılarak bir hipergerçeklik durumu ortaya çıkabilir. Sanal bir değer aşınımı olarak görülen olaylar, daha sonra toplumsal hayat içerisinde yer alarak değerleri tehdit eder bir hal alabilecektir.

Kamu Değerinin Öğeleri

Kamu değeri, bireylerin ve toplumların hayatından yer edinmiş birçok öğeyi içerisinde barındırmaktadır. Bu öğeler üzerine kamu düzeni, toplumsal refah ve kamu yararı gibi olgular inşa edilmektedir. Dolayısıyla kamu değerinin öğeleri; çoktandır toplumda var olan, yöneticilerin, toplumun ve bireyin davranışlarını etkileyen ve aynı zamanda toplum ve birey davranışlarından etkilenebilecek özellikteki; kaynağını yasalardan, kültürden, inançlardan ve evrensel olgulardan alan bir bütünü ifade etmektedir.

Etik ve Ahlak: Etik TDK sözlüğüne göre; ahlakla ilgili olan ve insanların yapması ya da yapmaması gereken davranışlar olarak ifade edilmektedir. scu.edu sözlükte etik (ethics); insanların bir konu ya da olguyu, onun yanlışlığı veya doğruluğunu hisler, dinsel inançlar, toplumsal kabullenmeler ve hukuk kuralları çerçevesinde değerlendirmesidir. Felsefe, insanı ahlaki bir varlık olarak tanımlarken, etiği ise ahlakın kurumsal biçimi olarak nitelendirmektedir (Filiz, 2017, s. 123). Kamu değerinin etik ögesi sayesinde, değerler olgusu inşasında adı geçen değerlerden de faydalanarak, insanların zihinsel çatıları ve düzen şemaları meydana gelmektedir. Bu sayede toplumlar hangi eylem ve söylemlerin etik olduğuna karar verebileceklerdir. Etik aynı zamanda devlet otoriteleri tarafından da korunması ve uygulanması gereken bir olgu ve değerdir. Dahası etik; kamu itibarına, kamu kurumlarına ve kamu politikalarına olan güveninin sağlanması için gerekli bir değerdir (Uzun ve Önder, 2021, s. 38).

Kant'a göre, bir davranışın etik olabilmesi için davranışın sonuçlarının dolaylı ya da doğrudan etkilerinin önemi yoktur. Önemli olan, yapılan eylemin “iyi” olana hizmet etmesidir. Kantın etik anlayışı deontolojik etik anlayış ile uyumaktadır. Deontolojik etik anlayışa göre bir eylemin değerini, o eylemin arkasında yatan iyi niyet belirlerken; Kant, bu eylemlerin arkasındaki ahlaki değerlere dikkat çekmektedir (Önen ve Yıldırım, 2014, s. 111). Örneğin; dünya nüfusunun iki katına çıkmasının, insanlık için felaket anlamına geldiğini varsayalım. Dünya nüfusunun yarıya indirilmesi ile sonuçlanan bir eylem, Kantçı etik anlayışına göre yanlış bir durumdur ve etik değildir. Dolayısıyla Kant'ın etik anlayışına göre insanın yaşamına son vermek istediği eylemler etik değildir (Yılmaz, 2019, s. 137). Başta yaşam hakkına saygı,

toplumsal dayanışma ve güven duyguları gibi değerlere zarar verdiği için etik değildir. Kant'ın etik anlayışına göre yorumladığımızda; belli bir örnek olayın sonuçları ne kadar olumlu da olsa, kamu değeri niteliğindeki olguların süreç içerisinde zarar görmesi daha derin sorunlara sebep olabilecektir. Sadece kişinin kendi tercihinin vuku bulmasının bir hak olarak değerlendirilmesinden hareketle düşünüldüğünde, Kant'çı etik anlayışın ötenaziye reddettiğini ifade edebiliriz. Diğer taraftan Box ve Denhardt ise, günümüz toplumlarında sert ve köktenci değişimlerin başarısız olacağını; bunun yerine yavaş ve sistemli değişimlerin daha etkili olup, başta halka ve ona en yakın yönetim birimlerinin etkisiyle başlatılan değişim dalgasının toplumdaki sorunların çözümünde işlevsel olacağını vurgularken, halkın katılımına ve süreci benimsemesine de vurgu yapmışlardır (Zengin, 2008, s. 11).

Ahlak bir kişinin, grubun, toplumsal sınıfın veya milletin yaşam tarzı ve eylemlerini yönlendirebilen inanç, değer, norm ve yasakların tümüdür (Özlem, 2010, s. 5). Bu nedenle, öğretilen ve öğrenilen ahlak olgusunun bugün tartışılan karmaşık bir kavram olduğu söylenmektedir (Durant, 2003, s. 379). Ahlak; iş ahlakı, İslam ahlakı ve yetişkin ahlakı gibi konularda inceleme yapılabilecek bir alandır. Etik ise ahlaki bir eylemin iyi ya da kötü olarak nitelendirilmesinin altında yatan temelleri araştırma konusu yapmaktadır. Etik tanımlama veya açıklama yapmaz, o, değerlendirme yapar (Usta, 2011, s. 41). Etik daha genel bir anlatının ürünüdür ve ahlak onun araştırma konularından biridir. Ancak her ikisi de toplumun/toplumların sahip olduğu inanç, gelenek ve yasaları kapsamına almaktadır.

Hak ve Adalet: Hak ve adalet kavramları her kültürde önem atfedilen kavramlardır. Hükümetler için hak ve adaletin, yasalar ve uygulamalar ile tesisi bir meşruluk kaynağı olarak gösterilmektedir. Dinler ve inançlar, hak ve adalet kavramlarına ilahi veya yüce değerler olarak anlam yüklemektedir. İslam, hak ve adalet kavramlarına oldukça önem verirken; “*miskale zerretin*”⁴ yani en küçük zerreye kadar, hak ve adalete uyulacağına dikkat çeker (Firdin, 2020, s. 90). Eski Ahit ve Yeni Ahitte de Tanrı'nın peygamberlerine hak ve adaleti tesis etmelerini emrettiği yazmaktadır (Harman, 2013, s. 22-23).

Hak iki farklı anlamda kullanılmaktadır. İlki, doğruluk ve yetki anlamındadır. Doğruluk ve ölçülülük üstün bir değeri ifade etmektedir. “Hükümdar haktan ayrılmamalıdır” cümlesindeki gibi üstün bir değere olan bağlılık ve yetki söz konusudur. İkincisi, yapabilirlik ve talep edebilirlik ile alakalıdır. Burada da üst bir değerden kaynaklı durum olsa da “-e bilmek” olarak kişinin öncelikle kendisine etkisi olan bir hususun varlığından bahsedebiliriz. Örnek olarak miras hakkı gösterilebilir. Miras hakkı yasal, kültürel ve dini bir haktır. İnsanlar mirastan hak talep edebilirler. Bu çalışmadaki önemli bir mesele olan yaşam hakkı ise yasalar, kültürler ve inançlar bağlamında kısıtlanabilir veya kişiden alınabilir. Buradaki hak nitelemesi ile

⁴ Bu kalıp 18 farklı Surede toplamda 28 kez kullanılmıştır.

bir kişiden bir başka kişinin ve grubun, değer ya da metnin istediği eylemlerin değerlendirmesi yapılmıştır. Doğaldır ki, ortaya çıkan durumun kamu değeri olarak etkileri ve yansımaları da olacaktır. Olaya ötenazi açısından bakıldığında ise karşımıza kişinin tek başına karar vermekte özgür olduğu bir özerklik alanı (*discretionary rights*) ile görev ve hakkın örtüştüğü, kişiye seçme şansı tanımayan hak kavramı (*mandatory rights*) çıkmaktadır (Feinberg, 1978, s. 105). Buna göre ötenazi, seçimlik bir hak ya da yasal bir süreç sonucu uygulanması gereken işlem olarak değerlendirilebilir.

Adalet ise bir bakıma hakkın ölçülü kullanımı ile alakalıdır. İslam felsefesine göre adalet ahlaki bir değer olarak dünyevi tüm faaliyetlere tatbik olunmalıdır (Görkaş, 2012, s. 95). Adalet, düşünülür⁵ bir durum olarak, hakkaniyet, erdem ve zekânın bütünleşmesi ile alakalıdır (Plotinus, 2011, s. 93). Üstün bir değer olarak görülen olguların, birey ve toplum özelinde uygulanması olarak ifade edilebilir. Örneğin, işverenin çalışanlarına karşı eylem ve söylemlerinin yasalara ve kamu değeri niteliğindeki değer ve olgulara göre olmasıdır. Bu işveren değerlere ve kurallara uyduğu sürece adaletlidir. Dolayısıyla, adalet var olan bir durumun yansımaları olabileceği gibi; yasaların, değerlerin ve inançların yorumlanması ve değişmesi neticesinde, olması gereken bir ideal adalet anlayışına da işaret etmektedir. Adalet bu yönüyle, sahip olunan değerleri dikkate alarak en iyiyi bulmak anlamına gelen, dinamik bir kavramdır.

Kamu Düzeni ve Kamu Yararı: Kamu düzeni, toplumun çoğunluğu tarafından içselleştirilen ve toplumsal hayatın devamı için elzem olan ilkeler, değerler ve kurallar bütünüdür (Beriş, 2015). Kamu düzeni toplumun tamamını ilgilendirmektedir. Yazılı kurallar olarak toplumsal yaşamda varlığını gösterebileceği gibi, yazısız kurallar olarak toplum tarafından benimsenen ve hissedilebilen olgulardır. Dolayısıyla kamu düzeni bir ülke vatandaşının huzur ve güvenliğini sağlamaya yönelik bir değerdir. Öyle ki, kamu düzenine yönelik tehditlerin artması durumunda olağanüstü tedbirler dahi alınabilmektedir (Bayra, 2020, s. 49). Kamu yararı ise toplumun faydasına olan faaliyet, politika ve söylemlerin topluma olan olumlu yansımalarıdır. Anayasaya dayanan toplumsal ve siyasal değerlerle ilgili olarak, toplumdaki aktörleri de içerisine alan kapsamlı bir olgudur (Tombaloğlu, 2014). Kamu yararı kimi zaman bireyci yarar anlayışı ile çeliştiği ifade edilse de⁶, nihayetinde toplumun yararına olabilecek, uygulandığında içerisinde yaşanan zamanın ötesine etki edecek bir özelliğe sahiptir.

KARMAŞIK BİR SORUN OLARAK ÖTENAZİ

Kamu yönetimi araştırmaları ve uygulamaları, yalnızca kavramsal güçlükleri değil, aynı zamanda “karmaşık sorunlar” ile uğraşmanın pratik zorluklarını da ele almaya başlamıştır (Head ve Alford, 2015, s. 722). Kamu yönetiminin, karmaşık sorunların tespitine ve çözümüne yönelik dezavantajlarının başında

⁵ Örneğin, insan ve insanlık gibi iki farklı durumu ifade eder. İnsanlık, değerler ile alakalıdır.

⁶ Kamu yararı ile toplum yararı kavramlarının ayrı birer anlamı olduğu da ifade edilmektedir (Şahin, 2009).

zaman sorunu gelmektedir (Peters, 2017, s. 388). Çözümüne kavuşamayan bir sorun kendi alanı içerisinde derinleşebilirken, karmaşık sorunlar ise etki alanı içerisindeki sebep oldukları sorunları da derinleştirmektedir. Zaten domino taşı etkisine sahip olan karmaşık sorunlar E. Lorenz'in formüle ettiği kelebek etkisinin özelliklerini gösterebilmektedir. Diğer taraftan, insanlar, sosyal problemleri devasa boyuttaki ciddi problemler olarak tanımladıkları için yenilikçi eylemler durmakta ve bu durum sosyal sorunların devam etmesine sebep olmaktadır (Jordan, Kleinsasser ve Roe, 2014, s. 424).

İnsan yaşamını kolaylaştıran, gelişimine katkıda bulunan bir dizi yenilik ve değişim beraberinde farklı ve karmaşık sorunları da getirmiştir. En bilindik örnek olarak sanayileşme ve kentleşmeyi verebiliriz. Bu iki olgu insanlığa avantajlar ve kolaylıklar sunmuştur. Diğer taraftan ise daha önce insanlar tarafından karşılaşılmayan problemler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Ortaya çıkan problemlerden bazıları birbirlerine eklenerek, bağımsız bir çözüm alanı içerisinde mücadele edebilme olanağını karar vericilerin elinden almıştır. Karmaşık bir sorun olarak beliren sorunların çözümüne yönelik geliştirilecek politikalar farklı sorunların tetiklenmesine veya güçlenmesine sebep olabilmektedir.

Dünyada keşfedilmeyi bekleyen birçok konu beraberinde keşfedilmeyi bekleyen sorunlar da vardır. Bu sorunların varlığını anlayabilmenin yolu onun diğer sorunlar, aktörler ve olgular ile arasındaki ilişkilerin tespiti ile mümkündür. Dolayısıyla sadece sorunların varlığını algılayabilmek ile alakalı bir durumun varlığından söz edilebilir. Sorunların çözümü ise karmaşık sorunların tanımında olduğu gibi oldukça güçtür. Ekonomik bir sorunun etkileri toplumsal düzene, asayişe ve ahlaka kadar uzanabilir. Dolayısıyla ekonomi konusunda alınacak kararlar, toplumsal adaletin korunması konusunda birtakım sorunlara yol açabilmekte ya da mevcut sorunları derinleştirebilmektedir. Yoksulluğun önlenmesine yönelik popülist ekonomi politikaları, vergi afları, cezaevi afları, iklim değişikliği ve kentleşme politikaları buna örnek olarak gösterilebilir. Ötenazi konusu özelinde de benzer hassasiyetlerin ya da popülist yaklaşımların yer aldığı kamu politikaları uygulamaları, toplumu birçok konuda dilemma yaşamaya maruz bırakabilecektir.

Ötenazi; kişinin tıbbi olarak tedavisinin imkânsız olması sonucu olarak, yasaların kendine ve bir kurula veya yakınlarına verdiği hakla yaşamına son verilmesidir. Ötenazi kişinin iradesine bağlı gerçekleşebileceği gibi bir kurulun ya da kişinin yakınlarının talebi doğrultusunda da gerçekleşebilir. Birinci durum aktif ötenazi olarak ifade edilirken, ikinci durum pasif ötenazidir (Kutlu, Çavuşoğlu ve Uygun, 2018, s. 244). Yine birinci durumda idaresini ortaya koyabilen ve bilinci yerinde olan bir kişiden bahsederken; ikinci durumda iradesini ortaya koyamayacak derecede bilincini kaybetmiş bir kişiden bahsedilmektedir. Ek olarak; aktif ötenazi hekim tarafından bir eylemde bulunularak gerçekleşirken, pasif ötenazi ise bir eylemsizlik durumu olarak da yerine getirilebilmektedir. Tıbben iyileşmesi imkânsız olan kişilere yapılan, onları hayatta tutan müdahalelerin sonlandırılması demektir (Garrard ve Wilkinson, 2005, s. 65). Pasif

ötenazi “*letting die*” (ölüme terk etmek), aktif ötenazi ise “*killing*” (öldürmek) şeklinde tanımlanmaktadır (Griffiths, 1998, s. 158). Aktif ötenazi kişinin sürdürülmesi zor bir yaşamı reddetmesine dayanan bir hakkın olduğu varsayımından hareket etmektedir (Brock, 1992, s. 20). Literatürde bu ayrıma, istemli ötenazi ve istemsiz ötenazi olarak da rastlanılmaktadır (Ömeroğlu, 2009, s. 86).

Ötenazinin hastalar tarafından talep edilmesinin başlıca sebepleri şunlardır (Chao, Chan ve Chan, 2002, s. 131):

- Hastaların dayanılması güç acılar çekmesi
- Hastaların kendilerine bakan kişileri düşünerek ölümlerinin, onları bakıcılıktan kurtaracağını düşünmeleri
- Hastalar, ölüm hakkına sahip olduklarını düşünmektedir
- Hastaların, fiziki ve psikolojik olarak “acınası” bir duruma düşmeden ölmek istemeleri

Ötenaziye karmaşık bir sorun haline getiren hususlardan biri de aslında onun sadece, tıbbi olarak yani bedensel olarak insanın yaşamının güç ya da imkânsız hale gelmesi ile ortaya çıkabilecek bir uygulama olarak görülmesidir. Fakat insanın yaşamla olan bağlarının hiçbir psikiyatrik tedaviye cevap vermeyecek şekilde koptuğu ve ruh sağlığını kaybettiği durumlarda ortaya çıkabilmektedir. Kişi kendini biyolojik olarak bitik de hissedebilir. Tedavi edilemeyecek şekilde günlük yaşam ile bağlar kopmuşta olabilir. Yaşanan olay, insanın bedensel gerekçelerle ötenaziye talep edebilecek ya da yetkili kişilerce uygun görülerek uygulamaya konmasındaki dayanılmaz bedensel acının sonucu gibi, dayanılmaz psikolojik bir acının sonucunda da uygulanmasının talep edilmesine kadar varabilir.

Ötenazinin psikolojik gerekçelerle incelenmesi boyutunda, doğuştan zihinsel problemlili insanların durumlarının da ne olacağı sorusu akla gelmektedir. Veyahut, yaşamış olduğu bedensel ya da zihinsel travma sonucunda akli dengesini yitiren insanlara ötenazi uygulamanın etik, ahlak ve yasal olarak ne kadar mümkün olabileceği ayrı bir tartışma konusudur. Ötenazinin uygulanma gerekçeleri bu yönüyle karmaşık sınırları ve gerekçeleri bulunan bir konudur. Dolayısıyla ötenazi üzerinde hassasiyetle durulması ve birçok yönden ele alınması gereken karmaşık ve tartışmalı bir konudur (Şen, 2015, s. 18). Burada insanın içinde bulunduğu psikolojik durumun değişkenliği de göz önüne alınmalıdır. Dahası hangi derecede psikolojik acının ötenaziye konu olabileceği de akıllarda soru işareti bırakacaktır. Nitekim ötenazinin psikolojik gerekçeler ile uygulanabilirliği üzerine tartışmalar, ötenazinin bedensel sorunlar üzerine uygulanması hususundaki tartışmalardan çok daha karmaşık ve muallak kalabilmektedir. Bu açıdan ötenazi gerekçelerinin yalnızca bedensel sebeplerden kaynaklı olarak ele alınması daha doğru olacaktır. Çünkü insan; diğer şeylerde olduğu gibi ötenaziye ortaya çıkarabilecek de bir sebep bulduğunda talep etmeyebilir, dahası sadece bir anlık bir bunalımda talep etme yolunu da seçebilir.

Ötenazi insanın kendi yaşamına; tabi olduğu anayasadan, yasalardan veya toplumsal kabullerden doğan bir hakkı kullanarak son verilmesini istemesidir. Dolayısıyla ötenazi intihardan farklıdır. İntihar, kişinin herhangi bir hukuk kuralına, inanca veya bir hakka bağlı olmaksızın kendi yaşamına son vermesidir. Freud'a göre intihar; sadistik üstbenlik tarafından benliğin kurban edilişi olarak nitelendirilmektedir (Özsoy ve Eşel, 2003, s. 182). Nitekim intihar, kişinin kendince özgü maddi veya manevi dünyasındaki kırılmaların neden olduğu psikolojik sorunların yansıması olan ve kişinin kendi canına kıymak istemesi ile sonuçlanan birçok kültür ve inanca göre yanlış ve günah olan bir eylemdir. Ötenazi benzer gerekçelerle ya da bir kurulun uygun bulması halinde, yine kişinin dışında bir karar mekanizması tarafından eyleme dönüştürülebilecek kişiyi yaşama son verme durumudur. Bir kurul ve yasa kararı gerektirmektedir. İntihar gibi olmasa da ötenazi de birçok ülke, kültür ve inanç tarafından uygun görülmemektedir. Bir diğer kıyaslama yapılabilecek konu ise ötenazi ile idam arasındadır. Günümüzde bazı ülke ve eyaletlerde idam cezası uygulanmaktadır. Adından da anlaşılacağı gibi idam bir cezadır. Ötenazi ise kimi zaman kişinin kendi isteği, kimi zaman ise yasalarda bir durumun oluşması sonrası uygulanan süreçtir.

Cevizci'ye göre (2005, s. 1671-1672) ötenazi uygulamalı etik içerisinde incelenerek: ‘‘Etiğin antik Yunana özgü bir anlayışın yeniden canlandırılması suretiyle, pratik sorunlara uygulanmasının sonucu olan en yeni dalı; normatif ve teorik bir araştırma tarzı olarak etiğin, pratik bir disiplin haline gelmesi durumu’’dur. Burada bahsi geçen konunun, lehinde ve aleyhinde olan insanların veya grupların olmasının yanında, tartışmalı bir konu olması da gerekir (Kutlu, Çavuşoğlu ve Uygun, 2018, s. 243). Ötenazinin mevcut özellikleriyle uygulamalı etiğin bir parçası olması, onun özgül tartışmalı ahlaki ve etik meselelerin ve sorunların analizine ihtiyaç duymasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ötenazi, karmaşık bir sorundur. Karmaşık olan bir soruna yönelik geliştirilen çözüm önerisi ise o soruna yönelik kamu değerlerini korur ya da kuvvetlendirirken; ilişkili karmaşık sorunlara olumsuz olarak yansyarak kamu değerlerine zarar verebilir. Örneğin; bireysel tercihler, toplumsal fayda ve kamu yararı konuları başlı başına kendi aralarında tartışılırken; özgül bir olay üzerinden bu konulardan biri dahilinde kamu değerleri üretilebilir. Fakat bu durum, diğer olgulara olumsuz yansyarak kamu değerlerini yıpratılabilir. Aslında kamu değeri olarak ifade ettiğimiz olguların gücü, sadece onlara yüklediğimiz anlamlar ile sınırlıdır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, o değerin kapsamının ve anlamının, mümkün olduğunca, etkide bulunduğu meselenin içerisinde barındırdığı anlam ve değerler ile uyumlu hareket etmesidir.

Farklı Olguların ve Değerlerin Ötenaziye Bakışı

Ötenazi konusu tek bir açıdan değerlendirilemeyecek ölçüde karmaşık yapıya haizdir. Ötenazi; toplumsal, kültürel, dini, hukuki değerler ve bireysel haklar çerçevesinde incelenmesi gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Adı geçen olgular ve değerler ötenazi hakkında kendi içerisinde bazı yargı ve

uygulama farklılıklarına düştükleri bilinmesiyle birlikte; aynı zamanda tümü dâhilinde değerlendirilmesi gereken ötenazi konusu karmaşık bir sorun haline gelebilmektedir. Karmaşık bir sorun olarak ötenazi konusunda atılacak adımlar, farklı ancak birbiri ile ilişkili olan değerleri ve olguları etkileyebilecek, domino taşı etkisi yaratabilecek başlı başına bir konu haline gelebilecektir. Kamu değeri niteliğindeki bu olgu ve değerlerin göz ardı edilerek, sadece ötenazi özeline uygulanması, şeker hastası olan bir kişiye soğuk algınlığı için kullanılması gereken, fakat şeker hastalarının için kullanılması sakıncalı bir ilacın verilmesi gibi zararlı olacaktır. Çünkü toplumsal hayatı düzenleyen yapı birbiri ile bağlantılıdır. Bir konunun bu değerler dışında, istisna, olarak bırakılabilmesi için ‘‘istisna’’ olan konunun toplumda bir değere karşılık gelmesi veya bir değer oluşturması gerekir. Örneğin; insanların devlete veya birbirine olan borçlarını zamanında ödemesi, başta toplumsal güven ve dayanışma gibi değerlerin sağlanması açısından önemlidir. Fakat deprem ya da diğer felaketlerde ise borçlu olan kişiden borcu tahsil etmek değer olarak atfettiğimiz olgulara zarar verebilecektir. Burada değer yaratan bir istisna ortaya çıkararak; borcun ertelenmesi ya da silinmesi değer olarak görülecek ve birçok kamu değeri niteliğindeki olguyu olumlu etkileyecektir.

Yaşamın son bulmasının hukuki boyutu

Ötenazinin aktif uygulamasının yasal olarak uygulandığı ülkeler; Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Kanada, Kolombiya, Avustralya, Yeni Zelanda ve İspanya’dır. Almanya, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) bazı eyaletlerinde ise ötenazi pasif şekli ile uygulanmaktadır. Bazı düşünürlere göre bu ülkelerde, ötenazinin kendisinden çok yaygın etkisi yasallaştırılmıştır (Rietjens, 2009, s. 274). ABD’nin Oregon, Montana ve Vermont eyaletlerinde ise ötenazinin aktif şekli yasaldır. Türk Ceza Kanunu’nda (TCK) ötenazi bir hak olarak düzenlenmez ve ötenazi olarak girişilecek eylemler ise insan öldürmek suçu kapsamında değerlendirilir. TCK’ya göre⁷; intihara sürüklemek, kasten öldürmek ve derecelerine göre tahrikle öldürmek suçtur. Meşru müdafaa ve kanunda ifade edilen haller haricinde öldürme fiilini işleyen kişi cezalandırılır. Türkiye’de ötenazi yasal değildir. Türkiye’de Ötenazi yapan kişi, 5237 sayılı TCK 81. ve 83. maddelerine göre cinayete yargılanmaktadır. Yine Hasta Hakları Yönetmeliği’nin 13. maddesine göre ötenazi yasaktır. ‘‘Tıbbi gereklerden bahisle veya her ne suretle olursa olsun, hayat hakkından vazgeçilemez. Kendisinin veya bir başkasının talebi olsa dâhil, kimsenin hayatına son verilemez’’. Bu ifadeden hareketle; Türkiye’de ötenazinin bir hak olarak uygulanması ve bunun bir insan hakkı olarak değerlendirilmesi, yasalar göz önüne alındığında olanak dışıdır.

Ötenaziye veya ötenazi uygulamalarından birini kabul eden ülkelerin doktrininde, ötenazinin gerçekleşebilmesi için birtakım şartların bulunması gerekmektedir. Bu şartların hepsinin eksiksiz bir şekilde

⁷ Madde 84

gerçekleşmesi halinde ötenazi için gereken şartların oluştuğundan bahsedilebilir. Şartlardan herhangi birinin oluşmaması, ötenaziyi bir hak değil suç boyutuna sokabilir; bu şartlar (Artuk ve Yenidünya, 2011, s. 113):

• Öncelikle hastalık geniş anlamındaki tanımla, her hastalığı kapsayacak şekilde düşünülmesi gerekmektedir.

- Hastalığın tıbben çaresinin olmaması gerekir.
- Hastalık dayanılmaz derecede ıstırap verici olmalıdır.
- Her şeye rağmen yaşamak isteyen hastaya ötenazi uygulanamaz.

Ötenaziye kanuni bir hak olarak uygulayan ülke uygulamaları, yukarıdaki şartları sağlayan bir vakaya ötenaziye uygulayabilir. Bu durum hukukun uygulanması manasında bir değer taşıyacaktır. Ancak diğer kamu değeri niteliğindeki olgularla da uyumluluğunun göz önüne alınması gerekecektir.

Bazı dinlere ve inançlara göre yaşamın son bulması

Bilindiği gibi kamu değeri niteliğindeki değerlerin oluşumunda dinler ve inançlar da etkili olmuştur. İlahi dinler ve mitolojiler insanların davranışlarını ve değerlerini etkilemektedir. İslam anlayışına göre; toplumsal adaleti sağlamak için hak ve sorumlulukların vurgulanması gerekirken, ahlaki bakımdan birbirine karşı sorumlu bireylerin varlığına da ihtiyaç duyulmaktadır (Keskin, 2012, s. 216). Dolayısıyla, insanları ilgilendiren meseleler bu hak ve sorumluluklar ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ötenazi de toplumdaki değerlerle alakalı bir konu olduğundan, aynı şekilde ele alınmalıdır. İslam dinine göre insanların sebepsiz yere cana kıymaları yasaklanmıştır. Kur'an-ı Kerim Kâf Suresi 43. Ayette mealen; “Biz, ancak biz hayat verir ve öldürürüz, dönüş elbet bizedir”, sözü ile hayat verme gibi can almanın da yalnız Allah'ın emri ile olacağı ifade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim Maide Suresi 5. Ayette mealen; “her kim bir kimseyi yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak haricinde bir nedenle öldürürse, tüm insanları öldürmüş gibi olur” hükmü ile insan canının değeri vurgulanmaktadır. Bakara Suresi 155. ve 177. Ayetlerde mealen; insanı sıkıntıya sokacak olan durumlara insanın sabretmesi⁸ gerektiği, bunun bir sınav olduğu” bildirilmektedir. İnsanların başına gelen musibetlerin diğer insanlar için ibret⁹, kendileri için ise sınav olduğu vurgulanmaktadır. 2017 yılında, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun göre ötenazi: “Tıbbi verilere göre yaşama ümidi kalmamış veya şiddetli acılar hisseden bir insanın, hayatına bir başkası eliyle son verdirmesi olan ötenazi, talepte bulunan kişi açısından intihar, bunu uygulayan açısından ise cinayettir” şeklinde karşılık bulmaktadır.

⁸ Sabır kelimesi Kur'an-ı Kerim'de 103 kez geçmektedir.

⁹ İbret bu kullanımı ile Al-i İmran, Nisa, Yusuf, Nahl, Mûminun, Nur, Haşr ve Naziat Surelerinde yer almaktadır.

Diğer taraftan Hz. Musa kıssasında olduğu gibi insanın ölümüne karar vermek, bir kurulla mümkün olabilir mi? Anneyi kurtarmak adına bebeğin yaşamına son verilmesi veya Yapışık ikizlerden birinin yaşaması ise diğerinin yaşamına son verilmesi gibi kurul kararları buna örnek olarak gösterilebilir (Firidin, 2019, s. 63). Aslında birden çok yaşamın sona ermesini engellemek için, yaşamı sona ereceklerden birinin feda edilerek, yaşamı son bulacak diğerinin yaşamasını sağlamak amaçlanmaktadır. Dolayısıyla bu örnek ötenazi gibi salt bir yok oluşa değil, feda ya da fedakârlığa yorumlanabilir. Hristiyanlık inancı göre cana kıymak günahdır. Cinayet işlemek yasaklanmıştır. Matta 19-20; “Adam öldürmeyeceksin...” emri ile insanların yaratıcının verdiği cana kast etmesi yasaklanmıştır. Tevrat’ta On Emir’de, Mısır’dan Çıkış 21/12 ve Tesniye 22/24 bölümlerinde öldürmenin büyük günahlardan biri olduğu, yasaklandığı ve meşruluk olmadığı takdirde kısasa tabi olduğu ifade edilmektedir. Matta 10: 21-22’de mealen; “Tanrının iradesini örnek alarak emredilen davranışları yapmanın dışındaki eylemlerin, beyhude ve yanlış olduğu” anlatılmaktadır.

Japon toplumunun geleneksel inancı, kimilerine göre ise yaşam felsefesi olan *Şintoizm*’e göre kişinin; ailesine, ülkesine, yöneticilerine, davasına ve yöneticilerine verdiği sözü tutamamanın yaptırımı harakiri’dir. Harakiri, ötenazi gibi bedensel sağlığın bozulması ile alakalı olmayıp, kişilik durumuyla alakalı bir olgudur. Bu nedenle harakiri, doğrudan ahlaki bir durumun yansıması değildir (Batuk, 2017). Aksine Harakiri, Şintoizm içerisinde etkili bir değer olgusudur. Aslında kaynağını geleneklerden alan, sorumluluk duygusundan kaynaklı felsefi bir değerdir. Bu değer Schopenhauer’un aklın isteme boyun eğmesi sonucu oluşan, kişinin kendisini öldürmeye kadar varan olayların kaynağıdır (Durant, 2003, s. 325).

KARMAŞIK BİR SORUN OLARAK ÖTENAZİNİN KAMU DEĞERİ BOYUTU

Karmaşık sorunlar kötü tanımlanmış, belirsiz ve güçlü ahlaki, politik ve uzmanlık gerektiren konularla ilişkilidir (Ritchey, 2013, s. 2). Dolayısıyla ötenazi gibi bir problem; bireysel özgürlükler, toplumsal değerler, toplum psikolojisi, etik ve ahlaki değerler ve hukuk ekseninde dikkate alınması gereken karmaşık bir sorun olarak değerlendirilebilir. Karmaşık bir sorun olduğu için, etkileşim içerisinde olduğu olgulara olası etkisi, farklı alanlarda sorunların artmasına ya da ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmektedir. Ötenazi toplumsal değerler ile alakalı bir durumdur (Uysal, Karaaslan, Tanrıverdi, Çelepkolu, Korkmaz, Bulut, Bez, Tıraşçı ve Özkara, 2013, s. 96). Ötenazinin uygulanmasına karar verilmesi ise kamu değerleri ile ilgilidir. Ötenazinin uygulanabilmesi için kamu değeri olan kamu düzeni, kamu yararı, etik, ahlak, hukuk ve inanç gibi değerlere uygun olması gerekmektedir.

Kamu değeri, devletin ve toplumun huzuru ve refahı için hassas bir öneme sahiptir. İnsanlar bu değerlere uygun yaşar ya da en azından bu değerlerin varlığından haberdardırlar. Eğer kamu değerlerinde bir bozulma ve yozlaşma ya da ilişkili değerler arasında bir tutarsızlık meydana gelirse, toplumsal sistemde

olumsuz dalgalanmalar görülebilecektir. Ötenazi gibi bir uygulamanın da kamu değerleri ile örtüşür olması gerekmektedir. Eğer toplumun her kesimi tarafından benimsenmiş olan kamu değeri niteliğindeki olgular ötenaziye reddetmesine rağmen, ötenazi uygulanırsa; değerlerde bir çatlak oluşacak ve bu çatlak ileride kırılmalara neden olacağından sebeple, diğer değerleri doğrudan veya dolaylı olarak olumsuz etkilemeye başlayabilecektir. Değerlere aykırılık bireysel ya da sadece bireyi etkileyen bir eylemin sonucunda da ortaya çıkabilir. Örneğin intihar... İntihar etmeye kalkışan bir kişiye devlet kurumları, “bizi ilgilendirmez kendi sonuçlarına kendi katlanır”, gibi bir mantıksal sistem dâhilinde yaklaşmaz. Çünkü burada korunan başta birey olmak üzere, toplumsal değerler ve devletin varlık sebepleridir. Daha önce eğitimin çıktıkları ile ifade edildiği gibi, değerler bireysel alanı aşan etkilere ve durumlara neden olabilmektedir.

Bireyler arası ilişkiler, toplumsal normlar ve kamusal eylemler, oluşan yeni değerler içerisinde doğru-yanlış ya da iyi-kötü şeklinde bir değerlendirmeye tabi olabilecektir. Dolayısıyla kamu değeri niteliğindeki olguların aksine bir değerlendirme olmasına rağmen, ötenazinin uygulanmasına karar verilirse, bunu yeni bir değerler bakış açısı takip edecektir. Doğaldır ki, toplum ve devlet gibi değerler de yaşayan ve değişime uğrayabilen olgulardır. Özellikle dikkat edilmesi gereken husus; evrensel etik, ahlak, kamu düzeni, kamu yararı, bireysel özgürlükler ve toplumsal faydanın korunmasına yönelik değerlerin ortadan kalkmasının önüne geçmektir.

Aktif ötenazi kamu değeri açısından ele alındığında yanlış bir uygulama olarak görünürken, pasif ötenaziye karşı çıkanların sayısı kıyasla daha azdır (Garrard ve Willkinson, 2005, s. 65). Dahası aktif ötenazi hastalar üzerinde baskıya sebep olabilir. Hastalığı ilerlemiş birisi için; “neden ötenaziye seçmiyorsun?” gibi çevresel bir baskıya maruz kalma olasılığı ile karşılaşılabiliriz. Bununla beraber hasta olan kişi, karamsar bir ruh haline girerek, kendini benzer bir psikolojik duruma da sokabilir. Dahası insanlar ötenaziye, herhangi bir acısından kurtulmanın bir aracı olarak görebilir ve acısız ölüm olarak nitelendirilen ötenazi ile yaşamına son verilmesini seçebilir (Harris, 2001, s. 368). Bu durum ötenaziye bir hak olarak kabul eden ülkelerce de ancak uzmanların onayına bırakılmıştır.

Ötenaziye karmaşık bir sorun haline getiren hususlardan bir diğeri de bireysel özgürlükler ile ilgili olarak da düşünülebilmesidir. Çünkü özgürlükler kişiliğin önemli bir parçasıdır. Bireysel özgürlükler çağdaş toplumların önemli bir ögesidir. Bireysel özgürlüklere karşı yapılan istisnai durumlar haricindeki müdahaleler sakıncalıdır. Bireysel özgürlük olgusu kendi başına bir değer olduğu gibi, kendi ile ilişkili değerlerde üretmektedir. Dolayısıyla bireysel özgürlük olgusuna verilen zarar, onunla ilişkili diğer konuları da etkileyerek sorun karmaşasına sebep olabilecektir. Diğer taraftan herkes tarafından bilinen bir durum olarak, özgürlükler sınırsız değildir. Onun sınırı diğer özgürlükler, yararlar ve değerler ile belirlenebilir. Aslında burada karşılıklı bir sınır çizme durumu olduğunun ifade edilmesi doğru olacaktır. Ötenaziye

karmaşık bir sorun olarak nitelmemizin önemli sebeplerinden biri de zaten budur. Ötenazinin bireysellik-toplumsallık arasındaki dikotomi durumu, tartışmaya başlı başına bir karmaşıklık boyutu kazandırmaktadır. Burada bireyin davranışları ile ve toplumsal eylem ve hafızanın birbirini etkilemeyeceği düşünülerek algılanarak dikotomik bir durumla karşılaşılabılır (Küçükalp, 2017, s. 25). Bu noktada kamu politikası yapıcılara ve toplumu oluşturan aktörlerin üzerine görevler düşmektedir. Çünkü bu aktörler hem konumları hem de üstlendikleri görevlerden dolayı, kamu değeri niteliğindeki olgular ile etkileşim halindedirler. Onların faaliyetleri ve açıklamaları bahsi geçen sınır hususunun vurgulanmasına yardımcı olabilecektir.

Karmaşık bir sorun olarak ötenazinin, bireysel özgürlük olarak kabul edilmesi, kamu değeri olarak nitelendirilen olgular ile uyumuna bağlıdır. Burada toplum içinde kaybolmuş bir birey anlayışından bahsetmek yine değerlere aykırı olacaktır. Öncelik; bu konunun yasal olarak kabul edilir olmasıyla ilgilidir. Beraberinde; toplumsal ahlak, etik, inanç vd. değer yaratıcı unsurlar ile de uyumlu olması gerekmektedir. Bu açıdan genel bir değerlendirme yapıldığında, aktif ötenazinin pasif ötenazi ile kıyaslandığında kamu değerleri olarak nitelendirilen olgularla daha uyumsuz olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim kamu değeri olarak nitelendirdiğimiz olguların dikkate alınmaksızın verilecek kararlar, bu değerler üzerinde baskı oluşturabilir, domino taşı etkisi yaratarak farklı ya da kapsam dışı bir alanda kendini gösterebilecektir. Toplulukçu bir anlayışa bürünerek, bilinen etik değerlerin dışında, toplum tarafından etik hale getirilen değerler tarafından olaylar algılar ve yorumlar üretilebilecektir.

Karmaşık bir sorun olarak ötenazi, yakınsaklık yaklaşımı ile ele alınmalıdır. Yakınsaklık yaklaşımı gereği ötenazi konusu, psikologlardan hukukçulara, sivil toplum kuruluşlarından kanaat önderlerine ve doktorlardan hastalara kadar, birçok kişi ve farklı uzmanlık alanından katılım ile değerlendirilmesi gereken kapsamlı ve geniş çaplı etkilere sahip bir meseledir. Yakınsaklık yaklaşımı gereğince ele alınan ötenazi konusuna yönelik geliştirilen kamu politikaları ise, ıraksaklık yaklaşımınca çok sonuçlu bir evren modeli dahilinde ele alınmalıdır.

SONUÇ

Mükemmellik, özellikle sosyal sistemler için telaffuzu dahi zor olan bir beklentiyi ifade etmektedir. Her toplum ve toplumsal sistem birtakım sorunları barındırmaktadır. Bu sorunların bazıları günlük hayatı az ya da çok olumsuz etkileyebildiği gibi, bir tek politika veya karar ile müdahale edilebilecek nitelikte de olabilir. Diğer taraftan çözüm araçları ve etkileri dahilinde karmaşık nitelikte sorunlar da vardır. Ötenazi bu sorunlardan biridir. Ötenazinin uygulanmasına yönelik atılacak adımların hukuk, inançlar, etik ve ahlak gibi topluma sirayet eden, onun tarafından içselleşerek ve neticesinde kültür görünümüne bürünerek, değer halini alan olguları olumsuz etkilememesi gerekmektedir.

Ötenazi farklı inanç, kültür, etik ve yasa gibi değerlerde farklı kamu politikalarına konu olabilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus her bir kamu değerinin oluşumunda tarihsel ve toplumsal olarak yaşanmış olguların etkisinin görülmesidir. Dolayısıyla ötenazi ile ilgili alınacak bir karar, kamu değerleri niteliğindeki olguların temelleri ile de uyumlu olmalıdır. Karmaşık sorunlarda ise her bir kamu değeri olgusu kendi içerisinde tutarlılığı yansıtırken, diğer değerler ile uyumlu olarak; alınan kararların çıktıları tarafından da yıpratılmamalıdır. Bu bağlamda karmaşık bir sorun olarak ötenazi konusuna yakınsaklık yaklaşımının, birçok farklı değer olgusuyla birlikte hareket etme yönteminden yararlanarak yaklaşmak gerekirken; sonuçları itibarıyla de ıraksaklık yaklaşımının bir sonucu dolaylı ve doğrudan farklı etkilerinin de değerlendirmeye alındığı yönteminden faydalanılmalıdır. Sonuç olarak, toplumsal hayatın her alanına etki eden meseleler değerler olgusu dahilinde ele alınmalıdır. Karmaşık bir sorun niteliğine sahip olan ötenazi konusunda üretilecek kamu politikaları da kamu değeri niteliği taşıyarak, kamu değerinin topluma sağladığı yararları yönelik bir çıktıya sahip olmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Artuk, M. E. & Yenidünya, C. A. (2011). Ötenazi. N. Centel (Ed.), *Hukuk ve etik boyutuyla ötenazi* (s. 107-140) içinde. İstanbul: Levha Yayınları.
- Batuk, C. (2017). *Şintoizm-geleneksel Japon dini*. <https://www.medeniyetufku.com/sintoizm-geleneksel-japon-dini/> adresinden erişildi.
- Bayra, A. E. (2020). Hak ve özgürlükleri sınırlandıran kavramların tasnifi ve derecelendirmesi-1: Kamu düzeni ve kamu düzeni ile ilgili kavramlar. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2), 45-72.
- Beriş, H. E. (2015). Kamu düzeni, güvenlik ve demokratikleşme. *Journal of Security Studies*, 17(1), 1-17.
- Bilgili, M. Y. (2021). Karmaşık bir kentsel sorun: Atıklar. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler), *Karmaşık sorunlar ve kent* içinde (s. 339-356). Ankara: Astana Yayınları.
- Bircan, H. H. (2015). Felsefede değerler problemi. H. H. Bircan ve B. Dilmaç (Editörler), *Değerler bilançosu* içinde (s. 11-39). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Brock, D. W. (1992). Voluntary active euthanasia. *Hasting Center Report*, 22(2), 10-22.
- Cevizci, A. (2005). *Paradigma felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Chao, D.V.K., Chan, N. Y., & Chan, W. Y. (2002). Eurhanasia revisited. *Oxford University Press*, 19(2), 128-134.
- De Rosa, C., Howae, E. H., & Baldwin, G. T. (2004). Understanding wicked problems: a key to advancing environmental health promotion. *Health Education and Behavior*, 31(1), 441-454.

- Donnerstein, E., Slaby, R. G. & Eron, L. D. (1994). *The Mass media and youth aggression*. Washington DC: American Psychological Association.
- Durant, W. (2003). *Felsefenin öyküsü* (2. baskı) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Erdem, N. (2021). Karmaşık sorunlar ve yerel iş birlikleri. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler), *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 51-72). Ankara: Astana Yayınları.
- Feinberg, J. (1978). Voluntary euthanasia and the inalienable right to life. *Philosophy & Public Affairs*, 7(2), 93-123.
- Filiz, Ş. (2017). İnsanın uzun ölüm ile sınava ya da ötenazi tartışmalarının felsefi temeli. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 120-139.
- Firidin, M. (2019). *Hız. Musa'nın kanatları ve yaşadığı gerçek dönem*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Firidin, M. (2020). *Allah'ın Nurunun Meseli*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Garrard, E., & Wilkinson S. (2005). Passive euthanasia. *Journal of Medical Ethics*, 31, 64-68.
- Görkaş, İ. (2012). *Mehmet Ali Ayni'nin Darülfünun felsefe tarihi üzerine bir inceleme*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Griffiths, J., Bood, A., & Weyers, H. (1998). *Euthanasia and law in the Netherlands*. Amsterdam University Press.
- Head, B. W. (2008). Wicked problem in public policy. *Public Policy*, 3(2), 101-118.
- Head, B. W. (2022). *Wicked problem in public policy: Understanding and responding to complex challenges*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Harris, N. M. (2001). The euthanasia debate. *Journal of the Royal Army Medical Corps*, 147, 367-370.
- Heidegger, M. (2012). Nietzsche'nin sözü: Tanrı öldü. A. Demirhan (Ed.). *Nietzsche ve din içinde* (s. 59-114). Ankara: Nirengi Kitap.
- Kavanoz Ersavaş, S. (2021). Karmaşık sorunlarla mücadelede iş birlikçi yönetim ve aktörler. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler), *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 35-50). Ankara: Astana Yayınları.
- Keskin, U. (2012). *Yönetim felsefesi*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Kutlu, İ., Çavuşoğlu, O. ve Uygun, K. K. (2018). Ötenazi algısı üzerine nitel bir araştırma. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 241-254.
- Küçükalp, D. (2017). Postmodern siyaset felsefesi. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (28), 17-32.
- Lönngrén, J., & Van Poeck, K. (2021). Wicked problems: a mapping review of the literature. *International Journal Of Sustainable Development & World Ecology*, 28(6), 481-502.
- Michelle E. J., Robert C. K. & Mary F. R. (2014). Wicked problems: Inescapable wickedness. *Journal of Education for Teaching*, 40(4), 415-430.
- Ömeroğlu, Ö. (2009). Hukuksal açıdan ölme hakkı ve kabul edilebilirliği sorunu. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(3-4), 85-106.
- Önen, S. M. & Yıldırım, A. (2014). Kamu yönetiminde etik denetimi: OECD ülkeleri örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 5(1), 103-126.
- Özlem, D. (2010). *Ahlak felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.

- Özsoy Demir, S., & Eşel, E. (2003). İntihar (özkıyım). *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 4, 175-185.
- Peters, B. G. (2017). What is so wicked about wicked problems: a conceptual analysis and a research program. *Policy and Society*, 36(3), 385-396.
- Plotinus (2011). *Dokuzluklar*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Rietjens, J. A. C. (2009). Two decades of research on euthanasia from the netherland, what have we learnt and what questions remain. *Journal of Bioethical Inquiry*, 6, 271-283.
- Ritchey, T. (2013). Wicked problems: modelling social messes with morphological analysis. *Acta Morphologica Generalis*, 2(1), 1-8.
- Rittel, H. W. J. (1972). On the planning crisis: system analysis of the first and second generations. *Bedrifts-Konomen*, 6, 390-396.
- Rittel, H. W. J. & Weber, M. M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4(2): 155-169.
- Skaburskis, A. (2008). Origin of wicked problems. *Planning Theory & Practice*, 9(2), 277-280.
- Şahin, Y. (2009). Her derde deva: Kamu yararı. *Liberal Düşünce Dergisi*, 54, 109-116.
- Şen, Y. F. (2015). Yaşam hakkı: İdam, kürtaj, ötenazi ve siyasi sorumluluk. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2), 1-26.
- Şengün, H. (2021). Karmaşık sorunlar bakış açısıyla afet, kent ve kentsel dirençlilik. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler). *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 223-248). Ankara: Astana Yayınları.
- Talbot, G. H. (2020). Widening the overton window while avoiding defenestration. *Oxford Academic*, 70(11), 2439-2443.
- Thomassen, L. (2006). The inclusion of the others? Habermars and the paradox of tolerance. *Sage Journals*, 34(4), 439-462.
- Tolstoy, L. N. (2022). *Üç ölüm* (Çev: K. Yükseler). İstanbul: Turkuvaz Kitap.
- Tombaloğlu, N. (2014). Anayasa mahkemesi kararlarında kamu yararı kavramı. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 353-388.
- Twain, M. (2020). *İnsan nedir?* İstanbul: Turkuvaz Medya Grubu.
- Usta, A. (2011). Kuramdan uygulamaya kamu yönetiminde etik ve ahlak. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(2), 39-50.
- Uysal, C., Karaaslan, B., Tanrıverdi, H., Çelepkolu, T., Korkmaz, M., Bulut, K., Bez, Y., Tıraşçı, Y., & Özkara, E. (2013). Hekimlerin ölümle karşılaşma sıklıklarına göre ötenazi hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesi. *Adli Tıp Bülteni*, 18(3), 91-97
- Uzun, A. (2021). Kamu yönetimi ve politika çalışmalarında kötü huylu ve karmaşık sorunlar. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler). *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 13-34). Ankara: Astana Yayınları.
- Uzun, Y. & Önder, M. (2021). Yüksek denetim kurumlarının kamuda dürüstlikle ilgili risklerin yönetilmesinde rolü. *Sayıştay Dergisi*, 32(121), 37-71.

Yılmaz, O. D. (2019). Ötenazi kavramının teleolojik, deontolojik ve meta etik teoriler bağlamında karşılaştırmalı analizi. *Social Sciences Research Journal*, 8(2), 126-142.

Zengin, O. (2008). Kamu yönetimi disiplininde eleştirel kuram: Box ve Denhardt üzerine bir inceleme. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(3), 1-39.

DAHA FAZLA EKONOMİK ÖZGÜRLÜK, DAHA YÜKSEK PERFORMANS? TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Çağdaş GÜNDÜZ¹

Öz

Bu çalışma, ekonomik özgürlük ile bankaların finansal performansı arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Bu amaçla, 2006-2021 yılları arasında Türkiye'de faaliyet gösteren mevduat bankaları incelenmiştir. Çalışmada, banka performans ölçütü olarak, ortalama aktif getirisi, ortalama özkaynak getirisi ve net faiz marjı kullanılmıştır. Ekonomik özgürlüğün üç alt bileşeninin (iş özgürlüğü, parasal özgürlük, finansal özgürlük) banka performansına etkisi ayrıca incelenmiştir. Analizler panel veri tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Ampirik bulgular, daha yüksek (düşük) genel ekonomik özgürlüğün banka performansını kötüleştirdiğini (iyileştirdiğini) göstermektedir. Diğer yandan, daha yüksek iş özgürlüğü bankaların performansına olumlu yansımaktadır. Ayrıca sonuçlar, daha yüksek parasal ve finansal özgürlüğün bankaların performansı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, sektör paydaşlarının, Türkiye'deki ekonomik özgürlük düzeyini ve bu düzeyin banka performansları üzerindeki etkisini dikkate almaları gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aktif Getirisi, Özkaynak Getirisi, Net Faiz Marjı, Ekonomik Özgürlük, Türk Bankacılık Sektörü

JEL Kodları: G21, G29

MORE ECONOMIC FREEDOM, HIGHER PERFORMANCE? THE CASE OF TURKEY

Abstract

This study examines the relationship between economic freedom and the financial performance of banks. To this end, deposit banks operating in Turkey between 2006-2021 were examined. As a bank performance measure, average return on asset, average return on equity and net interest margin were used in the study. The effect of the three sub-components of economic freedom (business freedom, monetary freedom, financial freedom) on bank performance was also examined. The analyses were conducted via panel data technique. Empirical findings show that higher (lower) overall economic freedom reduces (increases) bank performance. On the other hand, higher business freedom has a positive impact on banks' performance. Additionally, the results indicate that higher monetary and financial freedom have a negative impact on banks' performance. The findings highlight the need for industry stakeholders to consider the level of economic freedom in Turkey and its impact on bank performance.

Keywords: Return on Asset, Return on Equity, Net Interest Margin, Economic Freedom, Turkish Banking Industry

JEL Codes: G21, G29

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi Uyumalı Bilimler Fakültesi, cgunduz@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2068-4951>

GİRİŞ

Bankalar, tasarruf edenler ile borç almak isteyenler arasında arabuluculuk yapmaktadır. Diğer bir ifadeyle, müşterilerinden mevduat toplamakta ve bunları kredi alanlara borç vermektedir. Böylece, ekonomik faaliyetleri finanse ederek gerekli kaynakların toplanması ve dağıtılması noktasında katkı sağlamaktadır. Özellikle de derinliğin olmadığı finansal piyasalarda kaynakların bu şekilde dağıtımı üzerinde önemli etkisi bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bankalar sistem içinde önemli bir finansal aracılık işlevi görmektedir.

Bankacılık sektörünü diğer sektörlerden ayıran belirgin özellikler bulunmaktadır. Bankaların finansal tabloları, finansal durumunu gösteren rasyoları bir sanayi ya da ticaret işletmesinden farklılık göstermektedir. Bankaların öz sermayesinin toplam kaynaklar içindeki payı herhangi bir şirketinkine göre çok düşük kalmaktadır. Temel kaynaklarının mevduat ve başka kurumlardan buldukları krediler olduğu düşünüldüğünde düşük sermaye ile çalışmaları bankaları oldukça hassas bir yapıya sokmaktadır. Piyasadaki olumsuzluklardan ya da çalışanlarının etik dışı davranışlarından sermayeleri kolayca etkilenebilmektedir. Ayrıca, müşterilerinin diledikleri anda paralarını çekme ihtimaline karşı her an bu yükümlülüğü yerine getirecek nakit değerle çalışmak durumunda kalmaktadırlar (Karan, 2022, s. 24). Bu nedenlerle, sektör diğerlerine kıyasla daha kırılabilir bir yapı görünümü sergilemektedir.

Bankaların hassas yapısı ve ekonomide üstlendikleri rol nedeniyle sektörün düzenlenmesine ve denetlenmesine büyük önem verilmektedir. Hızlı teknolojik değişim ile beraber bankacılığın devam eden küreselleşmesi, yaşanan bankacılık krizlerinin ağır ekonomik sonuçları ulusal ve uluslararası politika yapımcıların bu konuya daha fazla odaklanmalarına yol açmıştır. Politika tartışmaları özellikle, bankaları kimin denetlemesi gerektiği, denetim makamının ne kadar bağımsız olması gerektiği ya da nasıl bağımsız kalacağı dahil üzere etkili sürdürülebilir denetimin oluşturulmasıyla ilgili konuları içermektedir (Barth, Caprio ve Levine, 2006, s. 83).

Gerçekten de başarısız bankalar ekonomi için büyük bir sorun oluşturmaktadır. Bir bankanın iflas etmesi birçok yatırımcıyı, şirketi ve diğer bankaları etkileyebilmektedir. Örneğin, geçtiğimiz günlerde Amerika'da Silikon Vadisi (SV) gibi büyük bir bankanın iflasını açıklaması bankanın risk yönetimi konusundaki başarısızlığını göstermiştir. Bankalar, kendine ait olmayan (kişilere, şirketlere hatta başka bankalara ait) parayı elinde mevduat olarak tutmaktadır. Bu paraların çekilmek istendiği anda bankanın kasasında bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla, piyasadaki riskler, müşterilerin artan likidite ihtiyaçları gibi sinyallerin dikkate alınması gerekmektedir. Bankacılıkta güvenin çok önemli bulunması sebebiyle SV gibi tüm dünyanın tanıdığı bir bankanın iflas etmesi sistemi zor durumda bırakmaktadır. Güvensizliğin artması, diğer bankaları tehlikeye sokup batmalarına sebep olabileceği için ekonomide domino etkisi

yaratabilmektedir. Böylesine bir durum büyük bir ekonomik kriz anlamına gelmektedir. Krizin faturasını da maalesef ülke halkı üstlenmek zorunda kalabilmektedir.

Bankacılık faaliyetleri yasalarla düzenlenmekte ve denetlenmektedir. Buradaki amaç, finansal piyasalarda istikrarı sağlamanın yanında hak sahiplerinin çıkarlarını korumak ve finansal kurumların sorumluluklarını yerine getirmesini sağlamaktır. Bu amaçların sağlanması, vatandaşların dolandırıcılığa karşı korunmasını, bankaların yasal mevzuata uygun hareket etmesi için bağımsız birimler tarafından denetlenmesini ve bağımsız denetimden geçmiş mali tablolarının yayınlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, Houston, Lin, Lin ve Ma (2010), Acemoglu, Johnson ve Robinson (2002), Mayer ve Sussman (2001) genel olarak yatırımcının korunması, yasal düzenlemeler ve sermaye piyasalarının gelişimi arasındaki önemli bağlantıları göstermektedir.

Bununla birlikte, ideal bir bankacılık sistemi asgari seviyede hükümet müdahalesi ve kontrolü gerektirmektedir (Karan, 2022, s. 470). Hükümet müdahalesi ve kontrolü asgari seviyeyi aştığında bankacılık sistemi işlevsizleşmekte, finans sektörünün ekonomik özgürlüğü kısıtlanmaktadır. Beach ve Kane (2008), ideal bankacılık ortamında, piyasanın bağımsız denetçiler ve bilgi servisleri gibi kurumlar aracılığıyla birincil derecede koruma kaynağı olması gerektiğini öne sürmektedir. Bu tür bir koruma anlayışı finansal hizmetlere ve finansal kurumlara doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan devlet müdahalesi gibi bir korumacı anlayıştan farklılık göstermektedir. Bu bağlamda, La Porta, Lopez-De-Silanes, Shleifer ve Vishny (1997), kamulaştırılmış bankaların yararlı bir aracılık rolü sağlayamayarak işlevini yitirdiğini ve rekabetçi piyasa gelişimi için engel teşkil ettiğini ileri sürmüşlerdir.

Bankacılık faaliyetleri orta çağda Avrupa'nın güneyinde başlamış olsa da yeni çağın başından itibaren Hollanda, İngiltere, Almanya gibi Kuzey ve Orta Avrupa ülkelerine doğru yönelmiş ve uluslararası boyut kazanmıştır. Bankacılık sisteminin gelişimi için gerekli olan ortam bu ülkelerdeki kurumsallaşma ve demokratikleşme hareketlerinden beslenmiştir. Bu konuyla ilgili Rodrik (2019), Acemoglu (2008), Giavazzi ve Tabellini (2005) demokrasi ortamının ve ekonomik özgürlüğün ekonomideki başarı oranını yükselttiği sonucuna ulaşmışlardır. Ekonomik özgürlüğün ekonomik büyümeyi etkilediğini sergileyen bu sonuçlar konunun daha fazla araştırılmasını teşvik etmektedir.

Konuyla ilgili çalışmaların birçoğu (Heckelman ve Knack (2009), Altman (2008), Adkins, Moomaw ve Savvides (2002), DeHaan ve Sturm (2000), Ayal ve Karras (1998)), ekonomik özgürlüğün farklı göstergelerinin büyüme üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna varmaktadır. Konuyu bankacılık sistemi özelinde ele alacak olursak, günümüz koşullarında ekonomik özgürlük bankaların başarısında rol

oyunmakta mıdır? Bu soru, ekonomik özgürlük ve banka performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türk bankacılık sektörünün performansına ilişkin önceki çalışmaları genişletmek ve ekonomik özgürlüğün banka performansına etkisine ilişkin ampirik kanıtlar oluşturmaktır. Ayrıca, çalışmada bankaların performansının ne ölçüde içsel faktörlerden (yani bankaya özgü özellikler) ve ne ölçüde dışsal faktörlerden (yani makroekonomik koşullar) etkilendiği de araştırılmaktadır. Literatür incelendiğinde bankacılık sektörünün performansını konu edinmiş çok sayıda çalışma olmasına rağmen, özellikle Türk bankacılığı açısından ekonomik özgürlüğün sektörün performansı üzerindeki etkisini ele alan çalışmalar nadiren görülmüştür. Bu kapsamda, bu çalışmanın Türkiye'deki mevduat bankalarında ekonomik özgürlüğün banka performansına etkisi incelenerek literatüre katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Bir sonraki bölümde literatürdeki ilgili çalışmalar incelenmekte ve ardından metodolojinin ana hatlarını içeren 3. bölüm gelmektedir. 4. bölüm araştırma bulguları hakkında bilgiler sunmaktadır. Son olarak, 5. bölümde sonuçların değerlendirilmesine yer verilmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde, literatürde yer alan ekonomik özgürlüğün banka performansı üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmalara yer verilmektedir.

Claessens ve Laeven (2004), 50 farklı ülkedeki banka verisi üzerinden 1994-2001 yılları için panel veri analizi yaparak, bankacılıkta rekabetin neyin etkisiyle arttığını belirlemeye çalışmışlardır. Çalışmalarında, yeni yerli ve yabancı banka girişlerine izin vererek daha fazla ekonomik özgürlüğün verimliliği ve bankacılık kârlarını artırabileceğine dikkat çekmişlerdir. Ekonomik özgürlüğün bulunduğu bir ekonomide rekabet eden daha fazla sayıda firma olacağından ve bankalar daha fazla müşteriye erişim sağlayacağından, bu durumun bankaların daha fazla kredi verme eğiliminde olması anlamına geleceğini belirtmişlerdir. Daha fazla ekonomik özgürlüğün, bankalar için daha iyi bir çalışma ortamına ve daha güçlü ekonomik büyümeye yol açacağını ve bunun daha yüksek bankacılık performansı ile sonuçlanacağını vurgulamışlardır.

Sufian ve Habibullah (2010a), 1999 ile 2007 yılları arasında Malezya'daki bankaların panel verilerini kullanarak performansları ile ekonomik özgürlük arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bankaların performansı, aktif getirisi (ROA), özkaynak getirisi (ROE) gibi finansal göstergeler kullanılarak ölçülmüştür. Çalışma, ekonomik özgürlüğün Malezya'daki bankaların performansı üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Özellikle, daha yüksek düzeylerde ekonomik özgürlüğün daha yüksek ROA ve ROE

oranlarına yol açtığını bulmuştur. Roychoudhury ve Lawson (2010), 2000'den 2006'ya kadar 93 ülkeden oluşan bir örneklem için regresyon analizi kullanarak, ekonomik özgürlükteki bir düşüşün, bir hükümetin borçlanma maliyetlerini önemli ölçüde artıracaklarını ve bunun banka performansı üzerindeki yansımalarının belirsiz olduğunu ortaya koymuşlardır. Araştırma bulguları, ekonomik özgürlük endeksindeki iki birimlik düşüşün bir ülke için yaklaşık %50 daha yüksek bir borçlanma maliyeti anlamına geldiğini göstermiştir. Sufian ve Habibullah (2010b), 2000 ile 2008 yılları arasında Çin'deki bankaların verilerini kapsayan bir panel veri seti kullanarak bankaların performansını ölçmüşler ve ekonomik özgürlüğün performans üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada, performans ölçütü olarak ROA, ekonomik özgürlüğün performans üzerindeki etkisini incelemek için ise çeşitli ekonomik özgürlük göstergeleri kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, ekonomik özgürlüğün Çin'deki bankaların performansını olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Diğer bir çalışmada Sufian ve Habibullah (2011), ekonomik özgürlüğün gelişmekte olan bir ekonomide banka verimliliği üzerindeki etkisine ilişkin ampirik kanıtlar sunmaktadır. 2000-2008 döneminde Çin bankacılık sektörünün verimliliğini hesaplamak için Veri Zarflama Analizi yöntemini kullanmışlardır. Yöntem neticesinde elde ettikleri teknik etkinlik skorlarını bağımlı değişken olarak modele almışlardır. Ampirik bulgular, ekonomik özgürlüğün farklı boyutlarının banka etkinliğini aynı doğrultuda etkilemediğini sergilemiştir. Girişimcilerin iş kurma özgürlüğünün artmasının (azalmasının) banka verimliliğini artırdığını (azalttığını) bulmuşlardır. Benzer şekilde, parasal özgürlüğün banka etkinlik seviyeleri ile pozitif ilişkide olduğunu saptamışlardır. Onlara göre bu, istikrarlı ve güvenilir bir para politikasının iş ortamı için önemini göstermektedir. Öte yandan, finansal özgürlüğün etkisi negatif çıkmıştır. Bu da daha yüksek (düşük) finansal özgürlüğün Çin bankacılık sektöründe faaliyet gösteren bankaların etkinliğini azalttığını (arttırdığını) ifade etmektedir.

Chortareas, Girardone ve Ventouri (2013), finansal özgürlük ve banka verimliliği arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışma, Avrupa Birliği'ndeki 27 ülkeden çok sayıda ticari bankanın verilerini kullanarak, finansal özgürlük düzeyi ile banka verimliliği arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmada bağımlı değişken olarak Veri Zarflama Analizi verimlilik puanlarını ifade eden yönetsel etkinlik ölçüsü kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, finansal özgürlüğü yüksek olan ülkelerde bankaların daha verimli olduğu görülmüştür. Finansal özgürlük, bankaların rekabet edebildiği, düzenlemelerin bankaları aşırı düzeyde sınırlamadığı ve sermaye hareketlerinin serbest olduğu bir ortam anlamına gelmektedir. Yazarlara göre böyle bir ortam, bankaların daha verimli bir şekilde faaliyet göstermelerine ve daha yüksek getiriler elde etmelerine yardımcı olmaktadır. Ayrıca, çalışma daha özgür siyasal sisteme sahip ülkelerde finansal özgürlüğün performans üzerindeki etkilerinin daha belirgin bir şekilde hissedildiğini de

vurgulamaktadır. Shahabadi ve Samari (2013), panel veri modeli kullanarak, 2001-2011 dönemi için gelişmiş (17 adet) ve gelişmekte olan (9 adet) ülkelerde ekonomik özgürlük endeksinin bankaların performansı üzerindeki etkisini incelemiştir. Bulgular, ekonomik özgürlük derecesi yüksek olan ülkelerin daha iyi finansal performansa sahip olduklarını ortaya koymuştur. Ayrıca, ekonomik özgürlük endeksleri her iki ülke grubunda da banka kârlılığı üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır.

Gropper, Jahera ve Park (2015), 1989-2010 arasında ABD’de 410 ticari bankayı örneklem aldıkları çalışmada panel data tekniğini kullanarak, banka performansının, politik bağlantıların yanı sıra ekonomik özgürlük ile pozitif ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca, ağır banka düzenlemelerinin fırsatları azalttığını ve ekonomik özgürlüğü kısıtladığını belirterek, düzenlemelerin daha düşük banka performansı ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Akinci, Akinci ve Yılmaz (2015), AB üyesi ülkelerde 1995-2011 dönemi itibarıyla merkez bankası bağımsızlığı, finansal özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri panel ARDL sınır testi yaklaşımını kullanarak araştırmışlardır. Sonuç olarak hem uzun hem de kısa dönemde merkez bankası bağımsızlığı, finansal özgürlük ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı ilişkilerin varlığını tespit etmişlerdir. Ayrıca sonuçlar, merkez bankası bağımsızlığının ve finansal özgürlüğün büyüme düzeyini belirleyen önemli faktörlerden olduğunu göstermiştir.

Banka verimliliğinin, mülkiyet yapısındaki değişiklikler ve finansal özgürlük gibi faktörlerden nasıl etkilendiği Lin, Doan ve Doong (2016) tarafından araştırılmıştır. 2003-2012 döneminde gelişmekte olan 12 Asya ekonomisini incelemiştir. Banka etkinlik puanlarını tahmin etmek için stokastik sınır yaklaşımını kullanmışlar ve yüksek finansal özgürlük düzeyine sahip ülkelerde bankaların daha verimli olduğunu tespit etmişlerdir. Bjornskov (2016), bir ülkenin ekonomik özgürlük düzeyinin, finansal krizlerle karşılaştığında ne ölçüde etkili olduğunu incelemiştir. Ekonomik özgürlüğün finansal krizlerin neden olduğu ekonomik kayıpları azaltabileceği hipotezini test etmiştir. Bu amaçla, 1993–2010 arası dönemde 175 ülkede gerçekleşen 212 krizi incelemiştir. Ekonomik özgürlük düzeyinin yüksek olduğu ülkelerde finansal krizlerin daha az yaygın olduğunu, dolayısıyla bankaların ve diğer finansal kurumların daha az etkilendiği sonucunu bulmuştur. Ekonomik özgürlüğün finansal krizlere karşı koruyucu bir faktör olarak işlev görebileceğini ifade etmiştir.

Ghosh (2016), 2000-2012 yılları için ekonomik özgürlüğün MENA (Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesi) ülkelerindeki çok sayıda ticari ve İslami bankaların risk alabilirliği üzerindeki etkisini dengesiz panel yöntemi ile incelemiştir. Modele, bir bankanın iflasa yakınlığını gösteren Z-skorunu (kaldıraç, kârlılık ve volatilitiyi birleştirmektedir) ve takipteki krediler/toplam krediler oranını bağımlı değişken olarak ilave etmişlerdir. Bulgular, ekonomik özgürlüğün bankaların risk alabilirliği üzerinde önemli ve göz ardı edilemez bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Ekonomik özgürlüğün alt bileşenlerinden hem iş hem de

parasal özgürlüğün daha yüksek seviyelerde olmasının kâr değişkenliğini ve bankaların risk iştahını artırdığı görülmüştür.

Blau (2017), ekonomik özgürlük düzeyinin finansal piyasalarda meydana gelen çöküşlerin sıklığı ve yoğunluğu üzerindeki etkisini 2001-2012 dönemleri için araştırmıştır. Piyasa çökme riskini incelerken ABD borsalarında işlem gören ancak yabancı şirketlerin hisselerini temsil eden sertifikaları (ADR) kullanmışlardır. 38 ülkeden 380 ADR üzerinden bir örneklem oluşturmuş ve panel data tekniği kullanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, ekonomik özgürlük düzeyi yüksek olan ülkelerde finansal piyasalardaki çöküşler daha az sıklıkla ve daha düşük yoğunlukta gerçekleşmektedir. Bunu, ekonomik özgürlük düzeyi yüksek olan ülkelerin daha iyi bir finansal altyapıya sahip olmaları, daha iyi düzenlemeler yapmaları ve riski daha iyi yönetmeleri ile açıklamaktadır. Bu, aynı zamanda ekonomik özgürlüğün hem bankacılık kârlılığı hem de istikrarı için olumlu sonuçlar doğurması anlamına gelmektedir.

Papanikolaou (2019), kredi piyasasındaki aşırı rekabetin banka kredi oranlarını düşürdüğünü ve böylece kredibilitesi düşük yeni müşterilerin kredi piyasalarına girişini teşvik ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durumun banka kârlılığını olumsuz anlamda etkileyebileceğini belirtmektedir. Daha fazla ekonomik özgürlüğün, bankacılık sektöründe daha fazla rekabetle ilişkilendirildiği ölçüde, çalışma sonuçları, bunun banka kârlılığı üzerinde potansiyel olarak olumsuz bir etki yarattığını ortaya koymaktadır.

Santoso, Yusgiantoro, Soedarmono ve Prasetyantoko (2021), 2000'den 2016'ya kadar Asya-Pasifik bölgesinde borsaya kote 265 bankayı kullanarak bankacılık sektöründeki piyasa gücünün olumlu yönlerini panel veri tekniği ile araştıran bir çalışma ortaya koymuşlardır. Çalışmada, bankaların piyasa gücüne sahip olmalarının, daha yüksek sermaye birikimleri ve finansal özgürlük ile birlikte değerlendirildiğinde, finansal istikrarı artırabileceği ve bankaların daha etkili bir şekilde kredi sağlayabileceği savunulmaktadır. Ayrıca çalışma, bankaların piyasa gücünün ve finansal özgürlüklerinin artmasının, maliyetlerinin düşmesine ve kârlılıklarının artmasına yardımcı olabileceği sonucuna varmaktadır. Khan, Islam ve Akbar (2021), 1984-2018 yılları arasında 87 gelişmekte olan ekonomi arasında ekonomik özgürlüğün finansal gelişme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bulgular, yüksek özgürlük ortamının finansal sistemi desteklediğini ortaya koymuştur. Ekonomik özgürlüğün, gelişmekte olan ekonomiler arasında finansal sistemi en azından belirli bir eşğin üzerine çıkarmak için önemli bir araç olduğu sonucuna varmışlardır.

Literatür incelemesi sonucunda özellikle bu konuda daha çok uluslararası çalışmalar olduğu görülmektedir.

ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Araştırma metodolojisi, çalışmada kullanılan veri setinin ve ekonometrik modelin açıklanması aşamalarından oluşmaktadır.

Veri Seti

Çalışmanın kapsamını 2006-2021 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat toplama yetkisine sahip bankalar oluşturmaktadır. Kalkınma ve yatırım bankaları mevduat toplayamadıklarından, katılım bankacılığında ise faiz olgusu olmadığından analize dahil edilmemişlerdir. Çalışmada, 23 mevduat bankasının (Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş., Türkiye Halk Bankası A.Ş., Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O., Akbank T.A.Ş., Anadolubank A.Ş., Fibabanka A.Ş., Şekerbank T.A.Ş., Turkish Bank A.Ş., Türk Ekonomi Bankası A.Ş., Türkiye İş Bankası A.Ş., Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., Alternatifbank A.Ş., Arap Türk Bankası A.Ş., Burgan Bank A.Ş., Citibank A.Ş., Denizbank A.Ş., Deutsche Bank A.Ş., HSBC Bank A.Ş., ICBC Turkey Bank A.Ş., ING Bank A.Ş., QNB Finansbank A.Ş., Turkland Bank A.Ş., Türkiye Garanti Bankası A.Ş.) verileri kullanılmıştır. Bankalara özgü değişkenler, Türkiye Bankalar Birliği (TBB) veri tabanından, makroekonomik değişkenler ise IMF veri tabanından alınmıştır. Ekonomik özgürlük endeksi verileri, The Heritage Foundation (HF) tarafından yıllar itibariyle yayınlanan Ekonomik Özgürlük Endeksi verilerinden alınmıştır.

Modele ilave edilen değişkenler literatürde en çok kullanılanlar arasından seçilmiştir. Literatürde, banka performansına ilişkin ampirik çalışmalar tipik olarak ROA, ROE ve net faiz marjına (NIM) odaklanmış ve genellikle birtakım iç ve dış göstergelerin bir fonksiyonu olarak ifade edilmiştir. İçsel belirleyiciler, esas olarak bir bankanın yönetim kararlarından ve işletme politikasından etkilenmektedir. Bunlar, bir bankanın karşılık politikası, sermaye yeterliliği, likidite seviyesi, gelir-gider yönetimi ve banka büyüklüğü gibi göstergeler olabilmektedir. Diğer yandan hem sektör hem de makroekonomik belirleyicileri ifade eden dışsal belirleyiciler, bankanın faaliyet gösterdiği ekonomik ve yasal ortamları yansıtmaktadır. Tablo 1, araştırma modelinde kullanılan değişkenleri göstermektedir. Ayrıca tabloda, belirleyicilerin literatüre göre varsayılan etkisine de yer verilmektedir.

Tablo 1: Kullanılan değişkenlerin açıklamaları

Değişken	Ölçüm	Varsayılan Etki	Kaynak/Veri tabanı
Bağımlı Değişkenler			
ROAA	Yıl sonu Net Kâr (Zarar) rakamı / Son iki yıla ait "Toplam Aktifler" kalemlerinin aritmetik ortalaması		TBB
ROEA	Yıl sonu Net Kâr (Zarar) rakamı / Son iki yıla ait "Özkaynaklar" kalemlerinin aritmetik ortalaması		TBB
NIM	"Net Faiz Geliri / Toplam Aktifler" oranını gösterir		TBB
Bağımsız Değişkenler			
İçsel Belirleyiciler			
TKTA	"Toplam Krediler / Toplam Aktifler" olarak hesaplanan oran, bankanın aktiflerinin yüzde kaçının kredilere bağlandığını gösteren bir likidite ölçüsüdür	+/-	TBB
lnTA	Bankanın toplam aktiflerinin doğal logaritması	+/-	TBB
FDGTA	"Faiz Dışı Gelirler (net) / Toplam Aktifler" olarak hesaplanan oran, gelir gider yapısı hakkında bilgi verir	+	TBB
KATK	"Kredi Karşılıkları / Toplam Krediler" şeklinde hesaplanan oran, bir bankanın kredi başına ne kadar karşılık ayırdığını gösteren bir kredi riski göstergesidir	-	TBB
OTA	"Özkaynaklar / Toplam Aktifler" olarak hesaplanan oran, bankanın sermaye gücünü gösterir	+	TBB
PERDFG	"Personel Giderleri / Diğer Faaliyet Giderleri" şeklinde hesaplanan bir faaliyet rasyosudur	-	TBB
Dışsal Belirleyiciler			
GDP	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'da bir önceki yıla göre yaşanan % değişim	+	IMF
INF	Tüketici fiyatlarında bir önceki yıla göre yaşanan % değişim	+/-	IMF
Ekonomik Özgürlük			
OF	Genel ekonomik özgürlük endeksi, ekonomik özgürlüğün dört kategori altında gruplandırılmış on iki bileşene dayalı ölçüsüdür	+/-	HF
BF	İş özgürlüğü, girişimcilerin iş kurma konusunda ne kadar özgür olduklarını, lisans almanın ne kadar kolay olduğunu ve bir işletmeyi kapatmanın kolaylığını ölçer	+	HF
MF	Parasal özgürlük, enflasyon ile fiyat kontrollerini birlikte değerlendiren bir ölçüdür	+	HF
FF	Finansal özgürlük, bankacılık sisteminin güvenliğinin ve hükümet kontrolünden bağımsızlığın bir ölçüsüdür	+	HF

Modelde, bağımlı değişken olarak finansal performans ortalama aktif getirisini gösteren ROAA (Kosmidou (2008), Sufian ve Habibullah (2010b), Alper ve Anbar, (2011)), ortalama özkaynak getirisini gösteren ROEA (Alper ve Anbar (2011), Baum, Çağlayan ve Xu (2020), Asteriou, Pilbeam ve Tomuleasa (2021)) ve NIM (Chortareas, Garza-Garcia ve Girardone (2012), Yağcılar ve Kalaycı (2020), Kara, Babuşçu ve Hazar (2021)) oranları tarafından temsil edilmektedir. Bir faaliyet dönemi boyunca banka aktiflerinde ve özkaynaklarında meydana gelen değişimleri yakalamak için bu çalışmada ortalama değerler kullanılmıştır. Abugamea'ya (2021) göre ROA, bir işletme açısından, bir birim aktif başına kazanılan kârı göstermektedir ve yönetimin kâr elde etmek için bankanın reel ve finansal yatırım kaynaklarını kullanma becerisini yansıtmaktadır. Herhangi bir banka için ROA, bankanın politika kararlarına olduğu kadar hükümetin yasal düzenlemeleriyle ve ekonomiyle ilgili kontrol edilemeyen faktörlere de bağlı kalmaktadır. ROE ise banka yönetimlerinin hissedarlarının fonlarını kullanmadaki etkinliğini yansıtmaktadır. ROA ve ROE oranları, muhasebe tabanlı finansal performans ölçütleri olarak geniş bir paydaş grubu tarafından kullanılabilir. NIM, net faiz gelirinin banka aktif toplamına oranı olarak tanımlanmaktadır.

Çalışmada araştırma modeline bağımsız değişken olarak bankalara özgü altı değişken eklenmiştir. Bir bankanın kredi müşterisinin sözleşmeye uygun biçimde yükümlülüklerini karşılayamaması kredi riskini doğurmaktadır. TKTA oranı, bankaların aktif kalitesinde ve sermaye ihtiyacının belirlenmesinde önem arz etmektedir. Krediler bankalar için önemli bir gelir kaynağı olduğundan kârlılık üzerinde pozitif bir etki yaratması beklenmektedir. Ancak, kredi hacminde genişlemeyle beraber banka açısından kredi riski artarsa kârlılık bundan olumsuz etkilenebilmektedir.

InTA değişkeni, bankanın ölçek ekonomisinden ne derece faydalandığını göstermek için modele alınmıştır. Büyüklüğü belirten bu oran, özellikle piyasalar geliştikçe önemli ölçek ekonomilerinin varlığı halinde bankanın bu durumdan maliyet avantajı sağlayarak ve risk çeşitlendirmesini kontrol ederek kârlılığını artırabileceğini vurgulamaktadır (Altunbaş, Gardener, Molyneux ve Moore, 2001, s. 1943; Goddard, Molyneux ve Wilson, 2004, s. 1078). Öte yandan, artan büyüklük daha yüksek risklere yol açıyorsa, performans üzerinde olumsuz etkiler oluşabilmektedir (Sufian ve Habibullah, 2010a, s. 80).

Bankaların faiz geliri dışında da gelir elde ettiğini kabul etmek için, FDGTA oranı regresyon modeline dahil edilmiştir. Ücret ve komisyon gelirleri, hizmet bedeli ve harçları vb. diğer faaliyet gelirlerini kapsamaktadır. Değişkenin banka kârlılığı ile pozitif ilişki göstermesi beklenmektedir.

KATK, modele kredi riskini temsil eden bağımsız bir değişken olarak dahil edilmiştir. Katsayısının negatif olması beklenmektedir çünkü banka adına batık kredilerin kârlılığı düşürmesi beklenmektedir. Nitekim Miller ve Noulas (1997) finansal kurumların yüksek riskli kredilere maruz kalma oranı arttıkça

ödenmemiş kredi birikiminin artacağını ve kârlılığın daha düşük olacağını öne sürmektedir. Böyle bir durumda kredi portföyünün riski yükselip aktif kalitesi düşeceğinden banka kârlılığı olumsuz etkilenebilmektedir (Kosmidou, 2008, s. 152).

Çalışmada sermaye yeterliliğinin bir ölçüsü olarak OTA kullanılmıştır. Sermaye yeterliliği, Kosmidou'ya (2008) göre banka özkaynaklarının maruz kalınacak herhangi bir şoku karşılayabilecek yeterlilikte olmasını ifade etmektedir. Oran ne kadar yüksek olursa, dış finansman ihtiyacının o kadar düşük olması ve dolayısıyla kârlılığın yüksek olması beklenmektedir. Ayrıca, sermayesi güçlü bankalar daha düşük iflas riski ile karşı karşıya olduklarından, bu da fonlama maliyetlerini düşürücü bir etki yaratmaktadır.

Modele alınan bir diğer içsel belirleyici olan PERDFG, faiz dışı giderler içinde personel giderlerinin oranını ifade etmektedir. Bir bankanın şube ağı genişledikçe personel sayısının artacağı düşünülmektedir. Bu durumun giderleri yükseltmesi yönünde sonuç doğurması ve kârlılığı olumsuz etkilemesi beklenmektedir.

Bankacılık faaliyetleri, küresel nitelik taşıması nedeniyle makroekonomik koşullardan etkilenmektedir. Çalışmada makro ekonomik koşulların ölçütü olan GDP ve INF (Demirgüç-Kunt, Laeven ve Levine (2004), Asteriou vd. (2021)) iki bağımsız değişken şeklinde kullanılmıştır. GDP, GSYİH'deki yıllık değişimi ifade etmektedir. Genel olarak, daha yüksek ekonomik büyüme oranlarının bankaları daha fazla borç vermeye teşvik etmesi, aktif kalitesini artırması, bunun yanı sıra daha yüksek marjlar talep etmelerine fırsat sağlaması beklenmektedir. Aksine, büyüme yavaşladıkça kredi kalitesi bozulma eğilimi gösterebilmekte ve bu da banka kârlılığını azaltabilmektedir. Bir önceki yıla göre tüketici fiyatlarındaki değişimi belirten INF, bankaların hem maliyetlerini hem de gelirlerini etkilemektedir. Enflasyonun banka kârlılığını ne ölçüde etkilediği, gelecekteki fiyat hareketlerin tahmin edilip edilmemesine göre şekillenmektedir. Beklenen enflasyon durumunda, faiz oranları buna göre ayarlanmakta ve gelirler maliyetlerden daha hızlı artmakta dolayısıyla kârlılık üzerinde olumlu bir etki yaratılmaktadır. Beklenmeyen enflasyonda ise bankalar faiz oranlarını ayarlamakta ağır kalabilmekte, bu da maliyetlerin gelirlerden daha hızlı artmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak banka kârlılığı üzerinde olumsuz bir etki ortaya çıkabilmektedir (Perry, 1992, s. 25).

Çalışmada ekonomik özgürlüğün etkisini incelemek için literatürde yaygın olarak kullanılan ve ekonomik özgürlüğü 4 gruba bağlı 12 başlık altında inceleyen OF endeksi kullanılmıştır: Mülkiyet hakları, adli etkinlik, hükümet etkinliği, vergi yükü, devlet harcamaları, mali sağlık, iş özgürlüğü, çalışma özgürlüğü, parasal özgürlük, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü ve finansal özgürlük. Bu bileşenler, 0'dan 100'e kadar değerler alan ve daha yüksek bir değer daha büyük bir ekonomik serbestlik derecesini gösteren

bir bileşik endeks oluşturmak için eşit şekilde ağırlıklandırılmıştır (The Heritage Foundation [HF], 2023b, s. 12). Endeks, Chortareas vd. (2013), Bjornskov (2016) ve Asteriou vd. (2021) tarafından yapılan çalışmalarda ekonomik özgürlüğün etkisini incelemek için kullanılmıştır.

OF'nin yanı sıra, finans sektörünü yakından ilgilendiren üç endeks ayrıca modele alınmıştır. Bunlar BF, MF ve FF indekslerini içermektedir. BF (iş özgürlüğü), iş kurma, lisans alma veya iş sonlandırma konularında girişimcilere tanınan özgürlüğü ölçmektedir. Bu üç faaliyetten herhangi birinin önündeki engeller iş yaratma konusunda caydırıcı olmaktadır. MF (parasal özgürlük), enflasyon oranını ve fiyat kontrolünü birlikte değerlendirmektedir. Hem enflasyon hem de fiyat kontrolleri piyasa faaliyetlerini bozduğundan, indeks para politikasının bağımsızlığını ölçmektedir. Bugün neredeyse tüm para teorilerini düşük enflasyon ve bağımsız bir merkez bankası desteği karakterize etmektedir. FF (finansal özgürlük), bankacılık sisteminin güvenliğinin ve de hükümet kontrolünden bağımsızlığını ölçmektedir. İdeal bir bankacılık ortamından, finansman fırsatlarını genişleterek ve girişimciliği teşvik ederek, fon arz edenler ve talep edenler arasında en verimli finansal aracılığı sağlaması beklenmektedir. İndeksler 0-100 aralığında değerler alıp, burada 100 puan, ekonomik özgürlüğe en uygun ekonomik ortamı veya politikalar dizisini belirtmektedir (HF, 2023, s. 14-16). Her üç indeks de etkisinin daha net anlaşılması açısından araştırma modeline tek tek dahil edilmiştir.

Ekonometrik Model

Çalışmada, ekonometrik yöntem olarak yatay kesit ve zaman serisi analizlerini birleştiren panel veri analizinin uygulanması tercih edilmiştir. Bankacılık performansı ile ekonomik özgürlük ve daha önce açıklanan içsel, dışsal belirleyiciler arasındaki ilişkiyi test etmek için aşağıdaki modeller oluşturulmuştur.

$$ROAA_{OF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 OF_t + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$ROAA_{BF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 BF_t + \varepsilon_{it} \quad (1a)$$

$$ROAA_{MF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 MF_t + \varepsilon_{it} \quad (1b)$$

$$ROAA_{FF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 FF_t + \varepsilon_{it} \quad (1c)$$

$$ROEA_{OF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 OF_t + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$ROEA_{BF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 BF_t + \varepsilon_{it} \quad (2a)$$

$$ROEA_{MF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 MF_t + \varepsilon_{it} \quad (2b)$$

$$ROEA_{FF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 FF_t + \varepsilon_{it} \quad (2c)$$

$$NIM_{OF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 OF_t + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

$$NIM_{BF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 BF_t + \varepsilon_{it} \quad (3a)$$

$$NIM_{MF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 MF_t + \varepsilon_{it} \quad (3b)$$

$$NIM_{FF_{it}} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 FF_t + \varepsilon_{it} \quad (3c)$$

$$ROAA_{it} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$$ROEA_{it} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

$$NIM_{it} = \alpha_1 + \beta_1 TKTA_{it} + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 FGDTA_{it} + \beta_4 KATK_{it} + \beta_5 OTA_{it} + \beta_6 PERDFG_{it} + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Ekonomik özgürlüğün etkisini ölçen OF, BF, MF ve FF indeksleri, etkilerinin daha net vurgulanması açısından araştırma modellerine tek tek dahil edilmiştir. “ ε_{it} ” hata terimini, “ α_1 ” sabit terimi, “ i ” ve “ t ” indeksleri sırasıyla bankaları ve yılı temsil etmektedir.

Analizlere başlarken öncelikle klasik, sabit etkili ve rassal etkili modeller arasında seçim yapabilmek için F testi ile Hausman testi uygulanmıştır. Daha sonra panel regresyon modellerinde sıkça karşılaşılan

değişen varyans (heteroskedasite), otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı (birimler arası korelasyon) problemlerinin araştırma modelinde olma ihtimaline karşı birtakım spesifikasyon testleri gerçekleştirilmiştir. Tahmin edilen modellerde heteroskedasite için Levene (1960), Brown ve Forsythe (1974) testleri, otokorelasyon için Bhargava, Franzni ve Narendranathan (1982) tarafından modifiye edilen Durbin Watson (DW) test istatistiği ile Baltagi ve Wu (1999) tarafından geliştirilen LBI test istatistiği uygulanmıştır. Ardından, birimler arası korelasyonun önemli olup olmadığı için Friedman (1937) ve Pesaran (2004) testleri gerçekleştirilmiştir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Çalışmada öncelikle klasik model ile sabit etkili model arasında bir seçim yapmak amacıyla F testi uygulanmıştır. F testi sonuçları ile birlikte araştırma sonucunda elde edilen diğer tüm bulgular aşağıda Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Tahmin sonuçları

	(1)	(2)	(3)
F testi			
F _{22, 336}	7.95 (0.0000)	3.91 (0.0000)	12.46 (0.0000)
Hausman testi			
Prob>chi2	(0.1371)	(0.0371)	(0.0001)
Değişen varyans			
W0	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
W50	(0.0000)	(0.0363)	(0.0000)
W10	(0.0000)	(0.0091)	(0.0000)
Otokorelasyon			
Modifiye DW	1.4264	1.3350	1.2959
Baltagi-Wu LBI	1.5642	1.4947	1.4776
Yatay kesit bağımlılığı			
Pesaran testi	(0.0006)	(0.0000)	(0.0000)
Friedman testi	(0.0062)	(0.0005)	(0.0006)

Not: Bu tablo, Eşitlik (1), (2) ve (3) ‘de sunulan modellerin tahmin sonuçlarını içermektedir. Yerden tasarruf etmek için Eşitlik (1a), (1b), (1c), (2a), (2b), (2c), (3a), (3b), (3c), (4), (5) ve (6)’da gösterilen diğer modellerin tahmin sonuçları raporlanmamıştır. Her sütun ayrı bir regresyon modelini belirtmektedir.

Yukarıdaki tabloda yer alan F testi sonuçlarına göre; her üç model için de $P < 0.05$ olduğundan tahmin edilen modeller için klasik tahmincinin uygun olmadığına karar verilmiştir. Ardından, modelin sabit etkili mi yoksa rassal etkili mi olduğunu anlamak için Hausman testi uygulanmıştır. Hausman testi sonuçlarına göre ilk model için $P = 0.1371$, ikinci model için $P = 0.0371$ ve üçüncü model için $P = 0.0001$ değerlerine ulaşılmıştır. Hausman testi sonucuna göre, ilk modelde $P > 0.05$ olduğundan rassal etkiler tahmincinin daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer modellerde ise çıkan sonuçlar sabit etkiler tahmincinin daha etkin olduğunu ortaya koymuştur ($P < 0.05$).

Heteroskedasiteyi test etmek için Levene (1960), Brown ve Forsythe (1974) testleri (W_0 , W_{50} ve W_{10}) uygulanmıştır. “Birimlerin varyansları eşittir” şeklinde kurulan H_0 hipotezi araştırma modelleri için reddedilerek tahmin edilen modellerde heteroskedasite olduğu anlaşılmıştır.

Otokorelasyonun varlığını sınamak amacıyla Bhargava vd. (1982) tarafından önerilen DW testi ve Baltagi ve Wu (1999) tarafından geliştirilen LBI testi istatistikleri elde edilmiştir. Bulunan değerler 2'den küçük olduğundan modellerde otokorelasyon olduğu anlaşılmıştır.

Son olarak, birimler arası korelasyonu test etmek için Pesaran (2004) ve Friedman (1937) testleri gerçekleştirilmiştir. Olasılık değerlerine bakıldığında $P < 0.05$ olduğundan birimler arasında korelasyon olduğu anlaşılmıştır.

Birimler arası korelasyon, değişen varyans veya otokorelasyonun en az birinin varlığı durumunda istatistik sonuçları bundan etkilenmekte ve bu nedenle dirençli tahminciler üretmek gerekmektedir (Tatoğlu, 2016, s. 251). Bu amaçla, Huber (1967), Eicker (1967) ve White (1980) tarafından geliştirilmiş dirençli tahminciler sayesinde tutarlı tahminler elde edilmiştir.

Ekonomik özgürlüğün banka performansı için önemli olup olmadığını belirlemek amacıyla Eşitlik (1), (2) ve (3)'deki modeller dirençli tahminciler ile yeniden tahmin edilmiştir. Aynı işlem, önceki bölümde tartışılan alt indeks değişkenlerini içeren modeller için de uygulanmıştır. Bu sonuçlar, Tablo 4-5-6'da sunulmaktadır. Banka performansı ile açıklayıcı değişkenler (yalnızca içsel ve dışsal belirleyiciler) arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon sonuçları ise Tablo 3'te ayrıca sunulmaktadır.

Tablo 3: İçsel ve dışsal belirleyicilerin banka performansına etkisi

	(4)	(5)	(6)
<i>Bağımsız Değişkenler</i>			
TKTA	-1.072 (0.000)	-4.318 (0.026)	0.249 (0.311)
lnTA	-0.056 (0.695)	3.520 (0.000)	-0.078 (0.100)
FDGTA	0.121 (0.013)	1.164 (0.001)	-0.558 (0.000)
KATK	-39.320 (0.000)	-340.241 (0.000)	-24.367 (0.000)
OTA	1.996 (0.003)	9.275 (0.000)	2.912 (0.000)
PERDFG	-0.123 (0.674)	1.322 (0.564)	-1.508 (0.000)
GDP	-0.051 (0.003)	-0.233 (0.163)	-0.069 (0.001)
INF	0.645 (0.011)	-1.533 (0.401)	0.342 (0.141)
F-istatistiği	(0.000)	(0.000)	(0.000)
Gözlem Sayısı	368	368	368

Tablo 3'e göre, TKTA, (4) ve (5) numaralı modeller için istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı ve negatif etkiye sahip bulunmuştur. Model (6) için anlamlı bulunmamıştır. Krediler bankalar için temel gelir kaynağı olmakla birlikte özellikle kredi genişlemesiyle birlikte daha alt gelir grubundaki müşterilere kredi kullanırlmış ve geri ödemede sıkıntılar ortaya çıkmışsa bu durum bankayı likidite riski ile karşı karşıya bırakabilmektedir. Bu nedenle, artan sermaye ihtiyacı banka performansını olumsuz etkileyebilmektedir. Nitekim, ABD'de 2008 yılında yaşanan mortgage krizinde bazı finans kuruluşları likidite krizine sürüklenmiştir.

Banka büyüklüğüne işaret eden lnTA ile bankanın performansı arasındaki ilişkinin model (5) için %5 düzeyinde anlamlı ve pozitif olması, Spathis, Kosmidou ve Doumpos (2002) ile Goddard vd. (2004) sonuçlarını desteklemektedir. Sonuç, bankaların ölçek ekonomisinden faydalandıklarını ve bunu performansa yansıttıklarını göstermiştir. Ancak, model (4) ve (6) için sonuçlar %5 düzeyinde anlamsız çıkmıştır.

FDGTA değişkeninin model (6) dışında pozitif etkiye sahip olduğu ve tüm regresyon modellerinde istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı çıktığı görülmektedir. Sonuçlar, gelirlerinin daha büyük bir kısmını ücrete dayalı hizmetler gibi faiz dışı kaynaklardan elde eden bankaların daha yüksek bir kârlılık düzeyi yakalama eğiliminde olduğunu göstermektedir. Ampirik bulgular, Sufian ve Habibullah (2010a) tarafından yapılan daha önceki çalışmaya destek sağlamaktadır.

Beklendiği gibi, KATK'nin banka kârlılığı ile negatif bir ilişkisi olması ve tüm regresyon modellerinde istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı olması, kredi riski yüksek bankaların daha düşük kârlılık seviyeleri sergilediğini göstermektedir. Bu sonuçlar, Türk bankacılığının kredi riski yönetimine daha fazla odaklanması gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca, takip edilen şüpheli durumdaki krediler için karşılık ayırmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu da bankaların kredi riskini daha etkin bir şekilde değerlendirmelerine ve tehlikeli risklere maruz kalmaktan kaçınmalarına yardımcı olacaktır. Bu sonuç Kosmidou (2008) ile Sufian ve Habibullah (2011)'i destekler niteliktedir.

Sermaye gücünü belirten OTA'nın banka performansı ile pozitif bir ilişki sergilediği ve %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Sonuç, sermaye gücü yüksek bankaların daha düşük iflas etme maliyetleriyle karşı karşıya kaldıkları, fonlama maliyetlerini düşürdükleri veya daha az finansmana ihtiyaç duyarak daha yüksek kârlılık sağladığı argümanını destekleyen önceki çalışmalarla (Isik ve Hassan (2003), Goddard vd. (2004), Kosmidou (2008)) tutarlı çıkmıştır. Bununla birlikte, güçlü sermaye yapısı, istikrarsız makroekonomik koşullar altında finansal krizlere dayanmak için hem bankalar hem de mevduat sahipleri açısından ek güvence sağladığından, gelişmekte olan ekonomilerde bunun bankalar için elzem olduğu düşünülmektedir. Çalışmada, PERDFG değişkeni (4) ve (5) numaralı modeller için anlamlı bulunmamıştır. Model (6)'da beklendiği gibi istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir sonuç ortaya çıkmıştır.

Türkiye'deki mevduat bankalarının performansının makroekonomik koşulların etkisine ilişkin sonuçların karışık olduğu gözlenmiştir. Ampirik bulgular, GDP'nin (4) ve (6) numaralı modeller için banka performansı ile istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. INF ise (4) numaralı regresyon modelinde %5 düzeyinde pozitif işaret göstermiş ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Model (5) ve (6)'da anlamsız çıkmıştır. %1 güven aralığında ise INF'nin her üç modelde de anlamsız çıktığı görülmektedir. Ekonomik özgürlük değişkenleri kontrol edildiğinde, GDP değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olması, INF değişkeninin ise anlamsız çıkması diğer bir ifadeyle açıklayıcı gücünü kaybetmesi, makroekonomik koşulların özgürlük düzeyi üzerindeki etkisinin konjonktür karşıtı olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 4: Ekonomik özgürlüğün ve alt indekslerin banka performansına etkisi-ROAA

	(1)	(1a)	(1b)	(1c)
Bağımsız Değişkenler				
TKTA	-0.827 (0.000)	-0.839 (0.000)	-0.859 (0.000)	-0.793 (0.000)
lnTA	0.308 (0.000)	0.268 (0.000)	0.269 (0.000)	0.296 (0.000)
FDGTA	0.135 (0.000)	0.165 (0.000)	0.159 (0.000)	0.152 (0.000)
KATK	-41.742 (0.000)	-42.309 (0.000)	-41.816 (0.000)	-42.910 (0.000)
OTA	1.748 (0.000)	1.592 (0.000)	1.628 (0.000)	1.623 (0.000)
PERDFG	-0.128 (0.541)	-0.307 (0.148)	-0.298 (0.162)	-0.199 (0.342)
GDP	-0.052 (0.001)	-0.62 (0.000)	-0.059 (0.000)	-0.060 (0.000)
INF	0.355 (0.034)	0.323 (0.060)	0.196 (0.277)	0.379 (0.025)
Ekonomik Özgürlük				
OF	-0.104 (0.000)	-	-	-
BF	-	0.044 (0.076)	-	-
MF	-	-	-0.030 (0.221)	-
FF	-	-	-	-0.046 (0.000)
F-istatistiği	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
Gözlem Sayısı	368	368	368	368

Tablo 5: Ekonomik özgürlük ve alt indekslerin banka performansına etkisi-ROEA

	(2)	(2a)	(2b)	(2c)
Bağımsız Değişkenler				
TKTA	-3.439 (0.066)	-0.369 (0.062)	-3.891 (0.046)	-2.882 (0.128)
lnTA	4.125 (0.000)	3.553 (0.000)	3.572 (0.000)	3.979 (0.000)
FDGTA	0.682 (0.047)	1.108 (0.001)	1.021 (0.004)	0.917 (0.007)
KATK	-332.406 (0.000)	-340.401 (0.000)	-333.458 (0.000)	-349.362 (0.000)
OTA	11.648 (0.000)	9.429 (0.000)	9.953 (0.000)	9.912 (0.000)
PERDFG	3.448 (0.122)	0.945 (0.679)	1.050 (0.646)	2.508 (0.260)
GDP	-0.113 (0.483)	-0.253 (0.128)	-0.217 (0.194)	-0.234 (0.146)
INF	-0.353 (0.841)	-0.846 (0.646)	-2.600 (0.181)	0.065 (0.971)
Ekonomik Özgürlük				
OF	-1.481 (0.000)	-	-	-

BF	-	0.593 (0.027)	-	-
MF	-	-	-0.432 (0.109)	-
FF	-	-	-	-0.693 (0.000)
F-istatistiği	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
Gözlem Sayısı	368	368	368	368

Tablo 6: Ekonomik özgürlük ve alt indekslerin banka performansına etkisi-NIM

	(3)	(3a)	(3b)	(3c)
Bağımsız Değişkenler				
TKTA	0.361 (0.128)	0.378 (0.124)	0.349 (0.155)	0.439 (0.067)
lnTA	-0.001 (0.978)	-0.071 (0.126)	-0.066 (0.163)	-0.017 (0.709)
FDGTA	-0.619 (0.000)	-0.569 (0.000)	-0.592 (0.000)	-0.591 (0.000)
KATK	-23.371 (0.000)	-24.398 (0.000)	-22.772 (0.000)	-25.574 (0.000)
OTA	3.213 (0.000)	2.941 (0.000)	3.071 (0.000)	2.996 (0.000)
PERDFG	-1.237 (0.000)	-1.580 (0.000)	-1.572 (0.000)	-1.351 (0.000)
GDP	-0.542 (0.009)	-0.073 (0.001)	-0.065 (0.002)	-0.069 (0.000)
INF	0.492 (0.029)	0.474 (0.041)	0.091 (0.000)	0.554 (0.015)
Ekonomik Özgürlük				
OF	-0.188 (0.000)	-	-	-
BF	-	0.114 (0.001)	-	-
MF	-	-	-0.101 (0.003)	-
FF	-	-	-	-0.091 (0.000)
F-istatistiği	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
Gözlem Sayısı	368	368	368	368

Tablo 4, 5 ve 6'nın ilk sütunlarında sunulan ampirik bulgular, OF'nin Türk bankacılığının performansı üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ampirik bulgular sürpriz olarak nitelendirilebilir. Çünkü, ekonomik özgürlük ve banka performansı arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu (Sufian ve Habibullah (2010b), Chortareas vd. (2013) ve Asteriou vd. (2021)) değişkenler arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Böyle bir sonuca neden olan birkaç faktör olabilir: Öncelikle, ekonomik özgürlük arttıkça rekabetin artması, faiz marjları üzerinde baskı yaratabilmektedir. Bu durumdan faiz dışı gelir kaynaklarını çeşitlendiremeyen

bankaların kârlılığı olumsuz etkilenebilmektedir. Buna ek olarak, ekonomik özgürlük arttıkça bankaların maruz kaldığı regülasyon ve denetimlerin azalması söz konusu olabileceğinden bu durum bankaların risk alma iştahlarının artmasına, kötü kredilerin çoğalmasına, dolayısıyla maruz kalınan risklerin artmasına neden olabilmektedir. Örneğin, ekonomik özgürlüğün artması ile birlikte finansal piyasalardaki dalgalanmaların ve bu dalgalanmaların şiddetinin artması, bankaların performansını olumsuz etkileyebilmektedir. Nitekim Santoso vd. (2021), finans sektöründe daha düşük derecede özgürlüğe sahip ülkelerdeki bankaların performanslarının artma eğiliminde olduğunu belirtmişlerdir.

BF'nin bankaların performansı üzerindeki etkisine ilişkin olarak, Tablo 4, 5 ve 6'nın ikinci sütunlarında sunulan ampirik bulgular, BF katsayısının pozitif ve %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir (1a modeli için %10 düzeyinde anlamlı). Sonuçlar, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonomide daha fazla iş kurma, lisans alma ve iş kapatma becerisinin banka performansını artırdığına işaret etmektedir. Bu sonuç, Sufian ve Habibullah (2011) ve Ghosh (2016) bulgularını desteklemektedir.

MF'nin etkisine bakıldığında (Tablo 4, 5 ve 6'nın üçüncü sütunları), ilginç bir şekilde değişken sadece (3b) modeli için istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Katsayısı negatif çıkmıştır. Ampirik bulgular, daha yüksek (düşük) parasal özgürlüğün, bankaların net faiz marjlarını azalttığını (artırdığını) ve hükümet müdahalesini desteklediğini açıkça göstermektedir. Literatürde benzer bir sonuç Sufian ve Kabir Hassan (2011) ile Sufian ve Habibullah (2010a) tarafından aksi sonuç ise Sufian ve Habibullah (2011) ve Ghosh (2016) tarafından ortaya konmuştur.

Şüphesiz ki, ekonomik birimlerin yatırım, tasarruf ve diğer uzun vadeli planlar yapmasına yardımcı olması sebebiyle istikrarlı ve güvenilir bir para politikası iş ortamı için çok önemli görülmektedir. Yüksek enflasyon oranları yalnızca satın alım gücünü düşürmekle kalmamakta, aynı zamanda fiyatlandırmayı bozmakta, kaynakları yanlış tahsis etmekte ve iş yapma maliyetini yükseltmektedir. Ayrıca, bir ülkenin para biriminin değeri büyük ölçüde hükümetinin para politikasından etkilenmektedir. Fiyat istikrarını sağlamaya çalışan ve enflasyonu sınırlayan bir para politikası piyasa fiyatlarına güveni sağlamaktadır.

Türkiye ekonomisi bağlamında, genel olarak fiyatlar piyasa tarafından belirlense de son dönemlerde hükümet piyasa sistemine para cezalarıyla, sözlü ikazlarla ve zabıta tedbirleriyle müdahale ederek aşırı fiyat artışlarını önlemeye çalışmaktadır. Sonuç olarak, MF'nin negatif katsayısı, yani parasal özgürlüğün sınırlandırılması, hükümetin piyasaya müdahalesini desteklemekte, fiyat, faiz ve döviz kuru kontrollerinin Türk bankacılık sektörünün performansı üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Beklentinin aksine, FF değişkeninin katsayısı regresyon modelinde negatif çıkmıştır. Yani, bankacılık güvenliğinin yanı sıra devlet kontrolünden bağımsızlığın Türkiye'deki mevduat bankalarının performansı

üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Piyasalar, arz ve talep tarafından yönlendirilerek fiyatlar hakkında gerçek zamanlı bilgi sağlamaktadır. Bu sürecin sağlıklı işleyebilmesi piyasada şeffaflık ve dürüstlüğe dayanmaktadır. Dolayısıyla, finansal piyasalarda şeffaflık ve dürüstlük sağlamaktan öteye giden devlet bankacılığı anlayışı ve finansal düzenlemeler verimsizliği artırabilmekte ve rekabeti sınırlandırabilmektedir (Sufian ve Habibullah, 2011, s. 269). Örneğin, hükümet hisse senedi piyasasına müdahale ederse, piyasa ekonomisinin en temel ilkesine karşı gelerek sermayenin fiyatlandırılmasına müdahale etmiş olmaktadır. Bu da borsada işlem yapan milyonlarca yatırımcının tercihini görmezden gelmek anlamı taşımaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, panel veri tekniğini kullanarak, ekonomik özgürlüğün 2006–2021 yılları arasında Türkiye’deki mevduat bankalarının performansı üzerindeki etkisini incelemektedir. Daha büyük ve daha güçlü sermayeye sahip bankaların nispeten daha yüksek performans sergiledikleri ortaya çıkmıştır. Ampirik bulgular, yüksek kredi riskinin banka performansı üzerinde olumsuz etki yarattığını desteklemektedir. İncelenen dönem boyunca genel ekonomik özgürlüğü ve alt indekslerini kontrol ettiğimizde, sonuçlar makroekonomik koşulların GDP açısından Türkiye’de bankacılık sektörünün performansı üzerinde olumsuz etkisi olduğunu göstermektedir. Öte yandan, INF’nin herhangi bir etkisi ise saptanamamıştır.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular, OF’nin Türk mevduat bankacılığının performansı üzerinde ilginçtir ki olumsuz etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Katsayının negatif işareti, bankaların faaliyetlerinde daha yüksek (düşük) özgürlüğün performansı kötüleştirdiğini (iyileştirdiğini) göstermektedir. OF arttıkça daha gevşek düzenleme ve denetim olursa, bankalar daha fazla riskli işleme yönlenebilmekte ve bu risk iyi yönetilmediğinde de performans olumsuz etkilenebilmektedir. Benzer bir durumun, artan rekabet nedeniyle faiz marjlarının daralması durumunda gelir çeşitlendirmesi yapamayan bankaların da başına gelebileceği düşünülmektedir.

Bir ekonomide yeni iş kurma konusunda tanınan daha fazla özgürlük hem girişimciler hem de bankalar açısından yeni iş fırsatlarının doğması anlamı taşımaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada BF’nin artmış olmasının Türkiye’deki bankaların performansı üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğu sonucu bulunmuştur.

İlginç bir şekilde, sadece net faiz marjını ilgilendiren (3b) modelinde MF’nin etkisinin negatif olması (diğer modellerde anlamsız çıkmıştır), daha yüksek (düşük) para politikası bağımsızlığının bankaların kârlılığını azalttığına (arttırdığına) işaret ederek, hükümet müdahalelerinin sektör için faydalı olduğunu göstermiştir. Özünde, müdahalesiz fiyat istikrarı serbest piyasa için ideal bir durum olsa da bu çalışmadan

elde edilen ampirik bulgular devletin piyasalara müdahalesini açıkça desteklemektedir. Öte yandan, diğer ekonomik özgürlük değişkenleri kontrol edildiğinde, FF değişkeninin de bankaların performansı üzerindeki etkisinin negatif olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmanın bulguları sadece bankaların iç paydaşlarını değil, merkez bankaları, bankalar birlikleri, hükümetler ve diğer mali kurumlar gibi çok sayıda paydaşı ilgilendirmektedir. Ayrıca, bulguların ekonomik özgürlüğün bankacılık sektörünün performansı üzerindeki etkisini göz önünde bulunduran diğer ülkelerdeki politika yapıcılar ve finansal kurumlar için de önemli olacağı düşünülmektedir. Hemen hemen tüm gelişmekte olan piyasalarda olduğu gibi, Türkiye’de de bankalar en önemli finansal aracı kurumlar olarak faaliyet göstermektedir. Aracılık yapma, kaynakların etkin kullanımını sağlama, dış ticarete destek olma, para ve maliye politikalarının yürütülmesine yardımcı olma gibi birçok önemli işlevi yerine getirerek fon akışını yönlendirmektedirler. Bu nedenle, sektörün sağlıklı bir yapıda olması ekonominin refahı açısından büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak, Türkiye’de işlem yapan mevduat bankalarının ülkedeki ekonomik özgürlük düzeyini ve bu düzeyin performansları üzerindeki etkisini dikkate almaları gerektiği düşünülmektedir.

Gelecek araştırmalar açısından, kârlılığı, likiditeyi, aktif kalitesini, sermaye yeterliliğini gösteren daha farklı değişkenler ile döviz kurları gibi diğer makroekonomik değişkenler kullanılarak analizler yapılabilir. Öte yandan, yerli ya da yabancı sermayeli bankalar için ekonomik özgürlüklerin performansa etkisi ayrı ayrı incelenebilir. Yöntem olarak daha farklı istatistiksel teknikler uygulanabilir. Elde edilecek olan yeni bulgulara dayanarak farklı çıkarımlar ve öneriler geliştirilebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

Abugamea, G. (2021). *Determinants of Islamic banking profitability: Empirical evidence from Palestine* MPRA Paper No. 107527). https://mpra.ub.uni-muenchen.de/107527/1/MPRA_paper_107527.pdf/ adresinden erişildi.

Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2002). Reversals of fortune: geography and institutions in the making of the modern world income distribution. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1231-1293.

Acemoglu, D. (2008). Oligarchic versus democratic societies. *Journal of the European Economic Association*, 6(1), 1-44.

- Adkins, L., Moomaw, R., & Savvides, A. (2002). Institutions, freedom and technical efficiency. *Southern Economic Journal*, 69(1), 92-108.
- Akinci, M., Akinci, G. Y., & Yilmaz, Ö. (2015). The relationship between central bank independence, financial freedom, and economic growth: A panel ARDL bounds testing approach. *Central Bank Review*, 15(3), 1-14.
- Alper, D., & Anbar, A. (2011). Bank specific and macroeconomic determinants of commercial bank profitability: Empirical evidence from Turkey. *Business and Economics Research Journal*, 2(2), 139-152.
- Altman, M. (2008). How much economic freedom is necessary for economic growth? Theory and evidence. *Economics Bulletin*, 15(2), 1-20.
- Altunbaş, Y., Gardener, E. P. M., Molyneux, P., & Moore, B. (2001). Efficiency in European banking. *European Economic Review*, 45, 1931-1955.
- Asteriou, D., Pilbeam, K., & Tomuleasa, I. (2021). The impact of corruption, economic freedom, regulation and transparency on bank profitability and bank stability: Evidence from the Eurozone area. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 184, 150-177.
- Ayal, E. B., & Karras, G. (1998). Components of economic freedom and growth: An empirical study. *The Journal of Developing Areas*, 32(3), 327-338.
- Baltagi B., H., & Wu, P. X. (1999). Unequally spaced panel data regressions with AR (1) disturbances. *Econometric Theory*, 15, 814-823.
- Barth, J. R., Caprio, G. J., & Levine, R. (2006). *Rethinking bank regulation: Till angels govern*. New York: Cambridge University Press.
- Baum, C., Çağlayan, M., & Xu, B. (2020). The impact of uncertainty on financial institutions: A cross country study. *International Journal of Finance & Economics*, 26(3), 3719-3739.
- Beach, W. W., & Kane, T. (2008). Methodology: measuring the 10 economic freedoms. *2008 index of economic freedom* (s. 39-56) içinde. Washington D.C. ve New York: Heritage Foundation ve Wall Street Journal.
- Bhargava, A., Franzni, L., & Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and fixed effect models. *The Review of Economic Studies*, 49, 533-549.
- Bjornskov, C. (2016). Economic freedom and economic crises. *European Journal of Political Economy*, 45, 11-23.
- Blau, B. (2017). Economic freedom and crashes in financial markets. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 47, 33-46.
- Brown, M. B., & Forsythe, A. B. (1974). The small sample behavior of some statistics which test the equality of several means. *Technometrics*, 16, 126-132.
- Chortareas, G., Garza-Garcia, J., & Girardone, C. (2012). Competition, efficiency and interest rate margin in Latin American banking. *International Review of Financial Analysis*, 24, 93-103.

- Chortareas, G. E., Girardone, C., & Ventouri, A. (2013). Financial freedom and bank efficiency: Evidence from the European Union. *Journal of Banking & Finance*, 37(4), 1223-1231.
- Claessens, S., & Laeven, L. (2004). What drives bank competition? Some international evidence. *Journal of Money, Credit and Banking*, 36(3), 563-583.
- DeHaan, J., & Sturm, J. E. (2000). On the relationship between economic freedom and economic growth. *European Journal of Political Economy*, 16(2), 215-241.
- Demirgüç-Kunt, A., Laeven, L., & Levine, R. (2004). Regulations, market structure, institutions, and the cost of financial intermediation. *Journal of Money, Credit and Banking*, 36, 593-622.
- Eicker, F. (1967). Limit theorems for regressions with unequal and dependent errors. L. Le Cam & J. Neyman (Editörler), *Proceedings of the fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability* (s. 59-82). Berkeley: University of California Press.
- Friedman, M. (1937). The use of ranks to avoid the assumption of normality implicit in the analysis of variance. *Journal of the American Statistical Association*, 32(200), 675-701.
- Ghosh, S. (2016). Does economic freedom matter for risk-taking? Evidence from MENA banks. *Review of Behavioral Finance*, 8(2), 114-136.
- Giavazzi, F., & Tabellini, G. (2005). *Economic and political liberalizations* (Cesifo Working Paper No. 1249). https://www.cesifo.org/DocDL/cesifo1_wp1249.pdf adresinden erişildi.
- Goddard, J., Molyneux, P., & Wilson, J. (2004). Dynamic of growth and profitability in banking. *Journal of Money, Credit and Banking*, 36(6), 1069-1090.
- Gropper, D. M., Jahera, J. S., & Park, J. C. (2015). Political power, economic freedom and Congress: Effects on bank performance. *Journal of Banking & Finance*, 60, 76-92.
- Heckelman, J. C., & Knack, S. (2009). Aid, economic freedom and growth. *Contemporary Economic Policy*, 27(1), 46-53.
- Houston, J. F., Lin, C., Lin, P., & Ma, Y. (2010). Creditor rights, information sharing, and bank risk taking. *Journal of Financial Economics*, 96(3), 485-512.
- Huber, P., J. (1967). The behavior of maximum likelihood estimates under non standart conditions. L. Le Cam & J. Neyman (Editörler), *Proceedings of the fifth Berkeley Symposium in Mathematical Statistics and Probability 1*. (s. 221-233). Berkeley: University of California Press.
- IMF (International Monetary Fund) (2023). World economic outlook database [Veri dosyası]. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/April/> adresinden erişildi.
- Isik, I., & Hassan, M. K. (2003). Efficiency, ownership and market structure, corporate control and governance in the Turkish banking industry. *Journal of Business Finance and Accounting*, 30(9-10), 1363-1421.
- Kara, A. Ç., Babuşçu, Ş., & Hazar, A. (2021). Türkiye'deki büyük ölçekli mevduat bankalarında faiz dışı gelirlerin banka performansına etkisi. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 62-72.

- Karan, M. B. (2022). *Para, banka ve finansın sırları: Tapınak şövalyelerinden modern çağlara*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Khan, M. A., Islam, M. A., & Akbar, U. (2021). Do economic freedom matters for finance in developing economies: A panel threshold analysis. *Applied Economics Letters*, 28(10), 840-843.
- Kosmidou, K., (2008). The determinants of banks' profits in Greece during the period of EU financial integration. *Managerial Finance*, 34(3), 146-159.
- La Porta, R., De Silanes, F. L., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1997). Legal determinants of external finance. *Journal of Finance*, 52(2), 1131-1150.
- Levene, H. (1960). Robust tests for equality of variances. Olkin I., Ghurye G., Hoeffding W., Madow W. G. ve Mann H. B. (Editörler). *Contributions to probability and statistics* içinde (s. 278-292). Stanford, California: Stanford University Press.
- Lin, K. L., Doan, A. T., & Doong, S. C. (2016). Changes in ownership structure and bank efficiency in Asian developing countries: the role of financial freedom. *International Review of Economics & Finance*, 43, 19-34.
- Mayer, C., & Sussman, O. (2001). The assessment: finance, law, and growth. *Oxford Review of Economic Policy*, 17(4), 457-466.
- Miller, S. M., & Noulas, A. (1997). Portfolio mix and large bank profitability in the USA. *Applied Economics*, 29(4), 505-512.
- Papanikolaou, N. I. (2019). How changes in market conditions affect screening activity, credit risk, and the lending behaviour of banks. *The European Journal of Finance*, 25(9), 856-875.
- Perry, P. (1992). Do banks gain or lose from inflation. *Journal of Retail Banking*, 14(2), 25-40.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. (Cambridge Working Papers in Economics No 0435). doi: 10.17863/CAM.5113.
- Rodrik, D. (2019). *Daha adil daha makul bir küresel ekonomi mümkün mü?* İstanbul: Domingo Yayıncılık.
- Roychoudhury, S., & Lawson, R. A. (2010). Economic freedom and sovereign credit ratings and default risk. *Journal of Financial Economic Policy*, 2(2), 149-162.
- Santoso, W., Yusgiantoro, I., Soedarmono, W., & Prasetyantoko, A. (2021). The bright side of market power in Asian banking: Implications of bank capitalization and financial freedom. *Research in International Business and Finance*, 56, 1-11.
- Shahabadi, A., & Samari, H. (2013). The Effect of Economic Freedom on Bank Performance. *Iranian Journal of Economic Studies*, 2(1), 123-142.
- Spathis, Ch., Kosmidou, K., & Doumpos, M. (2002). Assessing profitability factors in the Greek banking system: a multicriteria methodology. *International Transactions in Operational Research*, 9(5), 517-530.

- Sufian, F., & Habibullah, M. S. (2010a). Does economic freedom fosters banks' performance? Panel evidence from Malaysia. *Journal of Contemporary Accounting & Economics*, 6(2), 77-91.
- Sufian, F., & Habibullah, M. S. (2010b). Has economic freedom fostered bank performance? Panel evidence from China. *China Economic Journal*, 3(3), 255-279.
- Sufian, F., & Habibullah, M. S. (2011). Opening the black box on bank efficiency in China: Does economic freedom matter? *Global Economic Review*, 40(3), 269-298.
- Sufian, F., & Kabir Hassan, M. (2011). *Economic freedom and bank intermediation spreads: Do countries level of economic development make a difference?* https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1931090 adresinden erişildi.
- Tatoğlu, F. Y. (2016). *Panel veri ekonometrisi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Türkiye Bankalar Birliği (2023). İstatistiki raporlar [Veri dosyası]. <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59/> adresinden erişildi.
- The Heritage Foundation. (2023a). Explore the data [Veri dosyası]. www.heritage.org/index/ adresinden erişildi.
- The Heritage Foundation. (2023b). *2023 index of economic freedom*. Washington D.C.: The Heritage Foundation.
- White, H. (1980). A heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimator and a direct test for heteroskedasticity. *Econometrica*, 48, 817-838.
- Yağcılar, G. G., & Kalaycı, Ş. (2020). Türk bankacılık sektöründe net faiz marjının mikro-belirleyicileri: küresel mali krizin etkileri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 7-34.

METAVERSE VE İŞLETMELER: MEVCUT UYGULAMALAR-GELECEK SENARYOLARI

Şayan BERBER¹

Öz

Metaverse, son zamanlarda merak uyandıran bir tartışma ve araştırma konusu olarak tüm kesimlerin dikkatini çekmektedir. Sanal evrene olan bu ilginin kaynağını Covid-19 pandemisi ile eğitimden sağlığa, iş dünyasından sosyal hayata kadar birçok faaliyetin dijital ortamlarda gerçekleşmesi ile hız kazanan dijitalleşme süreci ve dünya çapında şirketlerin Metaverse'e yaptığı yatırımlar doğrultusunda şekillenen gelecek senaryoları oluşturmaktadır. Henüz gelişimini tamamlamamış olsa da internetin üç boyutlu versiyonu olarak kabul edilen Metaverse'ün hemen hemen her sektörde devrim yaratması öngörülmektedir. Bu çalışma, literatür taraması yöntemine dayanarak çeşitli ülkelerden öncü şirketlerin sanal evrendeki faaliyetlerinin incelenmesi yoluyla Metaverse'ün işletmecilik uygulamaları perspektifinden değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Güney Kore, Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya'dan öncü şirketlerin Metaverse'deki faaliyetlerine ve yakın gelecekte gerçekleştirmeyi planladıkları uygulamalara yer verilmektedir. Çalışmada güncel işletme faaliyetlerinin incelenmesi nedeniyle akademik kaynakların yanı sıra teknoloji haberleri ve blogları ile işletmelerin web sitelerinden de yararlanılarak dünya çapındaki uygulamalar üzerinden bir değerlendirme sunulmaktadır. Yapılan değerlendirme Metaverse'ün işletmeleri dijitalleşme ekseninde hızla dönüştürdüğünü göstermekte, gelecek senaryoları ise işletmecilik uygulamalarının yakın gelecekte hayallerimiz ötesinde değişeceğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Metaverse, Sanal Evren, İşletmeler, Gelecek Senaryoları

JEL Kodları: O33, O30, F23, M16

METAVERSE AND BUSINESSES: CURRENT APPLICATIONS-FUTURE SCENARIOS

Abstract

Metaverse has been attracting the attention of all segments as an intriguing discussion and research topic lately. The source of this interest in the virtual universe is the digitalization process accelerated by the Covid-19 pandemic, with the realization of many activities from education to health, from business to social life in digital environments, and future scenarios shaped by the investments made by companies around the world in Metaverse. Although it has not yet completed its development, Metaverse, considered the three-dimensional version of the internet, is expected to revolutionize almost every sector. Based on the literature review method, this study aims to evaluate the Metaverse from the perspective of business practices by examining the activities of leading companies from various countries in the virtual universe. Within the scope of the study, the activities of the leading companies from the United States, China, South Korea, Japan, Germany, France, England, and Italy in the Metaverse and the applications they plan to realize in the near future are included. Due to the examination of current business activities in the study, besides academic resources, technology news and blogs, and websites of businesses are used, and an evaluation is presented through worldwide applications. The evaluation shows that Metaverse is rapidly transforming businesses on the axis of digitalization, and future scenarios indicate that business practices will change beyond our dreams shortly.

Keywords: Metaverse, Virtual Universe, Businesses, Future Scenarios

JEL Codes: O33, O30, F23, M16

¹ Dr.,Bağımsız araştırmacı, sayan.berber@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7897-7335>

GİRİŞ

Metaverse, çeşitli yeni teknolojileri entegre eden yeni bir internet uygulaması ve sosyal form türüdür. Artırılmış gerçeklik teknolojisine dayalı sürükleyici bir deneyim sağlar, dijital ikiz teknolojisine dayalı gerçek dünyanın ayna görüntüsünü oluşturur, blok zincir teknolojisine dayalı bir ekonomik sistem kurar, sanal dünya ile gerçek dünyayı ekonomik ve sosyal sisteme sıkı bir şekilde entegre eder, her kullanıcının içerik üretmesine ve dünyayı düzenlemesine izin veren bir kimlik sistemi içerir (Ning vd., 2021). Bu doğrultuda Metaverse, öngörülebilir gelecek için kelimenin tam anlamıyla bir bilim kurgudur. Yüksek teknoloji gözlükler ve diğer kitlerin yardımıyla insanların gerçek dünyadaki benliklerinin çevrimiçi avatarları aracılığıyla etkileşime girdiği, çalıştığı ve oynadığı sürükleyici ve kalıcı bir sanal dünya olarak görülmektedir (The Economist, 2022).

PWC İtalya'dan Nicola Giorgi'nin, Google arama verilerine dayandırarak en çok Metaverse sorgusunun Türkiye'deki kullanıcılar tarafından yapıldığını ifade etmesi (Sarı, 2022), Metaverse'ün ülkemiz internet kullanıcıları tarafından ne kadar merak edildiğini gözler önüne sermektedir. Dünya Ekonomik Forumu için Ipsos tarafından Nisan- Mayıs 2022 tarihleri arasında, 29 ülkede 21.000'den fazla yetişkinin katılımı ile gerçekleştirilen anket çalışmasının sonuçları da 29 ülke arasından genişletilmiş gerçeklik teknolojisine (extended reality) en çok aşına olan ülkenin Türkiye olduğunu ortaya çıkarmıştır (World Economic Forum, 2022).

Teknolojinin değişim hızı dikkate alındığında, bir bilim kurgu filmi andıran Metaverse senaryolarının pek çoğunun gerçek olması tahmin ettiğimizden yakın bir zamanda mümkün hale gelebilir. Ortaya çıkışı dijital bir oyun platformu olarak olsa da Metaverse, kullanıcılarına e-mağazalar, iş yeri araçları, sosyal medya platformları, yatırım araçları sunmakta, festival ve etkinlikler düzenlemelerine olanak sağlamakta, bu sayede fiziki hayata bir alternatif yaratmaktadır (Nazlı, Beşbudak ve Akşit, 2022). Dünya çapında çok sayıda işletme bu sanal evrene büyük yatırımlar yapmakta ve işletmecilik faaliyetleri gittikçe bu yeni olgu etrafında daha fazla şekillenir hale gelmektedir. Metaverse, işletmelerin çalışma biçimlerini değiştirirken örgüt yapısı, çalışan profili, örgüt kültürü gibi organizasyonu yansıtan temel değişkenleri üzerinde de etkili olması beklenmektedir (Sis Atabay ve Sarı Aytekin, 2022).

Bu çalışmada, Türkiye'deki internet kullanıcılarının sanal evrene yönelik merakları ve dünya çapında öncü işletmelerin yaptığı büyük yatırımlardan hareketle Metaverse olgusu, işletmecilik uygulamalarına etkisi perspektifinden ele alınmakta ve mevcut uygulamalar ile geleceğe yönelik öngörüler üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu çalışma Metaverse ile ilgili öne çıkan kavramların tanımlanması, dünya çapındaki güncel işletmecilik uygulamalarından örnekler verilmesi yoluyla literatüre katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda literatür taraması yönteminin kullanıldığı

çalışmada, öncelikle Metaverse olgusu ve teknolojileri tanıtılmakta, ardından Metaverse'deki mevcut işletmecilik uygulamalarının çeşitli ülkelerden dünya çapındaki öncülerine yer verilmektedir. Bu sanal evrende işletmeleri nasıl bir gelecek beklediğine ilişkin öngörüler ve sanal evrenin potansiyel tehditlerine değinilerek, nihai olarak sonuç bölümüyle çalışma sona ermektedir.

METAVERSE

“Meta” (“ötesi”) ön ekinin ve “Verse” son ekinin (“evrenin” kısaltması) birleşimiyle oluşan “Metaverse” kelimesi, fiziksel dünyanın ötesinde bir evren anlamına gelmekte ve üç boyutlu dijital bir ortama atıfta bulunmaktadır (Dionisio, Burns ve Gilbert, 2013). Metaverse, çeşitli yeni teknolojileri entegre eden yeni bir internet uygulaması ve sosyal form türü olarak çoklu teknoloji, sosyallik ve hiper uzay-zamansallık özelliklerine sahiptir (Ning vd., 2021) ve kısaca “etkileyici deneyimlerin yaşandığı sanal ortamlar” (Aksu, 2022) olarak tanımlanabilir. Metaverse kavramı ilk olarak 1992'de Amerikalı romancı Neal Stephenson'ın bilim kurgu romanı “Snow Crash” de (Türkçe çevirisiyle Parazit) ortaya çıkmıştır. Romanda sanal bir evren tanımlayan yazar, bireylerin tıpkı gerçek bir yaşamda olduğu gibi sanal evrende de yaşamlarını idame ettirebileceğini anlatmaktadır (Kahraman, 2022). Karakterler üç boyutlu (3D) sanal gerçeklikte çalışan avatarlar olup, bu üç boyutlu sanal gerçekliğe Metaverse denilmiştir (Kye, Han, Kim, Park ve Jo, 2021).

2003 yılında ise Linden Lab tarafından piyasaya sürülen video oyunu Second Life, kullanıcıların yapılarını inşa ederek gezinebilecekleri sanal bir dünya yaratmış, kullanıcıların avatarlar oluşturmasına, kontrol etmesine ve bu sanal dünyada sosyal olarak etkileşime girmesine olanak tanınmasıyla meta evrenin öncülleri arasında kabul edilmektedir (Gent, 2022; Damar, 2021). Bunun yanında Roblox, Fortnite gibi üç boyutlu ve etkileşimli platformlar da kullanıcıların kendi sanal evrenlerinde avatarlar oluşturmasına ve diğer oyuncularla etkileşime girmesine izin vermeleriyle meta evrenin öncülleri arasında yer almışlardır (Damar, 2021).

Artırılmış gerçeklik oyunları ve sosyal alanlar onlarca yıldır varlığını sürdürürken, 2020'lerin başındaki teknolojik gelişmeler ve Covid-19 pandemisinin getirdiği toplumsal dönüşümler Metaverse'ün gelişimini ön plana çıkararak, on milyarlarca dolarlık yeni yatırımlara ilham vermiş ve Metaverse'ün "internetin geleceği" olduğuna dair tahminleri güçlendirmiştir (Pew Research Center, 2022). 2021-2022 yıllarında Metaverse fikrine olan ilgi, kısmen Facebook'un kendisini "Meta" olarak yeniden markalaştırma kararıyla (Zuckerberg, 2021) da harekete geçmiştir.

Metaverse, sadece fiziki dünyanın dijital bir kopyası değildir. Kullanıcı gözüyle Metaverse'ün hem zamanda ışınlanıp hem de galaksiler arası yolculuk yapılabilen yepyeni hayal dünyalarının yaratımı yoluyla

Avatar, Matrix, Yüzüklerin Efendisi, Mad Max gibi yapıtların çok daha ötesinde daha etkileyici ve herkesin katkıda bulunabileceği yepyeni dünyalar yaratacağı tahmin edilmektedir (Aksu, 2022). İnsanların coğrafi alan sınırlamaları olmaksızın blok zinciri teknolojisinin akıllı sözleşmeleri aracılığıyla bir ekonomik sistem kurabileceği ve bu sanal dünyanın içeriğinin gerçekliğini sağlamak için ekonomik, sosyal ve kimlik sistemlerinde gerçek dünyayla yakından uyumlu olacağı iddiası doğrultusunda, gelecekte dijital yaşamın günlük yaşama gömülmesi olası görülmektedir (Huang, Sun ve Zhang, 2022). Böylelikle Metaverse'ün günlük yaşamımızı ve ekonomimizi oyun ve eğlence dünyasının ötesinde değiştireceği tahmin edilmekte, hatta bazı görüşlere göre Metaverse'ün yeni dijital devletler, dijital şehirler, dijital şirketler oluşturabileceği, kendi kanunları ve ekonomisinin ortaya çıkabileceği iddia edilmektedir (Aksu, 2022).

Geleceğin üç boyutlu interneti olarak adlandırılan Metaverse; blockchain, nesnelerin interneti (IoT), sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklik (AR), karma gerçeklik (MR), genişletilmiş gerçeklik (XR) gibi birçok teknolojinin birleşiminden meydana gelmektedir. Metaverse ile ilgili temel kavram ve teknolojiler aşağıda kısaca açıklanmaktadır.

Metaverse ile İlgili Kavram ve Teknolojiler

Avatar

Avatar kelimesi, sanal dünyaya ait dijital vatandaşları (sakinleri) ifade etmektedir (Averbek ve Türkyılmaz, 2022). Sosyal medya üzerinde başlayan takma isim (nickname) özelliği, sonraları görsel ile desteklenerek avatarların oluşmasını sağlamış ve gelişen bilgisayar oyunları ile de kullanıcılar sanal dünyada kendi avatarlarını oluşturmaya başlamışlardır. Metaverse ise kullanıcılarına kendi avatarlarını oluşturabilecekleri sonsuz bir mekân tanımaktadır (Kahraman, 2022).

NFT (non-fungible tokens)

Türkçe'ye "değiştirilemeyen – takas edilemeyen jeton" olarak çevrilebilen NFT'ler, sanat eserleri, oyun içi öğeler, koleksiyon öğeleri veya müzik gibi dijital varlıkların devredilebilir haklarıdır (Ante, 2021). Dijital ortamda yer alan içerikler üzerinde mülkiyet hakkı yaratma gereksiniminden ortaya çıkan NFT'ler (İlgaz Büyükbaykal ve Sönmezer, 2022), çevrimiçi ortamda bir kripto para birimiyle alınıp satılırlar ve bir blok zincirindeki akıllı sözleşmelerde kodlanırlar. Daha geniş anlamda bir NFT, o NFT'ye kimin sahip olduğu, daha önce kimlerin sahip olduğu/yarattığı ve birçok kopyadan hangisinin orijinal olduğu gibi sorulara tartışılmaz cevaplar sunarak, dijital nesnenin "kökenini" belirlemeye olanak tanır. Fotoğraflar, videolar ve ses dahil olmak üzere çeşitli dijital nesne türleri bir NFT ile ilişkilendirilebilir. Mevcut

durumda NFT'ler dijital nesnelere sanat, oyun ve spor koleksiyonları gibi farklı bağlamlarda metalaştırmak için kullanılmaktadır (Nadini vd., 2021).

IoT (internet of things)

Nesnelerin interneti olarak Türkçeleştirilen “Iot”, “internet” ve “nesnelere” olmak üzere iki kelimedenden türetilmiştir. İnternet e-posta gönderme, konferans, ticaret, oyun vb. için dünya genelindeki varlıkları birbirine bağlayan bir ortam yaratırken; Nesnelerin İnterneti (IoT) ise ev aletlerinden tüketici elektroniğine kadar dünya çapındaki herhangi bir nesneyi (fiziksel veya sanal) bağlamak için küresel bir ağ olarak ortaya çıkmaktadır. IoT'de ev aletleri, araçlar, tedarik zinciri öğeleri, konteynerler vb. fiziksel nesnelere kendi aralarında etkileşim kurabilmektedir (Aggarwal ve Das, 2012). IoT, hemen hemen her şeyin bağlanabileceği ve daha önce hiç olmadığı kadar akıllı bir şekilde iletişim kurabileceği bir dünyayı tanımlarken, çoğumuz “bağlanmayı” sunucular, bilgisayarlar, tabletler, telefonlar ve akıllı telefonlar gibi elektronik cihazlar olarak düşünürüz. Nesnelerin İnterneti olarak adlandırılan ise yollardan kalp pillerine kadar fiziksel nesnelere yerleştirilmiş sensörler ve aktüatörlerin, internet'i bağlayan, aynı internet IP'sini kullanan kablolu ve kablosuz ağlar aracılığıyla birbirlerine bağlanmasıdır. Bu ağlar, analiz için bilgisayarlara akan büyük miktarda veri üretirler. Nesnelere hem çevreyi algılayıp hem de iletişim kurabildiklerinde, karmaşıklığı anlayıp buna hızla yanıt vermek için birer araç haline gelirler (Madakam, Ramaswamy ve Tripathi, 2015).

Blok zinciri (blockchain)

Teknoloji çevrelerinde blok zinciri, tüm değer işlemlerini kaydetmek için kalıcı bir dağıtılmış dizin olarak kullanılır (Javaid, Haleem, Singh, Khan ve Suman, 2021). Blok zinciri, ağ yardımıyla sistemi kullanan kullanıcılar arasındaki işlemleri doğrularak saklayan bir sistemdir. Bir işlem gerçekleştiğinde mevcut ağ üzerinden yayınlanır, şifreleme algoritmaları ile doğrulanarak blok oluşturulur. Sisteme dahil olan her düğüm yapılan işlemi onaylayarak kaydını tutar. Böylelikle blok doğrulanır ve sonrasında bu bilgi değiştirilemez veya silinemez. Her blok birbirine zincirlenerek eklenmeye devam ettiğinden başka biri onları asla değiştiremez (Ünal ve Uluyol, 2020).

Kripto para (cryptocurrency)

Kripto para şifreli para demek olup, şifreli para denmesinin temel nedeni ise adından da anlaşıldığı gibi şifreli bir şekilde oluşturulmasıdır. Bu paranın alınıp satılması ancak şifre sayesinde mümkün olabilmekte, bu nedenle dijital ortamda yaratılmakta ve yine dijital ortamda işlem görmektedir (Kahraman, 2022). İlk kripto para 2008 yılında piyasaya çıkan Bitcoin olmakla birlikte, Kasım 2022 itibarıyla 21.844 kripto para birimi bulunmaktadır. Ayrıca dünya çapında 300 milyondan fazla kripto para kullanıcısı olup, yaklaşık 18.000 işletme artık ödeme aracı olarak bir kripto para türü kabul etmektedir (Howarth, 2022).

Sanal Gerçeklik (virtual reality-VR)

Sanal gerçeklik teknolojisi gelişmiş 3D grafikler, avatarlar ve anlık iletişim araçlarını içerir (Kye vd., 2021). Sanal gerçeklik teknolojileri daldırma (immersion), etkileşim (interaction) ve hayal etme (imagination) özellikleri ile öne çıkarak, sanal ortamlarda kullanıcılara var olma hissi yaşatırlar (Ağca ve Kozbekçi Ayrancı, 2021). Oculus (Facebook), Vive (HTC), Index (Valve) popüler ticari VR cihazlarıdır ve VR deneyiminin bu tip araçlar olmadan gerçekleştirilmesi mümkün değildir (Ko ve Rogers, 2021).

Sanal gerçeklik, kullanıcıların sanal dünyayla gerçek zamanlı etkileşimleri üzerinden sürükleyici bir deneyim yaratmakta ve sanal gerçeklik ile gerçek dünyada yapılması zor ya da imkânsız görülen her türlü şey mümkün hale gelebilmektedir. Bu sonsuz imkanlar, gerçek hayatı etkileyerek çalışma, eğitim veya eğlence ortamlarını daha erişilebilir ve daha etkili olabildikleri bir noktaya taşımaktadır (Nazlı vd., 2022). Örneğin, tıp endüstrisinde karmaşık ameliyat senaryoları hastanın ölüm riskine girilmeden tekrarlanabilmektedir (Jongsaliswang, 2022). Zepeto ve Roblox da sanal gerçekliğin birer örnekleridir. Zepeto, üç boyutlu, avatar tabanlı etkileşimli bir hizmet sunarken; Roblox, herkesin sanal gerçeklik yaratabileceği ve arkadaşlarıyla eğlenmek ve çeşitli yaratıcı deneyimler yaşamak için kendi başına oyunlar oluşturabileceği bir platformdur (Kye vd., 2021).

Artırılmış gerçeklik (augmented reality -AR)

Artırılmış gerçeklik, mevcut gerçekliğe birtakım cihazlar (mobil cihazlar, özel kulaklıklar vb.) yardımı ile sanal gerçekliğin eklenmesidir (Averbek ve Türkyılmaz, 2022). Gerçek dünya görüntüleri üzerine bilgisayar veya mobil cihazlar tarafından üretilen sanal görüntüler bindirilerek zenginleştirilmiş bir ortam yaratılmakta, diğer bir deyişle artırılmış gerçeklik, sanal dünya ile gerçek dünyayı iç içe geçirmektedir (Gürel, 2021). Artırılmış gerçeklikte gerçek dünyada var olmayan sanal nesnelere oluşturmak ve bunları gerçek dünyaya doğru bir şekilde "yerleştirmek" için görselleştirme teknolojisi kullanılmaktadır.

Günümüzde artırılmış gerçeklik eğitim, ürün denemesi gibi konularda kullanım alanına sahiptir (Jongsaliswang, 2022). Örneğin, Cruscope'un Virtuali-Tee'si, öğrencilerin insan vücudunun içini bir anatomi laboratuvarı gibi incelemesine olanak tanıyan bir artırılmış gerçeklik tişörtüdür. Bir diğer örnek olarak Seul'deki bir hastanede bir araştırma ekibi, artırılmış gerçeklik teknolojisini uygulayan bir omurga cerrahisi platformu geliştirmiştir (Kye vd., 2021).

Karma gerçeklik (mixed reality-MR)

Karma Gerçeklik (MR), gerçek ve sanal dünyaları birleştiren yeni bir görselleştirme ortamıdır. Bu yeni görselleştirme ortamında, fiziksel ve dijital nesnelere bir arada var olur ve gerçek zamanlı olarak etkileşime girerler (Ning vd, 2021). VR kullanıcıyı yapay ortam içerisine alırken, AR fiziksel ortama yapay nesnelere yerleştirir. Karma gerçeklik ise hem VR hem de AR yapılarını bütünleştirerek karma bir ortam sunar. Örneğin, sanal gerçeklik ile bir gözlük yardımıyla bir sanat galerisi fiziksel ortamdan bağımsız biçimde o ortamın içindeymiş gibi gezilebilir; artırılmış gerçeklik ile o galerideki eserler üç boyutlu biçimde fiziksel ortamda görülebilir; karma gerçeklik ile ise hem galeride gezilebilir hem de eserler üç boyutlu incelenebilir. Diğer bir deyişle hem fiziksel ortamın farkında olunabilir hem sanal mekânın yapısı ve dokusu hissedilebilir hem de etkileşimde bulunulabilir (Aydoğan, 2021).

Genişletilmiş gerçeklik (extended reality-XR)

Genişletilmiş gerçeklik esas olarak VR (Sanal Gerçeklik), AR (Artırılmış Gerçeklik) ve MR (Karma Gerçeklik)'i kapsayan şemsiye bir kavramdır. VR, kullanıcıyı gerçek dünyadan izole eden dijital bir ortamla çevrili tamamen sürükleyici bir deneyim iken; AR, üzerine yerleştirilmiş bir dijital büyütme ile gerçek dünyayı geliştirir. MR ise gerçek ve dijital unsurlar arasında etkileşim sağlayan, gerçek ve sanal dünyaların bir karışımıdır. Özünde MR, karma gerçeklik spektrumu (veya sanal gerçeklik spektrumu) aracılığıyla bir yerde gerçek ve sanal ortamların birleştirilmesini içerir (Catbas vd., 2022).

XR donanım sistemlerinin, çeşitli insan duygularını yapay olarak yeniden yapılandırması ve bilgiyi sanal dünyayı gerçekten hissettiklerine inandırmak için insanların duyu sistemlerine iletmesi, geleceğe ilişkin beklentiler arasındadır. XR araştırma alanına yeni yumuşak deri benzeri malzemeler ve cihazlar getirilerek, çeşitli yeni nesil dokunsal geri bildirim sistemleri geliştirilme aşamasındadır. Bu kapsamda çeşitli dokunma duyuları arasında vibro-haptik (titreşim yoluyla mekanik duyu) ve termohaptik (ısıtma veya soğutma ile termal duyu) üzerinde çalışılmaktadır (Ko ve Rogers, 2021).

Dijital ikiz (digital twin)

Dijital ikiz, sanal ortamlarda aslına uygun olarak kopyalanan model ve varlıkları ifade eder. Diğer bir deyişle dijital ikiz, fiziksel bir nesneyi doğru bir şekilde yansıtan sanal modelidir. Dijital ikizler nesne hareketleri, sıcaklık ve hatta işlev dahil olmak üzere fiziksel benzerlerinin özelliklerini yansıtırlar (Lee vd., 2021). Örneğin, Nvidia'nın Earth-2'si iklim modelleme kapasitesini artırmayı amaçlayan bir dijital ikizdir. Bir diğer örnek, insanların gerçek dünyayla eşleştirilmiş sanal mülkleri (örneğin, gerçek dünyadaki bir

bezybol stadyumu veya müzesi) satın aldığı, sattığı ve takas ettiği bir sanal mülk NFT oyunu olan Upland'dır (Pew Research Center, 2022).

Tablo 1 ile Metaverse ortamında kullanılan temel teknolojiler, bu teknolojilerin mevcut durumu ve geleceğe ilişkin potansiyel kullanım alanlarına yer verilmektedir.

Tablo 1: Metaverse sağlayan teknolojiler

Teknoloji	Mevcut	Gelişimini Sürdüren/ Gelecek
Kullanıcı Cihazları	Akıllı telefonlar Dizüstü Bilgisayarlar/PC Sanal Gerçeklik (VR) Başlıkları Artırılmış Gerçeklik (AR) Başlıkları	Koku ve dokunma gibi diğer duyuvarı harekete geçirmek
Nesnelerin İnterneti (IOT)	Birleşik standartlar Endüstriyel uygulamalar	Tam meta veri deposu en az 6G gerektirmektedir
İşlem Gücü	Bulut bilişim	Yapay zekâ çipleri (hızlı geliştirme) Kuantum hesaplama (prototip aşaması)
İletişim Ağları	5G WiFi 6/6E Yüksek hızlı fiber	Büyük veri analitiği (hala olgunlaşıyor) Güvenlik
Blockchain	NFT'ler/dijital varlıklar Dijital para birimi	Akıllı sözleşmeler Artan verim Enerji tüketimi
3D Gerçek Zamanlı Teknoloji	3D Motor Gerçek zamanlı oluşturma	Erişilebilirliği artırmak için maliyeti düşürme
Yapay Zekâ (AI)	Bilgisayar görüşü, duyuşal algı Makine öğrenmesi Doğal dil işleme Akıllı Ses	

Kaynak: Deloitte, 2022a.

Hangi Metaverse? Metaverse ve Evrenler

Metaverse, yatırım veya iş fırsatı arayanlardan, bireysel olarak nasıl deneyimleyeceğini, çalıştığı veya girişimcisi olduğu işletme için neler yapabileceğini düşünenlere kadar günümüzde çeşitli taraflarca merak edilen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Metaverse, kullanıcılarına 3 boyutlu alanlarda birlikte

çalışma, buluşma, oyun oynama ve sosyalleşme olanağı sağlamakta ve çeşitli evrenleri içermektedir (Nazlı, vd., 2022). Bu evrenler, Tablo 2’de görüldüğü gibi temelde oyun ağırlıklı, marka ağırlıklı, adres odaklı, iş ve seyahat amaçlı evrenler olarak gruplandırılabilir.

Tablo 2: Metaverse’de evrenler

Oyun Ağırlıklı Evrenler	Marka Ağırlıklı Evrenler	Adres Odaklı Evrenler	İş ve Seyahat Amaçlı Evrenler
Roblox ve Sandbox gibi çoğunlukla Z kuşağı ve Alfa kuşağının oyun ve eğlence amaçlı olarak kullandığı evrenler	Decentraland ve Ceek gibi kişi veya sektörel markaların yer aldığı evrenler	Over The Reality ve Earth2 gibi dünya haritasının parsellere ayrılarak, satılmasına dayalı evrenler	Spatial ve GoArt gibi etkinlik alanlarının oluşturularak, konuk veya ziyaretçilerin avatarları ile etkileşimde bulunabildikleri evrenler

Kaynak: Sarı, 2022’den esinlenerek oluşturulmuştur.

Mevcut durumda Metaverse üzerinde dijital oyunların yeri oldukça fazladır. Dijital oyunlar, kullanıcılara bu evrene en yakın deneyimi sunmaktadır. Bireyler, kendilerine benzer ya da hayal ettikleri özellikleri bünyesinde bulunduran sanal kimlikler oluşturmakta; oyun geliştiriciler, oyun etkinliklerine ev sahipliği yapmakta; yaratılan sanal ekonomiler ise içinde bulunulan oyunun sınırlarını zorlamaktadır (Nazlı vd., 2022).

METAVERSE VE İŞLETMELER

Ticari açıdan bakıldığında Metaverse, geniş kapsamlı ticari beklentiler göstermiştir. Yeni bir sermaye ihracı türü olarak büyük şirketler kendilerini Metaverse’i oluşturmaya adanmakta; kullanıcılar açısından ise sanal dünyanın özgürlüğüne, internetin içerik ve etkileşim yöntemlerine yönelik talepler sürekli artmaktadır (Ning vd., 2021). Halihazırda Boeing, Hyundai Motor, BMW gibi dünya çapında bilinen birçok işletme Metaverse’te yer almak için çalışmalarını başlatmıştır (Özenir, 2022). İnternet devlerinin Metaverse evrenine milyarlarca dolar yatırım yapacaklarını açıklamasının ardından ise oyun şirketlerinin hareketlendiği görülmekte ve büyük teknoloji devlerinin önemli satın almalar gerçekleştirmeleri beklenmektedir. Ayrıca yakın gelecekte gözlükler, yeni çeşit cihazlar ve farklı deneyimler yaşatacak teknolojilerle karşılaşacağımız da belirtilmektedir (Aksu, 2022).

Metaverse’de İşletmecilik Uygulamaları

Metaverse’e ilişkin farklı ülkelerin farklı politikaları nedeniyle, bu evrendeki şirketler tipik ürünleri ve geliştirme planları bakımından ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Örneğin Amerika Birleşik

Devletleri Metaverse'in öncüsü olarak iş, oyun, sanat ve sosyal ilişkiler gibi birçok alanda uygulanan geniş bir Metaverse düzenine sahiptir. Çin, büyük bir pazara, güçlü internet girişimlerine ve internet uygulamalarına sahiptir. Çinli internet şirketleri Metaverse'de art arda iş, video oyunları ve sanatsal tanıtımlarda bulunmaktadır (Ning vd., 2021). The Economist'in (2022) kısa süre önce bildirdiği gibi, Çin'de 2021'in sonunda yaklaşık 1.600 firma, içinde Çince Metaverse (yuan yuzhou) kelimesi bulunan 11.000 ticari marka için başvuruda bulunmuştur. Çin'de Metaverse gibi yeni teknoloji ufuklarının 'Batı'yı yenmek için bir şans' olarak görüldüğü ifade edilmektedir (The Economist, 2022). Video oyun endüstrisinin öncüsü olarak yeni Metaverse endüstrileri yaratmak amacıyla dijital işçilikteki güçlü mirasından yararlanan Japonya (Deloitte, 2022a), animasyon ve video oyunlarındaki uygulama alanlarına odaklanırken, Alman ve İtalyan lüks markaları ise sanal ürünler aracılığıyla daha fazla insanı müşteri yapmaya çalışmaktadır (Ning vd., 2021). Son yıllarda Samsung, LG ve Hyundai gibi şirketlerle küresel bir teknoloji süper gücü haline gelen Güney Kore'de hükümet, Metaverse endüstrisine 177,1 milyon dolarlık bir yatırım yapmış, ayrıca Güney Koreli yetkililer Metaverse politikası üzerinde çalışmak üzere bir komite oluşturup, "Metaverse Endüstri Teşvik Yasası" üzerinde çalışmaya başlamışlardır (Investing, 2022). Kore İleri Bilim ve Teknoloji Enstitüsü (KAIST) ise, KOBİ'lerin üretimde rekabet gücünün artırılması amacıyla yapay zekâ destekli bir Metaverse üretim fabrikası açmıştır. Bu platform, plastik vida üretim sürecinde kullanıcıların sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, genişletilmiş gerçeklik cihazları ile dünyanın herhangi bir yerinden sisteme bağlanarak gerçek üretim tesislerine eşdeğer biçimde üretim sürecini deneyimlemelerine, hataları tespit ve analiz etmelerine, ürün kalitesinde iyileştirme yapabilmelerine olanak sağlamaktadır (KAIST, 2021).

Aşağıdaki bölümde, farklı ülkelerden Metaverse'de yer alan öncü firmalar ile bu firmaların ürün ve hizmetleri incelenmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri

Ekim 2021'de adını Meta olarak değiştirdiğini ilan eden Facebook, artık sanal gerçeklik ve Metaverse stratejilerine odaklanacağını, sosyal medya ağırlıklı bir şirket olarak bilinmek istemediğini açıklamıştır. Bu kapsamda teknoloji devi, 2021 yılı Aralık ayında sosyal VR platformu Horizon Worlds'ü, Kanada ve Amerika'da yaşayan 18 yaş üzeri kullanıcılara açmıştır (Meta, 2021). Meta CEO'su Mark Zuckerberg'in "Metaverse vizyonumuzun çekirdeği" olarak tanımladığı Horizon Worlds platformu sanal gerçeklik gözlüğü ile kullanılmakta, platformda herkesin özel avatari bulunmakta ve kullanıcılar gözlüklerindeki denetleyici düğmeleri kullanarak sanal dünyada istedikleri yere ışınlanabilmektedir (Doğan, 2022). Ayrıca şirket, sanal ve artırılmış gerçeklikte bağlantının geleceğini inşa etmek için oluşturduğu Reality Labs platformuna büyük yatırımlar yapmaktadır. Reality Labs, optik ve ekranlar, bilgisayar görüşü, ses, grafik, beyin dahil olmak üzere çığır açan AR gözlükleri ve VR kulaklıkları sağlamak için gereken tüm teknolojileri

-bilgisayar arayüzü, dokunsal etkileşim, göz/el/yüz/vücut takibi- geliştirmeye odaklanmaktadır (Meta, 2019).

Google, yapay zekâ ve bulut hizmeti aracılığıyla Metaverse'ün altyapı katmanında sağlam bir temele sahiptir. Google'ın yapay zekâ için açık kaynaklı yazılımı olan Tensor Flow, dünya çapında yaygın olarak kullanılmaktadır. Google Cloud, bulut bilgi işlem alanında dünyanın ilk dört genel bulut hizmeti sağlayıcısı arasındadır. Uygulama katmanında ise Google, bulut oyunlarında Stadia ve yazılım hizmetlerinde YouTube VR dahil olmak üzere, temelde mevcut işletmeleri Metaverse konseptiyle birleştiren uygulamalara sahiptir (Deloitte, 2022b).

Amazon, Metaverse stratejisinde temel olarak mevcut bulut bilgi işleme ve e-ticarete odaklanmıştır. Meta'nın yapay zekâ projelerinde Ar-Ge'yi hızlandırmasına yardımcı olmak için bulut bilişim hizmetleri sağlamaktadır. Amazon ayrıca Epic Games ile işbirliği yapmakta ve ona bulut bilişim hizmetleri sağlamaktadır. Epic Games'in ürünü Fortnite'ın dünya çapında 350 milyon kullanıcısı vardır ve bu bir Metaverse oyunu olarak çok büyük bilgi işlem kaynakları gerektirmektedir (Deloitte, 2022b). Bunların yanında Amazon, yeni bir VR alışveriş deneyimi geliştirmek üzere Metaverse'te bir tür sanal Amazon alışveriş merkezi inşa ederek, alışveriş yapanların dijital ürünlerle etkileşime girebileceği bir alan oluşturmaktadır (Ning vd., 2021).

Microsoft, 2022 yılı başında Call of Duty ve Candy Crush gibi video oyunlarının üreticisi olan Activision Blizzard'ı yaklaşık 70 milyar dolar değerinde bir anlaşmayla satın aldığını duyurmuştur. (Microsoft, 2022). Xbox'ın da sahibi olan Microsoft, yıllardır oyunlara yaptığı yatırımlarla bilinmekle beraber bu satın almanın Metaverse'te yer edinmeye yönelik bir adım olduğunu ifade etmektedir (New York Times, 2022).

Misyonunu dünyayı oyun yoluyla bir araya getirmek olarak belirlemiş ve özellikle alfa kuşağını etkisi altına alan Roblox, dünyanın sanal gerçekliği destekleyen en büyük oyun platformlarından biridir. Bunun yanında Roblox üzerinde Vans, Gucci, Hyundai, Ralph Lauren gibi öncü markalar da tüketicilerine ulaşmak için yer bulmaktadır (Averbek ve Türkyılmaz, 2022). Roblox'daki oyun içi satın alımlar "Robux" adı verilen sanal para birimi üzerinden yapılmaktadır. Her beş Roblox kullanıcılarından birinin avatarını günlük olarak güncellediği düşünüldüğünde markalar, kullanıcıların dijital alemde avaturları için satın alarak kullanması için halihazırda geniş bir koleksiyon arşivine sahiptir. Üstelik dijital bir ürün ile hammadde satın almaya, işçilik için para harcamaya, üretimle uğraşmaya veya dünyanın başka bir yerine bir şey göndermeye gerek bulunmamaktadır (Depter, 2021).

Dünyanın en büyük oyun şirketleri arasında yer alan ve Fortnite ile büyük başarılar imza atan Epic Games, LEGO firması ile Metaverse özelinde çocuklar ve aileler için yapılmış eğlenceli bir alan oluşturmak amacıyla 2022 yılı Nisan ayında bir ortaklık kurduklarını açıklamıştır (Lego, 2022). Epic Games bunun yanında 2020 yılında, 16 yaşın altındaki çocuklarla güvenli dijital etkileşim sağlamak için tasarlanmış teknolojiye öncülük eden bir şirket olan SuperAwesome'u satın almıştır (Epic Games, 2022). Temmuz 2021'de ise Metaverse için kritik öneme sahip içerik oluşturucu ekosistemini büyütebilmek amacıyla, Sketchfab'i satın aldığı duyurmuştur. Sketchfab, web tabanlı hizmetleri aracılığıyla doğrudan üç boyutlu içerikleri keşfetmeyi, düzenlemeyi, satın almayı ve satmayı kolaylaştıran ve 4 milyon üç boyutlu varlığa ev sahipliği yapan bir platformdur (Epic Games, 2021). Ayrıca Epic Games, Metaverse projeleri için Sony ve KIRKBI'den toplamda 2 milyar dolar kadar yatırım almıştır. Hatta Sony, Epic Games'e daha önce de yatırım yapmış, bu ikinci yatırımı ile Metaverse'ün getireceği yeni geleceğin aktif bir oyuncusu olmak istediğini göstermiştir. Metaverse'ü bilim kurgu filmlerine yakın bir konuma getirmek istediklerini ifade eden Epic Games yönetimi, bu konuda ellerindeki en büyük gücün çok gelişmiş özelliklere sahip Unreal Engine oyun motoru olduğunu, bunu herkesin dahil olabileceği ve pozitif yaklaşımın merkezde olduğu Metaverse evrenleri oluşturmak için kullanmak istediklerini açıklamıştır (Tunçer, 2022). Unreal Engine oyun motoru sayesinde şirket hem Metaverse hem de film çekimlerine büyük katkılar sağlamaktadır (Korkmaz, 2022).

Dünyanın popüler spor giyim markaları arasındaki Nike, 2021 yılı sonunda Metaverse üzerinde NFT ayakkabı (koleksiyon değerine sahip olabilecek bir ayakkabının dijitaldeki yansıması) üreten RTFKT Studios isimli şirketi satın almıştır (Berktan, 2021). Ayrıca Nike, Roblox ile ortaklık kurarak, kullanıcıların avatarlarını dijital ürünler ile donatmaya teşvik edildiği mini oyunlarla dolu Nikeland'ı başlatmıştır. Nikeland, ilk iki ayda 7 milyon ve bugüne kadar 21 milyondan fazla ziyaretçiyi ağırlamış, bu yolla toplam Nike marka gelirinin %26'sını temsil eden dijital satışlara katkıda bulunmuştur (Metaverse Digital, 2022).

Metaverse vizyonunu "yeni nesil hikâye anlatımı" olarak nitelendiren Walt Disney şirketi ise bünyesinde "Yeni Nesil Hikâye Anlatımı ve Tüketici Deneyimleri" adlı yeni bir birim oluşturmuştur. Ayrıca şirket, ilk artırılmış gerçeklik destekli 8 dakikalık kısa film Remembering'i Disney+ kanalında yayınlamıştır (Kalelioğlu, 2022; Metin, 2022).

Dünyanın en popüler sosyal medya uygulamalarından Snapchat'in sahibi olan Snap şirketi, 2022 yılı başlarında kullanıcıların kendi fotoğraflarını çekmek için kullanabilecekleri yeni selfie dronu Pixy'yi tanıtmıştır (Brand Planet, 2022). Sanal gerçekliğe karşı bilgisayar tarafından üretilen içeriği gerçek dünyayla birleştiren artırılmış gerçekliğe doğru genişlemeye odaklanan Snap, 2021 yılında da ilk AR gözlüklerini tanıtmıştır (Kay, 2022).

Ağustos 2021'de dünyanın ilk sanal iş birliği ve simülasyon platformunu yaratmaya yönelik “Nvidia Omniverse” platformunu duyuran Kaliforniya merkezli teknoloji şirketi Nvidia, bu platform ile bireylerin ve ekiplerin üç boyutlu işlem hatları oluşturmasına ve büyük ölçekli sanal dünyalarını simüle etmesine yardımcı olmaktadır (Nvidia, 2022). Ağustos 2022’de ise şirket, SIGGRAPH isimli etkinliğinde yeni Metaverse geliştirme araçlarını tanıtmıştır. Bu araçlar, Metaverse'deki hayatı daha gerçekçi hale getirmeyi amaçlamayan yeni yapay zekâ yetenekleri, simülasyonlar ve diğer yaratıcı varlıkları içermektedir. Nvidia'dan yapılan resmî açıklamada, tam yüz animasyonu da dahil olmak üzere kullanıcıların dijital avatarlarının duygularını zaman içinde yönlendirebileceği belirtilmektedir (Fortis, 2022).

Çin

Alibaba, Metaverse'de iki temel konuya odaklanmıştır: bulut bilişime dayalı Metaverse çözümleri ve e-ticaret kullanıcı deneyimi optimizasyonunu Metaverse ile birleştirmek. Şirket, 2021 yılında Metaverse için Yuanjing bulut oyununu yaratmış, bir XR laboratuvarı kurmuş ve NFT platformu Jingtang'ı piyasaya sürmüştür. Bir Alibaba grup şirketi olan Taobao ise e-ticarete 2016'dan beri sanal gerçeklik alışverişini desteklemektedir (Deloitte, 2022b).

Son zamanlarda Çin'in önde gelen mobil geliştirme hizmet sağlayıcısı Aurora Mobile, Roblox platformunda kendi geliştirdiği oyun demosunda itme işlevini başarıyla uygulamıştır. Bu özellik ile oyundaki sanal bilgiler ikincil duvarı kırabilmekte ve gerçek dünyaya aktarılabilir. Bu durum sanal dünya ile gerçek dünya diyalogunu mümkün kılmakla kalmayıp, daha fazla "Metaverse" geliştirilmesi için de yeni bir uygulama alanı sağlamaktadır (Huang vd., 2022).

Dünyanın en büyük oyun şirketi olarak kabul edilen Tencent, aynı zamanda bir milyardan fazla kullanıcısı olan bir mesajlaşma hizmeti olan WeChat'in sahibi (Lif, 2022) ve Discord, Epic Games, Roblox ile Metaverse altyapısı sunan bir girişim olan Haedan'ın yatırımcılarından (İçözü, 2022a; Brand Planet, 2021). Şirket, gelecekteki Metaverse çözümlerini içeren yazılım ve donanım ürünlerini keşfetmek üzere bünyesinde “genişletilmiş gerçeklik” (XR) birimi oluşturmuştur. 2021 yılı Eylül ayında ise Tencent, "QQ Metaverse", "QQ Music Metaverse" ve "Kings Metaverse" dahil olmak üzere, Metaverse ile ilgili yaklaşık 100 ticari markayı tescil ettirmek için başvuruda bulunmuştur (Ye, 2021).

Dünyanın en büyük video oyun şirketlerinden ve kısa video uygulaması TikTok'un da sahibi olan ByteDance, 2021 yılında oyun sektöründe agresif bir şekilde genişleme kararı almış, aynı yılın ağustos ayında sanal gerçeklik kulaklık üreticisi Pico'yu satın almıştır (Lif, 2022). 2021 yılı Kasım ayında ise, Pekin merkezli bir VR geliştiricisine yatırım yapmıştır (Li, 2022).

Çin'in en büyük arama motorlarından Baidu, Ekim 2021'de 'Metapp' için ticari marka başvurusu yaparak resmi olarak Metaverse endüstrisine katılmıştır (Ziyanurov, 2021). Aralık 2021'de ise "umut ülkesi" anlamına gelen ilk Metaverse uygulaması XiRang'i duyurmuştur (Partz, 2021). Bilgisayarlardan, akıllı telefonlardan ve giyilebilir cihazlardan bir uygulama olarak erişilebilen sanal dünya XiRang, Baidu kullanıcılarını çevreyi keşfetmek ve diğer kullanıcılarla etkileşim kurmak için bir avatar oluşturmaya davet ederken, ayrıca dijital altyapı hizmeti sunarak işletmelerin kendi sanal marka deneyimlerini oluşturmalarına ve özelleştirmesine de olanak tanımaktadır (Liu, 2022).

Çin'in en büyük ikinci video oyun şirketi NetEase, 2021 yılında ülkenin güneyindeki Hainan Eyaletinde Metaverse uygulamaları geliştirmeye odaklanan bir tesis kurmuştur (Lif, 2022). Ayrıca Çinli internet devi, sanal insanlar ve sanal ortamlar arasındaki ara bağlantıları geliştiren bulut oyunlarına ve yapay zekâ teknolojilerine dayalı sürükleyici bir çevrimiçi toplantı platformu olan Yaotai'yi geliştirmiştir (Hai, 2022). Yaotai üzerinde üniversiteler ve çeşitli işletmelerin dahil olduğu kurumsal müşteriler tarafından yaklaşık 100 sanal konferans gerçekleştirilmiştir. Bunların yanında NetEase Games'in yapay zekâ kolu olan Fuxi Lab, Çin Devlet İnşaat Mühendisliği Şirketi'nin (China State Construction Engineering Corp.) bir birimi ile ortaklaşa akıllı robotlar geliştirmeyi planlamakta ve bu ortak girişimin Çin inşaat endüstrisinde yeni bir dijital dönüşüm örneği olması beklenmektedir (Cao, 2022).

Güney Kore

Güney Kore, Metaverse endüstrisini geliştirmek üzere kapsamlı bir stratejik plana sahip ilk büyük ekonomidir (Deloitte, 2022a). Kore Bilgi ve İletişim Endüstrisi Tanıtım Ajansı, gerçeklik ve sanallığın çeşitli alanlarında açık bir Metaverse platformu geliştirmek üzere hükümet-iş dünyası işbirliği ve özel sektör öncülüğünde "Metaverse Alliance" bünyesinde 25 şirket oluşturmuştur (Ning vd., 2021).

Güney Koreli Hyundai Motor ise, önde gelen gerçek zamanlı üç boyutlu içerik geliştiricisi Unity ile dijital ikiz fabrika kurmak için bir mutabakat imzalamıştır (Deloitte, 2022a). Otomobil devi, CES 2022'de tanıttığı "Metamobility" konsepti ile robotları Metaverse'e bağlayarak, onları gerçek dünya ile sanal gerçeklik arasında serbestçe harekete imkân sağlayacak bir araç olarak kullanmayı planlamaktadır. Metaverse ile bağlantı ve etkileşim içinde olan robotlar sayesinde fiziksel dünya ile Metaverse arasındaki fiziksel sınırlar ortadan kalkacak, kullanıcılar tıpkı bir akıllı bir fabrikada olduğu gibi fiziksel dünyada da robotları yönlendirebilecektir. Bu doğrultuda günlük yaşantı Metamobility ile yeniden şekillenip, zenginleşebilecektir. Çalışanların, fabrikadaki makine ve varlıklara uzaktan erişim sağlayarak, robotlar ve sanal gerçeklik aletleri ile uzaktan görevlerini yerine getirebileceği bu sistemin, üretim için yeni nesil dijital bir model olacağı öngörülmektedir (Hyundai Motor, 2022).

Güney Kore'nin en büyük varlık yöneticisi Samsung Asset Management, 2021 yılında Metaverse fonunu başlatmıştır (Park, 2021). Fon, meta endüstrisinin büyümesini orta ve uzun vadeli bir perspektiften yönlendirmesi beklenen temel üç temaya (bulut bilişim, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik) odaklanarak, uzun vadeli yatırımlarla başlamış ve piyasaya sürüldükten sadece iki ay sonra yönetimi altındaki varlıklarda 43,6 milyon dolara ulaşmıştır (Lee, 2021).

Güney Koreli mobil iletişim sağlayıcı SK Telekom, Temmuz 2021'de kullanıcıların çizgi film karakterleri aracılığıyla toplantılar düzenleyerek katılabilecekleri "Ifland" adlı sanal bir dünyayı tanıtmıştır. SK Telecom, meta evrende gerçekleşen toplantıları, sunumları ve konferansları daha iyi desteklemek için kullanıcıların PDF belgelerini ve MP4 video dosyalarını ifland'deki diğer kişilerle kolayca paylaşmalarını da sağlamaktadır. Ayrıca SK Telekom, kullanıcılarına influencer yetiştirme programı aracılığıyla meta evrende yeni kariyerler inşa etmeleri için yeni fırsatlar yaratmayı, bunun yanında işletmelere Ifland'deki müşterileriyle tanışmalarını sağlayarak yenilikçi pazarlama yöntemleri sunmayı planlamaktadır (Su-Hyun, 2021).

Güney Koreli Metaverse sosyal oyun uygulaması Zepeto, aynı zamanda sanal moda ürünleri için hızla büyüyen bir yaratıcı pazar yeri haline gelmiştir ve Disney, Nike gibi küresel markalar ve ünlüler ile birlikte çalışmaktadır (Deloitte, 2022a).

Güney Kore menşeli LG Ekran, yakın zamanda yaklaşık 200 yeni çalışanına bir Metaverse platformunda oryantasyon düzenlemiştir. LG Kimya ise yeni çalışanlar için çevrimiçi eğitim ve öğretim yoluyla, Metaverse platformunu yeni çalışanların eğitimine genişletmiştir (Jeon, 2021).

İç planlama ve tasarım için VR araçları yaratan Koreli 3D uzamsal veri platformu girişimi Urbanbase, 2D kat planlarını birkaç saniyeden daha kısa sürede sanal alanlara dönüştüren patentli bir algoritmaya sahiptir. Kullanıcılarına potansiyel evlerini görebildikleri, içine mobilya ve duvar kâğıdı koyabildikleri, hatta döşemeleri değiştirebildikleri bir VR platformu sağlamaktadır. Girişim sermayelerinden 6 milyon doların üzerinde fon sağlayan şirket, mobilya ve beyaz eşya firmalarıyla 50'den fazla ortaklık kurmayı başarmıştır. Kore'deki apartmanlar için VR uzay turları sunmak üzere emlak şirketleriyle birlikte çalışmaktadır (John, 2022).

Japonya

Japon otomobil devi Honda, 2024 Prologue ve 2023 Pilot modelleri de dahil olmak üzere geleceğin ürünlerini geliştirmek için gelişmiş sanal gerçeklik (VR) teknolojisini kullandığını ve sanal gerçekliğin,

tasarımcıları için gelecekteki mobilite ürünlerin geliştirilmesinde kritik bir araç haline geldiğini duyurmuştur (MetaNews, 2022).

Japonya'nın dünya çapındaki teknoloji devi Sony, Mocopi olarak adlandırdığı ve 2023 yılında piyasaya sürmeyi planladığı hareket yakalama sensörünü tanıtmıştır. Metaverse, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik platformlarında kullanılması amaçlanan Mocopi el ve ayak bilekleri, baş ve kalçaya takılan 6 banttan oluşmaktadır (Ateşler, 2022). Yapılan hareketleri sensörleri sayesinde algılayarak, gerçek zamanlı bir şekilde Metaverse'deki avatarlara aktarabilmektedir (Campaign TR, 2022). Ayrıca Sony şirketinin halihazırda oyun devi Epic Games ile Metaverse'de büyük iş birlikleri bulunmaktadır. Bunların yanında Sony, Destiny'nin geliştiricisi Bungie'yi satın almak için 2022'nin Ocak ayında bir anlaşma yaptığını duyurmuştur (Midas, 2022).

"İstedığımız kişi olabiliriz" vizyonu ile yola çıkan Japon teknoloji şirketi GREE, blockchain oyunları geliştirmenin yanında, Metaverse bölümü ile bireysel müşterilerine akıllı telefonlar için bir meta evren olan "Reality" yi sunmakta, kurumsal müşterilerine ise kendi Metaverse'lerini oluşturmalarını sağlayan "Reality XR Cloud" platformu ile hizmet vermektedir (GREE, 2022).

Tokyo Merkezli Avex Business Development, 2021 yılı Ağustos ayında Digital Motion ile birlikte sanal eğlence işinde uzmanlaşmak amacıyla Avex Digital'i kurduklarını duyurmuştur (Avex, 2021). Yeni şirketin, Avex'in eğlence alanındaki fonksiyonlarını ve bilgi birikimini kullanarak, son yıllarda talebin hızla arttığı sanal eğlence işindeki performansını en üst düzeye çıkarması hedeflenmektedir. Bu kapsamda şirket, mevcut animasyon ve oyun karakterlerinin yanında gerçek ve sanal sanatçıların faaliyetlerini sanal ortamda tanıtmayı, sanal sanatçı etkinliklerine ev sahipliği yapmayı, gerçek sanatçıların konserlerini ve diğer etkinlikleri sanallaştırmayı ve yeni eğlence deneyimleri yaratmak için festivaller gerçekleştirmeyi planlamaktadır (Funlgr Games, 2021; Ning vd., 2021).

Japonya merkezli bir girişim olan H2L Technologies, Metaverse'te kullanıcıların acı hissetmesini sağlayacak bir bileklik tasarladıklarını açıklamıştır. Japon teknoloji şirketlerinden Sony'nin destek olduğu girişim, bilekliği takan kişinin vücuduna küçük elektrik şokları göndermekte, farklı seviyelerde acı hissi yaratarak bu sayede duylara hitap edebilmekte ve Metaverse'ü gerçek dünyaya çevirmeye yardımcı olmayı amaçlamaktadır (Independent, 2022).

Almanya

Popüler Alman otomobil motosiklet ve motor üretim şirketi BMW, Metaverse'e Eylül 2021'de lansmanı yapılan Joytopia ile giriş yapmış, 2022 yılında ise Metaverse ve NFT için ticari marka

başvurusunda bulunmuştur. Bu başvuru, araçları içeren sanat eseri, metin, ses ve video içeren indirilebilir multimedya dosyalarının yanında oyuncak araçları, araç parçalarını ve aksesuarları içeren indirilebilir bilgisayar programlarını da kapsamaktadır. Bu öğelerin tümünün genişletilmiş sanal gerçeklik ortamlarında kullanılması öngörülmekte, ayrıca kullanıcılar VR kulaklık ve gözlükleri ile araçlarının çalışmasını potansiyel olarak simüle edebilmektedir. Şirket, logosunu da sanal araçlar, sanal araç parçaları ve çeşitli aksesuarlar içeren çevrimiçi mağaza hizmetleri için markalaştırmıştır (Coinkolik, 2022). Bunların yanında BMW, fabrika içinde hareket edecek eğitim robotları ve farklı ülkelerden tasarımcıları yeni hatlar üzerinde deney yapmak üzere bir araya getirmek üzere, foto-gerçekçi 3D ortamlara sahip 31 farklı fabrikanın dijital ikizini inşa etmiştir (FinTech, 2022).

Alman çok uluslu Mercedes-Benz Grubunun bir parçası olan Daimler Güney Doğu Asya, 2022 Temmuz ayında Polygon iş birliği ile işletmelerin merkeziyetsiz bir ortamda veri alımı-satımı yapabileceği “Acentrink” isimli bir veri paylaşım ağı geliştirdiğini duyurmuş, ayrıca NFT ve Metaverse odaklı ticari marka başvurusu yaptığını açıklamıştır (Bitcoin Sistemi, 2022). Bunun yanında Mercedes-Benz, 2022 yılında Metaverse platformlarına özel olarak tasarladığı ve video-oyun devi Riot Games ile yaptığı iş birliğiyle League of Legends Dünya Şampiyonası’nda kullanılmak üzere geliştirdiği ilk sanal otomobilini tanıtmıştır (Yurduneli, 2022).

Adidas, Bored Ape Yacht Club, PUNKS Comic ve Gmoney olmak üzere üç önemli NFT oyuncusu ile bir araya gelerek, 2021 yılında Metaverse dünyasına adım atmıştır (Ulukan, 2021). Şirket, yaptığı iş birlikleri ile "Into the Metaverse" adlı bir NFT serisi başlatmış, bu kapsamda gerçekleşen satışta 30 bin NFT hızlıca tükenmiştir. Adidas şimdiye kadar oyun, AR, NFT ve Metaverse alanını en çok sahiplenilen markalardan biri olarak görülmektedir (İçözü, 2022b).

Yüksek teknolojiye Alman XR girişimi Zreality, İş İnovasyon Merkezi (BIC) Kaiserslautern, Gipfelsprint GmbH ve Wirtschaftsförderung Kaiserslautern (WFK) iş birliği ile bölgedeki küçük ve büyük şirketler için dünyanın ilk Metaverse platformunu başlatmıştır (Zreality, 2022). “Metaverse Business Innovation Hub” adı verilen platform ile şirketlerin Metaverse'e girişini kolaylaştırmak amaçlanmaktadır. İçerisinde workshop, seminer ve toplantılar yapılabilen, seminer odaları kiralanabilen, kişilerin avaturları yoluyla konuşabildiği, nesnelere elleriyle kullanabildiği, beyaz tahtalarda birlikte çalışabildiği, belgeleri, videoları ve ekranlarını paylaşabildiği, tüm 3D nesnelere birlikte görüntüleyebildiği platform, adeta gerçek bir ofis binasını andırmaktadır (Zreality, 2022).

Metaverse için NFT'lerden oluşan bir koleksiyon yaratan ilk lüks seyahat markası olan Rimowa, Nike'a ait dijital moda markası RTFKT ile iş birliği yaparak NFT dünyasına girmiştir (Rimowa, 2022).

Rimowa ve RTFKT, NFT'ye yatırım yaparak güvence altına alınabilecek, 888 sınırlı sayıda bavuldan oluşan bir koleksiyon başlatmışlardır (Globetrender, 2022).

Alman şirketi Gleiss Lutz, Metaverse'de mağaza açan ilk büyük Avrupa hukuk firmalarından biri olmuştur. Hukuk firması, Metaverse'de faaliyet gösteren şirketlere danışmanlık yapmayı hedeflemektedir (Holmes, 2022).

21 Eylül Dünya Temizlik Günü için WWF Almanya, Savespecies ve Publicis Groupe Almanya iş birliğiyle plastik atık sorununa dikkat çekmek üzere düzenlenen bir kampanya aracılığıyla, sanal evren ile doğayı koruma çalışmaları arasında bir köprü oluşturmak amaçlanmıştır (The Stable, 2022). Bu kapsamda oluşturulan sanal evrende, kullanıcılar tarafından satın alınabilir dijital sanat eseri olan 50 plastik atık yer almıştır (Uçar, 2022).

Fransa

Paris merkezli girişim Stage11, müziği, oyunları, karma gerçekliği ve dijital koleksiyon öğelerini birleştirerek, Metaverse için müziği yeniden tasarlamak amacıyla yola çıkmış ve 5,77 milyon dolarlık başlangıç finansmanı toplamıştır (Takahashi, 2021). En son etkileşimli teknolojileri kullanan Stage11, müzisyenlerin ve hayranlarının etkileşim şeklini yeniden keşfederek, yeni nesil müzik eğlencesi sunmak için benzeri görülmemiş sanal dünyalar oluşturmaktadır (Exclusible, 2022).

Fransız kozmetik devi L'Oréal, "Nail Genius" ve "Makeup Genius" uygulamaları da dahil olmak üzere müşteri deneyimini geliştirmek için tasarlanmış AR uygulamaları ile müşterilerine kozmetik ürünlerini denemelerini sağlayıp, öneriler sunmaktadır. Genius uygulamaları, artırılmış gerçeklik teknolojisi ile müşterilerin akıllı telefon kameralarını kullanarak kendi fotoğraflarını çekmelerine ve görüntüye ruj, oje gibi sanal L'Oreal ürünlerini uygulamalarına olanak tanımakta, böylece satın alma kararı vermeden önce sanal olarak ürünleri test etmelerinin bir yolunu sunmaktadır (Future Stores, t.y.). L'Oréal Grup, oyunlar arası avatar platformu Ready Player Me ile de bir ortaklık gerçekleştirmiştir. Bu ortaklıkla, grubun lider markalarından Maybelline New York ve L'Oréal Professionnel, Ready Player Me'de avatar oluşturmaya yönelik özel makyaj ve saç stilleri sunmaktadır (Cetinkaya, 2022). Ayrıca 2022 Ekim ayında L'Oreal, Meta ve Fransız işletme okulu HEC Paris arasında bir ortaklık kurulmuş, bu ortaklık ile 3D üretim, AR, VR, karma gerçeklik, avatar oluşturma, kullanıcı deneyiminde taşınabilirlik, token ekonomisi, Metaverse ve Web3 ile ilgili konularda uzmanlaşmak isteyen işletmelere yardımcı olmak amaçlanmaktadır (Akbaş, 2022).

Louis Vuitton ve Dior gibi lüks markaları bünyesinde barındıran Fransız devi LVMH, Louis Vuitton markası için moda şovları, özel partiler ve diğer özel etkinlikleri müşterilerine sanal gerçeklik yoluyla

getirmekte, örneğin moda şovlarını VR'de yayınlarak müşterilerinin dünyanın her yerinden sanal olarak katılmasına olanak tanımaktadır. LVMH, Dior markası için de şu anda Paris mağazasında test edilmekte olan etkileşimli bir alışveriş sisteminin açılışını yapmıştır. Bu sistemde herhangi bir ürün, anında üç boyutlu olarak müşterinin önünde görünmektedir (NSS Magazine, 2022).

Önde gelen Fransız film şirketi MK2, 2016 yılında Avrupa'nın ilk kalıcı sanal gerçeklik mekânı olan MK2 VR'ı açmış, 2022 yılı Ekim ayında ise Sandbox ile ortaklığını duyurmuştur (The Sandbox, 2022). Bu ortaklık, MK2'nin Sandbox'taki arazisinde “mk2 Park” adında film odaklı bir alan oluşturulmasını, böylece açık hava sineması ile sinematik bir karnaval deneyimini kullanıcılarla buluşturmayı amaçlamaktadır. Film temalı mini oyun ve gezintilerin ve bir sinema evinin bünyesinde yer alacağı platform, sinemaseverlere bir buluşma noktası olmaya ve sinema sevgisi teması altında deneyim, oyun ve sosyalleşme alanı sağlamaya odaklanmıştır (Uçar, 2022).

Uluslararası Fransız yatırım, emeklilik ve sigorta grubu AXA, Hong Kong merkezli video oyun şirketi Sandbox'tan bir arsa satın alarak Metaverse'e ilk adımını atmış ve Fransız finans sektöründe sanal evrende yer edinen ilk şirket olmuştur (Animoca Brands, 2022). AXA France, Metaverse üzerinde çalışanları ve müşterileri için paylaşım alanları yaratmayı ve yüzlerce yeni yeteneği ağırlamayı planlamaktadır (Atlas Magazine, 2022).

Fransız futbol takımı Saint Germain, 2021 yılında NFT destekli multimedya, kripto para cüzdanları gibi birçok alanda ticari marka başvurusunda bulunmuş, 2022 yılı Haziran ayında ise sanat ve yardım alanında bir Metaverse projesi oluşturmak için Tayvanlı müzisyen Jay Chou ile bir işbirliği yaptıklarını açıklamıştır (Btchaber, 2022).

İngiltere

Lüks spor otomobil üreticisi Aston Martin, Metaverse tabanlı yarış oyunu Infinite Drive'da otomobilleri için 3.000 benzersiz dijital dökümü piyasaya sürmek için oyun geliştiricisi ve yayıncısı The Tiny Digital Factory ile ortaklık kurmuştur (MetaNews, 2022).

Sotheby's müzayede evi, Ekim 2021'de dijital sanat ve koleksiyon ürünlerinin NFT ile satışlarına odaklanan bir dijital sanat platformu olan Sotheby's Metaverse'ü piyasaya sürmüştür. Sotheby's Metaverse, dijital sanat koleksiyonlarının kurum içi uzmanlar tarafından incelenen ve küratörlüğü yapılan sanat ürünleri için teklif verebildikleri çevrimiçi bir platformdur (Cremer, 2022). Lansmandan birkaç gün sonra platform özel bir müzayede düzenlemiş, NFT sanat koleksiyonundan 53 parçanın aynı anda satışını gerçekleştirerek yaklaşık 18,7 milyon ABD doları gelir elde etmiş ve satılan bir NFT (Rare Pepe serisinden

"Pepenopoulos") Nisan 2022 itibarıyla Sotheby's Metaverse'de satılan en pahalı lot olmuştur (Statista, 2022).

2018'de kurulan Londra merkezli dijital eğlence devi Maze Theory, "Doctor Who: The Edge of Time" ve "Doctor Who: The Lonely Assassins" gibi VR oyunlarını çıkarmış, Ocak 2022'de ise bir kripto teknolojisi ve operasyon şirketi olan Pluto Digital ile oluşturduğu ortak girişim ile Emergent Games'i kurduklarını duyurmuştur (Parker, 2022). Bu iş birliği ile taraflar, blockchain teknolojisi ve sürükleyici oyuna ilişkin iki dinamik gücü birleştiren, oyun sektörünün ön saflarında yer alan bir işletme oluşturmayı amaçlamıştır (CoinTelegraph, 2022).

Kâr amacı gütmeyen bir İngiliz kuruluşu olan DeHealth, sağlık sektöründe devrim yaratacak dünyanın ilk sağlık Metaverse'ünü, 2021 yılı Aralık ayında duyurmuştur. Şirket, sağlık Metaverse'ü ile milyonlarca doktor ve hastanın birbirleriyle üçboyutlu olarak etkileşime girebilecekleri ve hastaların anonimleştirilmiş tıbbi verilerini satarak sanal varlıklar kazanabilecekleri bir evren oluşturmayı amaçlamaktadır (DeHealth, 2021).

İtalya

NFT'ler, Metaverse ve blockchain teknolojisine ciddi önem verdiğini belirten İtalyan lüks otomobil üreticisi Ferrari, şirketin perakende biriminde dijital teknolojiye adanmış bir departman kurmuştur. Ayrıca Ferrari, markasını Metaverse'te temsil etmeye yönelik İsviçreli bir blockchain girişimi olan Velas Network ile bir anlaşma imzalamıştır (Ferrari, 2021). Bu anlaşma kapsamında Velas, Ferrari'nin Maranello yarış takımı için özel dijital koleksiyon ürünleri çıkarıp, ayrıca takımın resmi sponsoru olacaktır (Brooke, 2022).

2021 yılı Mayıs ayında Christie's vasıtasıyla NFT satan ilk lüks moda markası olan İtalyan Gucci, müşterilerine sanal moda deneyimi yaşatmak için 2022 yılında da Sandbox'ın Metaverse evreninden kendisine sanal arazi satın almıştır (Ekotürk, 2022). Bunların yanında Gucci, piyasaya sürdüğü sanal spor ayakkabılarını tüketicilerinin Gucci APP ve VR sosyal platformu VR CHAT'ta kullanabilmesini veya Roblox oyun platformunda deneyebilmesini sağlamaktadır (Ning vd., 2021).

Öncü örneklerden görüldüğü gibi, dünyanın çeşitli ülkelerinden işletmeler dijital dönüşümlerini hızlandırarak, yeni bir rekabet stratejisi aracı olarak gördükleri Metaverse evreninde yer edinme çabasıdadır.

Metaverse’de İşletmelerin Geleceği

Metaverse’de dijital ürünlerin tüketici beğenisine sunulması siber uzayda deneyimlenebilmesi, ayrıca sanal evrenin tüketici ilişkilerinin geliştirilmesinde birçok imkân sunma potansiyeli taşıması, bu platformun işletmeler nezdinde yaratabileceği ekonomik imkânlarla işaret etmektedir (Kuş, 2021). İşletmelerin hızla bünyesinde yer almaya başlaması Metaverse’ün gelecekte daha geniş kitlelere ulaşma potansiyelinde olduğunu gösterirken, bu sanal alemi deneyimleyen marka başarıları ve ortaya çıkan müşteri deneyimleri ise sanal evrenin işletmeler açısından rekabet avantajı yaratmada yeni bir strateji olacağını göstermektedir (Averbek ve Türkyılmaz, 2022). Nitekim Emergen Research (2022), küresel Metaverse pazar büyüklüğünün 2020 yılında 47,69 milyar dolar olduğunu belirtirken, 2028 yılında bu büyüklüğün 800 milyar doları geçeceğini tahmin etmektedir. Diğer bir deyişle, 2021-2028 yılları arası dönemde Metaverse’ün yıllık yüzde 43,3'lük bir gelir artışı kaydedeceği düşünülmektedir (Emergen Research, 2022).

Deloitte’un 2022 yılında yayınladığı “Asya’daki Meta Evren: Ekonomik Etkiyi Hızlandırma Stratejileri (The Metaverse in Asia Strategies for Accelerating Economic Impac)” başlıklı raporu ise, Metaverse’ün birçok sektörde geniş sonuçları olacağını ve ilk etkilerin halihazırda Metaverse’ü deneyimleyen sektörlerde hissedileceğini göstermektedir (Deloitte, 2022a). Mevcut durumda Metaverse’e giren sektörler arasında eğlence ve oyun, sağlık, perakende ve e-ticaret, üretim ve eğitim sektörleri yer alırken, Tablo 3 bu sektörlerle ilişkin kısa, orta ve uzun vadeli gelişim tahminlerini göstermektedir.

Tablo 3: Metaverse’ün kısa, orta ve uzun vadede öngörülen sektörel etkileri

Sektörler	Mevcut	Gelişen	Uzun vadeli +5 yıl		
Eğlence & Oyun	Konserler, gösteriler ve spor	Üç boyutlu oyunlar, filmler ve sosyalleşme alanları	İnteraktif spor ve etkinlikler (sahada, oyunda vb.)	Etkileşimli sanal turizm	Müşterilerin veri profillerine uyum sağlayan sürükleyici "tema parkı" deneyimleri
Sağlık Hizmetleri	Sanal sağlık ve egzersiz dersleri	Veri analitiği destekli sağlık öngörü ve önerileri	Üç boyutlu teletıp ve terapi	Hastane akışının ve operasyonlarının dijital modelleri	Sağlık değişimlerinin simüle edilmiş etkilerini gösteren 3 boyutlu hasta modellemeleri
Perakende & E-Ticaret	Butik alışveriş (pop-up mağazalar vb.)	Dijital müşteri iletişim merkezleri	Verilerle zenginleştirilmiş günlük alışveriş (bakkaliye, mobilya ve ev aletleri vb.)	Sürükleyici ev ve otomobil satın alma	Perakende deneyimlerinde tam duyasallık

Üretim	Ürün modelleme ile maliyet düşürme	Tahmine dayalı ekipman bakımı	İşbirlikçi ürün tasarımı ve modellemesi	Ürün simülasyonları aracılığıyla gelişmiş kalite kontrolü	Üretimi optimize etmek için karmaşık operasyonel (örn. tedarik zinciri, süreç ve iş akışı) simülasyonları
Profesyonel Hizmetler & Eğitim	Telekomünikasyon ve sanal iş birliği	Üç boyutlu profesyonel eğitim	Fiziksel işlem ve konuların dijital ikizleri	Metaverse tabanlı sınıf içi araçlar ve tamamen metaverse üzerinde eğitim sunan okullar	Metaverse'e özgü ve bağımlı şirketler

Kaynak: Deloitte, 2022a

Diğer taraftan Ipsos tarafından Dünya Ekonomik Forumu için 29 ülkeden katılımcı ile gerçekleştirilen anket çalışması, işletmeler kadar kullanıcıların da Metaverse evrenine ilgi duyduklarını, katılımcıların yarısının Metaverse'e aşina olduklarını ve günlük yaşamlarında genişletilmiş gerçeklik (extended reality-XR) ile ilişki kurma konusunda olumlu duygulara sahip olduklarını göstermektedir (World Economic Forum, 2022). Araştırma şirketi Wunderman Thompson Intelligence'ın, Metaverse odağındaki son sektörel gelişmeleri ve Metaverse'ün toplumdaki algısını içeren “Yeni Gerçeklikler- Metaverse ve Ötesi” başlıklı raporunda ise Metaverse ile ilgili bilgi sahibi olan kişilerin, bu yeni trendi umut verici bulduklarını ve %74 oranında Metaverse'ün gelecekte önemli bir yer edineceğine inandıklarını, %72 oranında ise Metaverse'ü bir sonraki büyük teknoloji olarak gördüklerini ortaya koyarken, %68'i internetin geleceği olduğuna ve %66'sı ise yaşamı değiştireceğine inanmaktadır (Wunderman Thompson Intelligence, 2022).

Metaverse ve Tehditler

Teknolojinin hızlı dönüşümü sonucunda teknoloji girişimlerinin kâr odaklı politikaları ile insanların teknolojik gelişme hızına adapte olmada yaşadığı güçlükler, bunların yanında üretilen içeriklerin denetlenebilirliğinin güçlüğü, teknolojik gelişmeler sonucunda ortaya çıkan sorunların başlıcaları olarak sıralanabilir (Kuş, 2021). Ancak sanal evreninin yaratacağı potansiyel tehditler bunlarla da sınırlı değildir. Metaverse dünyasında kullanıcıların demografik bilgileri yanında beden dilleri, fizyolojik tepkileri, birbirleriyle etkileşim kurma biçimleri gibi bilgilerin depolanabilecek olması sanal evren ile ilgili eleştirilerin başında gelmektedir (Averbek ve Türkyılmaz, 2022).

Meta veri deposunda kullanıcının ikinci kişiliği olan avatar, mahrem bilgiler (ör. mesajlar, ses ve video), iş için kullanılan kurumsal sırlar ve hizmetlerin devam etmesi için gereken kişisel bilgiler gibi çeşitli

veriler oluşturur. Mevcut durumda bu tür verilere yönelik çeşitli güvenlik tehditleri söz konusudur. Bir sanal ortamda, Metaverse platformunda veya hizmet sisteminde saklanan kişisel bilgiler ve içerikler sahte olabilir ve sızdırılabilir. Örneğin, bir avatarın ses ve video kaydı gibi bilgileri kullanıcı platformu kullanırken hacklenebilir veya bir saldırgan avatari taklit edip bu bilgileri edinerek kötüye kullanılabilir (Dwivedi vd., 2022). Nitekim kısa süre önce Londra'da yaşayan bir kadın, Meta (Facebook)'nın Metaverse tabanlı çevrimiçi video oyunu "Horizon Worlds"te tacize uğradığını açıklamıştır. Bu durum, bir kadının sanal alemde de olsa tacize uğramasının suç kabul edilmesi gerektiğine, ancak henüz bunu sağlamaya yönelik yasalar bulunmadığına dikkat çekmektedir (Cumhuriyet, 2022). Olay üzerine Horizon Worlds, her avatar için o bölgedeki başka bir avatarın izinsiz olarak o alanı geçemeyeceği kişisel alan (güvenli bölge) oluşturma uygulamasına gitmiştir. Ancak genel olarak mevcut sistem için koruma önlemleri ve yönetim politikaları, Metaverse'ün sanal ortamını siber suçlardan ve siber saldırılardan korumak için yetersizdir. Bu nedenle Metaverse'ün özelliklerine uyacak şekilde iyileştirilmelidir. Örneğin, veriler için daha ayrıntılı bir kimlik doğrulama ve dinamik erişim kontrolü politikası geliştirilmesi veya kişisel bilgilerin takma adlaştırılması gereklidir. Ayrıca yetkisiz erişimin etkisini sınırlamak için hassas veriler şifreleme yoluyla güvenli bir şekilde saklanmalıdır (Dwivedi vd., 2022). Microsoft Güvenlik, Uyumluluk, Kimlik ve Yönetim Başkan Yardımcısı Charlie Bell, güvenliğin bir takım sporu olduğu benzetmesi yaparak hiçbir satıcı, ürün veya teknolojinin tek başına koruma sağlayamayacağını, bu nedenle internet servis ve bulut sağlayıcıları, cihaz üreticileri, hatta bu pazarlardaki endüstri rakiplerinin güvenlik konularında birlikte çalışması gereğine işaret etmektedir (Bell, 2022). Diğer yandan Metaverse'de oluşturulan avatar profilleri, ofis ortamları ve bu ortamlarda kullanılan simgeler, işletmelerin yeni çağda örgüt kültürlerini yansıtan izleri olarak görülmekle birlikte, kişiselleştirilmiş avatlarda örgüt kültürüne aykırı öğelerin kullanılması kültürel farklılıkların açığa çıkması gibi olumsuzluklar yaratma potansiyeli taşımaktadır (Sis Atabay ve Sarı Aytekin, 2022).

Wunderman Thompson Intelligence tarafından yürütülen araştırma sonuçları, tüketicilerin %61'inin, işletmelerin Metaverse'ün çevresel etkilerine yönelik olarak farkındalık geliştirmeleri gerektiğini düşünmektedir (Wunderman Thompson Intelligence, 2022). Bu endişenin kaynağı, NFT kullanımının artması ve kullanıcı tabanındaki büyüme ile birlikte Metaverse'ün yüksek bilgi işlem gücü ve yüksek geniş bant hızı içerecek olmasıdır. Bu durum ise yenilenemeyen kaynaklar yoluyla güç tüketimini artıracaktır (Dwivedi vd., 2022). Büyük şirketlerin ardı ardına Metaverse'de hakimiyet kurmaya yönelik adımlar atması ise bir başka risk unsuru olarak görülmektedir. Bireylerin dijital yansımalarını içeren sanal evrenin, belirli teknoloji şirketlerinin tekelinde kâr maksimizasyonu ile işleyen bir ekosistem haline gelmesi tehlikesi, Metaverse'ün sağlayacağı potansiyel katkıları gölgeleyecek riskleri bünyesinde barındırmaktadır (Kuş, 2021).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Metaverse 5G, bulut bilişim, bilgisayar görüşü, blok zinciri, yapay zekâ vb. gibi en gelişmiş teknolojileri bütünleştirir ve video oyunları, sanat ve iş gibi birçok alanda uygulamaları vardır (Ning vd., 2021). Metaverse'ün işletmecilik uygulamaları perspektifinden değerlendirilmesinin amaçlandığı bu çalışmada, sanal evrende dünya çapındaki ilk uygulamaları geliştiren Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Güney Kore, Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya'dan öncü şirketlerin mevcut faaliyetleri ve yakın geleceğe ilişkin planları incelenmiştir. Böylelikle işletmecilik dünyasındaki öncü uygulamalar üzerinden dijital dönüşümün mevcut durumunun ortaya konulmasına ve işletmelerin gelecek planları üzerinden de sanal evrende işletmeciliğin dönüşümüne ilişkin öngörü sağlanmaya çalışılmıştır.

Metaverse evreni henüz gelişimini tamamlamamış ve iş modelleri henüz olgunlaşmamıştır. İnsanların bir halk otobüsünde otururken, yüksek teknoloji gözlüklerinde kaybolup bir aktiviteden diğerine geçiş yapabilecekleri tam teşekküllü bir Metaverse'ün şekillenmesi muhtemelen yıllar alacaktır (The Economist, 2022). Ancak Metaverse, işletmeler için artık yadsınamaz bir olgudur. Metaverse dünyasına doğru yaşanacak evrimin toplumun tüm yönlerini-egitim, sağlık, oyun ve eğlence, sanat, sosyal ve sivil yaşam ve diğer faaliyetler- etkileyeceği beklendiğinden, işletmeler nezdinde yeni fırsatlar ortaya çıkaracağı da aşıkardır. Bu doğrultuda hangi Metaverse evreninin işletme faaliyetleri ile örtüştüğü belirlenerek, işletmelerin bu evrende yer almak adına gerekli aksiyonları almak için vakit kaybetmeden harekete geçmesi yerinde olacaktır. Üstelik mevcut durumda Metaverse evrenine girişin işletmeler için yüksek maliyetler gerektirmemesi, küçük işletmelere de bu evrende faaliyet gösterme imkânı yaratmaktadır. Dünya çapındaki örnekler, nispeten küçük teknoloji şirketlerinin herkes tarafından tanınan büyük işletmelerle iş birliklerine sahne olmaktadır.

Gittikçe artan internet kullanımı ve teknoloji odaklı yaşam, kripto para piyasasına artan ilgi, dijital yerliler olarak adlandırılan Z kuşağının dünyaya bakış açısı, iletişim ve yaşam tarzlarını değiştirerek Metaverse'te yaşamı daha mümkün kılacak bir biçime dönüştürmektedir (Özenir, 2022). Tüm bu koşullar altında Metaverse, işletme faaliyetleri için yeni bir dönem başlatmaktadır. Bu yeni dönemde işletmeler için pazar koşulları değişmekte ve yeni ekonomik sistemler ortaya çıkmaktadır. Emergen Research (2022) tarafından küresel anlamda Metaverse pazar büyüklüğünün, 2028 yılında 800 milyar doları aşacağı tahmin edilmektedir. Metaverse ile başlayan bu yeni dönemde, teknoloji yatırımlarını odağına alan işletmelerin rekabeti şekillendireceği bir gerçektir (Bozkurt ve Gümüş, 2022). Ayrıca Metaverse, işletmelerin iş yapma biçimlerini değişime uğratarken bu değişim örgüt yapısı, örgüt kültürü gibi temel örgütsel değişkenler üzerinde de büyük değişimler yaratma potansiyeli taşımaktadır.

Elbette, tüm dijital teknolojilerde olduğu gibi Metaverse'ün getireceği yeni alanların sağlık, güvenlik, mahremiyet ve ekonomik etkileri hakkında endişeler de mevcuttur (Emergen Research, 2022). Ancak bu endişelerin giderilmesi konusunda yapılabilecek çalışmalar bile hiç şüphesiz işletmelere bu yeni dünyada yepyeni iş alanları ortaya çıkaracaktır. Sanal evren, araştırmacılara da birçok potansiyel araştırma konusu sunmaktadır. Metaverse kavramı oldukça yeni bir çalışma alanı olduğundan, geriye dönük çalışmalar az sayıdadır. Görece yeni bir çalışma alanı olması nedeniyle, akademisyenler arasında popülerliği artmakta ve alandaki çalışmalar her geçen gün artan sayıda yayınlanmaktadır. Henüz olgunlaşma aşamasına ulaşmamış bu alanda yayınlanan her yeni çalışma daha fazla çalışmayı da tetiklemektedir. Sanal evrenin işletmecilik uygulamalarına etkisinin değerlendirildiği bu çalışmadan edinilen öngörüler doğrultusunda, gelecekteki araştırmacılara Metaverse'de işletmeler arasında gerçekleşen stratejik iş birliklerinin farklı boyutlarda ele alınması tavsiye edilebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Aggarwal, R., & Das, M. L. (2012). RFID security in the context of "internet of things". *Proceedings of the First International Conference on Security of Internet of Things* (pp. 51-56). New York: Association for Computing Machinery. doi: 10.1145/2490428
- Ağca, G., & Kozbekçi Ayrancınar, S. (2021). Moda sektöründe artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 25, 1-15.
- Akbaş, Y. (2022, 25 Ekim). L'Oreal ve Meta, "metaverse" için güçlerini birleştiriyor [Blog yazısı]. <https://www.donanimhaber.com/l-oreal-ve-meta-metaverse-icin-guclerini-birlestiriyor--155062> adresinden erişildi.
- Aksu, H. (2022, 31 Ocak). Metaverse gelip geçici bir moda değil [Blog yazısı]. https://hbtrkiye.com/blog/metaverse-gelip-gecici-bir-moda-degil#.YycdlWD_9HU.mailto adresinden erişildi.
- Animoca Brands. (2022, 28 Eylül). AXA Hong Kong partners with The Sandbox to become the first insurer in Hong Kong to enter the metaverse [Blog yazısı]. <https://www.animocabrands.com/axa-hong-kong-partners-with-the-sandbox> adresinden erişildi.
- Ante, L. (2021). *The non-fungible token (NFT) market and its relationship with Bitcoin and Ethereum. Fintech*, 1, 216-224. doi: 10.3390/fintech1030017

- Ateşler, H. (2022, 30 Kasım). Teknoloji devi Sony metaverse ve sanal gerçeklik hareket sensörünü tanıttı [Blog yazısı]. <https://uzmancoin.com/sony-metaverse-sensorunu-tanitti-kripto-para/> adresinden erişildi.
- Atlas Magazine. (2022, Şubat 2022). AXA France joins the metaverse [Blog yazısı]. <https://www.atlas-mag.net/en/article/axa-france-joins-the-metaverse> adresinden erişildi.
- Averbek, G. S., & Türkyılmaz, C. A. (2022). Sanal evrende markaların geleceği: Yeni internet dünyası Metaverse ve marka uygulamaları. M. Baş ve İ. Erdoğan Tarakçı (Editörler) *Sosyal Bilimlerde Multidisipliner Çalışmalar Teori, Uygulama ve Analizler* içinde (s. 99-136). İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Avex. (2021). History of the Avex [Blog yazısı]. <https://avex.com/jp/en/corp/history/> adresinden erişildi.
- Aydoğan, D. (2021). *Sanal gerçeklik sistemleri ile sanatın dijital dönüşümü* (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bell, C. (2022, 28 Mart). The metaverse is coming. Here are the cornerstones for securing it [Blog yazısı]. <https://blogs.microsoft.com/blog/2022/03/28/the-metaverse-is-coming-here-are-the-cornerstones-for-securing-it/> adresinden erişildi.
- Berktaş, H. (2021, 15 Aralık). Nike, NFT ve Metaverse dünyasına adım attı [Blog yazısı]. <https://www.bloomberght.com/nike-nft-ve-metaverse-dnyasina-adim-atti-2294289> adresinden erişildi.
- Bitcoin Sistemi. (2022, 21 Aralık). Mercedes-Benz, ABD’de Metaverse ve NFT patent başvurusu yaptı [Blog yazısı]. <https://tr.tradingview.com/news/bitcoinsistemi:fc67c8a38d9e8:0/> adresinden erişildi.
- Bozkurt, Ö., & Gümüş, İ.H. (2022). Metaverse ve Metagirişimcilik: Kavramsal bir çerçeve. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 17(1), 75-85
- Brand Planet. (2022, 4 Mayıs). *Snapchat ilk drone modeli Pixy’i tanıttı* [Blog yazısı]. <https://www.thebrandplanet.com/post/snapchat-ilk-drone-modeli-pixy-i-tanitti> adresinden erişildi.
- Brook, O. (2022, 10 Şubat). Ferrari is looking to integrate NFTs, metaverse and Web3 [Blog yazısı]. <https://www.binance.com/en/news/top/6911930> adresinden erişildi.
- Btchaber. (2022, 20 Haziran). Paris Saint-Germain, yeni metaverse projesi başlatacak [Blog yazısı]. <https://www.btchaber.com/paris-saint-germain-yeni-metaverse-projesi-baslatacak/> adresinden erişildi.
- Campaign TR. (2022, 5 Aralık). Sony’den Metaverse için hareket takip sistemi: Mocopi [Blog yazısı]. <https://www.campaigntr.com/sonyden-metaverse-icin-hareket-takip-sistemi-mocopi/> adresinden erişildi.
- Catbas, F. N., Luleci, F., Zakaria, M., Bagci, U., LaViola, J. J., Cruz-Neira, C., & Reiners, D. (2022). Extended Reality (XR) for condition assessment of civil engineering structures: A literature review. *Sensors*, 22(23), 1-33.
- Cao, A. (2022, 21 Haziran). NetEase to launch app of virtual meeting platform Yaotai in August, as competition heats up on metaverse-related products [Blog yazısı]. <https://www.scmp.com/tech/big->

tech/article/3182420/netease-launch-app-virtual-meeting-platform-yaotai-august-competition adresinden erişildi.

Cetinkaya, C. (2022, 10 Aralık). Maybelline New York ve L'oreal Professionel ile Metaverse'de sanal güzellik detayları [Blog yazısı]. <https://startupteknoloji.com/maybelline-new-york-ve-loreal-professionel-ile-metaversede-sanal-guzellik-detaylari/> adresinden erişildi.

Coinkolik. (2022, 30 Kasım). BMW, Metaverse ve NFT sektörüne girmeye hazırlanıyor [Blog yazısı]. <https://tr.tradingview.com/news/coinkolik:86747def1:0/> adresinden erişildi.

CoinTelegraph (2022, 28 Ocak). Maze Theory and Pluto Digital create blockchain studio Emergent Games [Blog yazısı]. <https://cointelegraph.com/press-releases/maze-theory-and-pluto-digital-create-blockchain-studio-emergent-games> adresinden erişildi.

Cremer, J. (2022, 25 Mayıs). How are NFTs changing the art world? From Sotheby's Metaverse platform for high-end artworks to global fashion brands, celebrities and influencers entering the market [Blog yazısı]. <https://www.scmp.com/magazines/style/leisure/article/3179074/how-are-nfts-changing-art-world-sothebys-metaverse-platform> adresinden erişildi.

Cumhuriyet. (2022, 31 Ocak). Metaverse'te üç erkek, bir kadını taciz etti. *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/bilim-teknoloji/3-erkek-metaversete-bir-kadini-taciz-etti-1904084> adresinden erişildi.

Damar, M. (2021). Metaverse shape of your life for future: A bibliometric snapshot. *Journal of Metaverse*, 1(1), 1-8.

DeHealth. (2022, 26 Aralık). The world's first healthcare metaverse from DeHealth [Blog yazısı]. <https://www.dehealth.world/post/the-worlds-first-healthcare-metaverse-from-dehealth> adresinden erişildi.

Deloitte. (2022a, Kasım). *The Metaverse in Asia: Strategies for accelerating economic impact*. Deloitte Center for the Edge web site: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/sg/Documents/center-for-the-edge/sg-metaverse-in-asia-deloitte-center-for-the-edge-nov22.pdf>

Deloitte. (2022b, Mayıs). *The Metaverse overview: Vision, technology, and tactics*. Deloitte web site: <https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/technology-media-and-telecommunications/articles/metaverse-report.html>

Depter, L. (2021, 25 Aralık). Fashion and the metaverse: why Ralph Lauren wants to sell you digital clothing. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/laurendebter/2021/12/25/fashion-and-the-metaverse-why-ralph-lauren-wants-to-sell-you-digital-clothing/?sh=74c2bf5cbe89> adresinden erişildi.

Dionisio, J. D. N., Burns, W. G., & Gilbert, R. (2013). 3D virtual worlds and the metaverse: Current status and future possibilities. *ACM Computing Surveys*, 45(3), 1-38.

Doğan, F. (2022, 18 Şubat). *Facebook'un Metaverse platformu kullanıcı sayısıyla şaşırttı* [Blog yazısı]. <https://shiftdelete.net/facebook-metaverse-horizon-worlds-kullanici-sayisi-aciklandi> adresinden erişildi.

Dwivedi, Y. K., Hughes, L., Baabdullah, A. M., Ribeiro-Navarrete, S., Giannakis, M., Al-Debei, M. M., ... & Wamba, S. F. (2022). Metaverse beyond the hype: Multidisciplinary perspectives on emerging

challenges, opportunities, and agenda for research, practice and policy. *International Journal of Information Management*, 66, 1-55.

- Ekotürk (2022, 10 Şubat). Gucci, Metaverse evreninden arazi satın aldı [Blog yazısı]. <https://www.ekoturk.com/haber/gucci-metaverse-evreninden-arazi-satin-aldi/> adresinden erişildi.
- Emergen Research (2022, Aralık). *Metaverse market, by component (hardware), by platform (desktop and others), by offering (avatars), by technology (mixed reality (mr) and others), by application, (gaming and others) by end-use vertical, and by region forecast to 2032*. Emergen Research web site: <https://www.emergenresearch.com/industry-report/metaverse-market> adresinden erişildi.
- Epic Games (2021, 21 Temmuz). Sketchfab is now part of Epic Games [Blog yazısı]. <https://www.epicgames.com/site/en-US/news/sketchfab-is-now-part-of-epic-games> adresinden erişildi.
- Epic Games (2022, 7 Nisan). The LEGO Group and Epic Games team up to build a place for kids to play in the Metaverse [Blog yazısı]. <https://www.epicgames.com/site/en-US/news/the-lego-group-and-epic-games-team-up-to-build-a-place-for-kids-to-play-in-the-metaverse> adresinden erişildi.
- Exclusible (2022). Every world's a stage [Blog yazısı]. <https://www.exclusible.com/stage-11> adresinden erişildi.
- Ferrari (2021, 27 Aralık). Ferrari and Velas: Performance and innovation for a new winning partnership [Blog yazısı]. <https://www.ferrari.com/en-EN/corporate/articles/ferrari-and-velas-performance-and-innovation-new-winning-partnership> adresinden erişildi.
- FinTech (2022, 18 Nisan). Accenture: Metaverse işletmeler için “muazzam” fırsatlarla dolu [Blog yazısı]. <https://fintechistanbul.org/2022/04/18/accenture-metaverse-isletmeler-icin-muazzam-firsatlarla-dolu/> adresinden erişildi.
- Fortis, S. (2022, 10 Ağustos). Nvidia ups its metaverse bet with new developer tools [Blog yazısı]. <https://cointelegraph.com/news/nvidia-ups-its-metaverse-bet-with-new-developer-tools> adresinden erişildi.
- Funglr Games (2021, 6 Ağustos). Avex establishes new company "Virtual Avex Co., Ltd." [Blog yazısı]. <https://funglr.games/news/virtual-avex-established/> adresinden erişildi.
- Future Stores (t.y.) Here's how L'Oreal is using augmented and virtual reality to create in-store experiences [Blog yazısı]. <https://futurestores.wbresearch.com/blog/loreal-augmented-reality-virtual-reality-in-store-experience-strategy> adresinden erişildi.
- Gent, E. (2022). Lessons from a second life > before meta, Philip Rosedale created an online universe. *IEEE Spectrum*, 59(1), 19-19. doi: 10.1109/MSPEC.2022.9676346
- Globetrender (2022, 2 Aralık). Rimowa creates ‘phygital’ Nft luggage in the Metaverse [Blog yazısı]. <https://globetrender.com/2022/12/02/rimowa-phygital-luggage-nfts-metaverse/> adresinden erişildi.
- Gree (2022). *Metaverse* [Blog yazısı]. <https://corp.gree.net/jp/en/business/metaverse.html> (Erişim Tarihi: 20.12.2022).

- Gürel, U. (2021). Artırılmış gerçeklik yardımı ile öğrenme deneyimi. *Eskişehir Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Bilişim Dergisi*, 2(1), 42-45.
- Hai, W. (2022, 5 Eylül). Tencent, NetEase offer glimpse of their Metaverse plans [Blog yazısı]. <https://www.yicai.com/news/chinese-gaming-giants-tencent-netease-dive-into-metaverse> adresinden erişildi.
- Holmes, W. (2022, 14 Temmuz). German law firm opens office in Metaverse [Blog yazısı]. <https://www.legalcheek.com/2022/07/german-law-firm-opens-office-in-metaverse/> adresinden erişildi.
- Howarth, J. (2022, 25 Kasım). How Many Cryptocurrencies are There In 2023? [Blog yazısı]. <https://explodingtopics.com/blog/number-of-cryptocurrencies> adresinden erişildi.
- Huang, J., Sun, P., & Zhang, W. (2022). Analysis of the future prospects for the Metaverse. *2022 7th International Conference on Financial Innovation and Economic Development* (s. 1899-1904). Atlantis Press.
- Hyundai (2022, 5 Ocak). Hyundai motor shares vision of new metamobility concept, 'expanding human reach' through robotics & metaverse at CES 2022 [Blog yazısı]. <https://www.hyundai.com/worldwide/en/company/newsroom/hyundai-motor-shares-vision-of-new-metamobility-concept,-expanding-human-reach-through-robotics-&-metaverse-at-ces-2022-0000016777> adresinden erişildi.
- İlgaz Büyükbaykal, C., & Sönmezer, Z. (2022). Metaverse ile toplumsal yaşam arasındaki ilişki. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 8(1), s. 139-148.
- Independent (2022, 23 Mart). Japon firma, Metaverse'te "can yakacak" bileklik tasarladı [Blog yazısı]. <https://www.indyrturk.com/node/488506/ya%C5%9Fam/japon-firma-metaversete-can-yakacak-bileklik-tasarlad%C4%B1> adresinden erişildi.
- Investing (2022, 2 Eylül). South Korea is preparing 'Metaverse Industry Promotion Law' [Blog yazısı]. https://www.investing.com/news/cryptocurrency-news/south-korea-is-preparing-metaverse-industry-promotion-law-2885213?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=18959641100&utm_content=635743732959&utm_term=dsa-1463805041937_&GL_Ad_ID=635743732959&GL_Campaign_ID=18959641100&gclid=Cj0KCQiAqOucBhDrARIsAPCQL1Zw1_hFZ4FHgFJ7TmO3Ttt-V9WEh6_BVDtU_MP8bamC59fBTv-wfVcaAllgEALw_wcB adresinden erişildi.
- İçözü, T. (2022a, 23 Eylül). Metaverse ve Web3 altyapısı sunan Hadean 30 milyon dolar yatırım aldı [Blog yazısı]. <https://webrazzi.com/2022/09/23/metaverse-ve-web3-altyapisi-sunan-hadean-30-milyon-dolar-yatirim-aldi/> adresinden erişildi.
- İçözü, T. (2022b, 6 Nisan). Adidas into the Metaverse: NFT ile fiziksel ürün erişimi örneği [Blog yazısı]. <https://webrazzi.com/2022/04/06/adidas-into-the-metaverse-nft-ile-fiziksel-urun-erisimi-ornegi/> adresinden erişildi.
- Javaid, M., Haleem, A., Singh, R.P., Khan, S., & Suman, R. (2021). Blockchain technology applications for Industry 4.0: A literature-based review. *Blockchain: Research and Applications*, 2(4), 1-11.

- Jeon, J. H. (2021). A study on education utilizing metaverse for effective communication in a convergence subject. *International Journal of Internet, Broadcasting and Communication*, 13(4), 129-134.
- John (2022, 6 Haziran). Amazing ways 3D startups in Korea create virtual worlds. Seoulz [Blog yazısı]. <https://www.seoulz.com/amazing-ways-3d-startups-in-korea-create-virtual-worlds/> adresinden erişildi.
- Jongsaliswang, M. (2022). Metaverse: Applications and business opportunities [Blog yazısı]. <https://www2.deloitte.com/th/en/pages/about-deloitte/articles/metaverse-en.html> adresinden erişildi.
- Kahraman, M. E. (2022). Blok zincir, deepfake, avatar, kripto para, değiştirilemez belirteç (NFT) ve sanal evren (Metaverse) ile yaygınlaşan sanal yaşam. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 149-162.
- KAIST News Center (2021, 3 Kasım). Metaverse factory center to improve SME's competitiveness [Blog yazısı]. https://news.kaist.ac.kr/newsen/html/news/?mode=V&mng_no=17010&skey=keyword&sval=Ma adresinden erişildi.
- Kalelioğlu, E. (2022). Walt Disney patronu açıkladı: Disney+'a Metaverse dizileri gelecek! [Blog yazısı]. <https://www.webteknoloji.com/disney-plus-metaverse-dizileri-gelecek-h127786.html> adresinden erişildi.
- Kay, G. (2022, 26 Ekim). Snap CEO Evan Spiegel blasts the metaverse: "The last thing I want to do when I get home from work during a long day is live inside of a computer." [Blog yazısı]. <https://www.businessinsider.com/snap-ceo-criticizes-metaverse-last-thing-i-want-to-do-2022-10> adresinden erişildi.
- Ko, S. H., & Rogers, J. (2021). Functional materials and devices for XR (VR/AR/MR) applications. *Advanced Functional Materials*, 31(39), 1-2.
- Korkmaz, A. (2022, 11 Nisan). Epic Games'ten büyük metaverse yatırımı! [Blog yazısı]. <https://shiftdelete.net/epic-games-metaverse-yatirimi> adresinden erişildi.
- Kuş, O. (2021). *Metaverse: 'Dijital Büyük Patlamada' fırsatlar ve endişelere yönelik algılar*. *Intermedia International e-Journal*, 8(15), 245-266. doi: 10.21645/intermedia.2021.109
- Kye, B., Han, N., Kim, E., Park, Y., & Jo, S. (2021). Educational applications of metaverse: possibilities and limitations. *Journal of Educational Evaluation for Health Professions*, 18(32), 1-13.
- Lee, K. (2021, 24 Ağustos). *Samsung Asset's Metaverse Fund tops 50 bln won in assets* [Blog yazısı]. <http://koreabizwire.com/samsung-assets-metaverse-fund-tops-50-bln-won-in-assets/197397> adresinden erişildi.
- Lee, L. H., Braud, T., Zhou, P., Wang, L., Xu, D., Lin, Z., Kumar, A., Bermejo, C., & Hui, P. (2021). All one needs to know about metaverse: A complete survey on technological singularity, virtual ecosystem, and research agenda. *Journal Of Latex Class Files*, 14(8), 1-66.
- Lego (2022, 7 Nisan). The LEGO Group and Epic Games Team Up to Build a Place for Kids to Play in the Metaverse [Blog yazısı]. <https://www.epicgames.com/site/en-US/news/the-lego-group-and-epic-games-team-up-to-build-a-place-for-kids-to-play-in-the-metaverse> adresinden erişildi.

- Li, J. (2022, 11 Ocak). Tencent to acquire gaming smartphone maker Black Shark, marches deeper into the metaverse [Blog yazısı]. <https://kr-asia.com/tencent-to-acquire-gaming-smartphone-maker-black-shark-marches-deeper-into-the-metaverse> adresinden erişildi.
- Lif, H. H. (2022, 14 Şubat). Tencent'ten Alibaba'ya, Çinli teknoloji devleri Metaverse yatırımında öncü oluyor! [Blog yazısı] <https://www.koinfinans.com/tencentten-alibabaya-cinli-teknoloji-devleti-metaverse-yatiriminda-oncu-oluyor/> adresinden erişildi.
- Liu, Y. (2022, 17 Ocak). Baidu unveils its virtual environment amid China's Metaverse boom. Jing Culture & Cripto [Blog yazısı]. <https://jingculturecrypto.com/baidu-xirang-metaverse/> adresinden erişildi.
- Madakam, S., Ramaswamy R., & Tripathi, S. (2015). Internet of Things (IoT): A literature review. *Journal of Computer and Communications*, 3(3), 164-173.
- Meta (2019, 17 Haziran). Reality Labs research: Turning ideas into reality [Blog yazısı]. <https://www.metacareers.com/life/facebook-reality-labs-turning-ideas-into-realities> adresinden erişildi.
- Meta (2021, 9 Aralık). Opening horizon worlds to everyone 18+ in the US and Canada [Blog yazısı]. <https://about.fb.com/news/2021/12/horizon-worlds-open-in-us-and-canada/> adresinden erişildi.
- Metaverse Digital (2022, 9 Kasım). Nike's Metaverse strategy: Roblox-powered Nikeland, NFTs and virtual sneakers [Blog yazısı]. <https://metaverse.digital/nikes-metaverse-strategy/> adresinden erişildi.
- MetaNews (2022, 16 Aralık). Friday rundown: Honda VR, Switzerland considered EV Ban, Aston Martin goes Metaverse, Apple still searching [Blog yazısı]. <https://metanews.com/friday-rundown-honda-vr-switzerland-considered-ev-ban-aston-martin-goes-metaverse-apple-still-searching/> adresinden erişildi.
- Metin, U. (2022, 14 Eylül). Disney metaverse dünyasına adım atıyor! [Blog yazısı]. <https://www.pazarlamasyon.com/disney-metaverse-dunyasina-adim-atiyor> adresinden erişildi.
- Microsoft (2022, 18 Ocak). Microsoft to acquire Activision Blizzard to bring the joy and community of gaming to everyone, across every device [Blog yazısı]. <https://news.microsoft.com/2022/01/18/microsoft-to-acquire-activision-blizzard-to-bring-the-joy-and-community-of-gaming-to-everyone-across-every-device/> adresinden erişildi.
- Midas. (2022, 18 Mayıs). Sony Metaverse devrimine hazırlanıyor [Blog yazısı]. <https://www.getmidas.com/midasin-kulaklari/sony-metaverse-devrimine-hazirlaniyor-p-10269> adresinden erişildi.
- Nadini, M., Alessandretti, L., Di Giacinto, F., Martino, M., Aiello, L. M., & Baronchelli, A. (2021). Mapping the NFT revolution: market trends, trade networks, and visual features. *Scientific Reports*, 11(1), 1-11.
- Nazlı, A. K., Beşbudak, M., & Akşit, O. O. (2022). Metaverse evreninde yer alan uygulamalar üzerine tematik bir analiz. *TRT Akademi*, 7(16), 1096-1119.
- New York Times (2022, 20 Ocak). Microsoft and Metaverse [Blog yazısı]. <https://www.nytimes.com/2022/01/20/podcasts/the-daily/metaverse-microsoft-activision-blizzard.html> adresinden erişildi.

- Ning, H., Wang, H., Lin, Y., Wang, W., Dhelim, S., Farha, F., Ding, J. & Daneshmand, M. (2021). A survey on Metaverse: the State-of-the-art, technologies, applications, and challenges. *IEEE Internet of Things Journal*. doi: 10.48550/arXiv.2111.09673.
- NSS Magazine (2022, 20 Haziran). *How the luxury giants face the Metaverse* [Blog yazısı]. <https://www.nssmag.com/en/fashion/30178/luxury-giants-metaverse> adresinden erişildi.
- Nvidia. (t.y). Nvidia Omniverse. <https://www.nvidia.com/en-us/omniverse/> adresinden erişildi.
- Özenir, İ. (2022). Metaverse ve üretim: Metaverse'ün üretime etkileri. *Erciyes Akademi*, 36(2), 559-573.
- Park, D. (2021). Samsung asset management launches metaverse fund [Blog yazısı]. <https://forkast.news/headlines/south-korea-metaverse-funds-released/> adresinden erişildi.
- Parker, V. (2022, 27 Ekim). Pires's Pluto Digital merges with Maze Theory to form Emergent Entertainment, focused on Web3 gaming [Blog yazısı]. <https://www.voxmarkets.co.uk/articles/pires-s-pluto-digital-merges-with-maze-theory-to-form-emergent-entertainment-focused-on-web3-gaming-06f0327/> adresinden erişildi.
- Partz, H. (2021, 26 Aralık). Baidu'nun metaverse uygulaması tam 6 yıl sonra kullanıma açılacak [Blog yazısı]. <https://tr.cointelegraph.com/news/baidu-metaverse-app-would-take-6-years-for-a-full-launch-vp-says> adresinden erişildi.
- Pew Research Center (2022, 30 Haziran). The Metaverse in 2040 [Blog yazısı]. <https://www.pewresearch.org/internet/2022/06/30/the-metaverse-in-2040/> adresinden erişildi.
- Rimowa (2022). Introducing RIMOWA x RTFKT [Blog yazısı]. <https://www.rimowa.com/my/en/stories/rimowa-x-rtfkt.html> adresinden erişildi.
- Sarı, C. (2022, 18 Ağustos). Peki hangi Metaverse? *Harvard Business Review Türkiye*. <https://hburturkiye.com/blog/peki-hangi-metaverse#.Ydyvp3kpBfU.mailto> adresinden erişildi.
- Sis Atabay, E., & Sarı Aytekin, S. (2022). Metaverse: Örgüt Kültürünün Gelenekselden Dijitale Evrimi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (36), 21-36. doi: 10.18092/ulikidince.1130922
- Statista (2022, 1 Haziran). Total sales of non-fungible tokens (NFTs) on Sotheby's Metaverse worldwide as of April 2022, by auction. <https://www.statista.com/statistics/1282272/sotheby-s-metaverse-nft-sales-worldwide-by-auction/> adresinden erişildi.
- Su-Hyun, S. (2021, 14 Temmuz). SKT unveils new metaverse platform Ifland [Blog yazısı]. <https://www.koreaherald.com/view.php?ud=20210714000750> adresinden erişildi.
- Takahashi, D. (2021, 13 Ekim). Stage11 raises \$5.7M to reimagine music for the metaverse [Blog yazısı]. <https://venturebeat.com/mobile/stage11-raises-5-7m-to-reimagine-music-for-the-metaverse/> adresinden erişildi.
- The Economist (2022, 4 Şubat). Building a Metaverse with Chinese characteristics [Blog yazısı]. <https://www.economist.com/china/2022/02/04/building-a-metaverse-with-chinese-characteristics> adresinden erişildi.

- The Sandbox (2022, 25 Ekim). MK2 partners with The Sandbox [Blog yazısı]. <https://sandboxgame.medium.com/mk2-partners-with-the-sandbox-46fcef33e462> adresinden erişildi.
- The Stable (2022). Publicis groupe Germany, WWF Germany & savespecies: Buy digital ocean trash. Help to clear it from the real world [Blog yazısı]. <https://www.thestable.com.au/publicis-groupe-germany-wwf-germany-savespecies-buy-digital-ocean-trash-help-to-clear-it-from-the-real-world/> adresinden erişildi.
- Tunçer, C. (2022, 16 Aralık). Epic Games, metaverse geleceği için pozitif düşünüyor [Blog yazısı]. <https://www.log.com.tr/epic-games-metaverse-gelecegi-icin-pozitif-dusunuyor/> adresinden erişildi.
- Uçar, F. (2022, 25 Ekim). Sıcak gelişme: Metaverse Altcoin Fransız deviyile ortaklığını açıkladı! [Blog yazısı]. https://coin-turk.com/sicak-gelisme-metaverse-altcoin-fransiz-deviyile-ortakligini-acikladi?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=sicak-gelisme-metaverse-altcoin-fransiz-deviyile-ortakligini-acikladi adresinden erişildi.
- Uçar, S. (2022, 27 Eylül). Okyanusları temizleyen metaverse [Blog yazısı]. <https://mediacat.com/okyanuslari-temizleyen-metaverse-wwf-almanya-oceandetox/> adresinden erişildi.
- Ulukan, G. (2021, 16 Aralık). Adidas, yeni NFT ortaklıklarıyla metaverse dünyasına atılıyor [Blog yazısı]. <https://webrazzi.com/2021/12/16/adidas-yeni-nft-ortakliklariyla-metaverse-dunyasina-atiliyor/> adresinden erişildi.
- Ünal, G. & Uluyol, Ç. (2020). Blok zinciri teknolojisi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 13(2), 167-175.
- World Economic Forum (2022, 25 Mayıs). How enthusiastic is your country about the rise of the metaverse? [Blog yazısı]. <https://www.weforum.org/agenda/2022/05/countries-attitudes-metaverse-augmented-virtual-reality-davos22/> adresinden erişildi.
- Wunderman Thompson Intelligence (2022, 4 Mayıs). New realities into the Metaverse and beyond report [Blog yazısı]. <https://www.wundermanthompson.com/insight/new-realities-into-the-metaverse-and-beyond> adresinden erişildi.
- Ye, J. (2021, 20 Ekim). Tencent said to sharpen focus on metaverse-like developments with advanced new gaming studio [Blog yazısı]. <https://www.scmp.com/tech/big-tech/article/3153035/tencent-said-sharpen-focus-metaverse-developments-advanced-new-gaming> adresinden erişildi.
- Yurduneli, D. (2022, 1 Ekim). Mercedes-Benz, ilk sanal konsept otomobilini tanıttı [Blog yazısı]. <https://tr.cointelegraph.com/news/mercedes-benz-unveils-its-first-virtual-concept-car> adresinden erişildi.
- Ziyanurov (2021, 27 Aralık). Başkan Yardımcısı, Baidu Metaverse Uygulamasının Tam Lansmanının 6 Yıl Süreceğini Söyledi [Blog yazısı]. <https://b2broker.com/tr/news/baidu-metaverse-app-would-take-6-years-for-a-full-launch-vp-says/> adresinden erişildi.
- Zreality (2022, 11 Nisan). Welcome to the “Cityverse”: Germany’s first “Metaverse Business Innovation Hub” starts in Kaiserslautern [Blog yazısı]. <https://www.zreality.com/2022/04/11/welcome-to-the-cityverse-germanys-first-metaverse-business-innovation-hub-starts-in-kaiserslautern/?lang=en> adresinden erişildi.

Zuckerberg (2021). *Founder's Letter* [Blog yazısı]. <https://about.fb.com/news/2021/10/founders-letter/> adresinden erişildi.